

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KEFEVÎ'NİN KETÂİB'İNDE ŞERİAT FİKRİ VE FİKHİN
TEŞEKKÜLÜ – TAHKİK VE İNCELEME

Muhammet Masum VANLIOĞLU
1140207510

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Adnan KOŞUM

ISPARTA - 2020

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

YEMİN METNİ

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Kefevi’nin Ketâib’inde Şeriat Fikri ve Fıkhın Teşekkülü – Tahkik ve İnceleme” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

Muhammet Masum VANLIOĞLU
11.12.2020

(VANLIOĞLU, Muhammet Masum, *Kefevî'nin Ketâib'inde Şeriat Fikri ve Fıkhın Teşekkülü – Tahkik ve İnceleme*, Doktora Tezi, Isparta, 2020)

ÖZET

Kefevî'nin *Ketaibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr* adlı çalışması Osmanlı dönemi tabakât literatürünün en özgün ve kapsamlı Hanefî biyografi eserlerinden biri olup aynı zamanda biyografileri verilen alimlerin ilmî silsilelerini ihtiva etmesi sebebiyle fıkıh tarihi olarak okunmaya ciddi katkıları olabilecek bir eserdir. Bu eserin modern bir neşrinin bu tez çalışması başladığında henüz yapılmamış olması ve hala iyi bir neşrinin de bulunmaması sebebiyle eserin tahkikini hedefleyen bir proje kapsamında bu tez çalışması yapılmıştır. Eserin bir nevi mukaddimesi olarak görülebilecek ve Hanefi tabakâtının başladığı zamandan önceki dönemi konu edinen kısmı, yani Hz. Adem'den başlayıp Hz. Muhammed'e kadar peygamberler ve şeriatları, sahâbe, tabiîn ve müçtehit imamlar döneminde fıkıh ilminin teşekkülüne katkı veren isimlerin ele alındığı kısımlar bu tezin tahkik için esas alındığı bölümdür. Tez çalışması üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde müellif ve kitabı tanıtılmakta, ikinci bölümde tahkik kapsamında yer alan metnin içeriği tanıtılmakta ve değerlendirilmektedir. Üçüncü bölümde ise eserin ilgili bölümünün elde mevcut nüshalardan seçilmiş dört nüshadan tahkiki yapılmıştır. Burada dört nüshanın verdiği imkanlar doğrultusunda müellif nüshasına en yakın en doğru metni neşretmek hedeflenmiştir. Bu doğrultuda önce birinci bölümde müellif ve eseri özellikle özgün bir içeriğe sahip mukaddimesi esas alınarak tanıtılmaktadır. İkinci bölümün içeriğini teşkil eden peygamberler, son peygamber ve son şeriat fikri ve bu fikrin fıkıh ilminin arkaplanını teşkil etme olgusu incelenmiştir. Bu perspektifin fikhî evrensel bir bakış açısıyla insanlık tarihi içine yerleştirme düşüncesi içerdiğine dikkat çekilmiştir. Ardından gelen iki başlıkta fıkıh ilminin teşekkül sürecinde en önemli halkalardan ikisini oluşturan sahâbe ve tabiîn dönemi fikhî ve fakihleriyle ilgili değerlendirmeler yer almaktadır. Fıkıh ilminin adım adım nasıl olgunlaştığı ve bu oluşumda aktif rol alan isimlerin kimler olduğu soruları bu bölümlerin mihverini teşkil etmektedir. Nihayet son bölümde ise kendilerine bazen şehir fakihleri (*fukaha-i emsâr*) ya da müçtehit imamlar adı verilen fıkıh ilminin kurucusu kabul edilen fakihler ve bunların ekolleri ve ilim silsileleri incelenmiştir.

Anahtar Kavramlar: Kefevî, *Ketâib*, peygamberler, fıkhın teşekkül dönemi, fukahâ-i emsar.

(VANLIOĞLU, Muhammet Masum, *The Idea of Shari‘a and the Formation of Fiqh in al-Kata’ib by al-Kafawi – Critical Edition and Analysis*, PHD Thesis, Isparta, 2020)

ABSTRACT

Mahmut b. Sulayman al-Kafawi's magnum opus, titled *Kataib a‘lam al-akhyar min fuqaha’i madh-hab an-Nu‘man al-mukhtar* is one of the most successful and original biographies of the Hanafi school of law written in the classical age of Ottomans, which is also an attempt to write the history of fiqh through a school of law framework. There was no modern edition of this work when this dissertation has started and still there is no good edition of it. This dissertation is a part of the project that aims to prepare a modern edition of it based on its extant manuscripts which are over 20 worldwide, focusing only the initial parts of the work. Out of the many manuscripts the project selected the four copies to reconstruct the original text written by the author. The first chapter of the dissertation introduces the author and his milieu and works as well as this great work with particular emphasis on the unusual introduction written by al-Kafawi. The second chapter deals with four sections including the prophets, the companions, the successors and the independent jurists. Al-Kafawi, in the section on the prophets, the revealed laws and the last revelation places his history of Hanafi school of law within the broader frames of fiqh and global history. The idea of revealed law and its history constitutes the background of his writings on the Hanafi school of law. The section on the companions focuses on the history of fiqh following the death of the last prophet; the age of Companions of Muhammad shows that some of his Companions developed specialization on the reading of Muhammad’s teachings to be later called ‘ilm al-fiqh that is the science of revealed law. The initial beginnings were later bolstered by further specialization of the scholars of the successors. Finally the last section of this chapter introduces the true founders of the discipline of fiqh, from whose systematic efforts the schools of law were born. They are called *al-a‘immah al-mujtahidun*, that is, the leaders/masters of legal interpretation, who were also at times called the jurists of the cities (*fuqaha’ al-amsar*). In this section aims the scholarly traditions of each of these masters back to the Prophet Muhammad were given. The final chapter of this dissertation prepares a partial critical edition of the *al-Kata’ib*, based on the four copies selected out of over twenty existing copies. The method of critical edition is choosing the best and allegedly most representative readings available in one of these four copies.

Key Words: Kafawî, *al-Kata’ib*, the prophets, formative period of fiqh, *fuqaha’ al-amsar*.

İÇİNDEKİLER

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI	II
YEMİN METNİ	III
ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR	IX
ÖN SÖZ.....	X
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MAHMUD B. SÜLEYMAN KEFEVÎ VE KETÂİBÜ A‘LÂMÎ‘L- AHYÂR MİN FUKAHÂİ MEZHEBİ‘N-NU‘MÂNÎ‘L-MUHTÂR ADLI ESERİ

1. Kefevî’nin Hayatı	10
1.1. Doğumu ve Ailesi	10
1.2. İlmî Hayatı ve Hocaları.....	12
1.3. Kefevî’nin Fıkıh İcâzetnâmeleri (Fıkıhî Silsileleri).....	21
1.4. Kütüphanesine İlişkin Bilgiler	23
1.5. Müderris Olarak Görev Yaptığı Medreseler	27
1.6. Mütalaa Ettiğini Kaydettiği Kitaplar	27
1.7. Evliliği	30
1.8. Tedris Yolunu Bırakıp Kadılık Görevini Tercih Etmesi	31
1.9. Kadılık Yaptığı Yerler	32
1.10. Tasavvufî Hayatı: Şeyhleri ve Silsileleri	33
1.10.1. Şeyhleri	34
1.10.2. Tasavvuf İcâzetleri	39
1.11. Sinop Kadılığına Tayini.....	41
1.12. Kefevî’nin Alaaddin Medresesinde Fetvâ Emini Olması	42
1.13. Eserleri	42
1.14. Talebeleri	43
1.15. Vefatı	47
1.16. Kefevî Kronolojisi	47
2. Ketâib	49

2.1. Eserin İsmi	50
2.2. Müellife Aidiyeti.....	50
2.3. Telif Sebebi.....	51
2.4. Telif Tarihi ve Yeri	52
2.5. Muhtevâsı.....	52
2.5.1. Mukaddime	53
2.5.2. Unvân	54
2.5.3. Burhân	56
2.5.4. Erkân	58
2.5.5. Sultân	58
2.5.6. Ketâib	58
2.5.7. Hâtime	59
2.6. Yöntemi	60
2.7. Kaynakları.....	61
2.7.1. İstifade Ettiğini Belirttiği Kaynaklar.....	62
2.7.1.1. Tabakat Kaynakları (Tabakât, Ensâb ve Tarih).....	62
2.7.1.2. Belirli İlimlere Ait Kaynaklar	64
2.7.1.3. İstifade Ettiği Halde İsmi Belirtmediği Bazı Kaynakları	79
2.8. Ketâib'in Mevcut Nüshaları.....	80
2.9. Ketâib'in Muhtasarlari	94
2.10. Ketâib'in Dünya Kütüphanelerinde Ulaşılamayan Nüshaları	97
2.11. Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar	97
2.12. Ketâib'in Neşirleri	99
2.13. Nüsha Seçiminde İzlenen Yöntem ve Tahkik İçin Seçilen Nüshalar	101
2.14. Tahkikte Takip Edilen Yöntem.....	102

II. BÖLÜM

KETÂİB'DE ZİKREDİLEN PEYGAMBERLER, SAHABE, TABİİN VE MÜCTEHİD İMAMLAR

1. Şeriat Fikri ve Geçmiş Şeriatler	108
1.1. Peygamberler ve Kefevî'nin Zikrettiği Peygamberler	109
1.2. Kefevî'nin Zikretmediği Peygamberler	132
1.3. Hz. Muhammed ve Son Şeriat	139
2. Sahabe ve Fıkıh	145

2.1. Sahabenin Tanımı	146
2.2. Fetva Açısından Sahabenin Tasnifi	147
2.3.1. Medine	152
2.3.2. Mekke.....	176
2.3.3. Kûfe.....	178
2.3.4. Basra.....	183
2.3.5. Şam.....	186
2.3.6. Mısır	192
3. Tâbiîn Ketîbesi	195
3.1. Muhadramûn Tâbiîn	198
3.2. Muhadramûn Olmayan Tâbiîn.....	207
3.2.1. Medine	207
3.2.2. Mekke.....	222
3.2.3. Kûfe.....	229
3.2.4. Basra.....	235
3.2.5. Şam.....	244
3.2.6. Yemen	249
3.2.7. Horasan	250
4. Müçtehid İmamlar ve Mezhep Sahipleri Ketîbesi.....	253
4.1. Kefevî'nin Zikrettiği Müçtehidler ve Mezhep Sahipleri	256
4.1.1. Kûfe.....	256
4.1.2. Medine	277
4.1.3. Şam.....	284
4.1.4. Mısır	287
4.1.5. Bağdat	292
4.2. Kefevî'nin Zikretmediği Müçtehit İmamlar	295

III. BÖLÜM

KETÂİB'İN TAHKÎKLİ METNİ

SONUÇ.....	549
KAYNAKÇA	553
ÖZGEÇMİŞ.....	564

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen madde/makale
a.mülf.	: Aynı müellif
b.	: bin
Bkz.	: Bakınız
bsk.	: Baskı
c.	: Cilt
<i>DİA</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
İfav.	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
Ktp.	: Kütüphanesi
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
nu.	: Numara
v.	: Vefatı
s./ss.	: sayfa/sayfalar
tahk.	: Tahkik eden
terc.	: Tercüme eden
t.y.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzeri/ benzerleri
vd.	: ve devamı/ ve diğerleri
vr.	: varak (yazma eserler için)
y.y.	: Yayın yeri yok

ÖN SÖZ

XVI. asır ulemâsından Mahmud bin Süleyman Kefevî'nin kaleme aldığı Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr isimli tabakât eseri, müellifinin de ön sözünde ifade ettiği gibi belirli özellikleri sebebiyle oldukça özgün bir çalışmadır. Kefevî eserinde, insanlığın Hz. Adem'le başlayan şeriatla tanışma sürecini ele almış, peygamberleri, sahâbeyi, tâbiîni ve kendi dönemine kadar fıkıh sahasında hizmet etmiş ulemâyı tanıtmıştır.

Ketâib'in esas alındığı bu çalışmada Kefevî'nin tasnifi yerine fukahâ-i emsâr anlayışından hareket edilmiş, müellifin eserine aldığı sahabe, tâbiîn ve müçtehit imamlar, yaşadıkları ve ilmî ekollerini oluşturdukları şehirlere göre incelenmiştir. Bu üç neslin fakihlerini yaşadıkları bölgelere göre tasnife tabi tutmak suretiyle telif edilen eserlerin başında şüphesiz Nesâî'nin *Tesmiyetü fukahâi'l-emsâr*'ı ile İbn Hibbân'ın *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*'ı gelmektedir. Ketâib ihtiva ettiği meseleler ve ulemâ silsileleri ve kendine özgü sistematığı ile nevi şahsına münhasır bir nitelik taşımakta, aynı kulvardaki eserlerden farklılık arz etmektedir. Ketâib'i özel kılan akademik diyebileceğimiz nitelikler onun üzerinde çalışma ve inceleme yapmayı, onu bilim dünyasına sunmayı gerekli kılmıştır. Kefevî ulemâyâ ait bilgi rivayetleri (meseleler) ile eserini benzer tabakat kitaplarından ayırdığı gibi, bu çalışmada da sahabe, tâbiîn ve müçtehit imamlardan hareketle ilk dönem kaynakları üzerine yapılan istatistiksel tarama ışığı altında fıkıhın erken dönemi keşfedilmeye çalışılmıştır.

Tezimizin her aşamasında ilgi ve desteklerini gördüğüm danışman hocam Prof. Dr. Adnan KOŞUM'a, tez izleme komitesine katılmayı kabul ederek, tezimin hemen her bölümünde sunduğu yol gösterici aynı zamanda teşvik edici katkı ve desteklerinden ötürü değerli hocam Prof. Dr. Murteza BEDİR'e, tez izleme komitesinde yer alarak teşvikleriyle beni yüreklendiren Prof. Dr. İshak ÖZGEL'e, tezime değerli katkılar sağlayan ve beni her daim teşvik eden Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN'a, Tevrât ve İnciller'de zikredilen hususlarda tezimize sunmuş olduğu katkılarından dolayı değerli dostum Doç. Dr. Mahmut SALİHOĞLU'na teşekkür ederim.

Tablo, harita ve grafiklerin oluşturulmasında ve tezin yazımı aşamasında desteğini esirgemeyen kadim dostum Dr. Mustafa YAVUZ'a teşekkürü bir borç bilirim. Yine aynı eser üzerine doktorasını veren baba dostum Dr. Yusuf DOĞAN'a ve çalışması devam eden Hasan GÜÇLÜ'ye destekleri sebebiyle teşekkür ederim. Tezimizin her bir sayfasını okuma nezaketinde bulunarak, dizgi ve teknik sıkıntıların aşılmasına katkı sağlayan Arş. Gör. Yıldız DEMİR'e; Ketâib'den daha kolay istifade etmemiz için geliştirdiği teknik yöntem ve desteği sebebiyle Ali Haydar ULUSOY'a teşekkür ederim.

Uzun soluklu bir çalışmaya devam ederken beni her daim teşvik eden değerli aile mensuplarıma, dostlarıma ve her biri isimsiz birer kahraman olan kıymetli hocalarıma şükranlarımı arz etmeyi bir borç bilirim. Özellikle bu tezin bitmesini heyecanla beklerken vâsıl-ı Hakk olan, muallimi evvelim, muhterem babam Ahmet VANLIOĞLU hocaefendiyi rahmetle yâd ediyorum. Şüphesiz bu tez hazırlanırken en çok ihmale uğrayan muhtereme anneciğim, değerli eşim, kıymetli evlatlarım ve torunlarım olmuştur. Sağlamış oldukları maddi ve manevi katkıları sebebiyle herbirine ayrı ayrı teşekkür ederim.

Muhammet Masum VANLIOĞLU
Isparta, 2020

GİRİŞ

Din ilk peygamber ve ilk insan Hz. Âdem'le (a.s.) başlar. Allah Teâlâ insanları bu dünyada imtihan için yaratmış ve onları şariat adı verilen bir kanuna tabi kılmıştır. Onlara inanç, davranış ve vicdan (iç arınma) çerçevesinde bir yol haritası göndermiştir. Kur'ân-ı Kerîm'e göre yol haritası şariat olarak isimlendirilmiş (Şûrâ Sûresi, 42/13) ve insanlar şariat ile olan yükümlülüklerini peygamberlerin getirdiği vahiy vasıtasıyla öğrenmişlerdir.

İslam'a göre, Hz. Âdem'e on, Hz. Şît'e elli, Hz. İdrîs'e otuz ve Hz. İbrâhim'e on olmak üzere toplam 100 sahife verilmiştir; Kur'ân-ı Kerîm bunlardan ilk sayfeler (Tâhâ Sûresi, 20/133) olarak bahsetmekte, bunlarda emir ve yasakların bulunduğunu (el-A'lâ Sûresi, 87/18) da belirtmektedir. İnsanlık tarihi boyunca gönderilmiş olan Allah'ın seçilmiş elçileri ve peygamberleri (resûller ve nebîler) kendilerine gönderilen veya kendilerinden önceki peygamberlere gönderilen emir ve yasaklar çerçevesinde Allah'ın iradesine uygun bir hayat sürmeyi temin edecek inanç ve davranış öğretileri (şariatler) tebliğ etmişlerdir.

Bu sahilere ilave olarak Yüce Allah insanlara ilâhî emir ve yasakları öğretmek, insanlığa hidayet etmek ve onların iyi ve kötüyü ayırt edebilmelerine yardımcı olacak açıklamalarda bulunmak ve nihayet rızasına uygun bir hayat sürmelerini temin etmek için semavî kitapları yani Tevrat, Zebur, İncil ve Kur'ân'ı da göndermiştir. Her bir peygamber kendi halkına onların ihtiyaçları ölçüsünde gönderilen şariatı anlatmış ve öğretmiştir. Gerek önceki sahilelerde ve gerekse Hz. Musa'ya (a.s.) gönderilen Tevrat, Hz. Davud'a (a.s.) gönderilen Zebur ve Hz. İsa'ya (a.s.) gönderilen İncil'de insanlara sunulan emir ve yasaklar o ümmetin kendi dili ile gelmiştir. Ayrıca ümmetlere yüklenen sorumluluklar ve gönderilen şariatlar da dönemlerine göre değişkenlik arz etmiştir.

Son peygamber Hz. Muhammed'le (s.a.v.) beraber Allah Azze ve Celle vahiy kapısını mühürlemiş ve bundan böyle emir ve yasak gönderme süreci tamamlanmıştır. Hz. Muhammed'e indirilen Kur'ân-ı Kerîm son vahiy ve onun öğrettiği emir ve yasaklar manzumesi olan şariat ise son ilâhî talimatname olup kıyamete kadar yürürlükte kalacaktır. Başka bir ifadeyle artık bir daha peygamber ve ilâhî buyruk gelmeyecek ve tüm insanlık Hz. Muhammed'in getirdiği son ilâhî mesajın muhatabı olacaktır. Dünyanın sonu yani kıyametin kopuşuna dek sürecek olan Muhammed

Şeriat'ı önceki ümmetlerin başına gelen tahrif ve bozulmanın aksine ilâhî koruma altında asla bozulmayacak ve değişmeyecektir.

Hz. Muhammed'den (s.a.v.) sonraki dönemde müslümanlar şeriatı fıkıh olarak bir ilme dönüştürdüler. Önceleri şeriat ilmi ile meşgul olanlar kâfîler olarak adlandırılırken,¹ zamanla âlimler ve nihayetinde fakihler olarak anılmaya başlanıldılar. Böylece fukaha diye bilinen bir ilmî sınıf ortaya çıkmış oldu. Sonra bu fukaha da değişik okul ve ekollere dönüştü. Farklı fıkıh okulları ve mezhepler oluştu. Bu mezhepler son şeriatın bir ilme dönüşmesi sürecinde ortaya çıkmış yapılardır. İlim haline geldiğinde okullaşma ve mezhepleşme kaçınılmaz bir sonuç olarak ortaya çıkmıştı. Bu süreçte fukaha bir ilmî disiplin ve yönetime dayalı olarak fikhî düşüncüyü geliştirmeye başladı. Dolayısıyla alternatif yöntemler, farklı okullar ve farklı guruplar olarak fukahanın yapılanmalarına sebep olmuştur.

Bunların içinde Ehl-i sünnet ve'l-cemâat'ın kabul ettiği dört hak mezhep zamanla Müslümanların büyük bölümünü temsil eden şeriat öğretileri okulları oldular. Bunlar Kur'ân ve sünnet temelinde icmâ ile kıyası da dahil ederek bir nazariye ve usul belirlediler. Ve böylece hak mezhep fikri ortaya çıkmış oldu. Allah Resûlü'nün Sünnet'ine ve Hulefâ-i Râşidin ve büyük Müslüman topluluğun yolunu izleyenler manasına gelen Ehl-i Sünnet ve'l-cemâat tabiri bu mezheplerin kendilerini İslam'ın özüne ve selefin yoluna bağladıklarını gösteren en önemli ilke olmuştur. Bunu daha sağlam bir temelde göstermek için onlar ilim silsilelerini ortaya koyan ulemâ biyografileri yani tabakat eserleri üretmeye başladılar. Çünkü bu ekoller kendilerinin, Peygamberimizin (s.a.v.) silsilesine bağlı olduklarını göstermek ve gelenekten geldiklerini ispat etmek için bir çerçeve oluşturmaya giriştiler. Ahz ve sema' yoluyla oluşan, zamanla adına icazetnâme adı verilen bu silsileler nesiller arasındaki ilmî bağı tartışmaya mahal vermeyecek şekilde nesilden aktarmıştır. Bu amaçla isnadın ve silsilenin bir nevi müesseseseleşmiş ve daha geniş hali olan tabakat edebiyatı ortaya çıkmıştır.

Önceleri hadisçilerin hadis isnadlarında yer alan ravilerin tespitini hedefleyen ricâl yahut tabakat edebiyatının ilk örnekleri 3./9. yüzyılın başına kadar gitmektedir. Halîfe b. Hayyat'ın (v. 240/854) *Kitabü't-Tabakât*'ı ile *et-Tarih*'i, İbn Sa'd'ın (v.

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, I-II, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007, c. II, s. 803.

230/845) *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sı, İbn Kuteybe'nin *el-Me'ârif*'i gibi örnekler zamanla hadisçilerin kapsamlı ravi tanıtım eserleri olan rical edebiyatıyla zenginleşmiştir. Bir süre sonra başta fıkıh olmak üzere İslami ilimlerin ve diğer ilimlerin mensuplarının da kendi özel biyografilerini üretmeye başladıkları görülmektedir. Mezheplerin fıkıh okulları Müslüman toplumda yerleşmesi ve fıkıh ilminin mezhep uzmanlığına dönüşmesiyle birlikte her bir mezhep mensubu kendi isnad ve silsilesini gösteren fukaha tabakatı telifine yönelmişlerdir. Zamanla tabakat edebiyatı mezhepleri yahut belirli bir ilim dallarını aşan genel nitelikli tabakat eserleri ve belirli bir mezhep/ilim dalına ait uzman biyografileri şeklinde gelişme kaydetmiştir. Genel nitelikli tabakat eserlerine İbn Hallikan'ın (v. 682/1282) *Vefeyatü'l-a'yan*'ı ile Zehebî'nin (v. 748/1348) *Siyerü a'lami'n-nübelâ*'sını örnek verebiliriz. Belirli bir mezhep/ilim dalına eğilen tabakat eserlerine ise İbn Cülcül'ün (v. 384/994), İbn Ebi Ya'lâ'nın (v. 526/1131) *Tabakatü'l-Hanabile*'sini, *Tabakatü'l-etibbâ ve'l-hükema*'sını yahut Şemseddin Muhammed b. Ali ed-Dâvûdi'nin (v. 945/1539) *Tabakâtü'l-müfessirîn*'ini örnek verebiliriz. Bunların yanında genellikle *Tarîhü Buhara*, *Tarîhü Nişapur* gibi şehir tarihleri de genellikle belirli bir şehrin alimleri hakkında bilgiler veren bir edebi tür olarak tabakat eserleri kapsamında görülebilir.

Hanefî mezhebi özelinde Hanefî fakihlere ait ilk tabakat kitapları İbn Ebi'l-'Avâm'ın (v. 335/946) *Fezâilü Ebî Hânîfe*,² Sübezmûnî'nin (v. 340/952) *Keşfü'l-âsâr fî menâkıbü Ebî Hanîfe*³ ve Saymerî'nin (v. 436/1045)⁴ *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih* isimli eserleridir. Günümüze kısmen ulaşan Nerşâhî'nin (v. 389/959) *Tarihü Buhara*'sı ile Ömer Neseî'nin (v. 537/1142) *el-Kand fî zikri ulema'i Semerkand* adlı eserleri de önemli Hanefî biyografi çalışmaları arasında yer alır.

² İbn Ebi'l-'Avâm, Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Ahmed es-Sa'dî, *Fezâil-i Ebî Hanîfe ve Ahbâruhu ve Menâkıbuhu*, el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, Tahk. Latîfurrahman el-Behrâicî el-Kasimî, Mekke-i Mükerrreme, 1431/2010.

³ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Yakub el-Hârisî es-Sübezmûnî (5 Rebiulahir 258/19 Şubat 872- 5 Şevvâl 340/5 Mart 952). Hicrî 649 yılında istinsah edilen kitap maalesef bilinen tek nüshadır. Özbekistan, Taşkent, Birûnî Şarkşinaslık Enstitüsü, No: 3105, 326 varak.

⁴ Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed es-Saymerî (351/962-436/1045), *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*. Müellif bu eserinde hicrî IV. Asrın sonuna kadar yaşamış olan hanefî alimlerini kaydetmiştir. Eserin baskısı mevcuttur. Bkz. Tuncay Başoğlu, "Saymerî, Hüseyin b. Ali", *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, ss. 215-216.

Ancak ilk kapsamlı Hanefî tabakat eserleri hiç kuşkusuz İbn Ebi'l-Vefâ el-Kureşî'nin (v. 775/1373) *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*'sidir.⁵ Ardından İbn Kutluboğa'nın (v. 879/1474) *Tâcü't-terâcim*'i⁶ de türünün ilklerinden olup eser vermiş müelliflerin biyografilerini derleyen bir eserdir.

Osmanlı Dönemine geldiğimizde Taşköprülüzâde Ahmed Efendi⁷ (v. 968/1561) tarafından kaleme alınan *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî 'ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye* isimli eser Osmanlı alimlerine eğilen ilk eser olarak kaydedilmelidir. Müellif bu eserinde kuruluşundan kendi dönemine kadar olan (Kanûnî Dönemi) ilmî hayata katkı sağlamış olan Osmanlı alimlerinin biyografilerini kaleme alarak, daha önce yapılmamış özel bir çalışmaya imza atmış ve kendisinden sonra bir geleneğin oluşmasının yolunu da açmıştır. Taşköprülüzâde eserinde Osmanlı alimlerini her bir padişah başlığı altında kronolojik bir tarzda ele almıştır. Taşköprizade'nin çalışması Türkçe'ye tercüme edilecek ve ardından bir Zeyl edebi türüne yol vererek pek çok zeyiller izleyen yüzyıllarda kaleme alınacaktır.⁸

9./16. Yüzyılın ikinci yarısında yaşayan ve yazar Kefevî'nin genç bir çağdaşı Mısır Hanefî ulemasından Takiyyüddîn et-Temîmî'nin (v. 1010/1601) *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* adlı eseri de en kapsamlı Hanefî biyografi eserleri arasında yer alır. Temîmî, III. Murad döneminde yaşamış, İstanbul'a iki defa gelmiş sultan hocası Sadeddin Efendi ve III. Murad ile görüşmüş olup Mısır ve Konya kadılıkları yapmıştır.⁹ Temîmî, istifade ettiği kaynakları kitabının giriş kısmında belirtmiş ve Taşköprülüzâde'nin *Şekâik*'ini de zikretmiştir. Sultan III. Murad'a ithaf ettiği eserine tarih ve diğer hususlara ait ön bilgiler verdikten sonra Peygamberimiz'in (sallallahu aleyhi ve sellem) hayatı ile başlar ve Ebû Hanîfe ile devam eder.¹⁰ Temîmî, Hanefî ulemasından 2523 alimin biyografisini bu çalışmada kaydetmiştir. Bu eser

⁵ Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî el-Mısırî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, I-V, Tahk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Hier li't-tibâa, Cîze/Kâhire, 1413/1993.

⁶ Ebû'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısırî (802-879/1399-1474), *Tâcü't-terâcim*, nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Dimaşk, 1413/1992.

⁷ Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1395/1975.

⁸ Bkz. Abdülkadir Özcan, "eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye", *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXVIII, ss. 485-486.

⁹ Takiyyüddîn b. Abdülkâdir et-Temîmî ed-Dârî el-Gazzî el-Mısırî (950/1543-1010/1601). Bkz. Muharrem Kılıç, "Temîmî, Takiyyüddîn b. Abdülkâdir", *DİA*, İstanbul, 2011, c. XL, ss. 424-425.

¹⁰ Takiyyüddîn b. Abdülkâdir et-Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-hanefiyye*, Tahk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire, 1390/1970, c. I, ss. 5-7, 10, 49, 86.

çalışmamızın konusu olan Kefevî'nin *Ketâib*'inden iki yıl sonra Mısır'da 989/1581 yılında kaleme alınmıştır. Ama öyle anlaşıyor ki 987/1579 'da tamamlanan Kefevî'nin eseri henüz yaygınlık kazanmadığı için Temîmî onu görmemiştir.

Aynı dönemde Mahmud b. Süleyman Kefevî'nin (v. 989/1581) *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Numâni'l-muhtâr* isimli eserini oluşturduğunu görmekteyiz. Osmanlı Devleti de böyle bir dönemde bir beylik olarak varlık sahnesinde görünmeye başlamış, ilk andan itibaren ilme ve ilim adamına verdiği değerle ulemâyı medreselerine cezbedtiği gibi, tasavvufî hayata yön verenlerin de halka rehberlik etmeleri konusunda desteğini almaya çalışmıştır. Bu dönemde bazı İslâm Devletlerinin zayıflaması, Özellikle Altın Orda Devleti'nin gücünü kaybetmesi neticesinde bölgedeki bir kısım alimler XV. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya göç etmiş ve bu göç Kırım'ın fethine kadar sürmüştür. Bu durum sadece Altın Orda Devleti ile sınırlı kalmamış diğer bölgelerde de kendini göstermiştir. Yeni kurulan devletlerin ilim adamlarına verdiği değer ve yönetim anlayışları da ulemânın tercihlerini ciddi manada etkilemiştir. XV. yüzyılın sonunda Endülüs'ün düşmesi, Kuzey Afrika'nın istikrarsızlığı Osmanlı Devleti'ndeki istikrar bu manada ilmin Osmanlı topraklarına göçünü hızlandırmıştır.¹¹ Böylece devletin sınırları genişlediği ölçüde, ulemânın bu topraklara akışı da hızlanmış oldu.

Bu, Osmanlıların dengeli bir yönetim anlayışını benimsemesi ile mümkün olmuştur. Şöyle ki, ilmî hayat ile tasavvufî hayatı birleştirme konusunda da önemli adımlar atarak medrese ile tekkenin de kaynaşmasını sağlamayı hedeflediler. Böylece ulema medresede talebe ile meşgul olduğu gibi tekkede de halk ile kaynaşmış oluyordu. Bu itibarla İznik'te 1331'de Orhan Gazi tarafından yaptırılan ilk medreseye aynı zamanda bir mutasavvıf olan Dâvûd-i Kayserî (v. 751/1350), ondan sonra Alaadin Ali Esved (v. 800/1397) gibi alimler müderris olarak tayin edildi.¹²

Orhan Gazi (1326-1360) ve I. Murad (1360-1389) dönemlerinde İznik'ten başka, Bursa, Edirne ve diğer fethedilen yerlerde de medreselerin açılmasıyla ilmi hayatın bir sonraki sürecinin hazırlandığını görüyoruz. Yıldırım Bâyezid (1389-1403) ilk defa ilmi

¹¹ İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlılar", *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIII, ss. 548-549.

¹² Kefevî, Mahmûd bin Süleyman, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Numani'l-muhtâr*, Topkapı Sarayı Emanet Hazinesi Kitaplığı Nu. 1201, vr. 318a; Reşat Öngören, "Osmanlılar", *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIII, ss. 541-543; Mehmet İpşirli, "Medrese", *DİA*, Ankara, 2003, c. XXVIII, s. 327.

teşvik gayesiyle talebe kanunnamesi çıkarmak suretiyle medreseleri hem çoğaltmış (Bursa, Bolu, Balıkesir, Alaşehir, Tırnova) hem de teşvik edici tedbirler almıştır.¹³

XV. asırda Osmanlı ilim hayatı Fatih Sultan Mehmed'in Sahn-ı Semân Medreselerini inşa etmesiyle bambaşka bir çehre kazanmıştır. Bir bilim aşığı olan Sultanın ilme ve ilim adamlarına verdiği değer ilmî hayatın inkişafını temin etmiş ulemanın dikkatini bu yöne çevirmiştir.

XVI. asır Osmanlı Devleti'nin bütün yönleriyle zirveye yükselme dönemi olmuştur. Devletin sınırları doğu-batı uzantısında olduğu nisbette kuzey-güney ekseninde de aynı ölçüde genişlemiştir. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı alarak hilafeti padişahlıkla birleştirmesi neticesinde, Osmanlı Sultanları sünnî müslümanlar için bir dînî lider konumuna da yükselmiş oldular. Mısır ve Kahire'den gelen ulemanın da katılımıyla Osmanlı ilim hayatı ayrı bir canlılık kazanmış ve meyveleri Kanuni Sultan Süleyman ve daha sonraki dönemlerde de devşirilmiştir.¹⁴

Kanuni Sultan Süleyman'ın uzun saltanat yıllarının (1520-1566) pek çok alanda olduğu gibi ilim ve fikir hayatı açısından da oldukça verimli ve parlak geçtiği görülecektir. 1551-1557 arasında inşa edilen Süleymaniye Külliyesi sadece bir mimari şaheser değil, aynı zamanda ilmi, hukuki, dini, sosyal ve kültürel bakımlardan kendisinden sonra inşa edilecek yapılara örnek bir kurum olarak teşkil edilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman, saray muhitini ve devlet ricalini medrese inşası noktasında teşvik etmekle kalmamış, medrese ders programlarının devrin bilginleri tarafından itina ile hazırlanmasına özen göstermiştir. Kanuni döneminde sadece İstanbul'da inşa edilen medrese sayısının kırktan fazla olduğunu belirtmek bu noktada aydınlatıcı olacaktır.¹⁵

Kanuni döneminde ilmi hayatın canlılığını gösteren örneklerden biri de Ayasofya ve Fatih gibi büyük camilerden birinde Rumeli ve Anadolu kazaskerinin de katılımıyla halka açık olarak gerçekleşen medrese imtihanlarıdır. İstanbul'da ünlü medreselerde müderris olmak gibi ulaşılması pek de kolay olmayan bir hedef için rekabet halinde bulunan müderrisler ilmi kudretlerini ispat için bu imtihanlara

¹³ Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, I-II, İFAV Yayınları, İstanbul, 2005, c. I, s. 72; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim Riyâzî ve Tabîî İlimler*, Küre Yayınları, İstanbul, 2019, s. 37.

¹⁴ İpşirli, "Osmanlı İstanbulu-İstanbul'da İlim ve Kültür Hayatı (15-16. Asırlar)", *Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 373-375.

¹⁵ İpşirli, *Osmanlı İstanbulu*, ss. 375-376.

girmişlerdir. 1528'de Fatih medresesinde boşalan bir müderrislik kadrosu için Edirne Dârülhadisi müderrisi Kılıçcızâde İshak Çelebi, Edirne Üç Şerefeli müderrisi Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi ve Bursa Sultâniye müderrisi İsrâfilzâde Fahreddin Efendi başvuruda bulunmuştur. Rumeli kazaskeri Fenârîzâde Muhyiddin ve Anadolu Kazaskeri Kadirî Efendiler huzurunda Ayasofya Camii'nde yapılan imtihan sonrasında müderrislik İsrâfilzade'ye verilmiştir.¹⁶

Yine bu dönemde, ulema arasında pek çok konuda verimli ve seviyeli tartışmalar yaşanmıştır. Özellikle şiiilik üzerine yapılan değerlendirmeler, para vakfının (vakf-ı nukud) şer'iliği, vakıf paralarının çalıştırılması, abdestte mesh meselesi, tasavvuf ve tarikatlar, savundukları fikirler ve zikirleri konusunda Mehmed Birgivi (1522-1573), Ebussuûd Efendi ve Şeyhulislam Çivizade arasında ciddi tartışmalar yaşanmıştır.¹⁷ Mehmed Birgivi'nin verdiği bir kısım fetvalar (din hizmetinde çalışanlara para verilmesi, para ve taşınır malların vakıf olmak üzere vasiyet edilmesi) toplumun farklı kesimlerinde ihtilaflara sebep olduğu için Şeyhulislam Ebussuud Efendi fetva çıkarma gereği duymuştur.¹⁸

Kanuni dönemi ilim ve fikir hayatının bir diğer özelliği ise Osmanlı Devleti'nin temsil ettiği Sünnî-Hanefî görüşün bütün ilke ve kurumlarıyla yerleşmesinde İstanbul ulemasının ve medreselerin bu dönemde oynadığı roldür.

Mahmud Kefevî medreselerin bu denli yaygınlaştığı ve ulemanın bu denli etkili/kıymetli olduğu bir dönemde dünyaya gelmiştir. O taşrada tahsil ettiği ilmi payitahtta geliştirmek, ilim muhitlerine girmek ve seçkin ulemanın içinde bulunduğu hizmet halkasına katılabilmek gayesiyle İstanbul'a göçmüştür. Burada halk ile ulema, medrese ve tekke diyalogları onun daha sonra görev yapacağı yerlerde kendisine rehber olmuştur. Bu dönem, İznik'te başlayan medrese kurumunun Süleymaniye Medreseleri ile taçlanması suretiyle Osmanlı ilim hayatının altın çağı olmuştur. Yine, Molla Fenârî (v. 834/1431) gibi seçkin alimlerle başlayan ilim halkası, Hızır Bey (v. 863/1459), Molla Yegan (v. 865/1461), Molla Hüsrev'lerle (v. 885/1480) devam etmiş, bu dönemde İbn Kemal Paşa ve Ebussud Efendi (v. 982/1574) gibi alimlerle kemal bulmuştur. Bu alimler hem medreselerde ders okutmuş, hem devlet kademelerinde

¹⁶ İpşirli, *Osmanlı İstanbulu*, ss. 375-376.

¹⁷ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 406a.

¹⁸ Halil İnalcık, *Türklük, Müslümanlık ve Osmanlı Mirası*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 155-157.

mühim görevler ifa etmiş, hem de eser telifine yönelerek, sözlü bilgi yanında dönemlerine ve sonraki nesillere yazılı mühim kaynaklar bırakmışlardır.

Ulemanın bu kadar etkin olduğu dönemde tasavvufi hayatın da ciddi manada yaygın olduğu bilinmektedir; Osmanlı ilmi ve ictimai hayatında ulema ile sufi aktörlerin yanyana ve uyum içinde yaşıyor olmaları ilk kez Taşköprizade'yi *Şaka'ik*'te bu iki sınıfı bir biyografi eserinde buluşturma fikrine yol vermiş olmalıdır. Kefevî, selefi Taşköprizade'yi izleyerek, iki zümrenin de zirvede olduğu dönemi hazırlayan amilleri ve önceki dönemleri ciddi manada incelemiş, aynı zamanda her iki zümrenin içinde yer almanın avantajını kitabının telifine yansıtmıştır. Hayatını anlatırken belirteceğimiz üzere, ilim yolculuğundaki icazetnamelerini *Ketâib*'inde açıkça zikretmiş,¹⁹ tasavvufi silsilelerini de öğrencisi Muslihiddîn Ârifî Efendi kaydetmiştir.²⁰

Kefevî'nin, Osmanlı ilim hayatının bu zirve döneminde fukahayı yazmayı hedeflediğini, tıpkı Taşköprülüzâde de olduğu gibi, aynı zamanda Osmanlı geleneğindeki ulema ile mutasavvıfları bir potada birleştirme ülküsünün varlığını görmekteyiz. O bütün bu zenginliği görmüş ve bunun bir tabakata dönüştürme vaktinin geldiğini düşünerek evrensel bir çerçeve oluşturmak istemiştir. Bu nedenle çalışmasını Hz. Âdem'den başlatmış ve Hanefî fakihler silsilesini peygamberlerden son Peygamber Hz. Muhammed'e (s.a.v.), ardından sahabileri takiben Ebû Hanîfe'ye bağlamış ve böylece yazacağı tabakat eserinin arkaplanını ve felsefesini kurgulamıştır. Kefevî böylece kendi zamanına kadar olan süreci, kendi perspektifinden bir tabakat eseri olarak ortaya çıkarmaya çalışmıştır.

Bu çalışma aslında Kefevî'nin *Ketâib*'inin tahkikine dönük kapsamlı bir projenin ilk kısmına odaklanacaktır. Bu ilk kısım Hanefî mezhep tabakatının arkaplanını oluşturan Hz. Âdem'den Ebû Hanîfe'ye kadar olan sürecin önemli şahsiyetlerini ele alan kitabın ilk 78 varakını teşkil etmektedir. Peygamberler arasından 29 Peygamberin, sahabiler arasından 27 sahabenin ve 44 tabiîn aliminin biyografileri bu bölümde ele alınmıştır. Bu arkaplanı inşa ederken öyle anlaşıyor ki Kefevî fıkıh ilminin Nebvî kökenlerini tasvir etmek istemiştir. Böylece o, Kur'ân-ı Kerîm'de Yüce Rabbimizin bildirdiği, insanların amellerini vahye dayalı kurallar bütünü ile yönlendirme ve

¹⁹ Mahmud b. Süleyman Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Numani'l-muhtâr*, tahk. Saffet Köse- vd., Mektebetü'l-İrşâd, İstanbul, 2017, c. I, ss. 381-383.

²⁰ Muslihiddîn Mustafa el-Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn fî yevmi'd-dîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Serez 01649, vr. 311a-316a.

yönetme fikri olarak tanımlayabileceğimiz şariat fikrini temellendirmeyi amaçlamaktadır. Biz çalışmamızın giriş mahiyetindeki birinci bölümünde önce Kefevî'nin hayatını ele alacağız; ardından *Ketâib* adlı eseri, müellifinin eserin ilk kısmında ortaya koyduğu bilgiler ışığında tanıtacağız. Eserin tahkikinde izlenen usul, elyazma nüshalarının tanıtımı ve tahkikte esas alınan nüshaların seçiminde izlenen yöntem de bu kısımda anlatılacaktır. Ardından ikinci bölümde Peygamberler bölümünü ele alacağız ve burada farklı şariatler ve son Şariat fikrini inceleyeceğiz. Sahabî fakihlerine eğilecek olan üçüncü bölümde fıkıh ilminin ilk oluşum halkasını seçilen biyografiler çerçevesinde ele alacağız. Dördüncü bölüm Tabiîn neslinde fıkıh ilminin artık yavaş yavaş bir ilme dönüşmesi olgusuna eğilecektir. Bu bölümde hem Kibar-ı Tabiîn hem de Sığar-ı Tabiîn fakihleri ve onların mirası ele alınacaktır. Beşinci bölümde çalıştığımız kısım Ebû Hanîfe ile sona erdiği için o ve çağdaşı fakihlerin (fukaha-i emsarin) elinde fıkıhın bir ilim olarak ortaya çıkış serüvenini tasvir etmeyi hedefliyoruz. Nihayet son bölümde 78 varak'ın tahkiki yapılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MAHMUD B. SÜLEYMAN KEFEVÎ VE KETÂİBÜ A'ÂLÂMÎ'L- AHYÂR MİN FUKAHÂİ MEZHEBÎ'N-NU'MÂNÎ'L-MUHTÂR ADLI ESERİ

1. Kefevî'nin Hayatı

1.1. Doğumu ve Ailesi

Asıl adı, Ebü'l-Fazl, Mahmud b. el-Hâc Süleyman b. Abd el-Hanefî er-Rûmî Kefevî'dir (926-989/1520-1581).²¹

Kefe, Kafa yahut Kaffa olarak da anılan,²² bugün Ukrayna'ya bağlı Kırım Yarımadasının güneydoğu kıyısında tarihi bir liman şehri olan Kefe'de²³ doğmuştur.²⁴ 18. Asırda Kefe'de yaşayan Türkler, şehrin ticari ve ilmî hayatını da dikkate alarak onu Küçük İstanbul diye adlandırmışlar.²⁵ Şehrin şimdiki adı Feodosiya'dır.²⁶ Babasının adı Süleyman olup aslen Çerkez'dir. Tahminimize göre aslında Hristiyan olan bu zat, Tatar askerlerine esir düşmüş ve Kefe şehrine götürülerek orada köle olarak satılmıştır. Kefe'de resmi görevde bulunan bir hoca onu satın almış, müslüman olması üzerine İslâm eğitimi verdikten sonra azat etmiştir.²⁷ Süleyman'ın babası (Kefevî'nin dedesi) müslüman olmadığı için kaynaklar ismini zikretmek yerine Allah'ın kulu anlamına gelmek üzere Abd veya Abdullah olarak kaydetmiştir.²⁸ Nitekim talebesi Muslihiddîn Mustafa Efendi'ye (v.1018/1609) ait olan *Zuhru'l-ârifîn* isimli eserde Kefevî'nin dede

²¹ el-'Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn* (A), vr. 301b.

²² W. Barthold, "Kefe", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, Eskişehir, 1997, c. VI, s. 535.

²³ Yücel Öztürk, "Kefe", *DİA*, Ankara, 2002, c. XXV, s. 182.

²⁴ el-'Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn* (A), vr. 303b.

²⁵ Bkz. Barthold, *a.g.m.*, c. VI, s. 537.

²⁶ Feodosiya aslında Milet şehrinde gelen göçmenlerin MÖ 6. yüzyılda kurduğu Yunan kolonisi Theodisia idi. 1266'dan 1475'e kadar Ceneviz Cumhuriyeti'nin egemenliğinde kalan şehrin adı, *Cafa* ya da *Caffa* olarak değiştirilmiştir. Kevin Alan Brook, *Bir Türk İmparatorluğu: Hazar Yahudileri*, Nokta Kitap, İstanbul, 2005, s. 71.

²⁷ Kanaatimizce Süleyman Efendi'nin ihtida ettiği dönem Şehzade Süleyman'ın Kefe Sancağında (915/1509) vali olduğu döneme rastlamaktadır. Bkz. Ferudun Emecen, "Süleyman I", *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXVIII, s. 62. Kanaatimizce "Süleyman" ismini bu münasebetle almıştır.

²⁸ Bülent Tahiroğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik", *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 2011, S. 45, s. 666.

ismi Abd ve Abdullah olarak kaydedilmiştir.²⁹ Kefevî'nin kendisi de *Ketâib*'inin dîbâcesinde sadece baba ismini zikretmekle iktifa etmiştir.³⁰ Babası Süleyman, azat edildikten sonra ticaretle meşgul olmuş, hac farızasını yerine getirecek servete sahip olunca hac vazifesini tamamlamış ve Kefe'ye dönmüştür.³¹

Kefevî *Ketâib*'de ailesinden bahsetmez. Sadece bir İstanbul yolculuğu öncesinde Şeyhi Ebû Bekir Efendi'yi ziyarete babası ve erkek kardeşiyle birlikte gittiğini zikreder.³²

Ebu'l-Fazl muhtemelen o dönemde çocukların belirli bir başarı elde etmeleri üzerine bir hoca tarafından kendilerine verilen bir lakaptır. Klasik İslam geleneğindeki ilk çocuğun isminden hareketle künye verme adetinin bu dönemde Osmanlı coğrafyasında yaygın olmadığını söylemek mümkündür.³³

Babası Süleyman Efendi'nin Rüyası.

Kefevî'nin Sinop'a gelişi ve buraya yerleşmesi memleketi olan Kefe'ye en yakın karasal nokta olması yanında aslında babasının bir arzusu ve vasiyeti neticesinde olmuş görünüyor. Çünkü biyografisini veren kaynaklarda şöyle bir menkıbevî olay anlatılmaktadır:

“Hacı Süleyman gençlik döneminde bir gece rüyasında Kefe'nin karşısına denk düşen Anadolu vilayetlerinden Sinop'a elinde yeşil sancak ve yüce bir bayrak tutarak çıktığını, ahalinin o bayrak altında toplandığını, Sinop'un meydan kapısı diye bilinen kapısından doğu istikametine gidip, daha sonra oğlu Mahmud'un yaptırdığı caminin bulunduğu yere geldiklerinde elindeki sancağı buraya diktiğini, halkın da tekbir ve tehlillerle hayır dualar eyleyip şükrettiğini görür. Mutlu bir şekilde uyanıp, sabahın

²⁹ Serez 1649'da “Abd” olarak kayıtlı iken, Hacı Mahmud Efendi 607 ve 631 de “Abdullah” olarak kaydedilmiştir. Bkz. el-‘Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn (A)*, vr. 310b; *Zuhru'l-ârifîn (B)*, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi No. 631, vr. 110b; *Zuhru'l-ârifîn (C)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Mahmud Efendi No. 607, vr. 165a.

³⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 2a.

³¹ el-‘Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn (A)*, vr. 301b-302b.

³² Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 423a; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 520.

³³ Fazl isimli bir oğlu olması ve bu nedenle bunun bir künye olması da mümkündür, ancak Süleymaniye Kütüphanesi Şeyhülislam Esad Efendi Bölümü numara 158'de kayıtlı olan *Hâşiyetü's-Şümunnî* isimli 975 hicride istinsah edilmiş eserin vr. 1a'sındaki mülkiyet kayıtlarından bir tanesi de Muhammed b. Mahmud Kefevî olarak yazılmıştır. Kitabın Kefevî'nin dönemine ait olması, Mahmud oğlu Muhammed Kefevî isminin mevcudiyeti ve müellifimizin mütalaa ettiği bir eserde bu kaydın bulunması bu zatın müellifimizin oğlu olması ihtimalini düşündürmektedir. Ancak yeni bir delile ulaşmadan kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Bkz. Takiyyüddin eş-Şümunnî, Ahmet b. Muhammed, *Hâşiyetü's-Şümunnî ala muğni'l-lebîb*, Süleymaniye Kütüphanesi Şeyhülislam Esad Efendi Bölümü, no: 158, vr. 1a.

erken saatinde rüyasını tabir ettirmeye koşar. Tabir için aslen Sinoplu olup Kefe’de yaşayan, kabri de Kefevî’nin Sinopta yaptırmış olduğu cami haziresinde bulunan ve faziletiyle bilinen Selahaddin isimli hocaya gider.³⁴ Söz konusu hoca, Süleyman Efendi’ye rüyanın kendisi ile alakalı olmayıp, onun zürriyetinden gelecek salih bir evlat ile alakalı olduğunu söyler. Bu çocuğun sancağın dikildiği yere bir bina inşa edeceğini de belirtir. Hacı Süleyman Efendi bu tabirin gerçekleşmesi için kalbinde bir heyecan duyar ve bundan sonra o bölgeyle ilgilenmeye başlar.”³⁵

1.2. İlmî Hayatı ve Hocaları

Kaynakların verdiği bilgiye göre Kefevî, Yavuz Sultan Selim’in vefat edip Kanunî Sultan Süleyman’ın saltanata geçtiği 926/1520 yılında Kefe’de dünyaya gelmiştir. Tahsil hayatının ilk dönemlerini doğduğu Kefe’de tamamlamıştır. Öğrencisi Mustafa Muslihiddin Arifi Efendi Mahmud bin Süleyman’ın Kefe’deki eğitimine şu ifadelerle işaret etmiştir:

“Ve mahrûse-i Kefe’de neşv u nemâ bulub me’ârif-i cüziyyeyi tahsîl ve mebâdi-i külliyyeyi tekmîl eyledikten sonra ... Daru’s-saltanati’l-‘aliyye yani Kostantiniyye-yi mahmiyye’ye gitti.”³⁶

Kefevî, Osmanlı ilim hayatının merkezi olan İstanbul’a 949/1542’de (23 yaşında iken) babasının dostu ve kendisinin de şeyhi olan Takiyyüddîn Ebûbekir b. el-Hâc Hayreddin Kefevî el-Kadirî’den (v. 962/1555) ve başkalarından ilim tahsilini ilerletmek için gelir.³⁷

İstanbul ve Bursa’da katıldığı ilim meclisleri, okuduğunu belirttiği kitaplar, tanıştığı ve ders halkalarına katıldığı hocalarının ilim muhitindeki değerleri dikkate alındığında, Kefevî ilimde belli bir seviyeye erişmiş olsa da, henüz tahsilini tamamlamadan İstanbul’a geldiği anlaşılmaktadır. Burada devlet hizmeti öncesinde mülazımlık, müderrislik ve kadılık için belirlenen ilmi geleneğe uyarak dönemin seçkin alimlerinden ilim tahsil etti.

Aşağıda kendi aktardığı bilgilerden hareketle Kefevî’nin Kefe, Bursa ve İstanbul’da ilmî açıdan yetişmesine katkı sağlayan hocalarından bazıları hakkında önce

³⁴ Metinden anladığımıza göre bu zât, Süleyman Efendiyi azat eden kişidir.

³⁵ el-‘Ârifî, *Zuhru’l-ârifîn (A)*, vr. 302b-303b.

³⁶ el-‘Ârifî, *Zuhru’l-ârifîn (A)*, vr. 303b.

³⁷ Kefevî, *el-Ketâib (T)*, c. IV, s. 518.

bilgi verip ardından Kefevî'nin onlarla nerede, ne zaman ve hangi ilimleri tahsil ettiğini tespit etmeye çalışacağız.

1. *Kefe Hanlık Mütekaid Kazaskeri ve Camii Kebîr Vaizi Alaaddin Ali (v. ?)*

Kefevî, kendi anlattığına göre, yirmi yaşına gelmeden önce (942/1535) Amasyalı Şeyh Bahşî Halife'nin (v. 930/1520) talebelerinden Kefe Hanlığı Emekli Kazaskeri ve Câmii Kebîr Vaizi Alaaddin Ali'nin derslerine katılmıştır. Alaaddin Ali Efendi'nin Şeyh Bahşî Halife Efendi'den tefsir ve hadis dersleri aldığını da özellikle belirtir. Kefevî, Alaaddin Ali'nin her gün ikindi namazını müteakip Kefe Câmii Kebîr'inde³⁸ İbn Melek'in (v. 821/1418'den sonra) hadis ilminde meşhur *Mebâriku'l-ezhâr fî Şerhi Meşâriki'l-envâr*'ını³⁹ okuttuğunu kendisinin de bu derslere katıldığını zikretmiştir.⁴⁰ Bu sırada Kefevî'nin ilk tahsilini tamamladığını söyleyebiliriz; çünkü takip ettiğini ifade ettiği İbn Melek'in hadis şerhi belli bir eğitim seviyesine erişmiş öğrencilerin anlayabileceği bir metindir. İbn Melek *Meşârik*'ta geçen müşkil ve garîb kelimeleri açıklamış, hadislerin râvilerine dair bilgiler vermiş ve hadislerdeki fikhî hükümleri izah etmiştir ki bu belirli bir seviye gerektirmektedir

2. *Kaplıca Medresesi (Murad Hüdâvendigâr Medresesi)⁴¹ Müderrisi, Şeyhulislâm Kadızâde Ahmed Şemseddin Efendi (v. 988/1580)⁴²*

Kefevî'nin ikinci hocası Edirne kadısı Mahmud Bedreddin Efendi'nin oğlu olup 918/1512'de doğan Kadızâde Ahmed Şemseddin Efendi'dir. Kadızâde, Edirne Dârülhadişi müderrisi Kılıççızâde İshak Çelebi'ye talebe olduğu gibi, Çivizâde

³⁸ 35'er metre yükseklikleri olan iki minaresi, çapı 20m. Olan ana kubbesi, üçtarafında (doğu, batı ve kuzey) toplam 11 adet küçük kubbesi ile Ulu Câmii olarak da bilinen bu mabed şehrin tam ortasına inşa edilmiştir. Bkz. Barthold, *a.g.m.*, c. VI, s. 536.

³⁹ Radıyyüddin es-Sâgânî (ö. 650/1252) tarafından bazı sahih hadislerin nahiv konuları esas alınarak derlendiği *Meşâriku'l-Envârî'n-Nebeviyye* isimli eser üzerine İbn Melek Abdülatîf b. Abdülaziz b. Eminuddîn el-Hanefî (ö. 821/1418'den sonra) tarafından yazılan şerhtir. Şarih İbn Melek *Meşârik*'ta bulunan müşkil ve garîb kelimeleri açıklanmış, hadislerin râvilerine dair bilgiler vermiş ve hadislerdeki fikhî hükümleri izah etmiştir. Bkz. *Mebâriku'l-ezhâr fî Şerhi Meşâriki'l-envâr*, Tahk. Eşref b. Abdülaziz b. Abdürrahîm, I-III, Dâru'l-cil, Beyrut, 1415/1995; İbrahim Hatiboğlu, "Meşâriku'l-Envârî'n-Nebeviyye", *DİA*, Ankara, 2004, c. XXIX, ss. 361-362.

⁴⁰ Kefevî, *Ketâib (A)*, 339a, 401a-b; *Ketâib (T)*, c. IV, ss. 125, 428.

⁴¹ Üçüncü Osmanlı padişahı Sultan I. Murad (726-791/1326-1389) tarafından yaptırılmış olup Hüdâvendigâr Medresesi adıyla bilindiği gibi, bulunduğu bölgede kaplıca olması sebebiyle "Kaplıca Medresesi" olarak da anılır. Bkz. Baltacı, *a.g.e.*, c. I, ss. 478-479.

⁴² Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik fî Tekmiletî's-Şakâ'ik*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2017, c. I, s. 492; İbnü'l-Hümâm es-Sivâsî el-İskenderî (ö. 861/1457) tarafından Burhâneddîn Mergînânî'nin (ö.593) *el-Hidâye* isimli eseri üzerine *Fethü'l-kadîr* adıyla yapılan şerh, müellifin vefatıyla akamete uğrayınca, Kitâbu'l-vekâle'den sonrasını Kadızâde Ahmed Şemseddîn Efendi tamamlamıştır. Bkz. İpşirli, "Kadızâde, Ahmed Şemseddîn", *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 96-97.

Muhyiddin Mehmed Efendi Üç Şerefeli müderrisi iken onun derslerini takip etmiştir. Kadızâde, Sahn müderrisi Ebüssuûd Efendi ve Sâdî Efendi'nin de derslerine katılmak suretiyle tahsilini ikmal etmiştir. Bu zat Kadirî Çelebî'den (v. 955/1548)⁴³ mülazemet aldıktan sonra müderris olmuştur.⁴⁴ Değişik medreselerde görev yapmış olsa da Bursa Kaplıca Medresesi (Murad Hüdâvendigâr Medresesi) Müderrisi olarak meşhur olmuştur. Müderrislikten kadılık mesleğine geçmiş, Halep, İstanbul kadılığından sonra Rumeli kazaskerliğini iki defa deruhte etmiştir. III. Murad zamanında, 5 Şâban 985'te (18 Ekim 1577) şeyhulislâm olmuş vefatına kadar (10 Rebîulâhîr 988/25 Mayıs 1580) bu göreve devam etmiştir.⁴⁵

Kadızade *Hâşiyetü Beyzâvî*, *Hâşiyetü Tecrîd*, *Hâşiyetü alâ evâilî Sadru's-şerîa*, *Talikat ale'l-Mevâkıf*, *Talikat ale't-Telvîh* gibi pek çok eseri kaleme almıştır. En meşhur eseri, İbnü'l-Hümâm es-Sivâsî el-İskenderî (v. 861/1457) tarafından Burhâneddîn Mergînânî'nin (v.593) *el-Hidâye* isimli eseri üzerine *Fethü'l-kadîr* adıyla yapılan şerh üzerine yaptığı tekmiledir. Müellifin vefatıyla şerhin, Kitâbu'l-vekâle'den sonrasını Kadızâde Ahmed Şemseddîn Efendi tamamlamıştır.⁴⁶

Kefevî, bu hocasından Bursa'da bulunduğu dönemde okumuştur. 950/1543-1544 yılında Bursa'da Kaplıca Medresesi (Murad Hüdâvendigâr Medresesi) Müderrisi iken Kadızâde Ahmed Şemseddin Efendi'nin (v. 988/1580)⁴⁷ derslerine devam etmiş⁴⁸ ve ondan *Şerhu'l-Miftâh* isimli eseri 'müsnedün ileyh' bölümü, 'marife ismin vasıflanmasını gerektiren durumlardan taglîb' konusuna kadar okuduğunu ifade

⁴³ Osmanlı Şeyhulislamlarından olup aslen Isparta'lıdır. Bkz. İpşirli, "Abdülkadir Hamîdî Çelebî", *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, s. 240.

⁴⁴ Atâyî, *a.g.e.*, c. I, s. 797; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1333, c. I, s. 401; Baltacı, *a.g.e.*, c. I, s. 386; İpşirli, "Kadızâde Ahmed Şemseddîn", c. XXIV, ss. 96-97.

⁴⁵ Baltacı, *a.g.e.*, c. I, s. 386; İpşirli, "Kadızâde Ahmed Şemseddîn", c. XXIV, ss. 96-97.

⁴⁶ Bkz. Atâyî, *a.g.e.*, c. I, s. 799-800; Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, c. I, s. 401.

⁴⁷ Bkz. İpşirli, "Kadızâde Ahmed Şemseddîn", c. XXIV, ss. 96-97.

⁴⁸ Kefevî burada bir hatırasını nakleder. Şöyle ki; 950/1543 yılında Kanunî Sultan Süleyman Budin Beylerbeyliğini sağlamlaştırmak için cihada çıkar. Bursa'da bulunan hocaların tamamı talebeleriyle birlikte Cenâb-ı Hak'tan yardım ve fetih gayesiyle En'âm ve Fetih Sûrelerini okumak üzere Ulu Cami'ye gelirler. Bu esnada oldukça yaşlı olan sabık Şeyhulislam Kadirî Çelebî'nin de öğrencileriyle birlikte gelir. Camiye girip mihraba yöneldiği esnada kendisine en kıymetli talebelerinden Kadızâde Ahmed Şemseddin Efendi'nin de camide olduğu haber verilir. Ancak Kadirî Efendi'nin zihnindeki karışıklık sebebiyle bunu anlayamadığını ifade eder. Bkz. Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 407a; *Ketâib (T)* c. IV, ss. 456-457.

ederken, aynı zatın *Hâşiye‘alâ Şerhi’l-Vikâye* ve *Hâşiye‘alâ Şerhi’l-Miftâh* isimli eserlerini de mütalaa ettiğini zikretmiştir.⁴⁹

3. *Muhyiddîn Mehmed bin Abdülvehhâb Abdülkerimzâde Efendi* (v. 975/1567)⁵⁰

Üçüncü hocası Abdülkerimzâde Efendi diye bilinen Muhyiddin Mehmed’dir; Abdülkerimzâde, dedesi Abdülkerîm Efendi’den (v. 895/1489) dolayı bu adla anılsa da, Kefevî onun hakkında şu değerlendirmeyi yapar: ‘ulaştığı makamlara dedesinin adıyla değil kendi gayret ve azmiyle gelen âlim, zahid ve fazıl bir kimsedir’.⁵¹ Dedesi Abdülkerîm Efendi ilmiye sınıfının önemli bir halkası idi, Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid dönemlerinde sahn müderrisliği, kadılık, kazaskerlik, müftülük ve şeyhülislamlık görevlerinde bulunmuştur.⁵² Babası Abdülvehhâb Efendi (v. 931/1524) de devrinin seçkin alimlerinden (İzârî, Molla Lutfî, Hatibzâde Muhyiddin Efendi ve Kestelî’den) ders aldıktan sonra Eyüp’te Kalenderhâne Medresesi müderrisi oldu.⁵³ Manisa, Selânik ve Tire’de kadılık görevinde bulundu. Yavuz Sultan Selim’in şehzadeligi zamanında nedimi, padişahlığı döneminde de başdefterdarı oldu (925/1519). Şiirlerindeki geniş muhayyilesi sebebiyle Hayâlî mahlasını kullandığı ifade edilmiştir.⁵⁴ Kefevî’nin hocası olan torun Abdülkerîmzâde Muhyiddin Mehmed b. Abdülvehhâb Efendi’ye gelince, o da babasının ve dedesinin izini takip ederek ailenin ilim yoluna katılmıştır. Devrinin mümtaz alimlerinden İsrâfilzâde ve Çivizâde’nin hizmetinde bulunarak ders halkalarına devam etmiş, sahn müderrisi iken Ebussuud Efendi’nin de öğrencisi olmuştur. Muhtelif medreselerde (Gelibolu Sarıca Paşa Medresesi, Edirne Taşlık Medresesi, İstanbul-Eyüp Kalenderhane Medresesi (951/1544), İznik Süleymaniye Medresesi (953/1546) müderrislik yapmış, Halep, Şam, Mısır, Bursa kadılıklarından sonra 964/1557’de Anadolu kazaskerliğine tayin edilmiştir. Beyzâvî tefsiri (Fâtîha’dan Tâhâ sûresine kadar) haşiyesi gibi bazı eserleri kaleme almıştır.⁵⁵

Kefevî, Abdülkerimzâde Efendi’den (v. 975/1567) İstanbul-Eyüp Kalenderhâne Medresesi müderrisi iken (951-953/1544-1546) istifade etmiştir. Sadrüşşerîa’nın

⁴⁹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 531a-b; *Ketâib (T)*, c. IV, ss. 141-143.

⁵⁰ Atâyî, *a.g.e.*, c. I, s. 491.

⁵¹ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 385a-b; *Ketâib (T)*, c. IV, ss. 340-343.

⁵² Taşköprülüzâde, *a.g.e.*, s. 155-157; İpşirli, “Molla Abdülkerim Efendi”, *DİA*, İstanbul, 2005, c. XXX, s. 239.

⁵³ Taşköprülüzâde, *a.g.e.*, ss. 322-323.

⁵⁴ Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü’s-şu‘arâ*, Haz. Aysun Sungurhan, KültürBakanlığı Yayınları, Ankara, 2017, s. 342-343; Sabahattin Küçük, “Hayâlî-i Evvel”, *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVII, ss. 7-8.

⁵⁵ Atâyî, *a.g.e.*, c. I, ss. 491-492.

Şerhu'l-Vikâye'sini ondan okuduğunu, bu esnada Alâeddîn Esved'in (v. 800/1397) *el-Înâye fî şerhi'l-Vikâye*⁵⁶ isimli eserinden de istifade ettiğini belirtmiştir.⁵⁷

4. *Sahn-ı Semân müderrisi olarak bilinen Rumeli Kazaskeri Kızıl Molla Abdurrahman Efendi* (v. 983/1575)⁵⁸

Kefevînin dördüncü hocası Kızıl Molla olarak bilinen Abdurrahman Efendi'dir. Adı Abdurrahman b. Seyyidî Ali el-Amâsî'dir. Kızıl Molla diye meşhurdur. Sa'dî Çelebi (v. 945/1539) ve Kemâlpâşâzâde (v. 940/1534) gibi devrin ünlü âlimlerinden ders aldı.⁵⁹ Mülâzemetten sonra Bursa, Ankara, İznik, Edirne ve İstanbul medreselerinde hocalık yaptı. 952/1545-46'da hem Semâniye medreselerinden birinde hem de Edirne'deki II. Bâyezid Medresesi'nde müderrislik yaptıktan sonra 953/1546'da kadılığa geçerek sırasıyla Halep, Bursa, Mekke kadılıklarında ve Rumeli Kazaskerliği'nde bulundu.⁶⁰ 983/1575'de vefat etti. Kefevî devrin önemli şahsiyetlerinden daha çok Sahn-ı Semân müderrisi olarak bilinen Kızıl Molla Abdurrahman Efendi'den Mergînânî'nin (v. 593/1197) *el-Hidâye* isimli eserinin ilk bölümlerini (tahâret, salât, savm, zekât, hac ve buyû') okumuştur. Bu hocası Kemalpaşazâde'nin (873-940/1469-1534) *el-Hidâye*'nin ilk bölümleri üzerine kaleme aldığı *Hâşiyeye 'ale'l-Hidâye*⁶¹ üzerine *Tergîbu'l-lebîb*⁶² ismiyle bir talikat da kaleme almıştır.⁶³ Müellifimiz bu bilgiye vurgu yaparak hocasının *el-Hidâye*'ye olan vukufuna dikkat çekmektedir.

Müellifimizin ilim yolculuğu değişik vesilelerle farklı mekanlara da taşınmıştır. Öyle ki, hocası Abdurrahman Efendi Halep kadısı olunca derslerine devam etmek üzere onunla birlikte Halep'e gitmiştir.⁶⁴ Atâyî, Abdurrahman Efendi'nin Arabzâde Abdülbâkî Efendi'den boşalan Halep kadılığına 953/1546'da tayin edildiğini kaydeder. Yine Ruznamçe Defterlerindeki kayıta da Abdurrahman Efendi'nin 12 Şevval 953/1546 senesinde Halep kadısı olduğu belirtilmiştir. Ancak Kefevî'nin kendisi Şeyh

⁵⁶ Ahmet Özel, "Alâeddin Ali Esved", *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, s. 319.

⁵⁷ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 318a; *Ketâib (T)*, c. IV, ss. 35-36.

⁵⁸ Atâyî, *a.g.e.*, c. I, ss. 740-741.

⁵⁹ Atâyî, *a.g.e.*, c. I, s. 740; Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, c. I, s. 401; Ahmed Hamdi Furat, *16. Asır Osmanlı Dünyasında Fıkıh*, Yalın Yayıncılık, İstanbul, 2013, ss. 150-151.

⁶⁰ Baltacı, *a.g.e.*, c. II, s. 762.

⁶¹ Bu eser el-Hidâye'nin tahâret, zekât, oruç, hac, nikâh ve buyû' bölümleri üzerine yapılmış bir haşiyedir. Bkz. İlyas Çelebi, "Kemalpaşazâde", *DİA*, Ankara, 2002, c. XXV, ss. 242-244.

⁶² Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, c. II, s. 2039.

⁶³ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 204b; *Ketâib (T)*, c. III, ss. 10-12.

⁶⁴ Özel, "Kefevî, Mahmud b. Süleyman", *DİA*, Ankara, 2002, c. XXV, s. 185.

Kevvâ Rûşenî ile Halep'te 952/1545 yılında tanıştığını belirtmek suretiyle o tarihte Halep'te olduğunu belirtmiştir;⁶⁵ ancak eğer başka bir vesile ile daha önce Halep'e gitmediyse burada muhtemelen tarihin karıştırılması durumu söz konusu olabilir.

5. *Ma'lûl Emir Efendi* (v. 963/1555)⁶⁶

Kefevî'nin beşinci hocası Ma'lûl Emîr Efendi diye bilinen Seyyid Muhyiddîn Mehmed b. Abdülkadir'dir. Baltacı ismini Mehmed b. Abdullah olarak kaydetse de Kefevî, Mehmed b. Abdülkadir olarak vermektedir. Divan yolunda bineğinden düştükten sonra ayakları tutmaz olmuş ve vazifelerini yattığı yerden görmek zorunda kaldığından dolayı kendisi Ma'lûl Emir Efendi olarak anılmıştır. Kefevî Anadolu kazaskerliği de yapmış olan Ma'lûl Emir Efendi'den (v. 963/1555)⁶⁷ *el-Hidâye*'nin 'Kitâbu's-siyer' bölümünden başlayarak uzun bir süre devam ettiğini belirtirmiş ardından hocasının Hidaye yazarı Merginani'ye kadar olan silsilesini kaydetmiştir. Aynı yerden Hidaye'yi okuduğu diğer hocasından ve onun silsilesinden de söz etmiştir.⁶⁸

Hanefî mezhebinin oldukça önemli bir metni olan *el-Hidâye* Osmanlı müderrisleri ve kadıları arasında başucu kitabı mahiyetindedir. Bu itibarla Kefevî, *el-Hidâye* okuduğu hocalarının örnek ve sağlam bir ilmî silsileye sahip olduklarını, aynı şekilde kendisi ile *el-Hidâye* müellifi arasında on bir hocanın bulunduğunu belirtmiştir.⁶⁹

⁶⁵ Bkz. İstanbul Müftülüğü *Meşihat Arşivi Ruznamçe Defterleri*, Numara: 000178, ss. 4, 8; el-Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn* (A), vr. 304a-b; Atâyî, *a.g.e.*, c. I, s. 740; Kefevî, *Ketâib* (A), vr. 370b-371a; Kefevî, *Ketâib* (T), c. IV, s. 271.

⁶⁶ Ma'lûl Emîr Efendi, Anadolu kazaskeridir. Asıl adı Seyyid Muhyiddîn Mehmed b. Abdülkadir'dir. (Baltacı ismini Mehmed b. Abdullah olarak kaydetmesine karşın Kefevî, Mehmed b. Abdülkadir olarak kaydetmiştir.) Divan yolunda bineğinden düştükten sonra ayakları tutmaz olmuş ve vazifelerini yattığı yerden görmek zorunda kalmıştır. Bu sebeple kendisi ma'lûl olarak anılmıştır. Bkz. Kefevî, *Ketâib* (A), vr. 415b; Baltacı, *a.g.e.*, c. II, ss. 628, 853.

⁶⁷ Kefevî, *Ketâib* (A), vr. 415b; Baltacı, *a.g.e.*, c. II, ss. 628, 853.

⁶⁸ Kefevî, Malûl Emîr, İbn Kemal Paşa-Nûruddîn el-Karasûvî, Muslihiddîn Kastalânî-Sinan Paşa, Hızır Bey b. Celaleddin, Muhammed b. Armağan Molla Yegân, Şemsüddîn Fenârî, Sâhibu'l-Înâye Bâbertî, Kıvâmuddîn Kâkî, Hüseyin Sıgnâkî, Hafızuddin Ebû Nasr Muhammed b. Abdüssettâr Kerderî, Merginânî. Değişik vesilelerle hocalarını zikreder. Bkz. Kefevî, *Ketâib* (A), vr. 204a-b.

⁶⁹ Kefevî'nin fıkıh silsilesi için bkz. Kefevî, *Ketâib* (A), vr. 204a-b.

Kefevî, Halep'ten İstanbul'a 954/1547'de döndükten sonra Anadolu kazaskeri Ma'lûl Emir Efendi'ye (v. 963/1555)⁷⁰ iltizam etmiştir. Hocasının mütekaid olmasından sonra da derslere devam etmiş ve Ma'lûl Emir Efendi'den 959/1552'de mülâzemet⁷¹ almıştır.⁷²

Kefevî bu esnada ders halkasında bulunan talebelik arkadaşları arasında, Mısır Kadısı Bedru'l-Millet ve'd-Dîn Mahmûd es-Serâbî, Bursa Kadısı Zekeriya Efendi, Hançeriyîye Medresesi Müderrisi Ma'lûl Emîrzâde Mustafa Çelebi (en büyük oğlu),⁷³ Ma'lûl Emîrzâde Şeyhulislam Muhyiddîn Mehmed Çelebi⁷⁴ ve Şeyhulislâm Çivizâde Mehmed b. Muhyiddîn Mehmed Çelebi Efendileri zikreder.⁷⁵ Ma'lûl Emîr Efendi'nin huzurunda fıkıhtan Mergînânî'nin *el-Hidâye*'sini İbnu'l-Humâm'ın *Fethu'l-Kadîr* şerhiyle birlikte, usulü fıkıhtan Sa'düddîn Teftâzânî'nin (722-792/1322-1390) *et-Telvîh ilâ keşfi haka'iki't-Tenkih*'ini haşiyeleri ve diğer usul kitaplarını da müzakere ettiğini, ayrıca tefsirden Kâdî Beyzâvî'ye (v. 685/1286) ait *Tefsîru'l-Beyzâvî*'den Bakara ve En'âm Sûrelerini ondan okuduğunu da belirtmiştir.⁷⁶ Beyzâvî tefsiri okurken tefsir kitaplarını topladıklarını, kendisinin el yazısıyla Molla Câmi'ye (817-898/1414-1492)⁷⁷ ait tefsiri istinsah ettiğini ve derste bu kitaptan faydalandığını belirtir.⁷⁸ Bu esnada Şeyyid Şerîf Cürcânî'nin (v. 816/1413) mantığa ait *Haşiyetü Metâli'i'l-envâr*⁷⁹ isimli

⁷⁰ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 415b; Baltacı, *a.g.e.*, c. II, ss. 628, 853.

⁷¹ Osmanlı Devleti ilim muhitinde, medreseden mezun/icâzetnâme almış bir kimsenin göreve başlamadan önce yapmış olduğu staj dönemine mülâzemet, bu kişiye de mülâzim adı verilirdi. Bkz. Baltacı, *a.g.e.*, c. I, ss. 116-117, c. II, s. 853.

⁷² el-'Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn (A)*, vr. 304a-b; Baltacı, *a.g.e.*, c. II, ss. 568-570; Özel, "Kefevî, Mahmud b. Süleyman", c. XXV, s. 185.

⁷³ Ma'lûl Emîr Efendi'nin en büyük oğlu olup erken yaşta 957/1550 yılında vefat etmiştir. Bkz. Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 416a.

⁷⁴ Mâlûl Emîrzâde Seyyid Mehmed Efendi (940-993/1533-1585), Osmanlı Şeyhu'l-İslâmları'ndandır. Şeyhulislam Ebussuûd Efendi'ninin mülâzımlığını yapmış olup aynı zamanda ona damat olmuştur. Bkz. DİA, Tahsin Özcan, "Mehmed Efendi, Mâlûlzâde", *DİA*, Ankara, 2008, c. XXVIII, ss. 456-457.

⁷⁵ Bu zat Mâlûl Emîr Efendi'nin damadı olup babası meşhur Şeyhulislam Çivizâde Mehmed Efendi'dir (881-954/1476-1547). Bkz. Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 416a.

⁷⁶ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 416a.

⁷⁷ Molla Câmi, *Tefsîru'l-Kur'ân* isimli bu eserin sadece Fâtîha ve Bakara Sûresi'nin 23. âyet-i kerimesi'ne kadar olan kısmını tamamlayabilmiştir. Bkz. Ömer Okumuş, "Câmi Abdurrahman", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VII, ss. 94-99.

⁷⁸ Kefevî, *Ketâib (T)*, c. IV, ss. 192-193.

⁷⁹ Klasik mantığa dair bir eserdir. *Hâşiye 'alâ Levâmi'i'l-esrâr şerhi Metâli'i'l-envâr*. Hâşiye 'alâ Şerhi Metâli'i'l-envâr adıyla da bilinen kitap, Sirâceddin el-Urmevî'nin eserine Kutbüddin er-Râzî tarafından yapılan şerhin haşiyesidir. Bkz. Sadreddin Gümüş, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VIII, s. 134-136.

eserini de hocasından okuduğunu belirtmektedir.⁸⁰ *Hâşiyetü Metâli 'i 'l-envâr* 'ı hocası Malûl Emîr Efendi'den okuduktan sonra, Seyyidî Ali el-'Acemî'ye (v. 860/1456)⁸¹ ait ve bizzat onun güzel yazısıyla keleme alındığını bildirdiği haşiyeyi satın aldığını, mütalaa ettiğini de kaydetmiştir.⁸²

Ma'lûl Emîr Efendi'nin yine genç yaşta vefat eden oğlu Şeyh Muhammed'in dersi takrir etmeden önce babasının tenbihi üzere Mahmûd Kefevî'ye geldiğini ve onunla hazırlık yaptıktan sonra derse geçtiklerini ifade etmektedir. Ma'lûl Emîr Efendi'nin oğlu Ali Çelebi ile birlikte mantık ilmine dair *Şerhu's-Şemsiye*'yi de okuduklarını ayrıca zikretmiştir.⁸³

Kefevî, 955/1548'de Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin (v. 954/1547) Teftâzânî'nin (v. 792/1390) *et-Telvîh Hâşiyetü 't-Tevzîh* üzerine yazdığı talikatı bizzat Çivizâde'nin nüshasından hocası Ma'lûl Emîr için istinsah ettiğini ve bu nüshanın hocasının oğlu Ma'lûlzâde Mehmed Efendi'nin (v. 993/1585) kütüphanesinde bulunduğunu zannettiğini bildirmiştir.⁸⁴

6. *Garseddîn (Gareseddin) Efendi, Ahmed b. İbrahim el-Halebî* (v. 971/1564)

Kefevî'nin kendisinden ders aldığı söylediği bir başka isim de Garseddîn (Gareseddin) Efendi Ahmed b. İbrahim el-Halebî'dir.

Garseddin Efendi Halep şehrinde doğmuştur. Şeyh Hasan Suyûtî'den (v. ?) kıraât ilmi ve İslâmî ilimlere ait ilk muhtasarları okumuştur. Daha sonra Şam'a giderek burada İbn Mekkî'den tıp ve hikmet dersleri tahsil etmiştir. İlim tahsili için Kahire'ye yönelmiş ve burada İbn Abdülgaffâr'dan (v. ?) akl-î ilimler ve matematik ilimleri tahsil etmiştir. Hadis ve tefsir sahasının Kahire'deki öncülerinden olan Kadı Zekerriyya'dan da bu ilimleri okumuş ve icazetlerini almıştır. Zü'l-cenâheyn olan Garseddin Efendi Memlûkler döneminde şehzade hocalığı yapmış Yavuz Sultan Selim Han döneminde Kahire'nin Osmanlı topraklarına katılmasından sonra İstanbul'a gelmiştir. 971/1564'de vefat etmiştir. Hemen her sahada yetkin olup, geometri, astronomi, matematik, tıp, fıkıh, tefsir, hadis gibi ilimlerde eser vermiştir. Matematiğe dair "*Tezkiretu'l-Kitab fi*

⁸⁰ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 416a.

⁸¹ Taşköprülüzâde, *a.g.e.*, s. 273.

⁸² Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 346a; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 159.

⁸³ Kefevî'nin verdiği bilgiye göre Ma'lûl Emir Efendi'nin bu oğlu Ali Çelebi de erken yaşta vefat etmiştir. Böylece üç oğlunun kendisinden önce vefat ettiği anlaşılmaktadır. Bkz. Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 416b.

⁸⁴ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 406a; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 452.

ilmi'l-hisab", *Şerhu'l-mûcezz*, *Şerhu Kâfiye*, *Hâşiyetü Câmî*, Keşşâf ve Kâdî Beyzâvî tefsirlerinin ilk bölümlerinin haşiyeleri gibi eserleri mevcuttur. Dini ve akli ilimlere düşkün olmasına rağmen dünya malı hususunda kanaatkar olan Garseddin Efendi zikir meclislerine katılan kanaatkar bir derviş idi.⁸⁵

Hemen her sahada eser vermiş olan Garseddin Efendi de müellifimizin hocaları arasına girmiştir. Şöyle ki, Kefevî, Çağmînî'nin (v. 618/1221) astronomi (ilm-i hey'et, ilm-i felek) sahasında kaleme almış olduğu *el-Muhtasar*⁸⁶ isimli kitaba Kadızâde Rûmî'nin (v. 844/1440'tan sonra)⁸⁷ yapmış olduğu şerhi, ilk defa Ahmed Garseddîn Efendi'den (v. 971/1564),⁸⁸ okuduğunu zikretmiştir.⁸⁹

7. Saruhanî Çelebî (v. ?)

Kefevî'nin kendisinden ders aldığını belirttiği son hocası hakkında bilgi bulamadığımız Saruhani Çelebi'dir. Kefevî Çağmînî'nin (v. 618/1221) astronomi (ilm-i hey'et, ilm-i felek) sahasında kaleme almış olduğu *el-Muhtasar*⁹⁰ isimli kitaba Kadızâde Rûmî'nin (v. 844/1440'tan sonra)⁹¹ yapmış olduğu şerhi İkinci defa Saruhanî Çelebî'den Kassâbzâde Abdülkerîm Efendi⁹² ile birlikte okuduklarını belirtir. Bu esnada, esere, Fatih Sultan Mehmed'in isteği üzerine Sinan Paşa (v. 891/1486)⁹³ tarafından yapılan haşiyeyi mütalaa ettiğini ve ondan çok faydalandığını, zira bu çalışmanın çok sağlam bilgilerle dolu olduğunu özellikle belirtmiştir.⁹⁴

⁸⁵ Atâyî, *a.g.e.*, c. I, s. 418-420.

⁸⁶ Sadettin Ökten, "Çağmînî", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VIII, ss. 182-183.

⁸⁷ Kadızâde-i Rûmî (ö. 840/1440'tan sonra), Matematik ve astronomi sahasındaki çalışmalarıyla bilinir. Çağmînî'nin *el-Mûlahhas fi'l-hey'e* adlı kitabını *Şerhu'l-Mûlahhas fi' ilmi'l-hey'e* ismiyle şerh etmiştir. Bu eser Osmanlı medreselerinde orta seviyede ders kitabı olarak okutulmuştur. Bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Kadızâde Rûmî", *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 98-99; Baltacı, *a.g.e.*, c. II, s. 727.

⁸⁸ Atâyî, *a.g.e.*, c. I, ss. 418-420.

⁸⁹ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 379a; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 311.

⁹⁰ Ökten, *a.g.m.*, ss. 182-183.

⁹¹ Bkz. Fazlıoğlu, "Kadızâde Rûmî", c. XXIV, s. 98-99; Baltacı, *a.g.e.*, c. II, s. 727.

⁹² Abdülkerim b. İlyas. Kassâbzâde olarak bilinir. 924/1518 senesinde Dimetoka'da dünyaya geldi. Kefevîye göre 984/1577'de Kudüs'te vefat etti. (Bkz. Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 379a). Atâyî'ye göre 985/1578'de Kudüs'e hareket ederken vefat etti ve Eyüp Sultan Mezarlığına defnedildi. Bkz. Atâyî, *a.g.e.*, c. I, ss. 770-771.

⁹³ Asıl ismi Yusuf olup Sinan Paşa olarak bilinir. Babası İstanbul'un ilk kadısı ve şehremini olan Hızır Bey'dir. Annesi meşhur Osmanlı alimi Molla Yegân'ın kızıdır. Pek çok sahada eser vermiş bir alim olup aynı zamanda devlet adamı yönüyle de öne çıkmıştır. (844-891/1440-1486). Bkz. Aylin Koç, "Sinan Paşa", *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVII, ss. 229-331.

⁹⁴ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 379a; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 311.

1.3. Kefevî'nin Fıkıh İcâzetnâmeleri (Fıkıhî Silsileleri)

İslâm ilim geleneğinde icâzetnâme bir öğrencinin mezuniyetini isbat ettiği diplomadır. Kefevî de kendisinden istifade ettiği hocalarını zikrettiği gibi icâzetnâmelerini kaydetmiş ve ilim silsilesinin kimlere dayandığını net bir şekilde ortaya koymuştur. Ayrıca *Ketâib*'i tanıtırken onu diğer biyografi kitaplarından ayıran bir özellik olarak, hayatı anlatılan kişilerin silsilelerini/icâzetlerini (ananât-esânîd) kaydetmeye Kefevî'nin itina gösterdiğini belirtmek gerekir.⁹⁵ O kendi icâzetnâmelerini zikretmeden önce konunun ehemmiyeti bağlamında Hafızuddîn Neseî'nin şu değerlendirmesini kaydeder:

“Hanefî alimleri arasında şöyle söylenir; Fıkıhî Abdullah b. Mes'ûd ekti, 'Alkame suladı, İbrahim en-Neha'î biçti, Hammâd harmanda dövdü, Ebû Hanîfe un yaptı, Ebû Yusuf hamur yaptı, İmam Muhammed ekmek yaptı ve insanlar o ekmeği yiyorlar.”⁹⁶

Bu bilginin akabinde Allah'a hamdeder ve kendisinin de bu ekmekten yediğini ifade ettikten sonra üç icâzet silsilesini zikreder. Bunların akabinde de konuyu uzatıp okuyucu sıkmamak gayesiyle hocalarının bilinen diğer ilim silsilelerini saymadığını belirtir.⁹⁷ Aslında o bu ifadesiyle Ebû Hanîfe'ye ulaşan ilim zincirinin ne denli sağlam olduğunu vurgulamış olur. Kefevî'yi Ebû Hanîfe'ye ulaştıran üç hocası ve silsileleri sırasıyla şunlardır.

1. Hocası Malûl Emir Muhammed b. Abdülkâdir (v. 955/1548) Silsilesi

Resûl-i Ekrem (v. 11/632) sallallahu aleyhi ve sellem, Abdullah b. Mes'ûd radiyallahu anh (v. 32/652-53), Alkame (v. 62/682), İbrahim en-Nehaî (v. 96/714), Hammâd b. Ebû Süleyman (v. 120/738), Ebû Hanîfe (v. 150/768), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (v. 189/805), Ebû Hafs el-Kebîr (v. 217/832-33), Ebû Hafs es-Sağîr (v. 264/878), Abdullah b. Muhammed es-Sübezmûnî (v. 340/951-52), Muhammed b. Fazl el-Kemârî (v. 381/ 991-92), Ebû Ali Hüseyin b. Hadır en-Neseî (v. 424/ 1033), Şemsuleimme Addülaziz b. Ahmed el-Halvânî (v. 452/ 1060), Şemsuleimme Ebûbekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsî (v. 483/1090[?]), Burhanuddîn el-Kebîr Ebû Muhammed Abdülaziz b. Ömer b. Mâze (v.?), Sadruşşehîd Hüsâmuddîn Ömer b.

⁹⁵ Kefevî, *Ketâib* (T), c. I, ss. 33-34.

⁹⁶ Kefevî, *Ketâib* (T), c. I, s. 380.

⁹⁷ Kefevî, *Ketâib* (T), c. I, ss. 381-383.

Abdülazîz b. Ömer b. Mâze (v. 536/1141), Burhânuddîn Ali b. Ebûbekir el-Merğînânî (v. 593/1197), Şemsuleimme Muhammed b. Abdüssettâr el-Kerderî (v. 642/1244), Hâfizzuddîn el-Kebîr Muhammed b. Nasr el-Buhârî (v. 693/1293), Hüsâmuiddîn Hüseyin b. Ali es-Sıgnâkî (v. 711/1311), Kıvâmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Kâkî (v. 749/1348), Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî (v. 786/1384), Şemseddîn Muhammed b. Hamza el-Fenârî (v. 838/1434-35), Mollâ Yegân Muhammed b. Armağân (v. 865/1461), Hızır Bey b. Celâleddîn (v. 863/1459), Sinan Paşa Yusuf b. Hızır Bey (v. 891/1486), Sarıgörez Nureddîn Efendi (v. 928/ 1522), Malûl Emir Efendi Muhammed b. Abdülkâdir (v. 955/ 1548), Mahmûd b. Süleymân Kefevî (v. 989/1581).⁹⁸

2. *Hocası Kızıl Molla Abdurrahmân Efendi (v. 983/1575) Silsilesi*

Resûl-i Ekrem (v. 11/632) sallallahu aleyhi ve sellem, Abdullah b. Mes'ûd radiyallahu anh (v. 32/652-53), Alkame (v. 62/682) İbrahim en-Nehaî (v. 96/714), Hammâd b. Ebû Süleyman (v. 120/738), Ebû Hanîfe (v. 150/768), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (v. 189/805), Ebû Hafs el-Kebîr (v. 217/832-33), Ebû Hafs es-Sağîr (v. 264/ 878), Abdullah b. Muhammed es-Sübezmûnî (v. 340/951-52), Muhammed b. Fazl el-Kemârî (v. 381/ 991-92), Ebû Ali Hüseyin b. Hadır en-Neseffî (v. 424/ 1033), Şemsuleimme Addülaziz b. Ahmed el-Halvânî (v. 452/ 1060), Şemsuleimme Bekr b. Muhammed ez-Zerencerî (v. 522/1128), Şemsuleimme Ömer b. Bekr b. Muhammed ez-Zerencerî (v. 584/ 1188), Ebû Hanîfe es-Sânî Cemâlüddîn Ubeydullah b. İbrâhîm el-Mahbûbî (v. 630/1232), Sadruşşeria el-Evvel Şemsuddîn Ahmed b. Ubeydullah b. İbrâhîm el-Mahbûbî (v. ?), Tâcuşşerîa Mahmud b. Ahmed b. Ubeydullah el-Mahbûbî (v. ?), Sadruşşeria es-Sânî Ubeydullah b. Mesûd b. Mahmûd b. Ahmed el-Mahbûbî (v. 747/1346), Ebû Tâhir Muhammed b. Hasan b. Ali et-Tâhirî (v. 776/1374'ten sonra) Hâce Muhammed Parsâ Muhammed b. Muhammed el-Hâfîzî el-Buhârî (v. 822/1420), İlyas b. Yahyâ b. Hamza er-Rûmî (v. 821/1418'den sonra), Hasan b. Abdüssamed Samsûnî (v. ?), Sa'dî Çelebi Sadullah b. İsâ (v. 945/1539), Kızıl Molla Aburrahman Efendi (v. 983/1575), Mahmûd b. Süleymân Kefevî (v. 989/1581).⁹⁹

⁹⁸ Bkz. Kefevî, *Ketâib (T)*, c. I, s. 381-382; el-‘Ârifî, *Zuhru'l-‘ârifîn (A)*, vr. 310b-311b.

⁹⁹ Bkz. Kefevî, *Ketâib (T)*, c. I, ss. 382-383; el-‘Ârifî, *Zuhru'l-‘ârifîn (A)*, vr. 311b-312b.

3. *Hocası Abdülkerimzâde Mehmed Efendi (v. 975/1567) Silsilesi*

Resûl-i Ekrem (v. 11/632) sallallahu aleyhi ve sellem, Abdullah b. Mes'ûd radiyallahu anh (v. 32/652-53), Alkame (v. 62/682), İbrahim en-Nehaî (v. 96/714), Hammâd b. Ebû Süleyman (v. 120/738), Ebû Hanîfe (v. 150/768), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (v. 189/805), Ebû Hafs el-Kebîr (v. 217/832-33), Ebû Hafs es-Sağîr (v. 264/878), Abdullah b. Muhammed es-Sübezmûnî (v. 340/951-52), Muhammed b. Fazl el-Kemârî (v. 381/ 991-92), Ebû Ali Hüseyin b. Hadır en-Neseî (v. 424/1033), Şemsuleimme Addülaziz b. Ahmed el-Halvânî (v. 452/1060), Şemsuleimme Ebûbekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsî (v. 483/1090[?]), Burhânuddîn el-Kebîr Ebû Muhammed Abdülaziz b. Ömer b. Mâze (v. ?), es-Sadru's-şehîd Hüsamuddîn Ömer b. Abdülaziz b. Ömer b. Mâze (v. 536/1141), Burhânuddîn Ali b. Ebûbekir el-Merğînânî (v. 593/1197), Şemsuleimme Muhammed b. Abdüssettâr el-Kerderî (v. 642/1244), Hâfızuddîn el-Kebîr Muhammed b. Nasr el-Buhârî (v. 693/1293), Hüsâmuddîn Hüseyin b. Ali es-Sıgnâkî (v. 711/1311), Kıvâmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Kâkî (v. 749/1348), Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî (v. 786/1384), Şemseddîn Muhammed b. Hamza el-Fenârî (v. 838/1434-35), Mollâ Yegân Muhammed b. Armağan (v. 865/1461), Hızır Bey b. Celâleddîn (v. 863/1459), Muslihuddîn Mustafa b. Muhammed el-Kastallânî (Kestelî) (v. 901/1496), Kemâlpâşazade Şemseddin Ahmed b. Süleyman (v. 940/1534), Abdülkerimzâde Mehmed Efendi (v. 975/1567), Mahmûd b. Süleymân Kefevî (v. 989/1581).¹⁰⁰

1.4. Kütüphanesine İlişkin Bilgiler

Kefevi eserinde kendisine dair yer yer anekdotlar ve bilgiler kaydetmiştir. Bunlardan biri de kütüphanesiyle ilgili notlardır. Aşağıdaki kitapların mülkiyetine geçtiğini değişik vesilelerle kaydetmiştir:

1. *Haşiyetü Metâli 'i'l-envâr*

Kefevi, Ali el-'Acemî'nin (v. 860/1456)¹⁰¹ telifi olan bu eserin müellif hattıyla yazılmış nüshasını satın aldığını ve mütalaa ettiğini belirtmiştir. Müellifin hattının

¹⁰⁰ Kefevî, *Ketâib (T)*, c. I, ss. 381-382.

¹⁰¹ Taşköprülüzâde, *a.g.e.*, s. 273.

güzelliğinden bahsettikten sonra, bu şerhi hocası Malûl Emîr Efendi'den okuduğunu belirtmiştir.¹⁰²

2. *Şerhu Kenzü'd-dekâik*

Eserin yazarı Bedruddîn Mahmûd b. Ali el-Aynî'nin (v. 855/1451). El-Aynî'nin hayatını anlattığı bölümde eserlerini zikrettikten sonra bu şerhi satın aldığını ve ondan faydalandığını belirtmiştir.¹⁰³

3. *el-Keşşâf*¹⁰⁴

Kefevî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer el-Hârizmî ez-Zemahşerî'nin (v. 538/1144)¹⁰⁵ meşhur tefsiri. Kefevî, İstanbul Kadısı Hızır Bey'e (v. 863/1459) ait Cârullah Zemahşerî'nin *Keşşâf* tefsiri bir nüshasını şer'î şerife uygun bir şekilde satın aldığını ifade eder. Öyle ki Kadı Hızır Bey bu nüshayı Sultaniye Medresesi'nde öğrencilere okuturken hem tashih etmiş hem de ta'likat ve haşiyelerle bezemiş böylece kitabın anlaşılmasına katkı sağlamıştır.¹⁰⁶

4. *Hayâtü'l-hayevân*

Kefevî, Ebû'l-Bekâ Kemâluddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ el-Kâhirî eş-Şâfiî ed-Demirî'nin (742-808/1341-1405)¹⁰⁷ iki ciltten oluşan bu eserini, şer'an geçerli bir akitle satın aldığını ifade etmiştir. Ayrıca bu eserin daha önce İstanbul Kadısı Sa'dullah b. İsâ b. Emir Han'ın (v. 944/1538) mülkiyetinde olduğunu da zikretmiştir.¹⁰⁸

5. *Ravzatü'l-kudât ve tarîku'n-necât*

Ebu'l-Kâsım Ali b. Muhammed b. Ahmed es-Semnânî'nin (v. 499/1105)¹⁰⁹ bu eserini, Kefevî, İbnü'l-Hinnâî olarak da bilinen Kınalızâde Ali b. Emrullah b. Muhammed Efendi'nin (916-979/1510-1572) terekese içinden şer'-i şerife uygun

¹⁰² Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 346a; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 159.

¹⁰³ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 347b; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 166.

¹⁰⁴ Ali Özek, "el-Keşşâf", *DİA*, Ankara, 2002, c. XXV, ss. 329-330.

¹⁰⁵ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (467-538/1075-1144), pek çok konuda eser telif etmesine rağmen daha çok *el-Keşşâf* isimli tefsiri ile tanınan bir alimdir. Bkz. Mustafa Öztürk - M. Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 235-238.

¹⁰⁶ Kefevî, Kadı Hızır Bey'in bu nüshayı bizzat tashih ettiğini, kırmızı mürekkeple maksadı anlaşılır hale getiren noktalamalar yaptığını belirtir. 854 hicride Hızır Bey'in mülkiyetine intikal ettiğini ve Fâtîha'dan sonuna kadar kitabı müzakeresinin Edirne'de 855 hicride tamamladığına ait ferağ kaydını verir. Bunları anlatırken de Hızır Bey'in bereketli parmakları ile tashih edildiğini heyecanla anlatmakta ve kendinden önceki alimlere duyduğu saygıyı bu heyecanı ile belirtmektedir. Bkz. Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 359b; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 219.

¹⁰⁷ *Hayâtü'l-hayevân* adlı meşhur hayvanlar ansiklopedisi isimli kitabın müellifi olup Mısır'lıdır. Bkz. Cevat İzgi, "Demîrî", *DİA*, İstanbul, 1994, c. IX, ss. 152-153.

¹⁰⁸ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 404b; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 445.

¹⁰⁹ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 151a, 171b; *Ketâib (T)*, c. IV, ss. 274, 382.

şekilde satın aldığını ve şu anda mülkiyetinde olduğunu ifade etmiştir. Kitabı okuyarak ondan faydalandığını özellikle belirtmiştir.¹¹⁰

6. *el-Muhît*

Kefevî, Radiyyüddin es-Serahsî'nin (v. 571/1176)¹¹¹ biyografisini verirken Kınalızâde'nin el-Muhît adını taşıyan birden fazla eserle ilgili sunduğu bilgiyi de kaydeder. Bu esnada kendisinin Serahsî'ye ait olan *el-Muhît*'in birinci cildine ve *el-Muhîtu's-sagîr*'in ikinci yarısına ulaştığını ve satın aldığını, mütalaa ettiğini söyler ve bu eserden örnek meseleler zikreder.¹¹²

7. *Şerhu Câmi'u's-sagîr*

Kefevî, Ebû S'ad Cemaleddin Mutahhar b. Hüseyin b. Sa'd b. Ali b. Bündâr el-Yezdî'nin (v. 591/1194) *Şerhu Câmi'u's-sagîr* isimli eserinin birinci cildini satın aldığını, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Malik ez-Zağferânî tarafından iki kalın cilt halinde tertib edilen bu şerhin 13 Cemaziyelevvel 559/1164 tamamlanan asıl nüshadan Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed b. Hasan b. Muhammed b. el-Kâşânî tarafından 560/1164'de İsfahanda istinsah edildiğini belirtmiştir.¹¹³

8. *Hizânetü'l-fîkh*

Kefevî, Fakîh Ebû'l-Leys es-Semerkindî'nin (v. 373/983) ilk Hanefî muhtasarlarından olan *Hizânetü'l-fîkh* isimli eserinden kütüphanesinde iki ayrı nüshanın mevcudiyetini belirtmiştir.¹¹⁴

9. *el-Müfîd ve'l-mezîd*

Kefevî, Ebu'l-Mefâhir Abdülgafûr b. Lokman el-Kerderî'nin (v. 562/1166-1167)¹¹⁵ hayatını anlattığı bölümde, Kerderî'nin *et-Tecrîdü'r-Rüknî*¹¹⁶ üzerine *el-Müfîd ve'l-mezîd* adıyla yaptığı şerhi kaydetmiştir. Bu şerhin ikinci cildinin mülkiyetinde oluşuna hamd ettikten sonra, elindeki bu nüshanın bizzat Kerderî'nin talebesi Ebu'l-Fazl Muhammed b. Yusuf el-Gaznevî (522-599/1128-1203) tarafından istinsah

¹¹⁰ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 171b; *Ketâib (T)*, c. II, s. 382.

¹¹¹ Ebû Abdillâh Radiyyüddin Burhânü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed es-Serahsî et-Tûsânî (ö. 571/1176). Hanefî fakihî. Bkz. Şükrü Özen, "Serahsî, Radiyyuddin", *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, s. 542-544.

¹¹² Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 193a; *Ketâib (T)*, c. II, s. 502.

¹¹³ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 197a-b; *Ketâib (T)*, c. II, s. 527.

¹¹⁴ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 126a; *Ketâib (T)*, c. II, s. 137.

¹¹⁵ Nûruddin Mahmud Zengî döneminde Halep kadılığı yapmış olup Hanefî ulemasındandır. Bkz. Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2013, s. 77.

¹¹⁶ Ebû'l-Fadl Rüknuddin Abdurrahman b. Muhammed b. Emirveyh el-Kirmanî'nin (457-543/1065-1149) fıkha dair eseridir. Bkz. Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, ss. 72-73.

edildiğini ve müstensihin şarihten bu kitabı okuyarak aldığı icazet kaydını da belirtmiştir.¹¹⁷

10. *Sahîhu'l-Buhârî*

Kefevî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî'nin (v. 256/870) Anadolu Kazaskeri Kınalızâde Ali Çelebi b. Kadı Emrullah'ın (v. 978/1571) terekisi içinde bulunan *Sahîhu'l-Buhârî*'yi şer'an sahih bir yolla satın aldığını beyan etmiştir. Ebû Talib Ali b. Muhammed el-İstirâbâzî'nin 542/1148'de kendisi için yazdığı bu nüshanın, Emîr Kâtib el-İtkânî'nin¹¹⁸ (v. 758/1357) hocası Burhanuddin Ahmed b. Esad el-Harîf'anî'den 711/1312'de okuyup dinlediği ve icazet aldığı nüsha olduğunu belirttikten sonra bunun çok kıymetli bir nüsha olduğunu ve seçkin alimlerin ellerinde dolaştığını zikretmiştir. Kefevî, Ahmed b. Hacer el-Askalânî'nin (v. 852/1449) bu nüshaya malik olduğunu, bu nüshayı kıymetli parmaklarıyla, kendi el yazısıyla tashih ettiğini, hocasından dinleyip talebesine dinlettiği kaydının, mevcudiyetini belirtmiştir.¹¹⁹ Kefevî bu nüshada Ebû Talib Ali b. Muhammed el-İstirâbâzî'nin şöyle bir kaydını gördüğünü de belirtmiştir: *Ebü'l-Kâsım b. Ömer ez-Zemahşerî'nin kendi el yazısıyla istinsah edilmiş Sahîhu'l-Buhârî'yi de buldum.*¹²⁰

11. *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*

Kefevî, Hâfızüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî el-Bezzâzî (v. 827/1424) tarafından yazılan *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*'den kendisinin ve pek çok kimsenin faydalandığını vurgular.¹²¹ Kendisine ait olan nüshanın kenarına Şemseddin Ahmed b. Musa Hayâlî'nin (v. 875/1470?) 'Havuzdan abdest alma Bahsi' kısmında kendi el yazısıyla kayıt düştüğünü de belirtir.¹²²

¹¹⁷ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 210a, 237a.

¹¹⁸ Emîr Katip kendi el yazısı ile nisbesi olan mekanı Etkân olarak kaydetmiştir. Bkz. Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 296b.

¹¹⁹ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 296b-297b.

¹²⁰ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 178a; *Ketâib (T)*, c. II, ss. 322-323.

¹²¹ Kefevî, *Ketâib (T)*, c. IV, ss. 110-111.

¹²² Kefevî, *Ketâib (T)*, c. IV, s. 322.

1.5. Müderris Olarak Görev Yaptığı Medreseler

Kefevî, *Ketâib*'de Molla Gûrânî'nin (v. 893/1488)¹²³ hayatını anlattığı bölümde günlük 20 akçe ile 961/1554'te Molla Gûrânî Medresesi'nde¹²⁴ ders vermeye başlayarak ilmiye sınıfına dâhil olduğunu ifade etmektedir.¹²⁵

Müellifimiz burada, Seyyid Şerîf Cürçânî'nin (v. 816/1413) kelâm ilmine ait *Hâşiyetü Şerhi't-Tecrîd*'ini başından başlayarak, Arap dili ve edebiyatına dair *Telhis Şerhi Mutavvel*'ini¹²⁶ Hasan Çelebiye (v. 891/1486) ait *Ta'likat*'la¹²⁷ birlikte “ahvâlü'l-isnâdi'l-haberi” bölümünden itibaren okuttuğunu belirtir. Aynı şekilde hadis sahasında İbn Melek'e (v. 821/1418 sonrası)¹²⁸ ait *Şerhu'l-Meşârik*'i öğrencilere naklettiğini/okuttuğunu zikretmektedir.¹²⁹

Zuhru'l-ârifîn müellifi ikinci medreseden sonra babası Hacı Süleyman Efendi'nin Kefevî'yi evlendirdiğini zikretse de ikinci medresenin ismini vermemektedir.¹³⁰

1.6. Mütalaa Ettiğini Kaydettiği Kitaplar

Kefevî, resmi görevlerinin dışında bazı ilimlere duyduğu ilgi ve merak saikiyle farklı ilimlerle ilgilenmiş bu münasebetle bunlara ait belli başlı kitapları mütalaa etmiştir. Kendisinin bizzat anlattığına göre Kefevî, ders okutma vazifesi dışında, muhtemelen Arap diline olan özel ilgisi sebebiyle bu ilme ait İbn Hişâm'ın (v. 761/1360)¹³¹ *Mugni'l-lebîb* adlı eserini, Demâmî'nin¹³² ve Şümunnî'nin¹³³ şerhi ile birlikte

¹²³ Kefevî Molla Gûrânî'nin faziletini anlatırken, onun kendisinden yüksek mevkiye gelen hiçbir kimseye hased etmediğini belirtir ve şu sözünü nakleder: 'Kişi kendi ayıplarını göremez. Şayet onun bana bir üstünlüğü olmasaydı Allah (c.c.) ona bu makamı vermezdi'. Bkz. Kefevî, *Ketâib* (T), c. IV, s. 177; M. Kamil Yaşaroğlu, “Molla Gûrânî”, *DİA*, c. XXX, s. 248.

¹²⁴ Bkz. Cahit, *a.g.e.*, c. XII, ss. 568-570.

¹²⁵ Kefevî, *Ketâib* (T), c. IV, s. 176; el-Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn* (A), vr. 304b.

¹²⁶ Gümüş, *a.g.m.*, c. VIII, ss. 134-136.

¹²⁷ Cemil Akpınar, “Hasan Çelebi, Fenârî”, *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, ss. 313-315.

¹²⁸ Mustafa Baktır, “İbn Melek”, *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, ss. 175-176.

¹²⁹ Kefevî, *Ketâib*, vr. 349b; *Ketâib* (T), c. IV, s. 176.

¹³⁰ el-Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn* (A), vr. 304b.

¹³¹ Mehmet Raşit Özbalkıç, “İbn Hişâm”, *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, s. 74.

¹³² Ebû Abdillâh, Bedruddîn Muhammed b. Ebî Bekr ed-Demâmî (763/1362-827/1424). Arap dili ve edebiyatı sahasındaki eserleriyle tanınmış alim. İskenderiye'de doğmuştur. *Mugni'l-lebîb* üzerine *Tuhfetü'l-garîb bi-şerhi Mugni'l-lebîb* ismiyle bir şerh yazmıştır. Bkz. Özbalkıç, “İbnü'd-Demâmî”, *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXI, ss. 10-11.

¹³³ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed eş-Şümunnî el-Kusantînî el-Kâhîrî. Hanefî ve Arap dili alimidir. 801/1399'da İskenderiye'de doğmuş ve 872/1468'de vefat etmiştir. *Mugni'l-lebîb* üzerine *el-Münsif mine'l-keîlâm 'alâ Mugni'bni Hişâm* isimli bir şerh yazmıştır. Bkz. Özel, “Şümunnî”, *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXIX, ss. 261-262.

mütalaa ettiğini kaydetmektedir.¹³⁴ Ayrıca astronomi (ilm-i hey'et, ilm-i felek) sahasında Çağmînî'ye (v. 618/1221) ait *el-Muhtasar*'ı¹³⁵ ve Kadızâde Rûmî'nin (v. 844/1440'tan sonra) ona ait şerhi¹³⁶ ile de meşgul olduğunu beyan etmektedir. Yine felsefe sahasında bir gelenek haline gelmiş olan *Tehâfüt* silsilesi bağlamında Hocazâde Muslihiddîn Efendi'ye (v.893/1488) ait *Tehâfüt*'ü (*Tehâfütü'l-felâsife*),¹³⁷ Molla Tûsî'nin (v. 887/1482) *ez-Zuhr* (*Tehâfütü'l-felâsife* olarak da bilinir)¹³⁸ ve Kemal Paşazâde'nin (v. 940/1534) de bu eser üzerine yazmış olduğu *Talîkât*'¹³⁹ ile de meşgul olduğunu beyan etmektedir.¹⁴⁰

Şemseddin Konevî'nin (v. 788/1386) Hanefî fikhına dair *Dürerü'l-bihâr* isimli eseri üzerine Şemseddin Muhammed b. Muhammed el-Buhârî'nin yapmış olduğu *Dürerü'l-eskâr fî şerhi Düreri'l-bihâr* adlı şerhi gördüğünü mütalaa ve okumak suretiyle ondan faydalandığını belirtmiştir.¹⁴¹

Kefevî, İstanbul Kadısı Sa'dullah b. İsâ b. Emir Han'ın (v. 944/1538) mülkiyetinde olup Demîrî (v. 808/1405) tarafından telif edilen *Hayâtü'l-hayevân*¹⁴² isimli iki ciltlik eseri şer'an geçerli bir akitle satın aldığını ifade etmiştir. Hocası Ma'lûl Emîr'in bu zata olan takdirlerini özellikle zikretmiştir. Bu nüshanın hemen her sayfasında Sa'dullah Efendi'nin notlarının mevcudiyetini belirttikten sonra şu notu eklemiştir: 'gören zanneder ki sanki başından sonuna kadar onu mütalaa etmiş' ifadesini de kaydetmiştir.¹⁴³

¹³⁴ İbn Hişâm'ın (ö.761/1360) arap gramerine dair önemli eseridir. İslam coğrafyasında çokça müzakere edilen ve üzerine şerhler kaleme alınan bir kaynaktır. İbnü'd-Demâmînî *Tuhfetü'l-garîp fî'l-kelâm 'alâ mugni'l-lebîb* ve Takiyyuddîn eş-Şümmnî de *el-Munsif mine'l-kelâm 'alâ mugni'bni Hişâm* adıyla iki şerh yazmışlardır. Bkz. Özbalıkcı, "Muğni'l-Lebîb", *DİA*, İstanbul, 2005, c. XXX, s. 384-386.

¹³⁵ Ökten, *a.g.m.*, ss. 182-183.

¹³⁶ Kadızâde-i Rûmî (ö. 840/1440'tan sonra). Matematik ve astronomi sahasındaki çalışmalarıyla bilinir. Çağmînî'nin *el-Mûlahhaş fî'l-hey'e* adlı kitabını *Şerhu'l-Mûlahhaş fî 'ilmi'l-hey'e* ismiyle şerh etmiştir. Bu eser Osmanlı medreselerinde orta seviyede ders kitabı olarak okutulmuştur. Bkz. Fazlıoğlu, "Kadızâde Rûmî", c. XXIV, ss. 98-99; Baltacı, *a.g.e.*, c. II, s. 727.

¹³⁷ Saffet Köse, "Hocazâde Muslididdin Efendi", *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVIII, ss. 207-209.

¹³⁸ Mustafa Öz, "Tûsî Alâeddîn", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLI, ss. 432-433.

¹³⁹ Çelebi, *a.g.m.*, c. XXV, ss. 245-247.

¹⁴⁰ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 349b; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 176.

¹⁴¹ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 316a; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 24; Tahsin Özcan, "Konevî Şemseddin", *DİA*, Ankara, 2002, c. XXVI, ss. 166-167.

¹⁴² Bkz. İzgi, "Demîrî", c. IX, ss. 152-153.

¹⁴³ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 404b; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 445.

Radiyyuddin es-Serahsî'nin (v. 571/1176)¹⁴⁴ biyografisini anlattığı kısımda Kınalızâde (916-979/1510-1572) ile aralarında güzel bir sevgi ve dostluğun varlığından bahseder. Anadolu Kazaskeri olduktan sonra vefat eden Kınalızâde'yi hemen her ziyaretinde ondan enteresan meseleler ve nükteli bahisler dinlemek suretiyle istifade ettiğini anlatır.¹⁴⁵

İstanbul Kadısı Sa'dullah b. İsâ b. Emir Han'ın (v. 944/1538) genel manada ilimlere ait pek çok kitap üzerine nadir bilgilerle dolu talikatı olduğunu ve kendisinin bunları görerek istifade ettiğini belirtmiştir. Olaylar hakkında müftülerin el yazılarıyla kaleme alınmış fetvaları *Hizânetü'l-murakka'ât* adını verdiği ve fıkıh kitapları tertibi üzere derlediği çalışmasında toplamış, bu kitaba bizzat Sa'dullah Efendi'nin el yazısıyla kaleme almış olduğu pek çok fetvayı da kattığını ifade etmiştir.¹⁴⁶

Kefevî, ilk defa Sinop kadısı olduğu zaman, Said Nemedpûş olarak bilinen Tâhir b. Kasım b. Ahmed el-Ensârî el-Hârezmî tarafından yine Sinop'ta Hürremşâhî tekkesinde telif edilen *Cevâhiru'l-fikh fi'l-ibâdât*¹⁴⁷ isimli eseri mütalaa ettiğini ve ondan çok faydalandığını kaydetmektedir.¹⁴⁸

Ruknüddîn Ebûbekir Muhammed b. Ebu'l-mefâhir b. Abdürreşîd b. Nasr b. Muhammed b. İbrahim el-Kirmânî'ye (v. 565/1170) ait *Cevâhiru'l-fetâvâ* isimli eseri incelediğini ve Ketâib'e ondan pek çok nakil yaptığını zikretmiştir.¹⁴⁹

Molla Hüsrev'den (v. 885/1480) sitayişle bahsederek *ed-Dürer ve'l-gurer* isimli eserinin sabah akşam başucunda bulunan bir kitap olduğunu beyan etmiştir.¹⁵⁰

Hamza el-Karamânî'ye (v. 899/1494) ait *Hâşiyetü Tefsîri'l-Beyzâvî*'yi mütalaa ettiğini, bu kitabı kendisinden sonraki haşiyelerde bulunan pek çok görüşün kaynağı olarak bulduğunu zikretmiştir.¹⁵¹

¹⁴⁴ Bkz. Özen, "Serahsî, Radiyyuddin", c. XXXVI, ss. 542-544.

¹⁴⁵ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 192b; *Ketâib (T)*, c. II, s. 501.

¹⁴⁶ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 404b; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 446.

¹⁴⁷ Hacı Halife Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, I-II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, c. I, s. 615.

¹⁴⁸ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 315a-b; *Ketâib (T)*, c. IV, ss. 18-19.

¹⁴⁹ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 218a; *Ketâib (T)*, c. III, s. 83. Ruknüddîn Ebûbekir Muhammed b. Ebu'l-mefâhir b. Abdürreşîd b. Nasr b. Muhammed b. İbrahim el-Kirmânî, öncelikle hocası Ebu'l-fazl'ın fetvalarını toplamış, ilaveten Ata b. Hamza es-Sa'di'nin, Ebu Hafs en-Nesefî, Mecdû's-Şeria Süleyman b. Hasan el-Kirmanî ve diğer bazı müteahhirin Hanefî alimlerinin fetvalarını da eklemek suretiyle *Cevâhiru'l-fetâvâ* isimli fetva kitabını oluşturmuştur. Bkz. Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 73.

¹⁵⁰ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 357b; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 211.

Necmuddîn Muhtâr b. Mahmûd ez-Zâhidî (v. 658/1260)¹⁵² tarafından Kudûrî'nin (v. 428/1037) *el-Muhtasar*'ına yapılan *el-Müctebâ Şerhu Muhtaşari'l-Kudûrî* isimli eserden, yine aynı şarihe ait *Gunyetü'l-munye* ile *Kitâbu'l-Hâvî* isimli eserlerden de faydalandığını ifade etmiştir.¹⁵³

Hâfızüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî el-Bezzâzî'nin (v. 827/1424) *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe* isimli eserini başından sonuna kadar okuduğunu/faydalandığını, öğrencilerin ilme gayretini artırmak ve dinleyenleri şevklendirmek için pek çok yerde kitabına iktibasta bulunduğunu belirtir.¹⁵⁴

Kefevî, Şeyh Muhyiddîn Muhammed b. Bahaeddîn b. Lutfullah (v. 952/1546) Efendi'ye ait *Şerhu'l-Fıkhü'l-ekber* isimli eseri mütalaa edip ondan istifade ettiğini zikretmiş, yine bu eserde özellikle mahşerde yeniden (haşrın) dirilişin bedenlerle olacağı üzerinde titizlikle durulduğunu gördüğünü söylemiştir.¹⁵⁵

Aynı şekilde Bursa Sultâniye Medresesi müderrislerinden İlyas b. İbrahim es-Sinobî'ye (v. 891/1486) ait *Şerhu'l-Fıkhü'l-ekber* isimli eseri mütalaa edip ondan da istifade ettiğini belirtmiştir.¹⁵⁶

Şeyh Yahya b. Bahşî tarafından yapılan *Şerhu Şir'atü'l-İslâm*'dan¹⁵⁷ da faydalandığını zikretmiştir.¹⁵⁸ Bu bilgiler onun farklı ilim dallarına olan ilgi ve alakasıyla beraber bilgi derinliğini de ifade etmektedir.

1.7. Evliliği

Muslihiddîn Mustafa Efendi'nin verdiği bilgiye göre, Molla Gûrânî Medresesi'ne tayininden (961/1554'te 35 yaşlarında) sonra babası Hacı Süleyman

¹⁵¹ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 350a, 388a; *Ketâib (T)*, c. IV, ss. 177-178, 358-359. Hamza el-Karamânî Ketâib nüshalarında mükerrer olarak istinsah edilmiştir. Birincisi 18. Ketîbenin müteferrikatında, ikincisi ise 20 ketîbeninin müteferrikatında kayıtlıdır. Bkz. Ketâib nüshaları.

¹⁵² Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, c. II, s. 1357; Şükrü Özen, "Zâhidî", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 84-85.

¹⁵³ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 266a.

¹⁵⁴ Kefevî, *Ketâib (T)*, c. IV, ss. 110-111.

¹⁵⁵ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 402b; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 434.

¹⁵⁶ Kefevî, *Ketâib (T)*, c. IV, s. 233; Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, c. II, s. 1287.

¹⁵⁷ Taşköprülüzâde *a.g.e.*, s. 201.

¹⁵⁸ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 401; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 426; Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, c. II, s. 1044; İmamzâde Ebu'l-Mehâsin Rükniüslâm Sedîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm eş-Şargî el-Buhârî (ö. 573/1177), *Şir'atü'l-İslâm ilâ dâri's-selâm* (Eserin bir çok baskısı ve şerhi mevcuttur); Recep Cici, "İmamzâde, Muhammed b. Ebû Bekir", *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXII, ss. 210-211.

Efendi, zikrettiğimiz rüya sebebiyle oğlu Mahmud'u Sinop'un bilinen ailelerinden Tüccar Hacı Ali kızı Halise Hanım ile evlendirmiştir. O bunu şöyle hikaye eder:

“İkinci medresesinden sonra vâlid-i mezbûru el-Hâc Süleyman, vâkıâyı sâbıkası sebebiyle medine-yi Sinop'un a'yânından el-Hâc Ali nâm bir tâcir-i pür ihtiramın Hâlise adlu kızını ânın akd- i nikâhına getürdi.”¹⁵⁹

Zuhrü'l-arifin yazarı, Kefevî'nin bu evlilikten çocuğu olup olmadığını belirtmez.

1.8. Tedris Yolunu Bırakıp Kadılık Görevini Tercih Etmesi

Ancak evlilik sonrasında tekrar müderris olmak için İstanbul'a dönüş yolunda mevsimin yaz olması sebebiyle hava kendisine ağır gelmiş ve Mahmut Kefevî ateşli bir hastalığa yakalanmış ve yapılan müdahalelere rağmen iyileşememiştir. Tasavvufî yönü ağır basan müellifimiz bunun bir hikmete mebni olduğunu düşünmüş, doktorlar da kendisine hava değişimini tavsiye edince böylece tedris yolundan kaza yoluna geçmek durumunda kalmıştır. Bu durumu '*etraf-ı âlemde gezmek bir mürşid-i kamilin vusulüne vesiledir*' demek suretiyle kabullenmiş ve sağlığına elverişli bir beldede kadılık görevi talep etmiştir.¹⁶⁰

Ancak arkadaşları ona tedrisi bırakmaması tavsiyesinde bulunmuş kabiliyetli biri olduğunu düşündüklerinden onun ilmiye sınıfında kalması için ısrar etmişlerdir. Ama dost ve arkadaşlarının bu ısrarlı tavsiyelerine rağmen Kefevî bu kararını değiştirmemiştir. Dostlarının kendisine olan bu yöndeki iltifatlarına o, nazik bir şekilde şu cevabı vermiştir: “Sizin başarınız bizim başarımızdır. Dünyada sıhhat ve afiyet, ahirette de izzet ve saadette olabilirsiniz”.¹⁶¹

Kefevî'ye o dönemde nasihat eden akranları ilmiye sınıfında kalarak yüksek mevkilere gelmişlerdir. Mesela arkadaşlarından Çivizâde Mehmed Efendi (v. 995/1587) şeyhülişlâm,¹⁶² Bayramzâde Zekeriyâ Efendi (v. 1001/1593) şeyhülislam,¹⁶³ Abdülganî Efendi (v. 995/1586) kazasker, Bahâeddînzâde Efendi (v. ?) kazasker, Hoca

¹⁵⁹ el-‘Ârifî, *Zuhru'l-‘ârifîn (A)*, vr. 304b.

¹⁶⁰ el-‘Ârifî, *Zuhru'l-‘ârifîn (A)*, vr. 305a.

¹⁶¹ el-‘Ârifî, *Zuhru'l-‘ârifîn (A)*, vr. 304b-305b.

¹⁶² İpşirli, “Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi”, *DİA*, İstanbul, 1993, c. VIII, ss. 347-348.

¹⁶³ İpşirli, “Zekeriyâ Efendi, Bayramzâde”, *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 211-212.

Sa'düddîn Efendi (v. 1008/1599) Sultan Murad'ın hocası ve şeyhulislâm¹⁶⁴ olmuşlardır.¹⁶⁵

Öğrencisi Hüseyin Kefevî onun ilim hayatından ayrılışını anlatırken, ehil olmayan kimselerin, rüşvet ve iltimasla hak etmedikleri görevlere getirildiğini, Mahmud Kefevî'nin bunu hazmedemeyip ayrıldığını hikâye eder. Akranlarının bütün ısrarına rağmen:

“Benim sahibim sadece Allah Teâlâ'dır. Kimseye hak etmediğim konuda yüz sürüp zillet yaşayamam” demek suretiyle, ilmiye sınıfından kaza sınıfına geçer.¹⁶⁶

1.9. Kadılık Yaptığı Yerler

Kefevî'nin muhtelif yerlerde kadılık vazifesi deruhte ettiğini görmekteyiz. Mesela o kadılar arasında geçen uzun bir tecrübe, tahsil ve stajdan (mülazemet) sonra ilk görev yeri olarak Rumeli beldelerinden Livadiye'ye (963/1556'lardan sonra) kadı tayin edilir.¹⁶⁷

Daha sonra muhtelif yerlerde kadılık yapan Kefevî kadılık yaptığı yerlerdeki ilmi faaliyetlerini de satır aralarında sunmaktadır. Örneğin, ilk defa Sinop kadısı olduğu zaman, Said Nemedpûş olarak bilinen Tâhir b. Kasım b. Ahmed el-Ensârî el-Hârezmî (v. 771/1369) tarafından yine Sinop'ta Hürremşâhî tekkesinde telif edilen *Cevâhiru'l-fıkh fi'l-ibâdât*¹⁶⁸ isimli eseri mütalaa ettiğini ve ondan çok faydalandığını kaydetmektedir.¹⁶⁹

Rumeli vilayetlerinden Pravadi¹⁷⁰ ve Akkirman,¹⁷¹ Gelibolu ve Sinop'ta kadılık görevlerinde bulundu.¹⁷² Talebesi Hüseyin Kefevî'nin (v. 1010/1601)¹⁷³ verdiği bilgiye

¹⁶⁴ Osmanlı şeyhulislâm'ı Hoca Sadeddin Efendi, 943/1536-37'de İstanbul'da doğdu ve aynı yerde 1008/1599'da vefât etti. Müstakîmzâde Süleyman Sadeddin, *Devhatü'l-meşâyih*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1978, ss. 36-38.

¹⁶⁵ el-'Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn* (A), vr. 304b-305b.

¹⁶⁶ Kefevî Hüseyin Efendi, *Râznâme* (A), Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 1677, vr. 66b-68a.

¹⁶⁷ el-'Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn* (A), vr. 305b. Doğu Yunanistan'da yer alan ve bugün Khalkis olarak bilinen Osmanlı dönemi sancaklarından Eğriboz'a bağlı Levadya veya Livâdiye adıyla anılan ilçe. Bkz. Machiel Kiel, “Eğriboz”, *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, s. 491-493; Nuri Akbayar, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2003, s. 110.

¹⁶⁸ Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, c. I, s. 615.

¹⁶⁹ Kefevî, *Ketâib* (A), vr. 315a-b.

¹⁷⁰ Pravadi, Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda Varna yakınlarındadır. Osmanlı döneminde Rumeli Eyaletine bağlı Silistre sancağına tabidir. Bugün Provadya adıyla anılmaktadır. Bkz. Kiel, “Pravadi”, *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIV, s. 339.

göre 977/1570 tarihinde Kefe kadısı olarak görev yapmaktadır.¹⁷⁴ 980/1572 yılında Kefe kadılığından infisalen (kendi isteği ile)¹⁷⁵ ayrıldığını ifade etmektedir.¹⁷⁶ 983/1575 yılında Sinop kadısı oldu. Öğrencisi Ârifî Efendi, bu göreve talip olduğunu kaydetmektedir.¹⁷⁷ Memleketi Kefe’de de çeşitli defalar hem kadılık hem de emval müfettişliği yaptığı. 987/1579’da Çivizâde Mehmed Efendi’nin Rumeli kazaskeri, Kadızâde’nin de şeyhülislâm olduğu dönemde Kefe kadılığından mazülen ayrıldığı ifade edilmiştir.¹⁷⁸ Burada temas edilmesi gereken bir husus da şudur: Osmanlı kadısının terfi edip bir süre bekledikten sonra tekrar daha üst rütbeye çıkmasına mazuliyet, kendi isteğiyle ayrılmasına infisal denir. Azledilmek anlamına gelen mazuliyet bu manada olumsuz bir fiil olmayıp sürecin tabii işleme biçimidir.¹⁷⁹

Öğrencisi Ârifî Efendi Kefevî’nin bunların dışında isimlerinin zikredilmediği diğer yerlerde de kadılık yaptığını ifade etmektedir.¹⁸⁰

1.10. Tasavvufî Hayatı: Şeyhleri ve Silsileleri

Kefevî, Şeyh Ebûbekir Efendi’nin (v. 962/1555) tekkesinin yapım sürecini anlattığı bahiste tasavvufa bakışının önceleri çevrenin etkisiyle olumsuz olduğunu söyler. Bölgedeki bütün seçkin insanlar, müftüsü, müderrisi ve talebesi tekke inşaatına taş taşımaya koyulmuşlardır. Ancak bir gurup vaiz, imam ve medrese talebesi, eski bir yaklaşım biçimi olan, Allah’ın veli kulları hakkında inkar ve inad anlayışını sergilerler. O günlerde kendisinin de aynı kanaati paylaştığını, sonraki dönemlerde, hem kendisinin hem de o inkarcıların, Ebûbekir Efendi’nin pek çok güzel haline şahit olmak suretiyle bu yanlış düşünceden kurtulduğunu ifade eder.¹⁸¹ Kefevî, gençlik günlerinin ilk

¹⁷¹ Dinyester nehrinin Karadenize döküldüğü kısımda milattan önce VI. yüzyılda kurulmuş ticari bir şehirdir. Osmanlı döneminde Rumeli Eyaletine bağlı bir sancak idi. Bugünkü Ukrayna Cumhuriyeti’nde Odesa Eyaletine bağlı bir şehirdir. Mustafa L. Bilge, “Akkirman”, *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, ss. 269-270.

¹⁷² el-‘Ârifî, *Zuhru’l-ârifîn (A)*, vr. 308a; Atâyî, *a.g.e.*, c. I, s. 828.

¹⁷³ Akpınar, “Kefevî Hüseyin Efendi”, *DİA*, Ankara, 2002, c. XXV, ss. 186-188.

¹⁷⁴ Kefevî Hüseyin Efendi, *Sevânihu’t-tefeül ve levâihu’t-tevekkül*, Süleymaniye Kütüphanesi Reisülküttâb Bölümü No: 821, vr. 158a-b.

¹⁷⁵ Baltacı, *a.g.e.*, c. I, s. 110.

¹⁷⁶ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 330a; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 92.

¹⁷⁷ el-‘Ârifî, *Zuhru’l-ârifîn (C)*, vr. 308a.

¹⁷⁸ Atâyî, *a.g.e.*, c. I, s. 828; Özel, “Kefevî, Mahmud b. Süleyman”, c. XXV, ss. 185-186.

¹⁷⁹ Baltacı, *a.g.e.*, c. I, s. 110; Ortaylı İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Kronik Kitap, İstanbul, 2017, s. 14.

¹⁸⁰ el-‘Ârifî, *Zuhru’l-ârifîn (C)*, vr. 308a.

¹⁸¹ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 422b; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 517.

seyahatini İstanbul'a şeyhi Ebûbekir Efendi ile yaptığını da belirtmeyi ihmal etmez.¹⁸² Babasının da ziyaret ettiğini öğrendiğimiz şeyh efendi,¹⁸³ medrese tahsili için yola çıkan bu genci yalnız bırakmayıp, tabiri caiz ise yol boyunca onu değişik vesilelerle müsbet manada yönlendirmiştir.¹⁸⁴ Öyle ki, bu yönlendirmeler onun hayatında şariat ve tarikatın ayrılmaz bir şekilde tezahür etmesini sağlamıştır. Kefevî de bir gönül dostu bulma ümidi içinde oluşunu, hastalığı sebebiyle müderrislikten ayrılıp kadılık yolunu tercih ederken şöyle ifade edecektir: “*Ve etrâf-ı âlemde gezmek bir mürşid-i kâmilin vusûlüne vesiledir.*”¹⁸⁵

Nitekim bunun sonucunda onun, gezdiği veya görev yaptığı beldelerde gönül insanları ile tanışma gayreti içinde olduğunu görmekteyiz.¹⁸⁶

Kefevî, ilk olarak Kâdirî tarikatı şeyhi, baba dostu Ebûbekir Kefevî'ye (v. 962/1555) intisab etti. Şeyhinin vefatıyla, onun halifesi Muhammed b. Yûsuf Semerkandî'ye (v. 971/1563) bağlandı. Bu zat hem Kâdirî hem de Kübrevî kollarını cem etmiş idi. Kefevî her iki kolun da icâzetini ondan aldı.¹⁸⁷ Kefevî yaptığı görevin hassasiyeti sebebiyle belli bir zaman diliminde Nakşibendîliği (şeyhin ismi belirtilmeksizin) tercih etmiş ve bunun sebebini de “semt-i kazâya evfak ve haseb-i hâlimize elyaktır” demek suretiyle, kamu görevine uygun oluşunun yanında gizli zikri (zikr-i hafî) esas alışını gerekçe göstermiştir.¹⁸⁸ Ömrünün son döneminde kadılıktan ayrıldıktan sonra ise Sinop'ta fetvâemini iken, cenaze namazını da kıldıran Halvetî Şeyhi Mirzâ Efendi'ye (v. 990/1582) intisab etmiştir.¹⁸⁹ Gençliğinden son dönemine kadar Allah dostlarıyla olan sıkı münasebeti ve ibadet heyecanı, rüyasında defalarca peygamberimizi sav görmesine vesile olmuştur.¹⁹⁰ Şimdi bu gönül dostlarını, Kefevî'nin şeyhleri başlığı altında zikredettikten sonra da icâzet silsilelerini vereceğiz.

1.10.1. Şeyhleri

Kefevî'nin tasavvufî hayatına yön veren dört şeyh vardır.

¹⁸² el-‘Ârifî, *Zuhru'l-‘ârifîn (A)*, vr. 304a.

¹⁸³ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 423a; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 520.

¹⁸⁴ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 422b; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 517.

¹⁸⁵ el-‘Ârifî, *Zuhru'l-‘ârifîn (A)*, vr. 305a.

¹⁸⁶ el-‘Ârifî, *Zuhru'l-‘ârifîn (A)*, vr. 305b.

¹⁸⁷ el-‘Ârifî, *Zuhru'l-‘ârifîn (A)*, vr. 312b, 316b.

¹⁸⁸ el-‘Ârifî, *Zuhru'l-‘ârifîn (A)*, vr. 314a.

¹⁸⁹ el-‘Ârifî, *Zuhru'l-‘ârifîn (A)*, vr. 309b-310b.

¹⁹⁰ Bkz. el-‘Ârifî, *Zuhru'l-‘ârifîn (A)*, vr. 305b-307b.

1. *Şeyh Takiyyüddîn Ebûbekir b. el-Hâc Hayreddin Kefevî el-Kadirî (v. 962/1555)*¹⁹¹

Babası Hacı Hayreddin Efendi, Kefe’de dindarlığı ve hayırseverliği ile bilinen bir kimsedir. Oğlu Ebûbekir Efendi eğitimini Kefe’de tamamladıktan sonra Kahire’ye gitmiş, orada Şeyh Şahin Mısırî’nin (v. ?) sohbet halkasına katılmış ve Şeyh Seyyid Şerîf Ebu’l-Vefâ Muhammed b. Kasım el-Kâdirî’den (v. ?) seyr-u sülûkünü tamamlayarak Kâdirî icâzeti almıştır.¹⁹²

Kefevî, Ebûbekir Efendi’nin ticari seyahatlere çıkan ve muhtelif memleketlerde alış veriş yapan iyi bir tüccar olduğunu anlatır. Edirne’de bulunduğu bir ticari seyahat esnasında mallarını arkadaşlarına emanet ederek onlardan ayrıldığını, Arap, Acem, Mısır, Şam, Bağdat ve diğer diyarlarda pek çok şeyh efendinin sohbetinde (dokuz yıl müddetince) bulunduktan sonra Şeyh Ebu’l-Vefâ’nın terbiyesine girdiğini ve ondan tasavvuf terbiyesini ikmal ettiğini ifade eder. Daha sonra Kefe’ye geldiğini, irşad faaliyetine başladığını, öğrencilerinin çoğalması üzerine Kiliseburnu denilen mevkideki metruk kiliseyi, bölgenin yöneticisi ve halkıyla birlikte tamir ettikten sonra tekke olarak kullanmaya başladığını zikreder.¹⁹³ Tekkenin bölge halkının rağbet ettiği önemli bir ziyaret mekanı haline geldiğini değişik vesilelerle izah ederken, şeyhinin pek çok kerametine şahit olduğunu da beyan eder.¹⁹⁴

¹⁹¹ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 421b; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 512.

¹⁹² Atâyî, *a.g.e.*, c. I, s. 416.

¹⁹³ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 421b-423a; *Ketâib (T)*, c. IV, ss. 512-517.

¹⁹⁴ Molla Gûrânî Medresesine tayini bahsinde Kefevî, şeyhi Ebûbekir Kefevî’ye ait bir kerameti şöyle nakleder: “961 (1552) senesinde Kefe’de idim. Sultan Süleyman da Halep taraflarında seferde idi. Allah (cc) bana görev olarak İstanbul’da Molla Gûrânî Medresesini ikram etti. Ben de İstanbul’a gitmek üzere hazırlandım. Gemiye binmeden önce babam, kardeşim ve bazı dostlarımla Şeyh Ebûbekir Kefevî’yi ziyarete gitmek üzere kuşluk vakti atlarımıza bindik. Zeval vaktinden önce de tekkeye ulaştık. Türlü türlü yemekleri hazırlanmış görünce hayret ettik ve sorduk:

‘Adet dışı bu yemekleri hazırlamanızın sebebi nedir?’ Onlar da: Şeyh işrak vaktinden sonra bize geldi, sofrta kurmamızı emretti, bu yemeklerin listesini verdi ve ‘Misafirler geliyor, onları karşılayınız ve onlara ikram ediniz’ dedi. Allah’a hamdolsun biz de oturduk ve yemeğimizi yedik. Ancak şeyhin yemekte bizimle birlikte olmaması sebebiyle aklıma bir kuşku düştü. Tam onu düşünürken şeyhin oğlu çıkageldi ve babam sana selam söylüyor. Bazı konularda nasihat etmek üzere yalnız seni halvetine davet ediyor, dedi. Ben de: derhal, dedim. Kalktım ve şeyhin oğlunu takip ettim. Kapıya geldik. Şeyhin oğlu durdu ve bana girmemi işaret etti. Ben de kapıdan usulca girdim. Kibleye dönük bir halde Şeyh Ebubekir’i köşesinde otururken gördüm ve ona yöneldim. Selam verdim. Bana baktı ve selamımı aldı. Ancak yerinden kalkmadı. Karşısındaki yeri işaret etti ve oturdum. Halbuki adeti üzere, her ziyaretimde yerinden kalkar, beni karşılar ve meclisine oturturdu. Sonra durdu ben de sustum. Sanki murakabe ediyor ve konuşmuyordu. Bir müddet huzurunda durdum. Baktım ki benimle konuşmuyor, vedalaşmak için ayağa kalktı. Bana baktı ve: Otur, biraz sohbet edelim, dedi. Ben de yerime oturdum. Yine bir müddet sustu ve konuşmadı. Sonra bana döndü ve şu âyet-i kerîme’nin manası nedir? “Nihayet onların arasına, kapısının içinde rahmet,

Bir müddet sonra halkın rağbeti sebebiyle tekkenin çevresine dervişlerin ikameti için odaların yapılır ve bu mekan Abdi Çelebi Zaviyesi adıyla isimlendirilir. Ebûbekir Efendi 962/1555 yılında vefat edince bu zaviye arazisine defnedilir ve yerine oğlu Pîr Muhammed Efendi (v. 990/1583 hududu) şeyh olur.¹⁹⁵ Kefevî, ilim tahsili için çıktığı ilk İstanbul yolculuğunu Şeyhi Takiyyüddîn Ebûbekir Kefevî el-Kadirî (v. 962/1555) ile birlikte 949/1542 senesinde 23 yaşında iken, gerçekleştirir.¹⁹⁶ Yolculuk anılarını anlatırken hocasının güzel hallerinden sitayişle bahseder.¹⁹⁷ 961/1554 senesindeki İstanbul yolculuğu öncesinde babası, erkek kardeşi ve dostlarıyla birlikte Ebûbekir Efendi'yi ziyaret ettiklerini ve onun kendisine nasihatini de şu sözlerle ifade eder:

“... sana nice müderrislik ve kadılık makamları hazırlanmıştır. Onlara erişmek için aklını yanlışla yöneltme. Allah oralarda da seni muvaffak eylesin. Bil ki rızık

dışında azap olan bir sur çekilir.” (Hadîd Süresi, 57/13). Hakikatine siz benden daha fazlaca vakıfsınız. Ancak zahiri manası, kapının veya surun içi cennete ulaşıyor ki orası rahmet makamıdır. Yine kapının veya surun dışı da cehenneme ulaşır ki orası da azap makamıdır. “Evet, zahir erbabı böyle mana verir”, dedi ve anlatmaya başladı. Hayatım boyunca duymadığım bilgileri ve tasavvuf ehlinin yorumlarını sunmaya başladı. Kanaat getirdim ki, bu zat Allah'ı gerçekten bilenlerden ve onun veli kullarındandır. Manalar feyzin ilk kaynağından aracısız olarak akıyorlar. O çocukluğunda sadece Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi. Başka bir eğitim almadı. Ticaretle meşgul oldu. Daha önce söylediğim gibi bu yolda başarılı kılındı. Bu da Allah'ın cc dilediklerine verdiği bir lütuftur. Sonra şöyle söyledi: “Duydum ki, müderrislik payesine erişmişsin. Allah sana onu bereketli eylesin ve işinde de başarılı kılsın. Yine sana nice müderrislik ve kadılık makamları hazırlanmıştır. Onlara erişmek için aklını yanlışla yöneltme. Allah oralarda da seni muvaffak eylesin. Bil ki rızık seninledir. Ancak gizli ve aşık her yerde sana Allah huzurunda takvayı, mesleğine ve bu tarikata değer vermeni tavsiye ederim. Zira bizim büyüklerimizin yolu en güzel yoldur. Zira onlar dış yüzlerinde şeriatın yolunu takip ediyor, ehli sünnet ve'l-cemaate tâbi olarak, bütün işlerinde ve davranışlarında şeriata uygun şekilde davranıyorlardı. İç dünyalarını ise nübüvvet nurundan alıntılarla besliyorlardı. Sakın ha, ilk şartı masivaullah'dan kalpleri temizlemek, zikrullah ile kalpleri doldurmak suretiyle korumak ve nihayeti de bir bütün halinde Allah'da fani olmak olan tarikatı inkar etmeyesin! Allah (cc) Peygamberine (s.a.v.) emrederek buyurdu: “Sabah akşam Rablerine, O'nun rızasını dileyerek dua edenlerle birlikte candan sebat et. Dünya hayatının süsünü isteyerek, gözlerini onlardan çevirme. Kalbini Bizi anmaktan gafil kıldığımız, kötü arzularına uymuş ve işi gücü aşırılık olan kimseye boyun eğme.” (Kehf Süresi, 18/28). Sonra devam etti: Arzularına uyma, takvaya sarıl. Zira bu zikir yolunda sana pay ayrılmıştır. Bu ilâhî bir emanettir ki, ancak emin ve takva sahibi olana verilir. İnşallah bir müddet sonra kardeşlerimiz eliyle bu emanetin senin eline ulaşmış olduğunu göreceksin. Bana gelince, yolculuk vakti yaklaştı. Bu son buluşmamız. Dinin, dünyanın ve amellerinin sonu hususunda seni Allah'a emanet ediyorum. Allah'a güven. Gemide sıkıntı çekme. İnşallah beş gün sonra Perşembe günü selametle İstanbul'a gireceksin. Şu beyti okudu:

Nereye yönelirseniz yönelin selamet yardımcınız olsun

Her gittiğiniz yerde Rahman koruyucunuz olsun

Sonra bana biraz daha faydalı nasihat etti ki, her biri özlü sözlerdi. Sonra onunla vedalaştım ve oradan ayrıldım. Bu görüşme cumartesi günü olmuştu. Pazar gecesi gemiye bindim. Bu gecenin sabahında erkence yola çıktım ve Perşembe günü kuşluk vaktinde İstanbul'a ulaştım.” Bkz. Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 423a-424a.

¹⁹⁵ Kefevî, *Ketâib (T)*, c. IV, s. 522; Kefevî, şeyhinin vefatını 962/1555 olarak verir, Atâyî ise 970/1563 olarak vermektedir. Bkz. Atâyî, *a.g.e.*, c. I, s. 417.

¹⁹⁶ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 424a; Kefevî, *Ketâib (T)*, c. IV, s. 518.

¹⁹⁷ el-Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn (A)*, vr. 303b-304a, 315b-316a.

seninledir. Ancak gizli ve aşık her yerde sana Allah huzurunda takvayı, mesleğine ve bu tarikata değer vermeni tavsiye ederim. Zira bizim büyüklerimizin yolu en güzel yoldur. Çünkü onlar dış yüzlerinde şeriatın yolunu takip ediyor, Ehl-i sünnet ve'l-cemaate tabi olarak bütün işlerinde ve davranışlarında şeriata uygun şekilde davranıyorlardı. İç dünyalarını ise nübüvvet nurundan alıntılarla besliyorlardı. Sakın ha, ilk şartı mâsivaullah'dan kalpleri temizlemek, zikrullah ile kalpleri doldurmak suretiyle korumak ve nihayeti de bir bütün halinde Allah'da fani olmak olan tarikatı inkar etmeyessin!"¹⁹⁸

2. Şeyh Kevvâ Rûşenî (v. ?)¹⁹⁹

Halep şehrinde Şeyh Dede Ömer Rûşenî hazretlerine (v. 892/1487)²⁰⁰ hizmet eylemiş Şeyh Kevvâ (v.?) isimli zühd ve takva sahibi bu zat ile 952/1545 senesinde Halep'te Beyâze Mahallesindeki zaviyede tanışmış ve onun sohbetlerine devam etmiştir.²⁰¹ O esnada şeyhin 90'lı yaşlarında olduğunu beyan eder. Defalarca sohbetine katıldığı ve elini öptüğü Şeyh Kevvâ bir gün kendisine şu beyti okur.

Ehl-i diller meclisinden sen irak olma sakın,

Kim bu meclisten irak ola, olur Hakka yakın.²⁰²

¹⁹⁸ Kefevî, *Ketâib (T)*, c. IV, ss. 518-522.

¹⁹⁹ Bu zâtın ismini Ketâib nüshalarında Şeyh Kevvâ olarak gördüğümüz halde, *Zuhru'l-ârifîn*'de Kevvâd olarak kaydedilmiştir. Kefevî, *Ketâib (T)*, c. IV, s. 271; el-'Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn (A)*, vr. 304a.

²⁰⁰ Asıl adı Ömer ibnü binti Umur Bey olup Aydın vilayetinde 820/1417 yılında doğmuştur. XV. yüzyılda yaşamış, Halvetî tarikatı şeyhlerinden olup Rûşenîyye kolunun kurucusudur. Tebriz'de vefat etmiştir. Bkz. Osmanzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, I-V, Kitabevi Yay., İstanbul, 2006, c. III, s. 141; Mustafa İsmet Uzun, "Dede Ömer Rûşenî", *DİA*, İstanbul, 1994, c. IX, ss. 81-83.

²⁰¹ el-'Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn (A)*, vr. 304a.

²⁰² Kefevî, Dede Ömer Rûşenî'nin talebelerinden olan Şeyh Kevvâ ile 952/1545 senesinde Halep'te Beyâze Mahallesindeki zaviyede tanışmıştır. Kefevî bu zatın kerametlerinden de bahseder. Tekkede yatsı namazını müteakip zikir meclisi kurulduğunu ve kendisinin de bu meclislere iştirak ettiğini anlatır. Önce zikrullah ile başlayan halkada şeyh başı önünde, baş tarafı oturur ve halkayı yönetir. Adetleri üzere gecenin üçte birinden önce zikri keser, hikmet ve veciz sözlerle sohbet ederdi. Bir kış gecesinde zikrullah gece yarısına kadar devam etti. Cemaat yoruldu ve dağılmaya başladılar. Bu esnada şeyh yüksek sesle bağırır ve o yaşına rağmen zikir halkasına girip raks ederek ellerini vurur ve zikre başlar. Ben de bunun üzerine halkaya girdim. Şeyh mecliste cezbeye geldi. Biz bu halde iken meclise bir gurup şarhoş ellerinde şarap şişeleri ve çalgı aletleri ile bağırarak, dans ederek çıkageldi. Bu gurup içeri girip te şeyhin sesini ve raksını işitince titremeye başladılar. Çalgı aletlerini şarap şişelerini yerlere atıp parçaladıktan sonra zikir halkasına katıldılar. Sonra şeyh zikri tamamladı ve Fâtihâ-i Şerîfe'yi okudu. Bu gurup şeyhin elini öptüler, tövbe edip hizmetine girdiler. Sonra biz bunlara sizi buraya getiren sebep nedir? Diye sorduk. Dediler ki: Biz günahımızla meşgul iken ansızın bu şeyhin meclisinin cezbisine tutulduk ve karşı koyamadan buraya kadar geldik. Elhamdülillah onunla tanışma şerefine erdik ve tövbe ettik. Bkz. Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 370b-371a; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 271-272; el-'Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn (A)*, vr. 304a.

Şeyh Kevvâ'nın Kefevî'ye okuduğu beytin Farsçası: (vr. 370b)

از در اهل صفا دور مشو ای دل من

هر که دور است ازین در بخدا نزدیکست

Sonraları Halvetî tarikatından icazet almasında muhtemelen bu görüşmelerin etkisi olacaktır.²⁰³ Kefevî'nin bu zattan tarikat icazeti aldığına dair kaynaklarda bir kayda rastlamadık. Ancak sohbetlerine devam etmesi sebebiyle onu bu kısımda zikrettik.

3. Şeyh Muhammed b. Yûsuf es-Semerkandî (v. 971/1563)

Kefevî, Şeyh Muhammed'in aslen Ferkendli olduğunu ifade ettikten sonra Semerkandî nisbesiyle tanındığını belirtir.²⁰⁴ Semerkandî nisbesiyle tanınan Muhammed Efendi, amelde Hanefî mezhebinden olup, ulema ve meşâyih diyarı Mâverâünnehir alimlerinden ilim tahsilini tamamladıktan sonra Diyâr-ı Rûm denilen Anadolu'ya gelmiştir. Burada Şeyh Takiyyüddîn Ebûbekir b. el-Hâc Hayreddin Kefevî el-Kadirî'ye (v. 962/1555) intisab etmiş, onun yanında halvetler çıkarmış, böylece şeyhi onu tasavvuf yolunda yetiştirmiştir.²⁰⁵ Talebesinin kabiliyetli olduğunu gören Ebûbekir Efendi ona icâzet vermiş ve şöyle nasihat etmiştir:

“Evlâdım! Benim ecelim yakındır. Sen benden sonra şeyh (halife) olmayı hak ediyorsun. Bu icâzeti sana veriyorum. Ancak sana bu diyarlarda kalmamanı ve seni bu yolda gayene ulaştıracak bir gönül insanı bulmak üzere alemleri dolaşmanı öğütlerim. Şüphesiz sen bu yolda oldukça yeteneklisin”.

Bu bilgileri paylaştıktan sonra, icâzet metninin aynısının kendisinde olduğunu belirtmeyi de ihmal etmez.²⁰⁶ Şeyhinin nasihati üzere Şeyh Muhammed diyar diyar dolaştıktan sonra Şeyh Abdüllâtîf el-Mahdûmî el-Câmî'ye (v. 963/1556) ulaşır ve onun hizmetine girer. Onun irşâdı ile manevî sahada derecelere erişip onun yolunu devam ettirmek üzere icâzet alır.²⁰⁷ Atâyî, Şeyh Muhammed b. Yûsuf'un Nakşibendî tarikatının büyüklerinden olduğunu ifade eder. Ancak Kefevî bu konuda herhangi bir bilgi vermediği gibi, talebesi Ârifî'de sadece Kübrevî icâzetini bu şeyhten aldığını zikretmekle yetinir.²⁰⁸

²⁰³ el-‘Ârifî, *Zuhru'l-‘ârifîn (A)*, vr. 309b-310a.

²⁰⁴ Kefevî, *Ketâib (T)*, c. IV, s. 522.

²⁰⁵ Atâyî, *a.g.e.*, c. I, s. 417.

²⁰⁶ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 424a; *Ketâib (T)*, c. IV, ss. 522-523.

²⁰⁷ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 424a; *Ketâib (T)*, c. IV, ss. 523.

²⁰⁸ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 424a; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 523; el-‘Ârifî, *Zuhru'l-‘ârifîn (A)*, vr. 312b; Atâyî, Abdüllâtîf Mahdûmî'nin Harezm'de 963/1556 vefat ettiğini ifade eder. Mollâ Câmî'nin manevî irşâdına erişmesi sebebiyle Câmî nisbesiyle anılır. 960/1553'te İstanbul'a geldiğini ve Kânûnî Sultan Süleyman ile görüşüğünü kaydeder. Ancak burada Nakşîliğe dair bir not vermez. Bkz. Atâyî, *a.g.e.*, c. I, ss. 398-399.

4. *Şeyh Mirzâ Mahmûd b. Pîr Ali Halvetî Efendi (v. 990/1582 hududunda)*²⁰⁹

Kefevî'nin talebesi 'Ârifî Efendi, onun Sinop asıllı olup Sinop'ta ikamet eden, Halvetî tarikatı şeyhlerinden alim, kamil bir mürşid, faydalı ilim ve amel sahibi, şariat ve tarikat ilimlerine vâkıf, tasavvufun farklı kolları ve onların özelliklerini deruhte etmiş bir kişi olduğunu, Şeyh Mirzâ olarak bilindiğini ifade etmektedir.²¹⁰ Atâî de Cezîretü'l-uşşâk (aşıklar adası) olarak bilinen Sinop'tan ve Halvetî tarikatı şeyhlerinin büyüklerinden olduğunu ifade ettikten sonra: “Şeyh Mirza, Halvetî şeyhlerinin seçkinlerinden Molla Çelebi namıyla meşhur Ömer Efendi'nin sohbet ve irşadiyle yetişmiş böylece seyr-u sülûkünü tamamlamış, üstadının icazetiyle de Sinop'ta Halvetî postnişini (şeyhi) olmuştur” demektedir.²¹¹

Kefevî merhum, Mirzâ Efendi'nin sohbetlerine katılmış, ondaki manevî hallerin güzelliğinden etkilenmiş, böylece ona intisab ederek dervîşi olmuş, ondan Halvetîyye Tarîkatı icâzeti almıştır. 989/1589'da Kefevî Sinopta vefat ettiğinde cenaze namazını Şeyh Mirzâ Efendi kıldıracaktır.²¹²

1.10.2. Tasavvuf İcâzetleri

1. *Kübreviye Tarikatı İcâzeti (Şeyhi Muhammed b. Yûsuf es-Semerkandî'den, v. 971/1563)*

Resûl-i Ekrem (v. 11/632) (sallallahu aleyhi ve sellem), Ali b. Ebû Tâlib (v. 40/661) (kerremellahu vechehu), İmam Hüseyin b. Ali (v. 61/680), İmam Zeynelâbidîn (v. 94/712), İmam Muhammed Bâkır (v. 114/733[?]), İmam Cafer-i Sâdık (v. 148/765), İmam Musa Kâzım (v. 183/799), Şeyh Marûf-i Kerhî (v. 200/815-16[?]), Şeyh Seri Sakatî (v. 251/865), Şeyh Cüneyd-i Bağdâdî (v. 297/909), Şeyh Ebû Ali Rûzbârî (v. 303/915), Şeyh Ebû Ali Kâtib (v. ?), Şeyh Ebû Osmân Mağribî (v. 373/983), Şeyh Ebû'l-Kâsım Gürgânî (v. ?), Şeyh Ebûbekir Nessâc (v. ?), Şeyh Ahmed Gazzâlî (v. 520/1126), Şeyh Ebû'n-Necîb Abdülkâhir Sühreverdî (v. 563/1168), Şeyh Ammâr-ı Yâsir (v. ?), Şeyh Necmeddîn-i Kübrâ (v. 618/1221), Şeyh Mecdüddîn-i Bağdâdî (v. ?), Şeyh Raziyyüddîn Ali Lala (v. 642/1244), Şeyh Ahmed Cürfânî (v. ?), Şeyh Nureddîn Abdurrâhmân-ı Esferânî /İsferâyinî (v. ?), Şeyh Alâuddevle Ahmed Simnânî (v. ?)

²⁰⁹ Atâyî, *a.g.e.*, c. I, s. 1008.

²¹⁰ el-'Ârifî, *Zuhru'l-'ârifîn (A)*, vr. 309b-310a.

²¹¹ Atâyî, *a.g.e.*, c. I, s. 1008.

²¹² el-'Ârifî, *Zuhru'l-'ârifîn (A)*, vr. 310a-b.

736/1336), Şeyh Mahmûd-i Mezdekânî (v. ?), Şeyh Seyyid Ali Hemedânî (v. 786/1385), Şeyh İshâk-ı Huttalânî (v. 826/1423), Şeyh Emir Abdullah Berzişâbâdî (v. 872/1468), Şeyh Reşiduddîn Esferânî/İsferâyînî (v. ?), Şeyh Şah Ali Bîdâvâzî (v. ?), Şeyh Hâc Muhammed b. Sıddık Habûşânî (v. ?), Şeyh Abdüllatîf el-Mahdûmî el-Câmî (v. 963/1556), Şeyh Muhammed b. Yûsuf es-Semerkandî (v. 971/1563), Şeyh Mahmud b. Süleyman Kefevî (v. 989/1582).²¹³

2. *Kâdiriyye Tarikatı İcâzeti (Şeyhi Muhammed b. Yûsuf es-Semerkandî'den, (v. 971/1563)*

Resul-i Ekrem (v. 11/632) (sallallahu aleyhi ve sellem), Ali b. Ebû Tâlib (v. 40/661) (kerremellahu vechehu), Hasan-ı Basrî (v. 110/728), Habîb-i 'Acemî (v. 130/747-48[?]), Dâvûd-u Tâî (v. 165/781[?]), Şeyh Marûf-i Kerhî (v. 200/815-16[?]), Serî Sakatî (v. 251/865), Seyyidu't-tâife Cüneyd-i Bağdâdî (v. 297/909), Şeyh Ebû Bekir Şiblî (v. 334/946), Şeyh Ebû'l-Fazl Abdülvâhid Temîmî (v. ?), Şeyh Ebû'l-Ferec Tarsûsî (v. ?), Şeyh Ebû'l-Hüseyin Ali b. Muhammed el-Kureşî el-Hakkârî (v. ?), Şeyh Kâdi'l-kudât Ebû Sa'id Mübârek b. Ali el-Mahzûmî²¹⁴ (v. ?), Şeyh Kutbü'l-aktab Seyyid Abdülkâdir-i Geylânî (v. 561/1165-66)²¹⁵, Şeyh Tâcu'l-mille ve'd-dîn Ebûbekir Abdürrezzâk b. Abdülkâdir-i Geylânî (v. 603/1206), Şeyh Seyyid Nasr b. Abdürrezzâk (v. 633/1235)²¹⁶, Şeyh Seyyid Salih b. Nasr b. Abdürrezzâk (v. ?), Şeyh Seyyid Ebussuûd Ahmed b. Salih (v. ?), Şeyh Ebû Zekerîyyâ Seyyid Yahya b. Ahmed (v. ?), Şeyh Şemseddîn Ebû Abdullah Seyyid Muhammed (v. ?), Şeyh Baba Alaeddîn Seyyid Ali (v. ?), Şeyh Seyyid Şerîf Ebû Abdullah Hüseyin b. Alâuddin b. Ali b. Muhammed (v. ?), Şeyh Seyyid Ebû Zekerîyya Yahya b. Ebû Abdullah Hüseyin (v. ?), Seyyid Kâsım b. Ebû Zekerîyyâ Yahyâ Kâdirî (v. ?), Şeyh Arifbillâh Seyyid Şerîf Ebû'l-Vefâ Muhammed b. Kâsım Kâdirî (v. ?), Şeyh Takiyyuddîn Ebûbekir İbnü'l-Hâc Hayreddîn

²¹³ el-'Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn (A)*, vr. 312b-313b.

²¹⁴ Ketâib nüshalarından Sül. Esad Efendi no. 548 vr. 133a ve Râgıp Paşa no. 1041 vr 200a'da Mahzûmî, Topkapı Sarayı Emanet Hazinesi 1201 vr. 421b ile III. Ahmed no 2949 Muharrimî olarak geçen nisbeyi, Süleyman Uludağ, Muharrimî (Mahzûmî) olarak (Bkz. Uludağ, "Abdülkâdir-i Geylânî", *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, s. 254), Nihat Azamat ise sadece Muharrimî olarak vermiştir (Bkz. Azamat, "Kâdiriyye", *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 133).

²¹⁵ Bkz. Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 200a-b; *Ketâib (T)*, c. II, ss. 543-545.

²¹⁶ Uludağ, *a.g.m.*, c. I, s. 358.

Kefevî (v. 962/1555), Şeyh Muhammed b. Yûsuf es-Semerkindî (v. 971/1563), Şeyh Mahmud b. Süleyman Kefevî (v. 989/1581).²¹⁷

3. *Halvetiyye Tarikatı İcâzeti (Şeyhi Mirzâ Efendi'den, v. 990/1582'den sonra)*

Resûl-i Ekrem (v. 11/632 (sallallahu aleyhi ve sellem), Ali b. Ebû Tâlib (v. 40/661) (kerremellahu vechehu), İmam Hüseyin b. Ali (v. 61/680) (r.a.), İmam Zeynelâbidîn (v. 94/712), İmam Muhammed Bâkır (v. 114/733[?]), İmam Cafer Sâdık (v. 148/765), İmam Musa Kâzım (v. 183/799), Şeyh Marûf-i Kerhî (v. 200/815-16[?]), Şeyh Seri Sakatî (v. 251/865), Şeyh Cüneyd-i Bağdâdî (v. 297/909), Şeyh Ebû Ali Rûzbârî (v. 303/915), Şeyh Ebû Ali Kâtib (v. ?), Şeyh Ebû Osmân Mağribî (v. 373/983), Şeyh Ebû'l-Kâsım Gûrgânî (v. ?), Şeyh Ebûbekir Nessâc (v. ?), Şeyh Ahmed Gazzâlî (v. 520/1126), Şeyh Ebû'n-Necîb Abdülkâhir Sühreverdi (v. 563/1168), Şeyh Kutbeddîn Ebherî (v. ?), Şeyh Rûkneddîn Muhammed Sücâsî (v. ?), Şeyh Şihâbüddîn Tebrîzî (v. ?), Şeyh Cemâlüddîn Tebrîzî (v. ?), Şeyh İbrâhîm Zâhid Geylânî (v. ?), Şeyh Ahî Muhammed Halvetî (v. ?), Şeyh İzzeddîn-i Hiyâvî (v. ?), Şeyh Sadreddîn-i Hiyâvî (v. ?), Şeyh Seyyid Yahya-i Şîrvânî (v. 867/1463), Şeyh Alaüddîn-i Halvetî (v. 867/1462-63), Şeyh Nureddîn-i Keredevî (v. ?), Şeyh Nurullâh (v. ?), Şeyh Molla Çelebî (v. ?), Şeyh Mirzâ Efendi (v. 990/1582'den sonra), Şeyh Mahmûd b. Süleymân Kefevî (v. 989/1581).²¹⁸

1.11. Sinop Kadılığına Tayini

Babasının gördüğü rüyanın yönlendirmesiyle 983 (1575-76) hicride Sinop kadılığına tayinini istedi.²¹⁹ Kadıların tayin edildikleri bölgede iki örfî yıl kalmaları kuralınca 985 hicride bu görevinden ayrıldı.²²⁰

Sinop kadılığından ayrıldıktan sonra babasının rüyasında bayrak dikmiş olduğu yeri sahibinden satın aldı. Buraya bir cami ve medrese yaptırdı. Burada ibadetle meşgul olduğu gibi her sabah işrak namazını müteakip hadîs-i şerîf ve tefsir dersleri okuttu.²²¹

²¹⁷ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 421a; *Ketâib (T)*, c. IV, ss. 512-513; el-‘Ârifî, *Zuhru'l-‘ârifîn (A)*, vr. 315b-316b.

²¹⁸ el-‘Ârifî, *Zuhru'l-‘ârifîn (A)*, vr. 314a-315a.

²¹⁹ el-‘Ârifî, *Zuhru'l-‘ârifîn (A)*, vr. 308a.

²²⁰ el-‘Ârifî, *Zuhru'l-‘ârifîn (A)*, vr. 309a; Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı* ss. 28-29; a.mülf., “Kadı”, *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 71.

²²¹ el-‘Ârifî, *Zuhru'l-‘ârifîn (A)*, vr. 308a-309b.

1.12. Kefevî'nin Alaaddin Medresesinde Fetvâ Emini Olması

Kefevî'nin Sinopt'ta ders okuttuğu haberi kısa zamanda İstanbul'daki alim dostları tarafından duyulunca, kendisinden hem halkın ihtiyaçlarını karşılaması hem de maişetine katkıda bulunması gayesiyle Sinop, Sultan Alaaddin Medresesinde fetva vazifesini deruhte etmesini istediler. Bir müddet tereddüt ettikten sonra bunun da bir nevi ibadet olmasını dikkate alan Kefevî fetva eminliğini üstlendi.²²²

1.13. Eserleri

Anlatıldığına göre Kefevî, zamanının çoğunu vazifesine ve kitap mütalaasına ayırmaktadır. Aynı zamanda kuvvetli bir kalemi olan, Arapça ve Türkçe şiirler yazan müellifin²²³ en önemli ve bilinen tek eseri altmış yaşında iken kaleme aldığı ve daha çok *Ketâib* kısaltmasıyla bilinen "*Ketâ'ibü a'lami'l-ahyâr min fukahâ-i mezhebi'n-Nu'mani'l-muhtâr*" adlı biyografi kitabıdır. Müellifimiz eserini Sinop'ta kaleme almıştır. Dönemin ilim anlayışına uygun olarak ebced hesabı ile yazım tarihini "A'lâmu'l-ahyâr, أعلام الأخیار" ifadesiyle 985 (hicri) şeklinde belirlemiştir.²²⁴ Sonraki bölümde bu eser üzerinde genişçe bilgi verilecektir.

Kefevî bir de *Hizânetü'l-murakka'ât* adlı klasik fıkıh kitapları tertibinde olduğunu belirttiği bir fetva koleksiyonu kaleme aldığını, bu eserin müftilerin bizzat kaleme aldığı fetvalardan teşekkül ettiğini, Sa'dullah b. İsâ b. Emirhân Efendi'nin (v. 944/1538) el yazısıyla kaleme almış olduğu pekçok fetvayı da alarak bu eserine kattığını ifade etmiştir.²²⁵ Ancak zikredilen eser mevcut kütüphane kataloglarında görünmemektedir. Umud edilir ki ilerleyen dönemlerde bulunabilir.

Hâşiye alâ Âdâbi'l-bahs isimli eserin müellife nisbet edilmesi doğru değildir.²²⁶ Ayrıca talebesi 'Ârifî Efendi de *Ketâib* dışında herhangi bir eserinden bahsetmemektedir.

²²² el-'Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn (A)*, vr. 309b.

²²³ Atâyî, *a.g.e.*, c. I, s. 828-829.

²²⁴ el-'Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn (A)*, vr. 308a-b.

²²⁵ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 404b; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 446.

²²⁶ Zirikî Hayreddîn, *el-A'lâm Kâmus'u terâcim*, I-VIII, Daru'l-İlmi li'l-melâyîn, Beyrût, 2002, c. VII, s. 172; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 272; Bu eser muhtemelen Kefeli bir başka alimin eseridir, bkz. Necmettin Pehlivan-Muhammed Çelik, "Zamanı Olsaydı Daha Kısa Yazacaktı: Birgivi Mehmed Efendi (ö. 981/1573)'nin Risâle fi'l-âdâb'ı", *Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivi*, ed. Mehmet Bayyigit vd., I-III, Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Balıkesir, 2019, c. III, s. 424.

1.14. Talebeleri

1. *Muslihiddîn Mustafa el-Hâc Hasan bin el-Hâc Ramazan bin Fethullah el-Ârifî es-Sinobî* (v. 1018/1609)²²⁷

Zuhru'l-ârifîn isimli eserin müellifi olup Sinopludur. Kefevî merhum, Dede Ömer Rûşenî'nin biyografisini verdiği bölümde Rûşenî'ye ait Mûsa (a.s.) ile Çoban'dan bahseden Türkçe bir beyt için 'onu öğrencim Muslihiddîn el-Ârifî de gördüm' ifadesini kullanmıştır.²²⁸ Cemâl Halîfe'nin (v. 933/1526) biyografisini verdiği bölümde yine Halîfe'nin sarf ilmi sahasında telif etmiş olduğu *et-Tevâbi'* isimli eser için 'onu öğrencim Muslihiddîn el-Ârifî'nin elinde gördüm' ifadesini kullanmış, bu suretle Ârifî Efendiye hocalık yaptığını vurgulamıştır.²²⁹ Ketaib'in müellifin müsveddesinden temize geçirilmesi de Arifi Efendi tarafından yapılmıştır. 'Ârifî Efendi üstadının bu eserini 987 hicri yılının Recep ayında (Eylül 1579) Sinop'un Aşıklar Adasında cüz cüz, satır satır temize çektiğini (tebyid) kaydetmiştir.²³⁰

'Ârifî kitabının başlangıcında kendinden bahseder. 987/1579 senesi Şaban ayında İstanbul'a gittiğini ve Galata'ya yerleştiğini söylemiştir. Sultan Hocası olan merhum Azmî Efendi'den mülazemet aldığını kendisi kaydetmektedir. Bir müddet medresede görev yaptıktan sonra mazüliyet dönemini beklemiş, ardından Rakka eyaletinin Habur kazasında kadı olmuştur. Oradaki görevini tamamladıktan sonra, ilmi ve ilim adamlarını himaye eden Cafer Sadık Paşa'nın daveti ile Tebriz'e gitmiş ve onun teşviki ile eserini yazmaya başladığını ifade etmiştir.²³¹ Paşanın tayini Bağdat'a çıkınca onunla beraber 1001/1593'de Bağdat vilayetine gitmiş orada 'İmam-ı Azam Ebû Hanîfe (v. 80/150), Şeyh Abdülkadir Geylânî (v. 561/1165-66), Şeyh Marûf el-Kerhî (v. 200/815-16[?]), Şeyh Cüneyd-i Bağdâdî (v. 297/909), Şeyh Şihâbuddîn Sühreverdî (v. 563/1168), İmam Musa Kazım (v. 183/799) ve meşayihî hürmet ve tazimle ziyaret' ettiğini belirtmiştir. Özellikle Kerbela Şehidi, Resûlu's-sakaleyn'in göz bebeği İmam Hüseyin'in (v. 61/680) ve kardeşlerinin, hürmeti hakeden kabr-i şerîflerini ziyaret ettiğini vurgulamıştır. Allah'ın Arslanı Ali b. Ebî Talib'in kv (v. 40/661) Kûfe'deki

²²⁷ Bu bilgi *Ketâib*'in zahriyesinden önceki varakta mevcuttur. Bkz. Kefevî, *Ketâib* (A).

²²⁸ Kefevî, *Ketâib* (C), vr. 571b.

²²⁹ Bu kısım Ketâb'ın İstanbul baskısında mevcut değildir. Emanet Hazinesi 1201 numaralı nüshada da sadece kitaptan bahsedilmiş ismi verilmemiştir. Bkz. Kefevî, *Ketâib* (A), vr. 391a. Kitabın ismi III. Ahmed nüshasında kaydedilmiştir. Bkz. Kefevî, *Ketâib* (C), vr. 601a.

²³⁰ Kefevî, *Ketâib* (A), vr. 426a.

²³¹ el-Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn* (A), vr. 2a-4b.

meşhedlerini ziyaret ederek her birinin ruhunu Fatihalar ile yâd ettiğini zikretmiştir.²³² Ârifî Efendi bu çalışmasında, Mahmud ed-Durküzînî'nin (v. 743/1342) *Nüzlü's-sâirîn fî ehâdisi seyyidi'l-mürselîn* isimli alfabe üzere tertib edilmiş eserini esas almıştır.²³³ Öncelikle kitabın yazım tarihine ait bilgiyi veren müellif bu dönemi, Osmanlı'nın doğu bölgesi Şîrvân'da asilerin ayaklandığı ve sultanın Revân Seferine çıktığı 1005/1597 yılı olarak nitelemiştir. Yine kendisinin aynı yıl Sinop'a gittiğini orada kitabını herkes tarafından anlaşılabilmesi için Türkçe telif ettiğini özellikle kaydetmiştir. Aynı şekilde râvilerin hayatına dair menakıb ve fezailden bahsettiği eserini yirmi dokuz harf üzere tertib etmiş, her bir harf için on hadîs-i şerîf seçmiştir. Eserine *Zuhru'l-ârifîn fî yevmi'd-dîn* ismini vermiştir.²³⁴

2. Kefevî, Hüseyin Efendi [Hüseyin b. İbrahim Çelebi] (v. 1010/1601)²³⁵

Hocası Mahmud b. Süleyman gibi Kırım'ın liman şehri Kefe'de doğmuş olup baba adı İbrahim'dir. Kefe'de mülkleri olan meşhur bir tüccar iken, ilim tahsiline yönelmiş ve ticaretten el çekerek İstanbul'a gitmiştir.²³⁶ Sonrasında Medine-i Münevvere Kadısı Dâvudzâde (Karadâvudzâde) Mustafa Efendi'den (v. 975/1568) mülazemet alarak müderrislik yoluna girmiştir.²³⁷ 977/1569'da Kefe'ye döner. Bu esnada şehrin kadılığını ilmi, ahlaki ve faziletiyle herkesçe sevilen Mahmud b.

²³² el-Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn* (A), vr. 4b-5b.

²³³ Mahmud bin Muhammed bin Mahmud ed-Durküzînî et-Tâlibî el-Kureşî (646-743/1242-1342), *Nüzlü's-sâirîn fî ehâdisi seyyidi'l-mürselîn*. Eser alfabetik olarak hazırlanmış olup Arapçadır. Her bir harf de kendi içinde konularına göre bölümlere ayrılmış, râviler hakkında özet bilgi de verilmiştir. Tesbitlerimize göre henüz basılmamıştır. Bkz. Mahmud bin Muhammed bin Mahmud ed-Durküzînî et-Tâlibî el-Kureşî, *Nüzlü's-sâirîn fî ehâdisi seyyidi'l-mürselîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Bölümü, no: 615; Ziriklî, a.g.e., c. VII, s. 183.

²³⁴ Ön sözde şu ifadeler yer verir: “Kalbi temiz, gönlü pâk olup adalet sahibi olanlardan, beşer olarak yaptığı hataları örtmelerini ve kendisini hayır ile yad etmelerini ister”. Kitabının sistemini de şöyle özetler.

- Hadisi Şeriflerin başındaki lamı tarif dikkate alınmayıp hadisi şeriflerin ilk harfi dikkate alınacaktır.
- Bir defa menkıbesi anlatılan râvinin bir daha aynı genişlikte menkıbesi anlatılmayıp kısa geçilecektir.
- Şu da bilinmelidir ki bu kitapta zikir olunan tarihler peygamberimizin fil yılında doğumları vahiyden sonra Mekke'de ikametleri 13 yıl ve medinede 10 yıl olmak üzere dünyada tamamı 63 yıldır. Bütün farklı görüşlere rağmen bu görüş esas alındı.
- “Her kim beni görürse kesinlikle beni görmüştür” hadis-i şerifince, müellifimiz eserinde, peygamberimizi rüyasında veya gerçek hayatta gören kişileri hadis râvisi olarak kabul etmiştir. Böyle olunca insanlardan ve cinlerden Peygamberimizi rüyalarında gören ve onun sözlerini dinlemek suretiyle rivayet eden kişiler bizzat ravi olurlar. Gerçeği en iyi bilen ancak Allah'tır. Bkz. el-Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn* (A), vr. 6a-8b.

²³⁵ Atâyî, a.g.e., c. II, s. 1221.

²³⁶ Kefevî Hüseyin Efendi, *Râznâme* (B), Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Bölümü, No: 3892, vr. 8a.

²³⁷ Atâyî, a.g.e., c. I, ss. 502-503.

Süleyman Kefevî yapmaktadır. Onun sohbetlerine devam etmiştir. Kefevî'nin meclisindeki zahir ve batın sohbetlerinden istifade ettiği gibi, ondan özel olarak riyaziyyât ve mûsikî dersleri de almıştır. Hüseyin Edendi, iyi bir devlet adamı olduğu kadar iyi bir gönül insanı olan Mahmud Kefevî'nin belirli günlerde sohbet meclisleri düzenleyerek bölge insanını davet ettiğini, katılan kişilere sofralar hazırlattığını, bu meclislerde kasideler okutup Kur'ân-ı Kerîm tilavet ettirdikten sonra zikirler yapıldığını anlatmaktadır. Bu zikir meclislerinde Mahmud Kefevî'nin isteği üzere Kur'ân-ı Kerîm tilavet ettiğini belirten Hüseyin Efendi satır arasında bu tür meziyetleri sebebiyle ahlaken düşük seviyeli kişilerin onu çekemediğini ve kıskandığını belirtmeyi de ihmal etmemiştir.²³⁸

Hüseyin Efendi İstanbul ve Edirne'de muhtelif medreselerde müderrislik yaptı.²³⁹ Ancak ilk olarak nerede müderris olduğu kayıtlı değildir. Kendisi de bu konu hakkında malumat vermemektedir. 985/1577 senesinde 30 akçeli bir medreseden munfasıl olarak Kefe'ye gittiğini ve annesi ile birlikte geri döndüğünü anlatmaktadır.²⁴⁰ 990/1582 tarihinde Cafer Efendi'den (v. 990/1582) boşalan kırklı Fatma Sultan Medresesi'ne müderris olur.²⁴¹ Daha sonra sırasıyla 993/1585'de Abdülhamid Efendi (v. 998/1589-90)²⁴² yerine Şâh-ı Hubân Medresesine,²⁴³ 999/1591'de Tursunzâde Abdülbaki (v. 1019/1610-11)²⁴⁴ yerine Edirnekapusu payesine erişir. 1002/1594'de Kuş Yahya Efendi (v. 1012/1603-4)²⁴⁵ yerine Sahn-ı Semân, 1003/1595'de Memikzâde Mehmed Efendi (v. 1009/1600-1)²⁴⁶ yerine Sultan Selim-i Kadîm Medresesi'ne, 1004/1595'de Bıyıklı Süleyman Efendi (v. 1010/1601)²⁴⁷ yerine Süleymaniye Medreseleri'nden birine, 1007/1599'da Dökmecizâde Damadı Ahmed Efendi (v. 1009/1600) yerine Kuds-i Şerîf Kadısı,²⁴⁸ 1008/1600 Şevvâl'inde sadareten mütekaid

²³⁸ Kefevî Hüseyin Efendi, *Sevânihu 't-tefe'ül*, vr. 158a-b; a.mülf., *Râznâme (B)*, vr. 44a-b.

²³⁹ Akpınar, "Kefevî Hüseyin Efendi", c. XXV, s. 186.

²⁴⁰ Burada annesinin yaşlı ve yorgun olduğunu, deniz yolculuğunun tehlikelerini zikreder. Deniz yolculuğu için istihare ve tefeül yaptığını, hayırlı çıkınca yola koyulduğunu, bütün detaylarıyla anlatır. Bkz. Kefevî Hüseyin Efendi, *Râznâme (B)*, vr. 41b-42a.

²⁴¹ Atâyî, *a.g.e.*, c. I, s. 827; Baltacı, *a.g.e.*, c. I, s. 268; *a.g.e.* c. II, ss. 800-801.

²⁴² Bkz. Baltacı, *a.g.e.*, c. II, s. 765.

²⁴³ Bkz. Baltacı, *a.g.e.*, c. II, ss. 707-708.

²⁴⁴ Bkz. Baltacı, *a.g.e.*, c. II, 752.

²⁴⁵ Bkz. Baltacı, *a.g.e.*, c. II, 836.

²⁴⁶ Bkz. Baltacı, *a.g.e.*, c. II, 839.

²⁴⁷ Atâyî, *a.g.e.*, c. II, ss. 1224-1225.

²⁴⁸ Atâyî, *a.g.e.*, c. II, ss. 1200-1201.

Bostanzâde Mustafa Efendi (v. 1010/1600-1)²⁴⁹ yerine Mekke-i Mükerrerme kadısı olur. 1010/1601-2 yılının Safer ayında azl olunduktan sonra, halefi Kavalalızâde Abdülvehhâb Efendi ile Şaban ayında vefat eder ve orada defnedilirler.²⁵⁰

Arapça, Farsça ve Türkçe şiir söylemiş olan Hüseyin Efendi, mûsikîşinâs olmasının yanında, güzel konuşan ve okuyan, zekasıyla düşündüren ve etkileyen, fazilet sahibi, dünya menfaatine değer vermeyen,²⁵¹ din ilimleri ile birlikte riyâzî ilimlere de meraklı ve vâkıf olmuş bir kimse idi.²⁵²

Hüseyin Efendi, müderrislik ve kadılık görevleri yanında eser telifine de yönelmiştir. Eserlerinden bir kısmı şunlardır:

- Ta'likât 'alâ Şahîhi'l-Buhârî
- Ta'likât 'alâ Sahîhi Müslim
- Türkçe Gülistân Şerhi
- Sevânihu't-tefe'ül ve levâihu't-tevekkül
- Râznâme
- Şerhu evâil-i bâbî'l-vekâle bi'l-bey' ve's-şirâ' mine'l-Hidâye
- Makâle fî Mevlânâ Muzaffer
- Risâle 'alâ mevâzi'a min Miftâhi'l-'ulûm ve şerhihî li's-Seyyidi's-Şerîf ve nübez mimmâ yete'allaku bi-sıfati's-salâti min Şerhi'l-Vikâye
- el-Cevâb 'an i'tirâzâtî'l-Mevlâ Ahmed el-Ensârî 'alâ mevâzi'a min Tefsîri'l-'allâme Ebi's-Su'ûd el-Îmâdî
- Şerhu Lâmiyyeti'l-'Acem²⁵³

²⁴⁹ Bkz. Baltacı, *a.g.e.*, c. II, s. 821.

²⁵⁰ Atâyî, *a.g.e.*, c. II, ss. 1219-1220; Mehmed Süreyyâ, *Sicilli Osmânî*, I-IV, Dâru't-tıbaati'l-Amire, İstanbul, 1311, c. II, s. 185; Bkz. Baltacı, *a.g.e.*, c. II, ss. 800-801; Akpınar, "Kefevî Hüseyin Efendi", c. XXV, s. 186.

²⁵¹ Sahn-ı Semân müderrisliğinden sonra Kudüs Kadılığı ulema arasında pek rağbet görmediği halde Hüseyin Efendi bu görevi talep eder. Bu durumu garip karşılayanlara cevaben: "Bu günahkâr kul, o tertemiz mukaddes vadinin toprağıyla temizlenmek ve nurlanmak ister. Niyyetim budur. Umulur ki bu günahkâr bedenimi o tertemiz toprak temizler, günah yükü ile kararmış kalbim de mukaddes vadinin nuru ile aydınlanır. Umulur ki, böylece manen yüce derecelere erişmem mümkün olur." Bkz. Atâyî, *a.g.e.*, c. II, s. 1222.

²⁵² Atâyî, *a.g.e.*, c. II, ss. 1222-1223; Akpınar, "Kefevî Hüseyin Efendi", c. XXV, s. 186.

²⁵³ Akpınar, "Kefevî Hüseyin Efendi", c. XXV, ss. 186-187.

1.15. Vefatı

Kefevî, milâdî 61 hicrî 63 yıl yaşamıştır. Vefat tarihi hakkında farklı bilgiler mevcut olmakla birlikte,²⁵⁴ bu konuda öğrencisi Ârifî Efendi'nin verdiği bilgi (989/1581) bizim tesbitimize göre daha doğrudur.²⁵⁵

Kefevî, çocukluğu ve gençliğini istisna edersek neredeyse hayatının tamamını devlet hizmetinde geçirmiş, ahir ömründe de Sinop'ta bir nevi ibadet olduğunu söyleyerek kabul ettiği fetvâeminliği vazifesinde iken 989 yılında Ramazan ayının 3'ü Pazar gecesı (muhtemelen 5 Ramazan Cumartesi'yi Pazar'a bağlayan gece) (3 Ekim 1581) vefat etmiştir. Cenaze namazını Şeyhi Mirzâ Efendi kıldırması, naaşı babası Hacı Süleyman Efendi'nin daha önce anlattığımız rüyası üzerine Kefevî tarafından satın alınarak yaptırılan caminin mihrabı önünde defnedilmiştir.²⁵⁶

Ârifî Efendi bu konuyu şu veciz ifadelerle aktarmaktadır:

“Ömr-i azizi altmış üç karâr eylemeğin târih-i hicretin dokuzyüz seksen dokuzuncu senesinde vâki' olan mâh-i Ramazânın üçüncü günü olacak ehad gîcesinde dâr-ı âhirete rihlet ve Cennet-i na'îme 'azîmet eyledî. İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râci'ün. Pes, envâ'-i ikrâm ve fevka'l-had i'zâm ile techîz ve tekfîn olunub, mezbûr Şeyh Mîrzâ Efendi nemâzini kıldı ve câmi'-i mezkûrun harîminde mihrâbı önünde defn olundu.

Rahmet-i Hazret-i Hak ruhuna olsun vâsıl, Her kim âmin dir ise Cennete olsun dâhil.”²⁵⁷

1.16. Kefevî Kronolojisi

- 926/1520'de Kefe'de dünyaya geldi.²⁵⁸ 942/1535'lerde Kefe-Hanya Kazaskeri Alaaddin Ali'nin derslerine katılarak hadiste İbn Melek'e ait *Mebâriku'l-ezhâr fî Şerhi Meşâriki'l-envâr*'ı dinledi.²⁵⁹ 949/1542'de İstanbul'a hocası Şeyhi

²⁵⁴ Bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, c. II, s. 1472; Atâyî, *a.g.e.*, c. I, s. 828.

²⁵⁵ el-Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn (A)*, vr. 310a.

²⁵⁶ Sinop'ta Türk-İslâm Kültürü Sempozyumu (5-7 Ekim 2018) münasebetiyle bulunduğumuz esnada Kefevî merhumun kabrini de ziyaret etmek nasip olmuştu. Ancak kabir mihrabın güney kısmında değil, güney doğu kısmına denk düşmektedir. Muhtemelen yeniden tamir münasebetiyle cami biraz batı tarafına kaydırılmıştır.

²⁵⁷ el-Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn (A)*, vr. 310a-b. Ârifî Efendi aynı yerde şu bilgiyi de ilave eder: Kefevî'nin babası Hacı Süleyman Efendi'nin rüyasını tabir eden Selahattin Hocanın kabri de aynı mahalde onun kabrine yakındır.

²⁵⁸ el-Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn (A)*, vr. 303b.

²⁵⁹ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 339a, 40a-b; *Ketâib (T)*, c. IV, ss. 125, 428.

Takiyyüddîn Ebûbekir Kefevî el-Kadirî ile birlikte gitti.²⁶⁰ 950/1544 yılında Bursa'da Anadolu Kazaskeri Kadirî Çelebî'nin talebelerinden Kaplıca Medresesi (Murad Hüdâvendigâr Medresesi) Müderrisi Kadızâde Ahmed Şemseddin Efendi'nin derslerine devam etti.²⁶¹ 951/1544'te İstanbul-Eyüp Kalenderhane Medresesi'nde Ebussuûd Efendi'nin (896-982/1490-1574) talebelerinden Muhyiddîn Mehmed bin Abdülvehhâb Abdülkerimzâde Efendi'den Sadrüşşerîa'nın *Şerhu'l-Vikâye*'sini okudu; bu esnada Alâeddîn Esved'in *el-Înâye fî şerhi'l-Vikâye*²⁶² isimli eserini mütaala etti.²⁶³ 952/1545'de hocası Abdurrahman Efendi ile Halep'e gitti.²⁶⁴ 952/1545'de Halep'te Şeyh Dede Ömer Rûşenî hazretlerine hizmet eylemiş Şeyh Kevvâ isimli zühd ve takva sahibi bir zat ile tanışmış ve onun sohbetlerine devam etmiştir.²⁶⁵ 954/1547'de Ma'lûl Emîr Efendi'ye intisap etti.²⁶⁶

- 955/1548'de Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin (v. 954/1547) *et-Telvîh Hâşiyetü't-Tevzîh* üzerine yazdığı talikatı bizzat Çivizâde'nin nüshasından hocası Ma'lûl Emîr Efendi için istinsah etti.²⁶⁷
- 959/1552'de Ma'lûl Emîr Efendi'den mülazemet alarak bu listeye kaydoldu ve görev bekleme sırasına girdi.²⁶⁸
- 961/1554'te Molla Gürânî Medresesi'nde ders vermeye başlayarak ilmiye sınıfına dâhil oldu.²⁶⁹
- 962/1555'de evlendi.²⁷⁰
- 962/1555'te Hocası Ebûbekir Kefevî el-Kadirî vefat etti.²⁷¹
- 962/1555'den sonra ikinci bir medreseye atandı.²⁷²
- 963/1556'lardan sonra ilk defa Livadiye Kadısı oldu.²⁷³

²⁶⁰ Kefevî, *Ketâib (T)*, c. IV, s. 518.

²⁶¹ Kefevî, *Ketâib (T)*, c. IV, s. 457.

²⁶² Özel, "Alâeddin Ali Esved", c. II, s. 319.

²⁶³ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 318a; *Ketâib (T)*, c. IV, ss. 35-36.

²⁶⁴ Bkz. İstanbul Müftülüğü *Meşihat Arşivi Ruznamçe Defterleri*, Numara: 000178, ss. 4, 8; el-Ârifî, *Zuhru'l-Ârifîn (A)*, vr. 304a-b; Atâyî, *a.g.e.*, c. I, s. 740; Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 370b-371a; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 271.

²⁶⁵ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 370b-371a; *Ketâib (T)*, c. IV, ss. 271-272; el-Ârifî, *Zuhru'l-Ârifîn (A)*, vr. 304a.

²⁶⁶ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 416a; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 490.

²⁶⁷ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 406a.

²⁶⁸ Kefevî, *Ketâib (A)*, vr. 416a; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 490; Atâyî, *a.g.e.*, c. I, s. 828.

²⁶⁹ Kefevî, *Ketâib (T)*, c. IV, s. 176 el-Ârifî, *Zuhru'l-Ârifîn (A)*, vr. 304b.

²⁷⁰ el-Ârifî, *Zuhru'l-Ârifîn (A)*, vr. 304b.

²⁷¹ Kefevî, *Ketâib (T)*, c. IV, ss. 518, 522.

²⁷² el-Ârifî, *Zuhru'l-Ârifîn (A)*, vr. 304b.

- 977/1570'te Kefe Kadılığı görevinde bulundu.²⁷⁴
- 980 Cemaziyelevvel/1572 Temmuz'unda Kefe kadılığından infisalen (kendi isteği ile) ayrıldı.²⁷⁵
- 983/1575'te talebi üzerine Sinop kadılığına tayin edildi.²⁷⁶
- 985/1577 yılında "*Ketâibü a'lami'l-ahyâr min fukahâ-i mezhebi'n-Nu'mani'l-muhtâr*" isimli eserini telif etti.²⁷⁷
- 985/1577'de kendi isteği (infisalen) ile Sinop'taki kadılık görevinden ayrıldı.²⁷⁸
- 985-86/1577-78'lerde babası Hacı Süleyman Efendi'nin rüyasında Sinop'ta bayrak diktiği araziye sahibinden satın alarak, buraya cami ve medrese yaptırdı. işrak vaktinden sonra da bu mescitte hadîs-i şerîf ve tefsir dersleri okuttu.²⁷⁹
- 987/1579'da (Recep ayında) öğrencisi 'Ârifî Efendi (v. 1018/1609) tarafından Kefevî'nin *Ketâib*'i Sinop'un Âşıklar Adasında cüz cüz, satır satır temize çekildi.²⁸⁰
- 987/1579'da Kefe Kadılığından mazûlen ayrıldı.²⁸¹
- Seçkin ulemadan Şeyhulislam Bayramzâde Zekerîyyâ Efendi ve diğer arkadaşlarının isteği üzerine Sinop'ta Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Alâeddîn Keykûbât'ın yaptırmış olduğu medresede fetvâemîni olarak görev yapmaya başladı.²⁸²
- 989/1581'de Ramazan ayında vefat etti ve cenaze namazını Halvetiyye Tarikatı Şeyhi Mirzâ Mahmûd b. Pîr Ali Efendi kıldırdı.²⁸³

2. Ketâib

Bu kısımda çalışmaya esas olan ve ilk bölümünün²⁸⁴ tahkikini yapacağımız "*Ketâibü a'lami'l-ahyâr min fukahâ-i mezhebi'n-Nu'mani'l-muhtâr*" isimli kitab tanıtılacaktır. Sırasıyla eserin ismi, müellife aidiyeti, telif sebebi, telif tarihi ve yeri,

²⁷³ el-'Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn* (A), vr. 305b.

²⁷⁴ Kefevî Hüseyin Efendi, *Sevânihu't-tefeûl ve levâihu't-tevekkül*, vr. 158a-b.

²⁷⁵ Kefevî, *Ketâib* (C), vr. 512b; *Ketâib* (T), c. IV, s. 92.

²⁷⁶ el-'Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn* (A), vr. 308a.

²⁷⁷ el-'Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn* (A), vr. 309a.

²⁷⁸ el-'Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn* (A), vr. 309a.

²⁷⁹ el-'Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn* (A), vr. 309a-b.

²⁸⁰ Kefevî, *Ketâib* (A), vr. 425a.

²⁸¹ Bu husustaki bilgiyi Atâyî'den naklediyoruz. Talebesi 'Ârifî Efendi her hangi bir kayıda rastlamadık. Bkz. Atâyî, *a.g.e.*, c. I, s. 828.

²⁸² el-'Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn* (A), vr. 309b.

²⁸³ el-'Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn* (A), vr. 310a.

²⁸⁴ Tahkik çalışmasında esas alınan nüshalardan Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed Bölümü Numara 2949'da kayıtlı olan nüsha (1b-647b) 647 varak olup, bunun 96 varaklık kısmı çalışılmıştır.

muhtevâsı, metodu, kaynakları, üzerine yapılan çalışmalar, nüshaları, çalışmada esas alınan nüshalar ve çalışma yöntemi izah edilecektir.

2.1. Eserin İsmi

Kefevî, önsözde Allah Teâlâ'ya hamd edip, bir kısım bilgiler verdikten sonra, "...*'Ketâibü a'lami'l-ahyâr min fukahâ-i mezhebi'n-Nu'mani'l-muhtâr'* olarak isimlendirilmiş olan bu kitabımız..." demek suretiyle eserinin adını net bir şekilde ifade etmiştir.²⁸⁵ Kitabı temize çektiğini ifade eden 'Ârifî Efendi de Emanet Hazinesi nüshasında bu adı tam olarak verirken, 998/1590 tarihli Kahire nüshasında yine ona nisbetle "*Ketâibü a'lami'l-ahyâr fî tabâkâtî'l-eimmeti'l-Hanefiyyeti ve'l-ebrâr*" olarak kaydedilmiştir. Her iki nüshanın müstensihisi de aynı görünmektedir.²⁸⁶ Hacı Halife ve Ziriklî de eserin ismini "*Ketâibü a'lami'l-ahyâr min fukahâ-i mezhebi'n-Nu'mani'l-muhtâr*" olarak verir.²⁸⁷

Müellif, kitabının Seyyid Şerîf Cürçânî'nin hayatını anlattığı bölümü ile hâtime kısmında ise *Ketâib* ifadesi ile yetinmiştir.²⁸⁸ Atâyî ve Mehmed Süreyyâ *Ketâib* olarak kaydetmiş, Mehmed Tâhir ise önce tam ismini vermiş sonra *Ketâib* ismiyle bilindiğini de ifade etmiştir.²⁸⁹

2.2. Müellife Aidiyeti

Müellif eserinin önsözündeki paragraflardan birinde kendi adını ve bir sonraki kısımda da eserin ismini şöyle kaydetmiştir:

"Bir kez daha maddî manevî nimetlerini dolu dolu ve bolca, bu zelîl kulu, Ganî, Celîl ve Kâdir olan Allah'ın rahmetine muhtaç, Mustafa'ya (a.s) ait Şariat Divanı'nın hizmetçisi, Kefevî diye meşhur Mahmut b. Süleyman'a ikramından dolayı (Allah'a) hamdolsun. Allah Teâlâ ona ayıplarını gösterebilir... Tarihçiler tabakat sahasında pek çok eser derlediler... "*Ketâibü a'lami'l-ahyâr min fukahâ-i mezhebi'n-Nu'mani'l-muhtâr*" olarak isimlendirilmiş olan bu kitabımız..."²⁹⁰

²⁸⁵ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 2a-2b.

²⁸⁶ Bkz. Kefevî, *Ketâib(C)*, vr. 425b; *Ketâib(D)*, vr. 316a.

²⁸⁷ Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, c. II, s. 1472-1473; Ziriklî, *a.g.e.*, c. VII, s. 172.

²⁸⁸ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 512a, 648a; *Ketâib (T)*, c. IV, s. 91.

²⁸⁹ Atâyî, *a.g.e.*, c. I, s. 828; Süreyyâ, *a.g.e.*, c.4, s. 314; Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, c. II, s. 19.

²⁹⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 1b-2a.

17. Ketîbe’de Seyyid Şerîf Cürcânî ile Sa‘duddîn Teftâzânî arasındaki münazara bahsinde yine kendisinden *Ketâib*’in müellifi olarak bahseder.²⁹¹ Hâlet Efendi nüshasının sonunda hamdeleden sonra müellifimizin ismini zikrettiğine dair bir kayıt mevcuttur.²⁹²

Eserin müsveddesini temize çektiğini ifade eden talebesi ‘Ârifî Efendi,²⁹³ ve sair biyografi ve bibliyografi kaynakları eserin Kefevî’ye ait olduğu hususunda ittifak halindedirler.²⁹⁴ Ayrıca kütüphanelerimizde mevcut olan bütün nüshalar da müellif adına kayıtlıdır.²⁹⁵

2.3. Telif Sebebi

Müelliflerin eser telif etmek için bilinen sebepler dışında daha özel bir sebep-i telif ifade ettikleri yaygın bir durumdur. *Ketaib* söz konusu olduğunda Kefevî de özel bir sebep-i telif zikreden müellifler arasındadır. Kadılık görevi vesilesiyle Osmanlı coğrafyasında oldukça geniş bir sahada dolaşan Kefevî, buralarda gördüğü bir kısım bilgi eksikliklerini dikkate alarak bu eserini kaleme aldığını kitabının dibacesinde şu şekilde ifade eder:

“Kadılık yaptığımız yakın ve uzak bölgelerde, müsait vakitlerimizde oraların ilim sahibi (halkıyla) gece sohbetleri yapar, onlara güzel günlerimizde ilim ağaçlarının dallarından topladığımız meyveleri sunardık. Fakihler ve İslam alimlerinin büyükleri hakkında konuşurken, konu Hanefî imamlarına ve onlara ait görüşlere gelince, dinleyicilerin büyük kısmının, görüşleri ile amel ettikleri imamlarımızdan habersiz, hocayı öğrenciden ayıramayan, ictihad edenle mukallidi ayırd edemediğini gördüm. Bu kimseler, beni mümtaz alimlerin, fetvâ sahiplerinin ve her asrın kadılarının tabakatını yazmaya yönlendirdi...”²⁹⁶

Bu belirtilen özel sebep yanında onun başka motivasyonlarının olduğunu da anlıyoruz. 16. Yüzyıl Osmanlı devlet ve toplumunda Osmanlı alimlerinin kendi kimlik ve tarihlerini oluşturma bilincine daha çok vardıkları bir çağdır. Fatih’in Fetih’ten sonra

²⁹¹ Kefevî, *Ketâib* (A), vr. 330a; *Ketâib* (T), c. IV, s. 91.

²⁹² Kefevî, *Ketâibu a’lâmi’l-ahyâr min fukahâi mezhebi’n-Numani’l-muhtâr* (*Ketâib/E*), Süleymaniye Ktp. Halet Efendi Böl. Nu. 630, vr. 424b.

²⁹³ el-‘Ârifî, *Zuhru’l-‘ârifîn* (A), vr. 309a.

²⁹⁴ Bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, c. II, ss. 1472-1473; Atâyî, *a.g.e.*, c. I, s. 828; Süreyyâ, *a.g.e.*, c. IV, s. 314; Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, c. II, s. 19; Ziriklî, *a.g.e.*, c. VII, s. 172.

²⁹⁵ Bkz. *Ketâib* Nüshaları.

²⁹⁶ Kefevî, *Ketâib* (C), vr. 2a; *Ketâib* (T), c. I, s. 33.

İstanbul'da ektiği ilmi ve fikri tohumların ürünlerinin 16. Yüzyıl ve sonrasında yoğun bir biçimde çıkmaya başladığı bilinmektedir. Tıpkı selefi Taşköprizade'nin Şaka'ik'te amaçladığı gibi Osmanlı coğrafyasının ilmi ve fikri niteliklerini özellikle Osmanlı Padişahları çevresinde yer alan alimler üzerinden anlatma çabasının Kefevî'de de mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Bu doğrultuda o da selefi gibi Osmanlı düşüncesinin iki ucunu birleştirmeye, yani zahir ehli ulema ile batın ehli mutasaffıvları bir biyografi eserinde toplamaya özel bir önem verdiği görülüyor. Ancak Kefevî selefi Taşköprizade'den daha ileri giderek aynı zamanda Osmanlı ilmi ve tasavvufi kimliğinin köklerini de ortaya koymak istemektedir. Bunu onun ilim ve tasavvuf silsilelerini biktırıcı bir biçimde tekrar etmedeki ısrarından çıkarabiliyoruz.

2.4. Telif Tarihi ve Yeri

Ketâib'in yazımına temel teşkil edecek verileri toplamaya ne zaman başladığını, kısaca kitabın yazım tarihi hakkında Kefevî bir bilgi vermemektedir. O kitabının önsözünde ifade ettiği gibi, gezdiği mekanlarda gördüğü bilgi eksiklikleri üzerine eserinin taslağını oluşturmuş ve kendi isteği ile geldiği Sinop kadılığı²⁹⁷ döneminde de (985/1577 tarihinde) eserini tamamlamıştır.²⁹⁸ Öğrencisi 'Ârifî Efendi'nin (v. 1018/1609) eserin tamamlanma tarihinden sonraki iki yıllık sürede müsveddeyi temize çekmesi de uzun bir zamanın emeği olduğu izlenimini vermektedir.²⁹⁹ Kitabın hâtime kısmında eserini altmış yaşında iken kaleme aldığını ifade eder. Kitabın yazım tarihini kendine has bir üslupla verirken "kitabı tamamlama tarihim *a'lâmu'l-ahyâr* ile" der ki, bu da ebced hesabına göre 985 tarihine denk düşmektedir. Gerçekten de müellif 985 tarihinde hicri takvime göre 60 yaşındadır.³⁰⁰

2.5. Muhtevâsı

Eserin asıl amacı ve dolayısıyla içeriği Hanefî biyografik bilgilerini toplamak olsa da Kefevî kendine has tasnif yöntemi ve bakış açısıyla evrensel bir perspektif geliştirmiştir. Kendisi iyi yetişmiş bir Osmanlı fakihi ve müderrisi, Osmanlı coğrafyasında kadılık görevlerinde bulunmuş bir devlet adamı ve aynı zamanda

²⁹⁷ el-'Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn* (A), vr. 308a.

²⁹⁸ el-'Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn* (A), vr. 309a.

²⁹⁹ Bkz. Kefevî, *Ketâib* (A), vr. 425a.

³⁰⁰ Kefevî, *Ketâib* (A), vr. 2a, 425a; *Ketâib* (T), c. IV, ss. 529-530; el-'Ârifî, *Zuhru'l-ârifîn* (A), vr. 309a.

tasavvuf yolunun müntesibi bir derviş olma özelliklerini kitabının içeriğine yansıtmıştır. Her ne kadar kitabın ismi bize Hanefî tabakatı yazma sözünü verse de o Hanefî geleneği, İslam'ın başlangıcına, Hz. Muhammed Mustafa Aleyhissalatüvesselam Eefendimiz'e ve oradan da Peygamberler tarihine ve ilk insan ve ilk Peygamber Hz. Âdem'e ve sonraki Peygamberlere bağlayan bir bakış açısı geliştirmiştir. Kefevî, bir Müslümanın düşünme biçimini oluşturan unsurları bir araya getirmiştir. Böylece İslamda yasa fikrinin ilmi olan fıkhnın Peygamberlere inen şeriatlarla başladığı düşüncesini vurgulamak istemiş gibidir. Ardından Ebu Hanife'nin öncülük ettiği fıkhn okulunun Peygamberimizle olan irtibatını da sahabe ve tabiin fakihlerinden yaptığı seçki ile göstermek istemiştir. Bu şekilde o, şeriat fikrinin, ilk peygamberler, peygamberimiz ve hak yolun temsilcileri sahabe ve tabiin fakihleri ve nihayet Ebu Hanife mezhebi müntesiplerince herhangi bir kesintiye uğramadan kıyamete kadar devam edeceğini vurgulamak suretiyle eserini şekillendirmiştir. Kefevî *Ketâib*'i bu perspektif doğrultusunda “Mukaddime”, “Unvân”, “Burhân”, “Erkân”, “Sultân”, “Ketâib” ve “Hâtıme” olmak üzere altı bölümde telif etmiştir. Bunlar aslında tam olarak bölüm sayılmaz. Çünkü kitabın esas kısmını *Ketaib* oluşturmaktadır; burada Hanefî fakihleri tabakatı 22 ketibede (bölümde) işlenmektedir. Diğer başlıklar yani unvan, burhan, erkân ve sultan ise aslında *Ketaib*'e bir giriş olarak değerlendirilebilir. Şimdi sırasıyla bu başlıkların muhtevası hakkında kısaca malumat verilecektir.

2.5.1. Mukaddime

Kefevî, kısa mukaddimesinde besmele, hamdele ve salvele'yi zikrettikten sonra, ilmin değerine atıfta bulunur. Bu ümmetin alimlerinin Benî İsrâîl peygamberleri gibi sıkıntıları çözmede ve kapalı konuları aydınlatmada başarılı olduklarını beyan eder. Daha sonra bilginin değeri ve cehaletin fenalığını zikreder. Allah Teâlâ'nın, her asırda İslâm ümmetinin ihtiyacını görmek, kullarına rahmet olmak, İslâm Şeriatı hususunda bilgi edinebilmelerini sağlamak üzere, ilim ile ameli birleştiren hayırlı insanlar/alimler yarattığını ifade eder. Kefevî tabakat yazarlarının pek çok kitap yazdığını, ancak bunlarda esânîd ve ananâtın olmadığını zikrederek, kendi ismini, kitabın ismini kaydettikten sonra eserinin sebab-i telifini belirtir. Dua ile bu kısmı tamamlar.³⁰¹

³⁰¹ Kefevî, *Ketâib* (C), vr. 1b-2b; *Ketâib* (T), c. I, s. 33.

2.5.2. Unvân

Unvan başlığı altında Kefevî aslında eserinin kısa bir özetini sunmaktadır. Son Şeriatın tebliğ, talim, hüküm, yargı, hükümlerinin uygulanması, açıklanması, cihad ve benzeri hususların hayatta olduğu müddetçe Peygamberimiz'in (s.a.v.) görev ve yetki alanında olduğunu ifade etmiştir. Burada Resûlullah (s.a.v.) dönemine ait bazı başlıkları zikretmiştir. Sonra bu vazifenin Râşid Hâlifeler ve sahabenin öncülerine geçtiğini, onların da dinin uygulanabilmesi, şeriatın icrası, kanunların müminlere izahı, hadiseler karşısında icihad etmelerini, İslam düşmanlarının hilelerinin boşa çıkarılması hususunda olanca gayretlerini sarfettiklerini belirtmiş, böylece Resûlullah'ın (s.a.v.) onları bu kutsal göreve hazırladığını ifade ederek, Sahabe döneminin temel fikhî özelliklerine işaret etmiştir.³⁰² Tabînin büyüklerinin sahabeye muhalefet etmeksizin, onların peşinden gittiğini, fetva hususunda onlarla beraber hareket ettiklerini, böylece selefin yolunu ihya edip dinin hükümlerini sonraki nesillere naklettiklerini belirtmiştir. Nassların zahirlerinin sınırlı oluşu, hükümlerin bilinmesine de kıyamete kadar ihtiyaç olduğunu bu sebeple rey ve içihadın gerçekleştirilebilmesi için usul ve kaidelerin düzenlendiğini ifade ederek, icihad kavramı üzerinde durmuş, meşhur Muaz b. Cebel hadîs-i şerifini de zikretmiştir. Böylece hem sahabe hem de tabînin içihadı meselesini arzetmiştir.³⁰³ Müctehid imamlara gelince burada dört ana kaynağı (kitap, sünnet, icma, kıyas) belirtmiş ve onların şeri meselelere çözüm bulabilmek için olanca güçlerini sarfettiğini söylemiştir. İmamların ittifakının (icma) kesin hüccet, ihtilafının rahmet olduğunu beyan etmiş ve devamında mezheplerin ortaya çıkışına temas etmiştir. İmamların dört ana kaynaktan hüküm çıkarırken (ne furû'da ne de usûlde) bir diğerini taklîd etmediğini, farklı görüşlere sahip oldukları için de mezheplerin doğduğunu belirtmiştir. Meşhur imamları zikrettikten sonra, Allah Teâlâ'nın bunların içinde özellikle İmam Ebû Hanîfe, İmam Mâlik, İmam Şafî ve İmam Ahmed b. Hanbel'e niyetlerinin iyi olması, samimiyetleri, siretlerinin yüceliği ve soylarının güzelliği sebebiyle lütufta bulunduğunu ve mezheplerine yaygınlık kazandığını, böylece dört mezhebin oluştuğunu anlatmıştır. Bu imamlardan sadece Ebû Hanîfe'nin tabiinden olduğunu, şeriatı yaydığını, pek çok seçkin talebenin onun fıkıh meclisinde yetiştiğini ve mezhebini tanıttığını ifade etmiştir. Ebû Hanîfe'nin faziletini, devrinin bütün seçkin

³⁰² Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 2b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 34.

³⁰³ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 2b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 35.

alimlerinin kabul ettiğini belirtir. Fıkıh, ictihad, rey, hadis gibi konularda Hanefî alimlerinin öncü olduklarını, şeriatın usûl ve furûunu inceleme hususunda en olgun yöntemin de onlara ait olduğunu zikreder.³⁰⁴ Kaynaklarda fukaha tabakasını derecelendirmede öncü kabul edilenlerden Şeyhülislam İbn Kemâl Hanefî fukahâsını yedi tabakaya ayırdığı halde Kefevî beş tabakada derecelendirir. Şöyle ki, İbn Kemâl'in birinci ve ikinci tabaka olarak verdiği şeriatta müçtehit (mutlak müçtehit) ile mezhepte müçtehidi aynı derecelendirme içine alarak birinci tabakayı oluşturur. İbn Kemâl'in meselede müçtehit olarak verdiği üçüncü tabakayı derecelendirmede ikinci tabaka yaptığı gibi bu alimleri de müeehhirîn olarak vasıflamıştır. İbn Kemâl'in ashab-ı tahrîc olarak verdiği dördüncü tabakayı üçüncü, ashab-ı tercih olarak verdiği beşinci tabakayı da derecelendirmede dördüncü tabaka olarak zikretmiştir. İbn Kemâl'in altıncı tabakada verdiği ashab-ı temyîz'i beşinci tabakada veren Kefevî, İbn Kemâl'in yedinci tabakada zikrettiği mukallitleri derecelendirmeye tâbi tutmamıştır.³⁰⁵

Yukarıda değerlendirmesi yapılan fukaha tabakalarını Kefevî beş tabakada derecelendirmiştir;

Birincisi; Mütেকaddimûn alimlerdir ki, Ebû Hanîfe'ye furû konularında muhalefet etseler de usulde onu taklid eden, Ebû Yûsuf, İmam Muhammed, İmam Züfer ve diğerleridir. Bu tabakayı içtihadın ikinci tabakası olarak değerlendirir. Ancak onların dört imam gibi müçtehit olduğunu belirtir.

İkincisi; Müteehhirûn Hanefî alimleridir. Bunların Ebû Hanîfe'den rivayet gelmeyen konularda ictihat yapmaya muktedir olup, ne usulde ne de furûda ona muhalefet edemediklerini, bilakis mezhebin kurucusu Ebû Hanîfe'nin (r.a.) belirlediği usul ve kaideler çerçevesince istinbatta bulunan, Hassâf, Tahâvî ve emsallerini kaydeder.

Üçüncüsü; Mukallitlerden tahrîc ashabının tabakasıdır ki, bunların asla içtihadı güç yetiremeyeceğini, kaynaklara sağlamca vakıf olmaları sebebiyle iki manaya da gelen mücmeli ve iki duruma ihtimali olan muhkemi ayırmaya güç yetirebildiklerini, bunu da Ebû Hanîfe'ye veya onun yolunu takip eden arkadaşlarının usuldeki nazar ve reyini furudaki benzerlerine kıyas eden Râzî ve emsallerini zikreder.

³⁰⁴ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 2b-3b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 35-39.

³⁰⁵ Ebû Abdurrahmân b. Ukayl ez-Zâhirî, *Risâletân*, yy., 1397, ss. 13-15. (İbn Kemâl'in Tabakâtü'l-müçtehidîn adlı risalesi ile Taşköprüzâde'nin *İlmü'l-bahsi ve'l-münâzara* adlı risalesini tahkik etmiş ve her iki risaleyi Risâletân başlığı altında toplamıştır).

Dördüncüsü; Mukallitlerden Ebû Hasan Kudûrî, Burhânuddîn Mergînânî ve emsallerinin bulunduğu tercîh ashâbı tabakası olduğunu, bu alimlerin bazı rivayetler için "bu evlâdır, bu dirayet açısından daha sahihtir, bu rivayet açısından daha açıktır, bu kıyasa daha uygundur, bu insanlar için daha elverişlidir," ifadeleriyle diğerlerine üstün kılabileceğini ifade etmiştir.

Beşincisi; temyîz kudretine sahip, Kerderî, Hasîrî gibi mukallitlerden oluştuğunu, bu alimlerin görüşlerin "en güçlü, en zayıf ve benzeri sözlerin" arasını ayırmaya muktedir olduklarını, mütefakkihlerin en düşük tabakasını teşkil ettiklerini söylemiştir. Bu vasıfları taşımayanların avam olduğunu, hikaye etmek suretiyle fetva verebileceklerini, dönemlerinin fakihlerini taklîd etmeleri gerektiğini ifade eder.³⁰⁶ Bu ulemanın Mâverâünnehr'den başlayarak orta ve yakın Asya'nın neredeyse tamamında Hanefî mezhebini imlâ, okutma ve tasnif yoluyla neşrettiklerini, icihad edip nevâzil hakkında fetva verdiklerini, böylece ilmî bir disiplin oluştuğunu belirtir. Buhârâ'dan başlayarak, Bağdat ve Şam dahil bütün ilim merkezlerini zikreder. Bu güzel gidişin Cengiz Han'la bozulduğunu, onun nice İslâm beldesini yakıp yıktığını, insanları şehid ettiğini, torunu Hülâgû'nun da aynı yolu takip ettiğini, canını kurtarabilen bir kısım ulemanın Şam ve Mısır diyarına göçtüğünü üzümlerle belirtir. İlmin ve ilim adamlarının İstanbul'a göçünün sebebi olarak da, Mısır Çerkezlerinin son dönemlerinde sıkıntıların başgösterdiğini, Osmanlı sultanlarının adaleti, ulemaya hürmet ve lütuflarını belirtir. Eserini ithâf ettiği Sultan III. Murâd Hân (953-1003/1546-1595) döneminde ilme verilen değeri ifade ederek bölümü tamamlar.³⁰⁷

2.5.3. Burhân

Kefevî burhan ile fıkıh ilmini bir ilim olarak başlatan ve sürdüren fakihlerin varlık nedenini izah etmeyi amaçlamaktadır. Bu başlık altında fıkıhın ve fukahanın lüzumunu gerekçelendirmektedir. Sözlerine Hakk ile adaleti tesis edecek ve savunacak bir topluluğun/fukahanın her daim var olacağı kabulünü dile getirerek başlar. Bu görüşünü âyet-i kerîme ve hadîs-i şerîflerle delillendirir. Hidayet üzere olmaları vesilesiyle, fukahanın Hakk üzere olan ittifakını da icmâ'ın sıhhatine delil gösterir. Aynı bağlamda İslâm ümmetinde fıkıhla meşgul olan bir alimler topluluğunun lüzumunu

³⁰⁶ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 4a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 41-46.

³⁰⁷ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 4b-6a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 39-41.

farzı kifaye olarak zikreder. İlgili âyet ve hadisleri serdetmenin akabinde fıkıhla meşgul olan kişinin gayesinin insanlara üstünlük olmayıp şeriatın ikamesi olması gerektiğini de vurgular.³⁰⁸ Ebu'l-Usr Ali Pezdevî'den (v. 482/1089) nakille fikhî, mücerret (tek tek meseleleri öğrenmek suretiyle) şeriat bilgisi, (meselelerin kaynaklardan çıkarılışı itibarıyla) usul ve furû yoluyla şeriat ilminin teferruatına vakıf olmak ve fetvâ vermek suretiyle pratik hayata aktarma şeklinde üç kısma ayrıldığını belirtir. Fakîh (müftü) olabilmenin temel şartının da fetvâ vermek suretiyle bilginin pratiğe aktarılması olduğunu belirtir.³⁰⁹ “Hikmeti” yine Pezdevî'nin diliyle ayet ve hadislerle delillendirerek ‘helal/haram bilgisi, şeriat ve fıkıh olarak tanımlar.³¹⁰

“Dîn”, “millet”, “şeriat”, “minhâc”, “İslâm”, “hanîfiyye”, “sünnet”, “cemâat” kavramlarının bir hakikatin değişik vecheleri olduğunu ifade eder. Allah'ın dini cc, Muhammed'in (s.a.v.) dini ve ümmetin fertlerinin dini demek mümkün iken, millet (şeriat) ifadesinin peygamberin (s.a.v.) milleti (şeriatı) ve ümmetin fertlerinin milleti (şeriatı) şeklinde nisbet edilebileceğini belirtir. Bir mezhebe bağlılık konusu üzerinde durur. Bu meyanda kişinin ya yetkin bir kimsenin görüşüyle amel edeceğini veya hevasına göre hareket edeceğini ifade eder. Yetkin kişinin görüşü ile amel etmenin gerçekte Allah ve Resûlu'nun görüşünün ikrarı olduğunu zikreder. İslâm'ın Allah katında yegâne ve kabul gören din olduğunu belirtir. Toplumların şeriata muhtaç olduğunu, din ve şeriatın da bir hüküm koyucu olmadan düşünülemeyeceğini, bu meyanda da insanların peygamberlere olan ihtiyacını delillendirir.³¹¹ “Şeriâtın Nuh (a.s.) ile,³¹² “hudûd” ve “ahkâm”ın Adem (a.s.) ile başlayıp, Şit ve İdrîs (a.s.) ile devam ettiğini, bütün şeriatlerin de Efendimiz'in (s.a.v.) şeriatı ile kemâle ererek sonlandırıldığını belirtir.³¹³

Dinin kemale erdirilişini de akâid kuralları, şeriatlerin toplanması, icihad usulleri ve Mekke'nin fethi suretiyle cahiliye sisteminin yıkılışı ile izah eder. Adem'e (a.s.) “esmâ”nın, Nuh'a (a.s.) “meâni-i esmâ”nın, İbrahim'e (a.s.) ise her ikisinin, Musa'ya (a.s.) “Tenzîl”in, İsâ'ya (a.s.) “Te'vîl”in, Resûlullah'a (s.a.v.) ise her ikisinin

³⁰⁸ Bkz. A'râf Sûresi, 7/181; Tevbe Sûresi, 9/122; Müslim, “İmâre”, 53.

³⁰⁹ Bkz. Murteza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 59-61.

³¹⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 6b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 48-49.

³¹¹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 6b-7a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 49-51.

³¹² Bkz. Şûrâ Sûresi, 42/13.

³¹³ Bkz. Nisâ Sûresi, 4/163; Mâide Sûresi, 5/3.

verildiğine temas eder. İbrahim'in (a.s.) davetinin de Resûlullah'ın daveti (s.a.v.) gibi umumi olduğunu ancak aradaki peygamberlerin davetinin hususiliğini kaydeder. Yine İbrahim (a.s.) dönemindeki iki inanç gurubu "Sabiîler" ile "Hanîfler"e ve onların inançlarının bozulma sebepleri üzerinde kısmi bilgi verir. İbrahim'in (a.s.) her iki bozuk inanç gurubu ile olan mücadelesini ayetlerle açıklar. İbrahim'in Allah'ın varlığını isbat yöntemi ve imanında sebatını anlatır. İnsanın fitrat üzere yaratıldığını, insan fitratının "hanîf" oluşunu ve İslâmın fitrat dini oluşundan bahseder. "Sevâd-ı a'zam"ın, Allah (cc.) ve Resûlü'nün emrine ittiba eden sahabe topluluğu, tabiîn ve bunların yolundan giden imamlar/fukahâ olduğunu, bu gibilerin kıyamete kadar var olacağını belirtir. Hasan Basrî, Süfyan Sevrî, Alkame, İbrahim Nehaî, Ebû Hanîfe ve emsallerini zikrederek onların değerini vurgular. Sonra bu halkanın devamı olarak nesilden nesile fukahadan örnekler vererek konuyu tamamlar.³¹⁴

2.5.4. Erkân

Erkan başlığı ile Kefevî Şeriatın arkaplanı ve dayandığı temeller olan peygamberler ve onlara indirilen şariatları kastetmektedir. Aşağıda birinci bölümde bu konuyu daha ayrıntılı bir şekilde ele alacağız.

2.5.5. Sultân

Sultan başlığı ise Son Şeriat'ın kendisine vahyedildiği Hz. Muhammed Mustafa Efendimiz kastedilmektedir. Peygamberler bölümünün sonunda bu başlığın ayrıntılarına döneceğiz.

2.5.6. Ketâib

Kitabın omurgasını bu bölüm oluşturmaktadır. Kefevî bu kısmı dört ana başlıkta incelemiştir:

- a. *Ketîbetü'l-ashâb*: Bu kısımda Hz. Ebûbekir ile başlayıp, Selmân-ı Fârisî ile sonlandığı yirmiyedi fakîh sahâbinin hayatını, kısmen verdikleri fetvâlara da temas ederek tanıtır.³¹⁵
- b. *Ketîbetü't- tâbiîn*: Bu kısımda tabiîn fakihlerinden kırk dört kişinin hayatını, kısmen görüşlerine de temas ederek ele alır.³¹⁶

³¹⁴ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 7b-9b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 51-58.

³¹⁵ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 29a-55b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 128-224.

- c. *Ketîbetü'l-müctehidîn ve eshâbu'l-mezheb*: Bu bölümde mezhep imamı olan on üç fakîhin hayatını inceler.³¹⁷
- d. *Ketâibu a'lâmi'l-eimme el-Hanefiyye*: Kefevî, bu başlık altında Ebû Hanîfe'nin talebesi olup mezhep içinde icihad yapabilme selahiyeti olan fakihlerle ilgili bir ön bilgi verir. Akabinde Ebû Hanîfe'nin ilmî silsilesini aktarır. Kendi fıkıh icâzetlerini de bu arada zikrettikten sonra, kitabının ana kısmını oluşturan bu bölümü yirmi iki ketîbe olarak tesbit ettiğini belirtir. Ketîbelerde toplam altı yüz doksan sekiz (698) kişinin biyografisini kaydeder. Bunların beş yüz altmış biri (561) fakîh, yüz otuz yedisi (137) mutasavvıftır.³¹⁸

2.5.7. Hâtime

Kefevî, kitabını Hâtime olarak isimlendirdiği kısım ile tamamlar. Aslında elimizdeki *Ketâib* nüshalarının bir bölümünde hâtime başlığı yoktur. Olan nüshalarda da kısa bir hâtime mevcuttur. Kefevî bu başlık altında son düşüncelerini dile getirmektedir. Bu kısmı yazarken, *Ketâib*'e başlangıcı esnasında “muhtelif ilimlere ait ilginç konulara dair bazı bilgileri kaleme almayı” düşündüğünü belirtir. Kitabına başladığı günlerde kadılık görevi dolayısıyla meşguliyetinin çokluğunu, bugün sahip olduğu imkanların elinde olmadığını, bu yüzden şimdiye kadar yazamadığını, şimdi ise gençliğin gittiğini, yaşının altmışa ulaştığını ve bazı konuları yazma mevsiminin geçtiğini belirtir. Müellif düşündüklerini yazamamanın üzüntüsünü dile getirirken, zımni olarak okuyucuya da mevsimi geçirmeden yapılması gerekenleri yapmasını öğütler. Bir nevi mazeret beyanı olan bu anlatımların akabinde, “*Herkesin, iyilik olarak yaptıklarını da kötülük olarak yaptıklarını da karşısında hazır bulacağı günde (insan) isteyecek ki kötülükleri ile kendisi arasında uzun bir mesafe bulunsun...*”³¹⁹ âyet-i kerîme'sini zikreder. Kendisinin, yaptığı çalışma vesilesiyle bir şeyler beklemediğini, ancak gözü yaşlı, boynu bükük bir şekilde ellerini semaya kaldırarak, yakarmak suretiyle Allah Teâlâ'nın rahmetine talip olduğunu, O'nun lütfuyla, keremiyle kendisini affetmesini niyaz eder.

³¹⁶ Kefevî, *Ketâib* (C), vr. 55b-81b; *Ketâib* (T), c. I, ss. 225-327.

³¹⁷ Kefevî, *Ketâib* (C), vr. 81b-96b; *Ketâib* (T), c. I, ss. 328-377.

³¹⁸ Kefevî, *Ketâib* (C), vr. 96b-648a; *Ketâib* (T), c. I, ss. 378 - IV, 527.

³¹⁹ Âl-i İmrân Sûresi, 3/30.

Dua cümlelerinin akabinde ebced yöntemiyle eserin bitiş tarihini düşer: “أعلام الأخيار”, ki bu Hicri takvimle 985’e tekabül etmektedir.³²⁰

2.6. Yöntemi

Menâkıb ve tabakât gibi isimlerle adlandırılan biyografik eserler genellikle alfabetik,³²¹ tabaka,³²² bölgesel³²³ ve kronolojik sistem üzere kurgulanmıştır. Kefevî, şeriat fikrinin başlangıcını peygamberlere dayandırarak eserine başladığı için, alfabetik kullanım yerine dönemsel tabakât sistemini esas almış ve kitabını bu esas üzere telif etmiştir. Ağırlıkla hoca-talebe (ilmî silsile) münasebetlerini esas aldığı bu çalışmada bilgi ağının kayıt altında olmasına dikkat etmiştir.

Kendinden önceki ve sonraki biyografi kitabı yazarlarının her bir dönem alimler gurubunu ifade etmek üzere daha çok bilinen ‘tabakat’ ifadesi yerine, Arapçada, askeri birlik, alay, ordu gibi manalara gelen ‘ketîbe’ kelimesinin çoğulu olan *Ketâib* ismini kullanmayı tercih etmiştir.³²⁴ İslâm Şeriatının başlangıç, gelişim ve uygulama merhalelerinin bu kutlu insanlarla oluşumunu dikkate alarak, bu yüce insanları şeriatın korunması hususunda ordulara ve alaylara benzetmiştir. Sanki ülkeleri ve milletleri orduların koruması gibi bu seçkin alimlerin de şeriatın koruyucuları olduklarını vurgulamak istemiştir.

Şeriat fikrini işlerken müellifimiz, önce peygamberlerle başlamış, akabinde Peygamber Efendimizi (s.a.v.) anlatmıştır. Ardından şeriatın nesilden nesile intikalini sağlayanların bölümlerini ketîbe başlıkları ile yazmıştır. Bu kısmı, *Ketîbetü’l-Ashâb*, *Ketîbetü’t- Tâbiîn*, *Ketîbetü’l-Müctehidîn* ve *Ketâibu a’lâmi’l-eimmeti’l-Hanefiyye* olmak üzere dört alt başlıkta toplamıştır.

Kefevî, son başlığı da kendi içinde yirmi iki ketîbe olarak düzenlemiştir. Bu 22 ketîbe aslında kitabın ana kısmını teşkil etmektedir. 22 ketîbe içinde de şöyle bir

³²⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 81b-96b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 328-377. Kitabın 985’te tamamlandığını ifade eden “A’lâmu’l-ahyâr” ibaresi çalışma yaptığımız nüshalardan Topkapı Sarayı Emanet Hazinesi 1201, III. Ahmed 2949, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Bölümü 548 numaralarda mevcut değildir. Sadece Süleymaniye Kütüphanesi Ragıp Paşa Bölümü 1041 numarada mevcuttur.

³²¹ Bkz. Kureşî, *a.g.e.*; Ziriklî, *a.g.e.*

³²² Bkz. Münâvî, Abdurraûf, *el-Kevâkibu’d-dürriyye fî terâcimi’s-sâdeti’s-sofiyye*, tahk. Abdülhamid Salih Himdân, I-IV, Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-türâs, Kahire, ts.

³²³ Bkz. İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed bin Ahmed, *Meşâhîri ulemâi’l-emsâr*, Dâru’l-kütübî’l-ilmîyye, Beyrût-Lübnân, 1416/1995.

³²⁴ Bkz. İbn Manzûr, Ebu’l-Fazl Cemalüddîn Muhammed b. Mükrim el-İfrîkî el Mısırî, *Lisânü’l-Arab*, “k-t-b” maddesi, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.; Pakalın, *a.g.e.*, c. II, s. 255.

sınıflamayı esas almıştır. Her bir ketîbede, önce o tabakada ilişkilerini tespit ettiği hoca-öğrenci isimlerini zikreder; ardından müteferrikât başlığı altında bu sınıfa girmeyen ama o çağa ait olduğunu düşündüğü isimleri belirtir. Son olarak (bazı ketîbeler hariç) ketîbelerde bir başlık daha açar: kalbu'l-ketîbe; bu başlık altında ilgili ketîbe çağına ait zühd ve takvâ ehli sufleri zikreder.

Kefevî, fakihlerin birbiri ile olan bağlantısını an'anât (عننات) tabiri ile ifade eder.

Bu ifade ile bir fâkîhin Ebû Hanîfe'ye kadar ulaşan silsilesini kasteder. Mesela biyografisi verilen bir fâkîhin Ebû Hanîfe'ye ulaşan hoca sıralamasında yöntemi şöyledir: عن فلان عن فلان عن فلان عن أبي حنيفة

2.7. Kaynakları

Kefevî eserini telif ederken muhtelif ilimlere ait pek çok kaynaktan faydalanmıştır. Kullandığı kaynakların çeşitliliği ve çokluğu kişilerin biyografilerini kaydederken kitaba ayrı bir değer kazandırdığı gibi terceme-i hâli verilen kişinin de daha iyi tanınmasını sağlamaktadır. Kefevî'nin bizzat ismini zikrettiği kaynaklar olduğu gibi istifade ettiği halde ismini zikretmediği kaynaklar da mevcuttur. Biz ismini zikrettiklerini sayıp ardından diğerlerine dair bazı örnekler vereceğiz. Kaynakları iki başlık altında toplayacağız. Birincisi tarih ve tabakât kaynakları, ikincisi ise belirli ilimlere ilişkin kaynaklar. Kefevî'nin *Ketaib*'inin belki de en önemli özelliği Hanefî furû edebiyatını olağanüstü zenginlikte ve yetkin bir biçimde alimlerin biyografilerine ulaşılacak bir kaynak olarak kullanmasıdır. Hangi fakîhin hangi fetvâ ve furû eserinde nerede geçtiği ve bu bilgiden hareketle ilgili fakihin hangi fetvalarla ve görüşlerle ilişkilendirildiğini tespit eden Kefevî, ayrıca bu bilgiler içinde geçen biyografik anekdotları ve malumatı oldukça başarılı bir biçimde eserinde kullanmaktadır. Şimdi önce tabakât kaynaklarını zikredip ardından diğer ilimlere ait kaynaklar ele alınacaktır.

2.7.1. İstifade Ettiğini Belirttiği Kaynaklar

2.7.1.1. Tabakat Kaynakları (Tabakât, Ensâb ve Tarih)

1. *Fütûhâtü's-Şâm*, Ebû Abdullah Muhammed el-Vâkîdî'nin (v. 207/823).³²⁵
2. “*el-Me'ârif*”, İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (v. 276/889).³²⁶
3. “*Hilyetu'l-Evliyâ*”, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (v. 430/1038).³²⁷
4. *Aẖbâru Ebî Hanîfe ve Aşhâbih*, Ebû Abdullâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed es-Saymerî (v. 436/1045).³²⁸
5. *Târîhu'l-Hatîb veya Târîhu Bağdât ev Medînetü's-selâm*, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî (v. 463/1071).³²⁹
6. *Zeylû Tabakâti'l-fukahâ*, Ebü'l-Hasen Muhammed b. Abdilmelik b. İbrâhîm el-Hemedânî el-Makdisî el-Farazî (v. 521/1127).³³⁰
7. *Kitâbü's-Siyâk li-Târîhi Nisâbûr*, Ebü'l-Hasen Abdülgâfir b. İsmâil b. Abdilgâfir el-Fârisî (v. 529/1134-35).³³¹
8. *el-Ensâb*, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî'nin (v. 562/1166).³³²
9. *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe*. Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî (v. 568/1172).³³³

³²⁵ Oldukça geniş bir alanı kaplayıp bereketli topraklar olarak vasıflanan Bilâdüşşâm bölgesinin fetihlerinin anlatıldığı bir eserdir. Kaynaklarda daha çok *Fütûhü's-Şam* olarak anılmakta olup, kütüphanelerde yazma nüshaları mevcuttur. Tükçeye tercümesi de yapılan eser W. Nassau Lees (ö. 1889) tarafından neşredilmiştir. Bkz. Mustafa Yavuz, *Kefevî'nin Ketâib'inin İkinci Bölümünün Tenkitli Neşri ve Bu Bölüm Çerçevesinde Hanefî Mezhebinin Teşekkülü*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2020, s. 48.

³²⁶ İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *el-Me'ârif*, tahk. Servet Ukkâşe, Metâbiu'l-hey'eti'l-Mısriyye el-Âmme, yy. 1992.

³²⁷ Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ*, I-X, Dâru'l-fikr, Beyrut-Lübnan, 1417/1996.

³²⁸ Günümüze ulaşan ilk Hanefî tabakat kitabı olup 404 (1014) yılında tamamlanmıştır. Bkz. Tuncay, Başoğlu, *a.g.m.*, c. XXXVI, ss. 215-216.

³²⁹ Casim Avcı, “*Târîhu Bağdâd*”, *DİA*, İstanbul, 2011, c. XL, ss. 88-89.

³³⁰ Sadiq Sajjadi, “*Hemedânî*, Muhammed b. Abdülmelik”, *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVII, ss. 188-189.

³³¹ M. Yaşar Kandemir, “*Abdülgâfir el-Fârisî*”, *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, ss. 203-204.

³³² Mehmet Efendioğlu, “*Sem'ânî*, Abdülkerîm b. Muhammed”, *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, ss. 461-462.

³³³ Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe*, I-II, Haydarâbâd, 1321.

10. *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe*, Hâfızüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî el-Bezzâzî (v. 827/1424). Hanefî fıkıh âlimi. Ebû Hanîfe ve talebelerinin biyografilerini ihtiva eden bu eser, Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî'nin (v. 568/1172) aynı adı taşıyan kitabıyla birlikte basılmıştır (I-II, Haydarâbâd 1321; I-II, Beyrut 1981, I. cilt Mekkî'nin, II. cilt Bezzâzî'nin eseri).

11. *el-Kâmil fi't-târîh*, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (v. 630/1233).³³⁴

12. *Cemâlü'l-kurrâ' ve kemâlü'l-ikrâ*, Ebü'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed es-Sehâvî (v. 643/1245).³³⁵

13. "*Vefeyâtü'l-ayân ve enbai ebnâi'z-zaman*". İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî (v. 681/1282).³³⁶

14. "*Marifetü'l-kurrai'l-kibâr ale't-tabakati ve'l-asâr*". Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî (v. 748/1348).³³⁷

15. *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-vustâ*, Ebü Nasr Tâcüddîn es-Sübkî (ö. 771/1370).³³⁸

16. "*el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*". Ebü Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî el-Mısırî (v. 775/1373).³³⁹

17. *Hayâtü'l-hayevân*, Ebü'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ el-Kâhirî ed-Demîrî eş-Şâfiî (v. 808/1405).

³³⁴ Abdülkerim Özaydın, "el-Kâmil", *DİA*, c. XXIV, ss. 281-283.

³³⁵ Ebü'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed es-Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ' ve kemâlü'l-ikrâ*. *Tâcü'l-kurrâ* adıyla da kaydedilen eserde, Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûlü, i'câzı, faziletleri, şâz kıraatler, nâsih-mensuh, kıraat imamları, bazı tecvid ve kıraat meseleleri gibi konular ele alınmaktadır. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Kahire 1408/1987) ve Abdülkerîm ez-Zübeydî (Beyrut 1413/1993) tarafından neşredilmiştir. Bkz. Tayyar Altıkulaç, "Sehâvî Alemüddîn", *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, ss. 311-313.

³³⁶ İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-ayân ve enbai ebnâi'z-zaman*, I-VI, tahk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1367/1948.

³³⁷ Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Marifetü'l-kurrai'l-kibâr ale't-tabakati ve'l-asâr*, I-IV, İstanbul, 1995.

³³⁸ Bilal Aybakan, "Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ", *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXIX, ss. 303-304.

³³⁹ Kureşî, Ebü Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Mısırî (ö. 775/1373), "*el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-hanefiyye*", I-IV, tahk. Muhammed Hulv, Hicr li't-tibâe, Cîze/Kahire, 1413/1993.

18. *İnbâ'ü'l-gumr bi-enbâ'i'l-'umr*, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (v. 852/1449).³⁴⁰

19. *Tâcü't-Terâcim*, İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısırî (v. 879/1474).³⁴¹

20. "*Nefehâtü'l-üins min hazerâti'l-kuds*". Câmi, Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî (v. 898/1492).³⁴²

21. *Hulâsatü'l-vefâ fî ehbâri dâri'l-Mustafa*, Ali b. Abdullah el-Hasenî es-Semhûdî (v. 911/1506).

22. *Hüsni'l-Muhâdara*, Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (v. 911/1505).³⁴³

23. *Tezyîlü'n-Nefehât veya Tekmile-i Nefhâtü'l-üins veya el-İhtisâr ve'z-zeyl 'lâ nefehâti'l-üins*, Radiyyüddîn Abdulgâfûr el-Lârî (ö. 912/1506).³⁴⁴

24. "*eş-Şekâ'îku'n-Nu'mâniyye fî 'ulemâ'i'd-Devleti'l-'Osmâniyye*". Taşköprizâde, Ebu'l-Hayr İsâmeddîn Ahmed b. Muslihiddîn Mustafa b. Halil (v. 968/1561).

25. "*Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zaman*", İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî (v. 681/1282).

26. *Mehâsinü'l-'Acâ'ib ve Ecnâsü'l-Garâib*, Kâdî İbnü's-Şebe (v. ?)

2.7.1.2. Belirli İlimlere Ait Kaynaklar

a. Tefsir ve Usûlu Tefsir

1. *et-Teysîr fî't-tefsîr*. Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed es-Semerikandî (v. 537/1142). Müellif bu eserini hazırlarken Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (v. 333/944) *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* isimli eseri ile Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin

³⁴⁰ Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 527.

³⁴¹ Talat Sakallı, "İbn Kutluboğa", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, ss. 152-154.

³⁴² el-Câmî, Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed, *Nefehâtü'l-üins min hazerâti'l-kuds*, çev. Tâcuddîn Muhammed b. Zekeriyya en-Nakşibendî, tahk. Muhammed Edip el-Câdir, I-II, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beytur, 2003.

³⁴³ Halit Özkan, "Süyûtî", *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXVIII, ss.188-198.

³⁴⁴ "Abdülgâfûr-i Lârî", *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, ss. 204-205. (Baskıda müellif bildirilmemiştir)

(v. 465/1072) işârî tefsir ağırlıklı *Leṭâ'ifü'l-işârât*'ını esas almıştır. Matbu olmayan eserin pek çok yazma nüshası mevcuttur.³⁴⁵

2. *Me'âlimu't-tenzîl*, Ferrâ Bagavî'nin (v. 516/1122).

3. *el-Keşşâf*. Zemahşerî'nin (v. 538/1144) dirayet metodu ile yazmış olduğu tefsirdir. Kütüphanelerde pek çok yazması olduğu gibi, defalarca da baskısı yapılmıştır.³⁴⁶

4. *et-Telhîs fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîz (Tefsîru'l-Kevâşî)*. Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. Yûsuf b. el-Hasen el-Kevâşî el-Mevsılî'nin (v. 680/1281) bu eseri İslam coğrafyasında pek çok yerde okutulmuş oldukça yaygındır. Basımı yapılmayan eserin pek çok yazması mevcuttur.³⁴⁷

5. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. Beyzâvî, Nâsiruudîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (v. 685/1286) Rivayet ve dirayet metotlarının müstereken kullanıldığı, pek çok yazma nüshası olan orta hacimdeki bu eserin defalarca baskısı da yapılmıştır.³⁴⁸

6. *Tefsîru'z-Zemlekânî* veya *el-Burhânü'l-kâşif 'an i'câzi'l-Kur'ân*, İbnü'z-Zemlekânî, Ebü'l-Meâlî Kemâlüddîn Muhammed b. Alî b. Abdilvâhid el-Ensârî ed-Dımaşkî (v. 727/1327).³⁴⁹

7. *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf*, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn et-Teftâzânî'nin (v. 792/1390), Zemahşerî'nin (v. 538/1144) *Keşşâf* isimli eserine yaptığı haşiyedir.³⁵⁰

8. *Tefsîru'l-Kâşânî*, Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebu'l-Ganâim Muhammed el-Kâşânî (v. 736/1335). Tasavvufî tefsir olup, işârî tefsir geleneğinden farklı bir özelliğe sahiptir. Müellif bazı âyet-i kerîmeleri sûre sırasını esas alarak tefsir etmiştir. Kaynaklar onu “Te'vîlâtü'l-Kur'ân”, “Te'vîlu'l-Kur'ân”, “Te'vîlu'l-âyât” ve “Te'vîlât-ı Kâşâniyye” olarak da kaydetmektedir. İbn Arabî'ye (v. 638/1240) nisbet edilen eser Türkçeye tercüme edilerek defalarca yayımlanmıştır.

³⁴⁵ Bkz. Ayşe Hümeysra Aslantürk, “Nesefî, Necmeddin”, *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXII, s. 572; Bekir Topaloğlu, “Te'vîlâtü'l-Kur'ân”, İstanbul, 2012, c. XLI, ss. 32-33; Süleyman Uludağ, “Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin”, *DİA*, Ankara, 2002, c. XXVI, s. 474.

³⁴⁶ Özek, *a.g.m.*, c. XXV, ss. 329-330.

³⁴⁷ M. Mahfuz Ata, “Kevâşî”, *DİA*, Ankara, 2002, c. XXV, s. 341-342.

³⁴⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Beyzâvî”, *DİA*, İstanbul, 1992, c. VI, s. 102.

³⁴⁹ Hacı Mehmet Günay, “İbnü'z-Zemlekânî”, *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXI, ss. 242-243.

³⁵⁰ Özen, “Teftâzânî”, *DİA*, İstanbul, 2011, c. XL, s. 304.

9. *Tebisiretü'l-mütezekkir ve tezkiretü'l-mütebassir* (Tefsiru'l-kevâşi) (تفسير)

(الكواشي), Ebu'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. Yusuf b. Hasan b. Râfî el-Mavsilî el-Kevâşi (v. 680/1281), Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Bölümü nu. 17.

10. *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf*, Alâüddîn Alî b. Muhammed b. Mes'ûd el-Bistâmî eş-Şahrûdî (v. 875/1470). (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 326).³⁵¹

11. *el-İtkân fî ulumi'l-Kur'ân*, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (v. 911/1505). (Tahk. Muhammed Ebu'l-Fasl İbrahim, I-IV, h.1347).

12. *Letâifü'l-İşârât*, Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî (v. 923/1517).³⁵²

13. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kur'ânî'l-kerîm*. Ebussuûd Efendi (v. 982/1574), Pek çok yazma nüshası bulunan eser farklı ciltler (3, 4, 5 ve 8) halinde defaatle basılmıştır.³⁵³

14. *Ravnaku't-tefâsîr*. Muhammed bin Necîb el-Karahisârî el-Hanefî (v. 950/1543) bu eserini kaleme alırken Ferrâ Bagavî'nin (v. 516/1122) *Me'âlimu't-tenzîl*'i ile tefsir ve hadis sahasındaki pek çok eseri kaynak olarak kullanmıştır.³⁵⁴

b. Hadis ve Usûlu Hadis

1. *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî (v. 405/1014). (Tahk. Mustafa Abdulkadir Ata, I-V, Beyrut 1990).

2. *Şerhu's-Sünne*, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî (v. 516/1122). (Tahk. Şuayb el-Arnaut, Muhammed Züheyr eş-Şaviş; I-XVI, 1983 Beyrut).

3. *Câmi'u'l-usûl li ahâdîsi'r-Resûl*, İbnü'l-Esîr, Ebü's-Saâdât Mecdüddîn Mübârek b. Esîruddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 606/1210). Müellif eserinde Kütüb-i Sitte'deki hadisleri bir araya toplamıştır. Muhtelif neşirleri yapılmıştır.³⁵⁵

³⁵¹ Yaşaroğlu, "Musannifek", *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXI, sS. 239-240.

³⁵² Abdulkadir Şenel, "Kastallânî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, ss. 583-584.

³⁵³ Ahmet Akgündüz, "Ebussuûd Efendi", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, s. 370.

³⁵⁴ Muhammed Karahisârî, Muhammed bin Necîb el-Hanefî, *Ravnaku't-tefâsîr mine'l-mev'izati'l-mergûbe*, haz. Halil İbrahim Halil, Beyrut/Lübnan, 2017, s. 3,

³⁵⁵ Bkz. İsmail L. Çakan, "Câmi'u'l-usûl li-ehâdîsi'r-Resûl" *DİA*, İstanbul, 1993, c. VII, s. 136.

4. *el-Minhâc fî şerhi Şahîhi Müslim b. Haccâc*, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (v. 676/1277).³⁵⁶

5. *Menhu'l-bârî fî şerhi'l-Buhârî veya Menhu (Fethu)'l-bârî bi's-seyhi('s-seyli)'l-fesîhi'l-cârî fî şerhi Sâhîhi'l-Buhârî*, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415).³⁵⁷

6. *Mebâriku'l-ezhâr fî Şerhi Meşâriki'l-envâr*, İbn Melek Abdüllatîf b. Abdülazîz b. Emînuddîn el-Hanefî (ö. 821/1418'den sonra). Tahk. Eşref b. Abdülazîz b. Abdürrahîm, 1-3 cilt, Dâru'l-cîl, Birinci Baskı 1415/1995. es-Sâgânî'nin (ö. 650/1252) Meşâriku'l-envârî'n-nebeviyye adlı eserinin İbn Melek (ö. 821/1418'den sonra) tarafından yapılan şerhidir. Bu eser birçok defa basılmıştır.

7. *el-Muhtasar*, İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (v. 852/1449).

8. *Fethü'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, İbn Hacer el-Askalânî (v. 852/1449).³⁵⁸

9. *Mirkâtü'l-mefâtîh Şerhu Mişkati'l-Mesâbih*, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî (v. 1014/1605).

c. Akâid-Kelâm

1. *el-Fevâid veya ez-Zevâ'id ve'l-fevâ'id*, Ebû'l-Hasen Alî er-Rüstüfağnî (er-Rüstüğfenî) (v. 345/956).³⁵⁹

2. *Kitâbü'l-İ'tikâd*, Ebu'l-'Alâ Sâid b. Muhammed b. Ahmed b. Abdullah el-Üstüvâî en-Nîsâbûrî (v. 432/1041).³⁶⁰

3. *Delâilü'n-nübüvve*, Ebû'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed b. el-Mu'tez el-Müstağfirî en-Nesefî (v. 432/1041).³⁶¹

4. *el-Mühimmât*, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-İsnevî (v. 772/1370).

5. *Şerhu'l-akâidi'n-Nesefiyye (Şerhu'l-'Akâ'id)*, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî (v. 792/1390). (Nüsh. Şeyh Mustafa, İstanbul h. 1126).

³⁵⁶ Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VII, ss. 124-129.

³⁵⁷ Hulusi Kılıç, "Fîrûzâbâdî", *DİA*, İstanbul, 1996, c. XIII, s. 145.

³⁵⁸ Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", c. VII, ss. 114-123.

³⁵⁹ Muhammed Aruçi, "Rüstüfağnî", *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, ss. 296-297.

³⁶⁰ Seyit Bahcivan, "Üstüvâî", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLII, ss. 395-396.

³⁶¹ Hatiboğlu, "Müstağfirî", *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXII, ss. 108-109.

6. *Şerhu'l-Makâsid*, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî (v. 792/1390).

7. *Şerhu'l-'Akhâ'idî'l-'Adudiyye (Hâşiyetü'l-Adud)*, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî (ö. 816/1413).³⁶²

8. *Mesâlik'ül-Halâs fî (min) Mehâliki'l-Havâs*, Taşköprîzâde Ahmed İsâmeddîn Efendi (v. 968/1561).³⁶³

9. *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, İlyâs b. İbrâhim es-Sinûbî (v. ?).³⁶⁴

d. Fıkıh ve Fıkıh Usûlü

Yukarıda belirtildiği gibi Kefevî, Hanefî furu edebiyatını, biyografilerini oluştururken çok sık kullanmaktadır. Yüzlerce kaynağın içinde adeta maden arar gibi biyografik içerikli bilgiler tespit etmiş ve bunlar vasıtasıyla fakihler hakkında tabakât eserlerinde tespit edilemeyen biyografik detaylara ulaşmıştır. Bu kaynakların tümünü burada saymak çok yer kaplayacağı için sadece bazı önemli eserlerin adlarıyla yetiniyoruz.

1. *el-Asl*, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (v. 189/805).

2. *ez-Ziyâdât*, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (v. 189/805).

3. *Nevâdiru İbn Semâa* veya *Nevâdiru'l-mesâil 'an Muhammed bin el-Hasen*, Ebû Abdillâh Muhammed b. Semâa b. Ubeydillâh et-Temîmî el-Kûfî (v. 233/848).³⁶⁵

4. *Kitabu edebi'l-kadi*, Ebû Bekir el-Hassâf'ın (v. 261/875). (Tahk. Ebu'l-Vefa el-Efğani, Ebû Bekr Muhammed el-Haşimi; Beyrut 1994).

5. *Kitâbu'l-vakf* veya *Ahkâmü'l-vakf*, Ebû Bekr Ahmed b. Ömer (Amr) b. Müheyr el-Hassâf eş-Şeybânî (v. 261/875).³⁶⁶

6. *Fetâvâ Ebu'l-Leys* veya *en-Nevâzil mine'l-fetâvâ*, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî (v. 373/983).³⁶⁷

7. *er-Ravza fî'l-furu'*. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ömer en-Nâtîfî et-Taberî (v. 446/1054).

8. *el-Ecnâs fî'l-furû'* veya *Ecnâsu'n-Nâtîfî*, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ömer en-Nâtîfî et-Taberî (v. 446/1054).³⁶⁸

³⁶² Gümüş, *a.g.m.*, c. VIII, ss. 134-136.

³⁶³ Atâyî, *a.g.e.*, c. I, s. 267.

³⁶⁴ Kefevî, *Ketâib (T)*, c. IV, s. 233.

³⁶⁵ Cengiz Kallek, "İbn Semâa", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, ss. 313-314.

³⁶⁶ Abdülvehhab Öztürk, "Hassâf", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, s. 395.

³⁶⁷ İshak Yazıcı, "Semerkandî, Ebü'l-Leys", *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, s. 474.

9. *Usûlü'l- Pezdevî (Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl)*. Ebü'l-Hasen Ebü'l-usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. Hüseyin el-Pezdevî (v. 482/1089). Pek çok yazması bulunan eserin defalarca basımı yapılmıştır.³⁶⁹

10. *el-Mebsût*, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî (v. 483/1090 [?]).

11. *Şerhu's-Siyeri'l-kebîr*, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî (v. 483/1090 [?]).

12. *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*, Hâherzâde, Ebû Bekr b. Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed el-Buhârî (v. 483/1090).³⁷⁰

13. *Şerhu'l-Câmi'i'l-kebîr*, Hâherzâde, Ebû Bekr b. Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed el-Buhârî (v. 483/1090).³⁷¹

14. *Şerhu Uşûli'l-Pezdevî*, Vecîhüddin Ömer b. Abdülmuhsin el-Erzincânî (v. ?).

15. *Fetâvâyı Sogdî*, Şeyhuşislam Atâ b. Hamza es-Sogdî (v. ?).

16. *Şerhu'l-Kâfî*, Ebû Muhammed Abdullâh b. Hüseyin en-Nâsîhî en-Nisâbü'rî (v. 447/1055).³⁷²

17. *Ravzatu'l-kudât ve tariku'n-necât*, Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed es-Simnânî'ye (v. 499/1106), (nşr. Selâhaddin en-Nâhî, I-IV, Beyrut 1970, 1984).

18. *et-Tarîkatü'r-Radiyye*, Radiyyudîn en-Nîsâbü'rî (v. ?).

19. *Şerhu Edebi'l-kadi li'l-Hassâf*, Sadrüşşehîd Ömer b. Abdülazîz (v. 536/1141). (nşr. Muhyî Hilâl es-Serhân, I-IV, Bağdad 1977-1978).

20. *el-Vâkiât (Vâki'âtü'l-hüsâmî)* veya *Vâki'âtü Sadrüşşehîd*, Ebû Hafs (Ebû Muhammed) Hüsâmüddîn es-Sadrü's-şehîd Ömer b. Abdilazîz b. Ömer b. Mâze el-Buhârî (v. 536/1141). Bu eser *el-Ecnâs* olarak da anılır.³⁷³

21. *Zelletü'l-kârî*, Ebû Hafs (Ebû Muhammed) Hüsâmüddîn es-Sadrü's-şehîd Ömer b. Abdilazîz b. Ömer b. Mâze el-Buhârî (ö. 536/1141).³⁷⁴

³⁶⁸ Tahsin Özcan, "Nâtıfî", *DİA*, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 438.

³⁶⁹ Ferhat Koca-Murteza Bedir, "Pezdevî, Ebü'l-Usr", *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIV, s. 265.

³⁷⁰ Koca, "Hâherzâde", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XV, s. 135.

³⁷¹ Koca, "Hâherzâde", c. XV, s. 135.

³⁷² Bu bilgi sadece Kefevî tarafından verilmiştir.

³⁷³ Özel, "Sadrüşşehîd", *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, ss. 425-427.

³⁷⁴ Özel, "Sadrüşşehîd", c. XXXV, ss. 425-427.

22. *Tuhfetu'l-fukahâ*, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkindî (v. 539/1144), (nşr. M. Zekî Abdülber, I-III, Beyrut 1405/1984).
23. *Fetâvâ'l-Velvâlici* veya *el-Fetâva'l-Velvâliciyye*, Ebu'l-Feth Zahîruddîn Abdurreşîd b. Ebî Hanîfe b. Abdürrezzâk el-Velvâlici (v.540/1146).
24. *el-Mülteka't fi'l-Fetâva'l-Hanefiyye*, Ebu'l-Kâsım Nâsiruddîn Muhammed b. Yûsuf el-Hüseynî es-Semerkindî (ö. 556/1161).³⁷⁵
25. *Cevâhiru'l-fetâvâ*, Sadru's-şehîd Ebu'l-mefâhir Muhammed b. Abdürreşîd el-Kirmânî (v. 565/1169).
26. *Hiyretü'l-fukahâ*, Sadru's-şehîd Ebu'l-mefâhir Muhammed b. Abdürreşîd el-Kirmânî (v. 565/1169).
27. *el-Muhî't, el-Muhî't bi'l-fikh [fi'l-fikh], el-Muhî'tü'r-Ra'davî, Muhî'tü's-Serahsî*, Ebû Abdillâh Radiyyüddîn Burhânü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed es-Serahsî et-Tûsânî (v. 571/1176).³⁷⁶
28. *el-Fevâid* veya *Fevâidü'l-Câmi'i's-sagîr*, Ebû Abdillâh Radiyyüddîn Burhânü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed es-Serahsî et-Tûsânî (v. 571/1176).³⁷⁷
29. *el-fetâva's-sugrâ* veya *es-Sugrâ*, Ebû Abdillâh Radiyyüddîn Burhânü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed es-Serahsî et-Tûsânî (v. 571/1176).³⁷⁸
30. *Hulâsatü'l-fetâvâ*, Tahir b. Ahmed b. Abdürreşîd el-Buhârî (v. 542/1147).³⁷⁹
31. *Şerhu'l-Câmi'i'l-kebîr*, Zeyduddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Attâbî el-Buhârî (v. 586/1190).
32. *Şerhu'z-Ziyâdât*, Zeyduddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Attâbî el-Buhârî (v. 586/1190).
33. *Bedâ'i'u's-sanâi' fi tertîbi's-şerâ'i'*. Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî (v. 587/1191).³⁸⁰
34. *Şerhu'l-Câmi'i's-sagîr*, Cemalüddîn Mutahhir b. Hüseyin b. Sa'd b. Ali el-Yezdî (v. 591/1195).³⁸¹

³⁷⁵ Ebu'l-Kâsım Nâsiruddîn Muhammed b. Yûsuf el-Hüseynî es-Semerkindî, *el-Mülteka't fi'l-Fetâva'l-Hanefiyye*, tahk. Mahmud Nassâr, es-Seyyid Yusuf Ahmed, Nşr. Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts., s.1.

³⁷⁶ Özen, "Serahsî, Radiyyuddîn", c. XXXVI, ss. 542-544.

³⁷⁷ Özen, "Serahsî, Radiyyuddîn", c. XXXVI, ss. 542-544.

³⁷⁸ Özen, "Serahsî, Radiyyuddîn", c. XXXVI, ss. 542-544.

³⁷⁹ Kâtib Çelebi, *age*, c. I, s. 718; M. Esat Kılıçer, "Buhârî, Tâhir b. Ahmed", *DİA*, İstanbul, 1992, c. VI, s. 376.

³⁸⁰ Koca, "Kâsânî", *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 531.

35. *Fetâvâ'yî Kâdîhân (el-Fetâva'l-Hâniyye)*, Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî (v. 592/1196).
36. *Şerhu'l-Câmi 'i's-sagîr*, Kâdîhân Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî (v. 592/1196).³⁸²
37. *el-Emâlî*, Kâdîhân Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî (v. 592/1196).³⁸³
38. *el-Hidâye*, Burhaneddin el-Mergînânî (v. 593/1197).
39. *ez-Zehîretü'l-Burhâniyye* veya *Zehîretü'l-fetâvâ*, Mahmud b. Ahmed b. Abdülaziz b. Ömer b. Mâze el-Mergînânî (v. 611/1214).
40. *el-Muhîtu'l-Burhânî*, Burhaneddin Mahmud b. Ahmed el-Buhârî (v. 616/1219). *el-Muhîtu'l-kebîr*, *el-Muhîtu'l-Burhânî fî'l-fikhi'n-Numânî* olarak da anılmaktadır.³⁸⁴
41. *el-Fetâva'z-zahîriyye*, Zahîrüddîn Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ömer (v. 619/1222). Zaman içinde ortaya çıkan (nevâzil ve vâkiât) fikhî konulara dair fetvaların toplandığı bir eserdir.
42. *el-Fevâidü'z-Zahîriyye*, Zahîrüddîn Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ömer el-Buhârî (v. 619/1222).³⁸⁵
43. *Hâşiyetü Fusûl* veya *Fusûlu Uşrûşenî*, Ebü'l-Feth Mecdüddîn Muhammed b. Mahmûd b. el-Hüseyn b. Ahmed el-Üşrûşenî (v. 637/1240'tan sonra).³⁸⁶
44. *el-Fevâid*, Sadrulislâm Tâhir b. Mahmud b. Ahmed b. Burhânuddîn Abdülaziz b. Ömer b. Mâze (v. ?). Babası Burhânuşşeria Mahmud 616/1219'da vefat etmiştir.³⁸⁷
45. *Telkîhu'l-ukûl fî'l-furûk*, Sadruşşeria Ahmed b. Cemelüddîn Ubeydullah b. İbrahim b. Ahmed el-Mahbûbî (v. 630/1232).

³⁸¹ Yusuf Doğan, *Kelevî'nin Ketâb'î Çerçevesinde Hanefî Mezhebinin II. Buhârâ Dönemi*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize, 2020, s. 10.

³⁸² Özel, "Kâdîhân", *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, ss. 121-123.

³⁸³ Özel, "Kâdîhân", *DİA*, c. XXIV, ss. 121-123.

³⁸⁴ Mustafa Uzunpostalcı, "Burhâneddîn el-Buhârî", *DİA*, İstanbul, 1992, c. VI, ss. 435-436.

³⁸⁵ Kılıçer, "Buhârî, Zahîrüddîn", *DİA*, İstanbul, 1992, c. VI, ss. 376-377.

³⁸⁶ Bedir, "Üşrûşenî", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLII, ss. 392-393.

³⁸⁷ Uzunpostalcı, "Burhâneddîn el-Buhârî", c. VI, s. 435-436.

46. *Câmi 'u ahkâmî's-sığâr* (*Ahkâmü's-sığâr*, *Câmi 'u's-sığâr*), Ebü'l-Feth Mecdüddîn Muhammed b. Mahmûd b. el-Hüseyn b. Ahmed el-Üsrûşenî (v. 637/1240'tan sonra).³⁸⁸

47. *el-Müntehab fî usûli'l-mezheb* (*Muhtasaru'l-Hüsâmî* veya *el-Müntehabu'l-Hüsâmî*), Ebu Abdullah Hüsâmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Ahsîkesî'nin (v. 644/1247).³⁸⁹

48. *el-Müctebâ şerhu Muhatasari'l-Kudûrî*, Ebü'r-Recâ Necmüddîn Muhtâr b. Mahmûd b. Muhammed ez-Zâhidî el-Gazmînî (v. 658/1260).³⁹⁰

49. *Kunye* veya *Kunyetü'l-Münye li-tetmîmi'l-gunye*, Ebü'r-Recâ Necmüddîn Muhtâr b. Mahmûd b. Muhammed ez-Zâhidî el-Gazmînî (v. 658/1260).³⁹¹

50. *el-Hâvî* veya *Hâvî Mesâilî'l-Münye* (*Kitâbü'l-Hâvî*, *el-Hâvî fî mesâ'ilî'l-Vâki'ât*), Ebü'r-Recâ Necmüddîn Muhtâr b. Mahmûd b. Muhammed ez-Zâhidî el-Gazmînî (v. 658/1260).³⁹²

51. *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî* veya *Şerhu'l-imam el-Mülhem Rükni'l-eimme*, Rükniüleimme es-Sabbâgî (v. ?).

52. *Fusûlu'l-Îmâdî* veya *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, Zeynuddîn Ebu'l-Feth Abdürrahim b. Ebûbekir İmâduddîn el-Mergînânî (651/1253'lerde hayatta).³⁹³

53. *Hakâiku'l-manzûme en-Nesefiyye*, Mahmud b. Muhammed el-Lü'lûî el-Efsencî'nin (v. 671/1272). Necmeddin en-Nesefî'nin (v. 537/1142) fıkıh sahasındaki ilk manzum eseri “*el-Manzûmetü'n-Nesefiyye*” adlı mezhep içi “hilâfiyât”a dair meşhur muhtasarının şerhidir.³⁹⁴ Kütüphanelerde pek çok nüshası mevcuttur.³⁹⁵

54. *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsîlî (v. 683/1284).

³⁸⁸ Bedir, “Üsrûşenî”, c. XLII, ss. 392-393.

³⁸⁹ Bkz. Uzunpostalcı, “Ahsîkesî”, *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, s. 181.

³⁹⁰ Özen, “Zâhidî”, c. XLIV, ss. 81-85.

³⁹¹ Özen, “Zâhidî”, c. XLIV, ss. 81-85.

³⁹² Özen, “Zâhidî”, c. XLIV, ss. 81-85.

³⁹³ Bedir, “Üsrûşenî”, c. XLII, ss. 392-393.

³⁹⁴ Bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, c. II, s. 1867; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, 113.

³⁹⁵ Mesela bkz.: Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbî Efendî, nr. 429; Fâtih, nr. 1697, 1822; Beşir Ağa, nr. 269; Koca, “*el-Manzûme en-Nesefiyye*”, *DİA*, Ankara, 2003, c. XXVIII, s. 34.

55. *el-Muṣaffâ*, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (v. 710/1310). Necmeddin en-Nesefî'nin *el-Manzûmetü'n-Nesefiyye* adıyla meşhur olan fikhî ihtilâflara dair eserinin şerhidir.³⁹⁶

56. *el-Kâfî*, Ebü'l-Berekât en-Nesefî (v. 710/1310).³⁹⁷

57. *en-Nihâye fî şerhi'l-Hidâye*, Hüsâ müddîn Hüseyin b. Alî b. Haccâc el-Buhârî es-Siğnâkî (v. 714/1314).³⁹⁸

58. *el-Mübtegâ*, İsa b. Muhammed b. İnanç el-Kırşehirî er-Rûmî'nin (v. 734/1334). Hanefî fûruuna dair eseridir.³⁹⁹

59. *el-Fetâvâ's-sûfiyye*, Fazlullah b. Muhammed b. Eyyüb el-Mültânî'nin (v. 735/ 1334) eseridir.⁴⁰⁰ Tam adı *el-Fetâvâ's-sûfiyye fî tarîki'l-Bahaiyye'* dir.⁴⁰¹

60. *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik*, Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bâriî ez-Zeylâî (v. 743/1343).

61. *Tenkîhu'l-usûl*, Sadrüşşerîa es-Sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel Ubeydillâh b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî (v. 747/1346).⁴⁰²

62. *Şerhu'l-Câmi'i's-sagîr*, Sadrüşşerîa es-Sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel Ubeydillâh b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî (v. 747/1346).⁴⁰³

63. *Muhtasarü'l-Vikâye* veya *en-Nukâye muhtasarü'l-Vikâye*, Sadrüşşerîa es-Sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel Ubeydillâh b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî (v. 747/1346).⁴⁰⁴

64. *Mi'râcu'd-dirâye ilâ şerhi'l-Hidâye* Kıvâmüddîn el-Kâkî'nin (ö. 749/1348). Burhaneddin el-Merğînânî'nin (v. 593/1197) *el-Hidâye'si* üzerine yazdığı şerhtir.⁴⁰⁵

³⁹⁶ Bedir, "Nesefî, Ebü'l-Berekât", *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXII, ss. 567-568.

³⁹⁷ Bedir, "Nesefî, Ebü'l-Berekât", c. XXXII, s. 568.

³⁹⁸ Rahmi Yaran, "Siğnâkî", *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVII, ss. 164-166,

³⁹⁹ Mesela bkz. Beyazıt Devlet Ktp., Veiyüddin efendi, nr. 1540; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 982.

⁴⁰⁰ Kâtip Çelebi ve Özel, müellifin adını Fazlullah Muhammed b. Eyyüb, vefat tarihini de (666) olarak kaydederler. Bkz. Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c.II, s. 1225; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, 318.

⁴⁰¹ Kefevî, *Ketâib (T)*, c. III, s. 547; Leknevî, Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed, *el-Fevaidü'l-behiyye fî teracimi'l-Hanefiyye; et-Ta'likatü's-seniyye ale'l-Fevaidi'l-behiyye*, tash. ve talk. Muhammed Bedreddin Ebû Firas en-Na'sani, Matbaatü's-Saade, Kahire, 1324, s. 153.

⁴⁰² Özen, "Tenkîhu'l-usûl", *DİA*, İstanbul, 2011, c. XL, ss. 454-458.

⁴⁰³ Özen, "Tenkîhu'l-usûl", c. XL, ss. 454-458.

⁴⁰⁴ Özen, "Tenkîhu'l-usûl", c. XL, ss. 454-458.

65. *et-Takdime Şerhu'l-Mukaddime*, Cibril b. Hasan b. Osman el-Gencâvî (v. 752/1351).⁴⁰⁶

66. *Gâyetu'l-beyân ve nâdiretu'l-akrân fî âhiri'z-zamân*, Kivâmüddîn Emîr Kâtib b. Emîr Ömer el-İtkânî (v. 758/1357). el-Hidâye üzerine 26 yılda yazdığı şerh.'dır. Eserin kütüphanelerde nüshaları vardır.

67. *el-Cevâhir fî'l-fikh*, Tâhir b. İslâm b. Kâsım el-Hârizmî, Sâ'd Nemedpûş (v. 771/1369).⁴⁰⁷

68. *el-İnâye*, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî er-Rûmî el-Mısırî (v. 786/1384).⁴⁰⁸

69. *el-Fetâvâ't-Tâtârhâniyye*, Zâdû's-sefer veya Zâdû'l-müsâfir, Ferîdüddin Âlim b. Alâ el-Enderpetî (v. 786/1384).⁴⁰⁹

70. *et-Taqrîr 'alâ Uşûli'l-Pezdevî*, Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî er-Rûmî el-Mısırî (v. 786/1384).⁴¹⁰

71. *Hâşiye 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ*. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin (v. 816/1413) bu eseri, İbnü'l-Hâcib'in *Muhtasaru'l-müntehâ* isimli fıkıh usulüne dair kitabına Adududdin el-Îcî tarafından yapılan şerhin haşiyedir.⁴¹¹

72. *Şerhu'l-Ferâ'izi's-Sirâciyye*, Cürcânî Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî (v. 816/1413). İstanbul h. 1322.⁴¹²

73. *Câmi'u'l-fusûleyn*, Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin Mahmud (v. 823/1420).

⁴⁰⁵ Cengiz Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVII, s. 472; Ayrıca bkz. Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 802; Esad Efendi, nr. 986; Fatih, nr. 1974.

⁴⁰⁶ Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin (v. 373/983) *el-Mukaddime fî's-salât* veya *Mukaddimetu Ebi'l-Leys* ve *el-Mukaddime fî'l-fikh* olarak da anılan, namaza dair muhtasar eseri üzerine el-Gencâvî'nin kaleme aldığı bir şerhtir. Bkz. Yazıcı, *a.g.m.*, c. XXXVI, s. 474; Nüshaları için bkz. Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 1899, 1900, 1901, 2383.

⁴⁰⁷ Akâid, ibâdât ve tasavvuf konularını ele alan on babdan müteşekkil bir eserdir. Kütüphanelerde nüshaları mevcuttur. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, c. 1, s. 615; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, Dâru İhyai'-Turasi'l-A'rabî, Beyrut, 1951, c. 1, ss. 377-378. Nüshaları için bkz. Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 1521, 2136, 2390, 2484, 2502; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1097, Esad Efendi, nr. 876.

⁴⁰⁸ Arif Aytekin, "Bâbertî", *DİA*, İstanbul, 1991, c. IV, ss. 377-378.

⁴⁰⁹ *el-Hidâye* tertibinde telif edilen esere İbrâhim el-Halebî, *el-Müntehab mine'l-Fetâvâ't-Tâtârhâniyye* adıyla bir seçki hazırlamış olup kütüphanelerde birçok yazması mevcuttur. Bkz. Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 154-155; Koca, "el-Fetâvâ't-Tâtârhâniyye", *DİA*, İstanbul, 1995, c. XII, ss. 446-447.

⁴¹⁰ Aytekin, *a.g.m.*, c. IV, ss. 377-378.

⁴¹¹ Gümüş, *a.g.m.*, c. VIII, ss. 134-136.

⁴¹² Gümüş, *a.g.m.*, c. VIII, ss. 134-136.

74. *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, (*el-Câmi'u'l-vecîz*) (*Vecîzü'l-fetâvâ*), Hâfızüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî el-Bezzâzî (v. 827/1424). *Fetâva'l-Kerderî* diye de bilinen bu meşhur eserini Anadolu'ya gitmeden önce 812 (1409-10) yılında bitirmiştir.⁴¹³

75. *el-Fetâva's-Sirâciyye*, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Fâris el-Kinânî el-Mısırî (v. 829/1426).⁴¹⁴

76. *Şerhu'l-Ferâ'izi's-Sirâciyye*, Molla Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza (v. 834/1431).⁴¹⁵

77. *Tahrîru İbn Hümâm*, İbnül-Hümâm (v. 861/1457). Hanefî ve Şafîî usul geleneklerinin birleştirilerek (memzûc meslek üzere) yazıldığı fıkıh usulüne dair muhtasar bir eserdir.⁴¹⁶

78. *Fethu'l-kadîr li'l-'âcizi'l-fakîr* (*Fethu'l-kadîr şerhu'l-Hidâye*), İbnü'l-Hümâm Kemâlüddîn Muhammed b. Abdulvâhid es-Sivâsî (v. 861/1457).⁴¹⁷

79. *Tahrîru'l-mekâle fî şerhi'r-Risâle*, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Kılşânî et-Tûnisî (v. 863/1458).

80. *Haşiyetü't-Telvîh*, Seydî Ahmed b. Abdullah el-Kırîmî (v. 865/1460'lar).⁴¹⁸

81. *et-Takrîr* veya *et-Takrîr ve't-tahbîr* İbn Emir el-Hâc el-Halebî (v. 879/1474). İbn Hümâm'ın *et-Tahrîr* adlı eserine yazdığı şerhidir.

82. *el-Musannefe fî sebîli's-Sünneti'l-müşerrefe*, Ebü'l-Kâsım ez-Zevrakî el-Mâlikî (v. ?).

83. *Dürerü'l-hukkâm fî şerhi gureri'l-ahkâm*, Molla Hüsrev Mehmed b. Ferâmurz (v. 885/1480). I-II, İstanbul 1310.

84. *Tafsîlü ikdi'l-ferâid bi tekмили Kaydi's-serâid*, *Şerhu Manzûmeti'l-Vehbâniyye* veya *Şerhu manzûmeti İbni Vehbân*, İbn Şihne, Ebü'l-Berekat Seriiyyüddin Abdülber b. Muhammed b. Muhammed b. eş-Şihne el-Halebi (v. 921/1515).⁴¹⁹

⁴¹³ Özel, "Bezzâzî", *DİA*, İstanbul, 1992, c. XI, ss. 113-114.

⁴¹⁴ Hüseyin Kayapınar, "Kâriü'l-Hidâye", *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 495.

⁴¹⁵ İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *DİA*, İstanbul, 2005, c. XXX, ss. 245-247.

⁴¹⁶ Bkz. Koca, "İbnü'l-Hümâm" *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXI, ss. 88-89.

⁴¹⁷ Müellifin tamamlamadığı bu eser, Kefevî'nin hocalarından Kâdızâde Ahmed Şemsüddin'in (v. 988/1580) kaleme aldığı tekmiyesi *Netâicü'l-efkâr fî keşfi'r-rumûzi ve'l-esrâr* ile birlikte basılmıştır. Bkz. Kallek, *a.g.m.*, c. XVII, s. 472.

⁴¹⁸ Kefevî, *Ketâib (T)*, c. IV, s. 224; Özel, "Teknikîhu'l-Usûl", c. XL, ss. 454-458.

⁴¹⁹ Özel, "İbn Vehbân", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, ss. 442-443.

85. *el-Fetâva'l-müteferrika (Fetâvâ)*, Şemsüddin Ahmed b. Süleyman b. Kemal Paşa, İbn Kemal (v. 940/1534).⁴²⁰

86. *el-İslâh ve'l-izâh*, Şemsüddin Ahmed b. Süleyman b. Kemal Paşa, İbn Kemal (v. 940/1534).⁴²¹

87. *Mülteka'l-ebhur*, İbrâhim b. Muhammed b. İbrahim el-Halebî (v. 956/1549).⁴²²

88. *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, İbn Nuceym Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî (v. 970/1563).

89. *Vâki'âtü'l-Fetvâ veya Fetâvây-ı Ebüssûd Efendi*, Ebu's-Su'ûd Muhammed b. Muhyiddin Muhammed Yavsî el-İmâdî (v. 982/1574).⁴²³

90. *el-Minhâc*, Şerefuddîn Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Ensârî el-'Ukaylî (v. ?).

91. *Melâkü'l-ifâdât fî şerhi'z-Ziyâdât*, Ebü'l-Mefâhir Muhammed b. Mahmud ez-Zevzenî (v.).

92. *Kitâbu'l-edâhî*, Ebû Abdullah Muhammed b. EbûBekir el-Veberî el-Harezmî (v. ?).

93. *el-İrşâd fî'l-fetâvâ*, Nûh b. Mansûr (v. ?).

94. *el-Mehâdir ve's-sicillât*, Celalüddîn Hâmid b. Muhammed er-Riygzemûnî (v. ?).

95. *Telhîsü'l-Câmi'*, el-Halâtî (v. ?).

96. *Şerhu'l-Câmi'i's-sagîr*, Muhammed b. Ahmed el-İsbîcâbî (v. ?).

e. Tasavvuf ve Ahlak Kaynakları

1. *Bustânü'l-ârifîn*, Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkindî (v. 373/983).⁴²⁴

2. *Kûtü'l-kulûb fî muameleti'l-mahbûb ve vasfî tarîki'l-mürîd ilâ makami't-tevhîd*, Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Mekkî el-Acemî (v. 386/996).⁴²⁵

⁴²⁰ Çelebi, *a.g.m.*, c. XXV, ss. 245-247.

⁴²¹ Burhânüşşerîa'nın (VIII/XIV. asır) Hanefî mezhebinde "mütün-i erbaa" veya "mütün-i selâse" diye bilinen eserler arasında yer alan *Vikâyetü'r-rivâye* adlı eserinin yanlışlarının düzeltilmesiyle meydana getirilen *İslâhu'l-Vikâye* ile onun şerhi olan *İzâhu'l-İslâh* isimli eserden müteşekkildir. Bkz. Bedir, "Vikâyetü'r-rivâye", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIII, ss. 106-107.

⁴²² Şükrü Selim Has, "Mülteka'l-ebhur", *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXI, ss. 549-552.

⁴²³ Ahmet Akgündüz, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*, *DİA*, İstanbul, 1995, c. XII, ss. 441-442.

⁴²⁴ Hasan Kamil Yılmaz, "Bustânü'l-ârifîn", *DİA*, İstanbul, 1992, c. VI, s. 475.

⁴²⁵ Bilal Saklan, "Kûtü'l-kulûb", *DİA*, Ankara, 2002, c. XXVI, ss. 501-502.

3. Dîvân-ı Şems-i Mevlevî, Gazeliyyât,
4. *Ravzatü'l-ulemâ ve nüzhetü'l-fudalâ*, Ebû Ali Hüseyin b. Yahya b. Ali el-Buhârî el-Hanefî ez-Zendevistî (v. 400/1010).⁴²⁶
5. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye* veya *er-Risâle*, Ebü'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî (v. 465/1072).⁴²⁷
6. *Kitâbu mekârimi'il-ahlâk*, Radiyyudîn en-Nîsâbûrî (v. ?).
7. *Şir'atü'l-islâm*, Ebü'l-Mehâsin Rûknülislâm Sedîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm eş-Şargî el-Buhârî (v. 573/1177) bu eserini, halkın ilmihal bilgileri yanında sünnet ve edebe dair istifade edebileceği bir yöntemle telif etmiştir. Kütüphanelerde pek çok nüshasının bulunması yanında defalarca basımı da yapılmıştır.⁴²⁸
8. *eş-Şifâ bi tağrifî hukukî'l-Mustafa*, Kâdî İyâz b. Musa b. İyaz el-Yahsubî (v. 544/1149).
9. *Fevâ'ihu'l-cemâl*, Necmeddîn-i Kübrâ Ebü'l-Cennâb Necmüddîn-i Kübrâ Ahmed b. Ömer el-Hîvekî el-Hârizmî (v. 618/1221).
10. *İ'lâmü'l-Hüdâ ve 'akîdetü erbâbi't-tükâ*, Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî es-Sühreverdî (v. 632/1234).
11. *Misbâhu'l-ervâh*, Evhadüddin Hâmid b. Ebu'l-Mefâhir el-Kirmânî (v. 635/1237).
12. *el-Fütûhât'ül-Mekkiyye*, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240).
13. *Mişbâhu'l-hidâye ve mißtâhu'l-kifâye* veya *Kitâbu tercümet'il- Avârif*, İzzüddîn Mahmûd b. Alî b. Muhammed el-Kâşî (el-Kâşânî) en-Netanzî (v. 735/1334).
14. *Tuhfetü'l-harîs şerhu telhîsi'l-Cami'i'l-kebîr*, Ebü'l-Hasan Emîr Ali b. Belbân b. Abdullah el-Fârisî el-Mısrî (v. 731/ 1330veya 739/1338).
15. *Maṭla'u ḥuşûşi'l-kilem fî me'ânî Fusûsi'l-Hikem*, Dâvûd-i Kayserî (v. 751/1350).⁴²⁹
16. *Enfa'u'l-vesâil ilâ tahrîri'l-mesâil*, Ebû İshâk Necmüddîn İbrâhîm b. Alî b. Ahmed et-Tarsûsî (v. 758/1357).

⁴²⁶ Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Bölümü nu. 1269.

⁴²⁷ Süleyman Uludağ, “er-Risâle”, *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, ss. 122-123.

⁴²⁸ Recep Cici, “İmamzâde, Muhammed b. Ebû Bekir”, *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXII, ss. 210-211.

⁴²⁹ Mehmet Bayrakdar, “Dâvud-i Kayserî”, *DİA*, İstanbul, 1994, c. IX, ss. 32-35.

17. *Kifâyetü'l-Mu'tekîd ve Nikâyetü'l-Müntekîd* veya *Neşrü'l-meḥâsini'l-ḡâliye fî fazli meşâyihî's-şûfiyye aşḥâbi'l-maḳâmâtî'l-âliye*, Ebu Muhammed Abdullâh b. Es'ad el-Yâfiî (v. 768/1367).⁴³⁰

18. *Târihu İmam Yâfi'î*, Ebu Muhammed Abdullâh b. Es'ad el-Yâfiî (v. 768/1367).

19. *Zehîretü'l-Mülûk*, Alî b. Şihâbiddîn Hemedânî (Emîr-i Kebîr) (v. 786/1385).⁴³¹

20. *Faslü'l-Hitâb*, Muhammed Parsa, Ebü'l-Feth Celâlüddîn Hâce Muhammed b. Muhammed el-Hâfizî el-Buhârî (v. 822/1420).⁴³²

21. *Şerhu Fusûsul'l-hikem*, Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî (v. 898/1492).⁴³³

22. *Reşehâtü Aynî'l-Hayat*, Fahrüddîn Ali Safî b. Hüseyin Vâiz-i Kâşifî (ö. 939/1532-33).⁴³⁴

23. *Risâle*, eş-Şeyh Hüseyin el-Hârezmî el-Maḥdûmî (v. 950/1543'lerde hayatta).⁴³⁵

24. *er-Risâletü'l-ikbâliyye*, ?

f. Dinler ve Mezhepler Tarihi

1. *el-Fark beyne'l-fırak (Kitâbu't-tevâriḥ)*, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Baḡdâdî (v. 429/1037-38).

2. *el-Milel ve'n-nihal*, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî (ö. 548/1153).⁴³⁶

g. Dil ve Edebiyat

1. *el-Kâmil fî'l-edeb*, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred (Müberred) el-Ezdî es-Sümâlî (v. 286/900).⁴³⁷

2. *Rebî'u'l-ebrâr ve nuşûşü'l-aḥbâr (fuşûşü'l-aḥbâr)*, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (v. 538/1144).⁴³⁸

⁴³⁰ Derya Başı, "Yâfiî", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIII, ss. 175-177.

⁴³¹ Tahsin Yazıcı, "Hemedânî, Emîr-i Kebîr", *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVII, ss. 186-188.

⁴³² Hamid Algar, "Muhammed Pârsâ", *DİA*, İstanbul, 2005, c. XXX, ss. 563-565.

⁴³³ Okumuş, *a.g.e.*, c. VII, s. 97.

⁴³⁴ Necdet Tosun, "Reşehât", *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, ss. 8-9.

⁴³⁵ Kefevî, *Ketâib (T)*, c. IV, ss. 501-502.

⁴³⁶ Ömer Faruk Harman, "el-Milel ve'n-nihal", *DİA*, İstanbul, 2005, c. XXX, ss. 58-60.

⁴³⁷ İsmail Durmuş, "Müberred", *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXI, ss. 432-434.

3. *Ta 'lîmü 'l-müte 'allim*, Burhânuddîn ez-Zernûcî (v. VI/XII. yüzyıl).⁴³⁹
4. *el-Ğâmûsü 'l-muhîf*, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (v. 817/1415).⁴⁴⁰
5. *Semerâtü 'l-evrâk fî 'l-muhâdarât*, Ebü'l-Mehâsin Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Abdillâh b. Hicce el-Hamevî (v. 837/1434).⁴⁴¹
6. *Kitâbu 'l-fevâtîh şerhu Dîvânı-ı Ali*, Mevlânâ Hüseyin b. Muînuddîn el-Meybedî (v. ?).
7. *Dîvân*, Şemsülhak el-Kâdî Ebü'l-Kâsım el-Mu'izzî (v. ?).
8. *Dîvân*, Radiyyuddîn Ebu'z-zafer Muhammed el-İstirâbâzî el-Buhârî (v. ?).

2.7.1.3. İstifade Ettiği Halde İsmi Belirtmediği Bazı Kaynakları

1. *el-Bed'u fî kısasi 'l-enbiyâ*, Ebü'l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûfî (ö. 189/805). Peygamberler tarihine dair yazılan en erken dönem eserdir.
2. *et-Tabakâtü 'l-kübrâ* veya *et-Tabakâtü 'l-kebîr*, İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (v. 230/845).⁴⁴²
3. *Ahbâru Mekke*, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah el-Ezrakî'nin (ö. 250/864). Mekke'nin tarihî, coğrafi ve topografik durumu hakkındaki eseri olup Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş'in tahkiki ile basılmıştır.
4. *Târihu't-Taberî*, *Târihu'l-ümem ve 'l-mülûk*, Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923). Taberî'nin tarih imindeki meşhur eseri olup, Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim tarafından Mısır'da Dâru'l-me'ârif'te neşredilmiştir.
5. *Câmi 'u'l-beyân an tefsiri ây'i-Kur'ân*, Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923). Taberî'nin tefsir imindeki meşhur eseridir.
6. *el-Kasîdetü 'l-mîmiyye*. Ebussuûd Efendi (982/1574). Doksan küsur beyitten meydana gelen bu kaside matbu değildir.⁴⁴³
7. *Muhtâru'l-hikem ve mehâsinü 'l-kelm*, Ebu'l-vefâ el-Mübeşşir bin Fâtik'in (400/1010-480/1087'ler) hikmet ve felsefe üzerine kaleme aldığı eseridir.⁴⁴⁴

⁴³⁸ Öztürk- Mertoglu, *a.g.m.*, c. XLIV, ss. 235-238.

⁴³⁹ Mehmet Faruk Bayraktar, "Zernûcî", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 294-295.

⁴⁴⁰ Hulusi Kılıç, "el-Kâmûsu 'l-muhîf", *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, ss. 287-288.

⁴⁴¹ Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbn Hicce", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, ss. 65-66.

⁴⁴² Mustafa Fayda, "İbn Sa'd", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, ss. 294-297.

⁴⁴³ Akgündüz, "Ebussuûd Efendi", c. X, s. 371.

⁴⁴⁴ Ebu'l-vefâ el-Mübeşşir bin Fâtik, *Muhtâru'l-hikem ve mehâsinü 'l-kelm*, tahk. Abdurrahman Bedevî, yy., 1980.

8. *Tuhfet'ün-nübelâ min kisası 'l-enbiyâ*, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449).⁴⁴⁵

2.8. Ketâib'in Mevcut Nüshaları

Ketaib'in yurt içi ve yurtdışı yazma kütüphanelerinde oldukça fazla sayıda nüshası mevcuttur. Bu nüshaların çoğuna ulaşabildik. Ancak ulaşamadığımız nüshalar da vardır. Ulaştığımız nüshaların İstanbul ve Anadolu kütüphanlerinde olanları eserin tahkikine yetecek sayı ve kıymette nüshalar olduğu için ulaşamadığımız nüshaların çok büyük bir fark oluşturmadığını düşünüyoruz. Şimdi önce ulaşabildiğimiz nüshalar tek tek tavsif edilecek, akabinde ulaşamadığımız nüshalar belirtilecek daha sonra da tahkike esas aldığımız nüshaları ve neden bunları esas aldığımızı anlatacağız.

1. Topkapı Sarayı, Emanet Hazinesi Bölümü, Numara 1201

Bordo renkli deri ciltli, dövme şemseli, tıgılı, zencirek cetvelli, şirazeli olup miklebi de aynı özelliktedir. Baş tarafında mavi kalemle cetvel içine alınmış, nes-talik yazı ile konu başlıkları kırmızı kalan kısımlar siyah mürekkeple yazılmış bir fihrist mevcuttur. Fihristin başındaki ilk varakda kitabın adı ve vakfiye kaydı mevcuttur. Yine fihristten sonraki bölümlerde öğrencisi Hüseyin Kefevî tarafından kaleme alınan ve müellifimize ait notlar vardır. Varak 1/a'da istishâb⁴⁴⁶, temellük ve vakfiye kayıtları vardır. Varak 1/b altın varak serlevhalı ve cetvelli olup 2/a'da aynı özelliktedir. Geri kalan sayfalar mavi kalem cetvel içine, su yollu, filigranlı, aharlı, krem renkli kağıt üzerine talik yazıyla yazılmış olup her bir sayfada 27 satır mevcuttur. İstinsah tarihi silinmiş olan kitap, Muhammed bin Kemaleddin Hüseyin el-Ensârî tarafından birinci bölüm varak 201/a'da belirtildiği üzere 999 hicride istinsah edilmiş olup, tamamı 425/a ile sona ermektedir. Kahire Darü'l-kütübi'l-kavmiyye Kütüphanesinde 7829 numarada kayıtlı olan nüshayı da aynı kişi 998 hicride istinsah etmiştir.

Varak 1/b'de,

بسم الله الرحمن الرحيم به الحمد لله الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق وأنزل عليه الكتاب فبلغ ما أنزل إليه وحقق وجعل علماء

أمته كأنبياء بني إسرائيل ...

⁴⁴⁵ Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfîî'nin (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye* isimli eserinden İbn Hacer'in intihâb ederek derlediği bu eser, Guneym bin Abbâs Guneym tarafından neşre hazırlanmış ve 1998/1419 senesinde Mektebetü't-Tâbiîn tarafından Kâhire'de basılmıştır.

⁴⁴⁶ İlim erbabı, kitaba hürmet için satın alma ifadesi yerine, استصحبه onu kendisine dost edinmek isteyen, tabirini kullanılırdı.

cümleleriyle başlayıp,

وَأَسْأَلُ مِنْ لَدُنْكَ الْمَعْرِفَةَ وَالرِّضَا وَالْعَمَلَ الْمَقْبُولَ فِي جَنَابِكَ الْأَعْلَى إِنَّكَ وَلِي الْإِجَابَةِ سَمِيعُ الدُّعَاءِ يَا رَبِّ ثَبِّتْ قَدَمِي وَقَلْبِي سُبْحَانَكَ
اللَّهُمَّ أَنْتَ حَسْبِي تَمَّتِ الْخَاتَمَةُ يَقُولُ الْعَبْدُ الْمَذْنُوبُ الرَّاجِي عَفْوَ الْمَلِكِ الْمُسْتَعَانَ مُصْطَفَى ابْنِ الْحَاجِّ رَمَضَانَ الْمَعْرُوفَ بِالْعَارِقِيِّ عَامِلَهُمُ اللَّهُ بَلُطْفِهِ
الْخَفِيِّ قَدْ فَرَّغْتَ مِنْ كِتَابَةِ كِتَابِ أَعْلَامِ الْأَخْيَارِ فِي طِبَاتِ الْأَثَمَةِ الْخَفِيَّةِ وَالْأَبْرَارِ لِسَيِّدِي وَسُنْدِي وَأُسْتَاذِي وَمِلَاذِي ... الشَّيْخُ مُحَمَّدُ بْنُ
سَلِيمَانَ الْكَفَوِيِّ ... وَبَيَّضْتَ مَعَ تَسْوِيدِهِ شَطْرًا شَطْرًا فِي جَزِيرَةِ الْعِشَاقِ ... سَنَةَ سَبْعٍ وَثَمَانِينَ وَتِسْعِمِائَةَ ... آمِينَ يَا مَعِينُ تَمْ تَحْرِيرًا ... كَتَبَهُ
مُحَمَّدُ بْنُ كَمَالِ الدِّينِ حُسَيْنُ الْأَنْصَارِيِّ.

426/a'da cümleleriyle sona ermektedir.

2. Topkapı Sarayı Müzesi, III. Ahmed Kitaplığı Bölümü, Numara 2949

Kırmızı renkli deri cilt üzerine altın varak dövme şemseli, salbekli, tıgılı olup cetvellidir. Sırtı tamir görmüş olan kitabın miklebi de aynı özelliktedir. Baş taraftaki iç kapak kahverengi deri kaplanmıştır. Kitabın birinci ve ikinci bölümlerinin baş tarafında krem renkli, aherli, su yollu, filigranlı, beyaz kağıt üzerine, nes-talik yazı ile yazılmış, baş tarafı eksik bir fihrist vardır.

Varak 1/a'da temellük ve Sultan III. Ahmed'in vakfiye kayıtları mevcuttur. Varak 1/b ve 2/a altın varak cetvel içine alınmış olup, altın varaklı, koltuklu serlevha mevcuttur. Kitabın sayfaları, su yollu, filigranlı, aherli, beyaz kağıt üzerine, kırmızı kalem cetvel içine alınmış, konu başlıkları kırmızı kalan kısımlar siyah nes-talik yazı ile yazılmıştır. Kenarlarında yer yer kayıtlar bulunan kitabın birinci bölümü 307/b ile ikinci bölümü de 647/b ile sona ermektedir. Müstensihî ve istinsah tarihi belli değildir.

Varak 1/b'de,

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ وَأَنْزَلَ عَلَيْهِ الْكِتَابَ فَبَلَغَ مَا أَنْزَلَ إِلَيْهِ وَحَقَّقَ وَجَعَلَ عِلْمَاءَ
أُمَّتِهِ كَأَنْبِيَاءِ بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي شَرْحِ كُلِّ مَشْكَالٍ ...

cümleleriyle başlayan kitap,

وَأَسْأَلُ مِنْ لَدُنْكَ الْمَعْرِفَةَ وَالرِّضَا وَالْعَمَلَ الْمَقْبُولَ فِي جَنَابِكَ الْأَعْلَى إِنَّكَ وَلِي الْإِجَابَةِ سَمِيعُ الدُّعَاءِ يَا رَبِّ ثَبِّتْ قَدَمِي وَقَلْبِي سُبْحَانَكَ
اللَّهُمَّ أَنْتَ حَسْبِي تَمَّتِ الْخَاتَمَةُ بِعَوْنِ اللَّهِ تَعَالَى م.

varak 674/b'de cümleleriyle son bulur.

3. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü, Numara 548

Kahverengi deri ciltli, dövme şemseli, cetvelli, miklebli, şirazeli olup, dıştan dışa 295x205, içten içe 241x145 ebadındadır. Baş tarafında sarımtırak, su yollu, aherli kağıt

üzerine, konu başlıkları kırmızı, diğer kısımlar siyah talik yazı ile yazılmış bir fihrist mevcuttur. Varak 1/a'da kitabın ve müellifin adı, ayrıca temellük kayıtları vardır. Kitabın sayfaları nesih yazı ile yazılmış olup 180. varaktan itibaren hem kağıt hem de yazı değişmektedir. Varak 289/a ile sona eren kitabın her bir sayfasında 39 satır olup kenarlarında yer yer kayıtlar mevcuttur. Müstensihi belli olmayan kitap temellük kaydında var olan sahiplerinden birinin yazdığı kayda binaen en geç hicri 1023'de istinsah edilmiş olmalıdır.

Varak 1/b'de,

بسم الله الرحمن الرحيم رب يسر يا كريم الحمد لله الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق وأنزل عليه الكتاب فبلغ ما أنزل إليه

وحقق وجعل علماء أمته كأنبياء بني إسرائيل في شرح كل مشكل ...

cümleleriyle başlayıp, varak 289/a'da

وأسأل من لدنك المغفرة والرضا والعمل المقبول في جنابك الأعلى إنك ولي الإجابة سميع الدعاء يا رب ثبت قدمي وقلبي سبحانه

اللهم أنت حسبي.

cümleleriyle sona erer.

4. *Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa Bölümü, Numara 1041*

Kırmızı renkli deri cilt üzerine, altın varak dövme şemseli, salbekli, tıgılı, şirazeli, zencirek cetvelli, sırtı yırtılmış olup miklebi de aynı özelliktedir. İç yan kapaklar kahverengi deri cilt ile kaplanmış olup altın varak şemselidir. Kitabın baş tarafında, krem renkli su yollu, filigranlı kağıt üzerine, altın varak cetvel içine alınmış, taçlı tezhipli, kitabın ismi sülüs yazıyla, konu başlıkları kırmızı, kalan kısımlar siyah mürekkeple nesih yazı ile yazılmış bir fihrist gelmektedir. Varak 1/a'da kitabın ve müellifin ismi, temellük kayıtları, yine 1/a ve 416/b'de Ragıp Paşa'nın vakfiye kayıtları vardır. 417/b'de bir sayfalık bir fıkıh kitapları tanıtımı vardır. Kitap, dıştan 285x195, içten 200x123 ebadındadır. Varak 1/b'de taçlı, tezhipli, tıgılı bir serlevha mevcuttur. Kitabın sayfaları, altın varak cetvel içine, su yollu, filigranlı, aherli, krem renkli kağıt üzerine, konu başlıkları kırmızı, kalan kısımlar siyah mürekkeple nesih yazı ile yazılmıştır. Her bir sayfada 31 satır vardır. Sayfalarda yer yer kayıtlar mevcuttur. 416/b ile sona ermektedir. Müstensihi ve istinsah tarihi belli olmayan kitabı Ragıp Paşa hicri 1175'de vakfetmiştir.

Varak 1/b'de,

بسم الله الرحمن الرحيم تيمنا بذكره القدامى الحمد لله الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق وأنزل عليه الكتاب فبلغ ما أنزل إليه
وحقق وجعل علماء أمته كأنبيا بني إسرائيل في شرح كل مشكل ...

cümleleriyle başlayıp, 416/b de

وأسأل من لدنك المغفرة والرضا والعمل المقبول في جنابك الأعلى إنك ولي الإجابة سميع الدعاء بيت
يا رب ثبت قدمي وقلبي سبحانك اللهم أنت حسبي تاريخى تمامي كتاب مسمى بأعلام الأخيار ومحبوب قلوب أعزة ومشايخ كبار
في جميع البلاد والديار وطبقات أئمة ودين رضوان الله عليهم أجمعين.

cümleleriyle son bulmaktadır.

5. Süleymaniye Kütüphanesi, Gülnûş Valide (Emetullah) Sultan Bölümü, Numara 60

Kahverengi deri ciltli, altın varak dövme şemseli, salbekli, köşebentli, cetvelli olup miklebi de aynı özelliktedir. Üst kapağı kopmuş olan kitabın şirazesı dağılmıştır. Baş tarafında altın varak cetvel içine, talik yazı ile konu başlıkları kırmızı kalan kısımlar siyah mürekkeple yazılmış bir fihrist mevcuttur. Fihristten önce baş tarafında kitabın adı yazılıdır. Kitap, dıştan dışa 300x194, içten içe 213x116 ebadındadır. Varak 1/a ve 428/b'de (el-Hakîr el-Hâc Muhammed b. Veliyyuddin Kethüdâyı Hazreti Valide Sultan) Gülnûş Sultan'ın vakfiye kaydı mevcuttur. 1/b ve 2/a altın varak cetvelli geri kalan kısımlar siyah mürekkeple yazılmış olup sayfalarda yer yer kurt yenikleri mevcuttur. Su yollu, filigranlı, aharlı, beyaz renkli kağıt üzerine nesih yazıyla, konu başlıkları kırmızı kalan kısımlar siyah mürekkeple yazılmış olup her bir sayfada 31 satır mevcuttur. Kitap 428/b ile sona ermektedir. Ferağ kaydı mevcut değildir.

Varak 1/b'de,

بسم الله الرحمن الرحيم وصلى الله على سيدنا محمد الحمد لله الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق وأنزل عليه الكتاب فبلغ ما
أنزل إليه وحق وجعل علماء أمته كأنبيا بني إسرائيل

cümleleriyle başlayıp,

وأسأل من لدنك المعرفة والرضا والعمل المقبول في جنابك الأعلى إنك ولي الإجابة سميع الدعاء يا رب ثبت قدمي وقلبي سبحانك
اللهم أنت حسبي ونعم الوكيل.

şecümleleriyle sona ermektedir.

6. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Bölümü, Numara 1931

Kahverengi deri cilt üzerine, altın varak dövme şemseli, tıgılı, köşebentli, olup miklebi de aynı özelliktedir. Sırtı tamir görmüş olup, varaklar yer yer kurt yeniklidir. Baş tarafında kırmızı cetvel içine alınmış Ebû Bekir Sıddık (r.a.) ile başlayan, talik yazı ile konu başlıkları kırmızı kalan kısımlar siyah mürekkeple yazılmış güzel bir fihrist mevcuttur. Varak 1/a'da Şehid Ali Paşa'nın vakfiyesi, kitabın adı, müellifin adı ve temellük kaydı vardır. Kitap, dıştan dışa 271x160, içten içe 173x78 ebadında olup 460/a ile sona ermektedir. Su yollu, filigranlı, aharlı, sarımtırak kağıt üzerine talik yazıyla yazılmış, her bir sayfada 27 satır mevcuttur. Kitap sonunda ferağ kaydı, Attârzâde Mustafa Efendi tarafından 1117 hicride istinsah edildiği kayıtlıdır.

Varak 1/b'de,

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق وأنزل عليه الكتاب فبلغ ما أنزل إليه وحقق وجعل علماء

أمته كأنبياء بني إسرائيل

cümleleriyle başlayıp,

وأسأل من لدنك المعرفة والرضا والعمل المقبول في جنابك الأعلى إنك ولي الإجابة سميع الدعاء يا رب ثبت قدمي وقلبي سبحانه

اللهم أنت حسبي وكافي. قد وقع اشراحة القلم ... لسنة سبع وعشرة وألف من هجرة من له العز والشرف عن يد أفقر الورى مصطفى المدعو

بعطار زاده ... تم.

sona ermektedir.

7. Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi Bölümü, Numara 263

Kahverengi deri ciltli, cetvelli olup sırtı tamir görmüştür. Kurt yenikleri mevcuttur. Baş tarafında talik yazı ile konu başlıkları kırmızı, kalan kısımlar siyah mürekkeple yazılmış güzel bir fihrist mevcuttur. Fihristin evvelinde Kefevî'nin talebesi Arifî Efendi'nin kitabla ilgili verdiği bilgi kayıtlıdır. Varak 1/a'da kitabın adı, müellifin adı, vakfiye ve temellük kayıtları vardır. Kitap, dıştan dışa 264x170, 183x80 ebadındadır. Krem renkli saman kağıda nesih yazı ile yazılmış olup her bir sayfada 27 satır mevcuttur. Varak 1/b altın varak tezhipli, tıgılı ve koltukludur. 2/a altın varak cetvelli olup kalan varaklar mavi kalem cetvellidir. konu başlıkları kırmızı kalan kısımlar siyah mürekkeple yazılmıştır. Kitap 631/a ile sona ermektedir. İstinsah tarihi belli olmayan nüshanın müstensihi Muhammed el-Hazrenî eş-Şafî'dir.

Varak 1/b'de,

الحمد لله الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق وأنزل عليه الكتاب فبلغ ما أنزل إليه وحقق وجعل علماء أمته كأنبياء بني إسرائيل

cümleleriyle başlayıp,

وأسألك من لدنك المغفرة والرضا والعمل المقبول في جنابك الأعلى إنك ولي الإجابة سميع الدعاء يا رب ثبت قدمي وقلبي

سبحانك اللهم أنت حسبي. تمت الخاتمة على يد العبد الحقير محمد الحضرتي الشافعي لطف الله به.

cümleleriyle sona ermektedir.

8. Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Bölümü, Numara 3048

Kahverengi deri ciltli, dövme şemseli, altın varak tıgılı, salbekli ve cetvelli, şirazeli olup mıkleti de aynı özelliktedir. İç yan kapakları battal ebruludur. Baş tarafında nes-talik yazıyla kırmızı cetvel içine alınmış, konu başlıkları kırmızı kalan kısımlar siyah mürekkeple sonradan yazıldığı anlaşılan güzel bir fihrist mevcuttur. Varak 1/a'da Sultan Osman'ın vakfiye kaydı vardır. Kitap, dıştan dışa 300x199, içten içe 196x112 ebadındadır. Su yollu, filigranlı, aharlı, krem renkli kağıt üzerine, kırmızı kalem cetvel içine, nesih yazıyla yazılmış olup her bir sayfada 31 satır mevcuttur. Konu başlıkları kırmızı kalan kısımlar siyah yazı ile yazılmış olup, kenarlarda kayıtlar vardır. Kitap 391/a ile sona ermektedir. Devamında *Hakâik* isimli kitaptan nakledilen iki sayfalık bir risale mevcuttur. 1109 hicride Abdülhak Efendi tarafından istinsah edilmiştir.

Varak 1/b'de,

بسم الله الرحمن الرحيم هو المعين الحمد لله الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق وأنزل عليه الكتاب فبلغ ما أنزل إليه وحقق

وجعل علماء أمته كأنبياء بني إسرائيل

cümleleriyle başlayıp,

وأسألك من لدنك المغفرة والرضا والعمل المقبول في جنابك الأعلى إنك ولي الإجابة سميع الدعاء يا رب ثبت قدمي وقلبي

سبحانك اللهم أنت حسبي وكافي وقد تم هذا الكتاب المبارك ... من شهور سنة تسع ومائة وألف من الهجرة النبوية على صاحبها أفضل

الصلاة ... على يد العبد العبد ... عبد الحق ... نفع الله بها آمين.

cümleleriyle sona ermektedir.

9. *Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü Fazıl Ahmet Paşa Bölümü, Numara 1112*

Kahverengi deri ciltli, dövme şemseli, cetvelli olup miklebi de aynı özelliktedir. Kitabın cildi kısmen hasar görmüş olup şirazelidir. Varak 1/a ve 392/a'da Köprülü Fazıl Ahmet Paşa'nın vakfiye kaydı mevcuttur. Kitap, dıştan dışa 302x211, içten içe 211x127 ebadındadır. 1/b'de altın varak cetvelli, tezhipli, koltuklu serlevha vardır. Ayrıca 2/a'da altın varak cetvellidir. Kitabın sayfaları su yollu, filigranlı, aharlı, beyaz renkli kağıt olup, konu başlıkları kırmızı, kalan kısımlar siyah mürekkeple nesih yazı ile yazılmıştır. Sayfalarda yer yer kurt yenikleri mevcuttur. Kitap 392/a ile sona ermektedir. Hicri 1077'de istinsah edilmiştir. 392/b'de *Hulâsa* isimli bir kitaptan bir sayfalık alıntı mevcuttur.

Varak 1/b'de,

بسم الله الرحمن الرحيم هو المعين الحمد لله الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق وأنزل عليه الكتاب فبلغ ما أنزل إليه وحقق
وجعل علماء أمته كأنبياء بني إسرائيل
cümleleriyle başlayıp,
وأسأل من لدنك المغفرة والرضا والعمل المقبول في جنابك الأعلى إنك ولي الإجابة سميع الدعاء يا رب ثبت قدمي وقلبي سبحانه
اللهم أنت حسبي تاريخي كتابي مسمى بأعلام الأخيار ... وافق الفراغ ... في سلك سنة سبع وسبعين بعد الألف من الهجرة النبوية على
صاحبها أفضل الصلاة ... ولمن يقول آمين آمين.

cümleleriyle sona ermektedir.

10. *Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi Bölümü, Numara 630*

Bordo renkli deri ciltli, altın varak dövme şemseli, köşebentli, cetvelli ve tıgıldır. Miklebi kopmuş olup şirazesı dağılmıştır. Baş tarafında altın varak cetveahmel içine alınmış, konu başlıkları kırmızı, kalan kısımlar siyah mürekkeple bir fihrist mevcuttur. Varak 1/a ve 524/b'de Hâlet Efendi'nin vakfiye kaydı mevcuttur. Kitap, dıştan dışa 257x150, içten içe 188x94 ebadındadır. 1/b'de altın varak cetvelli, tezhipli, koltuklu serlevha vardır. Kitabın sayfalarının tamamı altın varak cetvel içine alınmıştır. Kitabın sayfaları su yollu, filigranlı, aharlı, beyaz renkli kağıt olup, konu başlıkları kırmızı, kalan kısımlar siyah mürekkeple nesih yazı ile yazılmıştır. Sayfalarda yer yer kayıtlar mevcuttur. Kitap 524/b ile sona ermektedir. 525/a ve 525/b'de *Hulâsa* isimli bir kitaptan iki sayfalık alıntı mevcuttur. Hicri 1108'de Girit Adası'nın Hanya Şehri'nde

Musa Paşa Camii imam-hatibi el-Hâc Muhammed b. Ebûbekir Efendi tarafından istinsah edilmiştir.

Varak 1/b'de,

بسم الله الرحمن الرحيم هو تيمنا باسمه الحمد لله الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق وأنزل عليه الكتاب فبلغ ما أنزل إليه وحقق
وجعل علماء أمته كأنبيا بني إسرائيل ...

cümleleriyle başlayıp,

وأسأل من لدنك المغفرة والرضا والعمل المقبول في جنابك الأعلى إنك ولي الإجابة سميع الدعاء يا رب ثبت قدمي وقلبي سبحانه
اللهم أنت حسبي تاريخ كتابة مسمى بأعلام الأخيار ... قد وقع الفراغ من تسويد هذه النسخة ... لسنة ثمان ومائة وألف ... الحاج أبو
بكر الإمام ... وصلى الله على سيدنا محمد وآله وصحبه أجمعين م.

cümleleriyle sona ermektedir.

11. Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttâb Efendi Bölümü, Numara 690

Koyu kahverengi deri ciltli, dövme şemseli, cetvelli olup mıklebi de aynı özelliktedir. İç yan kapaklar deri olup altın varak şemselidir. Baş tarafında altın varak cetvel içine alınmış, konu başlıkları kırmızı, kalan kısımlar siyah mürekkeple talik yazı ile yazılmış bir fihrist mevcuttur. Varak 1/a'da Reisülküttâb Efendi'nin vakfiye kaydı mevcuttur. Kitap, dıştan dışa 250x145, içten içe 178x88 ebadındadır. 1/b'de altın varak cetvelli, tezhipli, tıgılı, koltuklu serlevha vardır. Kitabın sayfalarının tamamı altın varak cetvel içine alınmıştır. Kitabın sayfaları su yollu, filigranlı, aharlı, sarımtırak kağıt olup, konu başlıkları kırmızı, kalan kısımlar siyah mürekkeple talik yazı ile yazılmıştır. Sayfalarda yer yer kayıtlar ve kurt yenikleri mevcuttur. Kitap 419/a ile sona ermektedir. Hicri 1086'da İbrahim Bezmî Efendi tarafından istinsah edilmiştir.

Varak 1/b'de,

الحمد لله الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق وأنزل عليه الكتاب فبلغ ما أنزل إليه وحقق وجعل علماء أمته كأنبيا بني إسرائيل
في شرح كل مشكل ...

cümleleriyle başlayıp, 419/a'da

وأسأل من لدنك المعرفة والرضا والعمل المقبول في جنابك الأعلى إنك ولي الإجابة سميع الدعاء يا رب ثبت قدمي وقلبي سبحانه
اللهم أنت حسبي تمت الخاتمة بعون الله تعالى كتبه الفقير الحقير إبراهيم يزمي في سنة 1086.

cümleleriyle sona ermektedir.

12. Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla Bölümü, Numara 1463

Bordo renkli deri ciltli, altın varak dövme şemseli, salbekli, cetvel kısmı tamir görmüş olan kitabın iç yan kapakları da deri kaplıdır. Fihristi siyah mürekkeple nesih yazı ile yazılmış olup başlıkların altı kırmızı kalem cetvellidir. Varak 1/a'da kitabın Şeyhulislam Minkârîzâde'ye (ö. 1088/1678) ait olduğuna dair bir temellük kaydı vardır. Vakfiye kaydında Merhum müftü Minkârîzâde Yahya Efendi oğlu Merhum Abdullah Efendi Vakıf kaydı mevcuttur. Kitap, dıştan dışa 232x156, içten içe 166x88 ebadındadır. 1/a ve 1/b altın varak cetveldir. Kitabın sayfaları su yollu, filigranlı, aharlı, beyaza çalan kağıt olup, konu başlıkları kırmızı, kalan kısımlar siyah mürekkeple talik yazı ile yazılmıştır. Her bir sayfada 27 satır vardır. Sayfalarda yer yer kayıtlar ve kurt yenikleri mevcuttur. 425/a ile sona ermektedir. Ferağ kaydında Kefevî'nin talebesi Arifî Efendi, *Ketâib*'i müsveddelerini cüzler halinde iken temize geçtiğini ifade etmektedir. Hicri 1062'de Nuh bin Behram Efendi tarafından istinsah edilmiştir.

Varak 1/b'de,

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ وَأَنْزَلَ عَلَيْهِ الْكِتَابَ فَبَلَغَ مَا أَنْزَلَ إِلَيْهِ وَحَقَّقَ وَجَعَلَ عِلْمَاءَ
أُمَّتِهِ كَأَنْبِيَاءِ بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي شَرْحِ كُلِّ مَشْكَلٍ ...

cümleleriyle başlayıp, 425/a'da

وَأَسْأَلُ مَنْ لَدُنْكَ الْمَعْرِفَةَ وَالرِّضَا وَالْعَمَلَ الْمَقْبُولَ فِي جَنَابِكَ الْأَعْلَى إِنَّكَ وَلِي الْإِجَابَةِ سَمِيعُ الدُّعَاءِ يَا رَبِّ ثَبِّتْ قَدَمِي وَقَلْبِي سُبْحَانَكَ
اللَّهُمَّ أَنْتَ حَسْبِي تَمَّتِ الْخَاتَمَةُ لِقَوْلِ الْعَبْدِ الْمَذْنُوبِ ... مصطفى بن الحاج رمضان المعروف بالعارفي ... قد فرغت من كتابة كتابي أعلام
الأخيار ... لسيدي ... محمود بن الحاج سليمان الكفوي ... مع تحريره جزءاً جزءاً وبيضت مع تسويده شطراً شطراً في جزيرتي العشاق الظهير
بسينوب ... آمين يا معين تم سنة 1062 من المحرو المصطفوية نوح بن بهرام ... يا أرحم م.

cümleleriyle son bulmaktadır.

13. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddîn Efendi Bölümü, Numara 1616

Kahverengi deri ciltli, dövme şemseli, salbekli, cetvel kısmı ve sırtı tamir görmüş olup, aynı özellikte olan mıklebi altın varaklıdır. Kitabın kapağı yırtılmış olup şirazesini sağlamdır. Baş tarafında, siyah mürekkeple talik yazı ile yazılmış detaylı bir fihrist mevcuttur. Varak 1/a'da ve 398/b'de Veliyyüddîn Efendi'nin "Vakfı Şeyhulislam Veliyyüddîn Efendi b. el-merhum el-Hâc Mustafa Ağa b. el-merhum el-hac Hüseyin Ağa 1175" yazılı vakfiye kaydı vardır. Kitap, dıştan dışa 270x150, içten içe 180x85 cm. ebadındadır. Kitabın sayfaları su yollu, filigranlı, aharlı, krem renkli kağıt olup, konu

başlıkları kırmızı, kalan kısımlar siyah mürekkeple nes-talik yazı ile yazılmıştır. Her bir sayfada 33 satır vardır. Sayfalarda yer yer kayıtlar ve kurt yenikleri mevcuttur. 398/a ile sona ermektedir. Muhammed Efendi tarafından istinsah edilen kitabın istinsah tarihi belli değildir.

Varak 1/b'de,

الحمد لله الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق وأنزل عليه الكتاب فبلغ ما أنزل إليه وحقق وجعل علماء أمته كأنبياء بني إسرائيل

في شرح كل مشكل ...

cümleleriyle başlayıp, 398/a'da

وأسأل من لدنك المعرفة والرضا والعمل المقبول في جنابك الأعلى إنك ولي الإجابة سميع الدعاء يا رب ثبت قدمي وقلبي سبحانه

اللهم أنت حسبي تمت الخاتمة على يد العبد الفقير محمد الحنفي الشافعي لطف الله به.

cümleleriyle son bulmaktadır.

14. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddîn Efendi Bölümü, Numara 1617

Kahverengi deri ciltli, dövme şemseli, salbekli, cetvel kısmı ve sırtı tamir görmüş olup miklebi de aynı özelliktedir. Kitabın kapağı yırtılmış olup şirazesı sağlamdır. Varak 1/a'da ve 559/b'de Veliyyüddîn Efendi'nin "Vakfı Şeyhulislam Veliyyüddîn Efendi b. el-merhum el-hâc Mustafa Ağa b. el-merhum el-hac Hüseyin Ağa 1175" yazılı vakfiye kaydı vardır. Kitap, dıştan dışı 280x165, içten içe 200x94 cm. ebadındadır. Kitabın sayfaları su yollu, filigranlı, aharlı, krem renkli kağıt olup, konu başlıkları kırmızı, kalan kısımlar siyah mürekkeple nes-talik yazı ile yazılmıştır. Her bir sayfada 29 satır vardır. Sayfalarda yer yer kayıtlar ve kurt yenikleri mevcuttur. Her ne kadar kitabın sonundaki numaralamaya göre 558/a ile bittiği görülse de ilk varak numaralama esnasında sehven unutulduğu için 559/a ile sona ermektedir. Müstensihî ve istinsah tarihi belli olmayan kitabın varak 1/a'daki kaydına göre Feyzullah Efendi nüshası ile mukabelesi yapılmıştır.

Varak 1/b'de,

الحمد لله الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق وأنزل عليه الكتاب فبلغ ما أنزل إليه وحقق وجعل علماء أمته كأنبياء بني إسرائيل

في شرح كل مشكل ...

cümleleriyle başlayıp, 559/a'da

وأسأل من لدنك المغفرة والرضا والعمل المقبول في جنابك الأعلى إنك ولي الإجابة سميع الدعاء يا رب ثبت قدمي وقلبي سبحانه

اللهم أنت حسبي ونعم الوكيل صلى الله على سيدنا محمد وآله وصحبه وسلم.

cümleleriyle son bulmaktadır.

15. *Millet Genel Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Bölümü, Numara 1381*

Kahverengi deri ciltli, altın varak dövme şemseli, salbekli, tıgılı, şirazeli, cetvel kısmı ve sırtı tamir görmüş olup mıklebi de aynı özelliktedir. İç yan kapakta battal ebru vardır. Baş tarafında kitabın ve müellifin adı ile birlikte muhteva bilgileri mevcuttur. Devamında kırmızı kalem cetvel içine alınmış, konu başlıkları kırmızı, kalan kısımlar siyah mürekkeple nesih yazı ile yazılmış bir fihrist gelmektedir. Varak 1/a'da ve 437/b'de Feyzullah Efendi'nin "Vakfı Şeyhulislam Feyzullah Efendi gafarallahu lehu ... sene 1112" yazılı vakfiye kaydı vardır. 438/b'de bir sayfalık bir fıkıh kitapları tanıtımı vardır. Kitap, dıştan 290x195, içten 196x117 cm. ebadındadır. Varak 1/b'de serlevha tezhipli olup, 1/b ve 2/a altın varak cetvel içine alınmıştır. Geri kalan sayfalar, su yollu, filigranlı, aharlı, krem renkli kağıt üzerine, kırmızı kalem cetvel içine, konu başlıkları kırmızı, kalan kısımlar siyah mürekkeple nesih yazı ile yazılmıştır. Her bir sayfada 31 satır vardır. Sayfalarda yer yer kayıtlar mevcuttur. 437/b ile sona ermektedir. Müstensihi ve istinsah tarihi belli olmayan kitabı Feyzullah Efendi hicri 1112'de vakfetmiştir.

Varak 1/b'de,

بسم الله الرحمن الرحيم تيمنا باسمه سبحانه الحمد لله الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق وأنزل عليه الكتاب فبلغ ما أنزل إليه

وحقق وجعل علماء أمته كأنبياء بني إسرائيل في شرح كل مشكل ...

cümleleriyle başlayıp, 437/b de

وأسأل من لدنك المغفرة والرضا والعمل المقبول في جنابك الأعلى إنك ولي الإجابة سميع الدعاء بيت

يا رب ثبت قدمي وقلبي سبحانك اللهم أنت حسي تاريخ تمامي كتاب مسمى بأعلام الأخيار ومحبوب قلوب أعزة ومشايخ كبار

في جميع البلاد والديار وطبقات أئمة ودين رضوان الله عليهم أجمعين.

cümleleriyle son bulmaktadır.

16. *Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah Efendi Bölümü, Numara 1580*

Kahverengi deri ciltli, altın varak dövme şemseli, tıgılı, cetvelli, olup mıklebi de aynhâletü özelliktedir. Varak 1/a'da kitabın adı, müellifin adı ve temellük kayıtları vardır. Kitap, dıştan dışa 225x140, içten içe 148x67 cm. ebadındadır. Su yollu, filigranlı, aharlı, krem renkli kağıt üzerine talik yazıyla (yazı yer yer değişiklik arzietmekte) yazılmış olup her bir sayfada 27 satır mevcuttur. Kitap 227 varak olup

İbnü'l Arabî'nin hal tercümesinde son bulur ve eksiktir. Kurt yenikleri mevcuttur. Ferağ kaydı, müstensihî ve istinsah tarihi yoktur. Eksiktir.

Varak 1/b'de,

الحمد لله الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق وأنزل عليه الكتاب فبلغ ما أنزل إليه وحقق

cümleleriyle başlayıp,

مناقب سيد يانه فرمود كه من اين نوع سختانرا قطعا ... جه سخن مشكل كفتن

227/b'de cümleleriyle sona ermektedir.

17. *Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi (Numara 4403), Halil Hamid Paşa Bölümü, Numara 1856*

Mahfazanın üstü hatmi ebrulu olup altın varak zencireklidir. Mahfazanın miklebinde طبقات الحنفية للكفوي kaydı mevcuttur. Kahverengi deri ciltli, altın varak dövme şemseli, şirazeli, cetvelli, kapağının bir tarafı bez kaplıdır. Kitabın baş tarafında besmele ile başlayan bazı malumatların verildiği metin vardır. Devamında siyah mürekkeple talik yazı ile yazılmış detaylı bir fihrist gelmektedir. Fihristten sonra gelen varağın a yüzünde kitabın adı kırmızı mürekkeple, müellif adı siyah mürekkeple yazılmış olup, b yüzünde hıfza dair fâide başlıklı bir bilgi kaydedilmiştir. Varak 1/a'da ve 452/a'da Halil Hamid Paşa'nın beytler halinde vakfiye bilgisi ve "Vakafa haza'l-kitâb Halîl Hamid Paşa bi şarti en la yuhrece min hizanetihi 1197" yazılı vakfiye mührü vardır. 452/a'da Fakîh Ebû Bekir Haddâd'a ait bilgi kayıtlıdır. Varak 1/b'de altı varaklı, mavi ve kırmızı boyalı, taçlı, tezhipli, tığlı bir serlevha mevcuttur. 1/b ve 2/a siyah, kırmızı, altın varak cetvel içine alınmıştır. Geri kalan sayfalar aharlı, krem renkli kağıt üzerine, kırmızı kalem cetvel içine, konu başlıkları kırmızı, kalan kısımlar siyah mürekkeple talik yazı ile yazılmış olup her bir sayfada 29 satır vardır. Sayfalarda yer yer kayıtlar mevcuttur. Kitap, dıştan 285x175, içten 199x100 ebadında olup 451/b ile sona ermektedir. Müstensihî ve istinsah tarihi belli olmayan kitabı Feyzullah Efendi hicri 1112'de vakfetmiştir.

Varak 1/b'de,

الحمد لله الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق وأنزل عليه الكتاب فبلغ ما أنزل إليه وحقق وجعل علماء أمته كأنباء بني إسرائيل

في شرح كل مشكل وفتح كل مغلق وكل منهم يعون الله في أمور الشرع خير مدبر وجد موفق ...

cümleleriyle başlayıp, 437/b de

وَأَسْأَلُ مِنْ لَدُنْكَ الْمَعْرِفَةَ وَالرِّضَا وَالْعَمَلَ الْمَقْبُولَ فِي جَنَابِكَ الْأَعْلَى إِنَّكَ وَلِي الْإِجَابَةِ سَمِيعُ الدُّعَاءِ

يا رب ثبت قدمي وقلبي سبحانه اللهم أنت حسبي وكان الفراغ من نطق هذه الكتابات من غير سمات نقص وشوائب يوم الثلاثاء

23 جمادى الأول سنة 1097 على يد من نسج نسج الأصل فما أخطأ ونسخ نسخ المصنف ... محمد ابن الشيخ عبد القدوس ...

وصلى الله على سيدنا محمد وآله وصحبه وسلم.

cümleleriyle son bulmaktadır.

18. *Kahire Kütüphanesi, Dâru'l-kütübi'l-kavmiyye Bölümü, Numara 7829 (Mikrofilm 11558)*

Kitaba ait bilgileri mikrofilm üzerinden vereceğimiz için fiziki tavsif yapamıyoruz. Kitabın baş tarafında, müellifin adı ve ikinci bölüm olduğu kayıtlıdır. Kitap, 210x140 ebadındadır. Varak 1/a'da ikinci bölüm olduğu kaydı mevcuttur. Varak 1/b altın varak serlevhalı ve cetvelli olup 2/a'da altın varak cetvellidir. Talik yazıyla yazılan kitabın her bir sayfasında 19 satır mevcuttur. Muhammed bin Kemal el-Ensârî tarafından 998 hicride istinsah edilmiş olup 316/a ile sona ermektedir. Topkapı Sarayı Emanet Hazinesi 1201 numaralı nüshayı da aynı kişi istinsah etmiştir.

Varak 1/b'de,

الكتيبة الحادية عشر الشيخ الإمام البارع المجتهد والخبر الهمام المتورع الزاهد سلطان الشريعة برهان الطريقة مشهور الآفاق مرضي

الأخلاق

cümleleriyle başlayıp, 316/a'da,

وَأَسْأَلُ مِنْ لَدُنْكَ الْمَغْفِرَةَ وَالرِّضَا وَالْعَمَلَ الْمَقْبُولَ فِي جَنَابِكَ الْأَعْلَى إِنَّكَ وَلِي الْإِجَابَةِ سَمِيعُ الدُّعَاءِ يَا رَبِّ ثَبِّتْ قَدَمِي وَقَلْبِي سُبْحَانَكَ

اللهم أنت حسبي تمت الخاتمة يقول العبد المذنب الراجي عفو الملك المستعان مصطفى ابن الحاج حسن ابن الحاج رمضان المعروف بالعارفي

عاملهم الله بلطفه الخفي قد فرغت من كتابة كتابات أعلام الأخيار في طبقات الأئمة الحنفية والأبرار لسيدى وسندي وأستاذى وملاذى ...

الشيخ محمود ابن الحاج سليمان الكفوي ... وبيضت من تسويده شطرا شطرا في جزيرة العشاق ... سنة سبع وثمانين وتسعمائة ... آمين يا

معين ... كتبه الحقير الفقير محمد بن كمال الأنصاري سنة 998.

cümleleriyle sona ermektedir.

19. *Mikrofilm 11558 Kahire Kütüphanesi, Dâru'l-kütübi'l-mısriyye Bölümü, Numara 7865*

Kitaba ait bilgileri mikrofilm üzerinden vereceğimiz için fiziki tavsif yapamıyoruz. Kitabın başında, sonunda ve bazı sayfalarında Mısır Valisi Mehmed Ali

Paşa'nın vakfiye mührü mevcuttur. Detaylı olan fihristi Ebû Bekir Sıddık (r.a.) ile başlamaktadır. Varak 1/a'da kitabın ve müellifin adı kayıtlıdır. Ayrıca temellük kayıtları da vardır. Kitap, 11,52x16,25 ebadındadır. Varak 1/b altın varak serlevhalı ve cetvelli olup 2/a'da cetvellidir. Talik yazıyla yazılan kitabın her bir sayfasında 23 satır mevcuttur. Müstensihî belli olmayan nüsha 1023 hicride istinsah edilmiş olup 394/a ile sona ermektedir.

Varak 1/b'de,

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق وأنزل عليه الكتاب فبلغ ما أنزل إليه وحقق وجعل علماء
أمته كأنبياء بني إسرائيل في شرح كل مشكل ... فسبحان من أعز العلم ...

cümleleriyle başlayıp, 394/a'da,

وأسأل من لدنك المغفرة والرضا والعمل المقبول في جنابك الأعلى إنك ولي الإجابة سميع الدعاء يا رب ثبت قدمي وقلبي سبحانه
اللهم أنت حسبي والحمد لله رب العالمين وقع الفراغ من إتمام نقصان الكتاب ثلث ... في أواخر جمادى الأولى لسنة ثلث وعشرين بعد
الألف.

cümleleriyle sona ermektedir.

20. *Kahire Kütüphanesi, Dâru'l-kütübi'l-misriyye Bölümü, Numara 7866*
(Mikrofilm 11558)

Kitaba ait bilgileri mikrofilm üzerinden vereceğimiz için fiziki tavsif yapamıyoruz. Kitabın başında ve sonunda vakfiye mührü mevcuttur. Detaylı olan fihristi Ebû Hanife (r.a.) ile başlamaktadır. Varak 1/a'da kitabın ve müellifin adı kayıtlıdır. Ayrıca temellük kayıtları da vardır. Kitap, dıştan 240x160, içten 11,52xmuhtelif ebaddadır. Varak 1/b altın varak serlevhalı ve cetvelli olup 2/a'da cetvellidir. Talik yazıyla yazılan kitabın her bir sayfasında 23 satır mevcuttur. Müstensihî ve istinsah tarihi belli olmayan nüsha 570/b ile sona ermektedir.

Varak 1/b'de,

الحمد لله الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق وأنزل عليه الكتاب فبلغ ما أنزل إليه وحقق وجعل علماء أمته كأنبياء بني إسرائيل
في شرح كل مشكل ... فسبحان من أعز العلم ...

cümleleriyle başlayıp, 570/b de,

وأسأل من لدنك المغفرة والرضا والعمل المقبول في جنابك الأعلى إنك ولي الإجابة سميع الدعاء يا رب ثبت قدمي وقلبي سبحانه
اللهم أنت حسبي ونعم الوكيل.

cümleleriyle sona ermektedir.

21. İran, Meclisi Şûrayı Milli Kütüphanesi, Numara 1385

Kitaba ait bilgileri mikrofilm üzerinden vereceğimiz için fiziki tavsif yapamıyoruz. Varak 1/a'da kitabın ve müellifin adı kayıtlıdır. Sarı saman kağıt üzerine nesih yazıyla yazılan kitabın sayfalarında genellikle 21 satır mevcuttur. Konu başlıkları ve şahıs isimleri kırmızı kalan kısımlar siyah mürekkeple yazılmıştır. Birinci cildi 351, ikinci cildi 287 varaktan oluşmaktadır. Müstensihi belli olmayan nüsha 1282 hicride istinsah edilmiştir.

Varak 1/b'de,

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق وأنزل عليه الكتاب فبلغ ما أنزل إليه وخص وجعل علماء
أمته كأنبياء بني إسرائيل في شرح كل مشكل وفتح كل مغلق وكل منهم بعون الله في أمور الشرع ... سبحان من أعز العلم ...

cümleleriyle başlayıp, 570/b de,

وأسألك من لدنك المغفرة والرضا والعمل المقبول في جنابك الأعلى إنك ولي الإجابة سميع الدعاء يا رب ثبت قلبي وقدمي
سبحانك اللهم أنت حسبي ونعم الوكيل ... تاريخ تمامی کتاب بأعلام الأخيار ... تم الكتاب ... في تاريخ سابع عشر من جمادى الأولى
سنة اثنين وثمانين ومائتين بعد الألف من الهجرة النبوي صلعم.

cümleleriyle sona ermektedir.

2.9. Ketâib'in Muhtasarlari

1. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü, Numara 3401/2

Bordo renkli deri ciltli olup cetvellidir. İç yan kapaklar ebru ile kaplanmıştır. Fihristten önce baş tarafında Kınalızâde Ali Çelebiye ait Tabakât fî mesâili ashabi'l-hanefiyye adıyla iki sayfalık bir risale (3401/1) mevcuttur. Baş tarafında talik yazı ile konu başlıkları kırmızı kalan kısımlar siyah mürekkeple yazılmış bir fihrist mevcuttur. Ayrıca Sultan Mahmud Hân'ın vakfiyesi kayıtlıdır. Kitap, dıştan dışa 285x163, içten içe 195x89 ebadındadır. Su yollu, filigranlı, aharlı, beyaz renkli kağıt üzerine talik yazıyla, konu başlıkları kırmızı kalan kısımlar siyah mürekkeple yazılmış olup her bir sayfada 24 satır mevcuttur. Kitap varak 10/b ile başlayıp, 164/b ile sona ermektedir. İhtisar edeni, müstensihi ve istinsah tarihi belli değildir. Bu kitap **Ketâib**'in muhtasarıdır.

Varak 10/b'de,

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق وأنزل عليه الكتاب فبلغ ما أنزل إليه وحقق ثم الحمد على من أسبغ من نعمائه المتوافرة وآلائه المتكاثرة ...

cümleleriyle başlar ve varak 164/b'de

ودفن عند دار القراء التي بناها في الموضع المعروف من داخل القسطنطينية وله حجرات بناها للملازمين ... ودابة تبديد نظام الأمور رحمة الله تعالى عليه رحمة واسعة.

cümleleriyle son bulur.

2. *Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa Bölümü Numara 747 (Bu kitapta eski kayıt numarası kullanılmakta olup şu an ki kayıt numarası 728 olarak da görünmektedir)*

Bu nüsha müstensihin ifadesiyle kendisi için yazılmış olup muhtasar bir nüshadır. Giriş bölümlerine hemen hemen dokunulmamış olup ketîbelerde yer yer sıfatlar yer yer de ismi zikeredilen alimler alınmamıştır. Çoğunlukla da kalbû'l-ketîbe bölümleri terk edilmiştir. İhtisar eden belli değildir. Kahverengi deri ciltli, altın varak dövme şemseli, tıgılı, salbekli, cetvelli, şirazeli olup miklebi de aynı özelliktedir. Fihristi siyah mürekkeple nes-talik yazı ile yazılmış başlıkların üstü kırmızı kalem cetvellidir. Alfabetik olarak yapılmış bir fihristtir. Varak 1/a'da kitabın ve müellifin ismi kayıtlıdır. Yine 1/a ve 275/a'da kitabın Kılıç Ali Paşa Kütüphanesine ait olduğuna dair bir temellük kaydı vardır. Kitap, dıştan 298x184, içten 195x106 ebadındadır. 1/a kırmızı-mavi boyalı, altın varak taçlı tezhipli serlevhalıdır. Kitabın sayfaları su yollu, filigranlı, aharlı, beyaza çalan kağıt olup, konu başlıkları kırmızı, kalan kısımlar siyah mürekkeple nes-talik yazı ile yazılmıştır. Her bir sayfada 31 satır vardır. Sayfalarda yer yer sülüs yazıyla konu başlığı mahiyetinde kayıtlar mevcuttur. 275/a ile sona ermektedir. Hicri 1120'de Abdülhak İmam bin Ömer eş-Şafî el-Mısırî tarafından kendisi için yazıldığı ifadesiyle istinsah edilmiştir.

Varak 1/b'de,

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق وأنزل عليه الكتاب فبلغ ما أنزل إليه وحقق وجعل علماء أمته كأنبياء بني إسرائيل في شرح كل مشكل ...

cümleleriyle başlayıp, 275/a'da

وأقرب الخلق إلى الله أوسعهم خلقا وأفضل الأعمال رعاية السر عن الالتفات إلى شيء سوى الله وحسبك من الدنيا شيكان ...
ومولانا محمد صلى الله عليه وسلم ... وكان الفراغ من تعليق هذه النسخة العظيمة على يد كاتبها لنفسه الفقير عبد الحق الإمام بن عمر
الشافعي المصري ... سنة عشرين ومائة وألف وكان ... آمين آمين.

cümleleriyle son bulmaktadır.

3. *Süleymaniye Kütüphanesi, Âtîf Efendi Bölümü, Numara 1807*

Giriş bölümlerine hemen hemen hiç dokunulmamış olup ketîbelerde yer yer sıfatlar yer yer de ismi zikeredilen alimler alınmamıştır. Çoğunlukla da kalbü'l-ketîbe bölümleri terk edilmiştir. İhtisar eden belli değildir.

Kahverengi deri ciltli, dövme şemseli, cetveli, şirazeli olup mıkleplidir. Kitabın baş tarafında talik yazıyla düzensiz bir fihrist mevcuttur. Varak 1/a'da kitabın ve müellifin ismi kayıtlıdır. Yine 1/a ve 282/a'da kitabın Âtîf Efendi Kütüphanesine ait olduğuna dair temellük kayıtları vardır. Kitap, dıştan 294x200, içten 237x126 cm. ebadındadır. Kitabın sayfaları sarı kağıt olup, konu başlıkları kırmızı, kalan kısımlar siyah mürekkeple nes-talik yazı ile yazılmıştır. Kağıtlarda yer yer yanmalar mevcuttur. Her bir sayfada 27 satır vardır. 275/a ile sona ermektedir. Müstensihî ve istinsah tarihi belli değildir.

Varak 1/b'de,

بسم الله الرحمن الرحيم وبه تقني وهو حسي الحمد لله الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق وأنزل عليه الكتاب فبلغ ما أنزل إليه
وحقق وجعل علماء أمته كأنبياء بني إسرائيل في شرح كل مشكل ...

cümleleriyle başlayıp, 282/a'da

وأقرب الخلق إلى الله أوسعهم خلقا وأفضل الأعمال رعاية السر عن الالتفات إلى شيء سوى الله وحسبك من الدنيا شيكان ...
بحق سيدنا محمد وآله وصحبه وسلم وقد تم هذا الكتاب بعون الله الملك الوهاب والله الحمد والمنة.

cümleleriyle son bulmaktadır.

4. *Özbekistan Birûnî Şarkşinaslık (Doğu Araştırmaları) Enstitüsü Kütüphanesi, Numara 2533*

İsmi zikretmediği bir yönetici tarafından kendisine emir verildiğini ifade eden kişi tarafından belirli bahisler seçilerek derlenmiştir. Kahverengi deri ciltli olup sırtı tamir görmüştür. Zahriyede kitabın ismi “*Müntahabu a'lâmi'l-ahyâr fî tabakâti'l-hanefiyyi'l-muhtâr*” olarak kaydedilmiştir. Ayrıca mülkiyet mühürleri mevcuttur. Su yollu, filigranlı, aharlı, beyaz renkli kağıt üzerine talik yazıyla, konu başlıkları kırmızı

kalan kısımlar siyah mürekkeple yazılmış olup her bir sayfada 19 satır mevcuttur. Kitap varak 160/b ile başlayıp, 199/b ile sona ermekte olan kitap 42 varaktır. İhtisar edeni, müstensihî belli olmayan kitap 1237 hicride istinsah edilmiştir. Bu kitap *Ketâib*'in muhtasarıdır.

Varak 160/b'de,

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي كرم بني آدم على العالم وفضل الأنبياء على الملائكة وبني آدم والصلاة والسلام على رسوله
محمد المعظم المكرم وعلى آله وأصحابه وسلم وبعد فقد أمرني صاحب الزمان وخليفة الرحمن على انتخاب كتائب أعلام الأخيار لمحمود بن
سليمان الشهير بالكفوي ...

cümleleriyle başlar ve varak 199/b'de

الشيخ العالم الكامل شيخ بالي الصوفي رحمه الله له شرح أصول الطريقة وشرح الفصوص وله رسالة في السلوك مسمى بأصول
الفقر تم الكتاب بعون الملك الوهاب في سنة 1237.

cümleleriyle son bulur.

2.10. Ketâib'in Dünya Kütüphanelerinde Ulaşılamayan Nüshaları

Tesbit edilebilen nüshalar ve bulundukları kütüphaneler;

1. Avusturya Milli Kütüphanesi numara 1178 (Viyana). 2. Berlin Devlet Kütüphanesi numara 10027 (Berlin). 3. Brinston Kütüphanesi numara 557 (USA). 4. Fas Krallığı Kütüphanesi numara 1105 (Rabat). 5. Fransa Millî Kütüphanesi numara 2097 (Paris). 6. Hidiviyye Kütüphanesi numara 5/117 (Kahire). 7. Kadiriyye Kütüphanesi numara 1242 (Bağdat). 8. Mahmudiyye Kütüphanesi numara 2575 (Medine).

2.11. Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

1. *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*: Müellifi, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî (ö. 1304/1886)'dir.⁴⁴⁷

Mahmûd Kefevî *Ketâib*'de hangi gerekçeleri belirtmişse hemen hemen aynılarının belirtildiği bir giriş ile söze başlayan Leknevî, diğer tabakat kitaplarının bir bölümünün ismini de zikreder. Mukaddimedede Kefevî'nin aksine fakihlerin tabakalarını altı kısım olarak belirtir. Kendisinin ulaşabildiği kitaplar içinde tasnif bakımından en

⁴⁴⁷ Halit Ünal, “el-Fevâidü'l-behiyye”, *DİA*, İstanbul, 1995, c. XII, s. 502.

güzelinin *Ketâib* olduğunu beyan ettikten sonra kitabın metodunu gerekçe göstermek suretiyle onu esas aldığını ifade eder. Sadece fakihlerin biyografilerine ait bölümü alfabetik olarak aldığını söyler.⁴⁴⁸ Mukaddime, biyografiler ve sonuç kısmının da işlendiği kitapta 526 fakihin⁴⁴⁹ biyografisini zikrettiğini söyler. Aradaki eklerle birlikte bu sayının 587 kişiye ulaştığını kaydederek eserini tamamladığını beyan eder.⁴⁵⁰

2. *Muhtasar'u Ketâib*: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü Numara 3401/2. Kim tarafından özetlendiğine dair bir kayıt olmadığı gibi hangi ölçüye göre özetlendiği de belirtilmemiştir.

3. *Muhtasar'u Ketâib*: Atıf Efendi Kütüphanesi 1807 numarada kayıtlı olan bu nüshanın da kim tarafından özetlendiğine dair bir kayıt olmadığı gibi hangi ölçüye göre özetlendiği de belirtilmemiştir.

4. *Muhtasar'u Ketâib*: Kılıç Ali Paşa 728 numarada kayıtlı olan bu nüshada bütün bölümler olmakla beraber belli ölçü belirtilmeksizin özetlenmiştir. Hicri 1120'de Abdülhak İmam bin Ömer eş-Şafî el-Mısri tarafından kendisi için yazıldığı ifadesiyle istinsah edilmiştir. İhtisar eden belli değildir.

5. *Müntahabu a'lâmi'l-ahyâr fî tabakati'l-hanefiyyi'l-muhtâr*: Eser, Özbekistan Birûnî Şarkşinaslık (Doğu Araştırmaları) Enstitüsü Kütüphanesi, Numara 2533'te kayıtlı olan bu isimle kaydedilmiştir. İhtisar edeni belli değildir. 42 varaktan oluşmaktadır. Peygamberimiz (s.a.v.) ile başlayıp Şeyh Bâlî es-Sofi'nin biyografisi ile sona ermektedir.

Ketaib günümüzde bazı çalışmalara konu edilmiştir. Bunlar içinden R. Repp'in the Mufti of Istanbul'u, Murat Şimşek'in *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik* adlı çalışması ve *Mahmûd b. Süleyman Kefevî'nin Ketâib Adlı Eserinde Hz. Peygamberin Konumu, Fazileti, İdari ve Kazai Tasarrufları ile İlgili Görüşlerinin Yer Aldığı Bölümün Tahkiki*, isimli makalesi zikredilebilir. (Bk. İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy., 14, 2009, s. 375-390.) Bu makalede Şimşek, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Bölümü Nu. 481'de kayıtlı olan eseri *Terceme-i Ketâib* olarak zikretse de, bu eser Kefevî'ye ait değildir. *Terceme-i Mahmûd Kefevî Sahibu'l-Ketâib* şeklinde kayıtlı olan bilgi müellifimizin hayat hikayesini ihtiva eder. (Bkz. a.g.e., vr. 3/a-b).

⁴⁴⁸ Leknevî, *el-Fevaidü'l-behiyye*, ss. 2-4.

⁴⁴⁹ Halit Ünal, DİA maddesinde bu sayıyı 524 olarak vermiştir. Mevcut baskılarda da 524 kişi görünmektedir. Muhtemelen nüshalarda iki kişinin biyografisi istinsah esnasında düşmüştür.

⁴⁵⁰ Leknevî, *el-Fevaidü'l-behiyye*, s. 233.

Guy Burak'ın *The Second Formation of Islamic Law The Hanafi School in the Early Modern Ottoman Empire*⁴⁵¹ adlı çalışmaları zikredilebilir.

2.12. Ketâib'in Neşirleri

1. Kefevî, Mahmûd b. Süleyman Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, thk. Saffet Köse, Murat Şimşek, Hasan Özer, Huzeyfe Çeker, Güneş Öztürk, Mektebetü'l-İrşâd 1-4, İstanbul, 1438/2017.

Bu çalışma Türkiye'de yapılmış olup eserin tahkikli ilk baskısı olması açısından önemlidir. Ancak fihrist ve seçilen nüshalar yeterli görünmemektedir.

Eserin çalışılan bölümünde (birinci cilt 1-377. sayfalar) tesbit edilen bazı eksiklikler şunlardır.

- Kefevî 29 peygamber ismini zikretmesine rağmen bu baskıda 24 isme başlık açılmıştır.
- Sayfa 125-126'da Sahabe fakihlerinin anlatıldığı bölümde mütevassitûn fakihlerin anlatıldığı paragraf kaydedilmemiştir.
- Sayfa 129'da anlam kaymasına sebep olan لَمَّا kelimesi yazılmamıştır.
- Sayfa 246'da nüsha seçimi sebebiyle وكان من سادات سليمان خارجه ile cümleleri arasındaki bir sayfaya yakın bilgi kaydedilmemiştir.
- Sayfa 268'de Tâbiîn fukahasından Atâ b. Yesâr, Süleyman b. Yesâr başlığı altında zikredildiği için fakih sayısı eksik görülmektedir.
- Sayfa 345'de nüsha seçiminden kaynaklanan Kanuni Sultan Süleyman'ın Ebû Hanîfe'nin kabrine dair ziyaretinin anlatıldığı paragraf kaydedilmemiştir.
- Sayfa 355'de Abdurrahman b. Kâsım el-Utekî olması gereken isim Abdurrahman b. Ebi'l-Kâsım el-Utekî olarak verilmiştir.
- Sayfa 356'da Cemalettin el-Yezdî olması gereken isim Cemaleddin el-Pezdevî olarak verilmiştir.
- Sayfa 368'de Ahmed b. Hanbel'in hocası Hüseyim'in ismi Hişâm olarak verilmiştir.⁴⁵²

⁴⁵¹ Guy Burak, *The Second Formation of Islamic Law The Hanafi School in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University Press, New York 2015.

⁴⁵² Bkz. Mustafa Ertürk, "Hüseyim b. Beşîr", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 64.

- Sayfa 371’de meşhur Abbâsî veziri ve mihne hadiselerinde faal rol üstlenerek Ahmed b. Hanbel’i sorgulayan Mutezilî alim İbn Ebû Düâd’ın ismi İbn Düâd olarak verildiği gibi, İbn Ebû Düâd olarak da verilmiştir.⁴⁵³
- Diğer bölümlerde de nüsha seçiminden kaynaklanan pekçok eksik olduğu bilinmektedir. Özellikle İbnu’l-Bezzâzî Muhammed b. Muhammed el-Kerderî’nin biyografisinin verildiği bölümün son kısmında 2 varaklık bilgi eksiktir. Yine aynı bölümün devamında Simavna Kdısı Şeyh Bedreddin, Mevlânâzâde Burhânuddin Haydar el-Acemî el-Herevî ve Sirâcuddîn Ömer b. Fâris el-Kettânî’nin hayatının anlatıldığı varaklar da (bkz.vr. 521a-523b) mevcut değildir.
- Kullanılan nüshaların varak numaraları belirtilmediği için okuyucunun asıl nüshaya veya nüshalara müracaat imkanı oluşmamıştır.
- Nüshalara ait farklar dipnotlarda verilmediği için hangi yöntemin kullanıldığı tesbit edilememiştir.

2. Kefevî, Mahmûd b. Süleyman Kefevî, *Ketâibü a’lâmi’l-ahyâr min fukahâi mezhebi’n-Nu’mâni’l-muhtâr*, thk. Abdülatîf Abdurrahmân. Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye I-II, Beyrut-Lübnan.

Yurtdışında yapılan bu çalışma, önceki neşrin kopyalanmış hali gibi gözükmekte olup, fihristi yetersizdir. Muhakkik, Kefevî’nin naklettiği meseleleri esas alarak konu başlıkları oluşturmuş, ancak çalışmada kullandığı nüsha hakkında fotoğraf dışında bilgi vermemiştir. Yaptığımız incelemede muhakkik tarafından örnek sayfası sunulan eser İstanbul Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Bölümü numara 1381’de kayıtlı olan nüshadır.

Eserin çalışılan bölümünde (birinci cilt 1-215. sayfalar) tesbit edilen bazı eksiklikler şunlardır:

- Çalışmada esas alınan nüsha metin üzerinde tesbit edilemediği için okuyucunun asıl nüsha veya nüshalara metin üzerinden ulaşması mümkün görünmemektedir.
- Nüshalara ait farklar dipnotlarda verilmediği için hangi yöntemin kullanıldığı tesbit edilememiştir.
- Bölümler maddeler halinde verilmediği için, okuyucunun zikredilen peygamber, sahabe, tâbiîn ve müçtehit imamların sayısına ulaşması oldukça zor görünmektedir.

⁴⁵³ Bkz. Yavuz, “İbn Ebû Düâd”, İstanbul, 1999, *DA*, c. XIX, ss. 430-431.

- Kefevî'nin alıntı yaptığı eserlere herhangi bir atıfta bulunulmamıştır.
- Bu çalışmada Ketâib bilgisayar dosyası haline getirilmiş ve yazmalarda mevcut olan konu başlıklarına ek yapılmak suretiyle okuyucuya sunulmuştur.
- İstanbul baskısı c. I, s. 345'de nüsha seçiminden kaynaklanan Kanuni Sultan Süleyman'ın Ebû Hanîfe'nin kabrine dair ziyaretinin anlatıldığı paragraf bu çalışmada da c. I, s. 192'de olması gerektiği halde kaydedilmemiştir.
- İstanbul baskısı c. I, s. 356'da Cemalettin el-Yezdî olması gerekirken Cemaleddin el-Pezdevî olarak verilen isim bu baskıda da c. I, s. 200'de aynı hata ile verilmiştir.
- Bu çalışmada c. I, s. 203'de var olan noktalama ve kelime tesbit hatası İstanbul baskısı c. I, s. 359'daki hatanın aynısıdır.
- Yine c. I, s. 207'de Ahmed b. Hanbel'in hocası Hüseyim'in ismi Hişâm olarak verilmiştir.⁴⁵⁴
- Sayfa 211'de meşhur Abbâsî veziri ve mihne hadiselerinde faal rol üstlenerek Ahmed b. Hanbel'i sorgulayan Mutezilî alim İbn Ebû Düâd'ın ismi İbn Ebû Dâvûd olarak kaydedilmiştir.⁴⁵⁵

Yurtdışında yapılan bu çalışma, Saffet Köse ve arkadaşlarının kopyalanmış hali gibi gözükmemekte olup, okuyucuya esaslı bir kolaylık sağlamadığı için yetersizdir. Muhakkikin konulara başlık koymasının güzel olmakla birlikte, seçilen nüshalar sağlıklı yetersiz ve yapılan fihrist istifade edilecek nitelikte detaylı olmamıştır.

2.13. Nüsha Seçiminde İzlenen Yöntem ve Tahkik İçin Seçilen Nüshalar

Ketâib'in bir proje kapsamında ele alınması düşüncesi şüphesiz tez izleme komitesinde yer alan değerli Murteza Bedir hocamın fikridir. Çalışma öncesinde tahkike esas olacak güvenilir nüshaların tesbiti için yine Murteza Bedir hocanın başkanlığında projeye katılan araştırmacılar, nüsha toplama ve değerlendirme çalışması yapmışlar, sonucunda da Türkiye ve dünya kütüphanelerinden toplam 21 tam nüsha ile 4 muhtasara ulaşılmıştır. Elde mevcut olan nüshalar üzerinden hareketle tenkitli neşrin en doğru şekilde gerçekleştirilebilmesi gayesiyle nüshalar üzerine soy-bilim yöntemi

⁴⁵⁴ Bu dört hatanın İstanbul baskısı ile örtüşmesi bu çalışmanın onun kopyası olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

⁴⁵⁵ Bkz. Yavuz, "İbn Ebû Düâd", c. XIX, ss. 430-431.

(stemmatics) uygulaması yapılmış, ayrı köklerden geldiği düşünülen 4 nüshanın seçimi gerçekleştirilmiştir.⁴⁵⁶

Tahkikte esas alınan nüshaların arapça metindeki sıralaması şöyledir:

1. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet Hazinesi numara 1201’de kayıtlı nüsha, ilk nüshadır. Bu nüsha tahkik edilen bölümde sıralamada birinci kabul edilmiş ve (ﻱ) elif harfi ile gösterilmiştir.
2. Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmed Kütüphanesi numara 2949’da kayıtlı nüsha, ikinci nüsha olup tahkik edilen bölümde sıralamada ikinci kabul edilmiş ve (ﺡ) ha harfi ile gösterilmiştir.
3. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü numara 548’de kayıtlı nüsha, üçüncü nüsha olup tahkik edilen bölümde sıralamada da üçüncü kabul edilmiş ve (ﺱ) sin harfi ile gösterilmiştir.
4. Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa Bölümü numara 1041’de kayıtlı eser dördüncü nüsha olup tahkik edilen bölümde de sıralamada dördüncü kabul edilmiş ve (ﺭ) re harfi ile gösterilmiştir.⁴⁵⁷

2.14. Tahkikte Takip Edilen Yöntem

Tezin tahkike ayrılan III. bölümünde takip edilen yöntem maddeler halinde şöyle sıralanabilir;

- En doğru nüshaya ulaşabilmek için her hangi bir metne bağlı kalmak yerine tercih yöntemi kullanılmış, en doğru olduğu düşünülen nüsha tercih edilmiş diğer nüshalar ise dipnotta verilmiştir.
- Seçilen nüshaların doğru olmadığı düşünüldeği yerlerde diğer nüshalardan istifade edilmiştir. Onlarda da sağlıklı metin yoksa metne müdahil olunmamış, doğru olduğuna kanaat getirilen bilgi dipnotta gösterilmiştir.
- Tahkiki yapılan metinde varak numaraları Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmed Kütüphanesi numara 2949’da kayıtlı nüsha esas alınarak köşeli parantez içinde [58/a] şeklinde gösterilmiş olup metne dahil edilmiştir.

⁴⁵⁶ Soy-bilim yöntemi (stemmatics) uygulaması için Paul Mass’in *Stemmatics* adıyla kaleme aldığı ve Murteza Bedir’in Türkçeye aktardığı çalışmadan istifade edilmiştir. Bkz. Murteza Bedir, *Stemmatik Tenkitli Metin Neşrinde Soy Ağacı Yaklaşımı*, Küre Yayınları, İstanbul, 2014.

⁴⁵⁷ Bu nüshaların ilk ve son varakları bölüm sonunda gösterilmiştir.

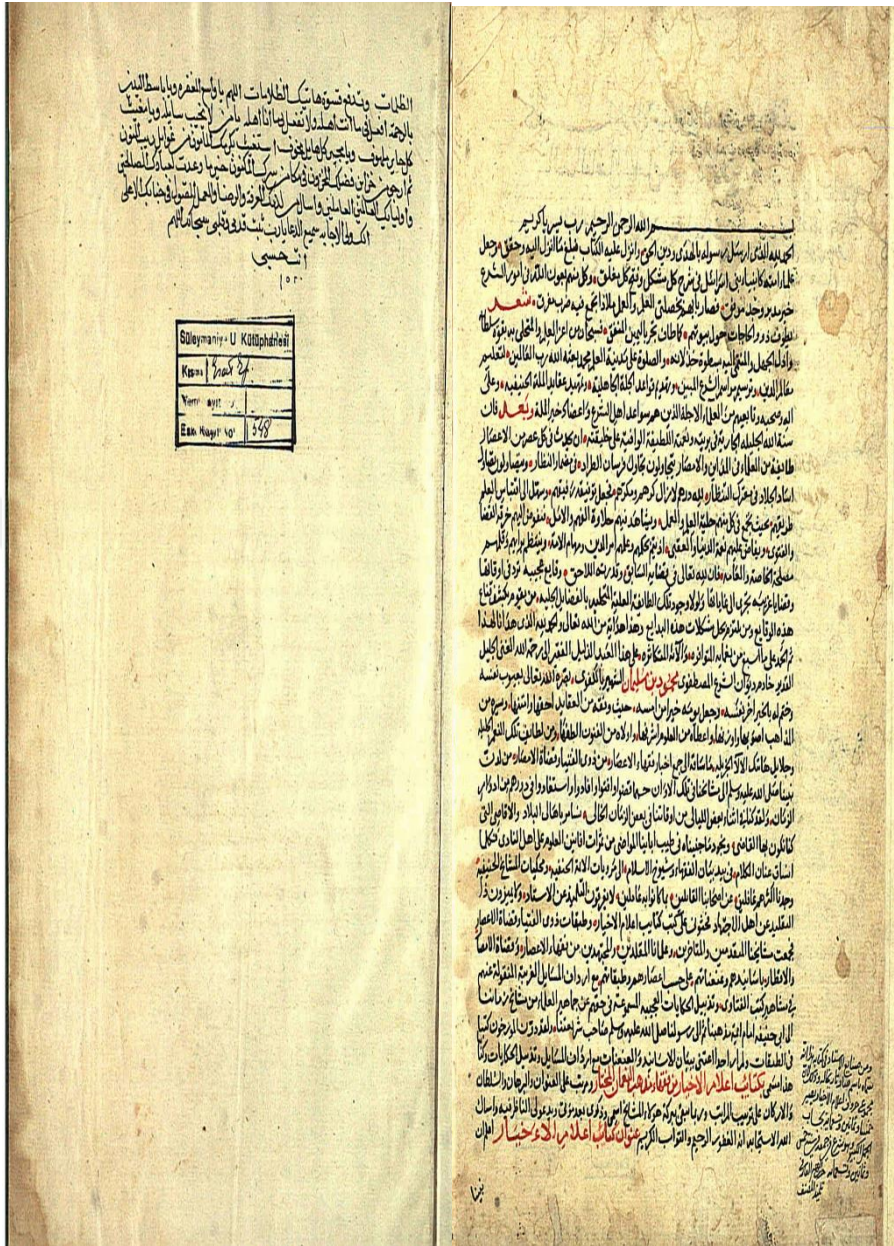
- Tazim cümleleri verilirken Topkapı Sarayı Müzesi Emanet Hazinesi numara 1201 esas alınmış, konu sonlarındaki *والله تعالى موفق للصواب* cümleler rekaa font ile gösterilmiştir.
- Nüshalardaki ilave bilgiler (+) eksik bilgiler (-) işareti gösterilmiştir.
- Nüshaların kenarlarında kayıtlı notlardan gerekli olduğu düşünülenler dipnotta zikredilmiştir.
- Arapça metinde günümüz yazım kuralları esas alınmıştır. Örnek olarak zekat kelimesinin yazımında eski imla olan *زكة* yerine yeni yazımdaki *زكاة* kullanılmıştır.
- Anlaşılması güç görülen garip kelimeler ve bazı mekan isimleri hakkında okuyucaya kolaylık olması gayesiyle dipnotta açıklamalar verilmiştir.
- Âyet-i Kerîme'ler harekelenerek özel bir paranteze alınmış, dipnotta sure ve âyet numarası verilmiştir.
- Hadîs-i şerîfler özel parantez içinde gösterilmiş kaynakları tesbit edilmiştir.
- Sahabe hutbeleri ve şiirler için kaynak taraması yapılmış ve erişilenler dipnotta gösterilmiştir.
- Kefevî'nin alıntı yaptığı İbn Kuteybe'nin *el-Me'ârif*'i gibi kaynaklara dipnotta atıf yapılmıştır.
- Tahkik edilen metinde konu başlıkları siyah yazı belirtilmiştir.
- Peygamberler bölümü kendi içinde numaralandırılmış ve 29 peygamber zikredilmiştir.
- Sahabe, tâbiîn ve müçtehit imamlar biyografisi verilen kişi adedinin tesbiti için genel sıralama ile verilmiş, ayrıca tâbiîn ve müçtehit imamlar sayılarının tesbiti gayesiyle parantez içinde sıralamaya tabi tutulmuştur. Örnek olarak Tâvûs genel sıralamada 56. Tâbiîn içinde ise 28. olarak sıralanmış ve 56- (28) şeklinde verilmiştir.
- Kaynak olarak zikredilen kitaplar hakkında ilk defa geçtikleri yerlerde müellif adı, tam adı vb. bilgileri verilmiş, daha sonraki yerlerde ise sadece müellifin meşhur adı veya nisbesi ile kitabın kısa adı verilmiştir.

Ketâib'in Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Emanet Hazinesi, nr. 1201'de kayıtlı nüshasının ilk ve son sayfaları (!)

Ketâib'in Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., III. Ahmed, nr. 2949'da kayıtlı nüshasının ilk ve son sayfaları (ح)

Ketâib'in Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 548'de kayıtlı nüshasının ilk ve son sayfalar (س)

Ketâib'in Süleymaniye Ktp., Ragıp Paşa, nr. 1041'de kayıtlı nüshasının ilk ve son sayfaları (۲)

II. BÖLÜM

KETÂİB'DE ZİKREDİLEN PEYGAMBERLER, SAHABE, TABİİN VE MÜCTEHİD İMAMLAR

1. Şeriat Fikri ve Geçmiş Şeriatlar

Kefevî bu bölümde “Din-i Mübin-i İslâm”ın temellerini (Erkân) ele alır. Allah Teâlâ’nın hikmeti gereği kulların maslahatı için şeriatı vazettiğini ifade ederek bölüme başlar. İlk “Kâdı” ve ilk “hâkim”in Allah Teâlâ olduğu, insanların maslahatı için muhtelif şeriatlar belirlediği, kullarıyla mükelleflik sözleşmesi-(misak) yaptığı, bunun için adaleti emredip zulmü yasakladığını belirtir. Yargının görevinin hakkı ortaya çıkarmak ve kargaşayı önlemek olduğunu söyler. Yeryüzünü imar etsinler, insanları idare edip kemale sevk etsinler, ilâhî emirleri tatbik etsinler, helal ve haramı açıklasınlar diye kendisine niyabeten peygamberler gönderdiğini, bunu kendi ihtiyacından değil, insanların ilâhî emirleri vasıtasız almadaki eksikliklerinden dolayı yaptığını dile getirir. Yargıda eski şeriatların, nesh olmadığı sürece bizim için de delil olabileceğini (şer‘u men kablena) zikreder.⁴⁵⁸

Yüz yirmi dört bin peygamber gönderildiğini, bunların üç yüz onbeşinin resul olduğunu belirttikten sonra kitaplara gelir. Elli sahife Şit’e (a.s.), otuz sahife İdrîs’e (a.s.), yirmi sahife İbrahim’e (a.s.), Tevrât’ın Mûsâ’ya (a.s.), Zebûr’un Dâvûd’a (a.s.), İncil’in İsâ’ya (a.s.) ve Kur’ân-ı Kerîm’in Peygamberimize (s.a.v.) olmak üzere toplam 104 kitap gönderildiğini kaydeder. Hz. Âdem’den (a.s.) Peygamberimiz’e (s.a.v.) kadar, adı Kur’ân-ı Kerîm’de zikredilen ve zikredilmeyen⁴⁵⁹ 29 peygamberin hayat hikâyelerine temas eder. Zülkarneyn’in (a.s.) salih bir kral, Lokman’ın (a.s.) da iyi bir hekîm olduğunu kaydeder. Efdaliyyet meselesini ele alır. Peygamberimizin en üstün olduğunu, diğer peygamberlerin de meleklerden üstün olduğunu zikreder. Peygamberlerden sonra efdaliyyetin sırasıyla Cebrâil (a.s.), İsrâfîl (a.s.), Mîkâil (a.s.), Azrâil (a.s.), Hamele-i Arş (a.s.), Kerûbiyyûn (a.s.), Rûhâniyyûn (a.s.), Rıdvân (a.s.) ve Mâlik’e (a.s.) ait olduğunu zikreder. Sahabe, tabiin, şehidler ve salihlerin diğer meleklerden üstünlüğünü vurgular. Bu konudaki ihtilafları ele alır. Usûlû’d-dîn

⁴⁵⁸ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 9b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 58-60.

⁴⁵⁹ İsimleri zikredilmeyen Şit veya Şîs (a.s.), Yûşa‘ (a.s.), Kâleb (a.s.), İsmâvîl (a.s.) ve Şeğyâ’yı (a.s.) zikreder.

konularında hakkın bir olduğunu, fûrûda ise ihtilafın doğal olduğunu, içtihadın, hakkı arama meselesi olması dolayısıyla her müctehidin sevab alacağını kaydeder. Millet-i İslâmiyyenin haricindeki şeriat sahibi milletlerin Ehl-i Kitâb (Yahudî ve Hristiyanlar) ve Şibh-i Ehl-i Kitâb (Mecûsî ve Maniheistler) olmak üzere ikiye ayrıldığını ve bunlarla ilgili hükümleri zikreder. Bi'setten önce insanların “Ehl-i Kitâb” ve “Ümmî”ler olmak üzere iki gurup olduklarından ve bunların şeriatlarından bahseder. Vahiy, tenzil, münâcât ve tevîl’de ilâhî sırların, Rabbânî nurların, mebde’, vasat ve kemâl olmak üzere üç kademeli olduğunu söyler. Şeriatın gelişinin mebde’e, zuhûrunun vasata, ilanının kemâle benzediğini, Tevrat’ta zâhirî siyasetin, İncil’de batinî siyasetin, Kur’an’da ise her ikisinin de oluşu vesilesiyle, neshin ibtal değil tekmil oluşunu, nesh olmadıkça önceki şeriatların bâkî ve sâbit olacağından bahseder. Son olarak ulemanın çoğunluğuna göre Kur’an’ın tanımının, lafız ve mana olduğunu, ancak lafzın lâzım rûkûn olmadığını, dolayısıyla Ebû Hanîfe’ye göre namazda Farsça Kur’ân okumanın cevazına temas eder, bu meseleyi nakiller yaparak ele alır. Bu bölümde özetle İslam şeriatinin kendisine dayandığı peygamberler halkasını, şeriat sahibi peygamberleri ve onlara verilen hükümlere temas eder.⁴⁶⁰

Kefevî insanların maslahatı için şeriata/dine muhtaç olduklarını beyan eder. Yüce Allah’ın hikmeti gereği kullarına değişik zamanlarda, peygamberleri vasıtasıyla muhtelif hükümler gönderdiğini belirtir. Her bir peygamberin kendi dönemine göre hükümlerle vazifelendirildiğini, bu itibarla geçmiş şeriatlerin nesh edilebildiğini anlatır. Allah Teâlâ’nın ilk hâkim ve kâdî olması durumunu özellikle vurgular. Peşi sıra isimleri Kur’ân-ı Kerîm’de zikredilen ve zikredilmeyen yirmi dokuz peygamberi ve onlara ait bilgileri şeriat fikri bağlamında ele alır.

1.1. Peygamberler ve Kefevî’nin Zikrettiği Peygamberler

Allah (c.c.) kullarının dünya ve ahiret işlerini düzenleme hususunda kulları arasından tebliğ ve irşad vazifesi yapmak üzere elçiler seçmiştir. Bir kısmına hem kitap hem de şeriat vererek onları resûl olarak görevlendirmiş, bir kısmını ise sadece peygamberlik vazifesi ile görevlendirmiştir.

Peygamberlerden bahsedilecek olan bu bölümde “resûl” ve “nebî” kavramları ile ilgili görüşlere kısaca temas edilmesi uygun olacaktır. Kimi âlimlere göre “resûl” ve

⁴⁶⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 9b-21a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 60-100.

“nebî” kelimeleri müteradiftir.⁴⁶¹ Zira peygamberlere, Allah’tan haber getirmeleri ya da makamlarının yüceliği dolayısıyla “nebî”, Allah ile kulları arasında elçilik yapmaları dolayısıyla “resûl” denilmektedir. Kimi alimlere göre ise “resûl, “nebî”den bazı hususiyetlerle ayrılmaktadır.⁴⁶² Farkı kabul eden alimlerin çoğunluğu bu farkı, “Resûl: müstakil bir şeriat ve kitap sahibidir.” diyerek ortaya koyarlar.⁴⁶³ Sarahaten belirtmese de yaptığı nakillerden Kefevî’nin de bu görüşe iştirak ettiği anlaşılmaktadır.

Allah Teâlâ evveli Hz. Adem (a.s.) sonuncusu Muhammed (s.a.v.) olmak üzere yüz yirmi dört bin peygamber göndermiştir. Resûllerin adedi üçyüz onbeştir.⁴⁶⁴ Bu peygamberlere gönderilen ilâhî kitap ve sahifelerin adedi yüz ondörttür. Bunlardan dördü kitap olup, Tevrât Mûsâ’ya (a.s.), Zebûr Dâvûd’a (a.s.), İncil îsâ’ya (a.s.) ve Kur’ân Muhammed (s. a.v.) Efendimize, yüz sahifeden onu Hz. Adem’e (a.s.), ellisi Şis’e (a.s.), otuzu İdris’e (a.s.), on sahifesi İbrâhim’e (a.s.) gönderilmiştir.⁴⁶⁵

Burada Kefevî’nin takip ettiği sıra dikkate alınarak peygamberler ve onlara gelen hükümler/bilgiler incelenecektir.

1. Âdem (a.s.)

İlk insan ve ilk peygamber olarak ilâhî hükümlere mazhar olan Hz. Âdem’dir. Allah Teâlâ Hz. Adem’e bütün isimleri öğretmiştir.⁴⁶⁶ Yaklaşılması dahi yasak olan ağacın dışında, cennetin her türlü nimetinden istifade edebileceği Allah tarafından kendisine bildirilerek ilk helal ve haram kavramlarıyla tanıştırılmış olan da odur.⁴⁶⁷

Hz. Adem’e verilen hükümleri Kefevî’nin anlatımında birkaç başlık altında mütalaa etmek mümkündür. Bunlardan bir bölümü Kefevî’nin kaynaklarında zikredildiği için yer yer onlara da temas edilecektir. *Gıdalarla ilgili*: Allah cc leş, kan ve domuz etini haram kılmıştır. *Eğitimle ilgili*: Gönderilen ilk kitapta yirmi bir harf olmak üzere alfabe verilmiş ve bununla insanların eğitimi istenmiştir. *İktisadla ilgili*: İnsanlar

⁴⁶¹ Bkz. Yavuz, “Peygamber”, *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIV, ss 257-262.

⁴⁶² Bu hususiyetlerin neler olduğu için bkz. Muhammed Ali et-Tehânevî, *Mevsû’atü Keşşâfî istilâhâtî’l-’ulumi ve’l-funûn*, tahk. Ali Dehrûc, Mektebetü Lübnan Nâşirûn, Lübnan, 1996, c. I, s. 860.

⁴⁶³ Bkz. Ebû’l-Mu’in en-Nesefî, *Bahrü’l-Kelâm*, Mektebetü Dâri’l-Furkân, ts., s. 282; es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürânî, *Şerhu’l-Makâsıd*, Daru’l-kütübî’l-ilmiyye, Lübnan, 2011, c. III, s. 268.

⁴⁶⁴ Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, 5, 179; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, 56; et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed bin Cerîr, *Târîhu’r-rusul ve’l-mülûk (Târîh-i Taberî)*, tahk. Muhammed Ebû’l-fazl İbrahim, Dâru’l-me’ârif, I-XI, Mısır, ts., c. I, ss. 150-151.

⁴⁶⁵ Kefevî, Hz. İbrahim’e (a.s.) yirmi sahife verildiğini belirtirken Hz. Adem’i (a.s.) sahife verilenlerin arasında zikretmez. Ayrıca bkz. İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 56; Tâberî, *a.g.e.*, c. I, ss. 312-313; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 16b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 85.

⁴⁶⁶ BakaraSûresi, 2/31.

⁴⁶⁷ Bkz. Arâf Sûresi, 7/19; Süleyman Hayri Bolay, “Âdem”, *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, ss. 358-363.

arasında maişet temininin kolaylaşması için ilk olarak altın ve gümüş paranın Hz. Adem tarafından darbedildiği (basıldığı) ifade edilmiştir.⁴⁶⁸ *İbadetle İlgili:* Kefevî, Hz. Adem'in dünya ölçüsüyle ibadet vakitlerini bilemediğini, bunu Allah'a cc arzemesi sonucu kendisine horozun gönderildiğini belirtir. Yine cennette meleklerin zikrini duyduğunu, şimdi ise duyamadığını ifade edince, zikri öğretmek üzere meleklerin tesbîhâtını ona duyurduğunu, ayrıca Allah Teâlâ'nın Hz. Adem'e cennetten özel bir ibadet çadırı verdiğini, Kabe'nin o çadırın yerine ilk olarak taştan ve çamurdan oğlu Hz. Şît tarafından inşa edildiğini ifade eder.⁴⁶⁹ Kaynaklar Hz. Adem'in defalarca hac yaptığını zikrettiği halde, Kefevî hac ibadetine temas etmez, aynı şekilde kutsal ve güvenli bölge olarak da harem hudutlarının belirlenmesi konusunu işlemez.⁴⁷⁰ Halbuki Mekke'ye gelen Hz. Adem'e hac menâsikine ait mekanların tamamının melek tarafından gösterildiği Kefevî'nin kaynaklarında ifade edilmektedir.⁴⁷¹ *Elbise ve Giyim:* Cennette yasak ağacın meyvesini yediklerinde ayıp yerleri görünmesin diye yapraklarla örtünmeye çalışan Hz. Adem ve Havva'nın giyim konusunu işlemez. et-Taberî bu konuda Hz. Adem'in yeryüzüne indikten sonra derisinden ve yününden istifade etmek için bir koç kestiğini, yününü eğirmek suretiyle kendisine ve Hz. Havva'ya elbise ve örtü yaptığını belirtir.⁴⁷²

Evlenme, Adak Sunma ve Cana Kıymanın Haramlığı İle İlgili: Kefevî, Hz. Adem'in şeriatinde farklı senelerde doğan ikiz çocukların bir diğeri ile evlenmelerine izin verilmesini işlemez. Bu bağlamda Kâbil-Hâbil meselesini de zikretmediği için insan öldürmenin haramlığı ve Allah'a adak sunma konularını da gündeme getirmez. Bu konular Kefevî'nin kaynakları arasında yer alan İbn Kuteybe ve et-Taberî tarafından zikredilir.⁴⁷³

2. Şît veya Şîs (a.s.)

Kur'an-ı Kerim'de zikri geçmeyen ve Hz. Adem'in üçüncü oğlu olan, Hz. Şît'e ait bilgiler ağırlıkla İsrâiliyat kaynaklarından ve İbn Abbas'tan gelen rivayete

⁴⁶⁸ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 18; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 10a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 60.

⁴⁶⁹ et-Tâberî, *Târih-i Tâberî*, c. I, ss. 124, 151; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 10a-b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 60.

⁴⁷⁰ Bkz. el-Ezrakî, Ebu'l-Velîd, *Ahbâru Mekke vema câe fihâ mine'l-âsâr*, tahk. Abdülmelik bin Dehîş, el-Mektebet'ül-esedî, yy., 2003, c. I, ss. 78, 82; c. II, ss. 681-682.

⁴⁷¹ et-Tâberî, *Târih-i Tâberî*, c. I, s. 124.

⁴⁷² Bkz. et-Tâberî, *Târih-i Taberî*, c. I, s. 124.

⁴⁷³ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 17-18; et-Taberî, *Târih-i Taberî*, c. I, s. 139-140.

dayanmaktadır. Hâbil'in öldürülmesinden sonra doğduğu ve ağabeyine çok benzediği için Allah'ın hibesi anlamında Şît olarak isimlendirilmiştir.⁴⁷⁴

Kefevî, onun Hz. Adem'in en güzel ve üstün evladı olduğunu, bütün yönleriyle babasına benzediğini belirtir. Hz. Şît'e içinde hadlerin ve hükümlerin açıklandığı elli sahifenin indirildiğini belirtir. Kefevî bu hadler ve hükümler konusunda herhangi bir açıklama yapmaz. Kefevî'de zikredilen hükümler. *Vasî ve veliahd olması*: Hz. Adem oğlu Şît'i vasîsi ve veliahtı tayin etmiştir. *Neseplerin Ona Dayandırılması*: Kefevî, insanoğlunun soyunun Hz. Şît'in nesli ile devam ettiğini zikreder. *İbadetle İlgili*: Kefevî, Hz. Adem'e verilen ibadet çadırının yerine, taş ve çamur kullanarak Kabe'yi ilk inşa edenin Hz. Şît olduğunu kaydeder.⁴⁷⁵

Ancak Kefevî, et-Taberî'de zikredilen şu bilgilere temas etmez. et-Taberî, Hz. Adem'in ona, gece-gündüz vakitleri ile ibadet saatlerini öğrettiğini ve gelecekteki tûfan hakkında bilgi verdiğini kaydeder. Ayrıca ağabeyi Kâbil'den cinayet işlemesi ve azgınlığı sebebiyle, soyundan da zina ettikleri ve şarap içtikleri için uzak kalmasını vasiyet ettiğini, belirtir.⁴⁷⁶ Yine Hz. Adem'e indirilen suhuf ile kendisine gönderilen sahifeleri bir araya topladığı ve onlarla amel ettiğini de zikreder. Hz. Şît'e indirilen suhufu hikmet, kimya, simya, riyâzî ilimlerin yanında bazı sanatlara dair bilgilerin de olduğu kaydedilmiştir.⁴⁷⁷

Yine Kisâî'nin zikrettiği Hz. Adem'in şu vasiyetine de temas etmez. Hz. Adem;

“Ey oğulcağızım! Ben bu dünyadan ayrılıp Rabb'ime kavuşacağım. Aman ha! Kelime-i tevhîd'den asla ayrılma, Öncekilerin ve sonrakilerin efendisi Muhammed'e iman eyle (s.a.v.). Zürriyetim seninle devam edecek. Onları Kâbil'in zürriyetinden uzak tut, cenazemin yıkama/kefenlenme işlerini öğren sonra nesline öğret, cenaze namazımı kıl.”⁴⁷⁸ Muhtemelen onun baktığı açıdan bu bilgiler gerekli görülmemiştir.

⁴⁷⁴ Kisâî, Ali bin Hamza, *Kıyasu'l-enbiyâ'*, nşr. Nşr. İshâk bin Saûl Eisenberg,, Leiden, 1922, s. 73; et-Taberî, *Târih-i Taberî*, c. I, s. 152; Şinasi Gündüz, “Şît”, *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXIX, ss. 214-215.

⁴⁷⁵ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 18; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 10b; *Ketâib (T)*, c. 1, ss. 60-61.

⁴⁷⁶ et-Taberî, *Târih-i Taberî*, c. 1, s. 168.

⁴⁷⁷ Gündüz, *a.g.m.*, c. XXXIX, ss. 214-215.

⁴⁷⁸ Kisâî, *a.g.e.*, ss. 75-78.

3. İdrîs (a.s.)

İdrîs bin Yâdin bin Mîhlâîl bin Kaynan bin Anûş bin Şîr bin Adem. İsmi Uhnûh olup, Allah'ın kitaplarına ve İslâm'ın hükümlerine olan düşkünlüğü sebebiyle İdrîs olarak isimlendirilmiştir.⁴⁷⁹ Kur'ân-ı Kerîm'de ismi geçen peygamberlerdendir.⁴⁸⁰

Kefevî'nin anlatımıyla Hz. İdrîs'in (a.s.) özelliklerinden bir kısmı. *Doğumu ve Bilgeliği*: Kefevî, onun Mısır'da doğduğunu, başlangıcından itibaren kendini bilgiye adanmış, bu itibarla insanlık için üçüncü öğretici bilge kabul edildiğini belirtir. Onun hikmetli sözlerinden örnekler verir. Dünyanın tamamını dolaştıktan sonra Mısır'a döndüğünü ve Allah Teâlâ'nın onu yüce bir mekana yükselttiğini zikreder. *Suhuf Alması*: Suhuf verilen peygamberlerden olduğunu, kendisine otuz sahife gönderildiğini belirtir. Okuma ve anlatmaya olan ilgisi son derece yüksek olması da ona İdrîs isminin verilmesine sebep olmuştur. *İnsanlığa Kazandırdığı İlkler*: Kefevî, insanlık için son derece mühim olan bilgi kaydı gayesiyle kalemle ilk defa yazan, farklı dilleri konuşarak onları bilgilendiren, kumaşa şekil vererek ondan elbise diken ve onu ilk giyen kişinin İdrîs (a.s.) olduğunu belirtir. Bundan önce insanların deriden yapılmış kıyafetler giydiğini özellikle belirtir. İdrîs'in (a.s.) imar faaliyetlerinde bulunarak büyük şehirler kurduğunu Urfa'nın da bunlardan biri olduğunu söyler. *Astronomi Bilimi ve Takvimi İnşa etmesi*: Gök cisimlerinin hareketlerini inceleyerek astronomi bilimini kuran ve takvimi oluşturanın da İdrîs (a.s.) olduğunu belirtir. Bunların dışında, yeryüzündeki insanların ona itaat ettiğini, onun yeryüzünde insanları Allah'ın dinine davet eden ve onlara huzur veren dört kral tayin ettiğini belirtir.⁴⁸¹

Kefevî'nin verdiği bilgiler ışığında Hz. İdrîs'e (a.s.) verilen şariat hükümleri. *Dîn Teblîği İle İlgili Olanlar*: İnsanlara, Allah'ın birliğini, Ona kulluk etmeyi, dünyaya aldanmamayı, ahirete hazırlanmayı ve böylece cehennemden kurtuluşu öğütlemiştir. *İbadete Ait olanlar*: Nasıl kılınacağını öğreterek namazı, vakitlerini ve şeklini tarif ederek de orucu emretmiştir. *Cihad*: Dine zarar vermek isteyenlere karşı Allah'ın dinine sahip çıkmak üzere cihadı emretmiştir. *Adalete Ait Olanlar*: Yaptıkları işlerde adaleti öne almayı ve adaletle hükmetmelerini emretmiştir. *Gıda İle İlgili Hükümler*: Domuz eti ve leş yemenin haram olduğunu belirtmiştir. *Peygamberlik Müessesesi ve Peygamberler*:

⁴⁷⁹ Kefevî, *Ketâib*, *Ketâib (C)*, vr. 10b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 60-61.

⁴⁸⁰ Bkz. Meryem Sûresi, 19/56-57.

⁴⁸¹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 10b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 61-62.

Kendisinden sonra pekçok peygamber geleceğini haber vermiş, onların çirkin işler ve kötülüklerden uzak, övülen faziletlerle sahip kimseler olduklarını belirtmiştir. *Dua Yapılacak Makam*: Yağmur duası ve kullara ait taleplerin tamamının Allah’a arz edilmek suretiyle gerçekleşeceğini öğretmiştir.⁴⁸²

Hiz. Adem’le başlayan şariat hükümlerine Hiz. İdrîs döneminde, cihad, adalet, oruç, ibadetler için takvimin hazırlanması ve din bilgisinin sözlü aktarımı yanında kalemle yazılma işleminin eklendiği görülmektedir.

4. Nûh (a.s.)

Nûh bin Lâmek bin Mettûşelh bin Uhnûh (İdrîs a.s.)

Kefevî, sözlerine Nûh’un (a.s.) annesi ile babasının evliliğini anlatarak başlar. Anne tarafının Kâbil’in soyundan, baba tarafının da (Hiz. İdrîs’in (a.s.) babasının dedesi olması hasebiyle) Hiz. Şît’in (a.s.) soyundan geldiğini belirtir. Allah Teâlâ’nın Hiz. İdrîs’ten sonra onu peygamber olarak gönderdiğini söyler.⁴⁸³

Halkını, Kur’ân’-ı Kerîm’in beyanıyla, dokuz yüz elli yıl hak dîne davet etmiş, ancak az bir kısmı iman etmiştir.⁴⁸⁴ Bunun üzerine Hiz. Nuh dua etmiş, Allah Teâlâ da onun duasına icabet ederek, inanmayanları helak etmek üzere tûfanı göndereceğini ve korunmak için bir gemi yapmasını emretmiştir.⁴⁸⁵ Hiz. Nûh, Hâm, Sâm, Yâfes isimli oğulları ve eşleri, bir de ona inanan kırk erkek ve kadın mümin bu gemiye binerek tufandan kurtulmuşlardır. Gemiye binmeyenler helak olmuş ve insan nesli onun üç oğluyla devam etmiştir. İnsanların konuştuğu farklı dillerin her birisinin bu üç oğul zamanında değişikliğe uğradığını da kaydetmiştir.⁴⁸⁶

Bütün bu bilgilerden sonra Hiz. Nûh’un genel anlamda ancak Kur’ân-ı Kerîm ile daha tanınanacağına da işaret edilmiştir. Hiz. Nûh, Kur’ân-ı Kerîm’in yirmi sekiz sûresinde kırk üç defa ismi zikredilerek peygamberliği hakkında bilgi verilmiştir.⁴⁸⁷ Yetmişbirinci sûre Nûh adını taşımakta olup, kendilerinden misak alınan beş yüce “ulu’l-azm” peygamber arasında zikredilmiştir.⁴⁸⁸

⁴⁸² Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 10b-11a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 61-63; Bkz. Harman, “İdrîs”, *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXI, ss. 478-480.

⁴⁸³ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 11b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 64.

⁴⁸⁴ Bkz. Hûd Sûresi, 11/36.

⁴⁸⁵ Hûd Sûresi, 11/40-47.

⁴⁸⁶ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 11b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 64.

⁴⁸⁷ Bkz. Muhammed Fuâd Abdûlbâkî, *el-Mu’cemu’l-müfrehres li el-fâzi’l-Kur’ân*, el-Mektebetü’l-İslâmiyye, İstanbul, 1982, ss. 722-723.

⁴⁸⁸ Bkz. Ahzâb Sûresi, 33/7.

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Nûh'tan bahseden âyetler birkaç başlık altında izah edilebilir. *Peygamber Olarak Gönderilişi*: Allah Teâlâ Nûh'u (a.s.) peygamber olarak seçmiş, ona vahyetmiş ve kavmine peygamber olarak göndermiştir.⁴⁸⁹ *Tevhîd Mücadelesi*: Halkını dokuz yüz elli yıl çok zorlu geçen bir mücadele ile hak dine ve tevhîde davet etmesine rağmen az bir gurubun müslüman olduğunu haber vermiştir.⁴⁹⁰ *Allah'ın Ahid Aldığı Peygamberlerden Oluşu*: Kur'ân-ı Kerîm, İbrahim, Mûsâ, İsâ ve Muhammed (a.s.) Efendimiz'den yüce söz alındığı gibi Hz. Nûh'dan da alındığını haber vermiştir.⁴⁹¹ *Nûh Şeriatının Hükümlerinin Muhammed Ümmeti İçin de Geçerli Olması*: “Dîni ikame edin ve onda ayrılığa düşmeyin”, diye Nûh'a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim'e, Mûsâ'ya ve İsâ'ya tavsiye ettiğimizi, Allah size de din/şariat kıldı.⁴⁹² Âyet-i kerîme'de dinin ikâmesi hususunda şu görüşler ifade edilmiştir. Hakkın ikâmesi, dinin tamamının yaşatılması, helallerin helal ve haramların haramlığının belirtilmesidir. İbn Abbâs, size şariat olarak verilen ve farz kılınanların ikamesidir, demiştir. Hz. Nûh'un ilk şariat, Hz. Muhammed'in de son şariat sahibi oluşu, her ikisine gelen hükümler ile arada gelen şariatlerin de aynı hükümleri ihtiva ettiği belirtilmektedir.⁴⁹³ Allah'ın dîninin ikamesinden maksad, tevhîd inancı üzere Allah'a itaat, O'nun peygamberlerine, gönderdiği kitaplara ve hesap gününe iman etmek suretiyle, kişiyi müslüman kılan esasların hayata taşınmasıdır.⁴⁹⁴ Şariat sahibi bütün peygamberlere gönderilen hükümlerle ümmeti Muhammed'e gönderilenlerin aynı olduğu, asırların geçmesi ve peygamberlerin farklı kişiler olması sebebiyle, iman esaslarında ve şariat hükümlerinde herhangi bir değişimin olmadığı ya da olamayacağı ifade edilmiştir. İmam Mücahid de bu konuda, Allah'a itaat, namazın ikâmesi, zekâtın verilmesi, dinin ikamesidir, demiştir.⁴⁹⁵ İbn Arabî bu âyetteki ‘şariat kıldı’ndan maksadın: tevhîd, namaz, zekât, oruç, hac, salih amellerle Allah'a yakınlaşma, doğruluk, ahde vefâ, emanete hıyanet etmemek, sıla-i rahim, küfrün haramlığı, cana

⁴⁸⁹ Bkz. Âl-i İmrân Sûresi, 3/33; Nisâ Sûresi, 4/163; Nûh Sûresi, 71/1.

⁴⁹⁰ Bkz. Ankebût Sûresi, 29/14; Şu'arâ Sûresi, 26/116; Hüd Sûresi, 11/32, 37.

⁴⁹¹ Bkz. Ahzâb Sûresi, 33/7.

⁴⁹² Bkz. Şûrâ Sûresi, 42/13.

⁴⁹³ et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, I-XXX, Dâru'l-ma'rife, Beyrût-Lübnan, 1978, c. XXV, ss.10-11.

⁴⁹⁴ Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud bin Ömer bin Muhammed, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-tenzîl ve Uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*, I-IV, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût-Lübnan, 1995, c. IV, s. 209.

⁴⁹⁵ Âlûsî, Ebu'l-fazl Şihabuddin Seyyid Mahmud el-Bağdâdî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, I-XXX, Dâru'ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrût/Lübnan, ts., c. XXV, ss. 20-21.

kıymanın, zinanın ve insanlara eziyet vermenin yasaklığı, gibi hiç bir peygamberin şeriatinde değişmeyen hükümler olduğunu ifade etmiştir. ‘Dinin ikâmesi’ hususunda ise, dini hayata ihtilafsız bir şekilde, sürekli tatbik ederek muhafaza edin, yorumunda bulunmuştur.⁴⁹⁶

Kefevî Hz. Nûh’a verilen şeriat hükümlerini şöyle sıralar. *İtikâdî Hükümler*: Hz. Nûh halkını, Allah’ın dinini kabul etmeye davet etmiştir. *Adaletle İlgili Hükümler*: Adalet terazisinin ilk defa Hz. Nûh döneminde, adaletle hüküm verilmek üzere kurulduğunu belirtmiştir. *Neseple İlgili Hükümler*: Satır arasında insan neslinin Hz. Nûh’un üç oğlu Sâam, Hâm ve Yâfes ile devam ettiğini nakletmiştir.⁴⁹⁷

Kefevî’nin kaynaklarından olan İbn Kuteybe, Hz. Nûh’un tufandan sonra karaya ayak basınca Allah’ın emriyle kurban kestiğini ifade eder. Yine Ramazan orucunun da ilk defa Hz. Nûh tarafından tutulduğunu belirtir.⁴⁹⁸

Hz. Nûh özelinde temas edilmesi gereken hususlardan biri de, yahudilikte Nûh Kanunları olarak bilinen ve bütün şeriatlarda da uyulması istenen hükümler mevcuttur. Bunların sayısı zaman zaman artırılmakla birlikte esasta yedidir. Bu yedi hüküm şunlardır: Allah’ın inkârı, putperestlik, cana kıymak, cinsel ahlaksızlık (her türlü gayri meşru cinsel ilişki), hırsızlık (haksız kazanç), canlı hayvandan et koparıp yemek (zulüm ve gaddarlık) yasaklanmış, adaletin tesis edilmesi emr edilmiştir. Altı maddenin ilk olarak Hz. Adem’e verildiği, daha sonra o maddelere ilaveten ‘canlı hayvandan et koparıp yemenin yasaklığı’ hükmünün de Hz. Nûh döneminde verildiği ifade edilmektedir.⁴⁹⁹

Kefevî önceki şeriatlere ait herhangi bir konuda müsbet veya menfi bir hususu zikretmediği gibi, oruç ve kurban konusuna da temas etmez. Muhtemelen Allah’a itaat ve adaletin esas alındığı ölçülerin, geçmiş hükümleri de kapsayacağını kabul etmektedir.

Kefevî, Allah Teâlâ’nın Hz. Nûh ve diğer ulu’l-azm peygamberlerle olan ahidleşmesine temas etmez.⁵⁰⁰

⁴⁹⁶ İbn Arabî, Ebûbekir Muhammed bin Abdullah, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, haz. Muhammed Abdülkadir Ata, Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, Beyrût/Lübnan, 2002, c. IV, ss. 89-90.

⁴⁹⁷ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 11b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 64-65.

⁴⁹⁸ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 23-24.

⁴⁹⁹ Eldar Hasanov, *Nûh Kanunları ve Nûhîlik*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 111-115. Ayrıca bu kanunların değişik rakamlı sistemleri için adı geçen esere bakınız.

⁵⁰⁰ Ahzâb Sûresi, 33/7. Bkz. Harman, “Nûh”, *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIII, ss. 224-227.

5. *Hûd (a.s.)*

Hûd bin Abdullah bin Rebâh bin el-Hulûd ibn Âd bin Avs bin İrem bin Sâm bin Nûh.

Kur'ân-ı Kerîm'de yedi yerde ismen zikredilmiş olup, on birinci sûre Hz. Hûd'un adıyla anılır. Âd kavmine gönderilmiştir.⁵⁰¹ Şeriat sahibi bir peygamber olmaması sebebiyle Kefevî onun ismini vermekle yetinmiştir.

6. *Salih (a.s.)*

Salih bin Ubeyd bin Âsif bin Mâşih bin Ubeyd bin Hâzir bin Semûd.

Kur'ân-ı Kerîm'de dokuz yerde ismi zikredilerek, Semûd kavmine gönderildiği bildirilen peygamberdir. Mucize olarak dişi bir deve kendisine verilmiştir.⁵⁰²

7. *İbrahim (a.s.)*

İbrahim Halîl bin Âzer bin Târih bin Mâhûr bin Esreğ bin Ar'û bin Kaliğ bin Gâbir bin Şâlih bin Erfehş bin Sâm bin Nûh.

Allah Teâlâ, Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İbrahim'i de kendilerinden yüce ahid (mîsâk-ı galîz) aldığı 'ulu'l-azm' şeriat sahibi peygamberler (Nûh, Mûsâ, İsâ ve Muhammed (a.s.) Efendimiz) arasında zikretmiştir.⁵⁰³ Kur'ân-ı Kerîm'in on dördüncü sûresi onun adıyla olduğu gibi, muhtelif sûrelerde altmış dokuz yerde ismi geçmektedir.⁵⁰⁴

Kur'ân-ı Kerîm'in anlatımıyla Hz. İbrahim'in özelliklerini birkaç başlıkta arz etmek mümkündür. *Peygamberlikle Vazifelendirilmesi*: Allah (c.c.) ona vahyettiğini belirtmektedir. Onun tebliğ ettiği ölçüleri İbrahim'in Dini olarak vasıflamıştır. Böylece onu takibeden süreç bu isimle anılmıştır.⁵⁰⁵ *Tevhîd İnancının (Hanîflik) Sembolu Olması*: Allah'ı bir tanıyarak Hz. İbrahim'e tabi olanlar hanîf olmakla övülmüştür. Onun dininden yüz çevirenler kendini bilmezler olarak ifade edilmiştir.⁵⁰⁶ *Seçilenlerden Olması*: Allah Teâlâ İbrahim Ailesini, Hz. Adem, Hz. Nûh ve İmrân Ailesi ile birlikte seçtiğini beyan etmiştir.⁵⁰⁷ *Allah'a Dost Olması*: Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de onu

⁵⁰¹ Bkz. A'râf Sûresi, 7/65; Hûd Sûresi, 11/50; Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *a.g.e.*, s. 739; Harman, "Hûd", İstanbul, 1998, c. XVIII, ss. 279-281.

⁵⁰² Bkz. A'râf Sûresi, 7/73; Şuarâ Sûresi, 26/155; Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *a.g.e.*, ss. 410-411; Ahmet Güç, "Sâlih", *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, ss. 32-33.

⁵⁰³ Bkz. Ahzâb Sûresi, 33/7.

⁵⁰⁴ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *a.g.e.*, ss. 1-2.

⁵⁰⁵ Bkz. Nisâ Sûresi, 4/163; A'râf Sûresi, 7/161; Hadîd Sûresi, 57/26.

⁵⁰⁶ Bkz. Bakara Sûresi, 2/130; Nisâ Sûresi, 4/125.

⁵⁰⁷ Bkz. Âl-i İmrân Sûresi, 3/33-34.

dost edindiğini belirtmiştir.⁵⁰⁸ *Kitap Verilenlerdendir*: Allah Teâlâ Hz. İbrahim’e yirmi sahife indirmiştir.⁵⁰⁹ *Kabe’yi İnşa Etmekle Görevlendirilmesi*: Hz. İbrahim’e Beytullah’ın yeri gösterilmiş, oğlu İsmail ile temellerini yükseltmek suretiyle Kabe’yi bina etmiş ve o beldenin emin belde olması için dua etmiştir.⁵¹⁰ *İnsanlığı Hacca Davet Etmesi*: Kabe’nin yeniden inşasından sonra, Hz. İbrahim insanları hacca davet etmekle görevlendirilmiştir. Haccın ifasını ve nimetlerini insanlara öğretmiştir.⁵¹¹ *Nesline İslam Üzere Ölmeyi Vasiyet Etmesi*: Allah Teâlâ ona müslüman olmayı emretmiş, o da kendi zürriyetine müslüman olmayı ve ölmeyi vasiyet etmiştir.⁵¹²

Allah Teâlâ kendilerine şariat verdiğini belirttiği peygamberler arasında Hz. İbrahim’i de zikretmiştir. Şûrâ Sûresi’nde “Dîni ikame edin ve onda ayrılığa düşmeyin”, diye Nûh’a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim’e, Mûsâ’ya ve İsâ’ya tavsiye ettiğimizi, Allah size de din/şariat kıldı”⁵¹³ buyurmak suretiyle aynı hükümlerin İbrahim Ümmeti için de geçerli olduğunu vurgulamıştır. Bu hükümler; Allah’a itaat, namazın ikâmesi, zekâtın verilmesi, dinin ikâmesi olarak izah edilmiştir.⁵¹⁴ Yine buradaki ‘şariat kıldı’dan maksadın: tevhit, namaz, zekât, oruç, hac, salih amellerle Allah’a yaklaşma, doğruluk, ahde vefâ, emanete hıyanet etmemek, sıra-i rahim, küfrün haramlığı, cana kıymanın, zinanın ve insanlara eziyet vermenin yasaklığı, gibi hiç bir peygamberin şariatinde değişmeyen hükümler olduğu belirtilmiştir.⁵¹⁵

Kefevî, Hz. İbrahim’i anlatırken, onun putperestlere ve yıldızlara tapanlara karşı hem sözlü hem de fiilî olarak mücadele ettiğini belirtir. Nemrûd karşısında amansız bir tevhid mücadelesi verdiğini, onunla sözlü mücadelede akla ait delilleri de kullandığını, malup olan Nemrûd’un onu ateşle cezalandırmak istemesi hadisesini zikreder. Allah Teâlâ’nın mucize olarak Hz. İbrahim’i ateşten kurtardığını, onun da kutsal topraklara göçtüğünü kaydeder.⁵¹⁶

⁵⁰⁸ “Allah, İbrahim’i dost edinmiştir” Nisâ Sûresi, 4/125.

⁵⁰⁹ Bkz. A’lâ Sûresi, 87/19; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 12a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 66.

⁵¹⁰ Bkz. Bakara Sûresi, 2/126-127; Hac Sûresi, 22/26.

⁵¹¹ Bkz. Hac Sûresi, 22/27-33.

⁵¹² Bkz. Bakara Sûresi, 2/130-131.

⁵¹³ Bkz. Şûrâ Sûresi, 42/13.

⁵¹⁴ Âlûsî, *a.g.e.*, c. XXV, ss. 20-21.

⁵¹⁵ İbn Arabî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 89-90.

⁵¹⁶ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 12a-13a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 67-69.

Kur'ân-ı Kerîm, Hz. İbrahim'in, Allah Teâlâ tarafından bir takım kelimelerle imtihana tabi tutulduğunu belirtir.⁵¹⁷ İbn Abbâs, Hz. İbrâhim dışında hiçbir kimsenin bu imtihana tabi tutulmadığını, onun bu sınavı başarıyla tamamladığını belirtir. Bu kelimelerin onlu (10'lu) maddeler halinde Tevbe, Ahzâb, Müminûn ve Me'âric sûrelerinde zikredildiğini belirtir.⁵¹⁸ Bu konuda alimler arasında farklı görüşler olmakla birlikte, hadîs-i şeriflerden de hareket edilerek, özünün, şeriatın hükümlerini ikâme etmek ve fitrat üzere hayat sürmek olduğu diğer kaynaklarda da belirtilmiştir.⁵¹⁹

Kefevî, Hz. İbrahim'e ait olan bir kısım güzellikleri sıralamaktadır. Bunlar, misafir ağırlama, ekmeği etli suya doğrayarak (tirid) fakirlere ikram etme, bıyıkları kısaltma, koltuk altı, etek traşı ve sünnet olma, diş temizliği için misvak kullanma, saçları tarama, büyük/küçük abdest ve ağız temizliğinde suyu kullanma ve tırnakları kısaltma gibi hususlardır. Fıtrata ait olan bu hasletlerin öncüsü ve ilk uygulayıcısı olarak da Hz. İbrahim'i belirtir.⁵²⁰ Aslında Kefevî bu bilgileri sıralarken, Hz. İbrahim'e Kur'ân-ı Kerîm'de atfedilen imtihana ait kelimelerin cevabı olarak diğer kaynaklarda zikredilen fitrat bilgilerini verir.⁵²¹

Kefevî, kendisinden sonraki peygamberlerin atası olan Hz. İbrahim'e verilen suhufun muhtevasına değinmediği gibi, şeriatına ait hükümlere, hanifliğe ve hacca dair konulara da temas etmez. Nemrut'la olan mücadelede mantık ölçülerinin kullanılmasını ve dinin usûlunun esas oluşunu kaydetmekle iktifa eder.⁵²²

8. Lût (a.s.)⁵²³

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İbrahim'e iman ettiği ve peygamberlikle görevlendirildiği bildirilen Hz. Lût'un ismi yirmi yedi yerde zikredilmiştir.⁵²⁴ Kefevî, Hz. Lût'u, Hz. İbrahim'in kardeşinin oğlu ve ona iman eden kişi olarak zikretmekle iktifa eder.⁵²⁵

⁵¹⁷ Bkz. "Bir zamanlar Rabbi İbrahim'i bir takım kelimerle sınamış idi..." Bakara Sûresi, 2/124.

⁵¹⁸ Bkz. Tevbe Sûresi, 9/112; Mü'minûn Sûresi, 23/9; Ahzâb Sûresi, 33/35; Me'âric Sûresi, 70/35.

⁵¹⁹ et-Taberî, *Târih-i Taberî*, c. I, s. 279; İbn Arabî, *a.g.e.*, c. I, ss. 55-56.

⁵²⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 12a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 66.

⁵²¹ İbn Arabî, *a.g.e.*, c. I, s. 55-56.

⁵²² Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 12b-13a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 68-69; Harman, "İbrâhim", *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXI, ss. 266-272.

⁵²³ Bkz. Harman, "Lût", *DİA*, Ankara, 2003, c. XXVII, ss. 227-229.

⁵²⁴ Bkz. Ankebût Sûresi, 29/26; Sâffât Sûresi, 37/133; Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *a.g.e.*, s. 654.

⁵²⁵ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 13a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 69; Harman, "Lût", c. XXVII, ss. 227-229.

9. *İsmâil (a.s.)* ⁵²⁶

İsmâil bin İbrâhim bin Âzer.

Kur'ân-ı Kerîmde on iki yerde ismen zikredilen ve Hz. İbrâhim'in peygamber olarak görevlendirilen iki oğlundan biridir. ⁵²⁷

Kefevî, Allah Teâlâ'nın Hz. İbrâhim'i, oğlu İsmâil ve annesi Hacer'i Mekke'ye götürmek, onunla birlikte Kabe'yi inşa etmekle görevlendirdini beyan eder. Oğlunu ve eşini Mekke'de bıraktığını, daha sonra Cürhüm Kabilesi'nden gelenlerin Mekke'ye yerleşmesiyle Hz. İsmâil'in onlardan evlilik yaptığını kaydeder. Hz. İsmâil'in ailesi ile burada yaşadığını ve Cürhümlüler'den arapça öğrenerek bu dili ilk konuşan İbrahim evladı olduğunu belirtir. Allah'ı Teâlâ'nın onu Yemen tarafına peygamber olarak gönderdiğini, ancak o bölge halkının iman etmediğini belirtir. Kefevî burada yeni bir bahis açarak şariat sahibi olma meselesine temas eder. Hz. İsmail'in Kur'ân-ı Kerîm'de hem resûl hem nebî olarak zikredilmesinin, onun yeni bir şariat sahibi olmasını gerektirmediğini ifade eder. Hz. İsmâil'in de babası Hz. İbrâhim'in şariatını tebliğ ettiğini nakleder. Şöyle ki, onun, ailesine namazı emrettiğini, Mekke'de vefat ettiğini ve Kabe'nin Hicr kısmına defnedildiğini zikreder. ⁵²⁸

Kefevî, Hz. İsmail bahsinin sonunda temas ettiği resûl ve nebî kavramlarının izahında, bu dönemde Hz. İbrahim'in şariatının geçerli olduğunu ifade eder. Aslında o böylece, Hz. İsmail'e ait herhangi bir şariat hükmünü neden zikretmediğini de belirtmiş olur.

10. *İshâk (a.s.)*

İshâk bin İbrâhim bin Âzer.

Kur'ân-ı Kerîm'de ismi zikredilen peygamberlerden olup on yedi yerde ismen zikredilmiştir. ⁵²⁹

Kefevî, sözlerinin başında kurban edilmeye götürülen 'İshâk mı, İsmail mi' konusunu ele alır ve Hz. İsmail olduğunu belirtir. Hz. İshak'ın peygamber oluşunu ve babasına müjdelanmesi esnasında annesi Sâre'nin tebbessümünü nakleder. Hz. İshâk'ın Yakup'tan başka Esav adındaki oğlunu zikreder. Bu iki oğlunun Hz. İshâk'ı anne ve babasının yanına defnettiğini zikreder. Burada babası Hz. İbrahim'in şariatı üzere olup

⁵²⁶ Harman, "İsmâil", *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIII, ss. 76-80.

⁵²⁷ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *a.g.e.*, ss. 33-34.

⁵²⁸ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 13a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 69-70.

⁵²⁹ Harman, "İshak", *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXII, ss. 519-521.

olmadığı konusuna girmez. Kefevî bu kısımda son olarak, Esav'ın amcası Hz. İsmail'in kızı ile evlendiğini belirtir. Böylece amca çocuklarının evlenme yasağı olmadığı hükmünü ifade etmiş olur.⁵³⁰

11. Yakup (a.s.)

Yakup bin İshâk bin İbrâhim.

Kur'ân-ı Ker'im'de ismi geçen peygamberlerden olup hem Yakup hem de İsrâil adıyla anılmaktadır. On altı defa Yakup, iki defa da İsrâil olarak zikredilmiştir.⁵³¹

Babası Hz. İshak'tan sonra Allah Teâlâ onu peygamber olarak göndermiş olup, İsrâiloğulları olarak bilinen kavimlerin atasıdır. Kefevî, onun İsrâil ismini alması konusu hakkında kaynaklarda verilen bilgilere temas etmez. Ancak hayatına dair verdiği bilgilerde belli hükümlere temas etmektedir. *Akraba Evliliğinin Cevazı*: Hz. Yakup babasının isteği üzerine dayısı Lâyan'ın kızları ile evlenmiştir. *Belli Bir Çalışmayı Mehîr Yapmak*: Hz. Yakup, dayısına ondört yıl (yedi+yedi yıl) çalışma karşılığında önce birinci kızı ile sonra ikinci kızı ile nikahlanmıştır. *İki Kız Kardeşle Evlenmenin Cevazı*: Kefevî bu dönemde henüz iki kız kardeşin bir nikah altında toplanmasının yasaklanmadığını, bu yasağın Hz. Mûsâ döneminde Tevrat'ın gelmesinden sonra olduğunu özellikle nakletmiştir.⁵³²

12. Yûsuf (a.s.)

Yûsuf bin Ya'kub bin İshâk bin İbrâhim.

Lâyan kızı Rahel, Hz. Yûsuf ve kardeşi Bünyamin'in annesidir.

Hız. Yûsuf ismi Kur'ân-ı Kerîm'de yirmi yedi defa zikredilmiş olup, onun ismiyle anılan Yûsuf Sûresi, ahsenü'l-kasas (kıssaların en güzeli) olarak ifade edilmiştir. Kefevî, Hz. Yakub'un, oğlu Yûsuf'un on iki yaşında iken gördüğü rüyadan onun ve kardeşlerinin peygamber olacağını anladığını nakleder. Hemen hemen herkesin bildiği gibi kardeşleri tarafından on yedi yaşında iken satıldığını ve Mısır azizinin evinde on üç yıl kaldığını belirtir. Allah Teâlâ'nın, Hz. Yûsuf'a peygamberliğin yanında, saltanat ve rüya tabiri bilgisi vermek suretiyle onu kardeşlerinden üstün kıldığını da ifade eder. Mısır halkının onun cenazesini defnetme hususunda İsrâiloğulları ile çatışmaya varan bir tartışma içine girdiklerini zikreder. Şöyle ki, mermer bir lahit

⁵³⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 13b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 71.

⁵³¹ Tâberî, *Târih-i Tâberî*, c. I, s. 317; Harman, "Ya'kub", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIII, ss. 274-276.

⁵³² Nisâ Sûresi, 4/23; et-Tâberî, *Târih-i Taberî*, c. I, s. 320; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 13b-14a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 72-74.

içinde Nil Nehri'ne defnedildiğini, böylece Nil'in onun üzerinden akıp bereketi Mısır'a taşımamasını beklediklerini kaydeder. Kefevî'nin anlatımında Hz. Yûsuf'un özellikleri şöyle ifade edilebilir. *Peygamberlik*: Allah Teâlâ, ona gösterdiği rüya ile peygamberliğini müjdelemiştir. *Babasından Ayrılması*: Kardeşlerinin onu satması sebebiyle babasından ayrı düşmüştür. *Rüya Tabiri*: Allah (c.c.) ona rüya tabirini öğretmiştir. *İdari Otorite*: Allah Teâlâ, ona Mısır'da aziz olma imkanı vermiştir. *Ailesine Kavuşması*: Babası ve kardeşlerine kavuşmuş, onlarla birlikte Mısır'da yirmi dört yıl yaşamıştır.⁵³³

Kefevî, Hz. Yûsuf'un hayatına dair kaynaklarda genişçe verilen bilgilere temas etmeyip bu kadarla yetinir.⁵³⁴

13. Eyyûb (a.s.)

Eyyûb bin İves bin Erac bin Esav.

Kur'ân-ı Kerîm'de vahye mazhar olduğu ifade edilen Hz. Eyyûb'un ismi dört yerde zikredilmektedir.⁵³⁵

Kefevî, Esav bin İshâk'ın oğullarından sadece Eyyûb'un (a.s.) peygamber olduğunu belirtir. Annesinin Hz. Lût'un kızı olduğunu, babasının Hz. İbrahim'in ateşe atıldığı gün iman ettiğini kaydeder. Hz. Yûsuf'un oğlu Efrâim'in kızı Rahme ile evli olduğunu söyler.⁵³⁶ Bunun dışında peygamberliğine dair herhangi bir bilgi vermez.⁵³⁷

14. Şuayb (a.s.)⁵³⁸

Kur'ân-ı Kerîm'de Medyen halkına peygamber olarak gönderildiği bildirilen Hz. Şuayb'ın onbir yerde ismi zikredilmektedir.⁵³⁹

Kefevî onu, Hz. İbrahim'in ateşe atıldığı gün iman edip, onunla birlikte Şam diyarına göç edenlerin soyundan olduğunu ifade eder. İsrâiloğullarından önce ve Hz. İbrahim'den sonra gelen bütün peygamberlerin de bu soydan geldiğini zikreder. Medyen halkından olmadığını, ancak onlara peygamber olarak gönderildiğini, başlarına gelen musibetten sonrada Mekke'ye hicret ettiklerini ve orada vefat ettiklerini kaydeder. Kefevî'nin zikrettiği âyet-i kerîmelerden hareketle Hz. Şuayb'a verilen hükümler.

⁵³³ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 14a-14b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 74-76.

⁵³⁴ Harman, "Yûsuf", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 1-5.

⁵³⁵ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *a.g.e.*, s. 108.

⁵³⁶ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 15a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 76.

⁵³⁷ Harman, "Eyyûb", *DİA*, İstanbul, 1995, c. XII, ss. 16-17.

⁵³⁸ Mehmet Ümit, "Şuayb", *DİA*, c. XXXIX, İstanbul, 2010, ss. 222-223.

⁵³⁹ Bkz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *a.g.e.*, s. 383.

Tevhîde Davet: Medyen/Eyke halkını tevhîde davet etmiştir. Medyenliler ise onu yalanlamıştır. *Ölçü ve Tartıda Adaleti Emretmesi*: Ölçü ve tartıda hile yapmanın yasak olduğunu halkına anlatmış, böylece ifsad etmek yerine ıslah etmelerini emretmiştir. *Namaz İkame*: Namazı ikame ettiği için, Medyenliler bunun kaynağının namaz olduğunu düşünmüşlerdir.⁵⁴⁰

Kefevî, Hz. Şuayb ile Hz. Mûsâ arasındaki hadiselerle temas etmez. Hz. Mûsâ'nın kayınpederinin ismini Kur'ân-ı Kerîm açıkça zikretmediği ve ulema arasında da farklı görüşlerin mevcudiyeti onun böyle davranmasının saiki olabilir.

15. *Mûsâ (a.s.)*

16. *Hz. Hârûn (a.s.)*

Mûsâ bin Amram bin Kehat bin Levi bin Yakup. Bin İshak bin İbrâhim (a.s.).⁵⁴¹

Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Mûsâ'yı şeriatın kurumsal manada başladığı peygamber olarak bize takdim etmektedir. Şöyle ki, Allah Teâlâ, Hz. Mûsâ'yı emirlerini tebliğ etmesi için seçtiğini, resul ve nebî kıldığını beyan etmiştir.⁵⁴² Kendilerinden yüce ahid (mîsâk-ı galîz) aldığını belirttiği (Nûh, İbrâhim, İsâ ve Muhammed (a.s.) Efendimiz) 'ulu'l-azm' şeriat sahibi beş peygamberler arasında zikretmiştir.⁵⁴³ Kur'ân-ı Kerîm'de adına sûre olmamakla birlikte, 34 sûrede 136 yerde zikri geçer.⁵⁴⁴ Allah Teâlâ kendisiyle aracısız konuştuğu için *kelîmullah* olarak anılır.⁵⁴⁵ Kendisine verilenler kitab,⁵⁴⁶ suhuf,⁵⁴⁷ elvâh,⁵⁴⁸ furkân⁵⁴⁹ olarak ifade edilmiş olup, müfessirler bunların Tevrât'ı ifade ettiğini belirtmektedirler.⁵⁵⁰ Yine kendisine dokuz âyet verildiği belirtilmiştir. Bunlar hakkında farklı görüşler ifade edilmekle birlikte, Medîne Yahudilerinin bu konudaki sorusuna Resûlullah (s.a.v.) şöyle cevap vermiştir. “Allah Teâlâ, Mûsâ'ya İsrâîloğullarına şu hükümleri bildirmesini vahyetti: *Allah'a şirk koşmayın, hırsızlık yapmayın, zina etmeyin, cana kıymayın, sihir yapmayın, faiz*

⁵⁴⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 15a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 77.

⁵⁴¹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 15a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 78; Harman, “Mûsâ”, *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXI, ss. 207-213.

⁵⁴² Bkz. A'râf Sûresi, 7/144; Meryem Sûresi, 19/51.

⁵⁴³ Bkz. Ahzâb Sûresi, 33/7.

⁵⁴⁴ Muhammed Fuâd Abdûlbâkî, *a.g.e.*, ss. 680-682.

⁵⁴⁵ Nisâ Sûresi, 4/164.

⁵⁴⁶ En'âm Sûresi, 6/91, 154; Hûd Sûresi, 11/17, 110.

⁵⁴⁷ Necm Sûresi, 53/36; A'lâ Sûresi, 87/19.

⁵⁴⁸ Bkz. A'râf Sûresi, 7/145, 150, 154.

⁵⁴⁹ Enbiyâ Sûresi, 21/48.

⁵⁵⁰ Bkz. Baki Adam, “Tevrat”, *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLI, s. 44.

yemeyin, adil yöneticiye isyanetmeyin, iffetli kadınlara iftira atmayın ve cepheden kaçmayın.”⁵⁵¹

Kendilerine şeriatın verildiği ifade edilen peygamberler arasında Hz. Mûsâ da zikredilmiştir. Allah Teâlâ, “Dîni ikâme edin ve onda ayrılığa düşmeyin”, diye Nûh’a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim’e, Mûsâ’ya ve İsâ’ya tavsiye ettiğimizi, Allah size de din/şeriat kıldı”⁵⁵² buyurmak suretiyle aynı hükümlerin İsrâiloğulları için de geçerli olduğunu beyan etmiştir. Bunlar; Allah’a itaat, namazın ikamesi, zekâtın verilmesi, dinin ikamesi olarak izah edilmiştir.⁵⁵³ Âyet-i Kerîme’deki ‘şeriat kıldı’dan maksadın: tevhd, namaz, zekât, oruç, hac, salih amellerle Allah’a yakınlaşma, doğruluk, ahde vefâ, emanete hıyanet etmemek, sıla-i rahim, küfrün haramlığı, cana kıymanın, zinanın ve insanlara eziyet vermenin yasaklığı, gibi hiç bir peygamberin şeriatinde değişmeyen hükümler olduğu belirtilmiştir.⁵⁵⁴

Kefevî, sözlerine Hz. Yakub Ailesi ile Hz. Eyyûb arasında Hz. Mûsâ ve Harûn’a kadar peygamber olmadığını ifade ederek başlar. Hz. Mûsâ’nın, Hz. Şuayb’ın kızı ile evlendikten sonra Mısır yolculuğunda ateş veya bilgi almak için uğradığı vadide peygamberlikle şerefendirildiğini belirtir. Kefevî’nin zikrettiği âyet-i kerîmeler birkaç hususa işaret etmektedir. *Peygamber Oluşu*: Allah Teâlâ, ona, seni seçtim, diye nida etmiş böylece vahye muhatap olmuştur. *Tevhd Daveti*: Allah’ın birliği ve O’ndan başkasına kulluk etmemesi emrini almıştır. *Namazın İkamesi*: Allah’ı zikretmek gayesiyle namazı ikame etmekle emrolunmuştur. *Tevrat’ın İndirilişi*: Allah Teâlâ Hz. Mûsâ’ya Tevrat’ı göndermiş ve onu risaletleri için seçmiştir. *Kısasın Uygulaması*: Hz. Mûsâ şeriatında, cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş ve organ yaralamalarında kısasın var olduğunu belirtilmiştir. *Tebliğ Görevi*: Kardeşi Hz. Hârûn ile beraberce azgınlaşan Firavn’a, Hakk’ı tebliğ etmekle görevlendirilmişlerdir. Kefevî, Hz. Hârûn’un çölde vefat ettiğini ve ondan üç yıl sonra da Hz. Mûsâ’nın vefat ettiğini belirtmek suretiyle konuyu tamamlar.⁵⁵⁵

Kefevî, Hz. Mûsâ ve şeriatından bahsederken, şeriatın Hz. Mûsâ’ya geldiğini ve bütün İsrâiloğulları peygamberlerinin onun şeriatı ile amel ettiklerini özellikle

⁵⁵¹ Bkz. Zemahşerî, *a.g.e.*, c. II, s. 670.

⁵⁵² Bkz. Şûrâ Sûresi, 42/13.

⁵⁵³ Âlûsî, *a.g.e.*, c. XXV, ss. 20-21.

⁵⁵⁴ İbn Arabî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 89-90.

⁵⁵⁵ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 15a-b, 20b; *Ketâib (T)*, c. I, , ss. 78-79, 97.

belirtir.⁵⁵⁶ Allah Azze ve Celle, Hz. Mûsâ'dan sonra gelen İsrâiloğulları peygamberlerinin onun şeriatı ile amel ettiklerini âyet-i kerîme'de belirtmiştir; “Biz, içinde doğruya rehberlik ve nûr olduğu halde Tevrât'ı indirdik. Kendilerini Allah'a vermiş peygamberler onunla Yahudilere hükmederlerdi.”⁵⁵⁷

Hz. Mûsâ'dan sonra zikredilecek olan peygamberler onun şeriatı ile amel ettikleri için bu hususa tekrar temas edilmeyecektir.

Yahudî kaynaklarına göre Hz. Mûsâ şeriatı hakkında şöyle bir özet bilgi sunmak mümkündür. Hz. Mûsâ şeriatı hakkında bilinen en erken kaynak Yahudi kutsal kitabının ilk bölümünü oluşturan Tora ya da diğer ifadesiyle Tevrat'tır. Geleneksel Yahudi inancına göre Tora,⁵⁵⁸ tanrı tarafından Hz. Mûsâ'ya verilen vahiydir ve nesilden nesile aktarılarak günümüze kadar gelmiştir.

Tora'nın içerik analizi yapıldığında iki tür bilgi öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki tarihsel anlatıdır. Tora'nın ilk kitabı olan Yaratılış, varlığın başlangıcından Yusuf'un ölümüne kadar geçen dönemin tarihini anlatmaktadır. Bu açıdan Yaratılış tarihsel bir kitap olarak değerlendirilir. Tora'da öne çıkan diğer konu ise hukuktur. Mısır'dan Çıkış 19. bapta anlatıldığı şekilde, Tanrı tarafından Mûsâ'ya Sina dağında yasa verilir. Mûsâ'nın yasasının özünü on emir oluşturur.⁵⁵⁹ Bunun yanı sıra Tora'da ibadât ve muamelâtın yanı sıra ahlakla ilgili pek çok kural da yer almaktadır. Kurban ve takdîmelerle ilgili kuralların yanı sıra yiyeceklerle ilgili kurallar ve ritüel temizlik yasaları da Tora'da zikredilmiştir.

Tora'nın hukukla ilgili bölümleri daha çok Mısır'dan Çıkış ve Yasanın Tekrarı kitaplarında yer almakla birlikte Levililer ve Çölde Sayım kitaplarında da bazı emir ve yasaklar mevcuttur. Musa'nın Sina'da almış olduğu bu yasa Yahudi şeriatının (halakha) temelini oluşturmaktadır. Daha sonra Yahudi bilginlerin yapmış olduğu ilmi faaliyetlerle zamanın ihtiyaçlarına cevap verir hale getirilen Musa'nın yasası günümüzde hala Yahudiler tarafından uygulanmaktadır.

17. Yûşa' (a.s.)

Yûşa' bin Nûn bin Efrâim.⁵⁶⁰

⁵⁵⁶ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 20a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 95.

⁵⁵⁷ İbn Arabî, *a.g.e.*, c. II, s. 127.

⁵⁵⁸ Mişna, Pirkei Avot, 1: 1.

⁵⁵⁹ On emir için bkz. Tevrat, Mısırdan Çıkış, 20: 2-17 ve Yasanın Tekrarı 5: 6-21.

⁵⁶⁰ Bkz. Harman, “Yûşa”, *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 43-45.

Hız. Mûsâ'dan sonra İsrâiloğullarına hem peygamber hem de askeri lider olduğu ifade edilen Hız. Yûşa'ın⁵⁶¹ ismi Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilmemiştir.

Hız. Mûsâ vefatı yaklaştığında İsrâiloğullarına haber salar ve kendisinden sonra Yûşa'ın peygamber olduğunu haber verir. Birlikte düşmanla savaşmalarını ister. Kefevî, Hız. Mûsâ'nın vefatından üç ay sonra Hız. Yûşa'ın Erîha şehrine girdiğini zikreder. Hız. Mûsâ ile birlikte çöle gidenlerden Kaleb bin Yefunne ve Yûşa' bin Nûn haricindeki yirmi yaş üstünde olanların tamamının da çölde vefat ettiklerini belirtir.⁵⁶² Kefevî niçin vefat ettiklerine dair herhangi bir açıklama yapmaz.

18. *Kâleb bin Yefunne (a.s.)*⁵⁶³

Hız. Yûşa'dan sonra İsrâiloğullarının başına Hız. Kâleb geçer.⁵⁶⁴ Kur'ân-ı Kerîm'de ismen zikredilmediği halde, muhtemelen Kefevî diğer kaynakları dikkate alarak onu zikretmiştir.

19. *İşmâvîl (a.s.)*

Kur'ân-ı Kerîm'de ismi zikredilmemiştir. Ancak Tâlût'un kral seçilmesi hadisesinin anlatıldığı ayetlerde zikredilen peygamberin Hız. İşmâvîl olduğu nakledilen bilgiler arasındadır.⁵⁶⁵ Muhtemelen Kefevî bu itibarla onu kaydetmiştir.

Hız. Kâleb'den sonra Hız. İşmâvîl İsrâiloğullarının başına geçmiştir. İşmâvîl bin Helfâ, İsrâiloğullarından olup annesi Hanne'dir. Kefevî, Hız. Yûşa' ile onun arasında peygamber olmadığını nakleder. Hız. İşmâvîl, Allah Teâlâ'nın emriyle,⁵⁶⁶ Bünyamin oymağından olan Tâlût'u çobanlıktan alıp İsrâiloğullarına kral yapar. Halk, bu oymaktan ne bir kral ne de bir peygamber gelmemesi sebebiyle Tâlût'un krallığına itiraz eder. Hız. İşmâvîl, Allah Teâlâ'nın nesepleri en iyi bilen olduğunu belirterek, hem onların inancını düzeltir hem de Allah'ın otoritesine boyun eğmelerini temin eder.⁵⁶⁷

20. *Dâvûd (a.s.)*

Dâvûd bin İşâ.⁵⁶⁸

⁵⁶¹ et-Taberî, *Târîh-i Taberî*, c. I, s. 435.

⁵⁶² Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 15b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 79.

⁵⁶³ Harman, "Yûşa", c. XLIV, ss. 43-45.

⁵⁶⁴ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 15b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 79.

⁵⁶⁵ Mukâtîl Bin Süleyman, *Tefsîru Mukâtîl*, tahk. Abdullah Mahmud Şehhâte, I-V, Müessesetü't-Târîhu'l-Arabî, Lübnan, 2002, c. I, s. 205; Zemahşerî, *a.g.e.*, c. I, s. 287.

⁵⁶⁶ Bkz. Bakara Sûresi, 2/247.

⁵⁶⁷ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 15b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 80.

⁵⁶⁸ Harman, "Dâvûd", *DİA*, İstanbul, 1994, c. IX, ss. 21-24.

Kur'ân-ı Kerîm'de dokuz sûrede onaltı defa ismen zikredilen Hz. Dâvûd'u⁵⁶⁹ Allah Teâlâ peygamber olarak görevlendirmiş ve kendisine Zebûr'u göndermiştir.⁵⁷⁰

Kefevî, Allah Teâlâ'nın onu Hz. İsmâvîl'den sonra peygamber olarak şereflendirdiğini beyan eder. Harpte Câlût'u öldürmesinin karşılığında kendisine krallık ve bilgelik verildiğini ve İsrâiloğullarının kralı Tâlût'un kızı ile evlendiğini de kaydeder. Kırk yıl krallık yaparak halkına hizmet ettiğini belirterek konuyu tamamlar.⁵⁷¹

Hz. Dâvûd'dan bahseden âyetler ışığında şu tesbitler mümkün olabilir. *Cihad Etmesi*: Hz. Dâvûd dini ve canı korumak için cihad etmiş, düşman Câlût'u öldürmüş ve karşılığında kendisine saltanat ve bilgelik verilmiştir. *Allah Tarafından Halife Kılınması*: Allah Teâlâ her işte adaleti emrettiği gibi kendisine halife kıldığı Hz. Dâvûd'a da adaletle hükmetmesini emretmiştir. *Mabed İnşa Etmesi*: Hz. Dâvûd Beytü'l-makdis'i inşa etmeye başlamış ancak ömrü vefa etmemiştir. Kefevî, yöneticilerin halklarına sağlamaları gereken temel konular olan, din ile canı korumak, adaletle hükmetmek konularını zikretmekle yetinmiştir. Hz. Mûsâ'dan sonra gelen İsrailoğulları peygamberleri, onun şeriatı ile amel ettikleri için hükümlere detaylı bir şekilde temas etme gereği duymamış olmalıdır.⁵⁷²

21. Süleyman (a.s.)

Süleyman bin Dâvûd.

Kur'ân-ı Kerîm'de yedi sûrede onyedî defa ismen zikredilen Hz. Süleyman hem peygamber hem de kraldır.⁵⁷³

Kefevî, sözlerine Hz. Dâvûd'dan sonra Allah Teâlâ'nın Hz. Süleyman'ı kral yaparak ona varis kıldığını belirten cümlelerle başlar. Ona kuşlarla konuşma izni ve her konuda yetki verildiğini kaydeder.⁵⁷⁴ Kefevî, krallığın nesilden nesile Hz. Süleyman'ın soyunda A'rec denilen kişiye kadar devam ettiğini ifade eder. A'rec'in Hz. Süleyman oğullarının soyundan olmayıp, kadınlar kanalıyla gelmesi ve peygamber olmaması sebebiyle zayıf bir kral olduğunu, onun döneminde kralların Beytü'l-makdis'i elde etme çabasında olduklarını belirtir. Kefevî yeryüzüne ikisi mümin ikisi kafir olmak üzere dört

⁵⁶⁹ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *a.g.e.*, s. 364.

⁵⁷⁰ Nisâ Sûresi, 4/163.

⁵⁷¹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 15b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 80-81.

⁵⁷² Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 15b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 80-81.

⁵⁷³ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *a.g.e.*, ss. 357-358; Harman, "Süleyman", *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXVIII, s. 56.

⁵⁷⁴ Bkz. Neml Sûresi, 27/16.

kralın hakim olduğunu belirtir. Hz. Süleyman ve Zülkarneyn mümin, Nemrûd ve Buhtu'n-nasr'ın kafir olduklarını kaydeder. Bu ümmetten beşinci bir kişinin çıkacağını ve yeryüzüne hakim olacağını cümle arasında zikreder.⁵⁷⁵ Kefevî, Hz. Süleyman'ın Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilen meşhur duasına temas etmez. O Allah'tan af dilediği gibi, kendisinden sonra hiçbir kimsenin erişemeyeceği hükümrânlık da istemiş ve duası kabul görmüştür.⁵⁷⁶

Kefevî, Hz. Süleyman'a verilenleri anlatan âyet-i kerîme'yi zikretmekle yetinirken, aslında onun ulaştığı saltanatın aynı zamanda hüküm veren bir yönetici olarak ulaştığı güce de temas etmiş olur. Kefevî'nin anlatımı çerçevesinde Hz. Süleyman'a verilenler birkaç başlık altında mütalaa edilebilir. *Nübüvvet Konusu*: Allah Teâlâ onu babası Dâvûd'dan sonra peygamber olarak görevlendirmiş ve kendisine kitap vermiştir.⁵⁷⁷ *Saltanat Verilmesi*: Babasından sonra İsrailoğullarına kral olmuş, insanlar arasındaki davaların kararlarını hükme bağlamıştır. *Hayvanlarla Konuşması*: Allah Teâlâ, ona kuşlarla ve hayvanlarla konuşma yetkisi vermiştir. *Rüzgar ve Cinlerin Emrine Verilmesi*: Allah Teâlâ, rüzgarları ve cinleri⁵⁷⁸ Hz. Süleyman'ın emrine vermiştir.⁵⁷⁹ *Duasının İcabet Bulması*: Allah Teâlâ duasını kabul etmiş, emrine itaat eden cinler ona muhteşem saraylar, havuz büyüklüğünde lengerler ve muhteşem saraylar bina etmişlerdir.⁵⁸⁰

22. Şe'yâ (a.s.)

Şe'yâ bin Amsiya.⁵⁸¹

Kefevî, Hz. Şe'yâ'nın hem İsa'nın (a.s.) hem de Muhammed (s.a.v.) Efendimizin gelişini müjdeleyen peygamber olduğunu ve İsrailoğulları tarafından şehid edildiğini belirtmektedir. İsrailoğullarının peygamber cinayeti başta olmak üzere nice günaha bulaştıklarını da kaydeder. Bu sebeple Allah Teâlâ'nın onlara düşmanlarını musallat ettiğini, mülk ve peygamberliğin onlardan alındığını, kıyamete kadar da zillet içinde kalacaklarını beyan eder.⁵⁸²

⁵⁷⁵ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 15b-16a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 81-82.

⁵⁷⁶ Bkz. Sâd Sûresi, 38/35-39.

⁵⁷⁷ Bkz. Neml Sûresi, 27/16.

⁵⁷⁸ Bkz. Neml Sûresi, 27/17; Sebe Sûresi, 34/12.

⁵⁷⁹ Bkz. Mukâtil bin Süleyman, *a.g.e.*, c. III, s. 299.

⁵⁸⁰ Sebe Sûresi, 34/13.

⁵⁸¹ et-Tâberî, *Târih-i Taberî*, c. I, s. 532.

⁵⁸² Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 16a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 82.

Hız. Œe‘yâ’nın Kur’ân-ı Kerîm’de ismi zikredilmemiştir. Kefevî ona ait herhangi bir hükümden bahsetmemiştir. Daha önce ifade edildiği üzere Hz. Mûsâ’dan sonra gelen İsrâiloğulları peygamberleri Hz. Mûsâ şeriatını tebliğ etmiş ve onunla hüküm vermişlerdir.

23. *Îsâ (a.s.)*⁵⁸³

Îsâ Mesîh bin Meryem.

Allah Teâlâ’nın yüce ahid (mîsâk-ı galîz) aldığı (Nûh, İbrâhim, Mûsâ ve Muhammed (a.s.) Efendimiz) ‘ulu’l-azm’ şeriat sahibi beş peygamberden birisi de Hz. Îsâ’dır.⁵⁸⁴ Kur’ân-ı Kerîm’de adına sûre olmamakla birlikte, 11 sûrede 25 defa ismi geçmektedir.⁵⁸⁵

Şeriat sahibi peygamberler arasında Hz. Îsâ da zikredilmiştir. Allah Teâlâ, “Dîni ikâme edin ve onda ayrılığa düşmeyin”, diye Nûh’a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim’e, Mûsâ’ya ve Îsâ’ya tavsiye ettiğimizi, Allah size de din/şeriat kıldı”⁵⁸⁶ buyurmak suretiyle aynı hükümlerin İsrâiloğulları için de geçerli olduğunu beyan edilmiştir. Bu hükümler; Allah’a itaat, namazın ikâmesi, zekâtın verilmesi, dinin ikâmesi olarak izah edilmiştir.⁵⁸⁷ İbnü’l-Arabî, âyet-i kerîme’deki ‘şeriat kıldı’ sözünden maksad: tevhîd, namaz, zekât, oruç, hac, salih amellerle Allah’a yakınlaşma, doğruluk, ahde vefâ, emanete hıyanet etmemek, sıla-i rahim, küfrün haramlığı, cana kıymanın, zinanın ve insanlara eziyet vermenin yasaklığı, gibi hiç bir peygamberin şeriatinde değişmeyen hükümler olduğunu belirtmiştir.⁵⁸⁸

Kefevî, Hz. Îsâ’yı ismen zikrederek ona İncil’in verildiğini belirtmiştir.⁵⁸⁹ Yine Kefevî, Erkân bölümünün sonlarında tekrar Hz. Îsâ’ya ve İncil’e ait tamamlayıcı bilgiler sunmuştur. Şöyle ki, Hz. Îsâ’ya gönderilen İncil’in ahkâm, helal ve haramları açıklayıcı olmayıp, nasihatler ve ıslah edici örnekler ortaya koyduğunu zikretmiştir. Yahudilerin Hz. Îsâ’ya iman etmemelerini, ‘Hz. Îsâ da Tevrat hükümlerine tabidir’ iddiasında bulunmalarına bağlayarak aktarmıştır. Hz. Îsâ’yı, Ayrıca Yahudilerin, Hz. Îsâ’yı

⁵⁸³ Harman, “Îsâ”, *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXII, ss. 465-472.

⁵⁸⁴ Bkz. Ahzâb Sûresi, 33/7.

⁵⁸⁵ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *a.g.e.*, ss. 494-495.

⁵⁸⁶ Bkz. Şûrâ Sûresi, 42/13.

⁵⁸⁷ Âlûsî, *a.g.e.*, c. 25, ss. 20-21.

⁵⁸⁸ İbn Arabî, *a.g.e.*, c.IV, ss. 89-90.

⁵⁸⁹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 16a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 84.

Tevrat'a ait bazı hükümleri değiştirmekle itham ettiklerini de belirtmiştir.⁵⁹⁰ Yahudilerin Hz. İsa'yı, haftalık tatil olan şabat'ı pazara çevirmek, yenilmesi haram kılınan domuz etinin yenmesine müsaade etmek, sünnet uygulamasını kaldırmak ve guslü vaftizle değiştirmek,⁵⁹¹ gibi konulardaki ithamına, Hz. İsa'nın 'Ben Tevrat'ı değiştirmek için değil, ikmal etmek için gönderildim' sözünü de cevap olarak nakletmiştir.⁵⁹²

24. İlyâs (a.s.)⁵⁹³

İlyâs bin Yâsin bin Finhas bin Ayzar bin Hârûn bin İmrân (a.s.).⁵⁹⁴

Kur'an-ı Kerim'de iki yerde (biri Zekeriyâ, Yahyâ ve İsa (a.s.) ile birlikte) İlyâs,⁵⁹⁵ bir yerde de İlyâsîn şeklinde zikredilmiştir.⁵⁹⁶ Allah Teâlâ, Hz. İlyâs'ın halkını şirkten uzaklaştırıp tevhide davet ettiğini haber vermektedir.⁵⁹⁷ Kur'an-ı Kerim Hz. İlyâs'a verilen herhangi bir hüküm zikretmez.

Kefevî, onun Hz. İsa'dan önce Ba'albek halkına gönderildiğini zikretmenin dışında herhangi bir bilgi sunmaz.⁵⁹⁸

25. Elyesa' (a.s.)

Elyesa' bin Ahtûb bin Acûz.⁵⁹⁹

Kur'an-ı Kerim'de, bir âyette İsmâil, Yûnus ve Lût (a.s.) ile, diğer bir âyette de İsmâil ve Zülkifl (a.s.) ile birlikte olmak üzere iki defa ismen zikredilmiştir.⁶⁰⁰ Bu iki yerde ismen zikredilmesinin dışında Kur'an-ı Kerim'de bir bilgi mevcut değildir. Kefevî, Allah Teâlâ'nın, Hz. İlyâs'tan sonra onu gönderdiğini, Hz. İlyâs'ın onun peygamber olması için dua ettiğini ve Allah Teâlâ'nın da onu görevlendirdiğini belirtir.⁶⁰¹

Bir peygamber olarak verdiği mücadeleye ve kendisine sunulan herhangi bir hükme temas etmez.

⁵⁹⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 19b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 94-95.

⁵⁹¹ Bkz. Günay Tümer – Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara, 1997, ss. 264-268.

⁵⁹² Bkz. Matta İncili, 5: 17-19; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 20a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 95, 97.

⁵⁹³ Harman, "İlyâs", *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXII, ss. 160-162.

⁵⁹⁴ Bkz. Mustafa Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, I-II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007, c. II, s. 135.

⁵⁹⁵ Bkz. En'âm Sûresi, 6/85.

⁵⁹⁶ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *a.g.e.*, s. 75.

⁵⁹⁷ Sâffât Sûresi, 37/123-130.

⁵⁹⁸ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 16a; *Ketâib (T)*, c.I. s. 84.

⁵⁹⁹ et-Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, c. VII, s. 73; Harman, "Elyesa' ", *DİA*, İstanbul, 1995, c. XI, ss. 69-70.

⁶⁰⁰ Bkz. En'âm Sûresi, 6/86; Sâd Sûresi, 38/48.

⁶⁰¹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 16a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 84

26. *Yûnus bin Mettâ (a.s.)* ⁶⁰²

İsrâiloğulları peygamberlerinden olup Ninova halkına gönderilmiştir.⁶⁰³ Kur'ân-ı Kerîm'de dört yerde ismen zikredilmiş olup onuncu sûre onun adıyladır.⁶⁰⁴ Balığın karnında kalması sebebiyle Zünnûn ve Sâhibu'l-hût olarak da zikredilir.⁶⁰⁵ Allah Teâlâ, tevbe etmeleri sebebiyle sadece Hz. Yunus'un gönderildiği toplumun helak olmaktan kurtulduğunu bildirir.⁶⁰⁶

Kefevî, bir peygamber olması vesilesiyle onu kitabına kaydetmiş, muhtemelen Hz. Mûsâ şeriatıyla amel ettiği için, ona ait herhangi bir hükme değinmemiş, sadece ismen zikretmekle yetinmiştir.

27. *Zekeriyya (a.s.)* ⁶⁰⁷

İsrâiloğulları peygamberlerinden olup Kur'an-ı Kerîm'de, bir âyet-i kerîme'de Yahyâ, Îsâ ve İlyâs ile birlikte olmak⁶⁰⁸ üzere yedi defa ismen zikredilmiştir.⁶⁰⁹ Kefevî, onu Hz. Yahyâ'nın babası olarak takdim eder.⁶¹⁰ Bunun ötesinde herhangi bir bilgi sunmaz.

28. *Yahyâ (a.s.)*

Yahyâ bin Zekeriyyâ. ⁶¹¹

Hz. Yahyâ, İsrâiloğulları peygamberlerindendir. Kur'ân-ı Kerîm'de bir âyet-i kerîme'de Îsâ, İlyâs ve babası Zekeriyyâ ile birlikte olmak⁶¹² üzere, beş defa ismen zikredilmiştir.⁶¹³

Kefevî, onun hayatına dair herhangi bir bilgi vermez. Sadece Hz. Yahyâ'nın babası olduğunu zikretmekle iktifa eder.

Kefevî, Hz. Yahyâ bahsinde Tevrat ve İncil'deki hükümleri bildiren âyet-i kerimeyi zikreder. Böylece o, İsrâiloğulları peygamberlerini tamamlar ve Hz. Mûsâ'dan sonra gelen peygamberler ne ile hüküm veriyordu? Sorusunun cevabını da vermiş olur.

⁶⁰² Harman, "Yûnus", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIII, ss. 597-599.

⁶⁰³ Nisâ Sûresi, 4/163; et-Taberî, *Târih-i Taberî*, 2: 11; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 16a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 82.

⁶⁰⁴ Sebe Sûresi, 34/13.

⁶⁰⁵ Enbiyâ Sûresi, 21/87; Kalem Sûresi, 68/48.

⁶⁰⁶ Bkz. Yûnus Sûresi, 10/98; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 16a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 84.

⁶⁰⁷ Harman, "Zekeriyyâ", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 210-211.

⁶⁰⁸ Bkz. En'âm Sûresi, 6/85.

⁶⁰⁹ Muhammed Fuâd Abdülbâki, *a.g.e.*, s. 331.

⁶¹⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 16a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 84.

⁶¹¹ Mahmut Aydın, "Yahyâ", İstanbul, 2013, c. XLIII, ss. 232-234.

⁶¹² Bkz. En'âm Sûresi, 6/85.

⁶¹³ Muhammed Fuâd Abdülbâki, *a.g.e.*, s. 225.

Şöyle ki, Allah Teâlâ, Hz. Mûsâ'dan sonra gelen peygamberlerin İsrâiloğullarına Tevrat ile hükmettiklerini şöyle haber vermektedir: “Gerçekten biz, içinde doğruya, rehberlik ve nûr olduğu halde Tevrat’ı indirdik. Kendilerini Allah’a adanmış olan peygamberler onunla Yahudilere hükmederlerdi”⁶¹⁴

29. *Muhammed sallallahu aleyhi ve sellem*

Muhammed bin Abdullah bin Abdülmuttalip bin Hâşim bin Abdimenâf bin Kusay bin Kilâb bin Mürre bin Ka'b bin Lüey.

Kefevî, *hâtemu'l-enbiyâ* olması hasebiyle Rasûlullah (s.a.v.) Efendimiz’i en son bölümde zikreder. Rasûlullah’ın (s.a.v.) hem son peygamber hem de nübüvvetin onunla nihayete erdirildiğini hükme bağlamış olur. Peygamberliği sadedinde iki âyet-i kerîme’yi istişaden getirir. Bunlarla birkaç temel hususu vurgular. *Efendimiz’in Peygamberliği*: Allah Teâlâ Efendimizin peygamberliğini (s.a.v.) ‘Muhammed Allah’ın elçisidir’ cümlesi ile bildirmiştir. *İslâm’ın Bütün Dinlerden Üstünlüğü*: Allah Teâlâ, İslâm’ın üstünlüğünü ortaya çıkarmak üzere, Allah katında yegâne din İslamdır, buyurmuştur. *Kur’ân-ı Kerîm’in Önceki Kitapları Tasdik Edici Olması*: Kur’ân-ı Kerîm kendinden önce gönderilen bütün kitapları tasdik etmiştir. *Allah’ın İndirdikleri İle Hükmetmek*: Allah Teâlâ her ümmete bir şariat verdiğini, Müsevîlerin Tevrat’la, İsevîlerin İncil’le ve Muhammedîlerin de Kur’ân-ı Kerîm ile hükmetmesini emir buyurmuştur. *Tevrat ve İncil’de Müminlerin Tanıtılması*: Müminlere ait vasıfların Tevrat ve İncil’de de haber verildiğini belirtmiştir.⁶¹⁵

1.2. Kefevî’nin Zikretmediği Peygamberler

Kefevî, Kur’ân-ı Kerîm’de isimleri zikredilmeyan Şît, Yûşâ‘, Kâleb, İşmâvîl ve Şe‘yâ (a.s.) peygamberleri bu bölümde zikrettiği halde, isimleri zikredilen Zülkifl, Lokman, Üzeyir ve Zülkarneyn (a.s.) hakkında özel başlık altında bilgi vermez. Konuyu tamamlama gayesiyle bunlar hakkında özet bir bilgi sunulacaktır.

⁶¹⁴ Bkz. Mâide Sûresi, 5/44.

⁶¹⁵ Bkz. Mâide Sûresi, 5/48; Fetih Sûresi, 48/46-47.

1. *Hiz. Zülkifl*

2. Kur'ân-ı Kerîm'de iki defa zikredildiği halde hakkında bilgi mevcut değildir. Kefevî, Hiz. Zülkifl'in isminin zikredildiği bir âyet-i kerîme ile iktifa eder. Onu özel bir başlık altına almaz.⁶¹⁶

3. *Hiz. Lokman*

Kur'ân-ı Kerîm'in 31. sûresi Hiz. Lokman adına olup, iki âyet-i kerîme'de ismen zikredilmiştir.⁶¹⁷ Allah Teâlâ, Hiz. Lokman'a hikmet verdiğini beyan etmiş, Kefevî, peygamber veya hekîm olması tartışmalarını zikrettikten sonra, ehli ilmin çoğunluğuna göre peygamber değil hekîm idi, diyerek sözlerini tamamlamıştır.⁶¹⁸

4. *Hiz. Zülkarneyn*

Kur'ân-ı Kerîm'de üç âyet-i kerîme'de ismen zikredilmiştir. Mekke Döneminde müşriklerin Resûlullah'ı zora sokmak gayesiyle sorduğu sorulardan birisi Hiz. Zülkarneyn'dir. Allah Teâlâ ona dair bilgileri Rasûlu'ne (s.a.v.) bildirmiştir. Kefevî, onun salih bir kral olduğunu ve peygamber olmadığını belirtmekle yetinir.⁶¹⁹

5. *Hiz. Üzeyir*

Kur'ân-ı Kerîm'de ismen zikredilmiş olup peygamber olup olmadığı tartışılmıştır. Kefevî, sadece Hiz. Üzeyir'in isminin zikredildiği âyet-i kerîme'yi nakleder. Hakkında herhangi bir bilgi sunmaz.⁶²⁰

Peygamberler Bahsi Sonu

Konunun sonunda Kefevî, Allah Rasûlu'nun (s.a.v.) annesi Âmine⁶²¹ ve babası Abdullah'ın⁶²² cahiliye ve küfür üzere öldüğünü, Efendimizi dedesi Abdülmuttalib'in büyüttüğünü, sütannesi Halîme'nin de emzirdiğini kaydeder.⁶²³

⁶¹⁶ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 17a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 87; Muhammed Fuâd Abdülbâki, *a.g.e.*, s. 613; Harman, "Zülkifl", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 569-570.

⁶¹⁷ Muhammed Fuâd Abdülbâki, *a.g.e.*, s. 651.

⁶¹⁸ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 17a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 87; Harman, "Lokman", *DİA*, Ankara, 2003, c. XXVII, ss. 205-206.

⁶¹⁹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 17a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 87; Muhammed Fuâd Abdülbâki, *a.g.e.*, s. 543; Mustafa Öztürk, "Zülkarneyn", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 557-558.

⁶²⁰ Bkz. Tevbe Sûresi, 9/30; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 17a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 87; Muhammed Fuâd Abdülbâki, *a.g.e.*, s. 459; Adam, "Üzeyir", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLII, ss. 401-402.

⁶²¹ Bekir Topaloğlu, "Âmine", *DİA*, İstanbul, 1991, c. III, ss. 63-64.

⁶²² Topaloğlu, "Abdullah", *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, ss. 75-76.

⁶²³ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 16b. Ayrıca bkz. Süleymaniye Ktp. Reisülküttab, Numara 690, vr. 11b; *Ketâib (B)*, vr. 12a. Not: Ketâib'in tahkikli basımında bu kısım eksik olduğu için kaynak verilmemiştir.

Burada temas edilmesi gereken husus, fetret dönemi insanların dînî bir sorumluluğu olup olmadığı ve Peygamber Efendimizin anne ve babasının da bu dönemde yaşayıp vefat edişidir. Anlaşıldığı kadarıyla dönemin tartışma konularından birisi olan ‘fetret ehli insanların ahiretteki durumu’, Kefevî tarafından da gündeme alınmış ve müslüman olmadan ölmedikleri görüşü tercih edilerek zikredilmiştir.⁶²⁴

İlk peygamberin Âdem, son peygamberin Muhammed (s.a.v.) olduğunu belirtir. Allah Teâlâ’nın, yüz yirmidört bin peygamberin üçyüz onbeşini resûl olarak görevlendirdiğini zikreder. Hz. Mûsâ’nın İsrâiloğullarının ilk peygamberi, Hz. İsmâ’il’in da sonuncu oluşunu kaydeder. Gönderilen kitaplar hakkında bilgi verdiği gibi, peygamberlerin kaç yıl yaşadıkları ve aralarındaki zaman farkına dair rivayetleri de sıralar. Peygamberlerin gönderilme gerekçesi olarak da, insanların tek bir ümmet iken çoğaldıklarını ve yanlış düşmeleri sebebiyle nice peygamber geldiğini, yirmisekizinin Kur’ân’da ismen zikredildiğini belirtir, ilgili âyet-i kerîmeleri sıralar. Zülkarneyn’in iyi bir kral, Lokman’ın mahir bir hekim olduğunu nakleder. Efendimiz’in bütün peygamberlerden üstünlüğünü özellikle zikreder. İnsanların akıllarının konuları kavramaya yetmeyeceği için peygamberlerin vahye mazhar oluşunu ifade eder. Peygamberlerin sayıca çokluğu ve kitapların farklılığını ümmetlerin seviye farkına bağlar. Efdaliyyet meselesini ele alır. Efendimiz (s.a.v.), büyük melekler ve peygamberler konularını zikreder.⁶²⁵

Peygamberler bahsinde dikkat çeken bir husus da Kefevî’nin şefaât konusunu efdaliyyet meselesinden sonra gündeme almasıdır. Şefaati reddeden görüşe karşı, Allah Resûlu’nün (s.a.v.) şefaati uzmâ’ya sahip olduğunu zikrettikten sonra, şefaatin nas ve icma ile sabit olduğunu belirterek, konu hakkındaki görüşünü net bir şekilde ortaya koyar.⁶²⁶

İctihad konusunu gündeme getirerek bu konu hakkındaki görüşleri serdeder. Şöyle ki, itikâd konularında Hakk’ın tek olduğunu, Ehl-i Sünnet’e muhalif olan görüşlerin duruma göre küfür ve sapkınlık olduğunu belirtir. İctihada dayalı konularda

⁶²⁴ Ancak bu konuda farklı görüşlerin var olduğu bilinmektedir. Ehl-i tasavvuf ve diğer ulemanın görüşleri için bkz. Ali el- Kârî, Ebü’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Şerhu’s-Şifâ*, I-II, Dâru’t-tibâati’l-Âmire, İstanbul, 1307, c. I, ss. 648-649; İmam Rabbânî, Ebü’l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Fârûkî es-Sirhindî, *el-Mektûbât*, I-II, Fazilet Neşriyat, İstanbul, ts., c. I, ss. 238-239; Metin Yurdağur, “Fetret”, *DİA*, İstanbul, 1995, c. XII, ss. 475-480.

⁶²⁵ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 16b-18a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 85-90.

⁶²⁶ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 18b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 91-92.

ise, müctehid imamların yaptıkları ictihadlar ile Hakk'ı talep ettiklerini, görüşleri farklı olsa da Allah katında Hakk'ın tek olduğunu zikreder. Hakk tek ise Ebû Hanîfe'nin helal dediğine Şaffî niçin haram der? Sorusunu gündeme getirerek fıkha giriş kapısını aralamaya başlar. İctihadın cevazını, nazar ve istidlal yoluyla hükme götüren deliller çerçevesinde Hakk'ı talep etmek olduğunu belirtir. Kefevî, şerâi hususunda her müctehid mezhebinde doğruya ulaşmıştır, sözünü nakleder. Gerekçe olarak da, her iki farklı görüş sahibinin de gayesinin Hakk'ı talep etmek olduğunu belirtir. Re'y ve ictihad ile sabit olan hükmün Kitab ve Mütevâtir Sünnet ile sabit olan hükümle eşdeğer olmadığını, dolayısıyla böyle bir hükmün ilim için değil amel için olduğunu belirtir. Farklı görüş sahipleri arasında çatışmanın olamayacağını, zira her iki tarafın görüşünün de kesin bir bilgi ifade etmediğini özellikle nakleder. Bu noktada Kefevî'nin, ictihad ve fıkha giden süreci işlemeye başladığı görülmektedir. Şöyle ki, Kefevî, iman konuları ile ahkâm konularının farklı olduklarını belirtir. İki farklı görüşten sadece bir tanesinde Hakk tecelli ediyorsa bunun imana ait olduğunu hatırlatır. Dinin bilgi ve itaatten oluştuğunu, bilgi ve tevhid konusunda çalışma yapanlara kalamcı, taat ve şeriata ait ictihadlarla meşgul olanlara da fakih denileceğini nakleder.⁶²⁷

Kefevî, İslam dışı şeriatler bahsini gündemine alır ve Şehristânî'den nakille şöyle şu bilgileri paylaşır. İslâm dışı şeriatler iki şekilde mütalaa edilir. Tevrat ve İncil gibi kitabı olduğu için Ehl-i Kitâp, kitabı olmayan Mecûsî ve Maniheistler. Mecûsî ve Maniheistlerle ahit yapılabileceğini, evlilik ve kestiklerinin yenmesi gibi hususların caiz olmadığını belirtir. Biset'ten önce toplumların, kıblesi Beytü'l-makdis olan ehl-i kitap ile kıblesi Beytullah olan İbrâhimî/ümmîler olmak üzere ikiye ayrıldığını, ehl-i kitabın Medine'de, ümmîlerin Mekke'de yaşadığını zikreder. Yahudî şeriatında hükümlerin zahirine, ümmîlerde ise hac meşairine dikkat edildiğini vurgular. Kefevî, İsrailoğullarının Hz. Mûsâ şeriatı ile amel ettiğini ve Tevrat'ın hükümlerine tabi olduğunu belirtir. Hz. İsâ'ya gönderilen İncil'in ahkâm, helal ve haramları açıklayıcı olmayıp, nasihatler ve ıslah edici örnekler ortaya koyduğunu zikreder. Yahudilerin Hz. İsâ'ya iman etmemelerini, 'Hz. İsâ da Tevrat hükümlerine tabidir' iddiasında bulunmalarına bağlayarak aktarır. Hz. İsâ'yı, Tevrat'a ait bazı hükümleri değiştirmekle itham ettiklerini, belirtir.⁶²⁸ Yahudilerin Hz. İsâ'yı, tatil olan şabat'ı pazara çevirmek,

⁶²⁷ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 18b-19b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 92-94.

⁶²⁸ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 19b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 94-95.

yenilmesi haram kılınan domuz etinin yenmesine müsaade etmek, sünnet uygulamasını kaldırmak ve guslû vaftizle değiştirmek,⁶²⁹ gibi konulardaki ithamına, Hz. İsmâ'nın 'Ben Tevrat'ı değiştirmek için değil, ikmal etmek için gönderildim' cevabını nakleder.⁶³⁰

Kefevî, Hz. Mûsâ ve Hz. İsmâ'nın, Efendimizin (s.a.v.) gelişini müjdeleyici olduklarını, ancak Ehl-i Kitabın kendilerine gönderilenleri tahrif ederek değiştirdiklerini ve Müslümanların da bunu beyan ettiklerini zikreder. Delil olarak da ehli kitabın atalarının ahir zaman peygamberine destek olabilmek için Şam bölgesinden Medine civarına göç ederek kaleler inşa ettiklerini belirtir.⁶³¹

Allah Resûlu'nun (s.a.v.) Yahudi ve Hristiyanlar arasındaki ihtilaflarda Tevrat ve İncil'i hakem tayin ettiğini ve onunla hüküm verdiğini kaydeder. Tevrat ve İncil'in ancak Kur'ân-ı Kerîm ile ikâme edilebileceğini belirtir. Yahudilerin 'şariat tektir. Hz. Mûsâ ile başlamış ve onunla son bulmuştur. Ondan önce şariat olmadığı gibi sonra da şariat yoktur.' sözleriyle neshi reddettiklerine temas eder. Tevrat'ın kısası zorlayıcılığını, İncil'in sadece affediciliğini, son şariatın ise her ikisini kapsayıcı oluşunu, şariatın ikmalî olarak sunar. Kefevî, bu kısımda '*şer'u men kablena*'ya atıf yaparak, neshin herhangi bir şariatın iptali olmadığını, aksine onu ikmal ederek devamlılığını sağlamak, olarak anlaşılması gerektiğini belirtir ve peygamberler bahsini tamamlar. Akabinde de Peygamberimiz ve son peygamber bahsine geçiş yapar.⁶³²

⁶²⁹ Bkz. Tümer vd., *a.g.e.*, ss. 264-268.

⁶³⁰ Bkz. Matta İncili, 5: 17-19; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 20a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 95, 97.

⁶³¹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 20a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 95-96.

⁶³² Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 20a-21a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 96-98.

PEYGAMBERLER VE ONLARA VERİLEN HÜKÜMLER

HÜKÜMLER								
	PEYGAMBERLER	İTİKAT	İBÂDET	MUÂMELÂT	UKÛBÂT	DİĞER	MUCİZELER	KAVMİ
1	ADEM a.s.			LEŞ, KAN, DOMUZ ETİNİN HARAMLIĞI, ALFABENİN VERİLMESİ, ALTIN VE GÜMÜŞ PARANIN DARBI		HOROZUN İBÂDET SAATLERİ İÇİN GÖNDERİLMESİ		
2	ŞİT a.s.			HADLER VE HÜKÜMLER		ŞERİATİ VE HİKMETİ YUNANLILARA VE FİLOZOFLARA TEBLİĞ EDEN		
3	İDRİS a.s. (HEKİMLER HEKİMİ)	ALLAH'IN DİNİNE VE TEVHİDE DAVET,	YARATICIYA KULLUK, NAMAZ, ORUÇ,	ADALETLE HÜKMETME, CİHAD, LEŞ VE DOMUZUN HARAMLIĞI		KALEMLE İLK DEFA YAZAN, ELBİSE DİKİP GİYEN, ÇEŞİTLİ DİLLERLE TEBLİĞ YAPAN, NUCUM İLMİNİ VE BURÇLARIN İSİMLERİNİ VAZEDEN		
4	NUH a.s.			ADALET, ÖLÇÜ TARTI,		GEMİ İNŞASI	TUFAN	HAM, SAM, YAFES DEĞİŞİK MİLLETLERİN ATASIDIR
5	HÛD a.s.							ÂD

HÜKÜMLER								
	PEYGAMBERLER	İTİKAT	İBÂDET	MUÂMELÂT	UKÛBÂT	DİĞER	MUCİZELER	KAVMİ
6	SALİH a.s.							SEMÛD
7	İBRAHİM a.s.	ALLAHIN VARLIĞINI DELİLLENDİREN , PUTLARA VE YILDIZLARA İNANCI REDDEDEDEN	BIYIK KISALTAN, ETEK VE KOLTUKALTI TRAŞI OLAN, SÛNNET OLAN,			MİSAFİRE İLKİKRAM EDEN, PUTLARI KIRAN, KABEYİ BİNA EDEN	ATEŞİN ONA KURTULUŞ VE SERİNLİK OLMASI	BABİL DİYARI, MEKKE, ARZI MUKADDES
8	LÛT a.s.							
9	İSMÂİL a.s.		NAMAZ, ZEKAT, HACCIN HÜKÜMLERİ, BABASININ ŞERİATİ			KABENİN İNŞASI, ARAPÇA KONUŞAN, OK ATAN, KURBAN EDİLME MESELESİ	TUFAN	MEKKE, YEMEN
10	İSHAK a.s.							

HÜKÜMLER								
	PEYGAMBERLER	İTİKAT	İBÂDET	MUÂMELÂT	UKÛBÂT	DİĞER	MUCİZELER	KAVMİ
11	YAKUP a.s.			İKİ KIZ KARDEŞİ AYNI NİKAH ALTINA ALMANIN CAİZ OLUŞU		RUYADA BEYTÜ'L-MAKDİS'İ YAPMASI EMREDİLDİ VE ARZI MUKADDES ONA VE NESLINE VERİLDİ.		ESBAT YANI ON İKİ KABİLEDEN OLUŞAN BENİİSRÂİL ONUN NESLİDİR. ON İKİSİ DE PEYGAMBER
12	YUSUF a.s.					RÜYA TABİRİ VE MÜLK VERİLMESİ	PEYGAMBER OLACAĞINI RÜYADA GÖRMESİ	BENİ İSRÂİL, MISIR HALKI
13	EYYÛB a.s.					ANNESİ LÛT'UN A.S. KIZI		
14	ŞUAYB a.s.					HALKININ HELAKINDAN SONRA MEKKEYE GÖÇTÜ		MEDYEN HALKI.
15	MUSA a.s.			İKİ KIZ KARDEŞİ AYNI NİKAH ALTINDA BİRLEŞTİRMEİNİN HARAMLIĞI		TEVRAT VERİLDİ, ŞUAYB'IN A.S. KIZI İLE EVLİ. KENDİSİNDEN SONRA YUŞA A.S. PEYGAMBERLİĞİNİ BİLDİRDİ.	KIZILDENİZİN YARILIP FİRAVUN VE ASKERLERİNİN BOĞULMASI,	BENİ İSRÂİL.

HÜKÜMLER								
	PEYGAMBERLER	İTİKAT	İBÂDET	MUÂMELÂT	UKÛBÂT	DİĞER	MUCİZELER	KAVMI
16	HARUN a.s.						KIZILDENİZİN YARILIP FİRAVUN VE ASKERLERİNİN BOĞULMASI,	BENİ İSRÂİL
17	YÛŞA' a.s.					PEYGAMBERLÜĞİNİ MUSA AS HABER VERDİ, ERIHA'YA GELDİ VE BÖLGEYİ FETHETTİ,		BENİ İSRÂİL,
18	İŞMÂVİL A.S.					TÂLÛT'U KRAL TAYİN ETTİ,		BENİ İSRÂİL,
19	DÂVÛD a.s.					CÂLÛT'U ÖLDÜRDÜ VE TÂLÛT'UN KIZIYLA EVLENDİ, KUDÛSÜ FETHETTİ, BEYTÜLMAKDİS'İN İNŞASINA BAŞLADI		BENİ İSRÂİL
20	SÜLEYMAN a.s.					BEYTÜLMAKDİS'İN İNŞASINI TAMAMLADI, YERYÜZÜNE HAKİM OLDU	KUŞLARLA KONUŞMA VE DİĞER MUCİZELER VERİLDİ.	BENİ İSRÂİL

HÜKÜMLER								
	PEYGAMBERLER	İTİKAT	İBÂDET	MUÂMELÂT	UKÛBÂT	DİĞER	MUCİZELERİ	KAVMI
21	ŞE'YÂ a.s.					İŞÂ'YI A.S. VE EFENDİMİZİ S.A.V. MÜJDELEYİCİ, BENİ İSRÂİL ONU ŞEHİD ETTİ,		BENİ İSRÂİL
22	MESİH İŞÂ a.s.					KENDİSİNE İNCİL VERİLDİ,		BENİ İSRÂİL
23	İL-YÂS a.s.					ELYESÂ A.S. YETİŞTİRDİ		BA'LEBEK HALKI
24	ELYESÂ' a.s.					TALEBESİ		
25	YUNUS BİN METTÂ a.s.							NİNOVA HALKI

HÜKÜMLER								
	PEYGAMBERLER	İTİKAT	İBÂDET	MUÂMELÂT	UKÛBÂT	DİĞER	MUCİZELER	KAVMI
26	ZEKERİYÂ a.s.							
27	YAHYA a.s.							
28	MUHAMMED a.s.							

1.3. Hz. Muhammed ve Son Şeriat

Kefevî, kamu otoritesini yönetmesi ve şeriatla hüküm koyucu olması itibarıyla Peygamber Efendimizin durumunu ele alır. Onun, bir peygamber olarak kendisine indirileni tebliğ ettiğini, Allah yolunda din düşmanları ile cihad ettiğini zikreder. Dini tatbik ettiğini, hadleri uyguladığını, hükümler koyduğunu, şeriatın izah şeklini açıkladığını, kadılık ve hâkimlik yaptığını, kararlar aldığını, yükümlülükler getirdiğini nakleder. Ayrıca idareciler, valiler tayin ederek, zekat/vergi tahsildarları istihdam ettiğini ve yerleşim birimlerine kadılar gönderdiğini, böylece devlet otoritesi oluşturduğunu tesbit eder.⁶³³

Kefevî, Efendimizin (s.a.v.) İslam şeriatı çerçevesinde Medine’de oluşturduğu devlet müesseselerini de örneklerle izah eder.

- *Devlet Başkanı Olarak Kurumlara Yaptığı Tayinler*

Ebû Cehil’in Kureyş kervanının başı olduğunu öğrenince ona karşı koymak üzere, ilk keşif birliği komutanı olarak amcası şehidlerin efendisi Hz. Hamza’yı (r.a.) tayin ettiğini belirtir. Ubeyde bin Hâris, Sa’d bin Ebî Vakkâs, Abdullah bin Cahş gibi sahabileri komutan, Sa’d bin Ubâde’yi Medine’ye başkan vekili, Hz. Ali’yi Yemen’e vali ve kadı, Ebû Mûsa’l-Eşarî’yi de Aden ve Zebîd’e kadı tayin ettiğini ve onun için istiğfar ettiğini zikreder.⁶³⁴

Kamuda atama yetkisi olan bir kişi sıfatıyla Efendimiz’in (s.a.v.) görevlendirdiği kişilerin başarılı olması için dua etmesi onlar açısından ve sonrakiler için, göreve teşvik ve motive noktasında oldukça mühim bir uygulamadır.

- *Gençlere Güvenerek Görev Vermesi*

Resûlullah’ın (s.a.v.) gençleri yetiştirdiğini, Huneyn Savaşı’na giderken Attâb bin Esîd’i (v. 13/634) henüz yirmi yaşında olduğu halde Mekke’ye vali, Muaz bin Cebel’i (v. 17/638) yirmi yedi yaşında iken Mekke kadısı olarak atadığını kaydeder.

- *Malî Yapıyı Düzenlemesi (Kadı ve Vali Maaşlarını Belirlemesi)*

Attâb bin Esîd’in Mekke’ye vali tayin edilmesi esnasında Resûlullah (s.a.v.) tarafından beutülmalden ödenmek üzere, yıllık kırk ukiyye⁶³⁵ maaş bağlandığını

⁶³³ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 22a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 103.

⁶³⁴ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 22a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 103-104.

⁶³⁵ Kefevî, bir ukiyyenin kırk miskal ettiğini, bu durumda yıllık maaşın bin altı yüz miskal ettiğini belirtir. Yirmi miskal altın 80 gr’a tekabül etmektedir.

nakleder. Bu hem kadı ve vali maaşlarının ne derece yüksek olduğu tesbit edilmiş olur. Bir kadı olan Kefevî, kadı ve valilerin maaşlarının dayanağını da böylece zikretmiş olur.⁶³⁶

- *Kadılık Makamını Oluşturması*

Adalet mekanizması olarak kadılığın İslamda en yüce makam olduğunu, hiçbir makamın ondan üstün ve ona denk olamayacağını zikreder. Kadılık görevini deruhte eden kişinin, şartlarını taşıyıp, kadılığa engel durumlardan uzak durması halinde, bir de sireti güzel, gönlü de temiz olursa Allah (cc) katında büyük mükafata nail olacağını, insanlar nezdinde hayırla yad edileceğini belirtir. Bu görevi bizzat Allah Teâlâ'nın deruhte ettiğini, peygamberlerini bu görevle gönderdiğini, onlara bu görevin yapılmasını kuvvetlice emrettiğini ve bu konuda epeyi öğütte bulunduğunu anlatır. Örnek olarak şu âyet-i kerîme'yi sunar: “*Ey Davud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adaletle hükmet. Hevâ ve hevese uyma, sonra bu seni Allah'ın yolundan saptırır.*” Burada kadılıkta aranan iki temel vasfa dikkat çekilmiştir: Adaletle hüküm vermek, heva ve arzuya tabi olmamak. Onu hakkıyla icra edenin Allah katında büyük ecir sahibi, kullar arasında da makbul ve muteber bir kişi olacağını belirtir. Bütün peygamberlerin, Efendimizin (s.a.v.), devamında da Hulefâ-i Raşidîn'in, ashab ve tabiinin ileri gelenlerinin, selef-i salihinin seçkinlerinin, müctehid imamların, mütekaddimûn fakihlerin, müteehhirûn alimlerinin, sonra onları takip ederek nice seçkinlerin kadılık/hakimlik yaptığını zikreder.⁶³⁷

- *Adaletin Önemi ve Kuralları*

Hz. Dâvûd'a (a.s.) atfedilen zincir kıssasından bahseder.

“Rivayete göre, Dâvûd (a.s.) davalara bakmakla emrolununca gökten bir zincir inmiş. Hasımlar kendisine yaklaşır ve dava başlayınca, haklı olan taraf tutması için zincir iner ve onun tutması mümkün olurmuş. Haksız olan taraf tutmak istediğinde zincir semaya yükselirmiş. İnsanların adaleti yanıltmak için hile yapmaları sebebiyle bu zincir bir daha inmemek üzere semaya çekilmiş. Hadise şöyle gerçekleşmiş: Bir adam, yaşlı bir kişiye emanet altınlar vermiş. Emaneti alan yaşlı kişi baston kullanırmış. Bir müddet sonra bu yaşlı şahıs altınları aldığını inkar edince Dâvûd'un (a.s.) mahkemesine müracaat etmişler. Mahkemede davacı (müddaî) haklı olduğu için zincir inmiş ve o da

⁶³⁶ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 22b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 105-106.

⁶³⁷ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 22b *Ketâib (T)*, c. I, ss. 106-107.

tutmuş. Emaneti aldığını inkar eden yaşlı adam zincire giderken elindeki bastonu davacıya/müddâife vermiş. Davacı bastonu nezaketen almış amma, bu esnada davalı da zinciri tutmaya muvaffak olmuş. Her ikisi de haklı görününce Dâvûd (a.s.) duruma şaşırılmış. Bu esnada Cebrâil (a.s.) gelmiş ve Dâvûd'a (a.s.) ihtiyarın bastonun içini boşalttığını ve altınları oraya koyduğunu, zinciri tutmaya giderken de bastonunu tutması için hile gayesiyle müddâife verdiğini, böylece adaleti yanılttığını haber vermiş. Adalet ortaya çıkmış ancak zincir de bir daha inmemek üzere semaya çekilmiş. Bundan böyle hukukun temel kuralı “ *Delil getirmek davacıya, yemin etmek ise davalıya düşer*” konulmuştur. Mescid-i Aksâ'daki Zincir Kubbesi'nin yerinde bu adalet terazisi kurulduğu için de kubbeye o isim verilmiş.

Adaletin yanıltılabileceğini ancak er veya geç hakkın ortaya çıkacağını anlatır. Yargının temelini oluşturan “ *Delil getirmek davacıya, yemin etmek ise davalıya düşer*” kuralını, Resûlullah'ın (s.a.v.) yargılama esnasında delili olmayan davacının lehine davalıdan ahiret sorumluluğunu da hatırlatarak yemin istemesini, kadıya hukuki bir uygulama örneği olarak takdim eder. Allah Resûlu'nün (s.a.v.) “*Hasmın ve akraba olmakla itham edilenin, hasmı aleyhindeki şahitliği kabul olunmaz. Yemin de davalının uhdesindedir*” gibi hukuk kurallarını tellal çıkarmak suretiyle halka duyurduğunu anlatır. Hassâf'dan nakille bir yargılama örneği aktarır ki şudur:

“Hadramevtli bir adamla Kindeli bir adam birbirlerinden davacı olarak Efendimize başvurmuşlar. Hadramevtli: *Ey Allah'ın Resülü! Arazim bu adamın elinde. Babası onu gasbetti*, dedi. Bunun üzerine Kindeli: *Arazim benim elimde. O bana babamdan miras kaldı*, dedi. Efendimiz: Hadramevtli, delilin var mı? diye sordu. Hadramevtli: “Hayır ya Resûlellah! Ancak, babasının araziyi gasbettiğini bilmediğine dair benim adıma ondan yemin alın” dedi. Kindeli yemin için hazırlandı. (Bu esnada) Efendimiz (s.a.v.): «Kim birisinin malını yalan yemini ile gasbederse, Allah'ın huzuruna delilsiz çıkar», buyurdu. Kinde'li bunu duyunca yemin etmekten caydı. Bunun üzerine Efendimiz de araziyi Hadramevtli'ye verdi.⁶³⁸

- *Peygamber ve İctihad*

Hakkında vahiy gelmeyen konularda ulema arasında farklı görüşler mevcuttur. Kefevî, Resûlullah'ın (s.a.v.) takip ettiği yöntem/ictihad hakkında ulemanın görüşlerini

⁶³⁸ Bkz. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 23a-23b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 107-110.

nakleder. Bazısı: Hayır etmezdi, bilakis hükmü beklerdi, dedi. Kimisi: Önceki ümmetlerin şeriatına müracaat ederdi. Zira bizden öncekilerin şeriatı, nesh edildiğini bilmediğimiz sürece bizim için delildir, dedi. Kimisi de: Vahyin gelmesinden ümidini kesene kadar ictihad etmezdi. Ümidi kesilince ictihad ederdi. İctihad edince de bizim için delil olurdu. Daha sonra farklı yönde bir vahiy gelirse peygamberin içtihadını nesh etmiş olurdu. Bize göre sünnetin kitapla neshi caizdir. Efendimiz karara bağladığı hükümleri bozmazdı. Ama sonraki hükmünü yeni gelen vahye göre verirdi.”⁶³⁹

- *Dava, Davacı (Müddeî) ve Davalı (Müdde‘â aleyh)*

Kefevî, bir kadı olarak dava ve tarafları bahsini işler. Dava’yı, delil olmaksızın bir hükmü ispat etmek için kullanılan söz olarak tanımlar. Hukuki tasarrufa liyakata ait önemli bir kuralı daha zikreder ki o da şudur; Delili ile işlem yapılabilmesi için “müddeî”nin kim olduğunun, yemini ile işlem yapılabilmesi için de “müddeâ aleyh”in kim olduğunun bilinmesi gerekir. Müddeî’yi delilsiz söz söyleyen kişi olarak tanımlar. Bu kişinin delilini ortaya koyduktan sonra müddei olmaktan çıktığını belirtir. İddiayı destekleyen hüccet veya delil varsa dava olamayacağını nakleder. Burada şeriatın Allah’a dayandığını göstermek sadedinde peygamberimize (s.a.v.) atıfta bulunur ve onun dava sahibi olmadığını, bilakis mucize göstermesi sebebiyle ona müddai denilemeyeceğini belirtir.⁶⁴⁰

- *Sultân, Kâdı ve Hâkim*

Kefevî, şeref ve üstünlük bakımından eş anlamlı olan kadı ve hâkim kavramlarını Allah Teâlâ’nın kendisine ve Resûlullah’a (s.a.v.) izafe ettiğini zikreder. Kadı kavramının hâkim kavramından üstün olup olmadığı tartışmasını ele alır. Dönemindeki zevatın kendilerine “kâdı” ve “hâkim” diye hitap edilmesi yerine, sultân denilmesini beklediklerini söyler. Sultan kavramını Allah ve Resûlüne ait kabul eder. Dolayısıyla bu davranışı hoş karşılamadığını belirtir. Kadıların müslüman, hür, akıllı, ergenliğe erişmiş, takva sahibi ve iyi ahlaklı kişiler olması gerektiğini belirtir. Bu vesileyle ilmin, usûl ilmi ve fûru ilmi olarak ikiye ayrıldığını, usul ilminin tevhid, nübüvvet, şeriatlerin neshinden bahsettiğini zikreder. Bilginin kaynaklarını havassı selime, doğru haber ve akıl olarak belirtir. Furû ilminin şeriat ve hükümlerden ibaret

⁶³⁹ Bkz. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 23b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 110.

⁶⁴⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 23b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 110-111.

olduğunu, hükümlerin de insanların durumlarına göre değişkenlik arz edeceğini kaydeder.⁶⁴¹

- *Kadıların Bilgi Düzeyi*

Kefevî, “Kâdı”nın şer-i şerifi iyi bilmesi gerektiğini, bunun da ancak “zâhiru’r-rivâye”nin ve “nevâdir”in çokça mütalaası ile usûl mesailinden derlenmiş “metin”lerin ezberlenmesi, “nevâzil”in ve “fetâvâ”nın kavranmasının da ancak güvenilir ulemaya müracaatla gerçekleşebileceğini söyler. Bilginin ancak âlimlerden öğrenilmek suretiyle elde edileceğini kaydeder. Kâdı’nın cahil olmasının büyük bir musibet olduğunu belirtir. Kamuda atama yetkisi olanların başkalarının hakkını korumak gayesiyle işi ehline vermelerinin farz olduğunu âyet-i kerîmelerle izah eder. Allah Teâlâ’nın dini anlatmak için seçkin peygamberler gönderdiği gibi kadılarının da liyakatli seçkinler kişilerden omaları gerektiğini belirtir. Yönetici sahabilerin idârî ve yargı görevlerini kesinlikle cahil, fasık, dini hassasiyetleri olmayan ve dünya düzeni bozuk olan kişilere vermediğini zikreder.⁶⁴²

- *Kadılık ve Değeri*

Kendisi de bir kâdı olan Kefevî bu konuyu açıklarken, bütün peygamberlerin, sahabenin öncülerinin, tabiinin seçkinlerinin, müctehid imamların bir kısmının ve mütekaddimûn Hanefilerinden bir zümrenin kadılık yaptığını bir kısmının ise kaçındığını belirtir. Ebû Hanîfe’nin üç defa kadılık görevini reddettiğini, Ebû Yusuf’un ise kabul ettiğini belirtir. Kişinin tercihi ile kâdı olmasını saydığı sebeplerden dolayı ruhsat, kaçınmasını azimet olarak belirttikten sonra, sözüne delil mahiyetinde efendimizin (s.a.v.) şu hadîs-i şerifini nakleder: «Kim kadı olmak isterse kendisini sorumluluk altına koyar, kim de zorla kadı tayin edilirse, bir melek onun eksiklerini kapatmakla görevlendirilir». Hadîs-i şerifin yorumunda; kadılığa talip olanın fıkına ve zekasına güvendiğini, kaçınanın ise Allah’ın yardımına yapıştığını ifade eder. Adaletle ve hak üzere bir gün kadılık yapmanın bir yıl Allah yolunda cihad etmekten üstün olduğunu ifade eden görüşü de nakleder. Ebû Hanîfe’nin; sahabe zamanında fetvâ veren tabiin imamlarını taklid edeceğini, belirten görüşünü de zikreder. Şartlarını taşıyan kişinin kâdı olması gerektiğini, zira böylece ümmetin temsilcisi olan sultan adına mazlumun hakkını zalimden alma farzıyyetini yerine getirdiğini belirtir. Yönetici

⁶⁴¹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 23b-24a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 111-113.

⁶⁴² Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 23b-24a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 114-115.

kadronun ise mutlaka ehil ve takva sahibi olanı seçmesi hususunu vurgularken, cahillerin ve Allah korkusu taşımayanların görevlendirilmemesi gerektiğini belirtir. Kefevî, efendimizin (s.a.v.): «Üç türlü kadı vardır. Biri cennette, diğer ikisi cehennemdedir» sözünü nakleder. Cehennemlik olan iki sınıfın, cahil ve adaletsiz kadılar olduğunu belirtir. Takva sahibi cahil kadıyı, günahkar ve adil olmayan kadıya tercih eder.⁶⁴³

- *Kâdı'nın Azledilmesi*

Kefevî, mühim bir konu olan “kâdı”nın ne zaman azledileceği hususundaki ihtilaflara yer verir. Rüşvet ve iltimasla yargı görevini elde eden kişinin kâdı olmadığını, rüşvetin haram olduğunu belirtir. Akabinde, günah işleyen (fâsık) veya rüşvet alan kâdı'nın azledilmesi konusunda âlimlerin ihtilaf ettiğini, Buhârîluların azledilmez, diğerlerinin azledilir, dediğini nakleder. Konuyu bir derece öteye götürerek bu kişilerin verdikleri hükümlerin geçerli olup olmadığı hususundaki görüşlere değinir. Cemâleddîn Yezdî'nin: ‘Bu kişilerin verdiği hükümlerin geçerli olup olmaması hususunda kararsızım. Zira dönemimiz kadıları göreve talip olduğu gibi rüşvetin de içindedirler. Şayet onların hükümleri geçersiz dersem ne şariat kalır ne de düzen’, sözlerini nakleder. Cengiz'in (1162-1227) oluşturduğu fetretten önce 536/1142'lerde bu konuların konuşulduğunu belirtir. Cârullah Zemahşerî'nin (v. 538/1144) bu kötü hali anlatan şiirini de istişhad eder. Akabinde kendi dönemindeki kadıları eleştirerek, bu tartışmayı yapanların bu dönemin kâdılarını görseler söyleyecek söz bulamayacaklarını not eder.⁶⁴⁴

- *Kâdılığın Değerini Korumak*

Kefevî, kâdılığın değerini düşürüp sultanların kapılarında sabah akşam beklesen, aracı olarak da çok düşük seviyeli ve farklı inançlardaki kişilerden destek bekleyen “kâdı”lardan bahseder. Bunları ilmin, marifetin ve faziletin tadına varamayan kişiler olarak tanımlar. Kefevî, bu duruma bir gönül insanı olarak şöyle çözüm üretir. Kadıların nefsin arzularına tabi olup bu zillete düşmek yerine Allah'a sığınıp, bir derviş olarak kelime-i tevhid zikrine devam etmelerini tercih ettiğini belirtir. Gündüz ve gece nasıl yirmi dört saat ise, bu yüce kelamın da yirmidört harften oluştuğunu, bunu gönülden bir defa zikreden kula Allah Teâlâ'nın sahip çıkacağını, onun kimseye ihtiyaç

⁶⁴³ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 25b-26a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 115-118.

⁶⁴⁴ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 26a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 118-119.

duymayacağını, örnekleyerek güzel bir tevekkülle anlatır. Kefevî, yanlış içinde olan kâdırlara uyarı mahiyetinde, dünyada ve ahirette olmak üzere iki türlü azaptan bahseder. Dünyadaki Resûlullah (s.a.v.) ve ona tabi olanların eliyle gerçekleşeceğini, ahirettekinin ise cehennem bekçisi malik ve yardımcıları tarafından icra edileceğini belirtir. Kefevî, kişinin azaptan korunabilmesi için zikirle meşgul olması gerektiğini anlatır. Gençliğini islam ve zikir üzere geçirmiş bir kâdı olan Yahya bin Eksem⁶⁴⁵ (v. 242/857) örneğini verir.⁶⁴⁶

Kefevî, Resûlullah'ı (s.a.v.) son şeriatın Allah'tan sonra en yetkili mercii olması hasebiyle, kamu kurum ve kuruluşlarını tanzim edici olarak anlatır. Akabinde İslâm toplumunun nüvesini oluşturan müslüman ailenin kuruluşunda dikkat edilmesi gerekli olan konuları beyan eder. Devamında toplumda dinî ve ahlakî motiflerin zarar görmesini engellemek için çalgı tarzı işlerden uzak durulması konularını zikreder. Bir kâdı olan Kefevî, elbette bunları yazarken uzun yılların tecrübesini de dikkate almış olmalıdır.

- *Nikah ve Din Eğitimi*

Kefevî, bir kadı olarak toplumun huzur ve düzeni için evlilik kurumunun sağlıklı bir şekilde oluşması hususunda belirli ölçüler nakletme gereği duyar. Şöyle ki, kişinin öncelikle eş seçiminde İslâmi değerleri araması gerektiğini, evleneceği kişinin iman esasları ve diğer konulara olan vukufunu tespit etmesini hatırlatır. Devamında, insanlara imanın keyfiyeti ve ehl-i sünnetin özelliklerini öğretmenin en önemli konular olduğunu zikreder. Yine imanın faziletinden, sahih imanın ne olduğundan, imanda şüpheyne düşme konusundan ve elfaz-ı küfürden bahseder. Toplumu fesada götürmesi ihtimaline binaen çalgı tarzı işlerden kaçınılmasını nakleder. Bir münker gördüğünde onu engellemek için uygun ve münasip tavırla hareket etmenin gerekliliğini anlatır.⁶⁴⁷

2. Sahabe ve Fıkıh

Kefevî, Efendimizin (s.a.v.) şeriatı ve fıkıhın esasını teşkil eden sünnetinden bazı önemli uygulamaları zikrettikten sonra, onun rahle-i tedrisinde yetişen ve ondan öğrendikleri şeriatı sonraki nesillere aktaran sahabîler bahsine geçer. Şeriatın ilk anlatımını derli toplu bir biçimde yapan ve dolayısıyla ilk İslam öğretmenleri ve ilk

⁶⁴⁵ Bkz. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 22b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 105.

⁶⁴⁶ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 26b-27a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 119-120.

⁶⁴⁷ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 27b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 120-122.

fakihler olan sahabe kavramının tanımını, sayısını, faziletlerini ve şeriattaki yetkinliklerini ele alarak onları belirli bir tasnife tabi tutar. Şimdi önce Kefevî'nin anlatımını kısaca aktardıktan sonra aşağıda açıklayacağımız nedenlerle farklı bir sınıflama izleyerek sahabe bölümünü tanıtacağız.

2.1. Sahabenin Tanımı

Kefevî, Sahabî tanımı konusunda âlimlerin görüşlerini zikrettikten sonra Sahabîyi, 'Efendimizle (s.a.v.), ahz ve ittiba (ondan bir şeyler öğrenme ve ona uyma) suretiyle sohbetle bulunan kişi' olarak tanımlar. Rasûlullah'ın (s.a.v.) vefatı esnasında onu gören ve işiten yüz yirmidört b. sahabînin mevcut olduğuna dair tahmini rivayetleri aktarır. Bu seçkin neslin, gördüğü vazifenin ehemmiyetine binaen bulundukları şehirleri de zikreder. Tebûk Seferine, Vedâ Haccı'na katılanların ve Şam'da yaşayanların sayısı hakkındaki farklı bilgileri de ekler. Anlaşıldığı kadarıyla onun buradaki hedefi, şeriati intikal ettirenlerin çokluğuna dikkat çekmektir.⁶⁴⁸

Kefevî, sonraki nesillere şeriati aktaracak olan bu topluluğun adaleti (dürüstlük ve istikamet üzere oldukları) konusunda muteber alimlerin icma ettiklerini nakleder. Ehl-i sünnetin ittifak ettiği üstünlük sıralamasını; Râşid Halifeler, cennetle müjdelenen on sahabî, Ashâb-ı Bedir, Ashâb-ı Uhud, Rıdvân Biati'na katılanlar, Akabe Biatlarına katılan Ensar ve her iki kibleye de yönelenler, olarak tamamlar. Hür erkeklerden ilk Müslümanın Hz. Ebûbekir, çocuklardan Hz. Ali, hanımlardan Ümmü'l-müm'minin Hz. Hatice, azatlılardan Hz. Zeyd ve kölelerden Hz. Bilal olduğu bilgisini not eder.⁶⁴⁹

Kefevî, Ebû Tâlip el-Mekkî'nin (v. 386/996) *Kûtü'l-kulûb* adlı eserinden şöyle bir nakilde bulunur: "Resûlullah (s.a.v.) vefat ettiği zaman, Allah'ın dinini çok iyi bilen, Rıdvân Beyatine katılmış binlerce Sahâbe arasından sadece on küsur kişi fetvâ işiyle iştigal etmiştir".⁶⁵⁰

Ardından fetva verme konusunda ihtiyatlı olma ilkesinin sahabe tarafından ideal bir davranış olarak vaz edildiğini göstermek için önde gelen bazı sahabilerin fetvâ vermekten imtina ettiklerini gösteren örnekleri aktarır. Örneğin, Abdullah b. Ömer'in (v. 73/693) kendisine fetvâ soran kişiye: "İnsanların sorumluluğunu üstlenen devlet başkanına sormalısın" demek suretiyle fetvadan kaçındığını belirtir. İbn Mes'ûd'un (v.

⁶⁴⁸ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 27b-28a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 122-123.

⁶⁴⁹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 27b-28a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 124.

⁶⁵⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 27b-28a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 125.

73/693) “İnsanların her sorusuna fetvâ veren kişi kesinlikle delidir” dediğini nakleder. İbn Ömer’e sorulan on sorunun dokuzuna cevap vermediği, İbn Abbâs’ın (v. 68/687-88) ise on sorunun dokuzuna fetva verdiği rivayetlerine yer verir.⁶⁵¹

2.2. Fetva Açısından Sahâbenin Tasnifi

Kefevî, Sahâbenin fetva açısından derecelerini anlatırken Kureşî’ye (v. 775/1373) atıfla bir tasnif yapar; Kureşî ise bu tasnifini ilk yapan İbn Hazm’a (v. 456/1064) borçludur. İbn Hazm, fetvâ veren sahâbîleri verdikleri fetvâ nisbetine göre değerlendirmeye tabi tutmuş ve Kefevî’nin de alıntılacağı aşağıdaki sınıflandırmayı yapmıştır.⁶⁵²

Kefevî, Sahâbenin fetva verme hususunda farklı davranışlar sergilediğini belirttikten sonra fetva verme konusunda kronolojik sırayı esas almadan sahâbenin, müksirûn (çokça fetvâ verenler), mutavassitûn (orta derecede fetvâ verenler) ve mukillûn (az fetvâ verenler) diye üç tabakaya ayırdıklarını kaydeder.

1. Müksirûn

Bunlar sahâbe içinde en çok fetvâ verenlerdir. Kefevî bu grupta yedi sahabîyi saymıştır. Bu yedi sahabî Ümmü’l-mü’minîn Hz. Aişe (v. 58/678), Ömer b. Hattâb (v. 23/644), Abdullah b. Ömer (v. 73/693), Ali b. Ebû Tâlib (v. 40/661), Abdullah b. Abbâs (v. 68/687-88), Abdullah b. Mes’ûd (v. 32/652-53) ve Zeyd b. Sâbit’in (v. 45/665) müksirûn’dan olduğunu ve onların her birinin verdikleri fetvâların kalın bir kitap oluşturacağını ifade eder. Ebûbekir Muhammed b. Mûsâ’nın, Abdullah b. Abbâs’ın fetvâlarını toplayan yirmi ciltlik bir çalışma yaptığını da ilave eder.⁶⁵³ Nesâî, bunlardan Ömer b. Hattâb, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Ömer ve Aişe’yi (r.a.) Medîne fakîhi olarak nakleder.⁶⁵⁴

2. Mutevassitûn

Bu grup orta sayıda fetvâ verenlerdir. Ümmü’l-mü’minîn Ümmü Seleme (v. 62/681), Enes b. Mâlik (v. 93/711-12), Ebû Sa’îd el-Hudrî (v. 74/693-94), Ebû Hüreyre

⁶⁵¹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28a-b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 125.

⁶⁵² İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*, neşr. Ahmed Muhammed Şakir, I-VIII, Dâru’l-âfâk el-cedîde, Beyrut, 1983, c. V, ss. 92-94.

⁶⁵³ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 125-126.

⁶⁵⁴ Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Tesmiyetü fukahâi’l-emsâr min’s-sahâbeti femm ba’dehum*, (Mecmû’tu’r-resâil fî ‘ulûmi’l-hadîs içinde) nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî, el-Mektebetü’s-selefiyye, Medine-i Münevvere, 1969, s. 7; Mustafa Fayda - Muhsin Koçak, “Ömer”, *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIV, ss. 44-53.

(v. 58/678), Osman b. Affân (v. 35/656), Abdullah b. Amr b. Âs (v. 65/684-85), Abdullah b. Zübeyr (v. 73/692), Ebû Mûsâ el-Eş'arî (v. 42/662-63), Sa'd b. Ebî Vakkâs (v. 55/675), Selmân-ı Fârisî (v. 36/656), Câbir b. Abdullah (v. 78/697), Muaz b. Cebel (v. 17/638) ve Ebûbekir Sıddîk'ın (v. 13/634) (r.a.) orta sayıda fetvâ verenlerden olduğunu, her birinin vermiş olduğu fetvâların küçük bir kitap oluşturacağını söyler. Kefevî, bu gurupta on üç sahabînin ismini zikreder. Bunlara, Talha (v. 36/656), Zübeyr (v. 36/656), Abdurrahman b. Avf (v. 32/652), İmrân b. Husayn (v. 52/672), Ebû Bekre (v. 51/671), Ubâde b. Sâmit (v. 34/654) ve Muâviye b. Ebî Süfyan'ı (v. 60/680) da ekleyerek sayıyı yirmiye ulaştırır.⁶⁵⁵

3. *Mukillûn*

Az sayıda fetvası olan sahabiler olup bu kısımda dokuz sahâbînin adı zikredilmiştir. İsimleri zikredilenler ilk iki kısma nisbetle ömürlerinin kısalığı veya diğer sebeplerle az fetvâ vermeleri ile bilinenlerdir. Ebu'd-Derdâ (v. 32/652), Ebû Ubeyde b. Cerrâh (v. 18/639), Saîd b. Zeyd (v. 51/671), Übeyy b. Ka'b (v. 33/654), Hz. Hasan (v. 49/669), Hz. Hüseyin (v. 61/680), Üsame b. Zeyd (v. 54/674), Ebû Zer (v. 32/653) ve Attâb b. Esîd'i (v. 13/634) bu kısımda görüyoruz. Kefevî, bunların verdikleri fetvaların sınırlı olduğunu belirtir ve Kureşî'nin bunların sayısını yüz yirmi dörde çıkardığını da nakleder. Mukillûn'dan olanların, ailelerine, komşularına ve yaşadıkları çevredeki insanlara fetva verdikleri için sınırlı sayıda fetvalarının olduğunu belirtir.⁶⁵⁶

Kefevî, sahâbe fakihlerini zikrettikten sonra konuyu bu eserini kaleme almaktaki gayesini izaha getirir; şöyle der:

“Bu kitabı yazmaktaki gayemiz, Allah Teâlâ'nın kıyamete kadar emsallerini devam ettirmesini niyaz ettiğimiz; asırlar boyunca bilgileri bizlere intikal eden, başta Sahâbe efendilerimiz olmak üzere, Tabîîn, selef-i salihîn, müctehid imamlar, mütekaddimûn ve müteehhirûnun bayraklaşmış kişilerini tanıtmaktır.”⁶⁵⁷

Kefevî, kadılık görevinin zaman zaman ulema tarafından kabul edilmemesi konusundaki ihtilafa da bu sırada değinir. Çünkü sahâbeden pek çok ismin kadılığı kabul etmesindeki hikmeti açıklama babında onların bu husustaki özel durumlarına dikkat çeker. Sahabenin Resûlullah (s.a.v.) ile olan teşrik-i mesailer sebebiyle ta'ndan

⁶⁵⁵ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28a. *Ketâib*'in İstanbul baskısında bu bölüm eksik olduğu için kaynak gösterilememiştir.

⁶⁵⁶ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28a-29a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 125-126.

⁶⁵⁷ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 29a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 126.

arınmış olduklarını, Tabiinin de o döneme yakın ve sahabe ile iç içe olmaları itibarıyla kadılık görevini kabul ettiklerini belirtir. Bazı Hanefî imamlarının kadılık görevinden kaçınmalarının ana sebebi olarak, idarecilerin yanlış davranışları ve halkın bozulması sebebiyle kadılık görevinin hakkını verememe endişesini zikreder. Yine de alimlerin bir kısmının kâdılığı kabul ederek hakkıyla yerine getirdiğini, bir kısmının ise hapsedilmeyi göze alarak kabul etmediğini, bir kısmının da başka bölgelere göç ederek bu görevden kaçındıklarını ifade eder.⁶⁵⁸

Kefevî, bundan sonra kitabına isim olarak seçtiği ketîbeler bahsine başlar. Allah Rasûlu'ndan sonra şeriatın ilk temsilcisi ve koruyucusu sıfatıyla Ashâb Ketîbesi'ni birinci sırada zikreder. Böylece şeriatın ideal manada yaşanmasını temin eden ve bu özellikleri sayesinde şeriatın muhafızı olan zümreyi anlatısının merkezine yerleştirmiştir.

2.3. Ashâb Ketîbesi

Kefevî, bu ketîbede, yukarıda müksirûndan saydığı Hz. Aişe'nin, mütevassitûndan saydığı Ebû Bekre'nin ve mukillûndan saydığı Ebû Ubeyde, Saîd b. Zeyd, Hz. Hüseyin, Üsâme b. Zeyd, Ebû Zer ve Attâb b. Esîd'in biyografilerini vermez. Diğer yandan Huzeyfe b. Yemân'ı üç grupta da zikretmediği halde bu ketîbeye dahil eder. Müksirûn, mutavassitûn ve mukillûnun toplam sayıları yirmi dokuz olduğu halde, ketîbede biyografisi verilen sahabelerin sayısı yirmi yedidir. Genellikle tabakat kitapları bu sayıyı çok daha fazla zikretmelerine rağmen, Kefevî yirmi yedi sahâbî ile iktifa eder.⁶⁵⁹ Bunun sebebi muhtemelen onun fetvası nakledilen fakih sahabilerle eserini sınırlamış olmasıdır. Özellikle Ehl-i Hadis'e mensup müelliflerin kaleme aldıkları eserlerde ise hadis rivayetinin öne çıkması sebebiyle daha fazla sayıda sahabenin biyografilerinin verildiği görülmektedir.⁶⁶⁰

Kefevî, bu ketîbede ashâbın seçkinlerinin çoğunun biyografilerini zikreder. Sıralamada esas aldığı ölçütleri belirtmez. Dikkat edildiğinde Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali, Hasan b. Ali ve Muaviye b. Ebu Süfyan (r.a.) dâhil, ilk altı sahâbîyi halife/devlet başkanlığının yanında, aynı zamanda fakîh sıfatını haiz oldukları için zikreder.

⁶⁵⁸ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 29a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 126-127.

⁶⁵⁹ Bkz. Kureşî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 533-537.

⁶⁶⁰ Mesela İbn Hibbân toplam 452 sahabi kaydetmiştir. Bkz. İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 9-79.

Devamında en çok fetvâ verenler, fetvâ bilgisi yanında Kur'ân-ı Kerîm bilgisi en çok olanlar, cennetle müjdelenenler ve diğer özelliklere sahip olanların biyografilerini verir.

Bu çalışmada sahâbe ve ardından tabiînin fikhî birikimi, belli başlı İslam şehirlerinde ilmî disipline dönüştüren mezhep sahibi fukahâ-i emsâr esas alınarak işlenecektir. Bu amaçla mezheplere etkisini göstermek gayesiyle, her bir sahâbînin (sonraki bölümde her bir tabiîn) biyografisi verilirken, Hanefî, Mâlikî, eş-Şâfiî ve Hanbeli mezheplerinin kurucu metinleri esas alınmak suretiyle, her bir sahâbîye mezhep kurucu metinleri tarafından yapılan atıflar, bu eserleri neşredenlerin yaptığı fihrist mevcutsa ondan değilse *el-Mektebü's-Şâmile* taramasından eklenecektir. Bu meyanda fihristi bulunan kaynaklar İmâm Mâlik'in (v. 179/795) *el-Muvatta'*ı (İmam Muhammed rivayeti), Ebû Yûsuf'un (v. 182/798) *el-Âsâr*'ı, İmâm Muhammed'in (v. 189/805) *el-Asl*'ı ve Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) *el-Mesâil*'idir. Sahnûn'un (v. 240/854) İmâm Mâlik'in görüşlerini derlediği *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*'sı ve İmâm Şâfiî'nin (v. 204/820) *el-Ümm*'ünde ise fihristler yeterli olmadığı için *el-Mektebü's-Şâmile* üzerinden tarama yapılmak suretiyle tespitlere yer verilecektir. Bu istatistiksel bilgilerinin yaklaşık bir nitelik arz ettiğini söylememiz gerekir; zira mesela tarama açısından kolaylık sağlasa da el-Mektebetü's-Şâmile'den elde edilen bilgiler ilmi açıdan kesin konuşmaya imkan verecek düzeyde değildir, ama yine de elde edilen bulgular fikir verecek düzeydedir.

Kefevî'nin Sahabe Ketibesi'nde biyografilerine yer verilen sahabîler onun verdiği sıraya göre şunlardır:

1. Hz. Ebûbekir
2. Hz. Ömer
3. Hz. Osman
4. Hz. Ali
5. Hz. Hasan
6. Muâviye b. Ebû Süfyân
7. Abdullah b. Abbâs
8. Abdullah b. Mes'ûd
9. Abdullah b. Ömer
10. Zeyd b. Sâbit
11. Übey b. Kâ'b

12. Ebû Mûsâ el-Eş'arî
13. Ebu'd-Derdâ
14. Sa'd b. Ebî Vakkâs
15. Abdurrahman b. Avf
16. Talha b. Ubeydullah
17. Zübeyr b. Avvâm
18. Ebû Hüreyre
19. Ebû Saîd el-Hudrî
20. Câbir b. Abdullah
21. Abdullah b. Zübeyr
22. Abdullah b. Amr b. Âs
23. Muâz b. Cebel
24. Enes b. Mâlik
25. Ubâde b. Sâmî
26. Huzeyfe b. Yemân
27. Selmân-ı Fârisî

Konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak gayesiyle Kefevî'nin sırası yerine, bu fakih sahâbîleri ve daha sonraki bölümde tabiin fakihlerini, yaşadıkları ve ilmî miraslarıyla damga vurdukları şehirlere göre sıralayacağız. Bu tasnif yapılırken başta Nesâî'nin *Tesmiyetü fukhai'l-emsar* ve İbn Hibbân'ın *Meşahirü ulemai'l-emsar* adlı çalışmaları olmak üzere tabakat/tarih kitaplarındaki ilgili fakihin hangi şehre müntesip olduğuna dair değerlendirmeler dikkate alınacaktır. Burada amacımız ümmetin fikhî birikimini oluşturan ilim ve fıkıh silsilelerini başlangıcından ilgili şehir fakihine kadar izlemek ve böylece her bir mezhebin ilim silsilesine dair bazı gözlemlerde bulunmaktır.

Yukarıdaki iki eserin de yaptığı gibi biz de Medine ile başlayacağız; çünkü şeriat Medine'de teşri edildi ve sonra başka şehirlere yayıldı. Yukarıdaki 27 sahabe fakihinden 15 tanesi Medine şehrine ait kabul edilmiştir. Yarıdan fazlasının Medineli sayılması anlaşılabilir bir durumdur; çünkü aslında tüm sahabiler ilmi köken olarak Medinelidir, Hz. Peygamber'in meclisinde eğitimlerini almışlardır. Ancak zamanla ve özellikle fetihlerle sahabilerin yeni şehirlere göçtüğünü biliyoruz. Bu sebeple bazı fakihler Medine'de eğitim almış olsalar bile daha sonra farklı şehirlerde ilim meclisleri akdetmişlerdir. İkinci sırada dörder sahabe ile Kufe ve Şam şehirleri gelmektedir. Bu da

anlaşılır bir durumdur çünkü Kufe Medine'den sonra başkent olmuş ve ardından Şam başkent olmuştur. Aşağıda Medine ve diğer şehirlerdeki sahabeler bizim tasnifimizde ölüm tarihlerine göre yer almaktadırlar.

Medine Sahabileri	Mekke Sahabileri	Kufe Sahabileri	Basra Sahabileri	Şam Sahabileri	Mısır Sahabileri
1. Hz. Ebû Bekir 2. Hz. Ömer 3. Hz. Osman 4. Übey b. Kâ'b 5. Abdurrahman b. Avf 6. Zübeyr b. Avvâm 7. Talha b. Ubeydullah 8. Zeyd b. Sâbit 9. Hasan b. Ali 10. Sa'd b. Ebi Vakkas 11. Ebû Hüreyre 12. Abdullah b. Zübeyr 13. Abdullah b. Ömer 14. Ebû Saîd el-Hudrî 15. Câbir b. Abdullah	1. Abdullah b. Abbas	1. Abdullah b. Mes'ûd 2. Huzeyfe b. Yemân 3. Selmân-ı Fârisî 4. Ali b. Ebi Tâlib	1. Ebû Mûsâ el-Eş'arî 2. Enes b. Mâlik	1. Muâz b. Cebel 2. Ebû'd-Derdâ 3. Ubâde b. Sâmî 4. Muâviye b. Ebû Süfyân	Abdullah b. Amr b. As

2.3.1. Medine

1. *Hz. Ebûbekir Sıddîk (v. 13/634), Abdullah b. Ebû Kuhâfe Osman el-Kureşî et-Teymî*

Râşid halîfelerin ve cennetle müjdelenen on sahabînin birincisidir. Peygamber Efendimizden (s.a.v.) iki veya üç yaş küçük olup, fil vakasından üç yıl birkaç ay sonra doğmuş, peygamberimizle dostluğu sebebiyle yâr-ı gâr (sırdaş, can yoldaş, mağara

arkadaşı) olarak bilinmiştir.⁶⁶¹ Cahiliye döneminde ismi Abdü'l-Ka'be iken Rasûlullah (s.a.v.) ona Abdullah ismini vermiş, yüzü ve ahlakı güzel olduğu için Atîk, İsrâ haberini tartışmasız kabul ettiği için de siddîk olarak lakaplamıştır. Beyaz tenli, seyrek sakallı olup, Muhammed, Abdullah ve Abdurrahman isimli üç oğul babasıdır. Zâtü'n-nitâkeyn olarak bilinen Hz. Esmâ (v. 73/692)⁶⁶² ve Ümmülmüminin Hz. Aişe de onun kızlarıdır. Hz. Osmân onun veziri idi. Babası Ebû Kuhâfe (v. 14/635)⁶⁶³ Mekke'nin fethi gününde müslüman olmuş ve Medîne'ye yerleşmiştir. Oğlunun halifeliğini gördüğü gibi vefatına da şahit oldu. Ebû Kuhâfe, oğlunun mirasından altıda bire varis oldu ve bunu Hz. Ebubekir'in evlatlarına bağışladı. Hz. Ebubekir Mekke'de doğmuş, Medine'de vefat etmiş ve Peygamber Efendimizin (s.a.v.) yanına defnolunmuştur. İki yıl üç ay sekiz gün olan halifeliği esnasında önemli konulara dair hükümler vermiştir.⁶⁶⁴ Bu özellikleri dolayısıyla İbn Hibbân, Hz. Ebubekir'i Medineli meşhur sahâbîler sıralamasında birinci olarak zikretmiştir.⁶⁶⁵

Peygamber efendimiz (s.a.v.) döneminde seriyye komutanlığı, müşavirlik, hac emirliği gibi önemli devlet görevlerinde bulundu. Rasûlullah'ın (s.a.v.) sağlığında on yedi vakit onun emri üzere cemaate imamlık yaptı.⁶⁶⁶

Peygamber efendimizin vefat ettiği gün kendisine halîfe olarak biat edildi. Devlet başkanı sıfatıyla ilk kanun koyan ve insanları bu kanunlara uymakla yükümlü tutandır. Dinin hükümlerini ikame eden, peygamberimizden sonra Müslümanlar arasında hüküm veren ve Ehlisünnet içinde efdaliyyeti tartışılmayan odur. Hilafet yetkisini kullanarak vali, komutan ve kadılar tayin etmiştir. Hz. Ömer'i Medîne'ye nâib ve kadı, Attâb b. Esîd'i Mekke'ye Ebû Ubeyde'yi Harâse'ye, Osmân b. Ebu'l-âs'ı Tâif'e, Muhâcir b. Ümeyye'yi San'â'ya, Ziyad b. Ebîh'i Hadramût'a, Ebû Mûsâ el-Eşârî'yi Zebîd ve Zeyyig'e, Muaz b. Cebel'i Cünd'e, el-'Alâ'yı Bahreyn'e, Cerîr b. Abdullah'ı Necrân'a, Amr b. Âs'ı Filistin bölgesine vali tayin etti. Yezîd b. Ebû Süfyân,

⁶⁶¹ Bkz. Fayda, "Ebû Bekir", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, s. 101.

⁶⁶² Bkz. Ali Yardım, "Esmâ bint Ebû Bekir es-Siddîk", *DİA*, İstanbul, 1995, c. XI, ss. 402-404.

⁶⁶³ Bkz. Asri Çubukcu, "Ebû Kuhâfe", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, ss. 177-178.

⁶⁶⁴ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 29a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 128-129. Hilafet müddeti hususunda farklı rivayetler mevcuttur. Bkz. Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr b. Ebû Hübeyre el-Leysî, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, haz. Mustafa Necîp Fevvâz - Hikmet Keşelî Fevvâz, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut/Lübnan, 1995, s. 64.

⁶⁶⁵ İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 10.

⁶⁶⁶ Fayda, "Ebû Bekir", *DİA*, c. X, s. 103.

Halid b. Saîd, Alkame b. Abdullah, Muâviye b. Ebû Süfyân ve Üsâme b. Zeyd gibi, bir kısmı fakih bir kısmı komutan olan seçkin sahabîler onun idare heyetinde idiler.⁶⁶⁷

Hiz. Üsâme'nin komutanı olduğu orduyu yolcu ederken yaptığı konuşma ile İslâm savaş hukukunun temel prensiplerini belirten şu konuşması meşhurdur:

“İnsanlar (Askerler)! Durunuz (dinleyiniz)! Sizden şu on hususta bana söz verip onlara uymanızı istiyorum: Verdiğiniz sözde durun. Ganimet mallarında hainlik etmeyin. Vefasızlık yapmayın. İşkence (müsle) yapmayın. Çocukları, yaşlıları ve kadınları öldürmeyin. Hurma ağaçlarını söküp yakmayın, meyveli ağaçları kesmeyin. Koyun, sığır ve develeri sadece yemek için boğazlayın. Manastır (vb. yerlerde) kendilerini ibadete adanmış bir takım insanlar göreceksiniz, onlara ilişmeyin. Sizlere içlerinde çeşit çeşit yemekler bulunan kaplarla (yemek) getiren bir takım insanların yanına gideceksiniz, o kaplardan yediğinizde besmele çekin. Saçlarının ortasını tıraş edip etrafını mendil gibi salan bir takım insanlarla karşılaşacaksınız. Bu (kafalarını şeytana kiraya vermiş güruhu) kılıçlarınızla yere serin. Haydi gidin, Allah'ın yardımı refikiniz olsun.”⁶⁶⁸

Müctehid olarak Müslümanların yönetimini üstlenen ve onların maslahatına dair kararlar almasıyla bilinir. Yalancı peygamberler ve dinden dönenler üzerine ordu sevk eden, zekât vermek istemeyenler hakkında, ‘namaz ile zekâtı birbirinden ayırmaya kalkanlarla harb ederiz’, demek suretiyle dinin hiçbir hükmünün diğerinden ayrı tutulamayacağına dair icthad eden de odur. Böylece Hiz. Ebu Bekir, dine ait hükümleri muhafaza ederek devlet otoritesini tesis etmiş oldu.

Hiz. Ebûbekir, yargı yetkisi elinde olan bir kişi olması hasebiyle miras hakkını istemek için gelen nineye, Kitap'ta buna ait bir hüküm olmadığını belirtmiş ve ona mal vermemiştir. Mugîre b. şu'be (v. 50/670) ve Abdurrahman b. Avf (v. 32/652) Peygamber Efendimizin (s.a.v.) nineye altıda bir verdiğini nakledince bu görüşle hüküm vermiştir. Bu uygulaması Kur'ân-ı Kerîm'de hükmü bulunmayan bir hususta sünnetle hüküm verme açısından önemli bir yargı örneğidir. Adalet nedir? Sorusuna da: ‘sen neye razı isen, din kardeşine de onu sunmandır’, diyerek temel ölçüyü vazetmiştir. Hiz. Ömer'i kendisinden sonra halîfe olarak (istihlâf) teklif etmesi, ashabın bu teklif üzerine

⁶⁶⁷ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 29a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 129-132.

⁶⁶⁸ et-Taberî, *Târih-i Taberî*, c. III, s. 226-227.

beyat etmesi⁶⁶⁹ de ihtilafa mahal bırakmayıp halkın maslahatını esas alarak yaptığı uygulamalardandır.

Kur'ân- Kerîm'i cem etmesi, sahabenin teklifi ile beytûlmalden maaş alması,⁶⁷⁰ müellefe-i kulûb'a ayrılan tahsisatı Hz. Ömer'in teklifi ile uygulamaması devlet başkanı sıfatı ile verdiği hükümler olup bağlayıcı niteliktedir.⁶⁷¹

el-Muvattâ' da 3,⁶⁷² *el-Âsâr*'da 4,⁶⁷³ *el-Asl*'da 24,⁶⁷⁴ *el-Müdevvene*'de 5, *el-Ümm*'de 24⁶⁷⁵ ve *Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel*'de 9 yerde⁶⁷⁶ Hz. Ebûbekir'e atıfta bulunulmuştur.

Bu çalışmada sahâbenin Hanevî mezhebine olan etkilerine ışık tutmak gayesiyle İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvâları nakledilecek ve böylece mezhebin kaynaklarına da temas edilmiş olacaktır. Hz. Ebûbekir'in İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvâları şöyledir:

Sabah namazında kunût yapmaması, elbiselerinin yıkanıp kefen olarak kullanılmasını vasiyet etmesi; sahabenin teklifi ile ilk defa onun zamanında halifeye beytûlmalden maaş bağlanması,⁶⁷⁷ hanımına kendisini yıkamasını vasiyyet etmesi, dine ait hükümlerde hadisi şerifi nakledenin sözünü bir şahitle kabul etmesi,⁶⁷⁸ gümüş - ziynet bile olsa- misli ile değiştirilmesi gerektiğini belirtmesi, mirasta murisin erkek ve kız kardeşleriyle dedesinin altıda bir almasına hükmetmesi, aynı mekanda yangın gibi genel afetlerde vefat edenlerin birbirine varis olamaması, velâ hakkının dedeye intikal etmesi, azad edilen kölenin velâsının azad edene ait olması,⁶⁷⁹ hırsızın elinin kesilmesi, savaş hukukuna ait meseleler, ganimetlerin beşte birinin sarf mahallini yetimler,

⁶⁶⁹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 29a-31a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 128-134.

⁶⁷⁰ eş-Şeybânî, Muhammed b. Hasan, *el-Asl*, tahk. Muhammed Boynukalın, I-XII, Dâru İbn Hazm, Beyrut/Lübnan, 2012, c. II, s. 142; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 35a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 149.

⁶⁷¹ Fayda, "Ebû Bekir", c. X, ss. 101-108.

⁶⁷² Bkz. Leknevî, *Muvatta' el-İmâm Mâlik rivâyetü Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ma'a't-ta'lik el-Mümecced ala Muvatta' Muhammed*, neşr. Takiyuddin en-Nedvî, I-III, Dâru's-Sünne ve's-sîre, Dimeşk, 1991, c. III, ss. 570-592.

⁶⁷³ Bkz. Ebû Yûsuf, Yakup b. İbrahim el-Ensârî, *Kitâbu'l-âsâr*, neşr. Suud İbrahim Muhammed el-Osman, Dâru'l-kütüb, Pakistan, ts., ss. 485-536.

⁶⁷⁴ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 224.

⁶⁷⁵ Bkz. Sahnûn, Abdüsselâm bin Saîd bin Habîb et-Tenûhî, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, I-IV, Dâru'l-kütübü'l-ilmiye, Suudi Arabistan, 1994; eş-Şâfiî, Muhammed b. İdris, *el-Ümm*, I-XI, Dâru'l-vefa, Mısır, 2001.

⁶⁷⁶ Abdullah b. Ahmed, *Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel rivâyetü ibnihi Abdullah b. Ahmed*, tahk. Züheyr eş-Şâvîş, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut/Lübnan, 1981, s. 467.

⁶⁷⁷ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. I, ss. 257, 359; c.II, s. 142

⁶⁷⁸ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. II, ss. 242, 246-247.

⁶⁷⁹ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. VI, ss. 58, 86-87, 388, 413.

miskinler ve yolda kalmışlar olarak belirlemesi, Necrân Hristiyanlarına eman vermesi,⁶⁸⁰ müzaraa akdini uygulaması⁶⁸¹ gibi konular, onun verdiği kararların Hanefî mezhebinde uygulandığını da göstermektedir.

Ravvâs Kalacî, Hz. Ebûbekir'in fikhî görüşlerini toplayan bir eser derlemiş, böylece icthad ve fetvaları derli toplu bir şekilde ulaşılr hale gelmiştir.⁶⁸²

2. *Ömer b. Hattâb* (v. 23/644), *Ebû Hafs Ömer b. Hattâb b. Nüfeyl Kureşî Adeî. Annesi Hanteme binti Hişam b. Mugîre'dir.*⁶⁸³

Kefevî, Hz. Ömer'i 'Emîrül-müminîn, Hâtemunnebiyyîn'in Halifesi, Fârûk, bütün şehirlerde ve ülkelerde İslâm'ın şiarını ortaya koyan' gibi özel sıfatları ile tanıtmaya başlar. Bu ifadeler ile onun İslâm adına yapmış olduğu hizmetleri özetlemiş olur.⁶⁸⁴

Râşid halifelerin ikincisi olan Hz. Ömer'i, Nesâî ve İbn Hibbân Medine fukahası arasında zikretmiştir.⁶⁸⁵ Emîrül-müminîn ünvanını ilk defa kendisi için kullanılan Hz. Ömer on yıl, altı ay dört gün halifelik yapmıştır. 23/644 yılında, altmış üç yaşında iken Mugîre b. Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lü' tarafından hançerlenerek şehid edilmiştir. Hz. Aişe'den Rasûlullah (s.a.v.) ile Hz. Ebûbekir'in yanına defnedilme izni istemiş, vefatında oğlu Abdullah ile Hz. Osman tarafından defnedilmiştir.⁶⁸⁶

Kefevî'nin verdiği bilgilere göre, farklı rivayetler olmakla birlikte Hz. Ömer'in Fil vakasından 13 yıl sonra doğduğu kabul edilir.⁶⁸⁷ Uzunca boylu olup, Âsım, Abdullah, Ubeydullah ve Zeyd adında dört oğul babasıdır. Kırkinci müslüman olup ilk muhacirlerdendir. Bedir Harbi dahil, Peygamberimizin (s.a.v.) katıldığı bütün harplerde ve önemli olaylarda onunla birlikte bulunmuştur. Hz. Ebûbekir'in teklifi (istihlâf) ile onun vefat ettiği gün, 52 yaşında Mescid-i Nebevî'de biat alarak ikinci Râşid halife olmuş ve onun gibi dünya nimetlerine değer vermeyerek mütevazı bir hayat sürmüştür. Yolculuklarına koruma ve protokol elemanları almadan çıkmış, halife olmadan önce giyim kuşam ve davranışlarındaki tevazu asla değişmemiş, Hz. Peygamber'e (s.a.v.)

⁶⁸⁰ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. VII, ss. 232, 302, 422, 439, 553.

⁶⁸¹ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. IX, s. 517.

⁶⁸² Bkz. Muhammed Ravvâs Kalacî, *Mevsû'atü fikhî Ömer b. el-Hattâb*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut/Lübnan, 1989.

⁶⁸³ İbn Hibbân, *a.g.e.*, ss. 10-11; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 31a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 134-135.

⁶⁸⁴ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 31a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 134.

⁶⁸⁵ Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, ss. 10-11.

⁶⁸⁶ Halife Hayyât, *a.g.e.*, s. 65; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 31a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 134-135.

⁶⁸⁷ Fayda, "Ömer", *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIV, s. 44.

layık bir halife olmaya çalışmıştır. Makam ve servet gücü olana değil hak edene değer vermiş, kötülerin korkulu rüyası olmuştur. Beytûlmalden bir devlet başkanı maaşı yerine normal bir kişi olarak maaş almıştır. Halkın bir devlet başkanında aradığı özelliklerin tamamını yaşamış, döneminde bilgi, yargı, zühd, re'y ve ictihad hususunda sahâbenin en üstünü kabul edilmiştir.⁶⁸⁸

Dini hayatın yaşanmasını, şer'î hukukun uygulanmasını temin etmiştir. Devlet işlerinde önceliği ehliyet ve liyakata vermiş, emniyet için gece bekçiliği sistemini kurmuştur. Hadleri uygulamış, kadı, vali ve komutanlar tayin ederek devleti müesses hale getirmiştir.⁶⁸⁹ Valilerin yanına istişare edebilecekleri fakihleri de görevlendirmiştir. Muâviye b. Ebû Süfyân (r.a.) gibi valileri sorgulamak suretiyle devlet yönetimindeki otoritesini ortaya koymuştur. Tayin ettiği kadı ve valilere itaat edilmesini istemiş ve bölge halklarına hitaben mektuplar göndermiştir.⁶⁹⁰ Hz. Ömer, selefi Hz. Ebûbekir gibi kendisinden sonraki yöneticiyi istihlâf etmemiştir. İçinde halife seçilme hakkı olmadığı halde oğlu Abdullah'ın da bulunduğu yedi kişilik bir heyeti istihlâf eylemiş ve bu heyetin halîfeyi seçmesini istemiştir. Bu teklifi sahâbe tarafından uygun görülüş ve heyet üyelerinden Hz. Osmân halife seçilmiştir.⁶⁹¹

Adaleti temin etmek için görevlendirdiği kişilere hitaben mektuplar kaleme almıştır. Devletin adaleti temin etmesi için yargılamayı (kaza) muhkem bir farz ve uyulması zorunlu bir sünnet olarak ifade etmiştir. Hâkim karşısında güçlü olana değil haklı olana itibar edilmesini emretmiştir. Pek çok kâdı ve vali tayin ettiği için onlara ölçü olacak metinler göndermiştir. “Delil getirmek davacıya, yemin etmek de davalıya aittir”, “Helâlî haram kılmayıp, haramı da helal kılmadıkça Müslümanlar arasında sulh caizdir”, “Kur'ân ve sünnette bulamadığın hükümde içtihadla yönel”, “Hayata ait konuları iyi öğren ve olaylar hakkında hüküm verirken hakka en yakın olana erişmek için kıyas yöntemini kullan”, “Müslümanların bir diğerine - aksi sabit olmadıkça- adil olarak şahitlik yapması caizdir”, “Öfke, eziyet, zecrî uygulamalardan sakın”, “Dava esnasında sükûnetle hareket et” gibi önemli ilkeleri uygulama alanına koymuştur.⁶⁹²

⁶⁸⁸ İbn Hibbân, *a.g.e.*, ss. 10-11; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 31a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 134-135.

⁶⁸⁹ Halife Hayyât, *a.g.e.*, ss. 87-89.

⁶⁹⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 31a-33a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 135-137.

⁶⁹¹ Bkz. et-Taberî, *Târîh-i Taberî*, c. 4, s. 191-192, 227-230; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 34a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 145.

⁶⁹² Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 34a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 136-138.

Kefevî, onun adaleti tesis etme gayretini naklederken halka yaptığı bir konuşmaya temas eder. Hz. Ömer bu konuşmasında, Hz. Peygamber ve Hz. Ebûbekir döneminde halktan bir kimse olduğunu, şimdi ise devletin sorumluluğunu taşıdığını belirtir. Bu itibarla da adaleti tesis etme vazifesinin kendisine ait olduğunu, haklı olan hiçbir kimsenin kendisinden çekinmesine gerek olmadığını, haksızlık yapanlara çok sert tedbirler alarak şiddetli davranacağını, toplumun bütünün sorumluluğunun üzerinde olduğunu beyan ettiğini nakleder.⁶⁹³

Genişleyen İslâm devletinde hizmetlerin daha kolay yapılabilmesi gayesiyle 20/641 tarihinde dîvân teşkilatını kurmuştur.⁶⁹⁴ Hz. Ebûbekir döneminde başlayan fetihler onun döneminde genişlemiş, Fars devleti yıkılmıştır. Fethedilen arazileri ganimet olarak dağıtmayıp haraç vergisi almak suretiyle eski sahiplerinin işlemesine müsaade etmiştir. 16/637 senesinde Peygamber Efendimizin (s.a.v.) hicretini tarih başlangıcı olarak kabul etmiştir. Zimmileri sınıflara ayırmış, cizye vermek istemeyen Benî Tağlib'den cizye yerine iki kat zekat almıştır. Şehirlere kadılarla beraber fakihler de görevlendirmiştir. Kadı ve valilere hukuki içerikli pek çok mektubu göndermiştir.⁶⁹⁵

Kefevî, Hz. Ömer'i müksirûn içinde saymıştır. Temel mezhep metinleri de bu durumu teyit etmektedir. Şöyle ki, *el-Muvattâ'* da 89,⁶⁹⁶ *el-Âsâr*' da 53,⁶⁹⁷ *el-Asl*' da 262, *el-Müdevvene*' de 228 ve *el-Ümm*' de 209, *Mesâilü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*' de 66 yerde kendisine atıf yapmıştır. Özellikle Hanefî mezhebinde görüşlerinin etkisi dikkat çekmektedir.⁶⁹⁸ Bu konu bağımsız bir çalışma olarak ele alınabilecek nitelikte olup araştırmacıları beklemektedir.

Hz. Ömer'in içtihadından bahsederken, öncelikle yirmiye yakın konuda onun görüşüne uygun vahiy indiğini hatırlamak gerekir.⁶⁹⁹ Hz. Ömer'in İmam Muhammed'in *el-Asl*' ında yer alan bazı fetvâları şöyledir:

Vitir dışında namazda kunut yapmaması, yağmur duasında namaz kılmaması,⁷⁰⁰ Benî Tağlib kabilesinden cizye yerine iki kat zekat alması,⁷⁰¹ ganimetleri dağıtması,⁷⁰²

⁶⁹³ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 31a-33a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 136-137.

⁶⁹⁴ Abdülazîz ed-Dûrî, "Divan", *DİA*, İstanbul, 1994, c. IX, s. 378.

⁶⁹⁵ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 31a-33a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 135-145.

⁶⁹⁶ Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592.

⁶⁹⁷ Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, ss. 485-536.

⁶⁹⁸ Bkz. Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed b. Hanbel, *Mesâil*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1981, s. 475.

⁶⁹⁹ Bkz. Kalacî, *Mevsû'atü fîkhi Ömer b. el-Hattâb*, ss. 888-893.

⁷⁰⁰ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. I, ss. 257, 366-367.

gümüş dirhemlerin zekatı,⁷⁰³ borçlunun alacaklıya hediye vermesini caiz görmemesi,⁷⁰⁴ yetim malını mudarebe yoluyla işletmeye vermesi,⁷⁰⁵ zihar kefareti,⁷⁰⁶ aynı mekanda aynı hadise sebebiyle vefat edenleri birbirine varis yapmaması,⁷⁰⁷ çocuğun nesebini ikrar edenin tekrar reddedemeyeceğini belirtmesi,⁷⁰⁸ gayrimüslimlere şüfa hakkı tanınması,⁷⁰⁹ fethedilen toprakları ganimet olarak dağıtmayıp eski sahipleri tarafından yarıcı olarak işletilmesine izin vermesi⁷¹⁰ ve benzeri.

3. *Osman b. Affân (v. 35/656), Ebû Abdullah (Ebû Amr) Zü'n-nûreyn Osman b. Affân b. Ebi'l-Âs b. Ümeyye el-Kureşî el-Ümevî*

Kefevî Hz. Osman'ı 'emîrül müminîn, müslüman askerleri cihad için teçhiz eden ve Kur'ân-ı Kerîm'i cem eden' olarak arz etmek suretiyle sözlerine başlar.⁷¹¹

Peygamber efendimizden (s.a.v.) altı yaş küçük olduğu, fil vakasını takip eden altıncı yılda doğduğu belirtilir. İlk Müslümanlardan olup, önce Habeşistan'a sonra Medîne'ye hicret etmek suretiyle iki defa hicret eden, hem Kudüs'e hem de Ka'be'ye dönmek suretiyle, iki kibleye de namaz kılan sahâbilerdendir. Önce Rukiyye, onun vefatıyla da Ümmü Külsûm ile evlenmiş ve bu sebeple Peygamberimize (s.a.v.) iki defa damat olması vesilesiyle zü'n-nûreyn lakabı ile anılmıştır. Kefevî, Hz. Adem'den itibaren hiçbir kimsenin bir peygamberin iki kızıyla evlenme şerefine erişemediğini belirtir. Aşere-i mübeşşere'den olup Râşid Halifeler'in üçüncüsüdür. Hz. Ömer'in uğradığı suikast sonucu, vefatından önce istihlâf ettiği altı kişilik heyet (Abdurrahman b. Avf, Osman b. Affân, Ali b. Ebû Talip, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm) üyelerinden birisi olması hasebiyle halîfe seçilmiştir. Kefevî, onun Hz. Ali ile münasebetinin güzel olduğunu, on bir yıl, on bir ay, dokuz günlük halifeliği esnasında on defa hac yaptığını belirtmiştir. İbn Hibbân'ın Medineli meşhur fakihler arasında zikrettiği Hz. Osman (r.a.), 18 Zilhicce 35/17 Haziran 656'da akşam vakti

⁷⁰¹ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. II, ss. 63, 75.

⁷⁰² eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. II, ss. 85-86.

⁷⁰³ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. II, s. 90.

⁷⁰⁴ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. III, s. 21.

⁷⁰⁵ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 119, 121.

⁷⁰⁶ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. V, ss. 9, 12.

⁷⁰⁷ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. VI, s. 86.

⁷⁰⁸ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 41.

⁷⁰⁹ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. IX, s. 219.

⁷¹⁰ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. X, s. 98.

⁷¹¹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 34a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 145.

Kur'ân-ı Kerîm okurken evine giren isyancılar tarafından seksen iki yaşında şehid edilmiştir.⁷¹²

Kefevî, Hz. Osman'ın halifeliği döneminde İslâm fetihlerinin kesintisiz bir şekilde devam ettiğini ve ilk olarak Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin komutasında Rey şehrinin alındığını belirtir. Devamında İskenderiye, Nişabûr, İfrîkiyye, Kıbrıs, Taberistân, Kirmân ve Sicistân gibi geniş bir coğrafyanın feth edildiğini, bu bölgelerin İslam'la tanıştığını ifade eder.⁷¹³

Kefevî, Hz. Osman'ın Rasûlullah (s.a.v.) döneminde Kurân-ı Kerîm'i ezberleyip, peygamberimize arz eden ve kıraattaki isnadları bize kadar ulaşan, Hz. Ali, Übeyy b. Ka'b, Abdullah b. Mesûd, Zeyd b. Sâbit, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, ve Ebu'd-Derdâ (r.a.) gibi seçkin zümreden olduğunu belirtir. Kurân-ı Kerîm'i cem etme işleminin, Peygamberimiz (s.a.v.) döneminde başladığını, Hz. Ebûbekir'le devam ettiğini ve Hz. Osman ile nihayete ermek sürmek suretiyle üç defa gerçekleştiğini nakleder. Cem etme işleminin Râşit Halifelere Allah'ın bir ilhamı olduğunu vurgular. Âyet-i kerîmelerin tertibinin tevkifi, sûrelerinin tertibinin ise Hz. Osman döneminde sahâbenin ictihâdı ile olduğunu belirtir.⁷¹⁴ Huzeyfe b. Yemân'ın teklifi ile merkez eyaletlere gönderilmek üzere Zeyd b. Sâbit başkanlığında oluşturulan heyet tarafından Kureyş Lehçesi esas alınarak Kur'ân-ı Kerîm çoğaltılmıştır. Bu çalışmada Hz. Hafsa Mushafı istinsah edilmiş ve iade edilmiştir. Eyaletlere gönderilen önemli bir emir de lehçe birliğini sağlamak gayesiyle diğer sahifelerin yakılmak suretiyle imha edilmesidir.⁷¹⁵

Hz. Osman kâdı ve valiler tayin etmiş, kendisine yöneltlen davaları konularına göre, Ali, Talha, Zübeyr (r.a.) gibi uzman sahâbeye yönlendirmiştir. Kefevî, Hz. Osman'ın yargı uygulamalarından kadılar için bir kısım prensipler elde edildiğini nakleder. Bunlar kâdı'nın mescitte yargılama yapması, fetva sorması ve o fetvâ ile amel etmesi, yargı konusunun kapalı olduğu hallerde meşverette bulunması ve uygun bulduğu görüşle amel etmesidir.⁷¹⁶

Hz. Osman, muhtelif konularda fetvalar vermiştir. *El-Muvattâ'* da 15, *el-Asl'* da 24, *el-Müdevvene'* de 52, *el-Ümm'* de 53 yerde, *Mesâilü'l-İmam Ahmed b. Hanbel'* de 30

⁷¹² İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 11; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 34a-b, 37a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 145-147, 155; İsmail Yiğit, "Osman", *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIII, ss. 438-443.

⁷¹³ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 34a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 146-147.

⁷¹⁴ Bu konudaki dair deliller için bakınız. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 35a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 149-153.

⁷¹⁵ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 34b-36b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 148-153.

⁷¹⁶ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 34b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 147-148.

yerde Hz. Osman'a atfı yapılmıştır.⁷¹⁷ Temel mezhep metinlerinde görüşlerine yapılan atıfların sayısı, Kefevî'nin Hz. Osman'ı mutavassitûn (orta seviyede fetva verenler) arasında zikretmesinin yerinde olduğunu göstermektedir. Hz. Osman'ın, İmam Muhammed'in *el-Asl*'inde yer alan bazı fetvâları şöyledir:

Buluğa ermeyen oğluna hibede bulunan bir babanın hibesinin geçerli olması için yaptığı hibeyi ilan etmesini şart koşması, teslim edilmediği müddetçe yapılan hibenin geçersiz oluşu, kadın veya erkek ayırımı yapılmadan hamam işletmeciliğini hoş bulmaması,⁷¹⁸ yetim malında mudarebe işlemini caiz görmesi,⁷¹⁹ kişinin talak konusunda karısını mecliste muhayyer bırakmasını caiz görmesi,⁷²⁰ ganimetlerden elde edilen humus payını yetim, miskin ve yolda kalmışlara taksim etmesi,⁷²¹ Hayber arazisini ziraat şartıyla yarıcı olarak eski sahiplerine vermesi,⁷²² ve benzeri fetvaları.

On iki yıl süren hilafeti döneminde Hz. Osman'ın vermiş olduğu fetvaları, Muhammed Revvâs Kal'acı muhtelif kitaplardan derlemek suretiyle bir mecmua halinde neşretmiştir.⁷²³

4. *Abdurrahman b. Avf* (v. 32/652), *Ebû Muhammed Abdurrahman b. Avf b. el-Hâris b. Zühre b. Kilâb b. Mürre*

Uzun boylu, güzel yüzlü, beyaz tenli olan Hz. Abdurrahman, Fil Vakası'ndan on yıl sonra Mekke'de doğmuştur. Müslüman olmadan önce Abdüamr veya Abdülka'be olan ismini müslüman olduktan sonra, Rasûlullah (s.a.v.) Abdurrahman olarak değiştirmiştir. Hz. Ebûbekir'in delaletiyle müslüman olmuştur. Mekke'deki sıkıntılar sebebiyle her iki Habeş hicretine de katılmıştır. Cennetle müjdelenen on sahabiden biri olduğu gibi, Hz. Ömer'in halife seçimi için tayin ettiği altı kişilik şûranın üyeleri arasında da yerini almıştır. Peygamber Efendimizin (s.a.v.) mübarek naaşını kabre indiren dört sahabîden birisidir. Ticaretle meşgul olması hasebiyle oldukça zengin olduğu, vefatında bıraktığı terekenin büyüklüğünden anlaşılmaktadır. Kefevî, onun altın ve gümüşlerin dışında, 1000 yük devesi, 3000 koyun ve 100 at bıraktığını belirtmiş, son derece cömert olduğunu, vefat ettiği gün otuz kölenin azad edildiğini de nakletmiştir.

⁷¹⁷ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 237; Sahnûn *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 474.

⁷¹⁸ Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. III, ss. 360, 363, 501.

⁷¹⁹ Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 120.

⁷²⁰ Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 587.

⁷²¹ Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. VII, s. 422.

⁷²² Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. IX, s. 517.

⁷²³ Bkz. Kalacî, *Mevsû'atü fıkhi Osman b. Affân*, Sifenks li't-tıbaa, Kahire, 1983.

Hız. Osman d6neminde, yetmiş beş yaşında Medine’de vefat eden Hız. Abdurrahman’ın vasiyeti gereği cenaze namazı Halife Osman tarafından kıldırılmış ve Bakî Kabristanı’na defnedilmiştir. Birinci Habeşistan hicretine katılmış, daha sonra Medine’ye hicret etmiştir.⁷²⁴

Hız. Peygamber d6neminde seriyye komutanlığı, Hız. Ebûbekir d6neminde halîfe müsteşarlığı, Hız. Ömer ve Hız. Osman d6nemlerinde Hac emirliği ve beytûlmal muhafızlığı görevlerinde bulunmuştur.⁷²⁵

Kefevî, Abdurrahman b. Avf’ı mutavassitûn fakihler arasında zikretmiş,⁷²⁶ İbn Hibbân’da kendisini Medineli meşhur alimler arasında nakletmiştir.⁷²⁷ Hız. Peygamber ve Râşit Halifeler d6neminde verdiği fetvalar küçük bir risale oluşturacak miktardadır.⁷²⁸

Kefevî Kâdihân’da zikredilen bir hadiseyi nakleder: Abdurrahman b. Avf, Hız. Osman’la konuşmayacağına yemin etmiş ve yeminini bozmamak için duvar arkasından konuşmuştur. Konuşmayı yüz yüze kabul etmiş, duvar arkasındaki konuşmayı yeminin kapsamadığına fetvâ vermiştir.⁷²⁹

El-Asl’da 3, *el-Müdevvene*’de 16, *el-Ümm*’de 22, *Mesâilü’l-İmam Ahmed b. Hanbel*’de 7 yerde kendisine atıfta bulunulmuştur.⁷³⁰ Abdurrahmân b. Avf’ın, İmam Muhammed’in *el-Asl*’ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

Rasûlullah’ın (s.a.v.) “*cizye hususunda mecûsîleri ehli kitapla eşdeğer uygulamaya tabi tutunuz*”, hadisini nakletmesi, yine peygamberimizin “*veba olan yere gitmeyin ve bulunduğunuz yerde veba baş gösterirse oradan çıkmayın*” emri gereği Hız. Ömer’i gitmek için söz verdiği şam’dan çevirmesi.⁷³¹

⁷²⁴ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 235-238; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 14; İbn Sa’d, Muhammed b. Sa’d b. Menî’ ez-Zühri, *Kitâbu’t-tabakâti’l-kebir (Tabakât-ı İbn Sa’d)*, tahk. Ali Muhammed Ömer, I-XI, Mektebetü’l-hancî, Kahire, 2001, c. I, ss. 172-173, c. 3, ss. 115-116, 125-126; et-Taberî, *Târih-i Taberî*, c. II, ss. 317, 330; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 47a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 193.

⁷²⁵ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. III, ss. 124-125; Ahmet Önkâl, “Abdurrahman b. Avf”, *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, ss. 157-158.

⁷²⁶ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 126.

⁷²⁷ İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 14.

⁷²⁸ Önkâl, “Abdurrahman b. Avf”, c. I, s. 158.

⁷²⁹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 47a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 193.

⁷³⁰ Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 235; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 469.

⁷³¹ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. II, ss. 246, 247.

5. Übey b. Kâ'b (v. 33/654), Ebü'l-Münzir Übey b. Kâ'b b. Kays el-Ensârî

Kefevî onu Peygamber Efendimizin verdiği 'Ümmetin en iyi kârîi ve Müslümanların efendisi' lakaplarıyla tanıtmaya başlar. Cahiliye döneminde okuma yazma bildiğini belirtir. Peygamber efendimiz (s.a.v.) döneminde Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyen ve ona arz eden, isnadların kendilerine dayandırıldığı yedi seçkin kurrâdan olduğunu belirtir. Vefat tarihi hakkında farklı bilgiler verilen Hz. Übey Medine'de vefat eden sahabîlerdendir.⁷³²

Rasûlullah'ın (s.a.v.) vahiy kâtipliğini yapan ilk Medinelidir. Hz. Peygamber Kur'ân-ı Kerîm ile ilgili bir husus olduğunda 'aranızda Übey yok mu?' sorusu ile ashabını onun bilgisine yönlendirmiş, İbn Abbâs da 'yargı konusunda en iyi olanımız Ali, Kur'ân ilimleri konusunda da Übeyy'dir' buyurmuştur. Bunda elbette hiçbir kimseye nasip olmayan şu hadisenin payı büyüktür. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) bir gün: "Ey Übey! Sana لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا (Beyyine Sûresi) okutmakla emrolundum," buyurur. Übey sorar: "İsmimi size Allah (c.c.) mı verdi?" Efendimiz: "Evet", buyurunca, Übey sevinçten ağlar.⁷³³

İbn Abbas, Hz. Ömer ve Ali'den sonra en çok ondan istifade etmiştir. Pek çok sahâbî ve tabiîne Kur'ân okutmuştur. İbn Abbas, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Sâib, Abdullah b. Ayyâş sahâbî olan öğrencilerinden bazılarıdır. Tabiînden Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve Ebü'l-Âliye er-Riyâhî en çok bilinen öğrencileri arasında yer almaktadır.⁷³⁴

Medine'de Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından görevlendirilen ilk vahiy katibidir. Peygamberimize (s.a.v.) gelen mektupları onun adına okuduğu, alt kısmına ismini yazdığı ve isim yazma geleneğini başlattığı belirtilir. Hz. Übey Kur'ân ilimleri ile meşgul olmuştur. Hz. Ebûbekir tarafından Kur'ân-ı Kerîm'i cem heyetinde, Hz. Osman tarafından da mushafın çoğaltılmasında görevlendirilmiştir. Hz. Ömer'in onu teravîh imamı yaptığı ve Kûdüs halkına verdiği ahidnâmenin kâtipliğini de ona yaptırdığı bilinir. Zaman zaman kadılık görevinde bulunmuştur.⁷³⁵

⁷³² İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. II, s. 295; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 19; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 45a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 186-187.

⁷³³ Buhârî, "Menâkıbu'l-ensâr", 16; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 45a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 186-187.

⁷³⁴ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. I, ss. 294-295.

⁷³⁵ Bünyamin Erul, "Übey b. Kâ'b", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLII, ss. 272-274.

İbn Hibbân onu Medineli meşhur alimler arasında nakletmiş, Kefevî de mukillûn fakihleri arasında zikretmiştir.⁷³⁶ Bu durum kaynakların kendisine yaptığı atıflardan da anlaşılmaktadır. *Kitâbü'l-Âsâr*'da 1, *el-Asl*'da 7, *el-Müdevvene*'de 6, *el-Ümm*'de 7, *Mesâilü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*'de 1 yerde kendisine atıfta bulunulmuştur.⁷³⁷ Übey b. Kâ'b'ın İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

Borçlunun alacaklısına borcunun minneti olmaksızın hediye vermesini meşru görmesi, azad edilen kölenin mirası hususunda şayet efendisi de vefat etmişse velayet hakkını neseb bakımından azad eden en yakına vererek onu mirasçı yapması, kadınların velayet hakkının sadece kendi azad ettikleriyle sınırlı olmasını söylemesi, karısının annesiyle ilişkiye giren kocaya karısının haram olmasına hükmetmesi.⁷³⁸

6. *Talha b. Ubeydullah* (v. 36/656), *Ebû Muhammed Talha b. Ubeydullah b. Osman et-Teymî el-Kureşî*

Ticaret için gittiği Suriye-Busrâ'da bir rahipten Rasûlullah'ın gönderileceği haberini almış, alalecele döndüğü Mekke'de Hz. Ebûbekir'in delaletiyle müslüman olmuştur. Cennetle müjdelenen on sahâbi arasında olup peygamberimizin övgüsüne mazhar olmuştur. Hz. Ömer'in halife seçimi ile görevlendirdiği şûra ehlindeydir. Bedir Harbi'ne mazereti sebebiyle katılamadığı halde Ashab-ı Bedir'den kabul edilmiş, Uhud Harbi'nde Rasûlullah'a (s.a.v.) vurulmak istenen kılıç darbesini koluyla savuşturduğu için çolak kalmıştır. Cemel Vakasında Mervan b. Hakem tarafından şehid edilmiş ve Basra yakınlarına defnedilmiştir. Şehid edildiğinde terekesinde bir milyon ikiyüzbin dirhem bırakacak kadar büyük bir servete sahip olduğu ifade edilmiştir.⁷³⁹ Basra yakınlarına defnedilmekle birlikte İbn Hibban Hz. Talha'yı Medineli meşhur sahâbîler arasında zikretmiş,⁷⁴⁰ Kefevî de onu mutavassitûn fukahâ arasında saymıştır.⁷⁴¹

⁷³⁶ İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 19; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 126.

⁷³⁷ Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, s. 505; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 225; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 466.

⁷³⁸ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. III, s. 21; c. VI, ss. 353, 357; c. X, s. 184.

⁷³⁹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. III, ss. 196-204; et-Taberî, *Târîh-i Taberî*, c. II, s. 317; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 12; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 47a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 194; Erul, "Talha b. Ubeydullah", *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXIX, ss. 504-505.

⁷⁴⁰ İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 12.

⁷⁴¹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28b, 47b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 126, 195.

Bu çalışmada incelemesi yapılan ilk dönem kaynaklarda Hz. Talha'ya, *el-Asl*'da 3, *el-Müdevvene*'de 3, *el-Ümm*'de 8 yerde atıf yapılmıştır.⁷⁴² Hz. Talha'nın, *el-Asl*'da verilen fetvalarından bazıları şöyledir:

Cemel Vakası'nda Hz. Talha şehid edildiğinde, karısı Ümmü Külsüm Hz. Aişe tarafından baba evine gönderilmiştir. Hz. Osman hanımı Hz. Rukiyye hasta olduğu için, Hz. Talha da Şam'a ticarete gitmesi sebebiyle Bedir Harbine katılamadılar. Peygamberimiz (s.a.v.) kendilerine ganimetten pay vermiş ve onlar da almışlardır. Hz. Ali ile yağmur kanalı konusunda aralarında çıkan anlaşmazlıkta Hz. Osman'ın hakemliğine müracaat etmişler, kanalın Hz. Ömer döneminden kalmasını dikkate alan halife Hz. Ali lehine karar vermiştir.⁷⁴³

7. *Zübeyr b. Avvâm* (v. 36/656), *Ebû Abdullah Zübeyr b. Avvâm b. Huveylid b. Esed b. Abduluzza b. Kusay b. Kilâb b. Mürre*

İri cüsseli, uzun boylu, savaş meydanında kahraman, cesaret sahibi bir kişiliğe sahip olan Hz. Zübeyr, Mekke'de doğmuştur. Annesi Safiyye Rasûlullah'ın (s.a.v.) halası, babası Avvâm da Hz. Hatice'nin kardeşidir. Çocukken puta tapmadığı ve cahiliye alışkanlıklarına karışmadığı, Hz. Ebûbekir'in delaletiyle onaltı yaşında müslüman olduğu ifade edilmiştir. Habeşistan'a yapılan her iki hicrete de katılmış, Habeş kralı Ashame'ye karşı yapılan ayaklanmada onun yanında savaşmış ve ayaklanmanın bastırılmasında önemli rol oynamıştır. Bedir'deki üç süvariden birisi olup, Rasûlullah'a (s.a.v.) olan bağlılığı sebebiyle: "*Her peygamberin bir havârisi vardır benim havarim de Zübeyr'dir,*" sözleriyle onun övgüsüne mazhar olmuştur. Aşere-i mübeşşere'den olup Hz. Ömer tarafından halifelik için belirlenen şûra üyelerindendir. Cemel Vakası'nda Hz. Ali ile görüşükten sonra meydandan ayrılmış, Medine'ye giderken altmış veya altmışdört yaşında asiler tarafından yolda şehid edilmiştir.⁷⁴⁴

Rasûlullah' (s.a.v.) vahiy katipliği ve sancaktarlığını yapmıştır. Hz. Ömer onu halife müşaviri yapmış ve halkın kendisine iletmediği konuları ondan dinlemiştir. Ayrıca harp meydanlarının kahramanı olması hasebiyle komutan olarak da

⁷⁴² eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 233; Sahnûn, *a.g.e.*

⁷⁴³ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 409; c. VII, s. 426; c. XI, s. 206.

⁷⁴⁴ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. III, ss. 93-106; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 47b-48a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 195-197; Mehmet Efendioğlu, "Zübeyr b. Avvâm", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 522-523.

görevlendirmiştir. Hz. Ömer'den sonra halife seçecek/seçilecek olan şûra heyetinde görevlendirmiştir.⁷⁴⁵

İbn Hibbân, Zübeyr b. Avvâm'ı Medineli fakihler arasında zikretmiş,⁷⁴⁶ Kefevî de onun sahâbe içinde orta derecede fetvâ veren mutavassitûn gurupta yer aldığını belirtmiştir.⁷⁴⁷ *Kitâbü'l-Âsâr*'da 1, *el-Asl*'da 8, *el-Müdevvene*'de 5, *el-Ümm*'de 7 yerde, Zübeyr b. Avvâm'a atıfta bulunulmuştur.⁷⁴⁸ O nedenle mukillun arasında sayılması daha doğrudur. Zübeyr b. Avvâm'ın İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvaları şöyledir: Anne bir köleyi azad ederse onun velayet hakkının, annenin vefatı durumunda oğluna ait olduğuna hükmetmesi, buluğa ermeyen kız çocuğunun nikahını caiz görmesi, *hür bir kimsenin tasarruflarının engellenemeyeceğine hükmetmesi gibi*.⁷⁴⁹

8. *Zeyd b. Sâbit'in* (v. 45/665),⁷⁵⁰ *Ebû Saîd Zeyd b. Sâbit b. Dahhâk b. Hârise b. Zeyd el-Ensârî*

Ebû Saîd ve Ebû Hârice künyeleriyle bilinmektedir.⁷⁵¹ Babası hicretten beş veya altı yıl önce vuku bulan Buâs harbinde öldürülmüştür. Rasûlullah (s.a.v.) Medine'ye hicret ettiğinde Zeyd'in onbir yaşında olduğu belirtilmiştir. Peygamber efendimizin Kur'ân-ı Kerîm'i en son arzettiği Mushaf ona ait olduğu için, ayrıca Hz. Ömer'e de Mushaf yazması sebebiyle bugün ümmetin elindeki mushafa en yakın onun mushafıdır. Enes b. Mâlik'ten bir yaş büyük olduğu ifade edilir. Peygamberimizin vahiy katibi olan Zeyd b. Sâbit aynı zamanda onun özel sekreteri idi. Rasûlullah (s.a.v.) kendisine gönderilen İbranice ve Süryanice mektupları başkalarının okumasını istememiş ve Hz. Zeyd'den bu dilleri öğrenmesini istemiş, o da onyediy gecede öğrenmiştir. Rasûlullah (s.a.v.) hayatta iken Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiş, Hz. Ebûbekir döneminde onu Mushaf halinde cem etmiş, Hz. Osman döneminde de eyaletlere gönderilmek üzere çoğaltmıştır.⁷⁵²

⁷⁴⁵ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. III, ss. 93-106; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 47b-48a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 195-197; Mehmet Efendioğlu, "Zübeyr b. Avvâm", c. XLIV, ss. 522-523.

⁷⁴⁶ İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 13.

⁷⁴⁷ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28b, 47b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 126, 196.

⁷⁴⁸ Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, s. 521; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 230; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 469.

⁷⁴⁹ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. VI, s. 361; c. X, s. 186; c. XI, s. 122.

⁷⁵⁰ Erul, "Zeyd b. Sâbit", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 321-322.

⁷⁵¹ İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 16.

⁷⁵² İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. II, ss. 309-312.

Nesâî ve İbn Hibbân Zeyd b. Sâbit'i Medine fakihleri arasında zikretmiştir.⁷⁵³ Hz. Ömer ve Osman'ın da yargı, fetvâ ve kıraat hususunda onu rehber kabul ettiği rivayet edilmiştir.⁷⁵⁴ Kefevî, onu müksirûn fakihlerin yedincisi olarak zikretmiş, ayrıca Peygamber Efendimizin (s.a.v.) “Ümmetim içinde ferâizi en iyi bilen Zeyd b. Sâbit'tir,” hadîs-i şerifini de nakletmiştir. Aynı mekanda vefat ettikleri için, hangisinin önce vefat ettiği tespit edilemeyen Yemame şehitlerinin miras paylarını belirlemesi için Hz. Ebûbekir tarafından, Amvâs'ta tâundan ölenlerin miras paylarını belirlemesi için de Hz. Ömer tarafından görevlendirilir. Zeyd b. Sâbit, vefat edenleri birbirine varis yapmayıp sadece hayatta olanlara miras vermek suretiyle taksimatı tamamlar. Kefevî, onun Sahâbe arasındaki itibarını anlatmak için de, Hz. Ömer ile Übey b. Ka'b'ın aralarındaki ihtilafı çözmesi için ona müracaat ettiklerini nakleder.⁷⁵⁵ Muhammed Revvâs Kalacî Zeyd b. Sâbit'in fetvalarını tek ciltlik bir çalışmada alfabetik tarzda derlemiştir.⁷⁵⁶

el-Muvatta'da 10, *Kitâbü'l-Âsâr*'da 3, *el-Asl*'da 46, *el-Müdevvene*'de 39, *el-Ümm*'de 42, *Mesâilü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*'de 15 yerde kendisine atıfta bulunulmuştur.⁷⁵⁷ Zeyd b. Sâbit'in, İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

Oruçlu iken hacamat yaptırmayı, cinsi münasebet gerçekleşmeden kocanın ‘üç defa sen boşsun’ sözünün birincisinin bâin talak oluşuna, diğerlerinin geçersizliğine hükmetmesi, annesinin bir kardeşlerin anne bir kardeşlerin miras hissesinden pay alamayacağı ve onların asabe olmalarını söylemesi, asabenin olmadığı durumlarda kalan payı farz sahiplerine reddetmek yerine beytülmale devretmesi, annenin olduğu meselede hiçbir nineyi varis kabul etmemesi, Hz. Ömer ile Übey b. Ka'b arasındaki davada halifenin yeminden muaf tutulmasını istemesi.⁷⁵⁸

⁷⁵³ Nesâî, *a.g.e.*, s. 8; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 16.

⁷⁵⁴ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. II, s. 310.

⁷⁵⁵ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 44b-45a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 183-185.

⁷⁵⁶ Kalacî, *Mevsüatü fıkhi Zeyd b. Sâbit'in*, Dâru'n-nefâis, Beyrut/Lübnan, 1986.

⁷⁵⁷ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, ss. 485-536; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 231; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 470.

⁷⁵⁸ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. II, s. 147; c. IV, s. 467; c. V, s. 582; c. VI, ss. 6, 63; c. XI, ss. 189-190. Hz. Ömer'in yeminden muaf tutulmasını istemesi halifeye olan itimadı sebebiyledir. Zira devlet başkanı şahsi bir konuda mahkemeye müracaat ettiği takdirde, adaletini yitirmişse halifelîği zedelenmiş olacaktır. Zeyd b. Sâbit bu itibarla Übey b. Kâ'b'dan halifenin sözünü doğrulamasını ve yemininden vazgeçmesini talep etmiş o da kabul etmiştir.

9. *Hasan b. Ali (3-49/625-669), Ebû Muhammed Hasan b. Ali b. Ebû Talip*

Kefevî, Hz. Hasan'ı 'ümmetin ışığı, Fatıma Betül'ün ciğerpâresi, Hz. Peygamberin gözünün nuru, nübüvvet ağacının bir parçası, mertliğin parlayan incisi' gibi çok hoş vasıflarla tanıtarak sözlerine başlar.⁷⁵⁹ Hz. Hasan, Hicretin 3. yılı Şaban ayında (Ocak-Şubat 625) Medine-i Münevvere'de dünyaya gelmiştir. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) doğumunun yedinci gününde akika kurbanını kesmiş, kulağına ezan okuyarak Hasan ismini vermiştir. Kızı Fâtıma'ya da çocuğun saçlarını kesmesini ve ağırlığınca ihtiyaç sahiplerine gümüş tasadduk eylemesini tenbih etmiştir.⁷⁶⁰

Hz. Hasan 49/669'da (Kefevî'ye göre 50/670'de⁷⁶¹) Medine'de vefat etmiş, cenaze namazını Medine Emiri Saîd b. Âs kıldırılmış ve annesi Hz. Fâtıma'nın yanına defnedilmiştir.⁷⁶²

Raşid Halifelerin beşincisi kabul edilen Hz. Hasan, babasının şehadetinin akabinde Iraklıların kendisine biati ile halife olmuştur. Hz. Ali'nin katili İbn Mülcem'i yargılamış ve ona kısas uygulamıştır. Böylece devlet yönetimini fiilen devr alan Hz. Hasan, görevde çok kalmamış ve altı ay üç gün süren halifeliğinin ardından Muâviye b. Ebû Süfyân'a hilafeti teslim ederek Medine'ye yerleşmiştir.⁷⁶³ İbn Hibbân, Hz. Hasan'ı Medineli meşhur alimler arasında zikretmiştir.⁷⁶⁴ Görüldüğü kadarıyla Hz. Hasan'ın Kûfe'de kaldığı dönemi dikkate almamış ve onu Medineli fakihler arasına almıştır.

Hilafeti Muâviye b. Ebû Süfyân'a bırakıp Medine'ye yerleşmesi üzerine kendisini eleştirenlere şu cevabı vermiştir:

“Ben bu tercihte bulunurken, üç şeyi üç şeye üstün kıldım: a) Ümmeti tefrikaya düşürmek yerine birleştirmeyi esas aldım. b) Kan dökülmesine sebep olmak yerine insanların canlarının korunmasını temin ettim. c) Fitneye sebep olarak cehenneme düşmek yerine insanların beni ayıplamasını daha doğru gördüm.”⁷⁶⁵

Kefevî, Hz. Hasan'ın hilafeti devretmesi bağlamında, onun hilafetinin bir saltanat olmadığını belirttikten sonra, bu yılın da “ümmetin ittifak yılı” adıyla

⁷⁵⁹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 38b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 161.

⁷⁶⁰ Ethem Ruhi Fırlalı, “Hasan”, *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, s. 282.

⁷⁶¹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 38b, 40a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 161, 166.

⁷⁶² İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 12.

⁷⁶³ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 38b-40a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 161, 166.

⁷⁶⁴ İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 12.

⁷⁶⁵ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 39b-40a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 165.

isimlendirildiğini ifade eder.⁷⁶⁶ Ayrıca Hz. Hasan'ın kan dökülmesini önlemek ve ümmeti tefrikaya düşmekten kurtarmak gayesiyle hilafetten çekilmesinin, Peygamber Efendimizin (s.a.v.) bir mucizesi olduğunu da şu hadisi şerifle ifade eder:

Hz. Ebûbekir'den rivayet edilmiştir. Resûlullah'ı (s.a.v.) Hasan kucağında olduğu halde minberde gördüm. Bir Hasan'a bir de insanlara dönerek şöyle söylüyordu: "Şüphesiz benim bu oğlum seyyiddir. Umulur ki Allah Teâlâ onun vesilesiyle iki büyük toplumun arasını sulh edecektir"⁷⁶⁷

Hilafetten çekilmesi hususu kaynaklarda şöyle aktarılmaktadır: Hz. Hasan, askerlerinin savaşma arzusunun olmadığını görünce, kan dökülmesini önlemek amacıyla belirlediği şartlar çerçevesinde hilafeti Muâviye b. Ebû Süfyân'a devredeceğini ve biat edeceğini ifade etmiştir. Bu şartlar şöyledir: Iraklılardan hiçbir kimse intikam gayesiyle tutuklanmayacak, rengine ve milletine bakılmaksızın herkese eman verilecek, isyan ve benzeri suçlar affedilecek, Ahvaz bölgesinin haraç geliri Hz. Hasan'a verilecektir. Ayrıca, Hz. Hüseyin'e yıllık iki milyon dirhem gümüş verilecek, Ümeyyeoğullarına verilen ihsan ve imkan Haşimoğullarına da tanınacaktır.⁷⁶⁸ Kefevî, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın her yıl ikram ve hediyeler dışında, Hz. Hasan'a kırk b. dirhem verdiğini ifade etmektedir.⁷⁶⁹

Burada şu hususu belirtmek yerinde olacaktır: Halife seçildikten sonra Hz. Hasan bir kısım yükümlülükler üstlenmiş olmalıdır. Hem ailenin giderlerini karşılamak, hem de bu yükümlülükleri yerine getirebilmek gayesiyle böyle maddi taleplerde bulunmuş olmalıdır⁷⁷⁰

Kefevî, Hz. Hasan'ın mukillûndan olduğunu belirtir. Kısa süren halifeliği ile bağlantılı olarak herhangi bir fetva ve uygulamasını nakletmez. Hz. Hasan'ın, birlik ve beraberliği temin etmek ve kan dökülmesini önlemek gayesiyle ümmetin maslahatını kendi menfaatine üstün tutarak hilafetten çekilmesine dikkat çeker.⁷⁷¹ *El-Asl*'da 2, *el-*

⁷⁶⁶ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 39a-40a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 162-166.

⁷⁶⁷ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 40a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 165.

⁷⁶⁸ ed-Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd, *el-Ahbâru 't-tivâl*, tahk. Abdülmunğim Âmir, Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâd, Mısır, ts., s. 218.

⁷⁶⁹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 38b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 161.

⁷⁷⁰ Bkz. Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, I-IV, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2016, c. II, ss. 349-351.

⁷⁷¹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28b, 39b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 126, 165.

Ümm'de 7, *Mesâilü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*'de 1 yerde⁷⁷² kendisine atıfta bulunulmuştur.

10. *Sa'd b. Ebî Vakkâs (v. 55/675) Mâlik b. Üheyb b. Abdimenâf b. Zühre b. Kilâb b. Mürre el-Kureşî ez-Zührî*

Ebû İshâk lakabı ile anılmakta olup anne tarafından soyu Abdimenâf'ta Rasûlullah (s.a.v.) ile birleşmektedir. Bu sebeple Rasûlullah (s.a.v.) kendisine “*dayım*” diye iltifat ederdi. Hz. Ebûbekir'in delaletiyle hidayet bulan üçüncü müslümandır. Kendisi onsekiz yaşında müslüman olduğunu ifade etmiştir. Cennetle müjdelenen on sahabiden biri ve Hz. Ömer'in halife seçimi için tayin ettiği şûra üyelerindendir. Çok güzel ok attığı için, Peygamber Efendimizin (s.a.v.) iltifatına ve duasına mazhar bir sahabe olup, Allah yolunda ilk ok atanın Hz. Sa'd olduğu ifade edilmiştir. Peygamberimizden (s.a.v.) 271 hadîs-i şerîf rivayet etmiş olup Medine'de vefat etmiştir. Cennetle müjdelenenlerin en son vefat edeni olup, cenaze namazını Mervân b. Hakem kıldırılmıştır.⁷⁷³

Kefevî, Hz. Ömer'in onu Kûfe'ye vali olarak atadığını, halkın istememesi üzerine azlettiğini, Hz. Osman'ın da kendi döneminde aynı şekilde Kûfe'ye tayin ettiğini, halk yine şikayetçi olunca azlettiğini nakletmiştir.⁷⁷⁴ İbn Hibbân, Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı Medineli seçkin sahabiler arasında zikretmiş,⁷⁷⁵ Kefevî de mutevassitûn fakihler arasında saymıştır.⁷⁷⁶

el-Muvattâ'da 5, *el-Asl*'da 6, *el-Müdevvene*'de 12, *el-Ümm*'de 22, *Mesâilü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*'de 8 yerde kendisine atıfta bulunulmuştur.⁷⁷⁷ Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın, İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

Harp meydanında kayda geçirilmeyip taksim edilmeyen ganimeti askerin elinden alması ve hazineye kaydetmesi, kişinin malının üçte birini vasiyet etmesi ve bunun bile fazla olduğunu ifade etmesi, harp bitmeden orduya katılanlara ganimetten pay vermesi, arazisini üçte bir ve dörtte bir ölçüsü ile icara vermesi.⁷⁷⁸

⁷⁷² Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. V, s. 425; c. VII, s. 465; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 469.

⁷⁷³ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. III, ss. 127-138; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 46b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 191-192.

⁷⁷⁴ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 46b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 191-192.

⁷⁷⁵ İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 13.

⁷⁷⁶ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28b, 47a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 126, 192.

⁷⁷⁷ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 232; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 471.

⁷⁷⁸ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. III, s. 94; c. 5, ss. 424-425; c. VII, s. 432; c. IX, s. 519.

11. *Ebû Hüreyre (v. 58/678) Abdurrahman b. Sahr el-Ezdî ed-Devsî*

Yemen kabilelerinden Ezd'in Devs kolundandır. Saçlarını ördüğü, sakalına kına yaktığı ve geniş omuzlu olduğu ifade edilmektedir. Kefevî, onun hicretin 7/628. yılında Medine'ye geldiğini, Rasûlullah (s.a.v.) Hayber'in fethi ile meşgul olduğu için oraya gittiğini ve annesi ile beraber Hayber'de müslüman olduğunu nakleder.⁷⁷⁹

Cahiliye döneminde Abdüşşems olan ismi Rasûlullah (s.a.v.) tarafından Abdurrahman olarak değiştirilmiş olup doğumu hakkında bilgi mevcut değildir. Kedilere olan merhameti sebebiyle peygamberimizin (s.a.v.) onu Ebû Hüreyre (kedicik babası) lakabı ile çağırdığı, onun da bu şekilde hitap edilmekten memnuniyet duyduğu rivayet edilmektedir. Ebû Hüreyre'nin güzel ahlak sahibi, espirili, mütevazı olduğu, ümmetin derdi ile dertlendiği, ibadet düşkün olduğu ve sonradan imkan sahibi olsa da ilk dönemlerinde fakirlik çektiği bilinmektedir. Medine'de vefat eden Ebû Hüreyre'nin cenaze namazını vali Velîd b. Utbe kıldırması ve Bakî Mezarlığı'na defnedilmiştir.⁷⁸⁰

Hz. Ömer tarafından Bahreyn'e önce imamlık ve kadılık yapmak üzere, daha sonra da iki defa vali olarak görevlendirmiştir. Kefevî, Muâviye b. Ebû Süfyân tarafından Medine Valisi olarak görevlendirildiğini de nakletmektedir.⁷⁸¹ İbn Hibbân, Ebû Hüreyre'nin Medineli meşhur sahâbilerden olduğunu kaydetmiştir.⁷⁸²

Peygamber efendimizden (s.a.v.) 5374 hadîs-i şerîf rivayet eden Ebû Hüreyre, vefat edene kadar, İbn Abbas, İbn Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî ve Câbir b. Abdullah ile beraber Medine'de fetva vermiştir. Kefevî, yaptığı görevler sebebiyle imam, müftî ve fakih olarak tarif ettiği Ebû Hüreyre'yi hadiste müksirun olduğu halde fetvada mutevassitûn fukahâ arasında zikretmiştir.⁷⁸³ *El-Muvattâ'* da 11, *Kitâbü'l-Âsâr*'da 4, *el-Asl*'da 11, *el-Müdevvene*'de 55, *el-Ümm*'de 169, *Mesâilü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*'de 21 yerde kendisine atıfta bulunulmuştur.⁷⁸⁴ Ebû Hüreyre'nin, İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

⁷⁷⁹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28b, 48a-b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 198.

⁷⁸⁰ İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 21; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 48a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 198-200; Kandemir, "Ebû Hüreyre", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, ss. 160-161.

⁷⁸¹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 48a-b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 199.

⁷⁸² İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 21.

⁷⁸³ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28b, 48a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 125, 198-200. Ayrıca bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. II, ss. 312-314; Kandemir, "Ebû Hüreyre", c. X, ss. 160-161.

⁷⁸⁴ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, ss. 485-536; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 225; eş-Şâfiî, *a.g.e.*, c. XI, ss. 305-307; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 479.

Hacamât yapmak gibi işlerden elde edilen kazancın helal olduğunu söylemesi, bir kimsenin cinsi münasebette bulunmadığı hanımını tek seferde üç talakla boşaması halinde bu sözü üç talak kabul etmesi,⁷⁸⁵ gibi fetvaları.

12. Abdullah b. ez-Zübeyr (v. 73/692), Ebû Hubeyb Abdullah b. ez-Zübeyr b. Avvâm

Ebûbekir veya Ebû Hubeyb künyeleriyle anılmıştır. Babası ilk müslümanlardan ve cennetle müjdelenenlerden Zübeyr, annesi Hz. Ebûbekir'in kızı Esmâ olup, Medine'ye hicretten sonra 624'te doğan ilk muhacir çocuğudur. İbn Hibbân onu Mekke'deki meşhur sahabîler arasında zikreder. Yezîd'e beyat etmemiş, Hz. Hüseyin'in şehadetinden sonra Hicaz, Irak, Yemen ve Mısır'ın beyatını alarak dokuz yıl halifelik yapmış bu esnada Kabe'yi tamir ettirmiştir. Mekke'de Haccâc b. Yusuf tarafından şehid edilmiştir. O esnada Hz. Esmâ, oğlu Abdullah ile Mekke'de bulunuyordu. Oğlunun şehadetini takip eden beşinci günde yüz yaşında olduğu halde Hz. Esmâ da vefat etmiştir.⁷⁸⁶

Abdullah b. Zübeyr, kurrâ sahabîlerden olduğu için Hz. Osman tarafından Kur'ân-ı Kerîm nüshalarının çoğaltılması için görevlendirilen heyette yer almıştır.⁷⁸⁷ Kefevî, Abdullah b. Zübeyr'i mutevassitûn fakihler arasında zikretse de onun herhangi bir fetvasına temas etmez. Sadece Hz. Hüseyin'in şehadetinden sonra, Hz. Abdullah'ın zalim yöneticiye itaat etmemek üzere kıyam ederek halifeliğini ilan ettiğini zikreder.⁷⁸⁸ Böylece Abdullah'ın bu davranışı ile bu konudaki fikhî görüşünü de yansıtmak istediği düşünülebilir.⁷⁸⁹

Kitâbü'l-Âsâr'da 2, el-Asl'da 4, el-Müdevvene'de 6, el-Ümm'de 11, Mesâilü'l-İmam Ahmed b. Hanbel'de 2 yerde kendisine atıfta bulunulmuştur.⁷⁹⁰ Aşağıda verilen bilgiler el-Asl'da Abdullah b. Zübeyr'e nisbet edilmektedir:

⁷⁸⁵ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. III, ss. 36, 37; c. IV, s. 467.

⁷⁸⁶ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 224-226; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 38; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 50a-51b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 202-210; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm", *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, ss. 145-146.

⁷⁸⁷ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 224-226; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 38; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 50a-51b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 202-210; Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm", c. I, ss. 145-146.

⁷⁸⁸ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 125.

⁷⁸⁹ Kefevî, bu kısımda Yezîd'in oğlu Muaviye b. Yezîd ve Mervân b. Hakem'e dair genişçe bir bahis açar. Bkz. *Ketâib (T)*, c. I, ss. 203-208.

⁷⁹⁰ Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, ss. 495, 502; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 223; eş-Şâfiî, *a.g.e.*, c. XI, s. 267; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 470.

Mekke’de tüccarlardan gümüş parayı alıp Basra veya Kûfe’de daha temiz paralarla değiştirmesi, Hz. Aişe yeğeni İbn Zübeyr’le konuşmayacağına yemin etmesi üzerine İbn Zübeyr’in barışma gayretleri neticesinde konuşması ve yeminini bozması; bunun üzerine İbn Zübeyr Hz. Aişe adına yemin keffareti olarak elli köle azad etmiştir.⁷⁹¹

13. *Abdullah b. Ömer (v. 73/693), Ebû Abdurrahman Abdullah b. Ömer b. Hattâb*

Kefevî, onun Mekke döneminde peygamberliğin üçüncü senesinde doğduğunu, çok küçük yaşta babası Hz. Ömer ile birlikte müslüman olduğunu belirtmiş, Bedir ve Uhud harpleri dışındaki bütün önemli olaylara iştirak ettiğini kaydetmiştir. Abdülmelik b. Mervân (v. 86/705) döneminde Mekke’de Abadile’nin sonuncusu olarak vefat etmiştir. İlminin yanında zühd ve takvasıyla da bilinen İbn Ömer, cömertliğiyle de şöhret bulmuştur. Şöyle ki, İmam Nâfi‘’in (v. 117/735) de içlerinde olduğu binden (1000) fazla köleyi azad ederek özgürlüğüne kavuşturduğu rivayet edilmiştir.⁷⁹² İçlerinde İmam Nâfi‘’in de bulunduğu pekçok öğrenci yetiştirmiştir.⁷⁹³

Nesâî ve İbn Hibbân, İbn Ömer’i Medine fukahası arasında zikretmiştir.⁷⁹⁴ Kefevî, yedi müksirûn fakihden birisi olarak zikrettiği İbn Ömer’in aynı zamanda üç Abdullah’tan (Abâdile’den) olduğunu da kaydeder. Hanefî ulemasının kitaplarında Abdullah b. Mes’ûd, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Ömer’e sıkça atıf yapıldığını, onların görüşlerinin mezhep uleması tarafından tercih edildiğini özellikle vurgular. Örnek olarak *el-Hidâye*’nin Hac bahsinden bir bilgi nakleder. Abadile ve Abdullah b. Zübeyr’den rivayet edildiğine göre, hac ayları Şevvâl, Zilkade ve Zilhicce’nin ilk on günüdür.⁷⁹⁵

Kefevî, fıkıhta abadile denilince, Abdullah b. Mes’ûd, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Ömer’in anlaşıldığını, hadiste Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr ve Abdullah b. Amr b. Âs’ın anlaşıldığını belirtir. Abdullah b. Mes’ûd’un muhaddis olmadığını, Abdullah b. Zübeyr ve Abdullah b. Amr’ın da fakih olmadıklarını nakleder. Böylece fıkıhtaki abadile sayısını üç, hadiste abadile sayısını

⁷⁹¹ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. III, s. 24; c. V, s. 168.

⁷⁹² Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 44a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 181.

⁷⁹³ Kandemir, “Abdullah b. Ömer b. Hattâb”, *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, ss. 126-128.

⁷⁹⁴ İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 23.

⁷⁹⁵ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 44a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 181.

dört olarak belirtir. Yine Kefevî, İbn Ömer'in fıkhnı izah sadedinde şu hadisi şerifi rivayet eder. "Kim bir hurma bahçesi satın alırsa, o bahçenin meyvesi şart koşulmadığı müddetçe önceki satıcıya aittir. Kim de bir köle satın alırsa, şart koşulmadığı müddetçe ona ait eşyalar alıcıya aittir. " Böylece İbn Ömer'in hem fıkıh hem de hadis yönüne işaret eder.⁷⁹⁶

Muhammed Revvâs Kalacî, İbn Ömer'in fetvalarını tek ciltlik bir çalışmada alfabetik olarak derlemiştir.⁷⁹⁷ *el-Muvatta'*da 85, *Kitâbü'l-Âsâr*'da 35, *el-Asl*'da 66, *el-Müdevvene*'de 108, *el-Ümm*'de 337, *Mesâilü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*'de 90 yerde kendisine atıfta bulunulmuştur.⁷⁹⁸ İbn Ömer'in, İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

Seferi mesafeye giden bir kimsenin gittiği yerde onbeş gün kalması durumunda namazını tam kılmasına hükmetmesi, hiçbir kimsenin başkasının yerine namaz kılamayacağı ve oruç tutamayacağını söylemesi, gümüş borcu olan kişinin borcunu altınla ödemeyip misliyle ödemesi gerektiğine hükmetmesi, yetim malını mudarebe usulüne göre işletmeye cevaz vermesi, ölüm hastalığındaki kişinin varisine borç ikrar etmesi durumunda delili yoksa kabul edilmeyeceği, başkasına ikrar ederse kabul etmesi, mushafın düşman ülkesine götürülmesini yasaklaması.⁷⁹⁹

14. *Ebû Sa'îd el-Hudrî* (v. 74/693-94), *Ebû Sa'îd Sa'd b. Mâlik b. Sinân b. Ubeyd b. Salebe b. Abbâd el-Hudrî el-Medenî el-Hazrecî el-Ensârî*

Kefevî, İbn Kuteybe'den nakille onu Yemen'in Hudre Kabilesine mensup olduğunu belirtir. Hazrec kabilesinden olduğu ve bu itibarla Hazrecî nisbesiyle anıldığı rivayeti de belirtilmiştir. Annesi Üneyse bint Ebû Hârise, Medine'de Rasûllah'a biat eden hanımefendilerdendir. Uhud Harbi esnasında on üç yaşında olduğu ve babasının bu harpte şehid olduğu bilinmektedir. Katıldığı ilk gazve Hendek olup, Hudeybiye'de Bey'atü'r-Ridvân'a iştirak edenler arasındadır. Ensâr'ın büyüklerinden olup Medine'de vefat etmiş ve vasiyeti gereği Bakî Kabristanı'na defnedilmiş olan Ebû Saîd el-Hudrî'yi İbn Hibbân Medineli meşhur alimler arasında saymıştır.⁸⁰⁰

⁷⁹⁶ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 44a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 181-183.

⁷⁹⁷ Kalacî, *Mevsüatü fıkhi Abdullah b. Ömer*, Daru'n-Nefâis, Beyrut, 1986.

⁷⁹⁸ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, ss. 485-536; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 236; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 477.

⁷⁹⁹ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. I, s. 232; c. II, s. 165; c. III, s. 22; c. IV, s. 121; c. V, s. 428; c. VII, s. 434.

⁸⁰⁰ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 268; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 17; Raşit Küçük, "Ebû Saîd el-Hudrî", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, ss. 223-224.

Kefevî, Ebû Saîd el-Hudrî'nin Rasûlullah'tan (s.a.v.) 1170 hadîs-i şerîf rivayet ettiğini, Hz. Osman döneminden başlayarak vefatına kadar da, beş fakîh ile birlikte (İbn Abbas, İbn Ömer, Ebû Hüreyre ve Câbir b. Abdullah) Medine'de fetva verenlerden olduğunu nakleder. Yaptığı görevler sebebiyle imam, müftî ve fakih olarak tarif ettiği Ebû Saîd el-Hudrî'yi mutevassitûn fakihler arasında sayılmıştır.⁸⁰¹ *el-Asl*'da 13, *el-Müdevvene*'de 27, *el-Ümm*'de 23, *Mesâilü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*'de 6 yerde kendisine atıfta bulunulmuştur.⁸⁰² Ebû Saîd el-Hudrî'nin, İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

Mislî malların kalitesi ne olursa olsun aynı ölçekle takasına hükmetmesi (iki ölçek hurma karşılığında bir ölçek hurma almanın faiz olduğuna hükmetmesi), pazarlık üzerine pazarlık yapmanın meşru olmadığını söylemesi, şüfa hakkı hususunda gayrimenkulün kendisine ortak olan kişinin, haklarına (geçiş ve isale gibi) ortak olandan önce gelmesine hükmetmesi, kaçak kölenin satışı, miktarı belli olmayan ve henüz denizden çıkarılmamış incinin satışının yasaklığını söylemesi.⁸⁰³

15. *Câbir b. Abdullah* (v. 78/697), *Ebû Abdullah Câbir b. Abdullah b. Amr b. Haram el-Ensârî*

Annesi Enîse bint Aneme, babası Uhud Harbi'nde şehid düşen sahabilerden Abdullah b. Amr olup, hicretten onaltı sene önce Medine'de doğduğu nakledilmiştir. İkinci Akabe Biatı'nda Medineli yetmiş kişi arasına babası Abdullah ile katılmış ve heyetin en küçüğü olarak o da biat meclisinde bulunmuştur. Yaşının küçüklüğü sebebiyle Bedir ve Uhud harplerine katılamamıştır. Ahiri ömründe gözlerini kaybetmiş olan Hz. Câbir, Rasûlullah'ın (s.a.v.) ashabından Medine'de en geç ahirete irtihal eyleyenlerden olup, doksan dört yaşında vefat etmiştir.⁸⁰⁴

Hz. Câbir Rasûlullah'tan (s.a.v.) 1540 hadîs-i şerîf rivayet etmesi sebebiyle, hadiste müksirûn arasında zikredilmiştir. Kefevî, onun Hz. Osman döneminden başlayarak vefatına kadar, beş fakîh ile (İbn Abbas, İbn Ömer, Ebû Hüreyre ve Ebû Saîd

⁸⁰¹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28b, 48b-49a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 125, 200-201.

⁸⁰² Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 224; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 471.

⁸⁰³ Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. II, s. 581; c. III, s. 426; c. IX, s. 218; c. X, ss. 612, 614.

⁸⁰⁴ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 307; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 17; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28b, 49a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 125, 201-202.

el-Hudrî) Medine’de fetva verenlerden olduğunu nakletmiştir. Ayrıca, fetvâ ehli olarak takdim ettiği gibi, mutevassitûn fakihlerden olduğunu belirtmiştir.⁸⁰⁵

el-Muvattâ’da 4, *Kitâbü’l-Âsâr*’da 1, *el-Asl*’da 12, *el-Müdevvene*’de 27, *el-Ümm*’de 86, *Mesâilü’l-İmam Ahmed b. Hanbel*’de 13 yerde kendisine atıfta bulunulmuştur.⁸⁰⁶ Câbir b. Abdullah’ın, İmam Muhammed’in *el-Asl*’ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

Besmelesiz ölen hayvanın yağının kullanılamayacağına fetva vermesi, hamileye sünnet üzere bir talakı geçerli kılması, kalan talakı doğum sonrasına bırakması, kocası tarafından kendisine boşama yetkisi verilen bir kadının o mecliste bulunduğu müddetçe boşanma konusunda muhayyer olmasını söylemesi, köpek ve kedinin satışının yasaklığını belirtmesi.⁸⁰⁷

2.3.2. Mekke

16. Abdullah b. Abbâs (v. 68/687-88), *Ebü’l-Abbâs Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalip*

Asıl ismi Abdullah olmakla birlikte İbn Abbâs diye şöhret bulmuştur. Mekke döneminde, hicretten üç yıl önce doğmuştur. Annesi Ümmü’l-Fazl Lübâbe-i Kübrâ’dır. Peygamberimizi her yönüyle tanımaya istek ve arzulu olduğu için, onunla vakit geçirebilmek gayesiyle, teyzesi Ümmü’l-müminin Meymûne’nin evinde konuk olmaya çalışırdı. Peygamber efendimizin (s.a.v.) “Allah’ım, onu dinde fakih kıl ve ona Kitab’ın yorumunu öğret”⁸⁰⁸ duasına mazhar olmuştur. 1660 hadis-i şerîf nakleden müksirûndandır. Taif’te vefat ettiğinde Hz. Ali’nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye (16-81/637-700)⁸⁰⁹ cenaze namazını kıldırması ve “bugün Rabbânî ilim göçtü”, demiştir.⁸¹⁰

Kefevî, Mücâhid b. Cebr (21-103/642-721),⁸¹¹ Saîd b. Cübeyr (45-94/665-713),⁸¹² A’rec Abdurrahman b. Hürmüz (v. 117/735), İkrime el-Berberî (21-105/642-

⁸⁰⁵ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 307; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 17; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28b, 49a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 125, 201-202.

⁸⁰⁶ Bkz. Leknevî, *Muvatta’ İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; Ebû Yûsuf, *Kitâbu’l-âsâr*, s. 510; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 227; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 468.

⁸⁰⁷ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. II, ss. 221-222; c. IV, ss. 392, 587; c. V, s. 359.

⁸⁰⁸ Buhârî, “İlim”, 17.

⁸⁰⁹ Bkz. Öz, “Muhammed b. Hanefiyye”, *DİA*, İstanbul, 2005, c. XXX, ss. 537-539.

⁸¹⁰ İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 15; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 40a-42b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 168-176; İsmail Lütfü Çakan - Muhammed Eroğlu, “Abdullah b. Abbas”, *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, ss. 76-79.

⁸¹¹ Muhammed Fatih Kesler, “Mücâhid b. Cebr”, *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXI, ss. 442-443.

⁸¹² Efendioğlu, “Saîd b. Cübeyr”, *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, ss. 552-554.

723),⁸¹³ gibi seçkin tabîin alimlerini onun talebeleri arasında zikretmiştir. Ayrıca İkrime, Atâ b. Ebû Rebâh (v. 114/732)⁸¹⁴ ve Tâvûs b. Keysân (33-106/653-725)⁸¹⁵ ve pek çok tâbîin aliminin İbn Abbas'tan hadis rivayet ettiğini de belirtmiştir.⁸¹⁶

Nesâî, İbn Abbâs'ı Mekkeli fukahâ arasında zikrederken, İbn Hibbân Medineliler arasında vermiştir.⁸¹⁷ Kefevî, İbn Abbas'ın fıkıh ve tefsirde derya gibi bir alim olduğunu kaydetmiş ve müksirûn fukaha arasında zikretmiştir. Onun fetvâ ehliyetini anlatmak için de şu iki örneği nakletmiştir: Evliliğin altıncı ayında doğum yapan bir kadına Hz. Osman had uygulamak isteyince İbn Abbas şöyle söyler: Bu kadın size Allah'ın şu ayetlerini delil olarak sunsa, ona had cezası uygulayamazsınız. "Çocuğun ana karnında taşınması ile sütten kesilmesi otuz ay sürer."⁸¹⁸ Sütten ayrılması da iki yıl içinde olur."⁸¹⁹ Burada İbn Abbas çocuğun sütten kesilme müddetinin iki yıl içinde olacağını belirten ayeti hamileliğin en az süresinin altı ay oluşuna delil yapmıştır. İkincisi oruçla ilgilidir. Genç bir adam Ramazan'da hanımını öpüp öpemeyeceğini sormuş, İbn Abbas da öpemeyeceğini söylemiştir. Biraz sonra aynı soruyu yaşı geçkin bir kişi sorduğunda ise öpebileceği cevabını vermiştir. Bunu duyan genç: Aynı dinden olduğumuz halde bana yasaklıyor, ona serbest kılıyorsun? der. İbn Abbas cevaben: "O yaşıldır nefesine hakim olabilir, sen ise gençsin ve nefesine hakim olamazsın" demek suretiyle kişi odaklı fetva örneği sunmuştur.⁸²⁰

el-Muvatta' da 16, *Kitâbü'l-Âsâr*'da 21, *el-Asl*'da 114, *el-Müdevvene*'de 106, *el-Ümm*'de 259, *Mesâilü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*'de 68 yerde İbn Abbas'a atıfta bulunulmuştur.⁸²¹ Muhammed Revvâs Kalacî, İbn Abbâs'ın fetvalarını iki ciltlik bir çalışma içinde alfabetik olarak derlemiştir.⁸²² İbn Abbâs'ın, İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

⁸¹³ Altıkulaç, "İkrime el-Berberî", *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXII, ss. 40-42.

⁸¹⁴ İsmail Cerrahoğlu, "Atâ b. Ebû Rebâh", *DİA*, İstanbul, 1991, c. IV, ss. 35-36.

⁸¹⁵ Abdullah Kahraman, "Tâvûs b. Keysân", *DİA*, İstanbul, 2011, c. XL, ss. 185-186.

⁸¹⁶ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 42b-43a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 176.

⁸¹⁷ Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 15.

⁸¹⁸ Ahkâf Sûresi, 46/15.

⁸¹⁹ Lokmân Sûresi, 31/14.

⁸²⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 42b-43a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 175-177.

⁸²¹ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, ss. 485-536; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, ss. 235-236; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 473.

⁸²² Kalacî, *Mevsüatü fıkhi Abdullah b. Abbâs*, I-II, Mekke-i Mükerrreme, ts.

Yağmur duası için ilave tekbirler hariç, bayram namazı gibi kılmıştır;⁸²³ istihaze kanı gören kadını özürlü kabul etmiş ve her vakit için abdest almasını söylemiştir;⁸²⁴ kişi küçük oğluna hibede bulunur ve bunu ilan ederse geçerli olur;⁸²⁵ istisna lafzı ile bağlanan yemin geçersizdir;⁸²⁶ denizden çıkarılan anberde humus olmadığını söylemiş;⁸²⁷ bölünemeyen mallarda şüfa hakkını kabul etmiştir.⁸²⁸

2.3.3. Kûfe

17. *Abdullah b. Mes'ûd (v. 32/652-53), Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mes'ûd*

Kefevî, İbn Mes'ûd'u yüksek kavrayışı ve zekası ile överek sözlerine başlar. İslam'la ilk şereflenenlerden olup, kendi ifadesiyle altıncı müslümandır. Hem Habeşistan'a hem de Medine'ye hicret etmiştir. Rasûlullah'ın cennetle müjdelediği on sahabiden olup her zaman güzel giyimli ve hoş kokulu olurdu. Peygamber efendimizin (s.a.v.) özel hizmetinde gönüllü olarak bulunur, ayakkabılarını çıkardığı zaman taşımak suretiyle her daim yanında olurdu. Peygamber efendimiz (s.a.v.) gizli aşık sırlarını onunla paylaşırdı. Hz. Ömer başta olmak üzere bütün sahâbenin takdirini kazanmış idi. Öyle ki Ebû Mûsâ el-Eşarî, Hâne-i saadete giriş çıkışlarının çokluğu sebebiyle, İbn Mes'ûd ve annesi için “Ben ehl-i beyt'ten zannediyordum” demiştir. Pazartesi-Perşembe günlerini oruçlu geçirirdi; ona hürmet maksadıyla beraber yürümek isteyenlere bunun tabi olanlar için zillet, metbu içinse fitne olduğunu söyleyerek geri dönmelerini isterdi⁸²⁹.

Kûfe'deki kadılık ve beytûlmal görevlerinden ayrılarak Medine'ye dönen İbn Mes'ûd, altmış yedi yaşında vefat ettiğinde cenaze namazını Hz. Osman veya Ammâr b. Yâsin tarafından kıldırılmış ve Bakî' mezarlığına defnedilmiştir.⁸³⁰

Bir sohbetinde şöyle buyurmuştur:

⁸²³ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. I, s. 366.

⁸²⁴ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. II, ss. 27-28.

⁸²⁵ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. III, s. 361.

⁸²⁶ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. V, s. 29.

⁸²⁷ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. VII, s. 571.

⁸²⁸ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. IX, s. 219.

⁸²⁹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 43a-44a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 177-180; Cerrahoğlu, “Abdullah b. Mes'ûd”, *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, ss. 114-117.

⁸³⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 44a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 180.

İnsanlar! Dikkat edin! Yalan günaha, şüphesiz günah da belaya götürür. Yolların en hayırlısı peygamberlerin yoludur. Doğruluk iyiliğe, iyilik de cennete götürür. Sözlerin en güzeli Allah'ı zikretmektir.⁸³¹

Hiz. Ömer döneminde önce Kûfe kadısı daha sonra beytülmal sorumlusu olarak görev yapmıştır. Bu görevi Hiz. Osman'ın hilafetinin başlangıcında da devam etmiştir.⁸³²

İbn Mes'ûd, Kûfe tefsir ve fıkıh mezheplerinin temellerini atmış, hocalarını her zaman üstün tutan pek çok seçkin öğrenci yetiştirmiştir. Bunlar arasında en meşhurları, Alkame (v. 62/682),⁸³³ Mesrûk (1-63/622-683),⁸³⁴ Esved (v. 75/694),⁸³⁵ Zir b. Hubeyş (v. 82/701),⁸³⁶ Ebû Abdurrahman Sülemî (v. 73/692)⁸³⁷ zikredilebilir. Bu seçkin zümre bulundukları bölgelerde hocalarının görüşlerini yaymak suretiyle onun ekolünü tesis etmiştir. Kefevî, onun ilim ve talebe yetiştirme gayreti bağlamında, Kûfe'de dört yüz talebesinden bahseder. Hiz. Ali'nin bu çoklukta bir talebe topluluğunu görünce "bu bölge ilim ve fıkıhla dolmuş" söylediğini nakleder.⁸³⁸ Nesâî, İbn Mes'ûd'u Kûfe okulunun kurucularından olması hasebiyle Kûfe fukahâsı arasında zikrederken, İbn Hibbân muhtemelen vefat ettiği yeri de dikkate alarak Medineli alimler arasında nakleder.⁸³⁹

Kefevî, İbn Mes'ûd'u müksirûn fukahâsı arasında zikreder. Hiz. Ömer'in onu, geniş ilmi sebebiyle takdir edip övdüğünden bahseder. Ebû Mûsâ'nın "İbn Mes'ûd'un ilim meclisinde olmak bana bir yıl nafîle ibadet yapmaktan daha önemlidir" sözünü nakleder. Kefevî, onun Hiz. Peygamber (s.a.v.) döneminde Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyen ve öğretenlerden olduğunu anlatır. Peygamber efendimiz (s.a.v.) döneminde bütün konuların ona danışıldığını, sonra sırasıyla Ebûbekir ve Ömer'e (r.a.) müraccat

⁸³¹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 43a-44a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 177-180; Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ûd", c. I, ss. 114-117.

⁸³² Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 43a-44a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 177-180; İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ûd", c. I, ss. 114-117.

⁸³³ Bkz. Özel, "Alkame b. Kays", *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, s. 467.

⁸³⁴ Bkz. Erul, "Mesrûk b. Ecda", *DİA*, Ankara, 2004, c. XXIX, ss. 336-337.

⁸³⁵ Bkz. Köse, "Esved b. Yezîd", *DİA*, İstanbul, 1995, c. XI, ss. 441-442.

⁸³⁶ Bkz. Altıkulaç, "Zir b. Hubeyş", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, s. 449.

⁸³⁷ Bkz. Muhsin Demirci, "Ebû Abdurrahman es-Sülemî", İstanbul, 1994, *DİA*, c. X, s. 87.

⁸³⁸ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 43b-44a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 179-180.

⁸³⁹ Nesâî, *a.g.e.*, s. 8; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 16.

edildiğini belirtir. İbn Mes'ûd'un yetişmesiyle birlikte müracaat kapısı haline geldiğini belirtir.⁸⁴⁰

Muhammed Revvâs Kalacî, İbn Mes'ûd'un fetvalarını tek ciltlik bir çalışmada alfabetik tarzda derlemiştir.⁸⁴¹ *el-Muvatta'* da 17, *Kitâbü'l-Âsâr*'da 90, *el-Asl*'da 105, *el-Müdevvene*'de 60, *el-Ümm*'de 112, *Mesâilü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*'de 35 yerde İbn Mesud'a atıfta bulunulmuştur.⁸⁴² İbn Mes'ûd'un, İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

Teşrîk tekbirlerine Arefe günü sabah başlayıp kurban bayramının son gününde ikindide sona erdirmesi, yemin keffaretinde tutulacak orucun peşpeşe olduğunu belirtmesi, borç veren kişinin vakti geldiğinde alacağının yeni sikkelerle ödenmesini şart koşamayacağını belirtmesi, bir kimsenin miktar belirtmeksizin malından vasiyet ettiği payı altıda bir olduğunu söylemesi, asabenin olmadığı durumda karı kocanın dışındaki varislere payları nisbetinde mal iadesini söylemesi (reddiye), ürken hayvanın öldürdüğü kişinin sorumluluğunu biniciye değil ürkün kişiye hükmetmesi, müzaraa akdini üçtebir ve dörtte bir ile yapması, tutulmamış balığın satışını yasaklaması, teslim edilmeyen/alınmayan sadakanın geçersiz oluşuna hükmetmesi⁸⁴³ ve benzeri.

18. *Huzeyfe b. el-Yemân* (v. 36/656), *Ebû Abdullah Huzeyfe el-Yemânî*

Annesi Rebâb bintü Ka'b'dır. Bedir Gazvesi öncesinde babasıyla birlikte müslüman olmuştur. Resûlullah'ın sırdaşı olarak bilinir. Bir kısım özel bilgilere nasıl vakıf olduğu sorulduğunda; “insanlar Resûlullah'a hayrı, ben ise düşerim endişesi ile şerri sorup öğrendim” ifadesi meşhurdur. Resûlullah'ın (s.a.v.) kendisine nifak alametlerini ve münafıkların kimler olduğunu bildirdiği ifade edilmektedir. Öyle ki Hz. Ömer'in kendisinin listede olup olmadığını sorma ihtiyacı hissettiği nakledilmektedir.⁸⁴⁴

Kefevî, Irak halkının fetva sormak için müracaat ettiği iki kişiden birinin Ebû Mûsâ diğerrinin de Huzeyfe b. el-Yemân olduğu nakletmiş, ayrıca onun mutevassitûn

⁸⁴⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 43a-44a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 177-180; Cerrahoğlu, “Abdullah b. Mes'ûd”, c. I, ss. 114-117.

⁸⁴¹ Kalacî, *Mevsüatü fıkhi Abdullah b. Mes'ûd*, Ümmül-kurâ Üniversitesi Yayınları, Mekke-i Mükerrreme, 1984.

⁸⁴² Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, ss. 485-536; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, ss. 236-237; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 477.

⁸⁴³ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. I, s. 324; c. II, s. 159; c. III, s. 23; c. V, s. 426; c. VII, s. 21; c. IX, s. 523; c. X, s. 611; c. XII, s. 103.

⁸⁴⁴ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IV, ss. 249-258; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 53b-55a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 218-223; Selman Başaran, “Huzeyfe b. Yemân”, *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVIII, ss. 434-435.

fukahâsından olduğunu belirtmiştir.⁸⁴⁵ İbn Hibbân da Huzeyfe b. Yemân'ı Kûfe'li meşhur sahâbîler arasında zikretmiştir.⁸⁴⁶

el-Muvattâ' da 2, *Kitâbü'l-Âsâr*'da 1, *el-Asl*'da 8, *el-Müdevvene*'de 3, *el-Ümm*'de 6 yerde kendisine atıfta bulunulmuştur.⁸⁴⁷ Huzeyfe b. el-Yemân'ın, İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

Bir kimsenin muhtelif mallarındaki (develer, öşür, nakit vs.) zekatının tamamını bir aileye vermeyi caiz görürdü; imam ve müezzini olan her mescidde itikafa girilebileceğine fetvâ vermiştir; farklı ailelerden olsalar bile bir büyükbaş hayvanı yedi kişinin kurban edebileceğine fetvâ vermiştir, kamçı ile tehdit edilmeyi kılıçla tehdit edilme derecesinde zorlama kabul etmekteydi; iki komşunun evinin arasında kamıştan yapma yapının sofası hakkındaki ihtilafta, ipler kimin evine bakıyorsa onun lehine karar vermiş Rasûlullah'ın (s.a.v.) da bunu onaylamıştır.⁸⁴⁸

19. *Selmân el-Fârisî* (v. 36/656), *Ebû Abdullah Selmân el-Fârisî*

Aslen İsfahan'lı olan Hz. Selmân, Peygamber efendimiz tarafından bedeli ödenmek suretiyle özgürlüğüne kavuşturulmuştur. Müslüman olduktan sonra kendisini Selmân İbnü'l-İslâm olarak tanıtmıştır. Bedir ve Uhud Gazvelerine o dönemde köle olduğu için katılamamıştır. İlk katıldığı gazve Hendek Gazvesi'dir. Hz. Ömer ve Osman dönemlerinde Medâin valisi olarak görev yapmış ve burada vefat etmiştir.⁸⁴⁹

İbn Hibbân, Hz. Selmân'ı Kûfeli meşhur sahâbîler arasında zikretmiş,⁸⁵⁰ Kefevî de onun orta derecede fetvâ veren (mutevassitûn) sahabîlerden olduğunu nakletmiştir.⁸⁵¹ *Kitâbü'l-Âsâr*'da 2, *el-Asl*'da 3 yerde kendisine atıfta bulunulmuştur.⁸⁵² Selmân-ı Fârisî'nin, İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

Köle olduğu dönemde Resûlullah'a (s.a.v.) verdiği bir kap hurmayı onun kabul ettiğini rivayet etmiştir; bir başka rivayette verdiği arkadaşlarına ikram etmesi, bir diğeri ise hem peygamberimizin yediği hem de arkadaşlarına ikram ettiğini

⁸⁴⁵ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28b, 53b-55a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 126, 219-220.

⁸⁴⁶ İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 55.

⁸⁴⁷ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, s. 513; Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 228; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 469.

⁸⁴⁸ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. II, ss. 123, 137, 183; c. V, s. 406; c. VII, s. 304; c. VIII, s. 250.

⁸⁴⁹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IV, ss. 69-87; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 270-271; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28b, 55a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 126, 223-224; Hatiboğlu, "Selmân-ı Fârisî", *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, ss. 441-443.

⁸⁵⁰ İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 56.

⁸⁵¹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28b, 55a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 126, 223-224.

⁸⁵² Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, ss. 502, 506; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 232.

söylemiştir; böylece bunu caiz görmesini anlatmaktadır. Şeybânî, Hz. Selmân'ın tasarrufunu bu kadarlık bir hediye vermeye mezun olmasına bağlamıştır.⁸⁵³

20. *Ali b. Ebi Tâlib (v. 40/661), Ebü'l-Hasan Ali b. Ebî Tâlip b. Abdülmuttalip el-Hâşimî*

Milâdî 600'lerde Mekke'de doğduğu rivayet edilir. Peygamberimizin (s.a.v.) amcasının oğlu olup, henüz çocuk yaşında iken Hz. Hatice'den sonra müslüman olmuştur.⁸⁵⁴ Ramazan ayının on yedisinde elli sekiz yaşında iken İbn Mülcem tarafından uğradığı suikast sonucu şehid edilmiştir. Kefevî, oğlu Hz. Hasan ve onun oğlu tarafından cenaze namazının kılındığını, Kûfe'ye defnedildiğini ancak mezarının bilinmediğini ifade eder.⁸⁵⁵

Hz. Ali, Râşid halifelerin dördüncüsü olup sekiz yaşında iken müslüman olmuş ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanından onun görevlendirmesi dışında hiç ayrılmamıştır. Sahip olduğu yüksek ahlak ve bilgi sebebiyle sahâbenin seçkinleri onu halifelige layık görmüştür. Kefevî, onun kendi dönemindeki sahâbenin en üstünü olduğunu, ayrıca son derece zeki ve hazır cevap olduğunu verdiği örneklerle ifade eder. Kefevî, Hz. Ali'nin peygamber efendimizin (s.a.v.) mucizelerinden bir mucize olduğunu, zira derin bilgisi ve harplerdeki başarısıyla beraber Peygamber Efendimize (s.a.v.) itaat ettiğini vurgulayarak, bazen genel kanaatleri şaşırtıcı alıntı ve değerlendirmeler nakleder.⁸⁵⁶

Peygamber efendimiz (s.a.v.) onu Yemen'e kâdî olarak tayin etmiştir. Hz. Ömer döneminde Medine'de yargılama işlerine bakmış ve meşveret heyetinde yer almıştır. Yargılama örnekleri herkes tarafından dilden dile dolaşarak yaygınlaşmıştır.⁸⁵⁷

Hz. Osman şehid edilince sahâbenin büyükleri halîfe olması için Hz. Ali'ye müracaat etmiş, o, ilk önce uzak durmuş ise de onların ısrarı üzerine aleni yapılacak bir biat ile halifeligi ancak kabul edebileceğini bildirmiştir. Mescid-i Nebî'de Talha, Zübeyr, Sa'd b. Ebû Vakkâs ve sahâbenin öncülerinin bulunduğu bir mecliste halife seçilmiştir. Yapılan biat merasiminde önce Hz. Talha daha sonra diğer insanlar, hicrî otuz beşde elli üç yaşında iken kendisine biat etmiştir. Muâviye b. Ebû Süfyân ve Şamlılar hariç, Ensâr ile muhacirler ona biat hususunda ittifak etmiştir. Beş yıl üç ay

⁸⁵³ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 80; c. VIII, s. 495.

⁸⁵⁴ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 37a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 156; Fığlalı, "Ali", *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, s. 371.

⁸⁵⁵ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 37a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 156-158.

⁸⁵⁶ İbn Hibbân, *a.g.e.*, ss. 11-12; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 37b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 156-157.

⁸⁵⁷ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 38a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 159-160.

halifelik makamında bulunan Hz. Ali, döneminde devlet merkezini Medine'den Kûfe'ye taşımıştır. Adalet mekanizmasının sağlıklı çalışabilmesi için döneminde sahâbeden ve tabiînden pek çok kâdı tayin etmiştir.⁸⁵⁸

Nesâî, Hz. Ali'yi Kûfe fukahâsı arasında zikrederken İbn Hibbân Medine fukahâsı arasında kaydetmiştir.⁸⁵⁹ Kefevî onun müksirûndan olduğunu, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ilk üç halife ile beraber yaşadığı için bilgi bakımından yüksek bir seviyeye ulaştığını kaydeder. Mezhep imamı onları yaptıkları atıflarla onun ilmî yönünü net bir şekilde ortaya koymuşlardır. Şöyle ki, *el-Muvattâ'* da 8, *Kitâbü'l-Âsâr*' da 26, *el-Asl*' da 217, *el-Müdevvene*' de 101, *el-Ümm*' de 152, *Mesâilü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*' de 57 yerde ona atıfta bulunulmuştur.⁸⁶⁰ Hz. Ali'nin, İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvâları şöyledir:

Teyemmümlü kişinin abdestlilere imamlık yapamayacağı;⁸⁶¹ iş ve yük devesinde zekat olmayacağı;⁸⁶² matuh ile sabinin talakının geçerli olmayacağı;⁸⁶³ vasiyyetin beşte bir veya dörtte bir olmasının üçte bir olmasından daha doğru olduğuna fetva vermesi;⁸⁶⁴ mirasçı olma hakkına sahip olanların diyet konusunda da sorumlu oldukları;⁸⁶⁵ dâruhharbte ehli kitabın kadınları ile evliliği çirkin görmesi; ehl-i kitâbın kestiklerini yeme hususunda sakınca görmemesi;⁸⁶⁶ ve benzeri.

2.3.4. Basra

21. *Ebû Mûsâ el-Eş'arî* (v. 42/662-63), *Ebû Mûsâ Abdullah b. Kays b. Süleym el-Eş'arî*

Yemen'in Zebîd şehridendir. Kısa boylu, zayıf cüsseli, güzel sesle Kur'ân okuyan bir kimse olan Ebû Mûsâ'nın kardeşleri müslüman olduğu gibi, annesi Tufye de müslüman olmuş ve Medine'de vefat etmiştir.⁸⁶⁷ Kefevî, onun Peygamber efendimize (s.a.v.) hicret ettiğini ve Hayber'in fethi esnasında Medine'ye ulaştığını belirtir.

⁸⁵⁸ İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 11-12; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 37b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 156-157.

⁸⁵⁹ Nesâî, *a.g.e.*, s. 8; İbn Hibbân, *a.g.e.*, ss. 11-12.

⁸⁶⁰ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, ss. 485-536; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, ss. 238-239; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, ss. 484-485.

⁸⁶¹ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. I, ss. 86, 106.

⁸⁶² eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. II, s. 57.

⁸⁶³ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 423.

⁸⁶⁴ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. V, s. 428.

⁸⁶⁵ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. VI, s. 593.

⁸⁶⁶ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. VII, s. 488.

⁸⁶⁷ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 266.

Efendimizle geçen kısa süreye rağmen seçkin sahabilerden olduğunu vurgular. Hakem olayında Hz. Ali'nin hakemi olarak görev yapmış ve Amr b. Âs tarafından konuşulanan aksi bir davranışla aldatılmıştır.⁸⁶⁸

Vali, kadı, zekat memuru ve komutan olarak görev yapmıştır. Peygamber efendimiz (s.a.v.) Ebû Mûsâ'yı kendi memleketi olan Yemen'in Zebîd, Aden, Me'rib ve sahil şehirlerine zekat âmili olarak görevlendirmiştir. Hz. Ebûbekir döneminde bu görevlerine devam etmiş, bölgede baş gösteren ridde olaylarında Esved el-Ensî'ye karşı büyük bir mücadele vermiştir. Hz. Ömer tarafından önce Basra vali ve kadılığı kendisine tevdi edilmiş, daha sonra Ammâr b. Yâsir'in azli ile Kûfe valiliğini de ona vermiştir. Hz. Ömer döneminde İsfahân ve Ahvaz'ı fethetmiştir. Ebû Mûsa, Hz. Osman döneminde de Basra ve Kûfe valiliği yapmıştır. Hz. Ali Cemel Vakasında tarafsız kaldığı için onu görevden almıştır. Hz. Ömer'in yargı hukuku ile ilgili ona gönderdiği mektup fıkıh tarihi açısından önemli değerlendirmeler ve ölçüler ihtiva ettiği için çok önemli kabul edilmektedir.⁸⁶⁹ Ebû Mûsâ'nın yargıda hüküm verme konusundaki şu sözü çok meşhurdur: "Bir kadı, dava kendisine gecenin gündüzden ayrılışı kadar net hale gelmedikçe hüküm vermemelidir".⁸⁷⁰

Kur'ân-ı Kerîm'i bizzat Rasûlullah'dan (s.a.v.) öğrenmiş ve güzel sesle okuması vesilesiyle onun iltifatına mazhar olmuştur.⁸⁷¹ Takvim belirleme çalışmaları esnasında Hicri takvimin tesbiti için Hz. Ömer'i teşvik etmiştir. Basra ve Kûfe'de görev esnasında da azledildikten sonra da Kur'ân ve fıkıh okutmaya ara vermemiş, pek çok öğrenci yetiştirmiştir.⁸⁷² Kefevî onu mutavassitûn fukaha arasında zikreder.⁸⁷³ Nesâî ve İbn Hibbân onu uzun süre görev yaparak talebe yetiştirdiği Basra fakihleri arasında zikretmiştir.⁸⁷⁴

⁸⁶⁸ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 45b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 187-188.

⁸⁶⁹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 30a-b, 31a-32b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 132, 137-141; Kandemir, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, s. 191.

⁸⁷⁰ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. II, s. 298.

⁸⁷¹ Kandemir, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", c. X, ss. 190-192.

⁸⁷² Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 30a-b, 31a-32b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 132, 137-141; Kandemir, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", c. X, s. 191.

⁸⁷³ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 126.

⁸⁷⁴ Nesâî, *a.g.e.*, s. 9; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 47.

Kitâbü'l-Âsâr'da 2, *el-Asl*'da 5, *el-Müdevvene*'de 10, *el-Ümm*'de 8, *Mesâilü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*'de 7 yerde kendisine atıfta bulunulmuştur.⁸⁷⁵ Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nın, İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

Cenazesini yıkama işlemini hanımına vasiyet etmesi; Hz. Ömer'in ona gönderdiği 'delil getirmek davacıya, yemin etmek de davalıya aittir' sözü ile hükmetmesi; bir helali haram kılmayıp bir haramı helal kılmadıkça Müslümanlar arasında sulhun cevazıyla hükmetmesi ve benzeri.⁸⁷⁶

22. *Enes b. Mâlik (v. 93/711-12), Ebû Hamza Enes b. Mâlik b. Nadr el-Ensârî*

Annesi Ümmü Süleym bintü Milhan olup, 612'de (hicretten on yıl önce) Medine'de dünyaya geldi. Enes b. Mâlik şöyle söylemiştir: Resûlullah (s.a.v.) Medine'yi teşrîf ettiğinde, annem Ümmü Süleym beni "Bu benim oğlumdur, okuma yazma bilir, sizin hizmetkârcığınızdır, ona dua buyurunuz" demek suretiyle Peygamberimize arz etti. Resûlullah Efendimiz de (s.a.v.): "*Allah'ım malını ve zürriyetini çoğalt, ömrünü uzun eyle, günahını da afv eyle*" diyerek dua buyurmuştur. Hz. Enes, o tarihten sonra on yıl (vefatına kadar) Resûl-i Ekrem'in (s.a.v.) hizmetinde kaldığını nakletmiştir. Ayrıca, Resûlullah'ın (s.a.v.) sırdaşı olduğunu, annesinin ısrarlı sorularına rağmen ona dahi bilgi vermediğini anlatarak Peygamberimize olan bağlılığını ifade etmiştir. Peygamber Efendimizin (s.a.v.) çocuklara olan şefkatine dair en güzel örnekleri de zikretmiştir.⁸⁷⁷

Peygamber Efendimiz (s.a.v.) Hz. Enes'in evine sıkça uğrar ve bu aileye verdiği değeri izhar ederdi. Öyle ki, Ensâr ile muhacirler arasındaki muahât merasimini (din kardeşliği bağı) de bu evde gerçekleştirmiştir. Hz. Enes, Hudeybiye Musalahası'ndan başlayarak, Hayber'in Fethi, Umretü'l-kazâ, Mekke'nin Fethi ve devamındaki gazvelerle beraber Vedâ Haccı'nda Resûlullah'ın hizmetine devam etmiştir. Resûlullah'ın (s.a.v.) duası bereketiyle 100 yıldan uzun bir ömre sahip olan Hz. Enes, Basra'da vefat eden sahabîlerin sonuncusu kabul edilmiştir.⁸⁷⁸ Ebu Hanife'nin görüştüğü sahabîlerden biridir. Hz. Ömer döneminde Basralılara imamlık yapmak, hadîs

⁸⁷⁵ Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, ss. 485-536; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 225; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 466.

⁸⁷⁶ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. II, s. 242; c. VII, s. 573; c. X, s. 580.

⁸⁷⁷ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. V, ss. 325-349; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 308-309; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 52b-53a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 125, 215-216; İbrahim Canan, "Enes b. Mâlik", *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, ss. 234-235.

⁸⁷⁸ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. V, ss. 325-349; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 52b-53a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 125, 215-216; Canan, *a.g.m.*, c. II, ss. 234-235.

ve fıkıh öğretmek üzere vali Ebû Mûsâ el-Eş'ar'î ile Basra'ya gitmiş ve oraya yerleşmiştir.⁸⁷⁹

Haz. Peygamber'in (s.a.v.) yanında uzun süre bulunması, sahabenin büyüklerini takip etmesi ve zeki bir genç olması sebebiyle en çok hadîs-i şerîf nakledenler arasına girmiştir. Peygamber Efendimizden 2286 hadisi şerif rivayet etmek suretiyle hadis sahasındaki müksirûnun üçüncüsü sayılmaktadır.⁸⁸⁰ İbn Hibbân, Enes b. Mâlik'i Basralı meşhur sahâbîler arasında zikretmiş,⁸⁸¹ Kefevî de onu mutevassitûn fakihler arasında nakletmiştir.⁸⁸²

*el-Muvattâ'*da 5, *Kitâbü'l-Âsâr*'da 2, *el-Asl*'da 9, *el-Müdevvene*'de 30, *el-Ümm*'de 38, *Mesâilü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*'de 14 yerde Enes b. Mâlik'e atıfta bulunulmuştur.⁸⁸³ İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

Hayzın üç gün ile on gün arasında olduğunu söylemesi; oruçlunun hacamat yaptırmasına ruhsat vermesi; erkeğin ihtilamı gibi ihtilam olan kadına gûslün gerektiğine hükmetmesi; altın ve gümüş kapların satışı karşılığında alınan fazlalığı faiz olduğunu söylemesi; Rasûlullah (s.a.v.) döneminde at eti yediklerini söylemek suretiyle bunun caiz olduğunu ifade etmesi,⁸⁸⁴ ve benzeri.

2.3.5. Şam

23. *Muâz b. Cebel* (v. 17/638), *Ebû Abdurrahman Muâz b. Cebel b. Amr el-Ensârî*

Hazrec kabilesinden olan Muâz b. Cebel 601 veya 603 tarihinde (hicretten 20 veya 18 yıl önce) Medine'de doğmuştur. II. Akabe Biatı'na katılmış ve onsekiz yaşında müslüman olmuştur. O dönemde kendisi gibi yeni müslüman olan arkadaşlarıyla beraber, geceleri Medine'deki putları kırdıkları nakledilmiştir. Bir ayağı sakat olan Hz. Muâz'ın uzun bolu bir kimse olduğu, Resûlullah'ın (s.a.v.) bütün gazvelerine (Tâif ve Huneyn hariç) kabilesinin alemdarı olarak katıldığı belirtilmiştir. Hz. Ebûbekir döneminde cihada gitmek istemesi üzerine, ilmine ümmetin ihtiyacı olduğu gerekçesiyle, Hz. Ömer onun cepheye gitmesine izin verilmemesini talep etmiştir.

⁸⁷⁹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 52b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 215; Canan, *a.g.m.*, c. II, s. 234.

⁸⁸⁰ Canan, *a.g.m.*, c. II, s. 234.

⁸⁸¹ İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 47.

⁸⁸² Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28b, 52b-53a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 125, 215-216.

⁸⁸³ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, ss. 485-536; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 226; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 467.

⁸⁸⁴ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. I, s. 289; c. II, ss. 146, 150, 581; c. V, s. 358.

Ancak Hz. Ebûbekir cihad ve şehadet hakkını önlemenin doğru olmadığı gerekçesiyle Hz. Muâz'a izin vermiştir. Böylece Suriye'nin fethine katılmış ve Filistin'e yerleşmiştir. Hz. Ömer döneminde Amvâs Tâunu olarak bilinen bulaşıcı hastalık sebebiyle ailesi ile birlikte bu hastalık sebebiyle şehid olmuş ve Ürdün'de kendi adıyla bilinen köye defnedilmiştir.⁸⁸⁵

Medine'de Peygamber efendimizin (s.a.v.) vahiy katipleri arasında yer alıp, aynı zamanda hazinedarlık da yapan Hz. Muâz, Resûlullah (s.a.v.) tarafından Mekke'ye hem emir hem de Kur'ân-ı Kerîm muallimi olarak atanmıştır. Daha sonra Yemen'e elçi, zekat görevlisi ve kadı olarak görevlendirmiştir. Hz. Ebûbekir ve Ömer dönemlerinde de ordu komutanlığı yapmıştır.⁸⁸⁶

Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını ezberleyenlerden olması hasebiyle onun tavsiyesi üzerine muallimlik yapmıştır. Resûlullah (s.a.v.) tarafından helal haram bilgisi en güzel olan kişi olarak iltifat görmüş, ayrıca kıyamet gününde alimlerin önünde yürüyeceğine dair müjdesine mazhar olmuştur. Hz. Ömer de çevresindekilere Hz. Muâz'ın ilmine müracaat etmelerini tavsiye etmiştir.⁸⁸⁷

Resûlullah (s.a.v.) onu Yemen'e kadı olarak gönderirken “Ey Muâz! Ne ile hüküm vereceksin?” diye sorunca “Allah'ın kitabı ile” demiş. Allah Rasulü “Orada bulamazsan?” diye tekrar sorunca “Resûlu'nün sünneti ile” demiş; Efendimiz “Orada da bulamazsan?” deyince “Kendi görüşümle ictihad ederim” diye cevap vermiştir. Hz. Peygamber bu cevaptan duyduğu memnuniyeti: Resûlünün resulünü başarıya ulaştıran Allah'a hamd olsun” diyerek göstermiştir.⁸⁸⁸ Bu görüşme, Hz. Muâz'ın ictihad yönünü en güzel anlatan hadise olarak fıkıh kitaplarında örnek ve içtihat etmenin meşruiyet delili olarak zikredilmektedir.

Nesâî ve İbn Hibbân onu Şâm'ın meşhur sahabî fakihleri arasında zikreder.⁸⁸⁹ Kefevî de onun Ebû Ümame ile birlikte Şâm'da fetva verenlerden ve mutevassitûn fakihlerden olduğunu nakleder.⁸⁹⁰

⁸⁸⁵ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. II, ss. 299-304; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 52a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 213-214; Kandemir, “Muâz b. Cebel”, *DİA*, İstanbul, 2005, c. XXX, ss. 338-339.

⁸⁸⁶ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. II, ss. 299-304; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 52a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 213-214; Kandemir, “Muâz b. Cebel”, c. XXX, ss. 338-339.

⁸⁸⁷ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. II, ss. 299-304; Kandemir, “Muâz b. Cebel”, c. XXX, ss. 338-339.

⁸⁸⁸ Ebû Dâvûd, “Akdiye”, 11; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 52a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 213-214.

⁸⁸⁹ Nesâî, *a.g.e.*, s. 9; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 63.

el-Muvattâ'da 1, *el-Asl*'da 12, *el-Müdevvene*'de 16, *el-Ümm*'de 24, *Mesâilü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*'de 5 yerde kendisine atıfta bulunulmuştur.⁸⁹¹ Muâz b. Cebel'in, İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

İddeti esnasında evlenen kadın yeni eşiyle ilişkiye girse bunların ayrılmasına, kadının eski iddetini ve son ilişkisi sebebiyle üç hayız beklemesine hükmetmesi; kendisinden iki yıl haber alınamayan adam geldiğinde karısını hamile bulunca Hz. Ömer'in recm kararını 'annesine ceza verebilirsin ancak taşıdığına veremezsin' demek suretiyle çocuğun korunmasını sağlaması; halvet-i sahiha gerçekleşen eşini ilişki olmaksızın boşayan kişiye belirlemişlerse mehr-i müsemma belirlememişlerse mehr-i misil ile hükmetmesi; müdebber kölenin cinayet sorumluluğunu efendisine ait sayması; yeşilliklerden (karpuz, hıyar, soğan, sarımsak) zekat alınamayacağını söylemesi; tarım arazilerinin üçtebir ve dörttebir ölçüsü üzere kiralanabileceğini söylemesi,⁸⁹² ve benzeri.

24. *Ebü'd-Derdâ* (v. 32/652), *Ebü'd-Derdâ Uveymir b. Kays b. Zeyd el-Hazrecî*

Bedir Harbi sonrası Abdullah b. Revâha'nın (v. 8/629) delaletiyle müslüman oldu. Önceleri ticaretle meşgul idi. Müslüman olduktan sonra ibadetle ticareti birlikte yürütemediğini bunun için ticareti bıraktığını söyler. Hadis-i şerif rivayet ederken: "Allah'ım! Benim söylediğim lafızlarla değilse de bunun benzeridir" derdi. Allah için kardeş ilan ettiği kişilere her namazdan sonra dua ederdi. Çokça tefekkür eder, her daim şu sözü söylerdi: "Kısa bir zaman tefekkür etmek, bir gece nafile ibadet etmekten daha hayırlıdır." Bu itibarla kendisine ümmetin hikmet sahibi kişisi denilirdi. Çokça nafile ibadet eder, nafile oruç tutardı. Hz. Osman döneminde Şam'da vefat etmiştir.⁸⁹³

Kefevî, onu Rasûlullah (s.a.v.) döneminde Kur'ân- Kerîm'i ezberleyen yedi kişinin (Osman, Ali, İbn Mes'ûd, Übey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit, Ebû Mûsâ) yedincisi olarak takdim etmekte, fakih ve alim bir kişi olup keskin zekalı ve hükemâdan olduğunu vurgulamaktadır.⁸⁹⁴ Öğreten ve öğrenenden daha üstün kimse olmadığını söyleyen Ebü'd-Derdâ, Kur'ân'ı bütün yönleriyle bilmeyen kişinin fakih olamayacağını ifade etmiştir. Kişinin fıkhnın mecliste oturması, kalkması ve yaşam tarzından anlaşılır derdi.

⁸⁹⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28b, 52a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 126, 213-214.

⁸⁹¹ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, s. 584; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 243; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 478.

⁸⁹² eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 416, 422, 437; c. VI, s. 433; c. VII, s. 565; c. IX, s. 519.

⁸⁹³ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IV, ss. 351-358; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 46a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 189-190; Abdullah Aydın, "Ebü'd-Derdâ", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, s. 310.

⁸⁹⁴ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 46a-b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 189.

Öğrenci olmadan öğretmen olunamayacağını, bilgi ile amel olmadıkça da alim olunamayacağını ifade etmiştir.⁸⁹⁵

Şam bölgesinde pek çok talebe yetiştirmiştir. Şam camiinde sabah namazının peşinde onar kişilik guruplar halinde ders halkaları kurarak talebeler ve kalfalar yetiştirmiştir. Vefatından sonra bu görevi talebesi ve yedi kıraat imamından biri olan İbn Âmir (v. 118/736)⁸⁹⁶ devralmıştır. Küçük Ümmü'd-Derdâ olarak bilinen hanımı, Hâlid b. Ma'dân ve Ba'lebek Kadısı Süveyd b. Abdülaziz talebelerindendir. Kefevî, Ebû Ümame, hanımı küçük Ümmü'd-Derdâ, oğlu Bilal, Alkame, Cübeyr b. Nüfeyr, Saîd b. Müseyyib ve pek çok kişinin Ebü'd-Derdâ'dan hadîs-i şerîf rivayet ettiğini nakletmiştir.⁸⁹⁷

Nesâî ve İbn Hibbân, Ebü'd-Derdâ'yı Şam fakihleri arasında saymış,⁸⁹⁸ Kefevî de onu mukillûn fakihler arasında zikretmiştir.⁸⁹⁹ Ebü'd-Derdâ, Yermük Savaşı'nda ilk defa ordu kadısı olarak görevlendirilmiş, böylece ordu kadılığı görevi ihdas edilmiştir. Hz. Ömer ve Osman tarafından da ordu kadılığı görevi ile zaman zaman görevlendirildiği nakledilmektedir. Hz. Ömer tarafından önce Humus zekat amili, sonra da Dimeşk kadısı olarak görevlendirilmiştir.⁹⁰⁰

el-Muvatta'da 3, Kitâbü'l-Âsâr'da 1, el-Asl'da 4, el-Müdevvene'de 3, el-Ümm'de 4, Mesâilü'l-İmam Ahmed b. Hanbel'de 1 yerde kendisine atıfta bulunulmuştur.⁹⁰¹ Ebü'd-Derdâ'nın, İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

Boşama ve azad etme sözleri oyun için bile kullanılsa geçerli kabul edilir; çöl insanının yapmaya alışageldiği baskın ve çapulculuğun yasak olduğunu belirtir; kendisine getirilen erkek veya kadın hırsıza “çaldın mı, Çalmadın mı? şeklinde telkin verirdi; nikahlanmak, köle azad etmek ve boşama sözlerinde şaka olmadığı ve bu ifadeleri kullananların sözlerinin geçerli olduğuna hükmederdi.⁹⁰²

⁸⁹⁵ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IV, ss. 351-358.

⁸⁹⁶ Bkz. Altıkulaç, “İbn Âmir”, *DİA*, İstanbul, 1999, c. XIX, ss. 308-310.

⁸⁹⁷ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 46a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 189-190; Aydın, “Ebü'd-Derdâ”, c. X, s. 311.

⁸⁹⁸ Nesâî, *a.g.e.*, s. 9; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 64.

⁸⁹⁹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 126.

⁹⁰⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 46a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 189-190; Aydın, “Ebü'd-Derdâ”, c. X, s. 311.

⁹⁰¹ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, ss. 485-536; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 223; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 469.

⁹⁰² eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. V, ss. 64, 351; c. VII, ss. 233, 300.

25. *Ubâde b. Sâmit* (v. 34/654), *Ebü'l-Velîd Ubâde b. Sâmit b. Kays el-Ensârî el-Hazrecî*

Bi'set'ten onbeş yıl kadar önce 586 yılında Medine'de doğmuştur. Birinci ve İkinci Akabe Biat'larına katılmıştır. Hz. Ubâde, ikinci biatta Medine'yi Resûlullah'ın (s.a.v.) gelişine hazırlamakla görevlendirilen oniki nakipten birisi olarak seçilmiştir. Hz. Ubâde, Enes b. Mâlik'in nesep yönünden, Resûlullah'ın (s.a.v.) da süt bakımından teyzesi, aynı zamanda Medine'de biat eden hanımlardan olan Ümmü Haram bintü Milhân (v. 28/648) ile evlenmiştir.⁹⁰³ Heybetli yapısı, uzun boyu, güzel giyimi ve hitabeti ile muhataplarını ikna etmeyi başararak İslâm'ın yayılmasına hizmet etmiştir. Resûlullah (s.a.v.) ile beraber bütün gazvelere iştirak eden Hz. Ubâde 34/654 yılında Filistin'de vefat etmiş ve Kudüs surlarının dışına defnedilmiştir.⁹⁰⁴

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vahiy kâtiplerinden olup, onun döneminde Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyen Medineli sahabilerdendi. Asr-ı saâdet'te Ashâb-ı Suffe'de Kur'ân muallimliği yaptığı gibi zekat memuru olarak da görevlendirilmiştir. Hz. Ömer tarafından Şam bölgesine bağlı Kudüs'te hem muallimlik hem de kadılık yapmak üzere görevlendirilmiştir. Hz. Ömer onu Lazkiye'ye vali tayin etmiş ve bölgedeki önemli fetihlere komutan olarak göndermiştir.⁹⁰⁵

İbn Hibbân, Ubâde b. Sâmit'i Şamlı meşhur sahâbîler arasında zikretmiş ve onun Filistin/Kudüs'ün ilk kadısı olduğunu belirtmiştir.⁹⁰⁶ Kefevî de Ubâde b. Sâmit'in fetvâ veren sahabîler gurubunda ve mutevassitûn fakihler arasında olduğunu zikretmiştir.⁹⁰⁷

el-Asl'da 2, el-Müdevvene'de 4, el-Ümm'de 9, Mesâilü'l-İmam Ahmed b. Hanbel'de 2 yerde kendisine atıfta bulunulmuştur.⁹⁰⁸ Ubâde b. Sâmit'in, İmam Muhammed'in el-Asl'ında yer alan bir fetvası şöyledir:

Altın, gümüş, buğday, arpa, tuz ve hurmanın -kalite farkı gözetilmeksizin- misli ile eşit miktarda elden ele değiştirilmesi gerektiğini, alınacak fazlalığın faiz olduğunu belirtmesi.⁹⁰⁹

⁹⁰³ Bkz. Kandemir, "Ümmü Harâm", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLII, ss. 321-322.

⁹⁰⁴ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. III, ss. 506, 573; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 255; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 53a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 217-218; Kandemir, "Ubâde b. Sâmit", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLII, ss. 13-14.

⁹⁰⁵ Bkz. Kandemir, "Ubâde b. Sâmit", c. XLII, ss. 13-14.

⁹⁰⁶ İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 66.

⁹⁰⁷ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28b, 53b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 126, 217.

⁹⁰⁸ Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 234; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 473.

⁹⁰⁹ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. II, ss. 586-587.

26. *Muâviye b. Ebû Süfyân* (v. 60/680), *Muâviye b. Ebû Süfyân b. Sahr b. Ümeyye b. Abdişems b. Abdimenâf*

Hiz. Muâviye, yönetimde ikilik çıkmasını ve bazı hadiselerin vuku bulmasını önlemek amacıyla yargı ve yönetimi tek elde yani kendisinde toplamıştı. İri cüsseli, sabırlı, güzel giyinen, muhatabını etkileyen, eğitimli ve cins atlara binen, bolca ikram ve hediye veren, tebaası tarafından sevilen bir yönetici olup Peygamberimize vahiy katipliği yapmıştır. Yirmi yıllık halifeliğinin ardından 60/680 yılında, sekseniki yaşında Şam'da vefat etmiştir. Kefevî, onun Rasûlullah'a olan düşkünlüğü sebebiyle, Peygamber Efendimizin elbisesi ile kefenlenmeyi vasiyet ettiğini belirtmiştir.⁹¹⁰ İbn Hibbân da Hiz. Muâviye'yi Şam'ın meşhur sahabîleri arasında zikretmiştir.⁹¹¹

Hiz. Ömer onu önce Dımaşk emiri, sonra Şam bölgesine vali tayin etti. Aynı görevi Hiz. Osman döneminde de devam etti. Hiz. Osman'ın şehadeti davasında Hiz. Ali'ye muhalefet etti. Hakem olayından sonra Şam halkından biat aldı. Hiz. Ömer döneminde başlayan emirlik ve valilik görevleri onun Şam bölgesini tanımasına ve bölgeye hakim olmasına vesile olmuştur. Hiz. Osman şehid edilince onun hakkını müdafaa ettiğini söyleyerek Hiz. Ali'ye biat etmemiş, Hiz. Ali ile aralarındaki problemi çözmek için belirlenen hakem olayının akabinde, Şam halkından biat almıştır. Hiz. Ali'nin şehadeti ve altı ay sonra Hiz. Hasan'ın hilafetten feragatinin ardından Irak halkının da biatıyla hilafet ona intikal etmiştir. Hemen akabinde 41/661 senesinde İslam beldelerine görevliler göndermek suretiyle hilafetini ilan etmiş, ümmet tek bir başkanın yönetiminde birleştiği için de bu yıla "birlik yılı" denilmiştir.⁹¹²

Muhtemelen, Hiz. Ömer, Hiz. Osman ve Hiz. Ali'nin suaikast sonucu şehit olmalarını dikkate alarak güvenlik gerekçesiyle saraylar yaptırmış ve emniyet teşkilatını kurmuştur. Bulunduğu bölge şartlarının hassasiyeti sebebiyle gittiği yerlere silahlı korumalar eşliğinde gitmiştir. Amr b. Âs (Mısır valisi) ve Mervân b. Hakem (Medine valisi) gibi çok başarılı valiler tayin etmiştir.⁹¹³

Kefevî, Hiz. Muâviye ile ilgili bahiste en çok tartışılan konulardan olan veliahtlık sistemi hakkında net bir şekilde konuşmaz. Ancak, Hiz. Muâviye'nin vefatından hemen sonra oğlu Yezîd'in Şam halkından bizzat, diğer bölgelerden de vekiller vasıtasıyla biat

⁹¹⁰ Kefevî, *Ketâib* (C), vr. 40a-b; *Ketâib* (T), c. I, s. 167.

⁹¹¹ İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 64.

⁹¹² Kefevî, *Ketâib* (C), vr. 40a; *Ketâib* (T), c. I, s. 166.

⁹¹³ Kefevî, *Ketâib* (C), vr. 40a-40b; *Ketâib* (T), c. I, s. 167.

aldığını nakleder. Hz. Hüseyin ve Abdullah b. Zübeyr'in ona biat etmediklerini belirttikten sonra Hz. Hüseyin'in şehadetini aktarır. Bu bağlamda lanet okuma meselesini genişçe ele alır.⁹¹⁴ Veliahtlık sisteminin kuruluşuna temas etmez. Diğer kaynaklar ise Muâviye b. Ebû Süfyân'ın veliahtlık sistemini kurmasına gerekçe olmak üzere, Kûfe valisi Mugîre b. Şu'be'nin teklifini gösterirler. Şöyle ki Mugîre, ümmetin halifelik konusunda tekrar ihtilafa düşmesini önlemek ve böylece kan dökülmesine son vermek gayesiyle veliahtlığın tesisini teklif etmiş ve Hz. Muâviye de kabul etmiştir.⁹¹⁵

Kefevî, Hz. Muâviye'yi mutavassitûn fakihler arasında sayar.⁹¹⁶ Yirmi yıl süren hilafeti boyunca pek çok konuda hüküm vermesi sebebiyle mezheplerin ana kaynaklarında Hz. Muâviye'nin görüşlerine yer verilmektedir.

el-Muvatta'da 2, el-Asl'da 6, el-Müdevvene'de 6, el-Ümm'de 38, Mesâilü'l-İmam Ahmed b. Hanbel'de 4 yerde kendisine atıfta bulunulmuştur.⁹¹⁷ Hz. Muâviye'nin, İmam Muhammed'in *el-Asl'*ında yer alan bir fetvası şöyledir:

Hz. Muâviye'nin, Kûfe halkına cihada katılma zorunluluğu getirip Cerîr bin Abdullah el-Becelî ve oğlunu muaf tutması, Cerîr ve oğlunun da kendi yerine asker göndermesi ve bunu halifenin kabul etmesi.⁹¹⁸

2.3.6. Mısır

27. *Abdullah b. Amr b. Âs* (v. 65/684-85), *Ebû Muhammed Abdullah b. Amr b. Âs el-Kureşî*

Doğum tarihi kesin olmamakla birlikte, hicretten yedi yıl kadar önce Mekke'de doğduğu ifade edilmektedir. Babasıyla arasında sadece on iki yaş fark olan Hz. Abdullah, babasından önce müslüman olmuş, hicretin yedinci senesinde Amr b. Âs ile beraber hicret etmiştir. İbadete düşkünlüğü sebebiyle her gün hatim indirdiği ve sürekli oruçlu tuttuğu, bu sebeple ailesini ihmal ettiği, babası Amr tarafından Rasûlullah'a (s.a.v.) şikayet edildiği bilinmektedir. Çok sıkıntılı dönemlere şahit olmak onu yormuş ve yirmi yıl önce ölmüş olmayı çok arzuladığını söylemiştir. Ömrünün son yıllarında

⁹¹⁴ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 40a-42b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 168-174.

⁹¹⁵ Bkz. İrfan Aycan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", *DİA*, İstanbul, 2005, c. XXX, ss. 332-334.

⁹¹⁶ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28b.

⁹¹⁷ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, s. 601; Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, ss. 485-536; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 243; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 478.

⁹¹⁸ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XI, s. 162.

gözlerini kaybetmiş, yetmiş iki yaşında etmiştir. Mısır'da vefat edince babasının yaptırdığı Amr b. Âs Camii'ne bitişik olan evine defnedilmiştir.⁹¹⁹

Abdullah b. Amr okuma yazmayı, Süryanice'yi ve Tevrat okumayı bildiği gibi, yazısı güzel olduğu için Rasûlullah'tan (s.a.v.) duyduğu hadîs-i şerîfleri de yazıyordu. *Es-Sahîfetü's-sâdika* adını verdiği bu çalışmasının 1000'den fazla hadîs ihtiva ettiği ifade edilmektedir. 700 hadîs-i şerîf rivayet etmesi sebebiyle, hadiste müksirûn arasında zikredilmektedir.⁹²⁰

İbn Hibbân onu Mısır'ın meşhur sahabîleri arasında zikretmiş,⁹²¹ Kefevî de Abdullah'ın orta derecede fetva veren onüç sahabîden biri olduğunu nakletmiştir.⁹²² *El-Muvattâ'* da 1, *el-Asl'* da 9, *el-Müdevvene'* de 21, *el-Ümm'* de 20, *Mesâilü'l-İmam Ahmed b. Hanbel'* de 1 yerde kendisine atıfta bulunulmuştur.⁹²³ Abdullah b. Amr b. Âs'ın, İmam Muhammed'in *el-Asl'*ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

İşlek yolda bir şey bulan kimse onu çevrede ilan ettikten sonra sahibi çıkmazsa onun kendisinin olduğunu söyleyebilir; mükateb köle borcunun çoğunu ödemiş olsa bile kalan miktar sebebiyle köle olduğunu kabul etmiştir; on dirhemden az çalanın elinin kesilmeyeceğini söylemiştir.⁹²⁴

Sonuç

Sahabe dönemi fıkına ayrılan bölümde Kefevî'nin sahabe içinden seçtiği isimlerin sayısının oldukça az olduğuna dikkat edilmelidir. Bunların içinden daha sonra gelişecek olan fıkıh ilmine öncülük edecek bir nevi ilk fakihler olarak adlandırılacak isimler çok daha sınırlı sayıdadır. Bunlara İbn Hazm ve İbn Ebi'l-Vefa el-Kureşî'yi izleyerek Kefevî el-Müksirun adını vermiştir. Çok fetva verenler manasına gelen bu tabiri o çok hadis rivayet eden yedi sahabe için kullanılan ifadeden uyarlamaktadırlar. Fetva ile meşgul olmayı bir uğraş haline getiren bu sahabileri o nedenle 'ilk fakihler' olarak görebiliriz. Bu isimler şunlardır: Hz. Aişe, Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah İbn Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Mesud ve Zeyd b. Sabit. Bu ilk fakihlerin zamanla çevresinde oluşan ilim halkası bir süre sonra düzenli ilim meclisine dönüşecek

⁹¹⁹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 51b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 211; Kandemir, "Abdullah b. Amr b. Âs", *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, s. 85.

⁹²⁰ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 286-287; Kandemir, "Abdullah b. Amr b. Âs", c. I, ss. 85-86.

⁹²¹ İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 71.

⁹²² Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 28b, 51b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 125, 211-213.

⁹²³ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, s. 588; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 223; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, s. 474.

⁹²⁴ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. III, s. 41; c. IV, s. 402; c. V, s. 203; c. VII, s. 228.

ve ilk sistematik olmayan fıkıh faaliyeti böylece başlayacaktır. Hz. Ömer döneminin sonuna kadar sahabilerin özellikle ilim ehli olanlarının Medine'den ayrılmaması yönündeki tedbirlerle bu ilim meclisleri burada şekillenmeye başlamıştır. Ancak özellikle Hz. Osman döneminin sonlarına doğru ilim ehli sahabilerin diğer İslam şehirlerine yayıldığı ve Irak ve Şam bölgesinde ilmi hayatı canlandırdıkları görülüyor. Kefevi'nin biyografisini verdiği 27 sahabe şehirlerine göre dağıttığımızda 15'inin Medine'de, 4'ünün Kufe, 4'ünün Şam'da, 2'sinin Basra'da ve birinin de Mısır'da aktif olduğu görülmektedir. Bu şehirlerde fetva uğraşına öncülük eden bu isimler bir sonraki nesle İslami öğretinin ameli boyutunu taşıma noktasında çok değerli işlev gördüler. Kıyamete kadar sürecek ilim silsilesinin ilk halkası olan bu isimler yetiştirdikleri Tabiinden zevat ile ilmin sonraki çağlarda yöneleyeceği ciheti tayin etmiş oldular.

Mezhep kurucu metinlerinde sahabe fakihlerine yapılan atıf istitastiklerine göre en çok atıf alan sahabe tartışmasız Hz. Ömer'dir; *el-Asl*'da 262, *el-Müdevvene*'de 228, *el-Ümm*'de 209 ve *Mesailü Ahmed b. Hanbel*'de 66 kez atıf yapılmıştır. İkinci sırada Hz. Ali gelmektedir; *el-Asl*'da 217, *el-Müdevvene*'de 101, *el-Ümm*'de 152 ve *Mesailü Ahmed b. Hanbel*'de 57 kez atıf yapılmıştır. Üçüncü sırada *el-Asl*'da 114, *el-Müdevvene*'de 106, *el-Ümm*'de 259 ve *Mesailü Ahmed b. Hanbel*'de 68 kez atıf alan İbn Abbas gelmektedir. Ardından İbn Ömer geliyor; *el-Asl*'da 66, *el-Müdevvene*'de 108, *el-Ümm*'de 337 ve *Mesailü Ahmed b. Hanbel*'de 90 kez atıf almıştır. Sonrasında İbn Mesud gelir ki onun aldığı atıflar ise *el-Asl*'da 105, *el-Müdevvene*'de 60, *el-Ümm*'de 112 ve *Mesailü Ahmed b. Hanbel*'de 35'dir. Bu istatistikleri yukarıda müksirun olarak belirtilen isimlerle karşılaştırdığımızda Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Abbas, İbn Mesud ve İbn Ömer açısından müksirun nitelemesinin doğru olduğunu gösteriyor. Ancak Zeyd b. Sabit için aynı şeyi söylemek zordur. Burada Kefevi'nin Kureşi'yi onun da İbn Hazm'ı alıntıladığını düşünürsek Zeyd b. Sabit'in listeye dahil edilmesi İbn Hazm'ın fikri olmalıdır; diğerleri bunu sorgulamadan alıntılamış görünüyorlar. Bu istatistiklere göre onu belki Hz. Osman, Ebu Hüreyre, Cabir b. Abdullah ve Enes b. Malik gibi mütevassitun arasında sayılması daha doğrudur. Ayrıca, Kefevi'nin Hz. Aişe'yi müksirundan saydığı halde biyografisini vermemiş olması dikkat çekmektedir. Halbuki, Hz. Aişe'ye *el-Asl*'da 49, *el-Müdevvene*'de 68, *el-Ümm*'de 179 ve *Mesailü Ahmed b. Hanbel*'de 36 kez atıf yapılmıştır. Hz. Aişe'nin alınmaması ve Ebu Hüreyre'nin ise listeye dahil edilmesi Hanefi fıkıh geleneğindeki ilk dönem yaklaşımın sonraki

dönemlerde değişime uğradığına dair gözlemlerle uyumludur. Zira İsa b. Eban'ın tespitine göre Hanefi kurucu imamları, Ebu Hüreyre ve Enes b. Malik gibi hadisçilerin müksirundan saydığı sahabileri fakih olmayan sahabe içinde sayıyorlardı. Ancak bu tavrın sonraki usul literatüründe değiştiği bilinmektedir.⁹²⁵ Kefevî'nin bu iki ismi listeye dahil etmesi bunu teyit etmektedir. Ancak yine de onları mütevassitun arasında saymıştır. Hz. Aişe'nin ismini müksirûn arasında saymasına rağmen biyografilerini verdiği sahabîler listesine dahil etmemesi acaba kendi döneminde kadın fakih olabileceği anlayışının kabul edilebilir olmayışı ile izah edilebilir mi? Bu sorunun üzerinde ayrıca durulması gerekir.

Son olarak bu istatistikler Hicaz ve Irak fıkıh gelenekleri üzerinde hemen hemen eşit etkisi olan sahabilerin Hz. Ömer, Hz. Ali ve Abdullah b. Abbas olduğunu gösteriyor. Diğer yandan İbn Ömer'in, Maliki, Şafii ve Hanbeli fıkında daha çok etkisi varken İbn Mes'ûd'un ise Hanefi ve kısmen Şafii fıkında daha çok etkili olduğu görülüyor.

3. Tâbiîn Ketîbesi

Bilindiği gibi 'İzleyenler' manasına gelen Tâbiîn ifadesi Sahâbeyi izleyen İslam'ın ikinci altın neslidir. Bunlar bir taraftan Sahâbe'den aldıkları birikimi muhafaza edip onu bozmadan sonraki nesillere aktarırken diğer yandan sahabenin kurduğu ilim meclislerini geliştirirerek İslami ilimlerin doğuşunu hazırlayan öncü alimler nesli oldular. Bir kısmı Sahâbe ile uzun zaman birlikte olan, onların ilim meclisleri ve İslamı yaşama tutkularına birinci elden tanıklık eden bu neslin bir kısmı ise Sahâbe ile daha az vakit geçirmiştir. Birincilere Kibâr-ı Tâbiîn ikincilere ise Sıġâr-ı Tâbiîn adı verilmiştir. Fıkıh usulünde sahâbe kavli gibi Tabiin kavli de delil değeri açısından tartışılmıştır. Zira özellikle Sahâbe ile uzun zaman beraber olan ve onların çağında ilim silkine katılan ve fetva veren Kibâr-ı Tâbiîn'den bazı isimlerin fıkıh tarihinde çok özel bir yeri mevcuttur.

Kefevî, bu ketîbede öncelikle 'Tâbiî kimdir?' sorusunu cevaplar. Ona göre, bir Sahâbî ile sohbeti olan veya karşılaşan ya da bir Sahâbî'yi görene Tâbiî denir. Kefevî, Sahâbe neslinin Hz. Peygamber'le (s.a.v.) olan münasebetleri çerçevesinde fıkıh ilmine olan katkılarını anlattıktan sonra Tâbiîn dönemini ele alır. Tâbiîn'den bir gurubun

⁹²⁵ Bu değişim için bkz. Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet (Hanefî Fıkıh Teorisinde Hz. Peygamber'in Otoritesi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2004.

cahiliye dönemini ve Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemini yaşadıkları halde onunla karşılaşmadıkları için muhadramûn olarak isimlendirildiklerini ifade eder. Biyografilerini verdiği isimlerden örneğin Ebû Amr Sa'd bin İyâs eş-Şeybânî, Süveyd bin Gafele el-Kindî, Ebû Osmân Abdurrahman bin Mül en-Nehdî ve Ahnef bin Kays et-Temîmî'nin muhadramûndan olduklarını belirtir. Anlatımda muhadramûnu öne almış olsa da aslında Sahâbeyi takip etmeleri ve fıkha olan hizmetlerinin zenginliği sebebiyle Tâbiîn'e özel bir yer verdiğini söyleyebiliriz. Bu dönemde fıkhnın müstakil bir ilim dalı olmaya giden sürecini Kefevî biyografilerini verdiği kişiler üzerinden anlatmaya çalışır. Bu süreçte fakîh sahâbîlerin etkin olduğu şehirleri ve talebelerini de kaydetmiş olur.

Kefevî'nin Tâbiîn Ketîbesi'nde biyografilerini verdiği 44 fakih şunlardır:

1. Ebû Amr Sa'd bin İyâs eş-Şeybânî (v. 97/716 civarı)
2. Süveyd bin Gafele el-Kindî (v. 80/699)
3. Ebû Osmân Abdurrahman bin Mül en-Nehdî (v. 100/718-19)
4. Ahnef bin Kays (v. 67/686-87)
5. Kâdî Şüreyh (v. 80/699)
6. Alkame bin Kays (v. 62/682)
7. Esved bin Yezîd (v. 75/694)
8. Mesrûk bin el-Ecda' el-Hemedânî (v. 63/683)
9. Ebû Abdurrahmân Es-Sülemî (v. 73/692)
10. Saîd bin el-Müseyyeb (v. 94/713)
11. Hasan-ı Basrî (v. 110/728)
12. Saîd bin Cübeyr (v. 94/713)
13. Urve bin Zübeyr (v. 94/713)
14. Hişâm bin Urve bin Zübeyr (v. 146/763)
15. Ubeydullah bin Abdullah bin Utbe bin Mesud (v. 98/716)
16. Kâsım bin Muhammed bin Ebûbekir (v. 107/725)
17. Ebû Bekir bin Abdurrahmân bin Hâris bin Hişâm (v. 94/713)
18. Süleyman bin Yesâr (v. 107/725)
19. Atâ bin Yesâr (v. 103/721)
20. Hârice bin Zeyd bin Sâbit (v. 100/718-19)
21. Muhammed bin Sîrîn (v. 110/729)
22. Ebu'l-Âliye er-Reyâhî, Refî' bin Mehrân el-Basrî (v. 90/709)

23. Gabîsa bin Züeyb el-Fakîh (v. 86/705)
24. Ebû Süleyman Yahya bin Ya‘mer el-Advânî el-Basrî (v. 89/708)
25. Mücâhid bin Cebr, Ebu'l-Haccâc (v. 103/721)
26. Zeynulabidîn Ebu'l-Hasan Ali bin Hasan bin Ali (v. 94/712)
27. Ebu'l-Esved ed-Düelî, Zâlim bin Amr bin Süleyman (v. 69/688)
28. Tâvûs bin Keysân (v. 106/725)
29. İbrâhim en-Nehaî (v. 96/714)
30. Atâ bin Ebû Rebâh (v. 114/732)
31. İkrime bin Hâlid (v. 105/723)
32. Zahrâk bin Müzâhim (v. 105/723)
33. Şa‘bî Ebû Amr, Âsım bin Şurahbîl (v. 104/722)
34. Katade bin Digâme (v. 117/735)
35. Nâfi‘, Mevlâ Abdullah bin Ömer (v. 117/735)
36. Mekhûl bin Abdullah eş-Şâmî (v. 112/730)
37. Ömer bin Abdülaziz (v. 101/720)
38. İyâs bin Muâviye (v. 122/740)
39. Ebû Kılâbe, Abdullah bin Zeyd el-Harsî (v. 104/722)
40. Hammâd bin Ebû Süleyman (v. 120/738)
41. Zührî, Muhammed bin Müslim (v. 124/742)
42. Vehb bin Münebbih (v. 114/732)
43. Meymûn bin Mihrân (v. 117/735)
44. Kelbî, Muhammed bin Sâib (v. 146/763)

Bu çalışma esnasında sahabe bölümünde de belirtildiği gibi önce her bir ismin kısa özgeçmişi, akabinde de fikhî yönleri Kefevî'nin bakışıyla ele alınacaktır. Mezheplere olan etkilerini kısmen de olsa tesbit etmek gayesiyle İmam Mâlik'in (v. 179/795) *el-Muvatta*'nın Muhammed bin Hasan eş-Şeybânî tarikiyle gelen rivayeti, İmam Ebû Yûsuf'un (v. 182/798) *Kitâbu'l-Âsâr*'ı, Muhammed bin Hasan eş-Şeybânî'nin (v. 189/805) *el-Asl*'ı ve Ahmed bin Hanbel'in (v. 241/855) *el-Mesâil* adlı eserlerinin fihristleri esas alınarak her bir isme kaç kez atıf yapıldığı belirtilecektir. Sahnûn'un (v. 240/854) İmam Mâlik'in görüşlerini derlediği *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*'sı ve İmâm Şâfiî'nin (v. 204/820) *el-Ümm*'ünde ise fihristler yeterli olmadığı için el-Mektebü'ş-Şâmile üzerinden tarama yapılmak suretiyle tespitlere yer verilecektir. Son

olarak da Muhammed bin Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Asl*'ındaki atıflardan örnekler zikredilmek suretiyle özelde Hanefî Mezhebine olan etkilerine işaret edilecektir.

3.1. Muhadramûn Tâbiîn

1. *Ebû Amr Sa'd bin İyâs eş-Şeybânî el-Kûfî* (v. 97/716 civarı)

Kefevî'nin bu ketîbede ele aldığı ilk kişi Ebû Amr'dır. Hayatı hakkında kaynaklarda sınırlı bilgi olmakla birlikte İbn Kuteybe ona ait bir sözü nakleder:

“Kâzime denilen bölgede deve çobanlığı yaptığım günlerde Resûlullah'tan (s.a.v.) bahsedildiğini duyuyordum.”

Kefevî, yüz yirmi yıl yaşadığını belirttiği Ebû Amr'a ait başka bilgi sunmaz. Ebû Amr'ın çevresindekilere: “*Kâdisiye Harbi (15/636) esnasında 40 yaşında idim*, dediği rivayet edilir.⁹²⁶

Ebû Amr'ın sika olduğu, Hz. Ömer, Ali, Abdullah bin Mesûd, Huzeyfe ve Ebû Mes'ûd el-Ensârî'den rivayette bulunduğu nakledilir. İbn Hibbân ve es-Simnânî onu Kûfe'li meşhur Tâbiîn arasında nakletmektedir.⁹²⁷

Ebû Amr eş-Şeybânî'ye⁹²⁸ *Kitâbu'l-Âsâr*'da 2, *el-Ümm*'de 2, *Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel* isimli eserde 14 yerde atıfta bulunulmuştur.⁹²⁹

2. *Ebû Ümeyye Süveyd bin Gafele bin Avsece el-Cûfî el-Kûfî* (v. 80/699)

Aslen Yemen'in Mezhic kabilesinden olup 570 veya 572 yılında doğduğu rivayet edilse de, Süveyd bin Gafele'nin; “Fil Yılı'nda Resûlullah (s.a.v.) ile aynı senede doğdum” dediği rivayet edilmektedir. Câhiliye döneminde Hz. Ömer'le ortak ticaret yaptığı, Hz. Ali Yemen'e kâdı olduğu zaman onun delaletiyle müslüman olduğu, Resûlullah'ın (s.a.v.) zekat âmilini evinde misafir ettiği nakledilir. Resûlullah'ı (s.a.v.) görebilmek için 632 yılı Mayıs sonlarına doğru yola çıktığı, Medine'ye geldiği gün peygamberimiz vefat ettiği için onunla görüşemediği, bu sebeple muhadramûn arasında zikredildiği belirtilir. Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali ve sahabenin büyük çoğunluğu

⁹²⁶ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 426; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 55b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 225.

⁹²⁷ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, s. 224; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 125; es-Simnânî, Ebu'l-Kâsım Ali bin Muhammed bin Ahmed er-Rahabî, *Ravzatü'l-kudât ve tarîku'n-necât*, tahk. Selahaddin en-Nâhî, I-IV, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1984, c. IV, s. 1496; İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fazl Ahmed bin Ali bin Muhammed, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-XII, Dâiretü'l-me'ârif, Hindistan, 1326, c. III, s. 468; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 55b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 225.

⁹²⁸ Züheyr eş-Şâvîş, nisbesini eş-Şeybânî yerine (s ile) Seybânî olarak vermekte ve (ş) ile ifade edilenin yanlış olduğunu belirtmektedir. Bkz. *Mesâilü Ahmed bin Hanbel*, s. 398.

⁹²⁹ Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, ss. 503, 535; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 475.

ile münasebetlerinin güzel olduğu, Suriye ve Irak cephelerindeki harplere katıldığı bilinmektedir. Kefevî, onun Kûfe’de 127 yaşında vefat ettiğini nakletmektedir.⁹³⁰

Süveyd bin Gafele kaynaklarda sika, mütkin, imam ve itibar sahibi bir kimse olarak tanıtılmaktadır. Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali, Abdullah bin Mesûd, Bilâl, Übey bin Ka’b, Ebû Zer, Ebu’d-Derdâ ve Hasan bin Ali (r.a.) gibi sahabîlerden hadis rivayetinde bulunduğu gibi, döneminde verdiği fetvalarla da bilinmektedir. es-Simnânî onu Kûfe kadıları arasında zikretmektedir.⁹³¹

Kefevî’nin Tâbiîn fakihleri arasında zikrettiği Süveyd bin Gafele el-Kindî’ye, *el-Asl*’da 1, *el-Ümm*’de 3 yerde atıfta bulunulmuştur.⁹³² Muhammed bin Hasan eş-Şeybânî *el-Asl*’da Süveyd bin Gafele’nin ravi olduğu şu nakli kaydetmiştir: “Hz. Ali şöyle söylemiştir: Resûlullah’tan (s.a.v.) size bir söz söylersem tıpkı söylediğim gibidir. Allah’a yemin olsun ki Resûlullah (s.a.v.) adına yalan söylemektense semadan düşmeyi tercih ederim. Size söylediklerime gelince harp hiledir.”⁹³³

3. *Ebû Osmân Abdurrahman bin Mül en-Nehdî el-Basrî (v. 100/718-19)*

Kefevî, onun Kudâ’a kabilesinden olduğunu, Hz. Peygamber dönemine yetişmiş olsa da onu göremediğini, bu itibarla muhadramun olduğunu nakleder. Kûfe’de yaşayan Ebû Osman’ın, Hz. Hüseyin şehid edilince: “Resûlullah’ın (s.a.v.) kızının oğlunun şehid edildiği bir belde yaşayamam” diyerek Basra’ya göç ettiği ve burada 130 yaşında vefat ettiği rivayet edilmektedir.⁹³⁴

İbadete düşkünlüğü ile tanınan Ebû Osmân en-Nehdî’nin sika olduğu, Hz. Ömer, Ali, Sa’d bin Ebû Vakkâs, Ebû Saîd el-Hudrî, Talha, Ubeydullah, Abdullah bin Mesûd, Huzeyfe, Ebû Zer, Übey bin Ka’b, Üsâme bin Zeyd, Bilâl, İbn Abbâs, Ebû Hüreyre gibi pekçok sahâbîden rivayette bulunduğu bilinmektedir. Kaynaklar onun Selmân-ı Fârisî ile 12 yıl dostluk yapacak kadar yakın olduğunu, Kâdisiye, Celûla, Nihâvend, Yermûk

⁹³⁰ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 190-191; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 427; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 125; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1497; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. IV, ss. 278-279; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 55b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 225-226; Efendioğlu, “Süveyd b. Gafele”, *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXVIII, ss. 183-184.

⁹³¹ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 190-191; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 427; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 125; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1497; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. IV, ss. 278-279; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 55b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 225-226; Efendioğlu, “Süveyd b. Gafele”, c. XXXVIII, ss. 183-184.

⁹³² Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 232; eş-Şâfiî, *a.g.e.*.

⁹³³ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. IX, s. 407.

⁹³⁴ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. IX, ss. 96-98; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 426; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 124; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1499; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. VI, ss. 277-278; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 55b-56a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 226-227; Çakan, “Ebû Osman en-Nehdî”, *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, s. 210.

gibi savaşlara katıldığını, Hz. Ömer tarafından Basra Valisi olarak görevlendirildiğini kaydetmektedir.

Kefevî, Ahmed bin Hanbel'den şu sözü nakleder: “Tâbiîn arasında Ebû Osmân en-Nehdî ve Kays gibisini bilmiyorum. Tâbiînin en faziletlipleri Kays, Ebû Osmân, Alkame ve Mesrûk'tur”.⁹³⁵ Nesâî, onu Basra fakihleri arasında, İbn Hibbân ise Kûfe'li meşhur Tâbiîn arasında zikreder. es-Simnânî onu Basra kadıları arasında zikretmektedir.⁹³⁶

Kefevî'nin Tâbiîn fakihleri arasında zikrettiğı Ebû Osmân Abdurrahman en-Nehdî'ye, *el-Asl*'da üç yerde, *el-Müdevvene*'de de 3 yerde atıfta bulunulmuştur.⁹³⁷ Bunlarda birinde Ebû Osmân en-Nehdî, Hz. Ömer'in bekar olanları cihada gönderdiğini, gidemeyenlerin atlarını da onlara verdiğini ve böylece savaş düzenini sağılıklı bir hale getirdiğini nakletmiştir.⁹³⁸

4. *Ahnef bin Kays* (v. 67/686-87), *Ebu'l-Bahr Sahr bin Kays bin Muâviye bin Husayn et-Temîmî el-Basrî*

Asıl adı Sahr veya Zahhâk olduğı, bacaklarının çarpıklığı sebebiyle Ahnef olarak anıldığı ve böylece meşhur olduğı nakledilmiştir. Resûlullah'ın (s.a.v.) davetinden yüz çeviren kabilesine söylediğı söz meşhurdur: *Sizi güzel ahlaka ve iyiliğı davet edip kötü işlerden uzak tutmaya çalışıyor. Ona iman ediniz!* Bu sözü sebebiyle İbn Sa'd, Peygamber Efendimizin (s.a.v.) ona: “*Allah'ım Ahnef'i bağışla*”, diye dua ettiğini nakleder.⁹³⁹

Ahnef müslüman olmakla birlikte Peygamberimiz (s.a.v.) ile görüşemediğı için muhadramun Tâbiîn arasındadır. Ancak Hz. Ömer ve Hz. Ali ile görüşmüştür. Tâbiînin öncülerinden olup, hitabeti güçlü, istişaresi hikmetli, alim bir kimse olan Ahnef Kûfe'de vefat etmiş, cenaze namazını Mus'ab bin Zübeyr kıldırmiştır. Kûfe'de vefat etmiş olsa da İbn Hibbân onu Basra uleması arasında zikretmiştir.⁹⁴⁰

⁹³⁵ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 55b-56a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 226-227.

⁹³⁶ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, ss. 96-98; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 426; Nesâî, *a.g.e.*, s. 9; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 124; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1499; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. VI, ss. 277-278; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 55b-56a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 226-227; Çakan, “Ebû Osman en-Nehdî”, c. X, s. 210.

⁹³⁷ Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 225; Sahnûn, *a.g.e.*

⁹³⁸ Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. IX, s. 404; c. XI, s. 163.

⁹³⁹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, ss. 92-96; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 423-425; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 112; Önkâl, “Ahnef b. Kays”, *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, s. 174.

⁹⁴⁰ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, ss. 92-96; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 423-425; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 112; Önkâl, “Ahnef b. Kays”, c. II, s. 174.

Az hadis rivayet eden sika bir kimse olduğu, Hz. Ömer, Osman, Ali, Sa'd bin Ebû Vakkâs, Abdullah bin Mes'ûd, Ebû Zer ve diğer sahabîlerden rivayet ettiği nakledilmiştir. Kefevî'nin muhadramûn fakihleri arasında zikrettiği Ahnef, kaynaklarda Basra kadı ve fakihleri arasında zikredilmektedir.⁹⁴¹

Ahnef bin Kays'a, *el-Müdevvene*'de 1, *el-Ümm*'de 2, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed bin Hanbel*'de 1 yerde atıf yapılmıştır.⁹⁴² Şeybânî'nin *el-Asl*'ı ve diğer belirlenen ilk dönem kaynaklarda muhadramûn fakihlerine yoğun atıf yapılmadığı tesbit edilmiştir.

Muhadramûn Tâbiîn Hakkında Kısa Bir Değerlendirme

Kefevî buraya kadar zikrettiği dört kişinin muhadramûnun-Tâbiîn'in bayraktarlarından olduğunu, câhiliye adetlerine uymadan ashâbın eliyle müslüman olduklarını nakletmek suretiyle ilk bakışta bu gurubu tamamladığı hissini verir. Ancak devamında gelen Kâdî Şüreyh, Alkame bin Kays, Esved bin Yezîd ve Mesrûk bin Ecda' gibi muhadramûndan olan fakihleri zikretmesi, bu kısmı dört isimle sonlandırmadığını göstermektedir. Ancak onları ayrı bir konumda ele alması ilim ve fıkıh tarihinde çok özel bir yere sahip olmalarındandır.

5. *Kâdî Şüreyh* (v. 80/699), *Ebû Ümeyye Kâdî Şüreyh bin el-Hâris el-Kindî el-Kûfî*

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) hayatta iken müslüman olduğu halde onunla görüşemeyen muhadramun fakihlerinden olup, Yemen'de yaşayan İran asıllı bir aileye mensuptur. Kim ve nereli olduğu sorusuna; "Allah'ın İslâm nimetini nasip ettiği ve Kinde kütüğüne kayıtlı bir kişiyim", diyerek verdiği cevabı meşhurdur. Hz. Ömer onu kırk yaşında olduğu halde 18/639 senesinde kadı tayin ettiği bilgisinden hareket edilirse 600 civarında doğmuş olmalıdır. Şair, güzel konuşan, zeki ve esprili bir kimse olan Kâdî Şüreyh, 120 yaşında Kûfe'de vefat etmiştir.⁹⁴³

Tâbiîn'in büyüklerinden ve öncülerinden olan Kâdî Şüreyh, İslâmiyeti Yemen kadısı Muaz bin Cebel'den öğrenmiştir. Kefevî, onu yargı/muhakeme hususunda insanların en âlimi olarak takdim etmektedir. İlk defa Hz. Ömer tarafından Kûfe

⁹⁴¹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, ss. 92-96; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 423-425; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 112; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1499; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. I, s. 191; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 56a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 227-228; Önkâl, "Ahnef b. Kays", c. II, s. 174.

⁹⁴² Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 466.

⁹⁴³ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 252-254; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 433-434; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 56a-b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 230; Özen, "Kâdî Şüreyh", *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, ss. 119-120.

kâdılığına tayin edilen Kâdı Şüreyh, Hz. Osmân ve Hz. Ali dönemlerinde de bu görevini sürdürmüştür. Üç yıl istisna edilirse bu görevde 75 yıl kaldığı nakledilmektedir.⁹⁴⁴

Kûfe okulunun öncüsü kabul edilen Abdullah bin Mes'ûd'dan ilim tahsil ettiği gibi, Kûfe'deki Tâbiîn fakihleri arasına kaydedilmiştir.⁹⁴⁵ Hayatının üçte ikisini Kûfe kâdısı olarak geçiren Şüreyh'i, Nesâî ve İbn Hibbân Kûfe fakihleri arasında zikretmiştir.⁹⁴⁶ Kefevî, Hz. Ömer'in Kâdı Şüreyh'e gönderdiği mektubu, onun içtihad ehli oluşunun delili olarak sunmuştur. Hz. Ömer bu mektubunda kitap, sünnet, icmâ ile hüküm vermesini, bulamadığı takdirde ictihad yapmasını öğütlemektedir. İctihada gücü olmayan kişinin, halifenin isteği ile ictihad yapmasının mümkün olmadığı aşîkârdır.⁹⁴⁷

İbn Sa'd da onun şeriata (hukuka) olan bağlılığını ifade bağlamında, suçlu olan oğlunu hapse attığını ve ona her gün yemek taşıdığını nakleder.⁹⁴⁸ Kefevî, onun ulema arasındaki değerini anlatırken, yaşadığı dönemde onsuz icmâ'ın gerçekleşmeyeceğini söylemekte ve sahâbeye olan itirazlarının dikkate değer görüldüğünü belirtmektedir. Hz. Ali'nin huzurunda yaptığı itirazları meşhurdur.⁹⁴⁹

Kitâbu'l-Âsâr'da 8, *el-Asl*'da 108, *el-Müdevvene*'de 41, *el-Ümm*'de 57, *Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel*'de 7 yerde Kâdı Şüreyh'e atıfta bulunulmuştur.⁹⁵⁰ İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan şunlar fetvâlarına örnek olarak zikredilebilir:

Hz. Ömer kadılık maaşı olarak ona yüz dirhem vermiş ve o da kabul etmiştir; teslim alınmayan sadakanın geçersizliğine hükmetmiştir; cinsi münasebet kurduktan ve mehrini verdikten sonra karısını boşayan kocaya zorlama yapmaksızın müta vermesini söylemiştir; çocuğun babası lehine ve babanın çocuğu lehine şehadetini kabul etmezdi; bir cariye hamile kaldıktan sonra aynı temizlik döneminde onunla ilişkiye girdiğini iddia eden iki kişi üzerine çocuğun nesebinin sabit kılınmasını söylemiş ve karşılıklı

⁹⁴⁴ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 56a-b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 230. Ayrıca bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 252-254; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 433-434; Özen, "Kâdî Şüreyh", c. XXIV, ss. 119-120.

⁹⁴⁵ eş-Şîrâzî, Ebû İshâk İbrahim bin Ali bin Yusuf eş-Şâfî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, tahk. İhsan Abbâs, Dâru'r-Râid el-Arab'i, Beyrut/Lübnan, 1970, ss. 44, 80.

⁹⁴⁶ Nesâî, *a.g.e.*, s. 8; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 125; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1497.

⁹⁴⁷ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 56a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 230-231.

⁹⁴⁸ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 252-265; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 433-434; Özen, "Kâdî Şüreyh", c. XXIV, ss. 119-121.

⁹⁴⁹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 56a-57b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 230-234

⁹⁵⁰ Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, ss. 485-536; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, ss. 232-233; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 472.

olarak mirasçılıklarına hükmetmiştir; ellerin bağlanmasını, korkutmayı, dövme suretiyle cezalandırılmayı ve hapsetmeyi ikrah kabul etmektedir.⁹⁵¹

6. *Alkame bin Kays bin Abdullah bin Mâlik en-Nehaî el-Kûfî* (v. 62/682)

Yemen'in Nehaî kabilesinden olan Alkame, Esved bin Yezîd en-Nehaî'nin amcasıdır. Resûlullah (s.a.v.) döneminde dünyaya geldiği bu itibarla muhadramûn fakihlerinden olduğu bilinmektedir. Nerede ve ne zaman doğduğuna dair kayıt görünmemektedir. İbadete düşkün olduğu, çokça oruç tuttuğu, gece namazına kalktığı, beş günde bir hatim indirdiği nakledilir. İbn Mesûd'un onun tilavetini dinlemeyi sevdiği; “anam babam sana feda olsun oku!” demek suretiyle onu teşvik ettiği ifade edilir. İbn Hibbân, onun Horasan'da cihada katıldığını, Harezmi'de iki yıl kaldığını, sonra Merv'e geldiğini ve burada ikamet ettiği süre zarfında namazlarını seferi kıldığını belirttikten sonra Kûfe'de vefat ettiğini kaydeder.⁹⁵²

Kûfe okulunun öncüsü kabul edilen Abdullah bin Mes'ûd'dan ilim tahsil etmiştir.⁹⁵³ İbrahim en-Nehaî, onun Kur'ân-ı Kerîm'i Abdullah bin Mesûd'dan okuduğunu ve en bilgili öğrencisi olduğunu belirtir. Hz. Ömer, Osman bin Affan, Ali bin Ebû Talip, Ebu'd-Derdâ, Abdullah bin Mesûd, Huzeyfe, Selmân-ı Fârisî (r.a.) gibi pekçok sahabîden hadîs rivayet etmiştir. İbn Mesûd onun hakkında: “Benim bildiğim her şeyi Alkame de biliyor” demiştir. Öğrencileri içinde vakar, zühd ve bilgi yönüyle İbn Mesûd'a en çok benzeyenin Alkame olduğu ifade edilmiştir. Nesâî ve İbn Hibbân'ın, Kûfe'li Tâbiîn fakihleri arasında zikrettiği Alkame bin Kays, Kûfe okulunun en önemli temsilcileri olan İbrahim en-Nehaî ve Şa'bî'nin hocasıdır. Ebû Hanîfe'nin hocası Hammâd bin Süleyman da, Alkame'nin talebeleri İbrahim en-Nehaî ve Şa'bî'nin yanında yetişmiştir.⁹⁵⁴

⁹⁵¹ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. III, ss. 272, 362; c. IV, s. 435; c. V, s. 56; c. VI, s. 117; c. VII, s. 308.

⁹⁵² İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 207-213; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 431; Nesâî, *a.g.e.*, s. 8; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 125-126; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1498; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 57b-59b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 234-241; Özel, “Alkame b. Kays”, c. II, s. 467.

⁹⁵³ eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, ss. 44, 79.

⁹⁵⁴ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 207-213; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 431; Nesâî, *a.g.e.*, s. 8; İbn Hibbân, *a.g.e.*, ss. 125-126; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1498; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 57b-59b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 234-241; Özel, “Alkame b. Kays”, c. II, s. 467.

Kitâbu'l-Âsâr'da 1, *el-Asl*'da 3, *el-Müdevvene*'de 8, *el-Ümm*'de 10, *Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel*'de 8 yerde Alkame bin Kays'a atıfta bulunulmuştur.⁹⁵⁵

Alkame bin Kays'ın İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

Habeşlilerin kullandığı diş ve kemik dışında, keskin olan her türlü alet ile yenmesi caiz olan hayvanın şah damarını kesip kanını akıtmayı helal görmektedir; arazilerin üçte-bir ve dörtte-bir ölçüsüne göre kiraya verilmesini uygun bulmaktadır.⁹⁵⁶

7. *Esved bin Yezîd* (v. 75/694), *Ebû Abdurrahman Esved bin Yezîd bin Kays bin Abdullah bin Mâlik en-Nehâî el-Kûfî*

Abdullah bin Mesûd'un dostlarından olan Esved'in künyesi Ebû Abdurrahman'dır. Alkame bin Kays'ın kardeşinin oğlu, İbrahim en-Nehâî'nin dayısı olup muhadramundandır. Esved bin Yezîd, Yemen'in Neha' kabilesindendir. Yemen'de Muâz bin Cebel'in sohbetine katılmış ve hadîs-i şerîf dinlemiştir. Kefevî, onu ilim, amel, fıkıh ve kıraatte üstad olduğunu, normal zamanda altı günde bir Kur'ân-ı Kerîm'i hatmettiğini, Ramazan'da ise iki günde hatmettiğini belirtmiştir.⁹⁵⁷ Sene boyu oruç tuttuğu, ibadete olan düşkünlüğü ve dünyaya değer vermemesi sebebiyle Tâbiîn arasında örnek kişilerden sayılmıştır. Defalarca hac yaptığı bilinen Esved Kûfe'de vefat etmiştir.⁹⁵⁸

Abdullah bin Mesûd'un Kûfe'de kurduğu okulun öğrencileri arasında yerini almış,⁹⁵⁹ hadis münekkithlerince sika olarak değerlendirilmiş ve Hz. Ebû Bekir, Ömer, Ali, Hz. Aişe, Ümmü Seleme, Huzeyfe bin el-Yemân ve diğer pekçok sahabîden rivayette bulunmuştur. Esved bin Yezîd, Ebû Hanîfe'nin hocası Hammâd bin Ebû Süleyman'ı yetiştiren İbrahim en-Nehâî ve Şa'bî'nin hocaları arasındadır. Bu itibarla Ebû Hanîfe'yi sahabeye ulaştıran önemli halkalardan biri olduğu ifade edilmiştir. İbn Sa'd, Esved bin Yezîd'in Hz. Ömer'e, Alkame'nin ise Abdullah bin Mesûd'a bağlılığını nakletmiştir.⁹⁶⁰

⁹⁵⁵ Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, s. 503; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 238; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 474.

⁹⁵⁶ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. V, s. 396; c. IX, s. 520.

⁹⁵⁷ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 59b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 241-242.

⁹⁵⁸ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 191-197; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 431; Nesâî, *a.g.e.*, s. 8; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 126; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1496; Köse, "Esved b. Yezîd", c. XI, ss. 441-442.

⁹⁵⁹ eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, ss. 44, 79.

⁹⁶⁰ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 191-197; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 431; Nesâî, *a.g.e.*, s. 8; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 126; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1496; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 59b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 241-242; Köse, "Esved b. Yezîd", c. XI, ss. 441-442.

Kitâbu'l-Âsâr'da 6, *el-Asl*'da 4, *el-Müdevvene*'de 2, *el-Ümm*'de 12, *Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel*'de 8 yerde Esved bin Yezîd'e atıfta bulunulmuştur.⁹⁶¹ Esved bin Yezîd'in İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

Kunût yapmayışına Hz. Ömer'in yanında iki yıl kaldığını ne seferde ne de hazarda kunut yaptığı görmediğini söyleyerek delil getirmiştir; gayrimüslim bir kimseden vadeli gıda alımında zırh ve benzerlerinin rehin olarak verilmesini caiz görmekte ve buna Peygamberimizin (s.a.v.) rehin verdiği zırhını delil getirmektedir; kardeşi ile ortak oldukları köleyi azad etme konusunu Hz. Ömer'e sormuş ve onun "kardeşinin buluş dönemine kadar bekle, azad eder veya senden ücretini alır", görüşüyle amel etmiştir.⁹⁶²

8. *Mesrûk bin el-Ecda'* (v. 63/683), *Ebû Aişe Mesrûk bin (Abdurrahman) el-Ecda' bin Mâlik el-Hemdânî el-Kûfî*

Küçüklüğünde çalındığı için Mesrûk (çalıntı) ismiyle anılmıştır. Yemen'li bir ailenin çocuğu olan Mesrûk, Hicret yılında doğmuş, Resûlullah (s.a.v.) hayatta iken müslüman olmuş ve muhadramûn fakihlerin büyükleri arasında yerini almıştır. Dünyaya değer vermeyip, ibadete düşkün bir kişiliği olan Mesrûk'un fetihlere katıldığı ve kolundan yaralandığı belirtilmiştir. Basra Valisi Ziyad bin Ebîh'in onu zekat memuru olarak Vâsıt'a göndermesinden iki yıl sonra görevde iken vefat etmiş ve Vâsıt'a defnedilmiştir.⁹⁶³

Kûfe okulunun öncüsü Abdullah bin Mesûd'un talebelerinden olan Mesrûk,⁹⁶⁴ ondan fıkıh ve kıraat öğrenmiştir. es-Simnânî onu Kûfe'li kadılar arasında zikretmiştir.⁹⁶⁵ Kefevî, onun Sahabe döneminde fetvâ veren Tâbiînin büyüklerinden olduğunu belirtir.⁹⁶⁶ Hz. Âişe'ye olan hürmet ve muhabbeti sebebiyle kızına onun ismini vermiştir. Mesrûk Hz. Âişe'den pekçok rivayette bulunmuştur.⁹⁶⁷

⁹⁶¹ Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, ss. 485-536; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 226; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 466.

⁹⁶² eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. I, s. 257; c. II, s. 132; c. V, ss. 99, 112.

⁹⁶³ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 197-205; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 432; Nesâî, *a.g.e.*, s. 8; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 126; Erul, "Mesrûk b. Ecda'", c. XXIX, ss. 336-337.

⁹⁶⁴ eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 79.

⁹⁶⁵ es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1496;

⁹⁶⁶ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 59b-60a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 242-244.

⁹⁶⁷ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 197-205; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 432; Nesâî, *a.g.e.*, s. 8; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 126; Erul, "Mesrûk b. Ecda'", c. XXIX, ss. 336-337.

Kefevî, Mesrûk'un, sahabe fakihleri zamanında fetvâ verdiğini, bazı konularda onlara itiraz ettiğini rivayet etmiştir. Şöyle ki, İbn Abbas, çocuğunu kurban etmeyi adayan kişiye bunun caiz olduğunu söylemiş, Mesrûk delilleriyle itiraz edince İbn Abbâs görüşünden dönmüştür.⁹⁶⁸

Mesrûk, hadiste sika olup, Hz. Ebû Bekir, Ömer, Ali, Muâz bin Cebel, İbn Mesûd, Übey bin Kâ'b, Habbâb bin Eret, İbn Ömer, Hz. Âişe ve diğer sahabîlerden hadis rivayet etmiştir. Kütüb-i Sitte sahipleri onun rivayetlerine yer vermiştir.⁹⁶⁹

Kitâbu'l-Âsâr'da 8, *el-Asl*'da 12, *el-Müdevvene*'de 6, *el-Ümm*'de 11, *Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel*'de 1 yerde Mesrûk'a atıfta bulunulmuştur.⁹⁷⁰ İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvâları şöyledir:

Medâin'de gömü bulan kişi onu yöneticiye teslim edince, yöneticinin bir şey vermemesi üzerine Hz. Âişe'nin (r.a.) "beşte-biri ona verilmeliydi" sözünü nakletmiştir; ölüm esnasında kölesini azad eden kişinin kölenin tamamında tasarrufunu geçerli kabul etmiştir; Hind diyarında satılmak üzere gönderilen bakır heykellerin ticaretini ahireti bırakıp dünyayı istemek olarak değerlendirmiştir; leş, kan, domuz eti yemek mecburiyetinde kalıp da yemeyen kimsenin cehennemlik olduğuna fetvâ vermiştir.⁹⁷¹

9. *Ebû Abdurrahmân Abdullah bin Habîb bin Rubeyyia es-Sülemî el-Kûfî* (v. 73/692)

ez-Zehebî, onun Resûlullah'ın sağlığında dünyaya geldiğini, babasının sahabî olduğunu, Kur'ân-ı Kerîm eğitimini ilk defa babasından, devamında Hz. Osman, Ali, Zeyd bin Sâbit, Übey bin Ka'b ve İbn Mesûd'dan arz yoluyla aldığını nakleder.⁹⁷²

Kefevî, Sülemî'yi Kûfe kurrâsı ve muallimi olarak tanıtır. Değerine vurgu yapmak üzere, Hz. Ali'nin emri üzere Peygamber Efendimizin (s.a.v.) mübarek torunları Hz. Hasan ve Hüseyin'e ders verdiğini nakletmiştir.⁹⁷³ Sülemî, kıraâta gönül vermesini soranlara, Resûlullah'ın (s.a.v.): "Sizin en hayırlınız Kur'ân-ı Kerîm'i öğrenen ve öğreteninizdir" hadîs-i şerifini delil göstermiştir. Bu doğrultuda Kûfe Mescidinde kırk yıl Kur'ân dersi verdiğini söylemiştir. Sülemî'den Kur'ân eğitimi

⁹⁶⁸ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 59b-60a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 244.

⁹⁶⁹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 197-205; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 432; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 126; Erul, "Mesrûk b. Ecda", c. XXIX, ss. 336-337.

⁹⁷⁰ Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, ss. 485-536; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 243; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 477.

⁹⁷¹ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. III, s. 38; c. V, s. 72; c. VII, ss. 304, 414.

⁹⁷² ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I-XVIII, Dâru'l-hadîs, Kahire, 2006, c. V, ss. 153-155.

⁹⁷³ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 60a-b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 244.

alanlar arasında Âsım bin Behdele, Şa'bî ve Yahyâ bin Vessâb'ın dışında pekçok kimse olduğu ifade edilmiştir.⁹⁷⁴

Kûfe kurrâsı ve Hz. Ali'nin fıkıh öğrencisi olan Sülemî, hadiste sika bir kimse olması hasebiyle Kütüb-i Sitte müellifleri onun rivayetlerine eserlerinde yer vermişlerdir. Daha çok kıraat yönüyle bilinmekte olan Sülemî, Hz. Ömer, Osman, Ali, Sa'd bin Ebû Vakkâs, Hâlid bin Velîd, İbn Mesûd, Huzeyfe ve Ebû Mûsa el-Eşârî'den, İbrahim en-Nehaî, Alkame bin Mersed, Sa'd bin Ubeyde ve Saîd bin Cübeyr ve emsalleri de kendisinden rivayette bulunmuşlardır.⁹⁷⁵

el-Asl'de 12, *el-Müdevvene*'de 3, *el-Ümm*'de 4, *Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel*'de 2 yerde Sülemî'ye atıfta bulunulmuştur.⁹⁷⁶ İmam Muhammed'in *el-Asl*'inde yer alan bazı fetvâları şöyledir:

Öğrencilerine secde âyetlerini defalarca okuttuğu halde dersin sonunda bir secde ile iktifa etmiştir; belli bir bedel karşılığında özgürlüğüne kavuşturulacak olan köleye dörtte bir indirim uygulamasının yapılmasını Hz. Ali'den nakletmiştir.⁹⁷⁷

3.2. Muhadramûn Olmayan Tâbiîn

Muhadramûn olmayan Tâbiîn incelenirken Kefevî'nin tasnifi yerine, onların fıkıh mekteplerini oluşturdukları şehirler esas alınacak ve buna göre düzenleme yapılarak bir sonraki nesle olan etkilerine bakılacaktır. Bu tasnifte vahyin beşiği ve Rasulullah'ın (s.a.v.) Sahâbe neslini yetiştirdiği şehir olan ve fıkıh tarihinde de haklı olarak birinci sırayı alan Medine öne çıkarılacaktır. Akabinde Mekke, Kûfe, Basra, Şam, Yemen ve Horasan'da fıkıh mekteplerini kuranlar sıralanacaktır.

3.2.1. Medine

Tâbiîn fukahâsının en yoğun olduğu bölge Kitâp ve Sünnet'in bilgiden hayat tarzına dönüşerek yaşandığı ve Asr-ı Saâdet'in inşa edildiği Medine'dir. Diğer şehirlerde de İslam'ın inkişafı ve fikhın gelişimine katkı sağlayan pek çok Tâbiî alimi mevcuttur. Kefevî de bu itibarla sözlerine Tâbiîn içinde şehirlere göre derecelendirme

⁹⁷⁴ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 291-295; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 528; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 127; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. V, ss. 183-184; Demirci, *a.g.m.*, c. X, s. 87.

⁹⁷⁵ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 291-295; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 528; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 127; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. V, ss. 183-184; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 60a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 244-245; Demirci, *a.g.m.*, c. X, s. 87.

⁹⁷⁶ Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 224; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 473.

⁹⁷⁷ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. I, s. 281; c. V, s. 203.

yaparak başlar ve şöyle söyler: Medine ehli içinde Tâbiînin en üstünü Saîd bin Müseyyeb, Kûfe ehli içinde Üveys el-Karanî, Basra ehli içinde Hasan-ı Basrî'dir. Tâbiînin meşhur Medineli yedi fakihini özellikle sıralar; bunlar: Saîd bin Müseyyeb, Urve bin Zübeyr, Kâsım bin Muhammed bin Ebû Bekir, Hârice bin Zeyd bin Sâbit, Ubeydullah bin Utbe bin Mesûd, Süleyman bin Yesâr'dır. Sıralamada yedinci fakîh üzerinde ittifak olmadığı için hem Ebû Bekir bin Abdurrahman bin el-Hâris bin Hişâm'ı hem de Sâlim bin Abdullah bin Ömer'i (r.a.) zikreder.⁹⁷⁸

Bu çalışmada Medineli Tâbiîn fakihleri *Ketâib*'deki sıraya göre değil vefat tarihleri esas alınmak suretiyle zikredilecektir.

10. *Ebû Saîd (Ebû İshâk) Gabîsa bin Züeyb bin Halhale el-Huzâi el-Kâ'bî el-Medenî ed-Dimeşkî* (v. 86/705)

Mekke bölgesinde ikamet eden Huzâa kabilesinin Kâ' bin Amr koluna mensup olan babası Züeyb, Hz. Peygamber'in ashabındandır. Gabîsa Mekke fethi senesinde (8/629) Medine'de dünyaya geldi. Peygamberimize getirilen Gabîsa onun duasına mazhar oldu. İbn Kuteybe onun küçük çocuklara ücretsiz muallimlik yaptığını ve Harre vakasında gözünü kaybettiğini nakletmiştir.⁹⁷⁹ Abdülmelik bin Mervân halife olduktan sonra onun daveti üzerine bir ara Dimeşk'a gidip ona danışmanlık yapmıştır. İbn Hibbân onun Medine'de vefat ettiğini söylemekle birlikte diğer kaynaklar Kabîsa'nın Dimaşk'ta vefat ettiğini belirtmiştir.⁹⁸⁰

Medine'de Tâbiîn fukahasının seçkinlerinden olup, Zeyd bin Sâbit'ten ilim tahsil eden Medine'li on fakîh arasında yer alır.⁹⁸¹ Yaşının küçüklüğü sebebiyle sahabî kabul edilmeyen Kabîsa, Hulefâ-i Raşidîn dönemini Medine'de geçirmiş, başta Zeyd bin Sâbit olmak üzere Ebu'd-Derdâ ve Ebû Hüreyre gibi sahabîlerden ilim tahsil etmiştir. Çokça hadîs-i şerîf nakleden Kabîsa, sika ve güvenilir bir âlim olup Hz. Ömer, Osman bin Affân, Ebû'd-Derdâ, Bilâl-i Habeşî, Zeyd bin Sâbit, Ubâde bin Sâmit, Hz. Âişe ve Ümmü Seleme dâhil pekçok sahabîden rivayet etmiştir. Oğlu İshâk başta olmak üzere,

⁹⁷⁸ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 56a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 228-229.

⁹⁷⁹ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 547, 586.

⁹⁸⁰ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 447; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 84.

⁹⁸¹ eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, ss. 47, 62.

Mekhûl, Recâ bin Hayve, Ebu's-Şa'sâ Câbir bin Zeyd, Ebû Kılâbe, Zührî gibi pekçok kimse de kendisinden rivayet etmişlerdir.⁹⁸²

el-Muvatta' da 1, *el-Müdevvene'* de 4, *el-Ümm'* de 5 yerde Kabîsa bin Züeyb'e atıfta bulunulmuştur.⁹⁸³ İmam Ebû Yûsuf *el-Âsâr'* da, İmam Muhammed *el-Asl'* da ve Ahmed bin Hanbel de *Mesâil'* de Kabîsa'ya atıfta bulunmamışlardır.

11. *Zeynelabidîn (v. 94/712), Ebû'l-Hasan Ali bin Hüseyin bin Ali bin Ebû Tâlip el-Hâşimî el-Medenî*

Babası Hz. Hüseyin, annesi son Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd'in kızı Şehrbânû'dur. Medine'de 38/659 yılında dünyaya geldiği görüşü daha yaygındır. İbadete olan düşkünlüğü sebebiyle Zeynelabidîn lakabıyla bilindiği gibi, çok secde eden anlamında 'Seccâd' lakabıyla da tanınırdı. Hz. Hüseyin'in Kerbelâ faciasından kurtulan tek evladı olup, soy onunla devam ettiği için 'Âdem-i Âl-i abâ' olarak anılmıştır. Zühd ve takva sahibi olup Tâbiînin öncüleri arasında yer alan Zeynelabidîn, şehid edilen ağabeyi Ali'den ayırdedilmesi için Ali Asgar olarak da lakaplanmıştır. Faciadan sonra Medine'ye yerleşmiş, ilk beş Emevî halifesinin dönemlerine şahit olmuş ve herhangi bir siyasi hadiseye karışmamıştır. Sadaka vermeye çok gayretli olan Zeynelabidîn, pek çok fakîhin vefat etmesi sebebiyle Senetü'l-fukahâ denilen 94/712 yılında Medine'de vefat etmiş ve Bakî' Mezarlığında amcası Hz. Hasan'ın yanına defnedilmiştir.⁹⁸⁴

Kaynaklar onu Medine fakihleri arasında zikretmiştir. Sika ve güvenilir bir ravi kabul edilen aynı zamanda Tâbiînin büyüklerinden olan Zeynelabidîn, babası ve amcası başta olmak üzere, Câbir bin Abdullah, Misver bin Mahreme, İbn Abbâs, Ebû Hüreyre, İbn Ömer, Hz. Âişe, Ümmü Seleme, Safiyye gibi sahabîlerden pekçok hadîs-i şerîf rivayet etmiştir. Kendisinden oğulları Ebû Cafer Muhammed ve Ömer, Mukâtil bin Süleyman, Nâfi', Süfyân bin Uyeyne gibi kişiler rivayette bulunmuşlardır.⁹⁸⁵

⁹⁸² İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VII, s. 174; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 454; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 84; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 88; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1496; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, ss. 282-283; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 67b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 274; Efendioğlu, "Kabîsa b. Züeyb", *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 39.

⁹⁸³ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, s. 575; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*.

⁹⁸⁴ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VII, ss. 209-219; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 213-215; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 81; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 63; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1495; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, ss. 386-401; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 69a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 280-282; Ahmet Saim Kılavuz, "Zeynelâbidîn", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 365-366.

⁹⁸⁵ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VII, ss. 209-219; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 213-215; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 81; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 63; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1495; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, s.

*el-Asl'da 1, el-Müdevvene'de 4, el-Ümm'de 10, Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel'de 1 yerde Zeynelabidîn'e atıfta bulunulmuştur.*⁹⁸⁶

12. *Saîd bin el-Müseyyeb (v. 94/713), Ebû Muhammed Saîd bin el-Müseyyeb İbn Hazn el-Kureşî el-Mahzûmî el-Medînî*

Hiz. Ömer döneminde 15/636 yılında Medine'de dünyaya gelmiştir. Babası el-Müseyyeb ile dedesi Hazn Mekke fethi gününde müslüman olmuştur. Dedesi Resûlullah'ın (s.a.v.) "ismin ne?" sorusuna: "Hazn" diye cevap verince, Hiz. Peygamber keder anlamına gelen bu ismi Sehl (kolay) ile değiştirmek istemiş, Hazn ise anne-babasının hatırasına bunu kabul etmeyince Efendimiz sükût etmişti. Saîd bu isim sebebiyle ailesinin zorluk ve kederinin hiçbir zaman gitmediğini ifade etmiştir. Medine'de yetişmesi sebebiyle orada bulunan bütün sahabîlerden istifade etmiş, Hiz. Osman, Ebû Hüreyre, Abdullah bin Abbâs, babası Müseyyeb, Hiz. Aişe, Ümmü Seleme ve Ümmü Süleym gibi pekçok sahabîden rivayette bulunmuştur. Ebû Hüreyre'nin damadı olması sebebiyle rivayet ettiği hadislerin büyük bölümünü ondan almıştır. İbn Sa'd, rüya tabiri konusunda oldukça mahir olan Saîd'in bu ilmi Esmâ bintü Ebû Bekir'den öğrendiğini ifade etmiştir.⁹⁸⁷

İbadete düşkün, çokça Kur'ân-ı Kerim okuyan, güvenilen, temiz ve düzgün giyinen, toplum içinde saygınlığı olan Saîd bin el-Müseyyeb yetmişbeş yaşında Medine'de vefat etmiş ve Cennetü'l-bakî'a defnedilmiştir. Saîd bin el-Müseyyeb, Saîd bin Cübeyr, Urve bin Zübeyr ve Ebû Bekir bin Abdurrahmân bin Hâris bin Hişâm, gibi fakihler 94/713 yılında vefat ettikleri için bu yıla fakihler yılı adı verilmiştir.⁹⁸⁸

Zeyd bin Sâbit'ten fıkıh öğrenen Medine fukahası arasında zikredilenlerdendir.⁹⁸⁹ Kefevî, onu Hicaz bölgesinde fıkıh en iyi bilen kişi, sahabe zamanında onlarla beraber fetvâ veren ve icmâ' hususunda onlara muhalefet edebilecek düzeyde bir âlim olarak tanıtmaktadır. Döneminde Tâbiîn'in büyüklerinden olan Saîd,

386-401; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 69a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 280-282; Kılavuz, *a.g.m.*, c. XLIV, ss. 365-366.

⁹⁸⁶ Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 230; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 475.

⁹⁸⁷ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VII, ss. 119-125; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 437; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. V, s. 125; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 60b.

⁹⁸⁸ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VII, ss. 130-143; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 60b.

⁹⁸⁹ eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, ss. 47, 57.

fukahâ-i seb‘a’dandır.⁹⁹⁰ Onun, Hz. Peygamber (s.a.v.), Hz. Ebû Bekir ve Ömer’in hüküm verdiği her konuyu en iyi bilen kişi olduğu ifade edilmektedir. Medine kadıları arasında kaydedilen Saîd, İbn Sa’d tarafından Medine’de fetvâ verenler arasında zikredilir. Kaynaklarda sika, sebt ve hüccet olduğu ifade edilen Saîd bin el-Müseyyeb’in rivayetlerinin Kütüb-i Sitte ve diğer müellifler tarafından nakledildiği bilinmektedir.⁹⁹¹

*el-Muvatta’da 48, Kitâbu’l-Âsâr’da 1, el-Asl’da 25, el-Müdevvene’de 190, el-Ümm’de 150, Mesâilü’l-İmam Ahmed bin Hanbel’de 12 yerde Saîd bin el-Müseyyeb’e atıfta bulunulmuştur.*⁹⁹² İmam Muhammed’in *el-Asl’*ında yeralan bazı fetvâları şöyledir:

Teslim edilmediği sürece sadaka geçerli olmaz; boşama, azad etme ve nikah sözleri kullanıldığı takdirde geçerlidir; kişi boşama, azad etme, nikahlama ve adama sözlerini şaka veya ciddiyetle, zorlama veya kendi isteğiyle kullanırsa geçerli olur; ölü bir toprağı kim ihya ederse o toprağın ona aittir; erkeklerin görmesinin mümkün olmadığı hususlarda kadınların şهادeti yeterlidir.⁹⁹³

13. *Ebû Bekir bin Abdurrahmân bin Hâris bin Hişâm bin Mugîre el-Mahzûmî el-Medenî (v. 94/713)*

Hz. Ömer’in halifeliği esnasında doğmuş olup seçkin Tâbiîn arasında kabul edilir. Ebû Bekir onun hem ismi hem künyesi olarak bilinmektedir. İbadete olan düşkünlüğü sebebiyle Ebû Bekir ‘*Kureyş’in rahibi*’ (dervîşi) olarak anılmıştır. Dedesi Hâris Ebû Cehil ile kardeş olup Bedir Harbi’ne katılmış ve mağlubiyeti tatmıştır. Mekke fethi günü müslüman olmuş ve müellefe-i kulûb’a dâhil edilmiştir. Sonraları yaşantısıyla güzel bir müslüman olmuştur. Abdurrahman ismi babasına Hz. Ömer tarafından verilmiştir. Ebû Bekir bin Abdurrahmân bin Hâris bin Hişâm Medine’de, *Senetü’l-fukahâ* denilen yılda yıkanmak için banyoya girdiğinde ansızın vefat etmiştir. Saîd bin el-Müseyyeb, Saîd bin Cübeyr ve Urve bin Zübeyr gibi fakihler 94/713 yılında vefat ettikleri için bu yıla fakîhler yılı adı verilmiştir.⁹⁹⁴

⁹⁹⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 60b. Ketâib’in tahkikli baskısında c. I, s. 246’da olması gereken bilgi maalesef mevcut değildir. Bu sebeple sadece yazma nüshanın varak numarası ile iktifa edilmiştir.

⁹⁹¹ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. II, ss. 325-330, c. VII, s. 122; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 437-438; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1495; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. V, ss. 125-135; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 60b-61b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 246-248; Kandemir, “Saîd b. Müseyyeb”, *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, ss. 563-564.

⁹⁹² Bkz. Leknevî, *Muvatta’ İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; Ebû Yûsuf, *Kitâbu’l-âsâr*, ss. 485-536; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 232; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 467.

⁹⁹³ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. III, s. 363; c. V, s. 65; c. VII, s. 300; c. VIII, s. 148; c. XI, s. 519.

⁹⁹⁴ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VII, s. 130-143, 205-207; Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 157; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 281-282; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, ss. 47, 59; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. IV,

Zeyd bin Sâbit'ten fıkıh alan on Medineli (Saîd bin e-Müseyyeb, Ebû Seleme ibn Abdurrahman, Ubeydullah bin Abdullah bin Utbe, Urve bin Zübeyr, Ebû Bekir bin Abdurrahman, Hârice bin Zeyd, Süleyman bin Yesâr, Ebân bin Osmân, Kubeyza bin Züeyb) arasındadır. Vâkidî onu sika, fakîh, cömert alim ve çokça hadis rivayet eden kişi olarak takdim etmiştir. Babası Abdurrahman başta olmak üzere, Ammâr bin Yâsir, Ebû Mes'ûd el-Ensârî, Hz. Âişe, Ümmü Seleme, Ebû Hüreyre, Nevfel bin Muâviye, Esmâ bintü Umeys, Ebû Râfi' en-Nebevî ve daha pekçok kimseden rivayet etmiştir. Kendisinden de oğulları Abdullah ve Abdülmelik başta olmak üzere, Mücâhid, Ömer bin Abdülazîz, Şa'bî, Irâk bin Mâlik, Amr bin Dînar, Zührî, İkrime bin Halid ve diğerleri rivayette bulunmuşlardır. Rivayetleri yargı ve hükümlerle ilgilidir. Ayrıca İmam Mâlik'in kendilerinden ilim tahsil ettiği Medineli yedi fakîh arasındadır.⁹⁹⁵

el-Asl'da Ebû Bekir bin Abdurrahman bin Hâris adına herhangi bir atıfa rastlanılmamıştır. *el-Müdevvene*'de 7, *el-Ümm*'de 15 yerde kendisine atıfta bulunulmuştur.⁹⁹⁶

14. Urve bin Zübeyr (v. 94/713), Ebû Abdullah Urve bin Zübeyr bin Zübeyr bin Avvâm bin Huveylid el-Kureşî el-Esedî el-Medenî

Hiz. Ömer'in vefatından iki yıl kadar önce 23/643'te Medine' dünyaya geldi. Annesi Esmâ bint Ebû Bekir, teyzesi Hz. Âişe, babası Zübeyr bin el-Avvâm, kardeşi Abdullah bin Zübeyr'dir. İbn Sa'd onu Medine'li Tâbiîn'in ikinci tabakasında nakleder. Hz Peygamber'in ailesine olan yakınlığının yetişmesine çokça etkisi olduğu anlaşılan Urve, Ebû Bekir bin Abdurrahman ve sonradan halife olan Abdülmelik bin Mervân gibi arkadaşlarıyla hemen her gün Mescid-i Nebevî'de ilmi müzakerelerde bulunmuş, bu durum onun akranları arasında temayüz etmesine vesile olmuştur. İbadete düşkün olup sene boyu oruç tuttuğu ve Kur'ân-ı Kerîm'i dört günde bir hatm ettiği nakledilmektedir. Urve bin Zübeyr, Saîd bin el-Müseyyeb, Saîd bin Cübeyr ve Ebû Bekir bin Abdurrahmân bin Hâris bin Hişâm gibi fakihlerin vefat ettiği 94/713 yılında

ss. 416-419; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 65b-66a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 267; M. Özgü Aras, "Ebû Bekir b. Abdurrahman", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, s. 109.

⁹⁹⁵ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VII, ss. 205-207; Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 157; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 281-282; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, ss. 47, 59; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, ss. 416-419; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 65b-66a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 267; Aras, "Ebû Bekir b. Abdurrahman", c. X, s. 109.

⁹⁹⁶ Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*.

(senetü'l-fukahâ) Medine'ye 200 km. uzaklıktaki Fur' köyünde cuma günü vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.⁹⁹⁷

İbn Sa'd ve diğer kaynaklar onu Sahâbe-i kirâm'dan sonra Medine'de fetvâ veren Tâbiîn arasında kaydetmiştir. Kefevî de Medine'nin yedi fakihinden birisi (fukahâ-i seb'a'dan) olduğunu belirtmiştir.⁹⁹⁸ Fıkıh ve hadîs-i şerîf sahasında öne çıkan Urve bin Zübeyr'in sika olduğu, babası Zübeyr bin Avvâm başta olmak üzere, Zeyd bin Sâbit, Üsâme bin Zeyd, Abdullah bin el-Erkam, Ebû Hüreyre, Muâviye bin Ebû Süfyân, Abdullah bin Amr, Abdullah bin Ömer, Abdullah bin Abbâs, annesi Esmâ bint Ebû Bekir ve teyzesi Hz. Âişe'nin de içlerinde olduğu sahabe büyüklerinden hadîs-i şerîf rivayet ettiği belirtilmiştir. Oğlu Hişâm bin Urve, İbn Şihâb ez-Zührî, Süleyman bin Yesâr, Atâ bin Ebi Rebâh ve Ömer bin Abdülazîz gibi seçkin bir gurup Urve'den rivayette bulunmuşlardır.⁹⁹⁹

el-Muvatta'da 7, el-Asl'da 12, el-Müdevvene'de 89, el-Ümm'de 53, Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel'de 6 yerde Urve bin ez-Zübeyr'e atıfta bulunulmuştur.¹⁰⁰⁰ İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvâları şöyledir:

Teslim edilmeyen hibe, hibe eden vefat ettiği takdirde mirasa dahi olur; Resûlullah (s.a.v.) Efendimizin kedinin su içtiği kabı yıkayarak onunla abdest aldığını aktarmıştır; Hz. Âişe'nin (r.a.) Abdullah bin Zübeyr ile konuşmayacağına yemin etmesi ve yeminini bozması sebebiyle Abdullah, Hz. Âişe'nin yeminine keffâret olarak kendisinin elli köle azad etmesi gerektiğini söylemişti.¹⁰⁰¹

15. *Ebû Abdullah Ubeydullah bin Abdullah bin Utbe bin Mes'ûd el-Hüzelî el-Medenî* (v. 98/716)

Doğum tarihi hakkında bilgi verilmeyen Ubeydullah'ın dedesi Utbe meşhur fakîh sahabî Abdullah bin Mes'ûd'un kardeşidir. Dedesi Utbe erken bir dönemde müslüman olmasına rağmen hadis rivayetinde bulunmamıştır. Kefevî, babası

⁹⁹⁷ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VII, ss. 130-143, 177-181.

⁹⁹⁸ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. II, s. 333; Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 82; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1495; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 60b, 65a-b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 263. Daha önce de ifade edildiği gibi *Ketâib*'in tahkikli baskısında c. I, s. 246'da olması gereken bilgi maalesef mevcut değildir. Bu sebeple sadece yazma nüshanın 60b varakında bulunan bilgi ile iktifa edilmiştir.

⁹⁹⁹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VII, ss. 177-181; c. III, s. 333; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 222; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 65a-b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 263; Aycan, "Urve b. Zübeyr", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLII, ss. 183-185.

¹⁰⁰⁰ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 226; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 467.

¹⁰⁰¹ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. III, s. 358; c. V, s. 360; c. VI, s. 381

Abdullah'ın fakih ve âlim bir zat olduğunu ve Kûfe'ye yerleştiğini, burada Abdülmelik bin Mervân'ın hilafeti esnasında vefat ettiğini belirtmektedir.¹⁰⁰² Âmâ olduğu bilinmekle birlikte, doğuştan mı yoksa sonra mı olduğu ihtilaflı olan Ubeydullah dinî muhtevalı pek çok şiir yazmıştır. Kefevî, kardeşi Avn'ın önceleri Mürcie'den olduğunu sonradan dönüş yaptığını nakletmiştir. Ömer bin Abdülazîz'in kendisine çok değer verdiği Ubeydullah 98/716 yılında Medine'de vefat etmiştir.

Medine'de fetvâ veren yedi fakîh sahabî arasında (fukahâ-i seb'a) zikredilen Ubeydullah bin Abdullah, sika ve âlim bir zat olup, Ebû Hüreyre, Abdullah bin Abbâs, Hz. Âişe, Fâtıma bintü Kays, Ammâr bin Yâsir, Ebû Talha el-Ensârî, Sehl bin Huneyf, Zeyd bin Halid ve Ebû Saîd el-Hudrî'nin de içlerinde olduğu pekçok kişiden rivayette bulunmuştur. Şîrâzî onu Zeyd bin Sâbit ve İbn Abbâs'tan fıkıh öğrenen Medine fakihleri arasında zikretmiştir. Kendisinden kardeşi Avn bin Abdullah, Zührî, Sâlih bin Keysân, İbn Şübrûme gibi pek çok zevat rivayet etmekle birlikte, Hz. Hüseyin'in oğlu Zeynelâbidîn Ali ve Ömer bin Abdülazîz en çok bilinenleridir.¹⁰⁰³

el-Müdevvene'de 14, *el-Ümm*'de 18, *Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel*'de 5 yerde Ubeydullah bin Abdullah bin Utbe bin Mesud'a atıfta bulunulmuştur.¹⁰⁰⁴ Yapılan taramada *el-Asl*'da kendisinden herhangi bir fetva nakline rastlanılamamıştır.

16. *Hârice bin Zeyd* (v. 100/718-19), *Hârice bin Zeyd bin Sâbit bin Zahrâk bin Zeyd el-Ensârî en-Neccârî el-Medenî*

Babası fakih sahabî Zeyd bin Sâbit, annesi Ümmü Sa'd (Cemîle bintü Sa'd bin er-Rebî') olup Medine'de 30/650-51 yılında dünyaya gelmiştir. Ömer bin Abdülazîz'in Medine valiliği döneminde istişâre için oluşturduğu on kişilik ulema heyetinde yer almıştır. Yetmiş yaşına ulaştığında, rüyasında yetmiş derece oluşturduğunu görmüş, bunu vefatına yorumlamış ve Ömer bin Abdülazîz'in halifeliği esnasında Medine'de vefat etmiştir.¹⁰⁰⁵

¹⁰⁰² Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 65b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 264-265. Ayrıca bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VII, s. 246; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 83; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 250-251.

¹⁰⁰³ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VII, s. 246; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 83; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 250-251; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, ss. 47, 49, 60; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 65b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 264-265; Kahraman, "Ubeydullah b. Abdullah", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLII, ss. 18-19.

¹⁰⁰⁴ Bkz. Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 474.

¹⁰⁰⁵ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VII, ss. 258-259; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 260; Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 83; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, ss. 437-441; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 66b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 269-270; Mehmet Erdoğan, "Hârice b. Zeyd", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, s. 168.

Medine’de fetvâ veren meşhur yedi fakîh’ten birisi (fukahâ-i seb’a) olduğu gibi, babası Zeyd bin Sâbit’ten fıkıh alan on Medineli fakîh arasındadır. Ferâiz ilmine vâkıf olması sebebiyle miras taksimatı yanında, kölelere ait belgeler düzenlemekteydi.¹⁰⁰⁶ Nesâî, İbn Hibbân ve Kefevî onu Medine fakihleri arasında kaydeder.¹⁰⁰⁷ Kaynaklar Tâbiîn’in seçkinlerinden olan Hârice bin Zeyd’i sika, âlim ve fakîh bir zat olarak takdim etmekle birlikte çok hadis rivayet etmediğini nakleder. Başta babası Zeyd ve amcası Yezîd olmakla birlikte, Üsâme Bin Zeyd, annesi Ümmü Sa’d, Ümmü’l-Alâ el-Ensâriyye, Sehl bin Sa’d ve Abdurrahman bin Ebû Umre gibi sahabîlerden hadîs-i şerîf rivayet etmiştir. Oğlu Süleyman, kardeşinin oğlu Saîd bin Süleyman, Sâlim Ebu’n-Nazr, fıkıh öğrencisi Ebu’z-Zinâd, İbn Şihâb, Ebû Bekir bin Hazm ve diğerleri de ondan rivayette bulunmuşlardır.¹⁰⁰⁸

*el-Muvattâ’*da 1, *el-Asl’*da 1, *el-Müdevvene’*de 18, *el-Ümm’*de 5 yerde Hârice bin Zeyd’e atıfta bulunmuştur.¹⁰⁰⁹ Babası Zeyd bin Sâbit’in asabenin olmadığı meselelerde varislere paylarından fazlasını vermeyip, terekenin kalan kısmını beytûlmâlê devrettiğini Şeybânî *el-Asl’*da nakletmiştir.¹⁰¹⁰

17. *Atâ bin Yesâr* (v. 103/721), *Ebû Muhammed Atâ bin Yesâr* (Mevlâ Meymûne) *el-Hilâlî el-Medenî*

Süleyman bin Yesâr’ın kardeşidir. O, babası Yesâr ve kardeşleri Peygamber efendimizin (s.a.v.) eşi Meymûne bintü el-Hâris’in kitabet akdiyle azatlısıdır. Kardeşi Süleyman’dan 15 yaş kadar büyük olup, Hz. Ömer döneminde 19/640’da doğmuştur. İbn Hibbân’ın verdiği bilgiye göre, bir müddet Medine’de bir müddet Şam’da ikamet ettiğini nakletmiştir. Ölüm tarihi hakkında farklı bilgiler olan Atâ İskenderiye’de vefat etmiştir.¹⁰¹¹

¹⁰⁰⁶ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VII, ss. 258-259; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 260; Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 83; eş-Şirâzî, *a.g.e.*, ss. 47, 60; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. IV, ss. 437-441; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 66b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 269-270; Erdoğan, *a.g.m.*, c. XVI, s. 168.

¹⁰⁰⁷ Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 83; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 66b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 269.

¹⁰⁰⁸ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VII, ss. 258-259; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 260; Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 83; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. IV, ss. 437-441; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 66b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 269-270; Erdoğan, *a.g.m.*, c. XVI, s. 168.

¹⁰⁰⁹ Bkz. Leknevî, *Muvatta’ İmâm Mâlik*, c. III, s. 378; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 230; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 474.

¹⁰¹⁰ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. VI, s. 6.

¹⁰¹¹ Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 84; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. IV, ss. 448-449.

Nesâî, onu İbn Abbâs'ın talebeleri arasında, İbn Hibbân ise Medine fukahası içinde zikreder.¹⁰¹² Abdullah bin Abbâs, Übey bin Ka'b, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Abdullah bin Selâm, Zeyd bin Sâbit, Hz. Âişe, Meymûne, Ebû Hüreyre, Üsâme bin Zeyd, Ebû Saîd el-Hudrî, İbn Ömer gibi pek çok kimseden rivayet etmiştir. Zeyd bin Eslem Safvân bin Süleym Amr bin Dînâr, Hilâl bin Ali, Şerîk bin Ebû Nemr ve diğerleri de ondan rivayet etmişlerdir. Kefevî, onun kâdı olduğunu ve kader görüşünü benimsediğini nakletmiştir.¹⁰¹³

Kefevî, Atâ bin Yesâr'ın Bakara Sûresindeki (2/223)

﴿يَسْأَلُكُمْ خَزَنَتُ لَكُمْ فَأْتُوا خَزَنَتَكُمْ أَيْ شَيْئَكُمْ﴾

âyet-i kerimesinde geçen (أَيْ) kelimesini 'gece gündüz ne zaman dilerseniz' şeklindeki yorumladığını nakletmiştir.¹⁰¹⁴

Kitâbu'l-Âsâr'da 1, *el-Asl*'da 1, *el-Müdevvene*'de 14, *el-Ümm*'de 33, *Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel*'de 22 yerde Atâ bin Yesâr'a atıfta bulunulmuştur.¹⁰¹⁵

18. *Kâsım bin Muhammed bin Ebûbekir es-Sıddîk el-Kureşî et-Teymî el-Medenî* (v. 107/725)

Hiz. Ali döneminde dünyaya gelmiştir. Babası Hiz. Ebû Bekir'in oğlu Muhammed, halaları Hiz. Âişe ve Hiz. Esmâ, annesi ümmüveled olan Sevde isimli bir hanımefendidir. O henüz çocuk yaşta iken babası öldürülünce bir müddet halası Hiz. Âişe'nin (r.a.) terbiyesinde yetişti. Zevcesi Kureybe, amcası Abdurrahman'ın kızı olup, İmam Câfer es-Sâdık, kızı Ümmü Ferve bin Abdurrahman'dan torunudur. Vefat tarihi hakkında farklı bilgiler olmakla birlikte, Mekke'ye hac veya umre için yaptığı bir yolculuk esnasında yolda Kudeyd bölgesinde vefat etmiş ve Müşellel mevkiine gömülmüştür.¹⁰¹⁶

¹⁰¹² Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 84.

¹⁰¹³ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VII, ss. 171-172; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 459; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 60; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, ss. 448-449; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 66a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 268-269; Özel, "Atâ b. Yesâr", *DİA*, İstanbul, 1991, c. IV, ss. 37-38.

¹⁰¹⁴ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 66a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 268-269.

¹⁰¹⁵ Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, s. 268; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 238; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 474.

¹⁰¹⁶ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VII, ss. 186-193; Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 157; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 250-251; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 59; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. V, ss. 53-60; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 65b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 266; Kallek, "Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir", *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 545.

Kefevî onu Hicâz'daki yedi fakihten (fukahâ-i seb'a) birisi olarak takdim eder. Nesâî ve İbn Hibbân da onu Medine fakihleri arasında zikreder. Tâbiîn'in seçkinlerinden olan Kâsım, sika, âlim, fakîh, vera' sahibi, çokça hadis nakleden salih bir kimse olarak takdim edilmektedir. Halası Hz. Âişe'den fıkıh öğrendiği ve onun rivayet ettiği hadisleri en iyi bilenlerden olduğu nakledilmektedir. İbn Abbâs, İbn Ömer, ninesi Esmâ bintü Umeys, Ebû Hüreyre gibi pekçok sahabîden rivayet etmiş, oğlu Abdurrahman, Şa'bî, Nâfi', Sâlim bin Abdullah, Zührî, Rebîâtürrey ve emsalleri de ondan rivayet etmiştir. Onun şu sözü mehurdur: "Kişinin kendisine yapacağı en büyük ikram, bildiğini konuşmasıdır."¹⁰¹⁷

*el-Muvatta'da 7, el-Asl'da 3, el-Müdevvene'de 56, el-Ümm'de 35, Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel'de 2 yerde Kâsım bin Muhammed bin Ebûbekir'e atıfta bulunulmuştur.*¹⁰¹⁸ İmam Muhammed'in *el-Asl'*ında yer alan bazı fetvâları şöyledir:

Bir kimse "herhangi bir aileden veya bölgeden evlenirsem veya şu vakte kadar evlenirsem evlendiğim kişi benden boştur" dese bir talak vaki olur;¹⁰¹⁹ Abdurrahmanbin Ebû Bekir'den çocuk doğuran (ümmü veled) cariyeyi Hz. Âişe'nin azad ettiğini aktarmıştır; Abdurrahman bin Ebû Bekir'in uzakta olduğu dönemde kızı Hafsa'yı Hz. Âişe'nin evlendirdiğini ve Abdurrahman'ın buna itiraz ettiğini nakletmiştir.

19. *Ebû Eyyûb Süleyman bin Yesâr (Mevlâ Meymûne) el-Hilâlî el-Medenî (v. 107/725)*

Babası Yesâr ve kardeşleri gibi o da Peygamber efendimizin (s.a.v.) eşi Meymûne bintü el-Hâris'in mükatebe yoluyla azatlısıdır. Hz. Osman'ın hilafeti esnasında 34/654 senesinde doğmuştur. Yezîd bin Abdülmelik'in hilafeti esnasında vefat etmiştir.¹⁰²⁰

Zeyd bin Sâbit'ten fıkıh alan on sahabî arasında olup fukahâ-i seb'a'dandır. Kefevî, Süleyman'ın kardeşleri Atâ, Müslim ve Abdülmelik'in de onun gibi fakîh olduklarını nakleder. Nesâî ve İbn Hibbân onu Medine fakihleri arasında zikreder.¹⁰²¹

¹⁰¹⁷ "İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VII, ss. 186-193; Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 157; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 250-251; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 59; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. V, ss. 53-60; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 65b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 266; Kallek, "Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir", c. XXIV, s. 545.

¹⁰¹⁸ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 241; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 476.

¹⁰¹⁹ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 502; c. V, s. 168; c. X, s. 259.

¹⁰²⁰ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, s. 444

¹⁰²¹ Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 84.

Medine'nin âlimi ve müftüsü olarak takdim edilen Süleyman bin Yesâr, döneminde talak konusunda en liyakatli kişi kabul edilir. Sika, âlim, fakîh ve çokça hadîs-i şerîf rivayet eden Süleyman, Zeyd bin Sâbit, İbn Abbâs, Ebû Hüreyre, Hassân bin Sâbit, Câbir bin Abdullah, Râfi' bin Hadîc, İbn Ömer, Ubeydullah bin Abbâs, Hz. Âişe, Ümmü Seleme, Meymûne, Mikdâd bin Esved, Ebû Saîd el-Hudrî, Urve bin Zübeyr ve daha pekçok sahabîden rivayet etmiştir. Kendisinden kardeşi Atâ başta olmak üzere, Zührî, Amr bin Dînâr, Amr bin Meymûn bin Mihrân, Salih bin Keysân, Yahya bin Saîd el-Ensârî, Kâdî Rebîâtü'r-rey ve pekçok kişi rivayette bulunmuştur.

Ömer bin Abdülazîz Medine valisi olunca oluşturduğu ulema heyetine Süleyman'ı almış ve onu çarşının düzenini sağlamakla görevlendirmiştir.¹⁰²²

el-Muvatta' da 5 beş, *el-Asl'* da 5, *el-Müdevvene'* de 43, *el-Ümm'* de 47, *Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel'* de 1 yerde Süleyman bin Yesâr'a atıfta bulunulmuştur.¹⁰²³ İmam Muhammed'in *el-Asl'*ında yer alan bazı fetvâları şöyledir:

Hayızlı bir kadın beyazlık görse ve âdeti son bulsa gusûl almadan kocasıyla cinsi münasebette bulunamaz; altının altınla, gümüşün gümüşle elden ele aynı ağırlıkla değiştirilmesi gerekir; farklı cins oldukları zaman elden ele olmak şartıyla farklı miktarlarda değiştirilebilir; Peygamberimiz (s.a.v.) Abdullah bin Revâha'yı Yahudilere elçi gönderdiğinde Yahudilerin ona hediye takdim ettiğini ve Abdullah'ın bunu sert bir üslupla reddettiğini nakletmiştir.¹⁰²⁴

20. *Nâfi, Mevlâ Abdullah bin Ömer (v. 117/735), Ebû Abdullah Nâfi' bin Hürmüz (Sercis, Kâvûs) el-Kureşî el-Adevî el-Medenî*

Abdullah bin Ömer'in azat ettiği kölelerden olan Nâfi' Fars veya Berberî asıllıdır. Doğumu kesin olmamakla birlikte 30/650-51 olarak kaydedilmektedir. Fars diyarının fethi sırasında esir alındığı, İbn Ömer'in hissesine düştüğü veya onun tarafından satın alındığı ifade edilmektedir. Abdullah bin Cafer Nâfi'î satın almak için İbn Ömer'e 12.000 dinar teklif ettiği halde İbn Ömer onu satmak yerine azad etmiştir. Bu hadiseyi anlatan Nâfi' "Beni nasıl azad ettiyse Allah cc da onu cehenneminden azad

¹⁰²² İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. II, s. 330; c. VII, s. 172-173; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 459; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, ss. 47, 60-61; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, ss. 444-448; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 66a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 268; Orhan Çeker, "Süleyman b. Yesâr", *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXVIII, ss. 109-110.

¹⁰²³ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 232; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 471.

¹⁰²⁴ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. I, ss. 48, 587-588; c. IX, s. 517.

etsin” diye dua etmiştir. İbn Sa’d, onun Hişâm bin Abdülmelik döneminde Medine’de vefat ettiğini kaydetmiştir.¹⁰²⁵

Sika, güvenilir ve hadiste yetkili kabul edilen Nâfi‘, başta efendisi İbn Ömer olmak üzere, Hz. Âişe, Ebû Hüreyre, Ümmü Seleme, Ebû Saîd el-Hudrî gibi sahabîlerden rivayet etmiştir. Ayrıca Tâbiînden İbn Ömer’in oğulları Abdullah, Ubeydullah, Sâlim ve emsallerinden de rivayet etmiştir. Mâlik bin Enes çok küçük yaşından itibaren ona talebe olduğunu belirttiği gibi, Eyyûb es-Sahtiyânî, İbn Şihâb ez-Zührî ve İbn Şübrûme, Ebû İshâk es-Sebî gibi kişiler ondan ilim tahsil etmiştir. Ömer bin Abdülazîz tarafından Yemen’e zekat amili olarak gönderilmiş olan Nâfi‘in Hadis yönü ön planda olmakla birlikte, fakih ve müftî ünvanları ile anılmıştır. İbn Hibbân onu, Medineli meşhur Tâbiîn alimleri arasında zikretmiş, ez-Zehebî de onun için müftî ünvanını kullanmıştır.¹⁰²⁶

Kefevî, Nâfi‘e ait bir bilgi nakleder. Hassâf’tan ‘Kâdı rızkını alır’ başlığında bir fetvâ rivayet eder. Nâfi‘, İbn Ömer’in şöyle söylediğini aktarmış: Zeyd bin Sâbit kadılık görevinden kendisine yetecek miktarda rızık elde ediyor ve bunu ücret olarak isimlendiriyordu.¹⁰²⁷

el-Muvatta’da 76, *Kitâbu’l-Âsâr*’da 1, *el-Asl*’da 21, *el-Müdevvene*’de 113, *el-Ümm*’de 187, *Mesâilü’l-İmam Ahmed bin Hanbel*’de 4 yerde Nâfi‘e atıfta bulunulmuştur.¹⁰²⁸ İmam Muhammed’in *el-Asl*’ında yer alan bazı fetvâları şöyledir:

Fıtır sadakasının bayram namazına çıkmadan verilmesini emreden hadîs-i şerifi İbn Ömer’den rivayet etmiştir; yemin eden kimse sözünü inşallah kelimesi ile tamamlaması durumunda yemininin geçersiz olduğuna ve ona yemini bozma durumunda keffâret gerekmediğine fetva vermiştir; gümüş para (dirhem) borcu olan kişinin, altın para (dînar) ile borcunu ödemeyip, çarşıda gümüşe çevirip aynı cinse çevirmek suretiyle ödemesi gerektiğini söylemiştir; İbn Ömer’in cariyelerinden birinin zina yoluyla çocuk sahibi olması ve İbn Ömer’in anayı da çocuğu da azad ettiğini

¹⁰²⁵ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VII, ss. 423-424; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 460-461; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 104; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. V, ss. 95-101; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 76a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 306-307; Hatiboğlu, “Nâfi’”, *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXII, ss. 286-287.

¹⁰²⁶ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VII, ss. 423-424; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 460-461; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 104; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. V, ss. 95-101; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 76a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 306-307; Hatiboğlu, “Nâfi’”, c. XXXII, ss. 286-287.

¹⁰²⁷ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 76a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 306-307.

¹⁰²⁸ Bkz. Leknevî, *Muvatta’ İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; Ebû Yûsuf, *Kitâbu’l-âsâr*, s. 507; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 244; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 478.

nakletmiştir; mükatep köle bedelini ödeyemezse, yetkili makamın iznine gerek kalmadan efendisinin onu tekrar köleliğe döndürebileceğine fetvâ vermektedir.¹⁰²⁹

21. *Zührî (v. 124/742), Ebû Bekir Muhammed bin Müslim bin Ubeydullah bin Abdullah el-Asgar bin Şihâb ez-Zührî*

Hiz. Âişe'nin vefat ettiği (58/671) Muâviye bin Ebû Süfyan'nın hilafetinin son günlerinde Medine'de dünyaya gelen Zührî, Kureys'in Zühreoğulları kolundandır. Kur'an-ı Kerîm'i 80 günde ezberlediği daha sonra nesep ilmi öğrendiği nakledilir. Hadis, fıkıh, tefsir ve tarih sahalarında oldukça donanımlı olan Zührî, Hicâzın bitip Filistin'in başladığı Vâdilkurâ civarında Şağb denilen yerde vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.¹⁰³⁰

İbn Sa'd, Zührî'yi Medineli Tâbiîn'in dördüncü tabakasında, Nesâî ve İbn Hibbân da Medine fakihleri arasında zikreder. Medineli meşhur yedi fakihin (fukahâ-i seb'a) tamamından istifade etmiştir. Saîd bin el-Müseyyeb'den fıkıh ve kıraât, Urve bin Zübeyr'den hadis ve tarih, Ubeydullah bin Abdullah bin Utbe'den diğer ilimleri öğrenmek suretiyle onların varisi olmuştur. Şam'da bulunduğu dönemde Zeyd bin Sâbit'in talebelerinden Kabîsa bin Züeyb'de onun çokça istifade ettiği hocalarından olmuştur. Sika bir muhaddis olan Zührî, Ömer bin Abdülazîz'in isteği üzerine hadisleri derlemiş ve İslam tarihi yazıcılığının öncü ismi olmuştur. Tefsir alanında özellikle ahkâm âyetleri ve nâsih-mensûha olan vukufu, görüşlerinin müfessirler tarafından nakledilmesine vesile olmuştur.¹⁰³¹

Kefevî, Zührî'nin görüşlerinden bazı nakiller yapmıştır: el-Hidâye'nin Kitâbü's-Şehâdet bahsinde "Kıyas ve had davalarında kadınların şehadeti, Hiz. Peygamber ve iki halife döneminden beri kabul edilmemektedir" sözü nakledilmiştir. Ekmelüddîn Bâbertî: "Zührî'nin bu sözü onun bu görüşü kabul ettiğini ifade etmektedir" demiştir. Sadru's-şehîd'in Vâkı'ât'ında namaz bahsinde: Zührî ve Atâ'dan gelen rivayete göre, hutbe esnasında cemaatin yönünü imama çevirmesi müstehabtır. Semerkendî'nin

¹⁰²⁹ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. II, ss. 173, 281; c. III, s. 22; c. V, s. 73; c. VI, s. 395.

¹⁰³⁰ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VII, ss. 429-439; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 472; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, ss. 63-64, 86; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. V, ss. 326-350; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 80b-81a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 323-325; Özkan, "Zührî", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 544-549.

¹⁰³¹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VII, ss. 429-439; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 472; Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 87; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, ss. 63-64, 86; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1496; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. V, ss. 326-350; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 80b-81a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 323-325; Özkan, "Zührî", c. XLIV, ss. 544-549.

Tuhfetü'l-fukahâ'sında Zührî'den şu nakledilmiştir: Nafilelerde teyemmüm caiz olmaz, zira teyemmüm zaruri temizliktir.¹⁰³²

el-Muvatta' da 6, *el-Asl'* da 25, *el-Müdevvene'* de 392, *el-Ümm'* de 204, *Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel'* de 26 yerde Zührî'ye atıfta bulunulmuştur.¹⁰³³ Zührî'nin, İmam Muhammed'in *el-Asl'*ında yer alan bazı fetvâları şöyledir:

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) arının yaptığı baldan öşür aldığını ve Hz. Ömer'in de aynı uygulamayı devam ettirdiğini rivayet etmiştir; Zeyd bin Sâbit ve Sa'd bin Mâlik'in oruçlu iken hacamat yaptırdıklarını rivayet etmiştir; sadakanın kişinin eline geçmedikçe bağışlanmış olmayacağına fetvâ vermiştir.¹⁰³⁴

22. *Hişâm bin Urve* (v. 146/763), *Ebu'l-Münzir Hişâm bin Urve bin Zübeyr bin Avvâm bin Huveylid el-Kureşî el-Esedî el-Medenî*

Esedî ve Zübeyrî olarak bilinen Hişâm 61/680'de Medine'de doğmuştur. Babasının bulunduğu ilim muhitinden istifade ettiği anlaşılmaktadır. Hişâm, Abdullah bin Zübeyr tarafından amcası Münzir'in kızı Fatıma ile evlendirmiştir. Resûlullah'ın (s.a.v.) ashabından Hz. Câbir, Abdullah bin Ömer, Enes bin Mâlik ve Sehl bin Sa'd gibi gördüğü, Abdullah bin Ömer'in onlu yaşlarında iken Hişâm'ın başını okşadığı ve ona dua ettiği nakledilmiştir. Hişâm bin Urve, Halife Mansur'u ziyaret için Bağdat'a gitmiş, orada vefat edince cenaze namazını Halife Mansur kıldırması ve Hayruzân mezarlığına defnedilmiştir.¹⁰³⁵

İbn Hibbân onu Medine hafızları arasında takdim etmektedir. Kefevî de onun fakîh olduğunu Halife Cafer zamanında Kûfe'ye geldiğini nakleder. Kaynaklar Hişâm'ın sika ve sebt olduğunu belirtir. Onun, babası Urve ve amcası Abdullah başta olmak üzere, hanımı Fatıma bint Münzir, İbn Şihâb ez-Zührî ve pekçok kimseden rivayette bulunduğu bilinmektedir. Kendisinden Mâlik bin Enes, Şu'be, Sevrî gibi muhaddisler rivayet etmişlerdir.¹⁰³⁶

¹⁰³² Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 81a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 324-325.

¹⁰³³ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 243; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 470.

¹⁰³⁴ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. II, s. 127, 147; c. III, s. 363.

¹⁰³⁵ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VII, s. 462; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 105; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 223; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 65b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 264; Kandemir, "Hişâm b. Urve", *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVIII, ss. 155-156.

¹⁰³⁶ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VII, s. 462; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 105; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 223; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 65b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 264; Kandemir, "Hişâm b. Urve", c. XVIII, ss. 155-156.

*el-Muvatta'da 1, el-Asl'da 13, el-Müdevvene'de 20, el-Ümm'de 70, Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel'de 5 yerde Hişâm bin Urve bin Zübeyr'e atıfta bulunulmuştur.*¹⁰³⁷ İmam Muhammed'in *el-Asl'*ında yer alan bazı fetvâları şöyledir:

Yukarıdaki Hz. Aişe'nin yeminine dair fetvaya katılması yanında, Hz. Ali'nin Abdullah bin Cafer'in tasarruflarını hacr etmek üzere Hz. Osman'a müracaatı esnasında Zübeyr bin Avvâm'ın “ben senin ortağınım” diyerek hacri durdurmasını nakletmiştir.¹⁰³⁸

3.2.2. Mekke

23. *Saîd bin Cübeyr (v. 94/713), Ebû Abdullah Saîd bin Cübeyr bin Hişâm el-Esedî el-Mekkî el-Kûfî*

Habeş asıllı olan Saîd bin Cübeyr, Vâlibe bin Hâris Oğullarının azatlısı olup Mekke'de dünyaya gelmiştir. İlim, fazilet, doğruluk ve ibadet bakımından Tâbiîn'in büyüklerindedir. Abdullah bin Abbâs'tan hem Kur'ân-ı Kerîm eğitimi almış hem de hadis rivayetinde bulunmuştur. Ayrıca Adiy bin Hâtem et-Tâî, Abdullah bin Ömer, Abdullah bin Mugaffal, Ebû Hüreyre gibi sahabîlerden de hadis nakletmiştir.¹⁰³⁹

İbn Abbâs kendisine soru yönelten Kûfe'lilere: Ey Kûfeliler! Saîd bin Cübeyr içinizde iken bana niçin soruyorsunu? Demek suretiyle onun değerini belirtmiştir.¹⁰⁴⁰ Abdullah bin Mesûd ve Zeyd bin Sâbit kıraatlerine de vâkıf olan Saîd'in iki günde bir Kur'ân-ı Kerîm'i hatmettiği nakledilmiştir. Abdullah bin Utbe Mesûd ve Ebû Bürde bin Ebû Mûsâ el-Eşarî'nin valiliklerinde mahkeme ve beytül-mâl katipliği yapmıştır. Abdurrahman bin el-Eşas isyanında onun yanında yer almış, onun kaybetmesinden sonra Mekke'ye sığınmıştır. Ancak Mekke valisi tarafından Haccâc'a teslim edilmiştir. Saîd bin Cübeyr, Halife Velîd zamanında Haccâc tarafından kurulan Vâsıt şehrinde şehîd edilmiş ve orada defnedilmiştir.¹⁰⁴¹

¹⁰³⁷ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 244; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 478.

¹⁰³⁸ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. V, s. 168.

¹⁰³⁹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 374-385; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 445-446; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. V, ss. 187-195; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 63b-65a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 257-263; Efendioğlu, “Saîd b. Cübeyr”, c. XXXV, ss. 552-554.

¹⁰⁴⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 64a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 257.

¹⁰⁴¹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 374-385; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 445-446; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 63b-65a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 257-262; Efendioğlu, “Saîd b. Cübeyr”, c. XXXV, ss. 552-554.

Kûfe kadılarından ve fakihlerindendir. Nesâî ve İbn Hibbân onun Mekke’de dünyaya gelmesi, İbn Abbâs’ ve İbn Ömer gibi sahabîlerden fıkıh öğrenmesini dikkate alarak Mekkeliler kısmında zikretmişlerdir.¹⁰⁴² Fetvada müstakil müctehid kabul edilen Saîd bin Cübeyr’in, fıkıh sahasında en çok istifade ettiği kişinin Abdullah bin Ömer olduğu ifade edilmiştir. Hocası Abdullah’ın, onun ferâiz ilmine olan vukufu sebebiyle kendisine yöneltilen soruları Saîd’e yönlendirdiği nakledilmiştir.¹⁰⁴³

Kefevî, Haccâc’ın onun bilgisine itimad ettiğini gösteren idam öncesi diyalogu nakletmiştir. Şöyle ki Haccâc, Saîd’i Kûfe’ye önce imam, halk istemeyince, sonra kâdı, yine itirazlar yükselince Kûfe Valisi Ebû Bürde’nin sözü geçerli müşaviri yaptığını anlatmaktadır. Haccâc’ın, Saîd bin Cübeyr’e halifeye yaptığı beyatı hatırlatmasından yola çıkan Kefevî, belli kaynaklardan alıntılar yaparak kimlere beyat edilip edilmeyeceği konusu üzerinde bilgiler vermiş ve zalim imamın arkasında namaz kılmanın caiz oluşunu sahabe örneğinden hareketle nakletmiştir.¹⁰⁴⁴

Kefevî, Saîd bin Cübeyr’den bazı fetvalar nakleder: Saîd, İbn Abbâs’a dedi ki: Resûlullah (s.a.v.) hicretten sonra bir defa hac yaptığı halde, nasıl oluyor da insanlar onun telbiyesi hususunda ihtilafa düşüyor? İbn Abbâs cevap verir: Resûlullah (s.a.v.) namazın peşinde telbiye yaptı, onu bir kısım insanlar duydu. Sonra bineğine binerken yaptı, onu da bir kısım insanlar duydu. Sonra çöle çıkınca tekrar telbiye yaptı, onu da bir kısım insanlar duydu. Herkes kendi duyduğunu esas aldı. Allah’a yemin ederim ki, sadece namazın arkasındaki telbiyeyi zorunlu kılmıştır. Saîd bin Cübeyr, İbn Abbâs yemin ettiği için onun görüşü ile amel ettiğini ifade etmiştir. Bir zat Saîd bin Cübeyr’e sorar: Mahallemizde devekuşu vardı. Bir kişi onu öldüresiye dövdü ve çöplüğe attı. Ancak ölmedi, ne yapmalıyız? Saîd cevaben: Onu besmele kesiniz, dedi. Böylece Saîd devekuşunun etinin helal olduğuna fetvâ verdi.¹⁰⁴⁵

Âlim, abid ve zahid bir kişi olan Saîd hadis tefsir ve fıkıh sahalarında otorite kabul edilmiş ve cihbizü’l-ulema (âlimlerin önderi) olarak anılmıştır. Abdullah bin Abbâs başta olmak üzere, Abdullah bin Zübeyr, Abdullah bin Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî, Enes bin Mâlik, Ebû Hüreyre, Ebû Mûsâ el-Eş‘arî, Hz. Âişe gibi pekçok öncü sahâbîden

¹⁰⁴² Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 106; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1496.

¹⁰⁴³ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 374-385; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 445-446; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 64a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 257; Efendioğlu, “Saîd b. Cübeyr”, c. XXXV, ss. 552-554.

¹⁰⁴⁴ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 64a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 258-259.

¹⁰⁴⁵ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 65a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 262-263.

rivayette bulunmuştur. Hadîs-i şerîf rivayetinde sika kabul edildiği için Kütüb-i Sitte ve diğer hadis kitaplarında rivayetlerine yer verilmiştir. ez-Zehebî, içlerinde Eyyûb es-Sahtiyânî, İkrime bin Halid, Meymûn bin Mihrân, Hammâd bin Ebû Süleyman, Muhammed bin Müslim Zührî gibi kişilerin olduğu büyük bir gurup ondan rivayette bulunmuştur. İbn Abbâs ona hadis rivayet etmesini söyleyince, “sizin olduğunuz mecliste mi?” diye sormuş. Bunun üzerine İbn Abbâs: “Bu Allah’ın sana bir nimetidir. Doğru söylersen ne güzel, hata yaparsan sana doğrusunu öğretirim,” demek suretiyle onu yetiştirme gayretini ortaya koymuştur.¹⁰⁴⁶

Kitâbu’l-Âsâr’da 12, *el-Asl*’da 9, *el-Müdevvene*’de 16, *el-Ümm*’de 22, *Mesâilü’l-İmam Ahmed bin Hanbel*’de 3 yerde Saîd bin Cübeyr’e atıfta bulunulmuştur.¹⁰⁴⁷ İmam Muhammed’in *el-Asl*’ında yer alan bazı fetvâları şöyledir:

Hac yolunda bir guruba ücretle hizmet eden kişinin kendi adına hac yapabileceği; başkasının sürüsüne çobanlık yapan kimsenin izinsiz süt içemeyeceği ve çobanlık esnasında av arayamayacağı, ancak önüne rastgeleni avlayabileceğine fetvavermesi.¹⁰⁴⁸

24. *Ebü’l-Haccâc (v. 103/721) (Ebû Muhammed) Mücâhid bin Cebr el-Mahzûmî el-Mekkî*

Kays bin Sâib el-Mahzûmî’nin kölesi olan Mücâhid siyâhî olup 21/642’de Mekke’de dünyaya gelmiştir. Efendisi Sâib onun yetişmesi ile ilgilenmiş ve ona Kur’ân-ı Kerîm öğretmiştir. Pekçok sahabî ile görüşerek onların bilgilerinden istifade etmiştir. Hayatını Kur’ân ilimlerine adayan Mücâhid âyetlerin sebebi nüzulünü öğrenmek ve Kur’ân’da anlatılan hadiselerin vuku bulduğu yerleri tesbit edebilmek için yaptığı çalışmalarla bilinmektedir. Dünyaya değer vermeyen, vera‘ sahibi bir kimse olan Mücâhid’in, Mekke’de secde esnasında 103/721’de 83 yaşında vefat ettiği nakledilmektedir.¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁶ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 374-385; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 445-446; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. V, ss. 187-195; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 63b-65a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 257-263; Efendioğlu, “Saîd b. Cübeyr”, c. XXXV, ss. 552-554.

¹⁰⁴⁷ Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu’l-âsâr*, s. 522; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 228; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 471.

¹⁰⁴⁸ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. III, s. 427; c. V, s. 357.

¹⁰⁴⁹ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 27-28; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 444-445; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. IV, ss. 449-457; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 68a-69a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 277-280; Kesler, *a.g.m.*, c. XXXI, ss. 442-443.

İbn Abbâs'tan fıkıh alan on fakih'ten birisidir. Tâbiîn'in seçkinlerinden, kurrâ, müfessir ve fakih olan Mücâhid, İbn Abbâs'ın talebesi ve Mekke fakihlerindendir. Yirmi yıl İbn Ömer'in sohbetinde bulunduğunu, Kur'ân-ı Kerîm'i sebebi nüzulünü de öğrenmek gayesiyle İbn Abbâs'a üç defa arz yoluyla okuduğunu belirtmektedir. İbn Abbâs'ın vefatından sonra onun derslerini okutmaya devam etmiştir. Sika bir âlim olan Mücâhid, Abdullah bin Abbâs ve Abdullah bin Ömer başta olmak üzere, Hz. Âişe, Ebû Hüreyre, Ali bin Ebû Tâlip, Sa'd bin Ebû Vakkâs ve Abdullah bin Zübeyr'den rivayette bulunmuştur. Katâde, Amr bin Dînâr, Eyyûb es-Sahtiyânî, Atâ bin Ebi Rebâh, A'meş ve diğerleri kendisinden rivayet etmişlerdir. İbn Kesîr ve Ebû Amr, Mücâhid'den kıraât okumuşlardır.¹⁰⁵⁰

Kefevî râvînin rivayet ettiği hadise aykırı davranması meselesinde onun cerhine delil olan görüşü kaydeder. Burada İbn Ömer'den gelen rûkûda elleri kaldırma hadisini, Mücâhid'in şu sözüne dayanarak Hanefîler lehine zikreder: "Ben yirmi yıl İbn Ömer'in yanında kaldım. Ellerini kaldırdığını görmedim."¹⁰⁵¹

el-Muvatta' da 2, *Kitâbu'l-Âsâr*'da 4, *el-Asl*'da 15, *el-Müdevvene*'de 43, *el-Ümm*'de 59, *Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel*'de 4 yerde Mücâhid'e atıfta bulunmuştur.¹⁰⁵² İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

Ramazân ismini yalın halde kullanmayı uygun görmeyip Ramazan ayı şeklinde kullanılmasını söylemesi; İbn Ömer'in dirhemle deve satın aldığını, üzerinde ise dinar olduğunu, bu sebeple ödeme yapmayıp parayı çarşıda değiştirttiğini nakletmiştir; İbn Ömer'in hibe elinde olsa bile yakın akrabaya yapılan hibeden dönülemeyeceği, başkasına yapılandan dönülebileceği görüşünü nakletmiştir; ücretle tutulan çoban, zayı olan hayvanın bedelini ödemeyi kabul etse bile onun ödeme sorumluluğu olmadığını söylemiştir.¹⁰⁵³

25. *İkrime bin Mevlâ İbn Abbâs* (v. 105/723), *Ebû Abdullah İkrime bin Abdullah el-Berberî el-Hâşimî*

¹⁰⁵⁰ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 27-28; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 444-445; Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 106; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, ss. 49, 69, 82; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1495; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, ss. 449-457; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 68a-69a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 277-280; Kesler, *a.g.m.*, c. XXXI, ss. 442-443.

¹⁰⁵¹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 68b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 279.

¹⁰⁵² Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, ss. 485-536; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 242; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 477.

¹⁰⁵³ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. II, s. 144; c. III, ss. 51, 363, 508;

Vefatında 80 yaşında oluşundan hareketle 21/642’lerde doğduğu tahmin edilmektedir. Abdullah bin Abbâs’ın kölesi olup, onun vefatından sonra oğlu Ali tarafından azad edilmiştir. Magripli olası sebebiyle Berberî, İbn Abbâs’ın azatlısı olması sebebiyle de Kureşî ve Hâşimî olarak da anılmıştır. İkrime’nin ifadesiyle İbn Abbâs, onu yetiştirebilmek amacıyla zaman zaman cezalandırmıştır. Tefsir ve hadis yönü ön plana çıkmakla birlikte, büyük şair Kuseyyir Azze ile aynı günde vefat etmeleri üzerine “Bugün en büyük fakîh ile en büyük şair öldü” denilmesi, onun büyük bir fakîh olduğuna işaret eder. Vefat tarihi hakkında farklı görüşler olan İkrime 80 yaşında Medine’de vefat etmiştir.¹⁰⁵⁴

Mekke fakihi olan İkrime el-Berberî, Abdullah bin Abbâs’tan fıkıh alan on kişiden birisi ve Tâbiîn’in büyüklerindendir. İkrime’nin ifadesiyle hocası İbn Abbâs ona kırk yıl boyunca Kur’ân, hadis ve fıkıh eğitimi vermiştir. Hocası içerde otururken, o kapı önünde insanlara fetvâ vermiştir. Çokça hadîs-i şerîf bilen, sika ve sebt bir kimse olan İkrime, hocası Abdullah bin Abbâs başta olmak üzere Hz. Ali, Ebû Hüreyre, İbn Ömer, Abdullah bin Amr, Ukbe bin Âmir, Hüseyin bin Ali, Hz. Âişe, Ebû Saîd el-Hudrî’den hadîs-i şerîf rivayet etmiştir. Kendisinden rivayet edenler arasında İbrâhim en-Nehaî, Şa’bî (İkrime’den önce vefat ettiler), Amr bin Dînâr, Katâde, Musâ bin Ukbe, Eyyüb es-Sehtiyânî, A’meş, Âsım bin Behdele, İbn Tâvûs, İbn Şihâb ez-Zührî gibi pek çok kimse mevcuttur.¹⁰⁵⁵

el-Asl’da 2, *el-Müdevvene*’de 4, *el-Ümm*’de 28, *Mesâilü’l-İmam Ahmed bin Hanbel*’de 8 yerde İkrime el-Berberî’ye atıfta bulunulmuştur.¹⁰⁵⁶ *el-Asl*’da İkrime el-Berberî’ye iki ayrı yerde atfedilen konu şudur: Resûlullah’ın (s.a.v.), Medine’ye gelen ve şahidi olmadığı halde Ramazan hilâlini gördüğünü söyleyen bedevînin sözünü kabul ederek müslümanları oruca başlatmasını İbn Abbâs’tan nakletmiştir.¹⁰⁵⁷

¹⁰⁵⁴ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. II, s. 331; c. VII, ss. 282-288; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 455-457; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. V, ss. 12-36; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 73a-74b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 295-299; Altıkulaç, “İkrime el-Berberî”, c. XXII, ss. 40-42.

¹⁰⁵⁵ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. II, s. 331; c. VII, ss. 282-288; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 455-457; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 107; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, ss. 49, 70; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. V, ss. 12-36; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 73a-74b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 295-299; Altıkulaç, “İkrime el-Berberî”, c. XXII, ss. 40-42.

¹⁰⁵⁶ Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 238; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 474.

¹⁰⁵⁷ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. II, s.201.

26. *Tâvûs bin Keysân* (v. 106/725), *Ebû Abdurrahmân Tâvûs b. Keysân el-Hemdânî el-Yemânî el-Havlânî el-Himyerî*

Fars asıllı Yemenli bir ailenin çocuğu olarak Cened şehrinde dünyaya geldi. Döneminde kiraât konusunda öncü olması sebebiyle süs anlamına gelen ‘Tâvûs’ ismiyle anıldığı nakledilir. İlim ve amel bakımından da Tabîîn’in önde gelenlerinden olan Tâvûs, hac yapmak üzere gittiği Mekke’de 106/725 senesinde vefat etti.¹⁰⁵⁸

Abdullah bin Abbâs’tan fıkıh alan on kişiden birisi olan Tâvûs bin Keysân, Tâbiîn’in büyüklerinden olup Yemen ve Mekke fakihi olarak bilinir. Döneminde emsalleri arasında helal ve haramı en iyi bilen kişi kabul edilir. Nesâî, İbn Abbâs’tan fıkıh almasını dikkate alarak onu Mekke fakihleri arasında zikreder. İbn Hibbân ve diğer kaynaklar onu Yemen’in âlimi ve fakihi olarak belirtirler.¹⁰⁵⁹

50 sahabîye yetişmiş olan Tâvûs’un sika ve hüccet olduğu genel kabuldür. İbn Abbâs, Ebû Hüreyre, Zeyd bin Sâbit, Zeyd bin Erkam, Câbir bin Abdullah, ve Abdullah bin Zübeyr gibi sahabîlerden hadîs-i şerîf almış, kendisinden de Atâ bin Ebû Rebâh, Mücâhid bin Cebr, Amr bin Dînâr, Amr bin Şuayb, Zührî ve emsalleri rivayet etmiştir.¹⁰⁶⁰

Devlet başkanına nasihat görevi kabilinden olmak üzere Ömer bin Abdülazîz halife olunca ona şu kısa nasihatı sunmuştur: “Amelinin tamamen hayırlı olmasını istiyorsan, hayır ehlini/salih kimseleri istihdam et.” Buna cevaben halife: “Nasihat olarak bu yeter”, demiştir.¹⁰⁶¹

*el-Muvatta’da 2, Kitâbu’l-Âsâr’da 2, el-Asl’da 15, el-Müdevvene’de 33, el-Ümm’de 91, Mesâilü’l-İmam Ahmed bin Hanbel’de 6 yerde Tâvûs bin Keysân’a atıfta bulunulmuştur.*¹⁰⁶² İmam Muhammed’in *el-Asl*’ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

¹⁰⁵⁸ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 97-102; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 455; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. V, ss. 38-49; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 70a-71a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 285-287; Kahraman, “Tâvûs b. Keysân”, c. XL, ss. 185-186.

¹⁰⁵⁹ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 97-102; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 455; Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 150; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, ss. 49, 58, 73; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1501; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. V, ss. 38-49; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 70a-71a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 285-287; Kahraman, “Tâvûs b. Keysân”, c. XL, ss. 185-186.

¹⁰⁶⁰ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 97-102; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. V, ss. 38-49; Kahraman, “Tâvûs b. Keysân”, c. XL, ss. 185-186.

¹⁰⁶¹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 70a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 286.

¹⁰⁶² Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu’l-âsâr*, ss. 485-536; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 233; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 472.

Boşamak ve azad etmek üzere yemin eden kişi yeminine ‘inşallah’ ifadesini eklerse talakının geçerli olmaz; şart koşulmuş olsa bile ücretle çobanlık yapan kişi üzerine telef olan hayvanın bedelini ödeme sorumluluğu yoktur; ölü araziye kim ihya ederse ona aittir; erkeklerin vâkıf olamayacağı konularda sadece kadınların şahitliğini yeterlidir.¹⁰⁶³

27. *Atâ bin Ebi Rebâh* (v. 114/732), *Ebû Muhammed Atâ bin Ebû Rebâh Eslem el-Kureşî el-Mekkî*

Annesi Bereke gibi siyahî olan Atâ’nın, Yemen’in Cened şehrinde Hz. Ömer veya Osman’ın hilafet döneminde doğduğu rivayet edilmektedir. Çocukluğu Mekke’de geçen Atâ’nın burada iyi bir eğitim aldığı, kendilerinden rivayette bulunduğu sahabîlerin adedinin 200 civarında olduğunu kendisi özellikle belirtmiştir. İbadete düşkün ve salih bir kimse olan Atâ, 88 veya 100 yaşında iken Mekke’de vefat etmiştir.¹⁰⁶⁴

Abdullah bin Abbâs’tan fıkıh alan on kişiden birisi olan Atâ, Tâbiîn’in büyüklerindendir. Kaynaklar onu Mekke fakihî ve harem müftüsü olarak takdim etmektedir. Sika ve güvenilir bir kimse olan Atâ başta hocası İbn Abbâs, Hz. Âişe olmak üzere, Ümmü Seleme, Ümmü Hânî, Ebû Hüreyre, Hakîm bin Hizâm, İbn Zübeyr, İbn Ömer gibi seçkin sahabîlerden rivayette bulunmuştur. Mücâhid bin Cebr, Amr bin Dînâr, Zührî, Katâde, Mâlik bin Dînâr, A’miş, Ebû Hanîfe, Cafer Sâdık ve diğerleri de kendisinden rivayet etmişlerdir.¹⁰⁶⁵

İbn Cüreyc, Atâ bin Ebû Rebâh’ın eser ve re’y ayırımını naklederken şöyle söyledi: Atâ bir şey söylediğinde ben derdim ki; ilim midir yoksa re’y midir? Bir hadis ise, ilimdir, der, kendi yorumu ise, re’y’dir, derdi.¹⁰⁶⁶

el-Muvatta’da 1, *Kitâbu’l-Âsâr*’da 8, *el-Asl*’da 19, *el-Müdevvene*’de 110, *el-Ümm*’de 215, *Mesâilü’l-İmam Ahmed bin Hanbel*’de 22 yerde Atâ bin Ebû Rebâh’a

¹⁰⁶³ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. II, s. 281; c. III, s. 433; c. VIII, s. 149; c. XI, s. 519.

¹⁰⁶⁴ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 28-31; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 444; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. V, ss. 78-88; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 72a-73a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 292-295; Cerrahoğlu, “Atâ b. Ebû Rebâh”, c. IV, ss. 35-36.

¹⁰⁶⁵ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 28-31; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 444; Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 106; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, ss. 49, 69; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1495; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. V, ss. 78-88; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 72a-73a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 292-295; Cerrahoğlu, “Atâ b. Ebû Rebâh”, c. IV, ss. 36-36.

¹⁰⁶⁶ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. II, s. 332.

atıfta bulunulmuştur.¹⁰⁶⁷ İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

Enfâl Sûresi, 8/41, “*ganimetlerin beşte biri Allah'a ve Resûlune ... aittir*”, âyetindeki beşte birin bir tane olduğunu, ayrı ayrı beşte-bir olmadığını söylemiştir; karşılığında menfaat elde edilen her borç vermenin mekruh olduğunu söylemiştir; harem bölgesi dışına çıkan av hayvanını avlamayı caiz görmektedir; kadınların sadece azad ettikleri için velâ hakkı olduğunu kabul etmektedir; erkeklerin muttali olamayacağı konularda sadece kadınların şahitliğini yeterlidir.¹⁰⁶⁸

3.2.3. Kûfe

28. *İbrâhim en-Nehaî* (v. 96/714), *Ebû İmrân İbrâhîm b. Yezîd b. Esved en-Nehaî el-Kûfî*

Annesi Müleyke, hadis rivayetiyle bilinen Yezîd bin Kays en-Nehaî'nin kızıdır. Kefevî, Alkame ve Esved'in de Yemen'in Neha' kabilesinden olduğunu ifade eder. Aslen Yemenli olan Nehaî, 46/666 senesinde Kûfe'de doğmuştur. Kûfe'de ilmî hayatın ciddi manada zengin olduğu bir dönemde yaşaması sebebiyle hem muhaddislerden hem de fakihlerden en üst seviyede istifade etme imkanına kavuşmuştur. İlmiyle amil olan Nehaî 18 yaşında ders vermeye başlamıştır. Onun vefatını duyan Şa'bî “Kûfe'nin en fakîh kişisi vefat etti” demiştir. 46 yaşında oldukça yoğun bir ilim hayatından sonra Kûfe'de vefat eden Nehaî'nin cenaze namazını dayısının oğlu Abdurrahman bin el-Esved kıldırıştır.¹⁰⁶⁹

Kefevî, onun Kûfe fakîhi, Hammâd Bin Ebû Süleyman'ın hocası ve devrinde fetvasına müracaat edilen önemli bir Tâbiîn âlimi olduğunu beyan eder. Fıkhi Abdullah bin Mes'ûd'un iki öğrencisi Alkame ve Esved'den tahsil ettiğini, Hz. Ali'nin talebesi Ebû Abdurrahman es-Sülemî'den de hadîs-i şerîf rivayet ettiğini nakleder.¹⁰⁷⁰

Nehaî, başta babası olmak üzere, annesinin amcası Alkame, Kâdî Şüreyh, Mesrûk, İkrime el-Berberî, Süveyd bin Gafele ve daha pekçok Tâbiîn âliminden hadîs-i

¹⁰⁶⁷ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, ss. 485-536; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 242; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 477.

¹⁰⁶⁸ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. II, s. 141; c. III, s. 24; c. V, s. 416; c. VI, s. 358; c. XI, s. 519.

¹⁰⁶⁹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 388-402; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 463-464; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 82; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, ss. 520-529; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 71a-72a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 288, 292; Özen, “Nehaî”, *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXII, ss. 535-538.

¹⁰⁷⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 71a-72a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 288-289.

şerîf rivayet etmiştir. A‘meş, Abdullah bin Avn, Hakem bin Uteybe, Ebû İshâk es-Sebiî, talebesi Hammâd bin Ebû Süleyman ve emsalleri rivayette bulunmuşlardır.¹⁰⁷¹

Kefevî, Nehaî'nin 16 yaşında ve Tâbiînün son nesli hayatta iken fetvâ vermeye başladığını belirtir. Ayrıca, onun hadis sahasında da oldukça mahir olduğunu örneklerle izah etmeye çalışır.¹⁰⁷² Biyografisini verenler onu, Kûfe'nin âlimi, Hammâd'ın hocası ve fetvasıyla amel edilen öncü kişi olarak naklederler.¹⁰⁷³

Kefevî, onun Hanefî mezhebine olan etkisine temas etmek üzere mezhep içi kaynaklardan iktibaslarda bulunmuştur.¹⁰⁷⁴ Burada İmam Muhammed'in *el-Asl*'ı esas alınacağı için onlardan nakil yapılmamıştır.

el-Muvatta'da 5, *Kitâbu'l-Âsâr*'da 552, *el-Asl*'da 193, *el-Müdevvene*'de 53, *el-Ümm*'de 26, *Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel*'de 12 yerde İbrâhim en-Nehaî'ye atıfta bulunulmuştur.¹⁰⁷⁵ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî Ebu Hanife'nin İbrahim en-Nahai'nin görüşlerin nadiren ayrıldığını söylemiştir.¹⁰⁷⁶ İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

Namaza iftitah tekbiri yerine tehlîl, tahmîd veya tesbîh ile başlamak caizdir; bakır veya gümüş parayı vadeli satın almak caizdir; mudarebe akdinin eşya ile yapılması meşru değildir, altın ve gümüş parayı şarttır; kişi kölesinin özgürlüğünü vasiyet etmişse, öncelik azat etmeye verilmelidir; kişinin aynı anda iki kölesi ile bedeli birlikte ödemek şartıyla veya ödeyemedikleri takdirde sözleşmeyi iptal etmek üzere mükatebe işlemi yapması caizdir; Lût kavminin işlediği cürmü işlemeyen bir kimseye 'ey Lûtî!' diyen kişiye had cezası [kazif] uygulanmalıdır; anne babasından birisinin gayri müslim olması durumunda çocuğun müslüman olanın dinine mensup kabul

¹⁰⁷¹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 388-402; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 463-464; Nesâî, *a.g.e.*, s. 8; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 126; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 82; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1499; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, ss. 520-529; Özen, "Nehaî", c. XXXII, ss. 535-538.

¹⁰⁷² Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 71a-72a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 288-292.

¹⁰⁷³ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 388-402; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 463-464; Nesâî, *a.g.e.*, s. 8; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 126; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 82; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1499; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, ss. 520-529; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 71a-72a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 288-292; Özen, "Nehaî", c. XXXII, ss. 535-538.

¹⁰⁷⁴ Bkz. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 71a-72a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 289-291.

¹⁰⁷⁵ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, ss. 485-536; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 242; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 477.

¹⁰⁷⁶ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *el-İnsâf fî beyâni sebeb'l-ihtilâf fî'l-ahkâmi'l-fikhiyye*, thk. Abdüfettah Ebu Gudde, Darü'n-nefais, Beyrut, 1986, s. 36.

edilir; kapıları birbirine yakın olanların şüfa‘ hakkına sahiptir, yani bu hakkı kapı yakınlığına bağlamıştır.¹⁰⁷⁷

29. *Şabî* (v. 104/722), *Ebû Amr Âmir bin Şerâhîl bin Abdullah el-Hemedânî eş-Şa‘bî el-Kûfî*

Annesi, Hz. Ömer döneminde Irak’ta yapılan Celûlâ Savaşı esirlerinden, babası Yemen’in Himyerî hanedanının Benû Şa‘bân bin Amr kolundandır. Bu kola nisbetle Şa‘bî olarak bilinen Âmir tarihi ihtilafli olmakla birlikte Kûfe’de doğmuştur. Kûfe’nin ilim muhitinde yetişen ve hadis konusundaki vukufu da kabul edilen Şa‘bî, Kûfe’de vefat etmiştir.¹⁰⁷⁸

Kûfe okulunun muallimi olup Abdullah bin Mes‘ûd ve Tâbiîn fakihlerinden İbrahim en-Nehaî’nin taleblerindendir. Nesâî ve İbn Hibbân onu Tâbiîn neslinin Kûfe fukahâsı arasında zikretmektedir. Daha çok muhaddis olarak öne çıkan Şa‘bî, Ehl-i Hadîs tarafından hadiste isnâdı başlatan kişi olarak kabul edilir. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sahabesinden 150’den fazla kişiyi görüp tanıma bahtiyarlığına erdiği nakledilen Şa‘bî, İbn Mesûd başta olmak üzere, Abdullah bin Ömer, Abdullah bin Abbâs, Abdullah bin Amr, Câbir bin Abdullah, Numan bin el-Beşîr, Ebû Hüreyre, Mugîre bin Şu‘be gibi pek çok sahabîden rivayet etmiştir. Ayrıca Tâbiîn’in seçkinlerinden İkrime el-Berberî, Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Alkame bin Kays, Esved bin Yezîd ve diğerlerinden rivayet etmiştir. Kendisinden rivayet edenler arasında Hammâd, İbn Avn, Abdülmelik bin Mervân, A‘meş, İbn Sîrîn, Mekhûl eş-Şâmî, Atâ bin es-Sâib, İbn Ebû Leylâ, Ebû Hanîfe gibi seçkinler mevcuttur. Hadîs-i şerîf yanında kıraât, ferâiz, şiir, megâzî ve Arap dilini çok iyi bilen Şa‘bî’nin bu vesileyle önemli görevler ifa ettiği nakledilmiştir.¹⁰⁷⁹

Kefevî’nin Şa‘bî’den yaptığı nakillerden bazı örnekler şöyledir:

¹⁰⁷⁷ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. I, s. 15; c. III, s. 11; c. IV, s. 137; c. V, s. 428; c. VI, s. 208; c. VII, s. 209; c. VIII, s. 73; c. IX, s. 219.

¹⁰⁷⁸ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 365-374; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 449-451; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 127; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 81; ez-Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, c. IV, ss. 294-318; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 74b-76a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 300-305; Kandemir, “Şa‘bî”, İstanbul, 2010, *DİA*, c. XXXVIII, ss. 217-218.

¹⁰⁷⁹ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 365-374; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 449-451; Nesâî, *a.g.e.*, s. 8; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 127; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 81; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1497; ez-Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, c. IV, ss. 294-318; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 74b-76a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 300-305; Kandemir, “Şa‘bî”, c. XXXVIII, ss. 217-218.

“Ölen bir kimsede alacağı olduğunu söyleyen kişiyi varislerden bir kısmı doğrulamış bir kısmı da yalanlamışsa, İmam Muhammed tasdik edenin miras payından borcun tamamının ödemesi gerektiğini, Ebû'l-Leys ise, Şa'bî'nin görüşünü esas almak suretiyle, hissesine düşen miktarın ödenmesini, söylemiştir. Oruçlu iken namaz ve gusül dışında serinlemek için ağza su almak, başa su dökmek, ıslak yorgana sarılarak yatmayı ibadetteki aciziyeti ortaya komak olması sebebiyle Ebû Hanîfe mekruh görmüş, Ebû Yûsuf ise mekruh görmemiştir. Ebû Hanîfe Şa'bî'nin görüşünü, Ebû Yûsuf ise Hasan-ı Basrî'nin görüşünü almıştır.”¹⁰⁸⁰

el-Asl'de 142, *el-Müdevvene*'de 38, *el-Ümm*'de 54, *Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel*'de 8 yerde Şa'bî'ye atıfta bulunulmuştur.¹⁰⁸¹ İmam Muhammed'in *el-Asl*'inde yer alan bazı fetvâları şöyledir:

Gümüş ile süslenmiş kılıcın dirhem ile satmasında mahzur görmemesi; sadaka karşı tarafın eline geçmedikçe geçerli olmadını söylemesi; iki kişiye ait olan bir köleyi ortaklardan birinin azad etmesi durumunda, azad eden zengin ise bedelini ortağına ödemesine, fakir ise çalışıp ödemesine ve kölenin velâ hakkının azad edene verilmesine fetvâ vermiştir; müdebber kölenin işlediği cinayetin efendisine ait olur.¹⁰⁸²

30. *Hammâd bin Ebû Süleyman* (v. 120/738), *Ebû İsmâil Hammâd bin Ebû Süleymân Müslim bin Yezîd el-İsfahânî el-Kûfî*

Ebû Süleyman, İsfahan'ın fethi esnasında esir düşmüş ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin huzurunda müslüman olmuştur. Eş'arî nisbesiyle anılmasının sebebi aralarında oluşan bu velâ bağındandır. İsfahân'ın Bürhüvar bölgesinin meliki olduğu ifade edilen Ebû Süleyman, Hz. Ömer'in huzurunda bir kez daha Müslümanlığını ilan etmiş, Hz. Ömer de kendisine Kûfe arazilerinden bir bölüm vermiştir. Kaynaklarda Hammâd'a ait yeterli düzeyde bilgi mevcut değildir. Babası onu Kûfe Mescidinde fıkıh ve hadis okutan İbrahim en-Nehaî'nin yanına verdi. Burada oldukça iyi bir tahsil gören Hammâd zekası ve ilme olan iştiağıyla kısa zamanda akranları arasında temayüz etmiştir. Enes bin Mâlik başta olmak üzere pek çok sahabîden hadîs-i şerîf nakletmiştir. Kûfe'nin meşhur fakihlerinden olan Hammâd, mevâlî alimlerden olup Ebû İsmâil künyesi ile bilinmektedir. Hammâd'ın seçkin talebelerinden olan Ebû Hanîfe onun ders halkasına

¹⁰⁸⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 75a-b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 302.

¹⁰⁸¹ Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, ss. 233-234; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 477.

¹⁰⁸² eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. II, s. 589; c. III, s. 362; c. V, s. 98; c. VI, s. 433.

18 yıl kesintisiz devam etmiş, zaman zaman hocası Hammâd'a muhalefet etmiştir. Tâbînin seçkinlerinden olan Hammâd, zengin, cömert, muhtaçları gözetin, onurlu, güzel ve temiz giyinen, yaşantısı ile örnek bir alim olarak Kûfe'de yaşamış ve orada vefat etmiştir.¹⁰⁸³

Nesâî, İbn Hibbân ve Şîrâzî onu Kûfe fakîhi olarak takdim etmektedir. Kefevî, Hammâd'ın fıkhi Nehâî'den, o da Alkame ve Esved'den, onların da İbn Mes'ûd'dan aldığını nakleder. Zamanında Kûfe fakihleri içinde eşsiz olan Hammâd'ın en meşhur hocası İbrahim en-Nehâî'dir. Hoca silsilesinde Âmir bin Şerâhîl eş-Şa'bî, Hasan-ı Basrî, Saîd bin Cübeyr ve Abdurrahman bin Sa'd da vardır. Hocası Nehâî hayatta iken fetvâ vermeye başlayan Hammâd, onun vefatından sonra yerine geçti ve yirmi dört yıl hem ders okuttu hem de fetvâ verdi. Bu süre zarfında başta Ebû Hanîfe olmak üzere, oğlu İsmail, A'meş, Süfyân es-Sevrî ve Hammâd bin Seleme gibi seçkin ulemanın yetişmesini sağladı. Kûfe'de İbn Mes'ûd'la başlayan, fıkıh tefekkürü, birinci ve ikinci nesil tâbîin ulemasından İbrahim en-Nehâî ve Hammad ile gelişip zenginleşmiş, Ebû Hanîfe'nin de aralarında bulunduğu tebeu't-Tâbîin nesline aktarılmıştır. Irak fıkhi ve re'y ekolünün doğuşuna zemin hazırlayan hatta müessir olan İbrâhim en-Nehâî ve öğrencisi Hammâd, daha sonraları Hanefî mezhebi adıyla anılacak olan bu ekolün hazırlayıcılarıdır.¹⁰⁸⁴

Kefevî, Ebû Hanîfe'nin Hammâd'a muhalefet ettiği ilk meseleyi ve Hammâd'ın bazı özelliklerini şu şekilde nakleder:

“Kerderî'nin *Menâkıbu Ebî Hanîfe*'sinden: Ebû Hanîfe şöyle dedi: Ben ve Hammâd, A'meş'i kaşılamak üzere Kûfe dışına çıktık. Akşam namazı için abdest alacak su bulamadık. Bunun üzerine Hammâd vaktin başlangıcında teyemmüm ile namaza fetvâ verdi. Ben de: Namazı vaktin sonuna geciktirelim. Suyu bulamazsak teyemmüm alırız, diyerek vaktin sonunu bekledim. Vaktin sonunu beklerken su bulundu. Ebû Hanîfe'nin Hammâd'a muhalefet ettiği ilk konu budur”.

¹⁰⁸³ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 451-452; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 474; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, ss. 83, 86; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1496; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. V, ss. 231-239; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 80a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 321-322; Aras, “Hammâd b. Ebû Süleyman”, *DİA*, İstanbul, 1997, c. XV, ss. 484-486.

¹⁰⁸⁴ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 451-452; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 474; Nesâî, *a.g.e.*, s. 8; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 137; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, ss. 83, 86; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1496; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. V, ss. 231-239; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 80a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 321-323; Aras, “Hammâd b. Ebû Süleyman”, c. XV, ss. 484-486.

Kefevî, onun cömertliğini şöyle anlatır: “Hammâd Ramazan ayında her akşam elli kişiyi iftara davet eder, bayram günü olunca her birine elbise giydirir ve 100 dirhem verirdi”.

Hammâd’ın, Kûfe’nin fıkıh alanında ne kadar önde olduğunu anlatmak için bir hac dönüşü kendisini karşılayanlara şöyle dediği rivayet edilir: “Sevinin, ey Kûfeliler! Atâ, Tâvûs ve Mücahid’i gördüm. Sizin çocuklarınız, hatta çocuklarınızın çocukları onlardan daha fakihtir.”¹⁰⁸⁵

Kitâbu’l-Âsâr’da 11, *el-Asl*’da 125, *el-Ümm*’de 1, *Mesâilü’l-İmam Ahmed bin Hanbel*’de 6 yerde Hammâd bin Ebû Süleymân’a atıfta bulunulmuştur.¹⁰⁸⁶ Hammâd bin Ebû Süleymân’ın, İmam Muhammed’in *el-Asl*’ında yer alan bazı fetvâları şöyledir:

Ebû Hanîfe dedi ki: Yolcu olan kimsenin yanında abdest alacak kadar su olduğu halde elbisesine kan bulaşsa, su ile kanı temizlemesine, namazı teyemmüm ile kılmasına, Hammâd ise, su ile abdest almasına ve kanı yıkamamasına fetvâ vermiştir. Sığır sayısı otuzdan az ise zekat verilmemesine, otuza ulaşınca bir yaşında bir sığır verimesine fetvâ vermiştir; karı koca yakın akraba hükmünde olması sebebiyle birbirine yaptıkları hibeden dönmeyeceklerine fetvâ vermiştir; Mecûsînin köpeği veya tazısı ile Müslümanın yaptığı avın yenilebileceğine fetvâ vermiştir.¹⁰⁸⁷

31. *Kelbî* (v. 146/763), *Ebü’n-Nadr Muhammed bin Sâib bin Bişr bin Amr el-Kelbî el-Kûfî*

Tarihi kesin olmamakla birlikte 66/685 yılından önce Kûfe’de doğmuştur. Kabilesine nisbetle Kelbî, babasına nisbetle İbnü’s-Sâib olarak anılmıştır.¹⁰⁸⁸ Kefevî’nin nesep âlimi ve tefsir sahibi olarak naklettiği Kelbî, tarih ve dil alanlarında liyakat sahibi idi. Kûfe’de vefat etmiştir.¹⁰⁸⁹

Kefevî, Kelbî’yi Tâbîin ketîbesi içinde zikretmekle birlikte onun fikhî yönünü gösteren herhangi bir nakilde bulunmaz. Oğlu Hişâm’ın nesep ilmi sahasında oldukça yetkin olduğunu gösteren nakilde bulunur.¹⁰⁹⁰ Kelbî’nin rivayette bulunduğu kişiler arasında başta kardeşleri Süfyân ve Seleme olmak üzere, Ebû Salih Bâzam Mevlâ

¹⁰⁸⁵ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 80b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 322-323.

¹⁰⁸⁶ Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu’l-âsâr*, ss. 485-536; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 230; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 469.

¹⁰⁸⁷ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. I, s. 84; c. II, s. 77; c. III, s. 361; c. V, s. 350.

¹⁰⁸⁸ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 478-479; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 535-536; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. VI, ss. 248-249; ez-Zehebî, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, c. IX, ss. 178-181.

¹⁰⁸⁹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 81a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 327.

¹⁰⁹⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 81a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 327.

Ümmü Hânî, Şa‘bî, Asbağ bin Nübate gibi pek çok kimse mevcuttur. Başta oğlu Hişâm olmak üzere, Süfyân bin Uyeyne, Süfyân es-Sevrî, Hammâd bin Seleme, İbnü’l-Mubarek, İbn Cüreyc ve İbn İshâk dahil pek çok kimse kendisinden rivayette bulunmuştur. Sika olup olmadığı tartışılan, hatta metruk olmakla itham edilen Kelbî hakkında kaynaklarda muhtelif görüşler mevcuttur.¹⁰⁹¹

Kefevî, Kelbî’nin fıkına dair bilgi vermemekle birlikte, *el-Asl*’da 15, *el-Ümm*’de 3 yerde kendisine atıfta bulunulmuştur.¹⁰⁹² İmam Muhammed’in *el-Asl*’ında Kelbî’ye yapılan bazı nakiller şöyledir:

Hz. Peygamber (s.a.v.) sefere çıkacağı zaman hanımları arasında kura çektiğini nakletmiştir; Resûlullah (s.a.v.) döneminde humusun (beşte bir olarak alınan vergi) Allah ve Resûlune, yakın akrabaya, miskinlere, yetimlere ve yolda kalmış olanlara eşit miktarda beş parçaya bölündüğünü, râşid halifeler döneminde ise yetimler, miskinler ve yolda kalanlar olmak üzere üç parçaya bölündüğünü nakletmiştir; erkek mi kadın mı olduğu anlaşılamayan şekilde doğan kişinin mirasının Resûlullah’a (s.a.v.) sorulması ve onun da “idrarını yaptığı yere göre miras alacağını” söylediğini nakletmiştir.¹⁰⁹³

3.2.4. Basra

32. *Ebü’l-Esved Zâlim bin Amr bin Süfyân*¹⁰⁹⁴ *bin Cendel ed-Düelî el-Basrî* (v. 69/688)

Annesi Kinâne oğullarından olan Ebü’l-Esved’in doğum tarihine dair bilgi mevcut değildir. Kur’ân-ı Kerim’i Hz. Ali’den öğrenen Ebü’l-Esved, Arap dili ve edebiyatı hakkında geniş malumata sahiptir. 85 yaşında Basra’da vefat etmiştir.¹⁰⁹⁵

Kefevî, onu Basra kadısı Tâbiîn’in büyüklerinden olarak takdim eder.¹⁰⁹⁶ es-Simnânî de onu Basra kadıları listesine almıştır.¹⁰⁹⁷ Abdullah bin Abbâs Basra Valisi iken Ebü’l-Esved’i kâdı olarak tayin etmiş Hz. Ali de onaylamıştır.¹⁰⁹⁸

¹⁰⁹¹ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 478-479; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 535-536; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. VI, ss. 248-249; ez-Zehebî, *Tehzibu’l-Tehzib*, c. IX, ss. 178-181; Cerrahoğlu, “Kelbî, Muhammed b. Sâib”, *DİA*, Ankara, 2002, c. XXV, ss. 205-206.

¹⁰⁹² Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 241; eş-Şâfiî, *a.g.e.*, c. XI, ss. 294-295.

¹⁰⁹³ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. III, s. 272; c. VII, s. 422; c. IX, s. 321.

¹⁰⁹⁴ Kefevî’de Süleyman olarak kayıtlıdır. Bkz. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 69b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 283.

¹⁰⁹⁵ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. IX, s. 98; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 434-435; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. IV, ss. 81-86; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 69b-70a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 283-285; Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Ebü’l-Esved ed-Düelî”, *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, ss. 311-313.

¹⁰⁹⁶ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 69b-70a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 283.

¹⁰⁹⁷ es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1499.

Sika bir kimse olan Ebü'l-Esved, Hz. Ömer başta olmak üzere Ali bin Ebû Tâlip, Übeyy bin Ka'b, Ebû Zer, Abdullah bin Mes'ûd, Zübeyr bin Avvâm gibi pekçok sahabîden rivayet etmiştir. Yahyâ bin Ya'mer, İbn Büreyde, Ömer Mevlâ Gufre ve diğerleri de kendisinden rivayette bulunmuşlardır.¹⁰⁹⁹

Yapılan incelemede İmam Mâlik'in *Muvatta*'nda, İmam Ebû Yûsuf'un *el-Âsâr*'ında, İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında, Sahnûn'un *el-Müdevvene*'sinde İmam Şâfiî'nin *el-Ümm*'ünde ve Ahmed bin Hanbel'in *Mesâil*'inde Ebü'l-Esved'e yapılan herhangi bir atıfa rastlanılmamıştır.

33. *Ebu'l-Âliye er-Riyâhî*, (v. 90/709), *Ebu'l-Âliye Rufey' bin Mihrân er-Riyâhî el-Basrî*

Kendi ifadesiyle Riyâhîoğullarından bir kadının azatlısı olup, Hz. Peygamber dönemine yetişmiş, Hz. Ebû Bekir döneminde müslüman olmuştur. Kölelik döneminde Kur'ân-ı Kerîm okumayı ve Arap yazısını öğrendiğini, Basra'da sahabeden rivayet edenleri dinlemekle yetinmeyip, onları dinlemek üzere Medineye gittiğini nakletmiştir. Hz. Ömer'in meclisine katıldığını ve ondan en çok: "Allah'ım bize âfiyet ver, sıkıntı ve kederleri bizden uzak eyle" duasını işittiğini ifade etmiştir. Basra'da kıraât ve tefsir dersleri yanında fıkıhla da iştigal etmiştir. Esprili kişiliği olan Ebu'l-Âliye Basra'da vefat etmiştir.¹¹⁰⁰

Ebu'l-Âliye, Basra fukahası ve kadıları arasında takdim edilmekte, Kefevî de onun kâdılar zincirinin bir halkası olması yanında fakîh ve fetvâ ehli bir kişi olduğunu ifade etmektedir. Sika bir kimse olan Ebu'l-Âliye, Hz. Ömer, Übeyy bin Ka'b, Hz. Ali, İbn Mes'ûd, Âişe, Zeyd bin Sâbit, İbn Abbâs gibi öncü sahabîlerden hadîs-i şerîf öğrenmiştir. Hz. Ömer'e Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını üç defa okuduğu da rivayet edilen Ebu'l-Âliye, kıraâtî İbn Abbâs, Zeyd bin Sâbit ve Übey bin Ka'b'dan arz yoluyla aldığı

¹⁰⁹⁸ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, s. 98; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 434-435; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, ss. 81-86; Topuzoğlu, *a.g.m.*, c. X, ss. 311-313.

¹⁰⁹⁹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, s. 98; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 434-435; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1499; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, ss. 81-86; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 69b-70a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 283-285; Topuzoğlu, *a.g.m.*, c. X, ss. 311-313.

¹¹⁰⁰ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. 9, ss. 111-116; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 454; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 120; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 88; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1499; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, ss. 207-213; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 67a-b; *Ketâib (T)*, c. 1, ss. 272-273; Abdullah Aydemir, "Ebû'l-Âliye er-Riyâhî", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, s. 292.

rivayet edilir. Halid el-Hizza', Âsım el-Ehvel ve pekçok kişi de kendisinden rivayette bulunmuşlardır.¹¹⁰¹

Yapılan taramada Ebu'l-Âliye *el-Müdevvene*'de 1 defa zikredilmiştir. *Kitâbu'l-Âsâr* başta olmak üzere, *el-Asl*, *el-Ümm*, *Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel*'de kendisine yapılan bir atfa rastlanılmamıştır.

34. *Hasan-ı Basrî, Ebû Saîd Hasan bin Ebü'l-Hasan (Yesâr) el-Basrî (v. 110/728)*

Annesi Ümmü Hasan, Efendimizin eşlerinden Ümmü Seleme'nin azatlısı ve yardımcısı, babası Yesâr Irak'ın fethi esnasında Basra civarındaki Meysân kasabasından Medine'ye getirilen esirlerden olduğu, efendisi tarafından azad edildiği için de Ensârî olarak anıldığı rivayet edilmektedir. Hasan-ı Basrî Hz. Ömer hilafetinin sonuna doğru 642 yılında Medine'de dünyaya gelmiş, Ümmü Seleme başta olmak üzere pek çok sahabinin duasına mazhar olmuştur. Annesinin dışarıda olduğu zamanlarda küçük Hasan'ın, müminlerin annesi Ümmü Seleme'nin göğsünü emdiği bu bereketle zühd, zeka, bilgi ve hitabet yönünün mükemmel olduğu rivayet edilmektedir.¹¹⁰²

89 yaşında Basra'da vefat eden Hasan-ı Basrî, güzel ahlaklı, bilgili, itibarlı, derin anlayışlı, ibadete düşkün olup Tâbiîn'in ileri gelenlerindendir. Geniş ilmi ile vaazlarında zühde vurgu yaparak, dünyayı zemmetmesi onun geniş kitlelerce kabul görmesine vesile olmuştur. Bu durum onun tarikat silsilelerinde mühim yer edinmesini de sağlamıştır. Kefevî, cehrî zikir yapan tekkelerin silsilesinin ona bağlandığını, Dâvûd-i Tâî'nin hocası Habîb el-A'cemî'nin onun talebesi olduğunu nakletmektedir.¹¹⁰³

Ömer bin Abdülazîz halife olunca başarılı olabilmek ve doğru yoldan ayrılmamak için nasihat ve tavsiye istemek üzere Hasan Basrî'ye mektup yazmış o da cevabî yazısında, takvâ sahibi olmak, Allah korkusu taşımak, hayâ duygusunu yitirmemek, Allah'a karşı cüretkâr olmamak gibi çok ibretâmiz nasihatler yapmıştır.¹¹⁰⁴

¹¹⁰¹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, ss. 111-116; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 454; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 120; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 88; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1499; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, ss. 207-213; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 67a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 272-273; Aydemir, *a.g.m.*, c. X, s. 292.

¹¹⁰² İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, ss. 157-161; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 63b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 255-256; Tahsin Görgün, "Hasan-ı Basrî", İstanbul, 1997, *DİA*, c. XVI, ss. 303-305.

¹¹⁰³ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, ss. 157-161; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 63b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 255-256; Görgün, *a.g.m.*, c. XVI, ss. 303-305.

¹¹⁰⁴ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, ss. 157-161; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 63b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 255-256; Görgün, *a.g.m.*, c. XVI, ss. 303-305.

Şîrâzî ve es-Simnânî onu Basra fakîhi ve kadısı olarak takdim etmiştir.¹¹⁰⁵ İbn Hibbân, onun sahabeden 120 kişi ile görüşüğünü, Kur’ân-ı Kerîm, fıkıh ve edebiyata vakıf olduğunu belirtmiştir. Katâde bin Diâme, Vâsıl bin Atâ, Mâlik bin Dînâr, Eyyûb es-Sahtiyânî öğrencileri içinde en çok bilinenleridir.¹¹⁰⁶

Hasan-ı Basrî’nin kader konusunda farklı bir görüş ortaya attığı söylene de sonradan ondan vazgeçtiği rivayet edilmektedir. Ona, aslında Vâsıl b. Atâ’ya ait olan bir kader risalesi nisbet edilmişse de, bu risalenin onun adına uydurulmuş olduğu ve Hasan Basrî’nin kader konusunda selefe muhalefet etmeyip hayır ve şerrin Allah’tan olduğuna inandığı Şehristânî tarafından ifade edilmektedir. Müslümanların kanını haksız yere dökp sonra da ‘Yaptıklarımız Allah’ın kaderiyedir’, diyen zalim idarecilerin bu tavrı kendisine sorulduğunda, ‘Allah düşmanları, yalan söylemişler’ demiştir.¹¹⁰⁷

Hasan Basrî Emevîler döneminde bir yıl kadılık yapmış, bunun dışında herhangi bir resmi görev almamıştır. Bununla birlikte fetvâ vermekten kaçınmamış, gelen sorulara cevap vermiştir. Nesâî ve İbn Hibbân onu Basralı Tâbiîn fakihleri arasında zikretmiştir.¹¹⁰⁸

İlmî kudreti ve yorum gücü oldukça yüksek olduğu anlaşılan Hasan Basrî’nin teâruz ettiği düşünülen nasları uzlaştırma konusunda oldukça mahir olduğu da nakledilmektedir. Nitekim Hz. Ali’nin “*Hata eden müctehit cehennemdedir*” ifadesi karşısında ağlayan İyâs bin Muâviye’ye Enbiyâ Sûresi’nin 78 ve 79. âyetlerini okuyarak şöyle cevap vermiştir: “Bak Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman müctehid idi. Her ikisi de ictihad etti. Ancak Hz. Dâvûd hata yaparken Hz. Süleyman isabet etti. Allah (c.c.) her ikisini de övdü. O zaman Hz. Ali’nin bu sözü, ictihad ehli olmadığı halde ictihad edenlerle ilgilidir.”¹¹⁰⁹

Büyük günah meselesinin tartışıldığı, Mutezile’nin büyük günah sahibini ne mümin ne kâfir saydığı; başka bir gurubun onu kâfir kabul ettiği, mürcie’nin ise onu mümin saydığı bir ortamda Hasan Basrî orta bir yol tutarak bu durumdaki kişinin tevbe

¹¹⁰⁵ eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 87; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1499.

¹¹⁰⁶ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. IX, ss. 157-178; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 61b-63b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 248-256; Uludağ, “Hasan-ı Basrî”, *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, ss. 291-293; Görgün, *a.g.m.*, c. XVI, ss. 303-305.

¹¹⁰⁷ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. IX, ss. 157-178; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 61b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 248-256; Uludağ, “Hasan-ı Basrî”, c. XVI, ss. 291-293; Görgün, *a.g.m.*, c. XVI, ss. 303-305.

¹¹⁰⁸ Nesâî, *a.g.e.*, s. 9; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 113.

¹¹⁰⁹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 61b-63b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 248-249.

etmeden ölmesi halinde mümin olmakla birlikte cehenneme gideceğini, ancak azabının daha hafif olacağını söylemiştir.¹¹¹⁰

Müşavere konusundaki naslardan hareketle müşaverenin önemine işaret eden Hasan Basrî, istişare edenlere mutlaka Allah'ın doğruyu nasip edeceğini, ancak istişarenin hakkında Kitap ve Sünnetten delil bulunmayan konularda olacağını, nas varken istişareye gerek olmadığını ifade etmektedir.¹¹¹¹

Büyük bir alim olmasına rağmen "Hikmet müminin yitik malıdır" fehvasınca, hikmet gördüğü söz ve ifadeleri kimden gelirse gelsin almıştır. Nitekim bir gün Haccâc'ın, 'Yaratılış gayesi dışında bir saat geçiren kimsenin ömrü boyunca üzülmesi gerekir', dediğini duyunca şöyle demiştir: 'Bu söz sırtımı inceltti'.¹¹¹²

Muhammed Revvâs Kal'acı Hasan-ı Basrî'nin fikhî görüşlerini *Mevsü'atü fikhî Hasan el-Basrî* adı altında tek bir cilt halinde toplamış ve neşretmiştir.¹¹¹³ *el-Muvatta*'da 1, *Kitâbu'l-Âsâr*'da 4, *el-Asl*'da 59, *el-Müdevvene*'de 59, *el-Ümm*'de 48, *Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel*'de 24 yerde Hasan el-Basrî'ye atıfta bulunulmuştur.¹¹¹⁴ İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvâları şöyledir:

Mecûsilerin dokuduğu elbise yıkanmadan onunla namaz caiz olur; kişi nakit olmaksızın asli ihtiyaçlarından evi, yardımcısı, ineği ve silahı bile olsa zekat alabilir; gümüşle borçlanan altınla borcunu ödeyemez; ancak çarşıda altını gümüşe çevirdikten sonra borcunu ödeyebilir; alış veriş yetkisi varsa Müslüman zimmî ile ortaklık yapabilir; Benû Tağleb kabilesinin kestiği kurbanlar yenebilir, kadınlarıyla evlenmek helaldir.¹¹¹⁵

35. Muhammed bin Sîrîn (v. 110/729), Ebû Bekir Muhammed bin Sîrîn el-Enesî el-Ensârî el-Basrî

Kefevî, babası Sîrîn'in Mugîre bin Şu'be'nin Irak fethi esnasında Basra civarındaki Meysân kasabasından Hasan-ı Basrî ile birlikte Medine'ye getirilen esirler arasında nakletmekle birlikte, İbn Sîrîn aynı bölgedeki Aynü't-temr'den olduğunu belirtir. Enes bin Mâlik'in hissesine düşen Sîrîn, efendisi ile mükatebe yoluyla anlaşarak azad olunmuştur. Azad olma hadisesinde Hz. Ömer'in duasına mazhar olduğu

¹¹¹⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 61b-62b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 250-251.

¹¹¹¹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 63b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 252.

¹¹¹² İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, ss. 157-178; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 61b-63b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 248-256; Uludağ, "Hasan-ı Basrî", c. XVI, ss. 291-293; Görgün, *a.g.m.*, c. XVI, ss. 303-305.

¹¹¹³ Kalacî, *Mevsü'atü fikhî'l-Hasan el-Basrî*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut/Lübnan, 2007.

¹¹¹⁴ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, s. 522; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 228; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, ss. 468-469.

¹¹¹⁵ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. I, s. 69; c. II, s. 95; c. III, s. 22; c. IV, s. 118; c. V, s. 402.

da nakledilir. İbn Sîrîn daha çok rüya tabirciliği öne çıkarılmakta olsa da şiir ve hesaba olan vukufu da bilinmektedir. Enes bin Mâlik'in vasiyeti üzerine onu yıkamıştır. Esprili ve mütebessim kişiliği olan İbn Sîrîn 110/729'da Basra'da vefat etmiştir.¹¹¹⁶

Nesâî ve İbn Hibbân gibi kaynaklar onu Basra fakihleri arasında zikretmiştir. Fakîh, hüccet, âlim, edîp, vera' sahibi olan İbn Sîrîn, Ebû Hüreyre, Enes bin Mâlik, İmrân bin Husayn, İbn Abbâs, Adıyy bin Hâtım, İbn Ömer, Abîde es-Selmânî, Kâdî Şüreyh ve emsallerinden hadîs-i şerîf rivayet etmiştir. Katâde, Eyyûb es-Sahtiyânî, Yûnus bin Ubeyd, İbn Avn ve emsalleri kendisinden rivayette bulunmuşlardır.¹¹¹⁷

Kefevî, onun sahabe ile birlikte fetvâ verdiğini, icmâ'ı oluşturan ulemadan olduğunu ve ictihad ettiğini nakletmiştir.¹¹¹⁸ *Kitâbu'l-Âsâr*'da 1, *el-Asl*'da 29, *el-Müdevvene*'de 33, *el-Ümm*'de 42, *Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel*'de 5 yerde İbn Sîrîn'e atıfta bulunulmuştur.¹¹¹⁹ İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

Gümüş ile süslenmiş kılıcın nakit gümüş para ile veya vadeli satışı uygun değildir; ama altın para ile uygundur; Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hacamât yaptırdığını ve yapan kişiye ücretini ödediğini bu sebeple bu işlemin meşru olduğunu savunmuştur; eşya ve hazırda olmayan mal ile ortaklığı caiz görmemiştir; ensesine kılıçla vurulan ördeğin boynu besmele ile koparılsa helal olur; şüf'a hakkını sırasıyla o malın ortağına, sonra o malda müşterek hakkı olana, en son son olarak da komşuya ait saymıştır.¹¹²⁰

36. *Katâde bin Di'âme* (v. 117/735), *Ebü'l-Hattâb Katâde b. Di'âme b. Katâde es-Sedûsî el-Basrî*

Kefevî, A'meş ile Katâde'nin aynı yılda (60/680 veya 61) doğduğunu belirtir. Bedevî bir ailenin çocuğu olan Katâde, Şeybânîlerin Sedûs koluna mensuptur. Ailesi

¹¹¹⁶ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, ss. 118-120; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 443-444; Nesâî, *a.g.e.*, s. 9; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 113; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 88; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1500; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, ss. 606-622; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 66b-67a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 270-272; Ahmet Yücel, "İbn Sîrîn", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, ss. 358-359.

¹¹¹⁷ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, ss. 118-120; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 443-444; Nesâî, *a.g.e.*, s. 9; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 113; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 88; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1500; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, ss. 606-622; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 66b-67a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 270-272; Yücel, *a.g.m.*, c. XX, ss. 358-359.

¹¹¹⁸ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 66b-67a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 271-272.

¹¹¹⁹ Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-âsâr*, s. 272; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 242; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfîî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 476.

¹¹²⁰ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. I, s. 582; c. III, s. 433; c. IV, s. 62; c. V, s. 354; c. IX, s. 218.

Basra'ya göç eden Katâde'nin anadan doğma âmâ ve güçlü bir hafızaya sahip olduğu bilinmektedir. Hocası Hasan-ı Basrî'den on iki yıl ilim tahsil etmiş, öğrendiklerini ezberlemek suretiyle muhafaza etmiştir. Yaşadığı devirdeki siyasi olaylara karışmayıp ilim tahsili ve zühd içinde yaşamış olan Katâde'nin Vâsıt'ta çıkan veba salgınında vefat ettiği nakledilmiştir.¹¹²¹

Tefsir ilmine olan vukufu ile bilinen Katâde, şariat ilimleri yanında döneminde okutulan diğer ilimleri de öğrenmiştir. Muhaddislerce sika ve hâfız olarak takdim edilen Katâde, sahâbeden Enes bin Mâlik, Tâbiînden Saîd bin el-Müseyyeb, Hasan-ı Basrî, İbn Sîrîn Atâ bin Ebû Rebâh ve pek çok kimseden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden rivayette bulunanlar arasında Hemmâm bin Yahyâ, Ebân bin Yezîd, Eyyûb es-Sahtiyânî ve Ebû Hanîfe gibi döneminin seçkin kimseleri vardır.¹¹²²

İbn Hibbân ve Şîrâzî onu Basralı fakîh Tâbiîn arasında zikreder. Katâde'nin ilme düşkün olduğu, bu sebeple Kur'ân-ı Kerîm ve fıkıh sahasında döneminin seçkinleri arasına girdiği vurgulanır. Talebesi Ma'mer bin Râşid de fıkıhta Zührî, Hammâd ve Katâde'den daha bilgisini görmediğini söyler.¹¹²³

Kefevî, Katâde ile Ebû Hanîfe arasında geçen şu diyalogu *Muhîl-i Serahsî*'de Bâbu'l-meshi ale'l-huffeyn bahsinde nakleder:

“Katâde Kûfe'ye geldiğinde henüz çocuk olan Ebû Hanîfe onu ziyaret eder. Katâde sorar: Neredensin? Ebû Hanîfe “Kûfe'liyim” diye cevap verir. Bunun üzerine Katâde: (Kûfelileri kastederek) “Sen dinlerini paramparça edenlerden misin?” deyince, Ebû Hanîfe: “Hayır, ben iki büyüğü (Hz. Ebû Bekir ve Ömer'i kastederek) üstün tutuyor ve iki damadı seviyorum. Müttaki veya günahkar her müminin arkasında namaz kılıyorum. Günahı sebebiyle hiçbir kimseyi tekfir etmiyor, mümin olurken söylediği sözleri inkar etmedikçe hiçbir kimsenin dinden çıktığını söylemiyorum. Ve mest üzerine mesh yapmayı helal görüyorum” diye cevap verir. Bunun üzerine Katâde: (Üç defa) “Doğru söyledin” der.”¹¹²⁴

¹¹²¹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, ss. 228-230; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 462; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 121; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. V, ss. 269-283; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 76a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 305-306; Abdülhamit Birşık, “Katâde b. Diâme”, *DİA*, Ankara, 2002, c. XXV, ss. 22-23.

¹¹²² İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, ss. 228-230; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 462; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. V, ss. 269-283.

¹¹²³ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, ss. 228-230; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 462; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 121; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 89; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1497; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. V, ss. 269-283; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 76a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 305-306; Birşık, *a.g.m.*, c. XXV, ss. 22-23.

¹¹²⁴ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 76a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 305.

Kefevî, *el-Fetâva'z-Zahîriyye*'nin *Faslu Ahkâmi'l-mescid* bahsinde şu örneği nakleder:

Bazı alimler zimmîlere İslâm selâmı vermek caiz değildir, bazıları da selam verilerse cevaplamak caizdir dediler. Katâde şu âyet-i kerîme'yi okuyarak görüşünü tefsir etti: “Size bir selam verildiği zaman, ondan daha güzeliyle ... selam verin” kısmının Müslümanlara ait olduğunu, “veya aynı selamla karşılık verin” kısmının zimmîlere ait olduğunu söyler. Kitabın müellifi Zahîruddîn: Biz bu görüşle amel ederiz ve gıyabi selamlara ‘onların üzerine’ muhataplarımıza da ‘sizin üzerinize’ demekle yetiniriz. Bazı alimler: Beşeri münasebet kurduğumuz zamanlarda selam veririz, bunun dışında vermeyiz, dediler.¹¹²⁵

el-Asl'da 9, *el-Müdevvene*'de 16, *el-Ümm*'de 19, *Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel*'de 12 yerde Katade'ye atıfta bulunulmuştur.¹¹²⁶ İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvâları şöyledir:

Mudarabe akdinde zararın sermayeye ait olup mudaribe ait değildir; “Vârise vasiyyet yoktur” hadîs-i şerifini merfû olarak Ebû Kılâbe'den nakletmektedir; hunsâ idrarını hangi organından yapıyorsa ona göre miras alması gerekir, örnek olarak gösterilebilir.¹¹²⁷

37. *İyâs bin Muâviye* (v. 122/740), *Ebû Vâsile İyâs bin Muâviye bin Kurre bin İyâs*

Kefevî'nin Tâbiîn'in zahidleri arasında takdim ettiği İyâs 46/666 senesinde doğmuş olup, Mudar kabilesinin Müzeyne kolundandır. Dedesi Kurre sahabî, babası Muâviye de Tâbiîn'dendir. Babası Muâviye bin Kurre, oğlu İyâs'ın nasıl bir evlat olduğunu soran kişiye şu cevabı vermiştir:

“O ne güzel bir evlattır. Dünya işlerimi hallettiği gibi ahirete çalışabilmem için bana fırsat sunmaktadır.”¹¹²⁸

Kaynaklar onun dâhi seviyesinde zeki olduğunu ve problemleri çözme hususundaki metodunun örnek verildiğini kaydeder. İlim, anlayış, fazilet ve takva

¹¹²⁵ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 76a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 305-306.

¹¹²⁶ Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 241; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 476.

¹¹²⁷ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 62, 120; c. V, s. 424; c. IX, s. 322.

¹¹²⁸ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 467.

bakımından üstün bir şahsiyete sahip olan İyâs bin Muâviye Basra yakınındaki şehirlerden Vâsıt'ta muhtesip olarak görev yaparken vefat etmiştir.¹¹²⁹

Basra'nın ilim muhitinde babası başta olmak üzere Enes bin Mâlik, Sâid bin el-Müseyyeb, Hasan-ı Basrî ve emsali kimselerin derslerine katılarak fıkıh, tefsir ve hadis alanında yetişmiştir. Ömer bin Abdülazîz tarafından Basra kadılığına tayin edilen İyâs'ı, kaynaklar, Basra fukahâsı arasında nakletmiştir. Kadılık yaptığı dönemde adaletle hükmetmeğe çalışan, davaları uzatmadan karara bağlayan ve şahitlerin güvenilir olmasına özen gösteren İyâs, verdiği zeka ve nükte dolu kararlarla kendinden sonraki kadılara örnek olmuştur.¹¹³⁰

Kefevî, İyâs bin Muâviye'ye ait şu örnekleri zikretmiştir:

Ömer bin Abdülazîz, Basra valisi Adiy bin Ertâd'a mektup gönderir ve İyâs bin Muâviye ile Kâsım bin Rebî'a'nın ehliyet durumuna bakmak suretiyle birisini kadı tayin etmesini ister. İyâs valiye: Her ikimize de Hasan-ı Basrî ve İbn Sîrîn'in fikhını sor, der. Bunun üzerine Kâsım: Allah'a yemin olsun ki İyâs ben denfakihtir, eğer yalan söylüyorsam benden kadı olmaz, eğer doğru söylüyorsam hak onundur, der. İyâs Kâsım'a şöyle söyler: Bir insanı cehennem uçurumuna bırakacağına yalan yere yemin et de istiğfar edelim ve korktuğumuz (kadılıktan) kurtulalım. Bunun üzerine vali İyâs'ı kadı olarak tayin eder.¹¹³¹

İyâs bin Muâviye kadı olduktan sonra Hasan-ı Basrî ziyaretine gider ve onun ağladığını görünce sebebini sorar. İyâs da Hz. Ali'nin "ictihad eder de hata ederse cehennemdedir" sözü beni ağlattı der. Hasan-ı Basrî şöyle söyler: bu söz ictihada ehil olmayan kişiler veya ictihad dışı konularda ictihad edenler içindir. Allah Teâlâ'nın Dâvûd ve Süleyman Peygamberler hakkında: "Dâvûd'u ve Süleyman'ı da an. Bir zamanlar, (zarar görmüş) bir ekin konusunda hüküm veriyorlardı. Bir topluluğun koyun sürüsü, geceleyin başıboş bir vaziyette bu ekinin içine dağılıp ziyan vermişti. Biz de onların hükmüne tanık idik. Süleyman'ın dava konusunu iyi anlamasını sağladık. Her

¹¹²⁹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, ss. 232-234; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. V, s. 155; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 79a-80a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 318-320; Ahmet Ağırakça, "İyâs b. Muâviye", *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIII, s. 498.

¹¹³⁰ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, ss. 232-234; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 467; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 182; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 1498-1499; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, s. 155; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 79a-80a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 318-320; Ağırakça, *a.g.m.*, c. XXIII, s. 498.

¹¹³¹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 79a-80a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 318-319.

birine de hükmetme yeteneği ve ilim verdik.” (Enbiyâ Sûresi, 21/78-79) Her ikisi de ictihad etmiş ancak Süleyman (a.s.) isabet etmiştir.¹¹³²

Yapılan incelemede İmam Mâlik’in *Muvatta*’nda, İmam Ebû Yûsuf’un *el-Âsâr*’ında, İmam Muhammed’in *el-Asl*’ında, İmam Şâfiî’nin *el-Ümm*’ünde İyâs bin Muâviye’ye yapılan herhangi bir atıfa rastlanılamamıştır. *el-Müdevvene*’de 1, *Mesâilü’l-İmam Ahmed bin Hanbel*’de 3 yerde İyâs bin Muâviye’ye atıfta bulunmuştur.¹¹³³

3.2.5. Şam

38. *Ömer bin Abdülaziz (v. 101/720), Emîrülmüminîn, Seyyidü’t-Tâbiîn Ebû Hafs Ömer b. Abdülazîz b. Mervân b. Hakem el-Emevî*

Ümmü Âsım olarak bilinen annesi Hz. Ömer’in torunu olup babası Abdülazîz bin Mervân Mısır valisidir. Medine’de 61/680 yılında dünyaya gelmiş olan Ömer bin Abdülazîz’in çocukluk günleri sahâbe ortamında geçmiştir. Burada dayısı İbn Ömer ve Enes bin Mâlik gibi nice sahabîler onun yetişmesinde etkili olmuştur. Gençlik dönemini Mısır’da babasının yanında geçiren Ömer, Halife Abdülmelik’in kızı Fâtıma ile 86/705 yılında evlenmiş ve 87/706’da Hicâz valisi olmuştur. İstişareye çok değer veren Ömer, ilk iş olarak Medine’nin on fakihini kendisine danışma kurulu olarak seçmiştir. Irak valisi Haccâcî eleştirdiği için yedi yıla yakın bir zamandır sürdürdüğü Hicâz valiliğinden alındı. Halife Süleyman onu veliaht tayin edince istememesine rağmen 99/717 senesinde halîfeği kabul etti. Kefevî’nin râşid halîfe olarak sunduğu Ömer, dünya malına değer vermemiş, unutulmaya yüz tuttuğu söylenen sünnetleri ihya etmiş, dedesi Hz. Ömer gibi adalet için çalışmış ve Humus nahiyyelerinden Deyrusem‘ân’da (101/720) vefat etmiştir.¹¹³⁴

Nesâî onu Medine’li Tâbiîn fakihleri arasında, İbn Hibbân ise meşhur Şâm alimleri arasında nakleder.¹¹³⁵ Kefevî, verdiği başlıkta Ömer bin Abdülazîz’i fakîh ve müctehid olarak takdim eder. Namaz kılmasına engel olacağı endişesiyle mahpusun kelepçelenmesini yasaklayan, ilk defa misafirhane kuran, yolda kalanlara belirli bir hisse ayıran ve Emevîlerin Hz. Ali ve evladı hakkındaki sözlerini hutbelerden kaldıran da Ömer bin Abdülazîz’dir. Allah’a itaat edene itaatin vacip olduğunu, isyan edene ise

¹¹³² Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 79a-80a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 319.

¹¹³³ Bkz. Sahnûn, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 467.

¹¹³⁴ es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1490; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 76b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 309-310; Yiğit, “Ömer b. Abdülazîz”, *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIV, ss. 53-54.

¹¹³⁵ Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 209.

itaat gerekmediğini söylemiştir. Ömer bin Abdülazîz, şeriata dayanmayan vergilerin tamamını kaldırmış, haraç arazilerinin Müslümanlara ait olduğu içtihadı ile satışını yasaklamıştır. Müslüman olanlardan cizyenin kalkacağına, valilerin ticaret yapamayacağına ve hediye kabul edemeyeceğine hüküm vermiştir. İnsan hayatını ve organını ilgilendiren idam ve el kesme cezalarının sadece kendi onayı ile geçerli olmasını hükme bağlamıştır. Abdullah bin Ömer, Abdullah bin Cafer bin Ebû Tâlip, Sâib bin Yezîd, Sehl bin Sa‘d, Enes bin Mâlik gibi kimselerden rivayet etmiş, Zührî, Recâ bin Hayve, Eyyûb es-Sahtiyânî ve emsalleri de ondan rivayette bulunmuşlardır.¹¹³⁶

Kefevî, Hassâf'ın *Edebü'l-kadâ*'sında rüşvet bahsinde Hasan bin Rüstem'in, Ömer bin Abdülazîz'e "Resûlullah (s.a.v.) hediye kabul ediyordu siz niçin kabul etmiyorsunuz?" diye sorduğunu nakleder. Ömer bin Abdülazîz şöyle cevap vermiştir:

"O dönemde hediye veren iltimas beklemiyordu. Şimdi ise iltimas beklediği için hediye olmaktan çıkıp rüşvet oluyor, diye cevap verir."¹¹³⁷

Böylece devlet adamının hediye almasının rüşvete dönüşmesine dikkat çekmiştir.

el-Muvatta'da 2, *el-Asl*'da 7, *el-Müdevvene*'de 150, *el-Ümm*'de 61, *Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel*'de 1 yerde Ömer bin Abdülazîz'e atıfta bulunulmuştur.¹¹³⁸ İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvâları şöyledir:

Ömer bin Abdülazîz Hristiyan olan kölesini azad eder ve köle ölür. Mevlası olduğu halde, din ayrılığının mirasa mani olduğuna hükmederek, kölenin mirasının beytülmale verilmesine fetvâ verir; yangın veya başka sebeple birlikte aynı anda vefat edenlerin birbirine varis olamayıp dirilerin varis olacağına hükmetmiştir; müdebber kölenin işlediği cinayetin malî sorumluluğunu efendisine ait kılmıştır; mükrehin talakının geçerli olduğuna hükmetmiştir.¹¹³⁹

¹¹³⁶ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VII, ss. 324-397; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 362-363; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 64; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. V, ss. 114-148; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 76b-79a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 309-317; Yiğit, "Ömer b. Abdülazîz", c. XXXIV, ss. 53-55.

¹¹³⁷ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 78a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 313.

¹¹³⁸ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 240; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 475.

¹¹³⁹ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. V, s. 73; c. VI, ss. 86, 433; c. VII, s. 298.

39. *Ebû Kılâbe* (v. 104/722), *Ebû Kılâbe Abdullah b. Zeyd b. Amr el-Cermî el-Basrî*

Kudâa kabilesinin bir kolu olan Cermoğulları'ndandır. Basra'da doğmuş olan Ebû Kılâbe hadis öğrenme uğruna Mekke, Medine ve Şam gibi ilmî hayatın yoğun olduğu merkezlerde dolaşmıştır. Haccâc'ın kadılık teklifinden kurtulmak gayesiyle Şâm civarındaki Dariyyâ kasabasına yerleşmiş ve burada vefat etmiştir.¹¹⁴⁰

Tâbiîn fakihlerinden olan Ebû Kılâbe kadılık yapma liyakatini haiz olmasına rağmen, sorumluluğundan dolayı kadılıktan kaçınmıştır. Onun fıkha olan liyakati dönemindeki ulema ve ümera tarafından kabul edilmiştir.¹¹⁴¹ Kefevî, Ebû Kılâbe'nin kadılığın riskini anlatan görüşünü nakleder. Şöyle ki: kadı denize dalan dalgıçlara benzer. Ne kadar iyi yüzerse yüzün boğulması an meselesidir. Kefevî, Ebû Hanîfe'nin bu benzetmeyi bildiğini, kadılığı reddettiği zaman Ebû Yûsuf'a bu sözün benzerini söylediğini zikreder: "Şayet denizi yüzerek geçmem emredilseydi elbette ona güç yetirirdim."¹¹⁴²

Sika olduğu ittifakla kabul edilen Ebû Kılâbe, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Ebû Hüreyre, Semüre b. Cündeb, Enes b. Mâlik gibi sahâbîlerin yanında Tâbiîn'in bir kısmından da hadis rivayet etmiştir. Hadis öğrettiği talebeleri arasında kendisine kütüphanesini vasiyet ettiği Eyyûb es-Sahtiyânî başta olmak üzere, Katâde b. Diâme, Sâbit b. Eslem el-Bünânî, Yahyâ b. Ebû Kesîr ve Âsım el-Ahvel gibi Tâbiîn neslinden pek çok kimse vardır. Rivayet ettiği hadisler Kütüb-i Sitte'de yer almaktadır.¹¹⁴³

el-Asl'da 3, *el-Müdevvene*'de 4, *el-Ümm*'de 23, *Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel*'de 4 yerde Ebû Kılâbe'ye atıfta bulunulmuştur.¹¹⁴⁴ İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvâları şöyledir:

¹¹⁴⁰ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, ss. 182-183; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 446; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 89; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, ss. 468-470; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 80a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 320; Ali Osman Ateş, "Ebû Kılâbe el-Cermî", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, s. 176.

¹¹⁴¹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, ss. 182-185; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 446-447; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 89; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, ss. 468-475; Ateş, *a.g.m.*, c. X, ss. 176-177.

¹¹⁴² Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 80a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 320-321.

¹¹⁴³ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, ss. 182-185; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 446-447; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 89; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, ss. 468-475; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 80a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 320-321; Ateş, *a.g.m.*, c. X, ss. 176-177.

¹¹⁴⁴ Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 225; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 476.

Kölesinden başka malı olmayan bir kimsenin ölümü esnasında kölesini azad ettiği ve Resûlullah'ın (s.a.v.) bunu vasiyet kabul ederek üçte birini geçerli kıldığı, kalan üçte iki için kölenin çalışmak suretiyle özgürlüğünü satın alması gerektiğini söylemiştir; "Vârise vasiyyet yoktur" hadîs-i şerifini merfu olarak rivayet etmiştir; mükrehin talakını geçerli kabul etmiştir.¹¹⁴⁵

40. *Mekhûl eş-Şâmî (v. 112/730), Ebû Abdullâh Mekhûl bin Ebû Müslim Şehrâb bin Şâzel eş-Şâmî ed-Dımaşkî el-Hüzelî*

Kefevî, onun Kabil asıllı olup Hüzeyl kabilesinden bir hanımefendinin azadlısı olduğunu belirtmektedir.¹¹⁴⁶ Mekhûl'ün ilim yolculuğu Mısır, Irak, Hicâz ve Şâm bölgelerinde geçmiştir. Bu bölgelerde bulunan sahabe ve Tâbiîn uleması onun hocaları olmuştur. Dımaşk'a yerleşen Mekhûl buradaki ikameti sebebiyle eş-Şâmî nisbesiyle anılmış ve burada döneminin en önemli ilim halkalarından birini oluşturmuştur. Resmi görevlere rağbet etmeyip, kadılık görevinden kaçınan Mekhûl Dımaşk'ta vefât etmiştir.¹¹⁴⁷

Nesâî, İbn Hibbân ve ez-Zehebî onu Şamlı Tâbiîn fakihleri arasında zikreder. Ebû'd-Derdâ ve Muâz bin Cebel'den sonra Şâm bölgesinin fakîhi ünvanını aldığı kabul edilir. Zührî, Mekhûl'u döneminin seçkin Tâbiîn uleması ile birlikte zikreder ve fıkıh alanındaki ehliyetini şu sözlerle ortaya koyar. Zamanımızda dört büyük alim vardır: Medine'de Saîd bin el-Müseyyeb, Kûfe'de Şa'bî, Basra'da Hasan-ı Basrî, Şâm'da Mekhûl. Mekhûl'ün Şâm ulemasının en fakîh alimi olarak Zührî'den üstün olduğu nakledilir. Sika olduğu kabul edilen Mekhûl, Enes bin Mâlik, Vâsile bin Eska' ve Ebû Hinde ed-Dârî'den hadis rivayet etmiştir.¹¹⁴⁸

Kefevî, Mekhûl'ün rivayet ettiği bir hükmü nakleder. Kıtlik senesinde hırsızlık yapan kişinin elinin kesilmemesi ile ilgili hükmün şu hadîs-i şerîf'ten istinbât edildiğini rivayet eder: "Aç kaldığı için çalmak zorunda kalan kişinin eli kesilmez".¹¹⁴⁹

¹¹⁴⁵ Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. V, ss. 71, 424; c. VII, s. 299.

¹¹⁴⁶ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 76b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 307.

¹¹⁴⁷ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, ss. 456-457; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 425-453; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. V, ss. 155-160; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 76b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 307-309; Eyyüp Said Kaya, "Mekhûl b. Ebû Müslim", *DİA*, Ankara, 2003, c. XXVIII, ss. 552-553.

¹¹⁴⁸ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, ss. 456-457; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 425-453; Nesâî, *a.g.e.*, s. 10; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 127; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 75; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1500; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. V, ss. 155-160; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 76b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 307-309; Kaya, *a.g.m.*, c. XXVIII, ss. 552-553.

¹¹⁴⁹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 76b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 307-308.

el-Asl'da 8, *el-Müdevvene*'de 31, *el-Ümm*'de 18, *Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel*'de 9 yerde Mekhûl'e atıfta bulunulmuştur.¹¹⁵⁰ İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvâları şöyledir:

Ubeyde bin Cerrâh'ın Şam'ın fethinden sonra oradaki Hristiyanlarla yeni kilise yapmamak ve eski kiliselerine eman vermek üzere anlaştığını nakletmiştir; Hayber'in fethi gününde Resûlullah (s.a.v.) ganimetleri taksim ederken atlı mücahide iki pay, yaya olana tek pay vermesini nakletmiştir; yalancı şahitlik yapana Hz. Ömer'in kırk kırbaç vurması, yüzünü siyaha boyaması ve insanları onun çevresinde dolaştırmasını rivayet etmiştir.¹¹⁵¹

41. *Meymûn bin Mihrân* (v. 117/735), *Ebû Eyyûb Meymûn bin Mihrân el-Cezîrî er-Rakkî*

Mevâlî'den olduğu ifade edilen Meymûn'un 40/660-61 yılında doğduğu nakledilmiştir. Oğlu Amr Meymûn'a kimlerden olduğunu sormuş, o da Mihrân'ın Nasroğullarının mükatebi olduğunu ve azad edildiğini haber vermiştir. Ayrıca kendisini de Ezd kabilesinden Ümmü Nemr'in kölesi olduğunu, azad edildikten sonra Deyrûlcemâcim'de yapılan savaşa kadar Kûfe'de yaşadığını, o günden sonra el-Cezîre şehirlerinden Rakka'ya göç ettiğini ifade etmiştir. İbadete düşkünlüğü ile bilinen Meymûn bin Mihrân kumaş ticaretiyle meşgul olmuştur. Yaşadığı devirde Hasan-ı Basrî, Zührî ve Mekhûl'un de aralarında olduğu dört önemli fakihten birisi kabul edilen Meymûn Rakka'da vefat etmiştir.¹¹⁵²

İbn Hibbân ve Şîrâzî onu Şam ve el-Cezîre bölgesinde yaşayan Tâbiîn fukahası arasında fazilet sahibi bir fakîh olarak nakletmiştir.¹¹⁵³ Ömer bin Abdülazîz, Meymûn'u el-Cezîre bölgesinin haracını toplamakla görevlendirmiş, ayrıca oğluna dîvân defteri görevini vermiştir. Bu görevden azlini isteyen Meymûn'a “yaptığın iş, dirhemi ödemesi gerekenden alıp verilmesi gereken yere vermektir. Neyin affını istiyorsun?” demek suretiyle istifasını kabul etmemiştir. Meymûn'un daha önce Harrân'da beytülmal

¹¹⁵⁰ Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 244; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfîî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 478.

¹¹⁵¹ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 18; c. VII, s. 436; c. XI, s. 521.

¹¹⁵² İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 472; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 145; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 77; Ünal, “Meymûn b. Mihrân”, *DİA*, Ankara, 2004, c. XXIX, s. 506.

¹¹⁵³ İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 145; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 77.

sorumluğu yaptığı da bilinmektedir. Bölge halkının onun fetvâ ve fıkıh bilgisine müracaat ettiği nakledilmiştir.¹¹⁵⁴

el-Asl'da 3, *el-Ümm*'de 4 yerde Meymûn bin Mihrân'a atıfta bulunulmuştur.¹¹⁵⁵ Meymûn bin Mihrân'ın, İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında yer alan bazı fetvâları şöyledir:

Resûlullah'ın (s.a.v.) pençeli (yırtıcı) kuşlar ile yırtıcı (azı dişli) hayvanların etinin yenmesini yasakladığını İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir; kayıp bir köleyi bulmak, cihada gidilmesini sağlamak ve benzeri işlerde işi yapacak kişiye şartlı mükafaat taahhüt etmenin caiz olduğunu, şartı takip eden kişinin bedeli tam alıp işi yapana az vermesinin doğru olmadığını söylemiştir.¹¹⁵⁶

3.2.6. Yemen

42. *Vehb bin Münebbih* (v. 114/732), *Ebû Abdullah Vehb bin Münebbih bin Kâmil es-San'ânî*

Fars asıllı Vehb, Yemen'in San'â şehri civarındaki Zimâr'da 34/654-655 senesinde doğmuştur. Babası Resûlullah (s.a.v.) zamanında müslüman olan Vehb, kardeşi Hemmâm'ın aksine tarihe ilgi duymuş, daha çok İsrâiliyata ait rivayetleri ile ön plana çıkmıştır. İbadete düşkünlüğü ile bilinen Vehb bin Münebbih, Hişâm bin Abdülmelik'in hilafetinin başlarında San'a'da vefat etmiştir.¹¹⁵⁷

İbn Hibbân ve Şîrâzî onu Yemenli meşhur Tâbiîn fakîhleri arasında zikretmektedir. Ömer bin Abdülazîz'in Yemen valisi Urve bin Muhammed bin Atıyye döneminde San'â kadılığı yapmıştır. Sika olduğu kabul edilen Vehb'in rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer almaktadır. Ashâbın öncülerinden Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Câbir b. Abdullah, Ebû Saîd el-Hudrî, Enes b. Mâlik ve Nu'mân b. Beşîr'den hadis rivayet etmiştir. Ayrıca Tâbiînden Tâvûs b. Keysân, kardeşi Hemmâm bin Münebbih, Amr b. Dînâr ve Amr b. Şuayb ve emsallerinden de rivayette bulunmuştur. İki oğlu Abdullah ve Abdurrahman, kardeşi Ma'kıl'ın oğulları Abdüssamed ve Akîl,

¹¹⁵⁴ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, ss. 483-484; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. V, ss. 326-350; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 81a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 326; Ünal, "Meymûn b. Mihrân", c. XXIX, s. 506.

¹¹⁵⁵ Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 244; eş-Şâfiî, *a.g.e.*.

¹¹⁵⁶ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. V, s. 352; c. VII, s. 428; c. XI, s. 163.

¹¹⁵⁷ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 102-103; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 459; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 151.

torunları İdrîs b. Sinân ve Bekkâr b. Abdullah da ondan rivayet etmişlerdir. Tarih ve peygamber kıssaları hakkında eserler kaleme almıştır.¹¹⁵⁸

Yapılan incelemede İmam Mâlik'in *Muvatta*'nda, İmam Ebû Yûsuf'un *el-Âsâr*'ında, İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında, Sahnûn'un *el-Müdevvene*'sinde, Ahmed bin Hanbel'in *Mesâil*'inde Vehb bin Münebbih'e yapılan herhangi bir atıfa rastlanılamamıştır. İmam Şâfiî'nin *el-Ümm*'ünde 2 yerde Vehb bin Münebbih'e atıfta bulunulmuştur.¹¹⁵⁹

3.2.7. Horasan

43. Ebû Süleyman Yahya bin Ya'mer el-Advânî el-Basrî (v. 89/708)

Kinâne oğullarından olan Yahyâ Basra'da doğmuştur. Ebû Adiyy künyesiyle de bilinir. Ebu'l-Esved ed-Düelî'den Arap dilinin inceliklerini öğrendiği gibi, arz usûlü üzere de Kur'ân-ı Kerîm eğitimi de almıştır. İyi bir okuyucu ve fasih bir hatip olan Yahyâ, Ebu'l-Esved'in isteği üzerine mushafı ilk noktlayan kişidir. Ebû Amr bin el-'Alâ ve Abdullah el-Hadramî onun öğrencilerindendir. Kaynaklar onun 90 senesinden önce vefat ettiğini nakletmektedir.¹¹⁶⁰

Tâbiîn'in seçkinlerinden fakîh ve âlim olan Yahyâ bin Ya'mer Kuteybe bin Müslim'in isteği üzrine Merv kâdısı olmuş ve Horasan kadıları arasında zikredilmiştir. Sika bir âlim olan Yahyâ Sahabe-i kirâm'dan Ebû Zer, Ammâr bin Yâsir, Hz. Âişe, Ebû Hüreyre, İbn Abbâs, İbn Ömer gibi seçkinlerden hadîs-i şerîf rivayet etmiştir. Abdullah bin Büreyde, Katâde, Atâ el-Horasânî, Süleymân et-Teymî, Yahyâ bin Ukayl, İshâk bin Süveyd ve pek çok kimse ondan rivayet etmişlerdir. İbn Sa'd onun yargılama usulüne temas ederken, yemin ve şahitle birlikte hüküm verdiğini, çarşı pazar ve herhangi bir yer ayırımı yapmaksızın davaları karara bağladığını nakleder.¹¹⁶¹

¹¹⁵⁸ İbn Hibbân, *a.g.e.*, ss. 150-151; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 74; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1496; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, ss. 544-557; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 81a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 325; Mehmet Emin Özafşar-Mahmut Demir, "Vehb b. Münebbih", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLII, ss. 608-610.

¹¹⁵⁹ Bkz. eş-Şâfiî, *a.g.e.*

¹¹⁶⁰ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, s. 372; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 434, 532; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 155; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, ss. 441-442; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 67b-68a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 274-277; Celal Kırca, "İbn Ya'mer", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, ss. 447-448.

¹¹⁶¹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, s. 372; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 434, 532; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 155; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, ss. 441-442; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 67b-68a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 274-277; Kırca, *a.g.m.*, c. XX, ss. 447-448.

Kefevî, Hassâf'tan onun 'kâdının evine gelinmez' sözünü naklederek yorumunu da şöyle aktarır: Bunun iki manası vardır: Kâdı davaya bakmaktan yorulmuş ve evine istirahate çekilmek istemiştir. Davalının onun evine gelmesi uygun olmaz. Veya hasımlardan birisinin gelmesi durumunda kadı töhmet altında kalacağı için evine gelinmez.¹¹⁶²

Kefevî, Haccâc'ın Yahyâ'yı, Hz. Ali yanlısı olmakla itham ettiği, kız soyundan nesebin devamını kabul etmediği ve bu sebeple cezalandırmak istediğini nakleder. Haccâc ona şöyle bir tehdit yöneltir: Bana Âl-i İmrân, 3/61'deki "...siz kendi çocuklarınızı biz kendi çocuklarımızı çağıralım..., dışında bir âyet-i kerîme'yi delil getiremezsen seni cezalandıracağım." Yahyâ bin Ya'mer ona En'âm Sûresi, 6/84-85. âyet-i kerîmeleri "Nuh'un soyundan ... Dâvûd'u, Süleyman'ı ...yahyâ, İsâ ve İlyâs'ı da ..." ayetini okur. Devamında da Meryem'in soyundan gelen İsâ'nın (a.s.), Nûh'un zürriyetinden olduğunu, Hz. Fâtıma'nın soyundan olan Hz. Hüseyin evladının da Resûl-i Ekrem'in nesli olduğunu beyan eder. Haccâc bu cevabı beğenerek onu hem affeder hem de ödüllendirir.¹¹⁶³

Yapılan incelemede İmam Mâlik'in *Muvatta*'nda, İmam Ebû Yûsuf'un *el-Âsâr*'ında, İmam Muhammed'in *el-Asl*'ında, Sahnûn'un *el-Müdevvene*'sinde, İmam Şâfiî'nin *el-Ümm*'ünde ve Ahmed bin Hanbel'in *Mesâil*'inde Yahyâ bin Ya'mer'e yapılan herhangi bir atıfa rastlanılamamıştır.

44. *Dahhâk bin Müzâhim* (v. 105/723), *Ebü'l-Kâsım* (*Ebü Muhammed*) *Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horasânî el-Belhî*

Hayatına dair kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Peygamberimiz'in (s.a.v.) eşi Zeynep bint Huzeyme ile aynı aileden olduğu nakledilmektedir. Kûfe, Rey, Semerkant ve Belh gibi ilim diyarlarında yaşadığı bilinmektedir. Doğum esnasında güldüğü için Dahhâk ismiyle anıldığı söylenmektedir. Eğitim ve öğretim konusunda duyarlı olan Dahhâk'ın ücretsiz öğretmenlik yaptığı, 3000 öğrencinin okuyabileceği bir medrese inşa ettiği, Kur'ân-ı Kerîm öğretimi konusunda titiz olduğu bilinmektedir. Seksen yıldan fazla bir ömür süren Dahhâk Belh'te vefat etmiştir.¹¹⁶⁴

¹¹⁶² Kefevî, *Ketâib* (C), vr. 67b-68a; *Ketâib* (T), c. I, ss. 275-276.

¹¹⁶³ Kefevî, *Ketâib* (C), vr. 67b-68a; *Ketâib* (T), c. I, ss. 276-277.

¹¹⁶⁴ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 417-419, c. IX, s. 373; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 457-458, 547; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 227; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, ss. 93, 69; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. IV, ss. 598-600;

Kaynaklarda Horasân fakihi olarak takdim edilen Dahhâk, daha çok müfessir olmasıyla maruftur. Saîd bin Cübeyr’le görüştüğü ve ondan istifade ettiği nakledilmektedir. İbn Hibbân, onun sahabeden herhangi bir kimseyle karşılaşmadığını ve onlardan bizzat rivayet etmediğini belirtir. ez-Zehebî ise sahabeden -İbn Abbâs tartışmalı olmakla birlikte- Ebû Saîd- el-Hudrî, İbn Ömer, Enes bin Mâlik’ten, Tâbiînden Saîd bin Cübeyr, Atâ, Tâvûs ve diğerlerinden rivayet ettiğini nakleder. Mukâtil, Umâre bin Ebû Hafsa gibi pekçok kişi de kendisinden rivayette bulunmuşlardır.¹¹⁶⁵

Kitâbu’l-Âsâr’da 1, *el-Asl*’da 6, *el-Müdevvene*’de 1, *el-Ümm*’de 5, *Mesâilü’l-İmam Ahmed bin Hanbel*’de 4 yerde Dahhâk bin Müzâhim’e atıfta bulunulmuştur.¹¹⁶⁶ İmam Muhammed’in *el-Asl*’ında yer alan bazı fetvaları şöyledir:

Abdullah bin Mes’ûd ve Huzeyfe bin el-Yemân’dan, imam ve müezzini olan her mescidde itikâfa girileceğine dair fetvâ nakletmiştir; Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Uhud günü yardıma geleceği söylenen müşriklerin yardımını kabul etmediğini nakletmiştir.¹¹⁶⁷

Sonuç

Tâbiîn Ketîbesi Muhadramûn fakihlerle başlar; burada Kûfeli 7, Basralı 2 fakih sayılmıştır. Bunların içinde Hanefî mezhebi tarihinde önemli olan dört isim dikkat çekmektedir: Kadı Şureyh, Alkame b. Kays, Esved b. Yezid ve Mesruk b. El-Ecda‘. Şehirlere göre yapılan dağılımda Sahâbe çağına göre önemli bir gelişme Irak’ın Tâbiîn döneminde fıkıh açısından Hicaz’ı yakalaması ve hatta geçmesidir. Kefevî, Medineli 13, Mekkeli 5 (toplam 17) Tâbiîn fakihine yer verirken, Kûfeli 11 ve Basralı 7 (toplam 18) ismi kaydetmiştir. Literatürde Medineli ‘yedi fakih (fukaha-i seb’a)’ın Hicaz fıkıh ekolünün oluşmasında çok önemli bir rol oynadığına dair gözlem bu çalışmada da teyit edilmiştir. Bu isimlerin Hicaz ekolünün takipçisi Mâlikî mezhebi ile yetişmesini büyük ölçüde Medine’ye ve Hicaz’a borçlu olan ama sonradan Irak fıkıh çevresini de tanıyan

Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 74b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 299; Muhammed Eroğlu, “Dahhâk b. Müzâhim”, *DİA*, İstanbul, 1993, c. VIII, ss. 410-411.

¹¹⁶⁵ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 417-419; c. IX, s. 373; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 457-458, 547; Nesâî, *a.g.e.*, s. 10; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 227; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, ss. 93; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. IV, ss. 598-600; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 74b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 299; Eroğlu, *a.g.m.*, c. VIII, ss. 410-411.

¹¹⁶⁶ Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu’l-âsâr*, s. 437; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 233; Sahnûn, *a.g.e.*; eş-Şâfiî, *a.g.e.*; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 472.

¹¹⁶⁷ Bkz. eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. II, s. 183; c. VII, s. 433.

ve en son Mısır'a yerleştiği için Mısırlı sayılan İmam Şafii'nin mezhebi üzerindeki etkilerini *el-Müdevvene* ve *el-Ümm*'deki alıntıların zenginliğinden görebiliyoruz. Mesela Sa'îd b. el-Müseyyeb'e *el-Müdevvene*'deki atıflar 190, *el-Ümm*'de ise 150 kezdir. İbn Şihab ez-Zühri'ye atıflar *el-Müdevvene*'de 392, *el-Ümm*'de ise 204 kezdir. Diğer yandan bu yedi fakihin Irak fıkıhı üzerinde etkisinin daha sınırlı olduğunu *Kitabü'l-Asl*'daki ve *Mesailü Ahmed b. Hanbel*'deki alıntıların görece azlığından anlayabiliyoruz. Sa'îd b. el-Müseyyeb'e *Kitabü'l-Asl*'daki atıflar 25 defa iken *Mesailü Ahmed b. Hanbel*'deki atıflar ise 12 tanedir. İbn Şihab ez-Zühri'ye *Kitabü'l-Asl*'daki atıflar 25, *Mesailü Ahmed b. Hanbel*'deki atıflar ise 26 kezdir. Diğer yandan Irak fıkıhı üzerinde özellikle Hanefî mezhebi üzerinde en çok etkisi olan Tabiîn fakihleri İbrahim en-Naha'î, Kadı Şüreyh, Hammâd ve Şa'bî'dir. Bunların içinde İbrahim en-Naha'î en çok atıf alan isim olarak öne çıkmaktadır; *Kitabü'l-Asl*'da ona 193, Ebu Yusuf'un *el-Asar*'ında ise 552 kez atıfta bulunulmuştur. *Kitabü'l-Asl*'da Şa'bî'ye 142, Hammâd'a 125 ve Kadı Şüreyh'e ise 108 kez atıf yapılmıştır. Hicaz fıkıh literatüründe ise Iraklı fakihlere görece daha az atıf yapılmaktadır. Hatta Hammâd b. Ebû Süleyman'a karşı tıpkı Ebû Hanîfe'ye olduğu gibi bir önyargı olduğu anlaşılıyor. *el-Müdevvene*'de onun ismi hiç geçmezken, *el-Ümm*'de bir kez geçer. Irak'ın diğer bir şehri olan Basralı Hasan-ı Basrî ve İbn Sîrîn ise ilginç bir biçimde her iki kamptan da yakın derecede atıf almıştır. Bundan daha ilginç bir husus Şamlı Ömer b. Abdülaziz'e *Kitabü'l-Asl*'da 7 kez atıf yapılırken, *el-Müdevvene*'de 150, *el-Ümm*'de ise 61 kez yapılmıştır. Ömer b. Abdülaziz tüm olumlu özelliklerine ve uzlaştırmacı politikalarına rağmen Iraklılar'ın Emevîler'e yönelik önyargısını kıramamış görünüyor. Tabiîn Ketîbe'sinde dikkat çeken önemli bir nokta da *Kitabü'l-Asl*'da onlar adına zikredilen ve yukarıda bir kısmına işaret edilen fetvaların hem sayısının artması hem de daha teknik fıkıh sorularının formüle edilmiş olmasıdır.

4. Müçtehid İmamlar ve Mezhep Sahipleri Ketîbesi

Kefevî, Hanefî mezhep tabakatına başlamadan son bir giriş ketîbesi daha açmıştır. Bu ketîbenin başlığı dikkat çekicidir: "Müçtehit İmamlar, Mezhep Sahipleri ve Yakîn Ehli Ketîbesi." Müçtehit imamlar ve mezhep sahipleri" ifadesinin *Ketâib* gibi bir fıkıh tabakat eserinde manası açıktır. Bununla fukahâ-i emsâr adı verilen, adlarına daha sonra bir mezhep tescil edilmiş ilk sistematik fıkıh uzmanları kastedilmektedir. Kefevî bunları şöyle tarif eder:

“Unvân’da geçtiği gibi, din alimleri ve müçtehit imamlar -Allah onların çalışmalarının karşılığını versin- içtihat ettiler, tüm olayların hükümlerini karşılayacak usul kaidelerini yerleştirdiler, furu‘ ahkamını bu kaidelere göre dört delilden istinbat ettiler ve içtihat meselelerini inceleme yollarını ayıklayarak güzelce dizdiler ve nihayetinde delilleri açıklayıp meseleleri vaz ettiler.”¹¹⁶⁸

Bilindiği gibi fıkıh tarihinde sahabe ve tabiin fakihlerine müçtehit imamlar ya da mezhep kurucusu denmez. Zira bu iki nesil boyunca fıkıh henüz bir ilim dalı olarak tam manasıyla teşekkül etmemişti. Müçtehit imamlar döneminde ise fıkıh artık bütün bölümleriyle ve meseleleriyle bir ilim dalı olarak teşekkül etmiş ve aşağıdaki listede yer alan isimlerin çoğu bu manada fıkıhın tüm alanlarında görüş beyan eden uzman fıkıhçılar olarak bilinmeye başlanmıştır. Başlıktaki ikinci grup, yani “Ehl-i yakîn” denilenler ise biraz şaşırtıcı olmakla beraber Kefevî’nin bu eserde amaçladığı şey açısından anlaşılır bir yermedir. Ehl-i yakîn onun yaşadığı 16. Yüzyıl Osmanlı dünyasında mutasavvıflar için kullanılan bir ifadedir.¹¹⁶⁹ Kefevî daha önce de belirtildiği gibi *Ketâib*’i her ne kadar fukaha tabakatı olarak tasarlamış olsa da eserinde mutasavvıflara özel bir yer ayırmış ve fakih ile mutasavvıfın bir ve beraber olduklarını her fırsatta vurgulamıştır. Burada da fıkıh ilminin kurucu babaları müçtehit imamların da zühd ve yakîn ehli abitler olduğunu belirtmek istemiş gibidir. Zira bu isimler bütün İslam ümmetinin yüzyıllar boyu içtihatlarına tabi oldukları saygın isimlerdir; bu isimlerin 16. Yüzyıl İslam toplumlarında çok derin bir etkisi bulunan sufi anlayışa mensup oldukları algısını oluşturmak Kefevî açısından oldukça anlamlıdır.

Kefevî bizim fıkıh tarihi kitaplarında mezhep kurucusu müçtehit imamlar olarak gördüğümüz isimlerin tümünü aşağıdaki listeye almamıştır. Buna karşılık mezhep sahibi müçtehit imam sıfatını haiz olmayan, daha çok hadisçilikleriyle öne çıkan bazı isimleri ise listeye eklemiştir. Aslında o, girişte sadece 8 fakihin adını zikreder; bunlar Ebû Hanîfe, Mâlik, İbn Ebî Leylâ, Süfyân es-Sevrî, Abdurrahman el-Evzaî, Muhammed bin İdrîs eş-Şâfiî, Ahmed bin Hanbel ve Dâvûd ez-Zahirî’dir. Bazı anlatılarda Rebîâtürre’y ve Leys bin Sa’d’ın da müçtehit imamlar listesine eklendiğini belirten

¹¹⁶⁸ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 81b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 328.

¹¹⁶⁹ Ebu’l-Bekâ Eyyûb bin Mûsâ el-Hüseynî el-Kefevî, *el-Küllîyyât*, neşr. Adnân Derviş-Muhammed el-Misrî, Müessesetü’r-risâle, Beyrut/Lübnan, 1998, ss. 979-981

Kefevî onlarla beraber toplam on fakihi kitabına alacağını söylemiştir.¹¹⁷⁰ Ancak müçtehit imamları tek tek işlediği bölümde aslında 13 isme yermiştir. Üç isimden biri yine fukahâ-i emsârdan kabul edilen İbn Şübrûme'dir. Diğer ikisi ise hadisçilikleriyle meşhur olan A'meş ve Şerîk bin Abdullah'tır. İlginçtir, Kefevî Fukahâ-i emsâr'dan sayılan İbn Cerîr et-Taberî, İshâk bin Râhûye, Osman el-Bettî gibi bazı isimleri ise listesine almamıştır. Sonuçta Kefevî'nin listesi şu şekildedir:

1. Ebû Hanîfe (v. 150/767)
2. İbn Ebî Leylâ (v. 148/765)
3. Süfyân es-Sevrî (v. 161/778)
4. Mâlik bin Enes (v. 179/795)
5. Evzaî, Abdurrahmân bin Amr (v. 157/774)
6. İmam eş-Şâfiî (v. 204/820)
7. Ahmed bin Hanbel (v. 241/855)
8. Dâvûd-u Zâhirî (v. 270/884)
9. Rebîâtürre'y, Ebû Osmân bin Abdurrahmân (v. 136/753)
10. Leys bin Sa'd (v. 175/791)
11. Süleyman bin Mihrân el-A'meş (v. 148/765)
12. İbn Şübrûme (v. 144/761)
13. Şerîk bin Abdullah (v. 177/794)

Şehir fakihleri (fukaha-i emsar) yani müçtehit imamlar çağında (2.-3./8.-9. yüzyıllar) bulundukları şehrin fıkıh ekolünü/ekollerinin oluşmasına katkıda bulunan bu isimleri şehirlerine göre sınıflayacağız. Her ne kadar şehir fakihleri ve fukaha ekollerini yazan Nesai, İbnü'n-Nedim ve benzeri isimler coğrafî olarak teberrüken Medine'den başlasalar da¹¹⁷¹ gerçekte fıkım bir ilim olarak ortaya çıkışı Irak'ta özellikle Kûfe'de meydana gelmiştir. Bu nedenle Kefevî'nin listesindeki ilk üç isim Kûfelidir ve toplamda Kûfeliler hemen hemen listenin yarısını teşkil eder. Bu sebeple müçtehid imamlar bahsine Kûfe şehriyle başlanacaktır. Müçtehit imamlar bölgesel olarak işlenirken kronolojik sıraya da mümkün olduğu kadar dikkat edilecek, bu isimlerin biyografilerine fazlaca yer verilmeyecektir. Çünkü bu isimlerle ilgili oldukça bol ve zengin bir literatür

¹¹⁷⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 81b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 328.

¹¹⁷¹ Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, ss. 9, 79, 155; İbn Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed bin Ebû Ya'kûb İshâk bin Muhammed bin İshâk, *el-Fihrist*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut/Lübnan, 1978, s. 280.

mevcuttur. Onun yerine *Ketâib* esas alınmak suretiyle biyografi kaynaklarından müçtehit imamların konumu belirlenecektir. Zira müçtehit imamlar bir açıdan bir silsilenin ilk halkasını teşkil ederken, diğer yandan onlar teşekkül döneminin son evresinde ortaya çıkmaları sebebiyle geleneğin son halkasını teşkil ederler. Bu sebeple aşağıda müçtehit imamların bir kısmı işlenirken onların Hz. Peygamber'e kadar uzanan ilim silsileleri üzerinde durulacaktır. Ayrıca bilindiği gibi müçtehit imamların sınıflandırılmasında İslam düşüncesindeki ilk ekolleşme olan re'y ve hadis ekollerinden hangisine mensup olduklarının tespiti önem arz etmektedir. Gerçi farklı anlatımlarda bir isim bazen re'y bazen de hadis ekolüne mensup olarak geçmektedir. Örneğin İbn Kuteybe İmam Mâlik'i re'y ekolüne mensup sayarken¹¹⁷² genel kabul onun hadis ekolüne mensup olduğu yönündedir. Ama en azından bu iki ekolün genel hatlarıyla iki ana fıkıh yaklaşımını temsil ettiği bir gerçektir. Bu nedenle müçtehit imamların hangi ekole mensup olduğuna da mümkün olduğunca değinilecektir. Ancak Kefevî'nin yaşadığı çağda bu ayrımın çok da büyük bir önem arz etmediği ve onun anlatımında bütün müçtehit imamların aynı çevrenin bir parçası oldukları şeklinde bir anlayışın yaygın olması sebebiyle, onun bakışıyla bir müçtehit imamın bu iki ekolden hangisine mensup olduğu o kadar üzerinde durulması gereken bir husus olarak görülmemiştir.

4.1. Kefevî'nin Zikrettiği Müçtehidler ve Mezhep Sahipleri

4.1.1. Kûfe

Irak'ın Müslümanlar tarafından kurulan en önemli şehirlerinden biri olan Kûfe'nin genel olarak İslam ilim geleneğinin oluşumunda özelde ise fıkıh ilminin teşekkülü açısından son derece önemli bir merkez olduğu bilinmektedir. Fıkıh ilminin Irak'ta özellikle Kûfe'de bir disiplin olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Hz. Ali'nin Kûfe'yi başkent yapmasından sonra önemli bir ilim merkezi haline gelen Kûfe'de sahabe ve tabiîn ilim önderlerinden Hz. Ali, İbn Me'sûd, Alkame, Esved bin Yezîd, Şa'bî, İbrahim en-Nehaî ve Kâdî Şüreyh'in mirası hicri II. yüzyılın başından itibaren fıkıh ilminin doğmasını hızlandırmıştır. Kefevî'nin müçtehit imamlar listesindeki 13 kişiden 6 ismin bu şehirden olması bir tesadüf değildir.

2/8. yüzyılda önemli İslam şehirlerinde ilim halkalarının uzmanlıklara göre ayrışması ile fıkıh ve hadis ilimlerine mensup ulemanın rekabet içine girdikleri

¹¹⁷² İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 498-499.

bilinmektedir. Bu rekabetin bir meyvesi olan re'y ve hadis okullarına mensup alimler şehirlerin ulu camilerinde oluşturdıkları ilim halkalarında birbirleriyle zaman zaman sert tartışmalara girmişler ve böylece ekolleşmeler doğmuştur. Hemen hemen tüm İslam şehirlerinde re'y ve hadis ekollerinin rekabeti ihtilafların artmasına ve böylece karşılıklı olarak saygılı bir dil ve müzakere geliştirme zarureti ortaya çıkarmıştır. Ancak başlangıçta bu tartışmalar son derece sert ve hatta tatlîl ve tekfir suçlamalarına kadar varmakta idi. Ancak zamanla ihtilafların karşılıklı müzakere ile daha anlayışla karşılandığı bir yaklaşım hakim olacaktır. Müçtehit imamlar çağının başında Kûfe'de re'y ekolünün öne çıktığı, fıkıh ilminin alt yapısını ve esaslarını vazeden bir faaliyete öncülük ettikleri görülmektedir. Ama aynı zamanda Kûfe, hadis ekolünün de önemli bir merkezidir ve burada çok önemli hadis ekolü mensubu alimlerin ilim halkaları mevcuttur. Kefevî'nin listesindeki Kûfeli altı isim şunlardır: Ebû Hanîfe, İbn Ebî Leylâ, Süfyân es-Sevrî, İbn Şübrûme, A'meş, Şerîk bin Abdullah. Bunlardan Ebû Hanîfe, İbn Ebî Leylâ ve İbn Şübrûme re'y ehlinin öncüleridir. Buna karşılık diğer üç isim hadis ekolüne mensuptur. Aşağıda bu isimler tek tek ele alınacak, fıkıh tarihi bakımından yerleri tespit edilmeye çalışılacak ve haklarında bazı değerlendirmelerde bulunulacaktır.

1. *Ebû Hanîfe (v. 150/767)*

Kefevî Ebû Hanîfe'yi şu şekilde takdim etmiştir:

“İslam milletin meşalesi, ümmetin tacı, seçilmiş mezhebin kurucusu, seçkin imamların zirvesi, Müslümanların imamı, müçtehitlerin kıblesi Ebû Hanîfe Nu'mân bin Sâbit.”¹¹⁷³

Ardından onun nesebiyle ilgili bilgileri aktardıktan sonra ilim tahsiline nasıl başladığına değinmiştir. Burada özellikle önce kelim ilminde derinleştiğini ve bir olay sebebiyle kelim ilminden vaz geçerek fıkha yöneldiğini vurgulamıştır.¹¹⁷⁴ Hammâd bin Ebû Süleyman ile tanışmasının bu konuda asıl etken olduğu anlaşılıyor.

Ebû Hanîfe'nin akranları arasında zekasıyla ve ilmî kavrayışındaki derinlikle öne çıkmasının hasede uğramasına neden olduğuna dikkat çeken Kefevî, özellikle hadis ekolüne mensup fakihlerce Ebû Hanîfe hakkındaki olumsuz ve ağır eleştirilerin arkasında yatan nedeni Pezdevî'den yaptığı bir alıntı ile bu sebebe bağlamıştır. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin, tıpkı Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi, büyük sahabîlerin yolunu takip

¹¹⁷³ Bkz. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 82b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 330.

¹¹⁷⁴ Bkz. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 82b-83a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 331-332.

ederek hadislerden meseleleri çıkarmakla meşgul olması sebebiyle çokça hadis rivayet etmeye fırsat bulamadığını da belirtmiştir.¹¹⁷⁵

Kefevî'nin ilgili bölümde belirttiği hususlardan birisi de, onun hocaları tarafından da takdir edilmesidir. Bu durumu Saymerî'den yaptığı nakille şöyle ifade eder:

“İmam, kıraât ilmini Âsım'dan öğrendiği için Âsım onun kıraâtte hocası idi. İmam ilimde olgunlaşıp şöhreti yayılınca Âsım da ondan ders almak üzere şöyle söyleyerek onun meclisine gidip gelmeye başladı: Ey Ebû Hanîfe! Küçükken sen bize geldin, biz ise büyükken sana geldik.”¹¹⁷⁶

Kefevî'nin temas ettiği mühim bir mesele de Ebû Hanîfe'nin fıkhi kurgulamasıdır. Kirmânî'den yaptığı nakilde, Harezm'e giden Ebû Hanîfe'nin, orada 83.000 mesele zikrettiği, bunun 38.000'ninin ibadet, kalan kısmının ise muamelata ait olduğunu belirtir. İlimin Allah Teâlâ'dan Resûlü Muhammed'e (s.a.v.), sonra sahabeye, sonra tâbiîne, kabul etseler de etmeseler de sonra Ebû Hanîfe ve arkadaşlarına intikal ettiğini belirtir. Bunu da Ebû Hanîfe'nin sahabe asrında (sadık nesil) doğması sebebiyle üstün tabakadan olması, ikinci asırda ders vermesi ve böylece üçüncü asırda öncü olmasına bağlar. Aynı zamanda her iki nesil döneminde de fetvâ verdiğini, ona iktida etmenin daha doğru, mezhebinin diğer mezheplere tercih edilmesinin daha layık olduğunu da sebepler arasında zikreder.¹¹⁷⁷

Kefevî'nin üzerinde uzunca durduğu bir konu da Ebû Hanîfe'nin tâbiînden olup olmadığı ile ilgili tartışmadır. Kefevî, Ebû Hanîfe'nin tâbiînden oluşunu Enes bin Mâlik'in Basra'da 93/711-712'de en son vefat eden sahabe olması, İmamın ise 80/699 yılında Kûfe'de doğması bilgisine dayanarak iddia eder. Ebû Hanîfe'nin ilk devirde Basra'ya yirmiden fazla yolculuk yaptığını da dile getiren Kefevî ayrıca meşhur hadis hafızı İbn Hacer'den naklettiği bir bilgiyi de delil göstererek Ebû Hanîfe'nin Tâbiînden olduğu kanaatini izhar etmiştir. Şöyle ki, İbn Hacer hadis alimlerinin hadis rivayeti için beş yaşı alt sınır kabul ettiklerini, Ebû Hanîfe'nin dört sahabe ile karşılaştığını ve bunlardan Enes bin Mâlik'le karşılaşmasının 13 yaşında iken olduğunu, diğer yandan Abdullah bin Ebû Evfâ ile Kûfe'de karşılaşmasının ise 6/7 yaşlarında iken olduğunu

¹¹⁷⁵ Bkz. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 83a-b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 333.

¹¹⁷⁶ Bkz. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 83b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 334.

¹¹⁷⁷ Bkz. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 83b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 334.

belirtir. Tabii ki yaşayan mezheplerin kurucuları arasında Tâbiînden olan birinin bulunmaması Ebû Hanîfe'yi ayrıcalıklı bir yere koymaktadır. Mezhep rekabetinin olduğu bir dönemde böyle bir kabul ve Ebu Hanife'nin selef-i salihîn neslinden olması herhalde çok anlamlı bir farktır. Bu nedenle hadisçiler Ebû Hanîfe'nin Tâbiînden olduğu fikrini pek kabul etmek istememişlerdir.¹¹⁷⁸

Kefevî, Ebû Hanîfe'den fıkıh alan ve onun mezhebini devam ettiren öğrencilerinin bazılarını da zikreder. O, Ebû Hanîfe'nin ilim halkasına katılan öğrencileri 'yaşadıkları çağın eşsiz alimleri' olarak takdim etmiş ve toplamda 730 kişiden oluştuklarını belirtmiştir.¹¹⁷⁹ Ama daha gerçekçi bir bilgi Ebû Hanîfe'nin öğrencileri hakkında konuşurken değindiği şu alıntıda geçer:

“Bizim meclisimize devam eden ashabımız 36 kişidir. Bunların içinden 28 kişi kadı olmaya elverişlidir. 6 tanesi de fetvâ vermeye liyakatlidir. İki tanesi ise -Ebû Yûsuf ve Züfer'e işaret ederek- kadıları ve fetvâ ehlini eğitecek yetkinliktedirler”.¹¹⁸⁰

Ebû Hanîfe'nin meclisine devam edenler muhtelif şehirlere dağılmış ve onun görüşlerini ve yöntemini sürdürmüşlerdir. Kûfe, Basra ve Bağdat civarında Züfer bin Hüzeyl (v. 158/775), İmam Ebû Yûsuf (v. 182/798), Muhammed bin Hasan eş-Şeybânî (v. 189/805), Hasan bin Ziyâd el-Lü'lûî (v. 204/819), Merv kadısı Nûh bin Ebû Meryem (v. 173/789) Merv'de, Basra kadısı Yûsuf bin Hâlid es-Semtî (v. 189/805) Basra'da, Belh kadısı Ebû Mutî' el-Belhî (v. 199/814) Belh'te onun görüşlerinin temsilcisi olmuşlardır.¹¹⁸¹ Kefevî bu isimlere ek olarak Abdullah İbnü'l-Mübarek (v. 181/797), Vekî' bin el-Cerrâh (v. 197/812), Hafs bin Giyâs (v. 194/810), Yahyâ bin Zekeriyya bin Ebû Zâide (v. 182/798), Esed bin Amr el-Becelî (v. 190/806), Hammâd bin Numân, Kâsım bin Maîn, Bişr bin Giyâs gibi ilk dönemde Ebû Hanîfe'nin dersine devam eden kişileri de zikretmiştir.¹¹⁸²

Kefevî, Ebû Hanîfe'nin fıkıhın tedvinindeki öncü rolüne de değinmiştir. Onun ilk defa Namaz Kitabı'nı vaz etmeye başladığını ancak sonra gördüğü rüya üzerine terk ettiğini, İbn Sîrîn'in bu rüyayı müsbet manada tabir etmesinden sonra yeniden bu işe koyulduğunu nakleder. Ebû Hanîfe'nin dağınık vaziyetteki fıkıhı ictihad, telif ve tedvin

¹¹⁷⁸ Bkz. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 83b-84b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 335-337.

¹¹⁷⁹ Bkz. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 84b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 337.

¹¹⁸⁰ Bedir, *Ebu Hanife Entelektüel Biyografi*, Ay Yayınları, Ankara, 2018, s. 32.

¹¹⁸¹ Bedir, *Ebu Hanife Entelektüel Biyografi*, ss. 32-33.

¹¹⁸² Bkz. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 84b.

suretiyle bir disiplin haline getirdiğini, böylece alimlerin vefatıyla zayi olmaktan kurtardığını belirtmiştir. Fıkıh kitaplarına, kitapları da bablara bölmek suretiyle düzenlediğini anlatmıştır. Namazın şart olan Taharet Kitabını ilk sıraya, bedenın şükru olan Namaz Kitab'ını ikinci sıraya ve malın şükru olan Zekât Kitabı'nı üçüncü sıraya koyduğunu belirtmiştir. Bu şekilde sırasıyla bedeni ibadetler, malî ibadetler derken vasiyet Kitabı ve en son mîras bahsi ile konuları çok güzel bir şekilde tamamladığını nakletmiştir.¹¹⁸³

Ebû Hanîfe aslında bu çalışmasına fıkıhı tarif ederek başlamış, çalışmaları sebebiyle fıkıhla özdeşleşmiş ve fıkıh İslam medeniyetine muhteşem bir katkı olarak sunmuştur. O Irak'ın Kûfe şehrinde hicri 130-150 yılları arasında yürüttüğü çalışmalarla bir nevi fıkıh akademisi oluşturmuş ve bu akademide fıkıh ilmini diğer ilimlerden ayırmak suretiyle kendi konusu ve meseleleriyle müstakil bir disiplin haline gelmesini sağlamıştır. O bunu yaparken daha önce sorulması adet olmayan soruları sormak suretiyle farazi fıkıh oluşturmuş, onlara düzenli ve tutarlı cevaplar üretmek suretiyle Kur'ân ve Sünnet'te var olan hükümlerin başka zaman ve çevrelerde nasıl okunacağına dair bir yöntem geliştirmiştir.¹¹⁸⁴

Kefevî, Ebû Hanîfe'nin fıkıh yöntemini bizzat onun şu ifadeleriyle izah eder:

“Allah Teâlâ, Resûlu (s.a.v.) ve sahabeden gelenleri tartışmasız alırız. Tâbiîne gelince onlar da ilim adamıdır biz de ilim adamıyız.”¹¹⁸⁵

Ancak bilinmesi gereken bir husus da şudur ki, Ebû Hanîfe sahabeyi taklid ettiği gibi, onların zamanında fetva veren tâbiîyi de taklid etmiştir. Kefevî bu konuyu Hassâf'tan nakille Ebû Hanîfe'nin dilinden şöyle arz eder.

“Tâbiîn imamlarından olup sahabe zamanında fetvâ veren ve onlarla fetvâ verme hususunda yarışarak içtihad etmeleri caiz görülen Kâdı Şüreyh, Hasan-ı Basrî, Mesrûk ve Alkame'yi taklid ederim.”¹¹⁸⁶

Kefevî, Ebû Hanîfe'nin hocaları hakkında bu başlık altında herhangi bir bilgi vermez. Muhtemelen hocası Hammâd bin Ebû Süleymân'ı tanıttığı yerde verdiği bilgi ile iktifa eder.¹¹⁸⁷

¹¹⁸³ Bkz. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 85b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 340-341.

¹¹⁸⁴ Bedir, *Ebu Hanife Entelektüel Biyografî*, ss. 63, 66, 75, 85-90.

¹¹⁸⁵ Bkz. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 86a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 342.

¹¹⁸⁶ Bkz. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 86a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 342.

¹¹⁸⁷ Bkz. yukarıda “Tabiîn Ketîbesi” bölümü.

Her ilim geleneğinde olduğu gibi İslâm ilim geleneğinde de bir âlimin yetişmesini sağlayan çevre çok önemlidir. Özellikle İslâm ilim geleneğinde ilmi aktaran hocalar ve onların Hz. Peygambere ulaşan ilmî silsilesi, diğer bir ifade ile icâzetleri, onların öğrencilerinin de kabulünün temel ölçüsü olmaktadır. Bu itibarla Ebû Hanîfe'nin ilmî silsilesi hem kendisinin yetiştiği ilmî muhiti tanıtmakta hem de kendisinin yetiştirdiği öğrencilerin saygınlığına katkı sağlamaktadır.

Ebû Hanîfe, Kûfe ilim muhitinde pek çok kimseden istifade etmekle birlikte, bölgenin öncü âlimi olan Hammâd bin Ebû Süleymân'ın ilim halkasında yetişmiştir. Hocası Hammâd ile başlayan ilim silsilesi İbrâhim en-Nehaî ve Ebû Amr eş-Şa'bî kanalıyla Mesrûk bin Ecda', Kâdî Şüreyh, Esved bin Yezîd ve Alkame bin Kays, 'Abide bin Selmânî ile devam etmiş, bunlar da sahâbe içinde ilmî yönleriyle temayüz etmiş olan Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah bin Mes'ûd ve Abdullah bin Abbâs'tan ilim tahsil etmişlerdir. Bu silsilenin Ebû Hanîfe üzerindeki etkisi onun görüşlerinin derlendiği Şeybânî'nin *el-Asl* isimli eserindeki atıflardan da anlaşılmaktadır. Burada Hz. Ömer'e 262, Hz. Ali'ye 217, İbn Mes'ûd'a 105 ve İbn Abbâs'a 114 yerde atıf yapılmıştır. Ebû Hanîfe'nin ayrıca seyahatleri esnasında Atâ bin Ebû Rebâh başta olmak üzere İkrime ve Nâfi'den hadis dinlediği, bu yolla Mekke ve Medine ilmine ulaştığı, Hz. Ömer ve Abdullah bin Abbâs'ın fetvâ ve görüşlerine vâkıf olduğu da belirtilir.¹¹⁸⁸

Kefevî, Ebû Hanîfe'nin bu büyük birikiminin Halife Mansûr tarafından Kâdî'l-kudât yapılmak suretiyle değerlendirilmek istendiğini, ancak Ebû Hanîfe'nin bunu kabul etmediğini ve bu sebeple hapse atıldığını belirtir. O dönemde halifenin bu talebini geri çevirenler arasında Süfyân-ı Sevrî, Şerîk ve Müşğir'in de olduğunu, bu hususta Ebû Hanîfenin tek olmadığına dikkat çeker.¹¹⁸⁹

Ebû Hanîfe'nin neredeyse ömrünün tamamında hiç durmadan fıkıhla meşgul olduğu bilindiği halde ve bu görev hem bir ibadet hem de onun fikhî görüşlerinin hayata tatbik edilmesini sağlayacak bir vasıta iken, kadılık gibi bir görevden neden uzak durduğu başta öğrencileri olmak üzere herkes tarafından tartışılmıştır. Bütün bu tartışmalar altında yatan asıl sebep hakkında çok söz söylenmiş ve görüş beyan

¹¹⁸⁸ Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, s. 132; Bedir, *Ebû Hanîfe Entelektüel Biyografi*, ss. 27-30; Adnan Koşum, İmâm- Âzâm Ebû Hanîfe'nin Akılcı Yönteminin (Re'yci) Başlıca Nedenleri ve Düşüncelerinin Oluşturduğu İklim Ortamı, *Diyanet İlmî Dergi*, c. 54, Sayı 1, Ocak-Şubat-Mart 2018, ss. 84-85.

¹¹⁸⁹ Bkz. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 86a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 343-344.

edilmiştir. Ebû Hanîfe'nin resmî görevlerden uzak kalmasının altındaki gerçek sebepleri Murteza Bedir şöyle özetlemiştir:

“Ebû Hanîfe'nin tavrını yapılan adaletsizliklere karşı hoşnutsuzluğunu gösterme ve devleti yönetenlerin yaptıklarını onaylamadığını izhar etme olarak anlamak gerekir. Diğer bir sebep de Ebû Hanîfe'nin helal-haram sınırlarını korumada son derece hassas (vera‘ sahibi) olması, buna karşılık devleti yönetenlerin kamuya ait malları kullanmada herhangi bir etik duyarlılık göstermemeleridir.”¹¹⁹⁰

Kefevî, Ebû Hanîfe'nin vefatı hakkında pek çok rivayetin mevcut olduğunu, bunlar içinde en doğru bilginin Abdullah bin Mübârek'in aktardığı şu bilgi olduğunu ifade eder: Halife Mansûr, Ebû Hanîfe'yi Bağdat'a davet eder ve ona kadılık teklifinde bulunur. Ebû Hanîfe değişik sebepler göstererek bu görevi kabul etmez. Bunun üzerine halife onu hapseder ve kabul edinceye kadar kırbaçlanmasını emreder. 70 yaşında olan Ebû Hanîfe kırbaçlanmaya dayanamaz ve vefat eder. Hapisten cenazesi çıkan Ebû Hanîfe Hayruzân Mezarlığına defnedilir. Öldüğünde Hammad adlı bir çocuğu yaşamaktadır.¹¹⁹¹

Kefevî, Kânûnî Sultân Süleymân'ın Ebû Hanîfe'ye olan hürmetini bir menkıbeyle anlatır. Şöyle ki, Sultan Irâkeyn Seferi sebebiyle Bağdat'a gitmiş ve ilk iş olarak Râfiziler'in tahrip ettiği Ebû Hanîfe'nin kabrini bakım onarım için açtırmış, bu esnada cesedinin çürümediğini görmüş ve hürmetle ayaklarını öpmüştür. Daha sonra kabrin üzerine zarif kubbeli bir türbe yaptırmıştır.¹¹⁹²

Kefevî, Ebû Hanîfe'nin akâid hakkındaki bakışını da ele almadan geçmez. Bu konuyu da Ehl-i sünnet ölçülerini soran Nûh bin Ebû Meryem'e verdiği şu cevapla izah eder.

“Kim Ebû Bekir ve Ömer'i üstün tutup, Osman ve Ali'yi sever, mest üzerine meshi caiz görür, günahı sebebiyle hiç bir kimseyi tekfir etmez, hayrı ve şerri ile kaderin Allah'tan olduğuna iman eder, Allah'ın zatı ve sıfatları hakkında konuşmazsa o Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'tandır.”¹¹⁹³

Kefevî bölümün sonunda Ebû Hanîfe'nin bilinen eserlerini zikretmiştir:

1. el-Fıkhu'l-ekber

¹¹⁹⁰ Bedir, *Ebu Hanife Entelektüel Biyografi*, ss. 160-161.

¹¹⁹¹ Bkz. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 86b-87a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 344-345.

¹¹⁹² Bkz. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 86b-87a. Bu kısım *Ketâib*'in tahkikli baskısında mevcut değildir.

¹¹⁹³ Bkz. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 87b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 346-347.

2. el-Vasiyye
3. er-Risâle ilâ Osmân el-Bettî
4. el-Âlim ve'l-müteallim
5. Kitâbu'l-arûs fi's-salat
6. Sarf ilmine dair el-Maksûd¹¹⁹⁴

Ebû Hanîfe ömrünü fıkha adadığı halde, elimizde onun kaleminden bir fıkıh eseri bulunmamaktadır. Ancak onun fıkıh meclisinde fikhî ilk tedvin eden kişi olarak oldukça zengin bir yazılı edebiyat bıraktığını ve bunları öğrencilerinin el-Cami, el-Emali ya da el-Mebhut/el-Asl adıyla derledikleri biliniyor. Bu derlemelerden biri onun fıkıh sahasındaki görüşlerinin kapsamlı bir derlemesi Muhammed bin Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Asl* adlı eseri aracılığıyla günümüze gelmiştir. Bu eseri Şeybânî ya doğrudan Ebu Hanife'den ya da daha çok hocası Ebû Yûsuf'tan aktararak başlatmış ve sonra kendi görüşlerini onlarınkine eklemiştir. Yine fıkıh çalışmaları esnasında istifade ettiği hadisler de öğrencileri Ebû Yûsuf ve Şeybânî tarafından *el-Âsâr* adıyla derlenen eserlerde kaydedilmiştir. Ancak bu eserlerde başka âlimlerden de rivayetler bulunduğu için direk Ebû Hanîfe'ye isnad edilmemiştir. el-Müsned veya Müsnedü Ebî Hanîfe adı altında oluşturulan ve imama isnad edilen eserlerin en erkenin Hasan bin Ziyâd el-Lü'lûî tarafından yapıldığı geri kalanlarının daha sonraki dönemlere ait olduğu ifade edilmiştir.¹¹⁹⁵

Sonuç olarak Ebu Hanife'nin ilim silsilesine dönersek, hocası Hammâd bin Ebû Süleyman vasıtasıyla İbrahim en-Nehaî ve Şa'bî birikimini aldığını görüyoruz. Özellikle İbrahim en-Nehaî, Ebû Hanîfe fikhî üzerinde en çok tesiri olan âlimdir. *Kitabü'l-Asl*'de kendisine 193 kez atıfta bulunulmuştur. Ebû Yûsuf'un *el-Âsâr*'ında ise 552 kez ismi zikredilmiştir. Nehaî Tabiinden olsa da aslında fıkıh hocaları kibâr-ı Tabiin'den Alkame ve Esved bin Yezîd'dir. Alkame, İbn Mes'ûd'un en meşhur öğrencileri arasında yer alır. Esved ise hem İbn Mes'ûd'dan hem de Hz. Ömer'den istifade etmiştir. Hammâd'ın hocası Şa'bî aynı zamanda Esved'in öğrencisidir.

Ebû Hanîfe'nin ilim silsilesi Hammâd üzerinden iki özellik göstermektedir. Birincisi fıkıh ve re'y yaklaşımını geliştiren Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Mes'ûd-Alkame,

¹¹⁹⁴ Bkz. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 87b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 347; Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", c. X, s. 134; Bedir, *Ebu Hanife Entelektüel Biyografi*, ss. 36-38. Ayrıca bkz. Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, İfav Yayınları, İstanbul, 2014.

¹¹⁹⁵ Bedir, *Ebu Hanife Entelektüel Biyografi*, ss. 38-40.

Esved, Hasan-ı Basrî, İbrahim en-Nehaî çizgisidir. Bu silsilenin mirası Hammâd vasıtasıyla Ebû Hanîfe'ye ulaşmış ve fıkıh, kıyas, re'y ve içtihad kavramlarının etrafında gelişen fıkıh disiplininin Ebu Hanife'nin elinde olgunlaşmasına yol vermiştir. Diğer yandan Hammâd aynı zamanda önemli bir hadis âlimi ve rivayet uzmanıdır. Hocaları arasında meşhur muhaddis Şa'bî, meşhur tefsir ve hadis rivayeti âlimi Saîd bin Cübeyr gibi isimler vardır. Ebû Hanîfe, Hammâd vasıtasıyla rivayet ve sünnet bilgisini bu silsileye borçludur.

Ayrıca Ebu Hanife Atâ bin Ebû Rebâh ile görüşmüş, ondan da İbn Abbâs'ın çevresindeki Hicâz ilim mirasına ulaşmıştır.¹¹⁹⁶ Daha önce Atâ'nın anlatıldığı bahiste de ifade edildiği gibi, *Kitâbu'l-Âsâr*'da 8 yerde, *el-Asl*'da 19 yerde kendisine atıfta bulunulmuştur. Kûfe fikhî üzerinde etkili isimlerden biri de Hz. Ali'dir; Nesâî'nin Kûfe sahabe fakihlerinden saydığı Hz. Ali, Hanefî temel fıkıh ve rivayet metinlerinde ismi sık geçen sahabilerdendir. Yukarıda nakledildiği üzere kendisine *Kitâbu'l-Âsâr*'da 26 yerde, *el-Asl*'da da 217 yerde atıfta bulunulmuştur. Diğer bir önemli isim Abdullah İbn Ömer'dir. Nesâî'nin Medine sahabe fakihleri arasında zikrettiği İbn Ömer, Hanefî fikhının ilk dönem kaynaklarında kendisine sıkça atıf yapılan fakîh sahabîlerdendir. Ebû Yûsuf'un *Kitâbu'l-Âsâr*'ında kendisine 35, Şeybânî'nin *el-Asl*'ında 66 yerde atıfta bulunulmuştur. Ayrıca Kâdî Şüreyh de Kûfe fıkıh ekolünün Tâbiîn içindeki önemli temsilcilerinden birisi olmuştur.¹¹⁹⁷ Ebû Yûsuf'un *Kitâbu'l-Âsâr*'ında kendisine 8, Şeybânî'nin *el-Asl*'ında 108 yerde atıfta bulunulması da onun etkisini göstermesi açısından önemlidir.

2. *İbn Ebî Leylâ* (v. 148/765), *Ebû Abdurrahmân Muhammed bin Abdurrahmân bin Ebû Leylâ el-Ensârî el-Kûfî*

Dedesî Yesâr Evs kabilesinden olup Peygamber Efendimiz (s.a.v.) ile birlikte savaflara katıldığı bilinen ve Ebû Leylâ künyesiyle anılan bir sahabîdir. Babası Abdurrahmân Tâbiînden olup hadis rivayetleri ile bilinmekte ve İbn Ebî Leylâ olarak anılmaktadır. Kûfe kâdısı, müftü ve mutlak müçtehid olan oğlu Muhammed de bu

¹¹⁹⁶ Cerrahoğlu, "Atâ b. Ebû Rebâh", c. IV, ss. 35-36; Bedir, *Ebu Hanife Entelektüel Biyografî*, ss. 28-29.

¹¹⁹⁷ Özen, "Kâdî Şüreyh", c. XXIV, ss. 119-120; Bedir, *Ebu Hanife Entelektüel Biyografî*, s. 28.

isimle anılmaya başlayınca kendisine İbn Ebî Leylâ Ekber denilmiştir.¹¹⁹⁸ İbn Ebî Leylâ 74/693 yılında Kûfe’li Re’y ashabı fakihlerindendir. Emevîler döneminde başladığı kadılık görevini Abbâsîler devrinde de sürdürerek 33 kadılık yapan görev esnasında 72 yaşında iken Kûfe’de vefat etmiştir.¹¹⁹⁹

İbn Kuteybe, İbn Ebî Leylâ’yı Ebu Hanife’den önce re’y ile fıkıh yapan biri olarak niteler.¹²⁰⁰ Nesâî onu Kûfe fakihleri arasında zikretmiş, İbn Hibbân ise sika olmadığı gerekçesiyle kitabına almadığını beyan etmiştir.¹²⁰¹ Kefevî, onu fakîh, kurrâ, Kûfe Kadısı ve mutlak müçtehidlerden biri olarak takdim etmiştir. Süfyân es-Sevrî’nin şöyle söylediği nakledilmiştir: Bizim fakihlerimiz İbn Ebî Leylâ ve İbn Şübrûme’dir. Ebû Yûsuf onun ilmî değerini anlatırken: Kadılık görevini üstlenenler arasında Allah’ın dinin en iyi anlayan, Kitâb’ını en iyi okuyan, Allah adına hakkı en iyi söyleyen İbn Ebî Leylâ’dır, demiştir.¹²⁰²

Tâbiînin büyüklerinden kabul edilen babası Abdurrahmân’ı erken yaşta kaybettiği için ondan istifade edemeyen İbn Ebî Leylâ, Kırâât ilimlerini ilk defa ağabeyi Îsâ’dan okumuştur. Daha sonra Şa’bî’den Alkame rivayetini, Minhâl bin Amr’dan da Saîd bin Cübeyr rivayetini okumuştur. Ayrıca Şa’bî, Atâ bin Ebû Rebâh, Hakem bin Uteybe, Amr bin Mürre, Atıyye el-Avfî, Nâfi‘, Dâvûd bin Ali, Kâsım bin Abdurrahmân bin Abdullah bin Mes’ûd, Ebu’z-Zübeyr el-Mekkî ve A’miş gibi devrin seçkin ulemasından hadis ve fıkıh tahsil etmiştir.¹²⁰³

İbn Ebî Leylâ kadılık yaptığı süre zarfında eğitim ve öğretimden uzak kalmamış pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Oğlu İmrân başta olmak üzere, Süfyân es-Sevrî, Ali bin Hamza el-Kisâî, Îsâ bin Yûnus es-Sebî, Zâide bin Kudâme, Vekî‘ bin Cerrâh, Ebû Nuaym Fazl bin Dükeyn, Süfyân bin Uyeyne gibi pek çok ilim adamının yetişmesine

¹¹⁹⁸ Bkz. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 87b-88a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 347-348; Abdullah Aydın, “İbn Ebû Leylâ, Abdurrahmân”, *DİA*, İstanbul, 1999, c. XIX, ss. 435-436; Köse, “İbn Ebû Leylâ, Muhammed b. Abdurrahmân”, *DİA*, İstanbul, 1999, c. XIX, ss. 436-437.

¹¹⁹⁹ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VIII, s. 478; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 494; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 87b-88a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 347-348.

¹²⁰⁰ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 494.

¹²⁰¹ Nesâî, *a.g.e.*, s. 8; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 196.

¹²⁰² eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 84; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. VI, ss. 313-314; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 87b-88a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 348.

¹²⁰³ ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. VI, ss. 310-311; a.mülf. *Ma’rifetü’l-kurrâi’l-kibâr*, c. I, ss. 249-250; Köse, “İbn Ebû Leylâ, Muhammed b. Abdurrahmân”, c. XIX, ss. 436-437.

öncülük etmiştir.¹²⁰⁴ es-Serahsî, Ebû Yûsuf'tan bahsederken onun 9 yıl İbn Ebî Leylâ'dan ders gördüğünü, aralarındaki ilmî ihtilaf sebebiyle ayrılıp Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katıldığını nakleder.¹²⁰⁵

Ebû Yûsuf, her iki hocası arasındaki görüş ayrılıklarını anlatmak üzere “*İhtilâfu Ebî Hanîfe ve'bni Ebî Leylâ*” isimli bir eser kaleme almıştır.¹²⁰⁶ Hanefi ihtilaf kitaplarında görüşlerine genişçe yer verilmiştir.¹²⁰⁷

İbn Ebî Leylâ'nın bir kadı olarak verdiği kararların zaman zaman Ebû Hanîfe'nin meclisinde tartışılmaya açıldığı nakledilmektedir. Bu sebeple İbn Ebî Leylâ'nın, Ebû Hanîfe'yi halifeye şikayet ettiği ve bir müddet fetvâ vermekten alıkonulduğu rivayet edilmiştir.¹²⁰⁸ Kefevî de konuyu, Ebû Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ arasındaki ihtilafli konulardan örnekler sunmak suretiyle tamamlamıştır. Burada bir örnekle iktifa edilecektir.

“Zeylâ Tebyînü'l-Hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik isimli eserinde naklediyor: İbn Ebî Leylâ Kûfe kadısı iken, günlerden bir gün mescidinin kapısı önünde bir adamın şöyle dediğini duydu: ‘Ey zinacıların oğlu!’ Bunun üzerine o adamın yakalanmasını, mescide sokulmasını, ana-babaya iftira ettiği için iki defa had cezası olarak seksen değnek vurulmasını emretti. Bu haber Ebû Hanîfe'ye ulaştığında o şöyle söyledi: ‘Bir konuda 5 hata yaptığı için şehrimizin kadısına şaşırıyorum! Birincisi, iftiraya uğrayan davacı olmadan had cezası vermesine; ikincisi bin defa iftira atsa bile bir defa had cezası alması gerekirken iki had uygulamasına; üçüncüsü iki veya daha fazla had gerektiğinde bunların arasının açılması gerektiği halde, had cezalarını ayırmadan uygulamasına; dördüncüsü Peygamber (s.a.v.) “...had cezalarını ... mescitlerinizden uzak tutunuz,”¹²⁰⁹ buyurduğu halde cezayı mescitte uygulamasına; ve nihayet beşincisi

¹²⁰⁴ ez-Zehebî, *Ma 'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, c. I, ss. 249-250; a.mülf. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. VI, s. 310-316.

¹²⁰⁵ eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 134; es-Serahsî, Şemsu'l-eimme Ebûbekir Muhammed bin Ahmed, *el-Mebsût*, I-XXX, Dâru'l-ma'rife, Beyrut/Lübnan, 1978, c. XXX, s. 128.

¹²⁰⁶ Bkz. Ebû Yûsuf, *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve'bni Ebî Leylâ*, neşr. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, Matbaatü'l-Vefâ, Haydarâbâd-Deken-Hind, 1357.

¹²⁰⁷ Bkz. Ebû Zeyd Abdullâh (Ubeydullâh) b. Muhammed b. Ömer b. Îsâ, *Te'sisü'n-nazar*; Necmeddin en-Nesefî, *el-Manzûmetü'n-Nesefiyye*; Alâeddîn el-Üsmendî, *Avnü'd-dirâye ve Muhtelefü'r-rivaye fi şerhi Manzûmeti'n-Nesefiyye*; a. mülf. *Hasrû'l-mesail ve kasrû'd-delâil şerhu Manzûmeti'n-Nesefiyye*.

¹²⁰⁸ es-Serahsî, *a.g.e.*, c. XXX, s. 133; Köse, “İbn Ebû Leylâ, Muhammed b. Abdurrahmân”, c. XIX, ss. 436-437.

¹²⁰⁹ Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekir bin Hemmâm, *el-Musannef*, neşr. Habîburrahmân el-A'zamî, I-XII, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut/Lübnan, 1970, c. I, ss. 441-442.

iftira atılan kişilerin isimlerinin açıklanmadığı, aynı zamanda da diri veya ölü olup olmadıkları bilinmediği halde, onlar veya evlatları adına dava açıp hadleri uygulamasına.”¹²¹⁰

3. *İbn Şübrüme* (ö. 144/761),¹²¹¹ *Ebû Şübrüme Abdullah bin Şübrüme bin et-Tufeyl bin Hassân ed-Dabbî*¹²¹²

Meşhur Arap kabilesi Mudar’ın Benû Dabbe kolundan olan İbn Şübrüme 72/691-92 senesinde doğmuş olup Ebû Hanîfe’nin muasırıdır. Babası Şübrüme’nin İbn Mes’ûd’dan hadis rivayet ettiği, Cemel Vakası’nda Hz. Ali’yi gördüğü bu sebeple Tâbiînden olduğu nakledilmiştir. İffet sahibi, tavizsiz, akıllı, hayır sahibi, güzel ahlaklı, şair, cömert ve çevresine ikramda bulunmaktan kaçınmayan İbn Şübrüme tâbiînden olup Horasan’da vefat etmiştir.¹²¹³

Kefevî İbn Şübrüme’yi müçtehid imamlar başlığı altında 12. sırada zikretmiştir. Farklı bölgelerde yaptığı resmî görevlerinin yoğunluğu sebebiyle fikhî görüşleri etrafında bir mezhebin teşekkül etme imkanı zuhur etmemiştir. Bununla birlikte kendisi muhtelif konularda akranlarından farklı görüşler ortaya koymuş ve fikirleri daha çok ihtilâfu’l-fukahâ tarzı eserlerde incelenmiştir. Re’y Ekolünün temsilcilerinden olan İbn Şübrüme’yi İbn Sa’d, Nesâî, İbn Hibbân Kûfe fakihleri arasında zikretmiştir. İlk olarak Hişâm bin Abdülmelik döneminde Irak valiliği yapan Yûsuf bin Ömer es-Sakafî tarafından 120/745 senesinde Kûfe kadılığına tayin edilmiştir. Kûfe kadısı olduktan sonra mescide girdiği, oturmadan önce dört rekat namaz kıldığı ve elbisesini ıslatacak kadar gözyaşı döktüğü esnada şu duayı yaptığı rivayet edilir.

“Allah’ım bu benim arzuladığım ve sana güvenerek beklediğim bir görev idi. Allah’ım beni bu görevle nasıl sorumlu kıldıysan, aynı şekilde muhafaza eyle ve başarmam için yardımını ihsan eyle.”

¹²¹⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 88a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 348-349.

¹²¹¹ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 469-470; Vekî‘, Muhammed bin Halef bin Hayyân, *Ahbâru’l-kudât*, I-III, Âlemü’l-kutub, Beyrut, ts., c. III, ss. 36-60; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 470-471; Nesâî, *a.g.e.*, s. 8; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 199; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 84; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1497; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. VI, ss. 347-349; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 96b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 376-377.

¹²¹² Kefevî’nin sıralamasında İbn Şübrüme bu bölümün 12. kişisidir. Ancak bu çalışmada öncelikle Kûfe uleması işlendiği için İbn Şübrüme 3. kişi olarak işlenecektir.

¹²¹³ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VIII, s. 470; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. VI, s. 348; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. V, ss. 250-251; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 96b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 376; Özen, “İbn Şübrüme”, *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, s. 380.

İbn Şübrüme iki yıl sonra 122/740 senesinde Sicistân beytûlmâlinin başına getirilmiş yerine İbn Ebî Leylâ tayin edilmiştir. Abbâsîler döneminde Kûfe valisi veliaht İsâ bin Mûsâ tarafından mezâlim mahkemesi kadılığına getirilmiştir. Daha sonra Ebû Cafer Mansûr onu Kûfe civarında Sevâd arazisine kadı olarak tayin etmiştir. İbn Şübrüme bu bölgedeki kasaba kadılarını tayin yetkisine de sahip kılınmıştır. İbn Sa'd onun Yemen'de valilik yaptığını nakletse de başka kaynaklar onun vali yardımcısı veya kadı olarak görevlendirildiğini nakletmektedir.¹²¹⁴

Kûfe'nin ilim muhitinde yetişen İbn Şübrüme bölge fakîhi İbrahim en-Nehaî başta olmak üzere Hammâd bin Ebû Süleyman, Şa'bî ve emsallerinden fıkıh öğrenmiştir. Ayrıca Cafer Sâdık'ın meclisine devam etmek suretiyle ondan istifade ettiği gibi, meclis arkadaşı Ebû Hanîfe ve yine Rebîatürr'e'y'den de istifade etmiştir. Enes bin Mâlik başta olmak üzere Ebu't-Tufeyl, Abdullah bin Şeddâd bin el-Hâd, İbrahim en-Nehaî, Âmir eş-Şa'bî, Talha bin Musarrif el-Yemânî, Nâfi' mevlâ ibn Ömer, el-Hâris el-Ukelî, Ebû Zür'a, İbn Sîrîn gibi pek çok kimseden hadis rivayet etmiştir.¹²¹⁵

Ahmed bin Hanbel ve diğer kaynaklar İbn Şübrüme'yi sika olarak nitelemişlerdir. Kendisinden başta oğlu Abdülmelik olmak üzere Süfyân es-Sevrî, Muhammed bin Talha bin Musarrif, Ebu'l-'Alâ Eyyûb bin Ebû Miskîn el-Kassâb, Şerîk, Hasan bin Sâlih, Abdullah bin el-Mübârek, Süfyân bin Uyeyne, Hüseyim, Abdülvâhid bin Ziyâd, Abdülvâris bin Saîd, Ahmed bin Beşîr ve emsalleri rivayette bulunmuştur.¹²¹⁶

Kefevî, İbn Şübrüme hakkında özet bilgi vermekle yetinir. Onun fıkıh anlayışına katkı sağlayacak bir örneği Abdullah bin el-Mubârek'ten nakleder. “Ebû Hanîfe'ye sordum: iki dirhemi olan bir adamla bir dirhemi olan ortak olsalar ve sonra iki dirhem zayi olsa hüküm nedir? Ebû Hanîfe: Bir dirhemi olana üçte bir dirhem, iki dirhemi olana da üçte iki dirhem verilir, diyerek cevapladı. Aynı soruyu İbn Şübrüme'ye sordum ve Ebû Hanîfe'nin cevabını da naklettim: İbn Şübrüme, onun hata yaptığını ve dirhemini ikiye bölünmesi gerektiğini söyleyince cevabı hoşuma gitti. Tekrar Ebû Hanîfe'ye

¹²¹⁴ Bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, s. 470; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 470-471; Nesâî, *a.g.e.*, s. 8; Vekî', *a.g.e.*, c. III, ss. 36-60, 109-110; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 199; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 84; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1497; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 96b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 376; Özen, “İbn Şübrüme”, c. XX, ss. 379-380.

¹²¹⁵ eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 84; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. V, s. 250; Özen, “İbn Şübrüme”, c. XX, s. 379.

¹²¹⁶ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, s. 469; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 199; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. VI, s. 348; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. V, s. 250.

gittim ve konuyu arz ettim. O da gerekçe olarak; Dirhemleri karıştırmaları ile üçte bir ve üçte iki nisbetinde ortak oldular, kalan da zayi olan da ortaklık nisbetine göredir, dedi.¹²¹⁷

Adı unutulsa da İbn Şübrüme, 1917 tarihli Hukûk-ı Âile Kararnâmesi'nin 6. ve 7. Maddeleri kaleme alınırken hatırlanan bir isim olmuştur. Küçükler üzerindeki velâyetin onların menfaatini korumak gayesiyle oluşturulduğu prensibinden hareketle 7. madde İbn Şübrüme'nin görüşüne göre tanzim edilmiştir. Küçüklerin menfaatini korumayı amaçlayan bu maddeyle bulûğa ermemiş çocukların evlendirilmesine, dört mezhep görüşünde caiz kabul edilmesine rağmen, İbn Şübrüme'nin görüşüne dayanılarak bir fayda olmadığı gerekçesiyle yasak getirilmiştir.¹²¹⁸

4. *Süfyan es-Sevri (ö. 161/778), Ebû Abdullâh Süfyan bin Saîd bin Mesrûk bin Habîb es-Sevrî el-Kûfî*

Süleyman bin Abdülmelik döneminde 97/715 senesinde dünyaya gelen Sevrî, Temîm kabilesinin Sevr koluna mensup olması sebebiyle Sevrî nisbesiyle anılmıştır. Dedesi Mesrûk, Hz. Ali taraftarı olup Cemel Vakası'nda şehid düşmüştür. Sevrî'nin, Tâbiîn'den olan annesi ve babası hadis rivayetiyle meşgul olmuşlkar, oğullarının hadis ikliminde yetişmesine rehberlik etmişlerdir. Kefevî, Sevrî'nin bir gece yemeği fazla kaçırıldığını bunun üzerine, “eşek yemini fazla yerse, fazla çalışması gerekir” diyerek sabaha kadar ilimle meşgul olduğunu nakleder. Kefevî, ayrıca Sevrî'nin kadılığı reddetmesi hadisesini de şöyle hikaye eder.

“Süfyan es-Sevrî bir gün Halife Mehdî'nin huzuruna girer ve halifeyi halka verilen selam ile selamlar. Bunun üzerine Mehdî:

- Ey Süfyan! Orada burada bizden kaçırıyorsun, sana kötülük yapamayacağımızı zannediyorsun! Bak işte şu anda elimizdesin. Şimdi sana arzumuza göre ceza vermemizden korkmuyor musun?

Süfyan:

- Benim hakkımda haksız bir hüküm verirsen, hak ile batılı birbirinden ayırmaya gücü yeten adil bir melek de senin hakkında hüküm verir, dedi. Halifenin adamlarından Rebîğ bunun üzerine:

- Ey Müminlerin emiri! Bu cahil sizinle nasıl böyle konuşur? İzin verin boynunu vurayım, dedi.

Mehdî:

- Sus, sana yazıklar olsun! Bu ve emsallerini öldürüp azgınlar arasına mı katılalım istiyorsun! Onun Kûfe kadılığı mazbatasını yazın ki her hangi bir hükme itirazı kalmasın.

¹²¹⁷ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 96b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 377.

¹²¹⁸ Bkz. *Osmanlı Hukûk-ı Âile Kararnâmesi*, yay. haz. Orhan, Çeker, Mehîr Vakfı Yayınları, Konya, 2017, s. 24; Mehmet Akif Aydın, “Hukûk-ı Âile Kararnâmesi”, *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVIII, ss. 314-318.

Süfyân'a mazbata yazıldı ve verildi. O da aldı ve meclisten ayrıldıktan sonra onu Dicle nehrine attı. Sonra oradan uzaklaştı. Her yerde onu aradılar ancak bulamadılar.”¹²¹⁹

Sevrî, Abbâsî halifesi Mehdî zamanında Basra'da vefat etmiş ve Benû Küleyb mezarlığına defnedilmiştir.¹²²⁰

Sevrî'yi müçtehidlerin önde gelenlerinden biri olarak takdim eder. İbn Sa'd da onu Kûfeli fakihlerin altıncı tabakasının başında zikreder. Nesâî, İbn Hibbân, Şîrâzî ve es-Simnânî gibi kaynaklar onu Kûfe fukahasının öncüleri arasında nakletmektedir. Sevrî çocukluğundan itibaren edindiği hadis ve sünnet birikimini birleştirmiş, kendisine yöneltilen fetvâları cevaplamış, bu vesileyle fıkıh sahasındaki otoritelerden biri haline gelmiştir. Değişik sebeplerle Kûfe dışında kalması, yoğun bir şekilde hadisle meşgul olması neticesinde Ehl-i hadis tarafından Ebû Hanîfe'nin karşısında imiş gibi gösterilmesine rağmen görüşlerinin ashab-ı re'y ile oldukça benzeştiği anlaşılmaktadır. Mesela mazmaza ve istinşâkı terk ederek aldığı abdestle namaz kılan bir kimseye namazın iadesinin gerekmemesi; gusûlde terk eden kimseye ise mazmaza ve istinşâk yaptıktan sonra namazı iade etmenin gerekliliği; cemaatle kılınan namazlarda imamın Fâtiha okumasının cemaat için yeterli olması; Fâtiha'dan sonra imamın ve cemaatin gizlice âmin demesi; rûkûdan sonra ellerin kaldırılmaması; kâmetin de tıpkı ezân gibi ikişer defa okunması; namazda gülen kimsenin abdestinin bozulacağı ve namazı ve abdesti iade etmesi gerekliliği; mukimin bir gün bir gece, misafirin üç gün üç gece mest üzerine mesh etmesi ve benzeri görüşleri buna örnek verilebilir.¹²²¹

Ulemânın onun ahlakı ve bilgisi hakkında söylediği övücü sözler oldukça fazladır. Süfyân bin Uyeyne, helal ve haramı Sevrî'den daha iyi bilen bir kimseye rastlamadım, demiştir. Sevrî'nin verdiği fetvâlar talebeleri vasıtasıyla İslam ülkelerine yayılmış ve neticesinde Sevrî mezhebi ortaya çıkmıştır. Kefevî, meşhur mutasavvıf Cüneyd-i Bağdâdî'nin (v. 297/909) Sevrî mezhebi üzere amel ettiğini nakletmiştir. Ebû Bekir Abdülgaffâr bin Abdurrahman ed-Dîneverî'nin (v. 404/1014) bu mezhebe göre

¹²¹⁹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 88b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 350-351.

¹²²⁰ Bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, s. 492; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 497-498; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 201; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 84; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. VII, ss. 229-279; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. IV ss. 111-115; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 88b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 350-351; Recep Özdirek-Ali Hakan Çavuşoğlu, “Süfyân es-Sevrî”, *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXVIII, ss. 23-28.

¹²²¹ el-Mervezî, Ebû Abdullah Muhammed bin Nasr, *İhtilâfu'l-fukahâ*, tahk. Muhammed Tahir Hakîm, Mektebetü Ezvâu's-selef, Riyâd, 2000, ss. 97, 105, 110, 114, 128, 131, 149.

fetvâ veren en son alim olduğu, vefatıyla birlikte temsilcisinin kalmadığı nakledilmiştir. Hadis rivayeti daha ağır basan Sevrî'nin temkinli fetvâ verdiği, resmî görevlerden uzak durduğu, Halife Mansûr'un kadılık teklifini reddettiği ve bu sebeple sürekli kaçak bir hayat yaşadığı bilinmektedir.¹²²²

Kefevî, Süfyân es-Sevrî'nin hocalarından bahsetmez. Babasının hadisle meşgul olması sebebiyle Sevrî önce bu sahada yetişerek meşhur olmuştur. Kûfe'de ilmî muhitin oluşması Hz. Ali ve Abdullah bin Mes'ûd eliyle gerçekleşmiştir. Bu silsile Alkame, Esved bin Yezîd ve İbrahim en-Nehaî ile devam etmiştir. Sevrî silsileyi devam ettiren Hammâd bin Ebû Süleymân, Ebû İshâk es-Sebî, A'meş, İbn Şübrûme, Abdurhman bin Ebû Leylâ gibi seçkin alimlerden fıkıh ve hadis tahsil etmiştir. Âsım bin Behdele Ebu'n-Nucûd ve Hamza bin Habîb, Sevrî'nin kendilerinden kıraât öğrendiği hocalarıdır. Onun ilme olan merakı hac için gittiği Hicaz'da da devam etmiştir. Mekke'de Amr bin Dînâr ve İbn Cüreyc, Medine'de de Yahyâ bin Saîd el-Ensârî gibi seçkin ulemadan ilim tahsil etmek suretiyle, bölgenin fıkıh, hadis ve tefsir bilgisine vakıf olmaya çalışmıştır.

İbn Sa'd Süfyân es-Sevrî'yi sika, güvenilir ve sebt bir kimse olarak takdim etmektedir. Onun hadis sahasında yetişmesinde rivayet ettiği kişilerin ciddi katkısı olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, babası Saîd başta olmak üzere, Ebû İshâk eş-Şeybânî, Eyyûb es-Sahtiyânî, Cafer es-Sâdık, Hammâd bin Ebû Süleymân, Humeyd et-Tavîl, Hâlid el-Hazzâ', Rebîatü'r-re'y, Âsım bin Behdele Ebu'n-Nucûd, İbn Cüreyc, Osmân el-Bettî, Amr bin Dînâr, Amr bin Mürre, İbn Ebî Leylâ, Ma'mer bin Râşid, Ebû İshâk es-Sebî gibi pek çok kimseden rivayette bulunmuş, ez-Zehebî de onun hadis rivayetinde bulunduğu kişilerin sayısının 600'ü aştığını nakletmiştir. Süfyân bin Uyeyne ve diğerleri onu hadis ilminde emîrülümûminîn olarak vassfederler.¹²²³

Mekke, Medine, Kudüs, Bağdat, Vâsıt, Cürcân, Rey ve Askalân'da gibi şehirleri dolaşan Sevrî, bu bölgelerde dersler vermiştir. Bu itibarla çok sayıda öğrencisi olduğu nakledilmiştir. Kendisinden hadis rivayet edenler arasında A'meş, İbn Cüreyc, Cafer es-Sâdık, Ebû Hanîfe, Evzâî, Muâviye bin Sâlih, İbn Ebû Zi'b, Şu'be, Ma'mer, Abdullah

¹²²² Bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, s. 492; Nesâî, *a.g.e.*, s. 8; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 201; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, ss. 84-85; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1497; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. VII, ss. 229-279; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. IV, ss. 111-115; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 88b-89a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 350-351; Özdirek vd., *a.g.m.*, c. XXXVIII, ss. 25-26.

¹²²³ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, s. 492; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. VII, ss. 229-234; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. IV, ss. 111-112; Özdirek vd., *a.g.m.*, c. XXXVIII, s. 23.

bin el-Mübarek, Vekî‘ bin el-Cerrâh, Muhammed bin Yûsuf el-Firyâbî, Fudayl bin İyâz, Abdürrezzâk gibi pek çok kimse mevcuttur.¹²²⁴

Kefevî'nin naklettiğine göre Sevrî nikahta denklik şartını kabul etmemektedir. Alaaddin es-Semerkindî'nin *Tuhfetü'l-fukahâ*'sından şunu nakletmiştir: “Hanefî mezhebine göre nikahta tarafların bir birine denkliği itibara alınmalıdır. Mâlik ve Sevrî ise “Allah katında en üstün olanınız takvaca en üstün olanınızdır” (Hucurât Sûresi, 49/13), âyetini esas alarak denkliğin itibara alınmaması gerektiğine hükmetmişlerdir. Kerhî'nin görüşü de böyledir.”

Sadrüşşehid'in *el-Vakî'ât (Vâkiâtü'l-hüsâmî)* adlı eserinin el-Kerâhiyye babında (Semerkand fukahasının fetvalarının kaydedildiği) (sin) rumuzlu fetvâlar arasında şu fetvâ kayıtlıdır:

“Alimin ve sultanın elini öpmek caizdir. Zira Süfyân'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: ‘Alimin ve adil bir sultanın elini öpmek sünnettir.’ Bunun üzerine Abdullah b. Mübarek ayağa kalktı ve “Bu senden başka kime yaraşır” diyerek Süfyan'ın başını öptü. Alimler bunların dışındakilerin elini öpme konusunda bir takım görüşler ileri sürdüler. Kimisi: “Kişi kendinden emin bir vaziyette ve sevap alma niyeti ile öperse, bu, Müslümana saygı ve hürmet kabilinden olduğu için caiz olur.” dedi. Ancak mütekaddimin alimleri nezdinde muhtar olan görüş, zikrettiğimiz kişiler dışında bu konuda cevazın olmadığı şeklindedir.¹²²⁵

Şeybânî'nin *el-Asl* isimli eserinde şu örnekte Süfyan'ın görüşüne yer verilmiştir: Abdest alırken başını mesh etmeyi unutan kişi, sakalında kalan su ile başını mesh ederse, Hanefilere göre bu su kullanılmış olduğu için bununla meshin caiz olmayacağına hükmedilir. Süfyân ise meshin caiz olacağına hükmetmiştir. Dinin ibadetler bahsinde bir Müslümanın şahitliği ile amel edilebileceğine fetvâ vermesi; üçte bir ve dörtte bir ile arazilerin müzaraa işlemine tabi tutulacağına fetvâ vermesi, diğer örneklerdir.¹²²⁶

Sevrî'nin, tefsîr, hadis, fıkıh, kelâm ve tasavvuf sahalarında yetkin olduğu bilinmektedir. Bu çalışmada onun fikhî görüşlerinin derlendiği eserler üzerinde

¹²²⁴ eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 85; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. VII, ss. 234-236; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. IV, s. 112; Özdirek vd., *a.g.m.*, c. XXXVIII, s. 23.

¹²²⁵ es-Sadru's-Şehîd, Ebû Muhammed Hüsâmüddîn Ömer b. Abdülaziz, *el-Vâki 'ât*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi Yazma-Fıkıh Numara 184, vr. 115a; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 88b-89b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 351-353.

¹²²⁶ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. I, s. 33; c. II, s. 248; c. IX, s. 518.

durulacağı için diğer eserlerinden bahsedilmeyecektir. Sevrî'nin kaleme aldığı bilinen bir fıkıh eseri mevcut olmayıp sadece ferâiz risalesi günümüze ulaşmıştır. Onun fikhî görüşlerine öğrencilerinin kaleme aldığı eserler vasıtasıyla erişilmektedir. Öğrencilerinden Ebû İshak el-Fezârî'nin (v. 188/804) devletler hukuku alanında yazdığı *Kitâbü's-Siyer*'i ile Abdürrezzâk es-San'ânî'nin (v. 211/826-27) *el-Muşannef* isimli hadis kitabı Sevrî'nin görüşlerine erişmeyi mümkün kılan ilk kaynaklardır. Muhammed b. Nasr el-Mervezî (v. 294/906), İbn Cerîr et-Taberî (v. 310/923), İbnü'l-Münzir en-Nisâbü'rî (v. 318/930), Tahâvî (v. 321/933) gibi ilk dönem alimlerinin kaleme aldığı ihtilâfu'l-fukahâ türü çalışmalar, Sevrî'nin fikhî görüşlerini günümüze ulaştıran eserlerdir.¹²²⁷

Kefevî, Süfyân es-Sevrî'yi anlatırken verdiği başlıkta onun müçtehidliğini vurguladıktan hemen sonra, 'teheccüd erbâbı âriflerin yegânesi' olarak takdim ederek zühd ve takvasına işaret etmektedir. İlk dönem sûfilerinden kabul edilen Süfyân'ın İmam Câ'fer es-Sâdık'ın (v. 148/765) öğütlerini dinlediği, İbrâhim b. Edhem (v. 161/778), Râbia el-Adeviyye (v. 185/801), Ebû İshak el-Fezârî (v. 188/804), Fudayl b. İyâz (v. 187/803), Süfyân b. Uyeyne (v. 198/814), Abdullah b. Mübârek (v. 181/797) gibi sûfilerle görüştüğü nakledilmiştir.

Süfyân es-Sevrî'nin şöyle söylediği nakledilir: zühd katı yemek ve kalın kumaştan yapılan elbise giymek değildir. Bilakis emelleri kısaltmak ve ölümü hatırlamaktır. O yine zühdü farz olan zühd ve nâfile olan zühd olmak üzere ikiye ayırmış ve şöyle izah etmiştir. Övünmeyi, kibri, üstünlük taslamayı, riya ve gösterişi, insanlar görsün diye süslenmeyi bırakmak farz olan zühddür. Allah'ın sana helalden verdiğini terketmek de nâfile olan zühddür.¹²²⁸

5. *A'meş* (v. 148/765), *Ebû Muhammed Süleymân bin Mihrân el-Esedî el-Kâhilî el-Kûfî*

Kefevî'nin 'el-İmamü'l-'alem' olarak vasıfladığı A'meş, Taberistân'ın Rey bölgesi kasabalarından Umeh'de 61/680-81 yılında dünyaya gelmiştir. Babası Mihrân'ın Deylem esirlerinden ve evlatlık olduğu, kardeşinin vefatı üzerine Mesrûk tarafından sahiplenildiği de rivayet edilmiştir. Hz. Hüseyin'in şehid edildiği 10

¹²²⁷ et-Taberî, *İhtilâfu'l-fukahâ*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1999; Özdirek vd., *a.g.m.*, c. XXXVIII, ss. 25-26.

¹²²⁸ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. VII, ss. 242-258; Abdürrezzak Tek, "Süfyân es-Sevrî", *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXVIII, s. 28.

Muharrem’de Kûfe’de doğduğu da ifade edilen A‘meş, Arap kabilelerinden Benû Esed’in Benû Kâhil kolunun mevlası olarak anılmıştır. Ailesi hakkında pek bilgi bulunmayan A‘meş’in, tok gözlü, zeki, hıfzı kuvvetli, fasih konuşan, kanaâtkar, hazır cevap, nüktedan bir kişiliğe sahip olduğu söylenmiştir. Cemaatle namaz kılmayı ihmal etmeyip birinci safı tercih eden ve Tâbiîn’in seçkinlerinden olan A‘meş 88 yaşında Kûfe’de vefat etmiştir. Cafer bin Muhammed es-Sâdık, Mısır fakihi Amr bin el-Hâris ve Kûfe kadısı İbn Ebî Leylâ ile aynı günde vefat ettiği rivayet edilmiştir.¹²²⁹

Süleymân bin Mihrân el-A‘meş, İbn Mes‘ûd kıraâtini (Alkame, Ubeyd bin Nudayle el-Huzâil silsilesiyle) Irak kıraât muallimi Yahyâ bin Vessâb’tan öğrenmiştir. Kefevî, onun aynı zamanda Ebu’l-‘Âliye er-Reyâhî’ye de Kur’ân-ı Kerîm’i arzettiğini ifade etmiştir. Meşhur kurrâ Âsım bin Behdele Ebû’n-Nucûd, İbrahim en-Nehaî, Zeyd bin Vehb, Mücâhid bin Cebr gibi alimler onun hocalarındandır. Enes bin Mâlik, Abdullah bin Ebû Evfâ, Ebû Âmir eş-Şa‘bî, İbrahim en-Nehaî, Mücahid bin Cebr, Saîd bin Cübeyr, Zeyd bin Vehb, Ebû Sahre, Saîd bin Ubeyde, Talha bin Musarrif ve daha pek çok kimseden hadis rivayet etmiştir. Süfyan bin Uyeyne onun hakkında şöyle söylemiştir.

“İnsanlar arasında Kur’ân-ı Kerîm’i en iyi okuyan, hadis-i şerifleri ezberinde muhafaza eden ve ferâizi en iyi bilen Süleymân bin Mihrân el-A‘meş’tir.”

İbn Mes‘ûd’un ilmî birikimini en iyi bilen kişinin A‘meş olduğu ifade edilmiştir.¹²³⁰

Kurrâların ve muhaddislerin şeyhi olarak takdim edilen A‘meş, Hamza ez-Zeyyât, Zâide bin Kudâme ve Talha bin Musarrif’e kıraât okutmuştur. Kıraât imamlarından Ali bin Hamza el-Kisâî’nin (v. 189/805) de Zâide silsilesi ile onun nüshasından okuduğu rivayet edilmiştir. Süleymân bin Mihrân, insanların Yahyâ bin Vessâb’dan okuduğunu, onun vefatıyla kendisinden okumaya başladıklarını söylemiştir. Kefevî de onun, uzun süre insanlara kıraat okuttuğunu ve ömrünün büyük bölümünü ilmin neşrine harcadığını ifade etmiştir.

¹²²⁹ Bkz. İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 461-463; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 489-490; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 138; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. VI, ss. 226-227, 230-232, 245-248; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. IV, s. 222; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 96a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 375-376; Mücteba Uğur, “A‘meş”, *DİA*, İstanbul, 1991, c. III, s. 54.

¹²³⁰ ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. VI, ss. 226-248; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. IV, ss. 222-223; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 96a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 375; Uğur, *a.g.e.*, c. III, s. 54.

Hadis sahasında hâfız ünvanını elde edecek kadar ezberi bulunan, muhaddislerin şeyhi, sika ve sebt kabul edilen Süleymân bin Mihrân'dan pek çok kimse rivayet etmiştir. Bunların arasında, Hakem bin Uteybe, Ebû İshâk es-Sebî, Süleymân et-Teymî, Süheyl bin Ebû Salih, Şu'be, Süfyân es-Sevrî, Süfyân bin Uyeyne, Ebû Hanîfe, Evzaî, Abdullah bin el-Mübârek gibi seçkin kimseler vardır.¹²³¹

Kefevî'nin müçtehid imamlar ketîbesinde 11. sırada zikrettiği A'meş, Ehl-i Hadis fakihlerinden olup, Kûfe fıkıh mektebinin hocası Nehaî ile Şa'bî'den fıkıh tahsil etmiştir. Onun ferâiz ilmine olan vukufu hakkında kaynaklar görüş birliği içindedir. İbn Sa'd, İbn Hibbân, Şîrâzî ve es-Simnânî onu Kûfe'li meşhur tâbiîn fakihleri arasında zikretmektedir.¹²³²

Kefevî onun hem fikhî hem de nükteci yönünü şu örnekle izah eder:

“Bir gün Dâvûd bin Amr el-Hâik, A'meş'e: Hâik'in (dokumacının) arkasında namaz kılma konusunda ne dersin? diye sorunca, A'meş: (Lakabı Hâik olduğu için soruyu soran Dâvûd'u kastederek, mizah yollu) *Abdestsiz olarak kılmakta bir beis yok*, diye cevap verdi. Peki, Hâik'in şahitliği konusunda ne dersin? diye sorunca da (yine mizah yollu olarak): *İki adil şahitle birlikte kabul edilir.*”¹²³³

Görüşleri etrafında bir mezhep teşekkül etmemiş ve müntesiplerine dair kaynaklarda bilgiye rastlanılamamıştır. Her ne kadar kadılık yaptığına dair bir rivayete kaynaklarda rastlanılmamış olsa da, Vekî' *Ahbârü'l-kudât* isimli eserinde muhtelif konularda 48 yerde A'meş'e atıfta bulunmuştur.¹²³⁴

Şeybânî'nin *el-Asl* isimli eserinde pek çok kez görüşleri kaydedilen A'meş'in şu görüşlerini örnek olarak zikredebiliriz: Resûlullah'ın (s.a.v.) bir Yahudi'den vadeli gıda satın alması ve rehin olarak zırhını bırakması sebebiyle gayrimüslim biriyle bu tür işlem yapmanın caiz olduğunu söylemiştir. Hastanın yaptığı hibenin, hibe edilenin eline geçmesi şartıyla geçerli olduğunu, akli eksik ve zayıf olanların dışındaki herkesin talakının geçerliliğini belirtmiştir.¹²³⁵

¹²³¹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 461-462; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. VI, ss. 226-235, 247; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. IV, ss. 222-226; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 96a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 375-376; Uğur, *a.g.e.*, c. III, s. 54.

¹²³² Bkz. Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 96a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 375-376; ayrıca bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 461-463; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 138; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 83; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1497; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. VI, ss. 226-248; Uğur, *a.g.e.*, c. III, s. 54.

¹²³³ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 96a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 375-376.

¹²³⁴ Bkz. Vekî', *a.g.e.*, c. I, s. 21; c. II, s. 467; c. III, s. 351.

¹²³⁵ eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. III, ss. 132, 412; c. V, s. 205; c. VII, s. 301.

6. *Şerik bin Abdullah (v. 177/794), Ebû Abdullah Şerik bin Abdullah bin Hâris en-Nehaî el-Kûfî*

Yemen kebilelerinden Mezhic'in Neha' koluna mensup olan Şerik 95/713 veya 96/714 tarihinde Buharâ'da dünyaya gelmiştir. Kendi ifadesiyle amca oğullarından birisi tarafından Bağdat civarında Sarsar nehri yakınında yaşayan başka bir amcasının oğlunun yanına getirilmiştir. Burada ilk tahsiline Kur'ân-ı Kerîm öğrenmek suretiyle başlamış, daha sonra Sünnet ve fıkıh öğrenmek üzere akrabalarının yanına Kûfe'ye gitmiştir. Bir yandan kerpiç imal edip satmak suretiyle geçimini temin ederken diğer yandan da ilim halkalarına devam etmek suretiyle Kur'ân-ı Kerîm, tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimleri, döneminin seçkin Tâbiîn ve Etbâuttâbiîn alimlerinden öğrenmiştir. Ömer bin Abdülazîz ile de görüştüğü ifade edilen Şerik'in sahabeden herhangi bir kimse ile görüştüğüne dair bir rivayete rastlanılmamıştır. Az yiyen, son derece takva sahibi olduğu belirtilen Şerik, 82 yaşında iken Kûfe'de vefat etmiş ve cenaze namazını Kûfe valisi Mûsâ bin Îsâ kıldırmıştır.¹²³⁶

İbn Kuteybe, Şerik bin Abdullah'ı Ehl-i Hadis'e mensup Kûfe kadısı olarak zikretmiştir.¹²³⁷ Halife Mansûr onu kadı olarak tayin etmek istediğinde, Şerik, namaz ve oruç konularında fetvâ verdiğini, kadılık görevini güzel yapamayacağını ifade ederek görevden uzak kalmak istemiştir. Ancak halife onu Kûfe kadısı olarak tayin etmiş, böylece Kâdî Şerik olarak tanınmıştır. Hak ve adalete uygun bir yargılama yaptığı nakledilen Şerik, Kûfe'den başka Vâsıt ve Ahvâz şehirlerinde de kadılık yapmıştır.¹²³⁸ Kefevî bir fakîh olduğunu belirtmek üzere onu müçtehid imamlar ketîbesinde 13. sırada zikretmiş ve Halife Mansûr tarafından Kûfe kadılığına tayin edildiğini özellikle vurgulamıştır.¹²³⁹

Bağdat'ın güneyinde bulunan Sarsar'da ilim tahsiline başlayan Şerik'in buradaki hocalarına dair bilgiye ulaşılamamıştır. Simâk bin Harb, Âsım bin Behdele, Atâ bin es-Sâib, Âsım el-Ehvel, Hişâm bin Urve, Süleymân A'meş, Zübeyd bin Hâris, Ziyâd bin

¹²³⁶ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 499-500; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 508-509; Vekî', *a.g.e.*, c. III, s. 150; İbn Hibbân, *a.g.e.*, ss. 201-202; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 86; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. VIII, ss. 200, 210-211; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. IV, s. 335; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 96b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 377; Mehmet Ali Sönmez, "Şerik b. Abdullah", *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXIX, ss. 5-6.

¹²³⁷ Bkz. İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 508-509.

¹²³⁸ Bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 499-500; İbn Hibbân, *a.g.e.*, ss. 201-202; Vekî', *a.g.e.*, c. III, ss. 149-175; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 86; es-Simnânî, *a.g.e.*, s. IV, s. 1503; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. VIII, s. 200; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. IV, ss. 333-337; Sönmez, *a.g.m.*, c. XXXIX, ss. 5-6.

¹²³⁹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 96b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 377.

İlâka gibi tâbiîn ve etbâuttâbiînden olan seçkin hocalardan Kur'ân-ı Kerîm, tefsir, hadis, fıkıh gibi ilimleri tahsil etmiş, aynı zamanda da hadis rivayet etmiştir. Sika ve emîn kabul edilen Şerîk bin Abdullah'a talebe olan ve ondan rivayette bulunanlar arasında Ebân bin Tağleb, Muhammed bin İshâk, Şu'be, Süfyân, Leys bin Sa'd, Abdullah bin el-Mübarek, Yahyâ bin Adem, Abdurrahman bin Mehdî, Vekî' bin Cerrâh, İshâk bin Yûsuf el-Ezrak, Ahmed bin Yûnus, Ali bin el-Ca'd gibi pek çok kimse mevcuttur. ez-Zehebî, talebelerinden olan İshâk bin Yûsuf el-Ezrak'ın ondan 9000 hadis rivayet ettiğini nakletmiştir.¹²⁴⁰

Kefevî, diğer müçtehid imamların aksine Şerîk'in herhangi bir fikhî görüşünü nakletmez. İmâm Mâlik *Muvatta'*da 1, eş-Şeybânî *el-Asl'*da 2, Ahmed bin Hanbel *Mesâil'*de 3 yerde Şerîk'e atıfta bulunmuştur.¹²⁴¹ eş-Şeybânî'nin naklettiğine göre o şu görüşleri ileri sürmüştür: Üç şeyde oyun olmaz: köle azad etmek, talâk ve nikâh. Bu hükmü o Hz. Ali'den rivayet etmiştir. Yine o, mehir gizli ve açık olarak konuşulmuş ise aksine delil olmadıkça, açık olan mehrin kabul edilmesinin esas alınması gerektiği görüşünü dile getirmiştir.¹²⁴²

4.1.2. Medine

Medine, doğal olarak fıkıh ilminin aslını ve köklerini teşkil eden görüşlerin ilk modeli Sünnet'in yurdudur. Bu özelliğiyle fıkıh ilminde rivayetin kaynağını ve İslam geleneğinin köklerini temsil eder. Bu nedenle Medine fikhının ilke olarak hadis ekolüne mensup olduğu kabul edilmektedir. Kuşkusuz fıkıh teşekkül ettikten sonra Medine ve Irak ekollerinin her ikisi de rivayet ve dirayet açısından birbirlerini etkilemişlerdir. Ancak başlangıçta Medine ya da Hicaz hadis ve rivayet ağırlıklı bir yaklaşımı öne çıkarmış re'y sonradan Irak ekolünün etkisiyle burada gelişmiştir. Nitekim Kefevî'nin listesindeki Medineli iki isimden Rebâtürre'y (v. 136/753) daha sonra Medine kökenli bir mezhebin kurucusu haline gelecek olan İmâm Mâlik'in hocasıdır ve Irak'ta re'y çevresinde yetiştikten sonra Medine'ye yerleşmiştir. Diğer yandan Medine fikhının temelini teşkil eden Sahnûn'un *el-Müdevvene*'sinin ilk versiyonu Esed bin Furat'ın (v.

¹²⁴⁰ Bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 499-500; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 508-509; İbn Hibbân, *a.g.e.*, ss. 201-202; Vekî', *a.g.e.*, c. III, ss. 149-175; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 86; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. VIII, ss. 200-215; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. IV, ss. 333-334; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 96b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 377; Sönmez, *a.g.m.*, c. XXXIX, ss. 5-6.

¹²⁴¹ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmâm Mâlik*, c. III, ss. 570-592; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 233; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 472.

¹²⁴² Bkz. Şeybânî, *a.g.e.*, c. VII, ss. 300, 383.

213/828) *el-Esediyye* adlı çalışmasıdır. *el-Esediyye*'yi Esed bin Furat Irak'a gelip Irak fikhını tahsil ettikten sonra yazmıştır.¹²⁴³ İmam Mâlik bir taraftan re'y bakış açısını ondan alırken diğer yandan Hicâz'ın rivayet ve âsâr külliyyatını bir fıkıh ekolüne dönüştürmüştür. Ancak Hicaz fıkıh ekolü sadece bu iki isimle temsil edilmiş değildir; Kefevî'nin listesindeki eş-Şâfiî de aslında Hicâz ekolüne mensuptur ve İmam Mâlik'in öğrencisidir. Hayatının son yıllarında Mısır'da İmam Mâlik ve Hicâz ekolünden ayrılarak bağımsız bir mezhep geliştirmiştir. Şimdi sırasıyla önce Medineli fakihlere bakılacak, ardından listedeki diğer isimlere ve şehirlerine dönülecektir.

7. *Rebiâtürre'y* (v. 136/754), *Ebû Osmân Rebîa bin Ferrûh (Ebû Abdurrahmân) el-Medenî et-Teymî*

Kureys'in kollarından Teym kabilesine mensup Münkediroğulları'nın mevlâsı olan Rebiâtürre'y'in doğum tarihi hakkında kaynaklarda bilgiye erişilememiştir. Sohbetine erişerek kendisinden hadis rivayet ettiği Sâib bin Yezîd'in 82/701 yılında vefat edişinden hareketle, kesin bilgi olmamakla birlikte 70/689'larda doğduğu düşünülmektedir. Babası Ferrûh'un ismi sebebiyle Fars kökenli olduğu düşünülen Rebiâtürre'y, Enes bin Mâlik ve Sâib bin Yezîd ile görüşüp onlardan rivayet etmesi vesilesiyle Tâbiînden olma şerefine erişmiş, meşhur tâbiîn fakihi Said b. el-Müseyyeb onun hoca silsilesinde yer almıştır. Takva sahibi, sünnete bağlı, sika, emin, hazır cevap, fasih bir lisan ve üstün ahlak sahibi olan Rebiâtürre'y'in ölüm tarihi hakkında farklı rivayetler mevcuttur. İbn Sa'd onun Medine'de, İbn Kuteybe ise Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın (v. 136/754) hilafet merkezi Enbâr'da 136/754 yılında vefat ettiğini belirtmiştir.¹²⁴⁴

Kefevî'nin müctehid imamlar ketîbesinde 9. sırada zikrettiği Rebiâtürre'y, Medine müftüsü olarak bilinmekte ve döneminin âlimi olarak takdim edilmektedir. Yine Kefevî, İbn Kuteybe'den nakille, onun Ashab-ı re'y'den olduğunu ve ilk Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh tarafından hilafet merkezi Enbâr'a kadı tayin edildiğini nakleder.¹²⁴⁵

¹²⁴³ Kallek, "Esed b. Furât", *DİA*, İstanbul, 1995, c. XI, ss. 366-367.

¹²⁴⁴ Bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VII, ss. 509-511; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 496; Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 106; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 65; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. VI, ss. 89-96; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. III, ss. 258-259; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 95b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 373; Özen, "Rebîa b. Ebû Abdurrahmân", *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIV, ss. 499-500; Yıldız, "Ebü'l-Abbâs es-Seffâh", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, ss. 283-284.

¹²⁴⁵ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 95b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 373.

İbn Sa'd, onu Tâbiînin dördüncü neslinden, Nesâî ve İbn Hibbân da Medineli Tâbiîn fakihleri arasında zikreder. Öğrenci yetiştirmekle meşgul olan Rebîâtürre'y'in Medine'de, içlerinde İmâm Mâlik'in de bulunduğu, 40 öğrencinin katıldığı bir fıkıh halkası olduğu, kendisi ve halkasına katılan öğrencilerinin sarık sardığı özellikle belirtilir.

Ehl-i Hadisin merkezi olan Medine'de re'y ile hüküm veren Rebîa, Zührî'ye gerekçesini şöyle açıklamıştır:

“ ‘Benim durumum seninkine benzemez.’ Zührî ‘Nasıl yani?’ diye sorunca, ‘Ben re'yimle hüküm veriyorum. Dileyen alır, dileyen almaz. Sen ise hadis naklediyorsun ve dinleyenler tarafından ezberleniyor. (sorumluluğun daha büyük)’ demiştir.”

Rebîa bin Ebû Abdurrahmân, re'y ile amel etmenin hadis rivayet etmekten daha kolay olduğunu söylemiştir. Hadis rivayetinde söz Peygamber efendimize isnad edilmekte, re'y de ise görüş sahibine isnad edilmektedir.

Leys bin Sa'd, Rebîâtürre'y'in Medinelilerin problemlerini çözen ve fetvâ hususunda onlara reislik yapan bir âlim olarak takdim eder. Öğrencisi İmâm Mâlik, onun vefatıyla fıkıh yapmanın tadının kaçtığını beyan eder. Kâsım bin Muhammed'den nakledilen bir anekdot onun fıkıh yöntemini ortaya koymaktadır. Şöyle ki: Kâsım'a bir soru yöneltildiğinde, Allah'ın Kitâb'ı veya Resûlü'nün sünnetinden cevap veremezse, bunu Rebîa'ya sorun, demek suretiyle geleneksel içtihad yolunu işaret ederdi.¹²⁴⁶

İbn Nedîm onu Kûfe fıkıh mezhebinin ve re'y ekolünün öncüsü Ebû Hanîfe ve ashabını zikrettiği bölümde nakletmiştir.¹²⁴⁷ Ancak, daha önce de ifade edildiği gibi Medine'de fıkıhla meşgul olması ve re'y ekolüne öncülük etmesi sebebiyle Rebîâtürrey (re'y'in Rebîa'sı) olarak anılmıştır. Zehebî, Rebîâtürre'y'in müçtehit imamlardan olduğunu nakletmiş, İmâm Mâlik, Süfyân es-Sevrî, Abdurrahmân ez-Evzaî, Leys bin Sa'd, Şu'be bin Haccâc, Hammâd bin Seleme gibi seçkin kişilerin onun öğrencilerinden olduğunu belirtmiştir.¹²⁴⁸ İbn Sa'd da Muhammed el-Bâkır ve Ca'fer es-Sâdık'ın da onun Mescid-i Nebevî'deki fıkıh halkasına devam edenlerden olduğu nakletmiştir.¹²⁴⁹

¹²⁴⁶ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VII, ss. 509-511; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 496; Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 106; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 65; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1495; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. VI, ss. 89-91; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. III, s. 259; Özen, “Rebîa b. Ebû Abdurrahmân”, c. XXXIV, ss. 499-500.

¹²⁴⁷ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 285.

¹²⁴⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. VI, s. 89-90; İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, c. III, s. 258.

¹²⁴⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, c. VII, s. 510.

Öğrencilerine ve çevresindeki insanlara çokça güzel öğüt verdiği ifade edilen Rebîâtürre'y'den İmâm Mâlik şu sözü nakleder:

“İnsanlar, çocukların, babalarının ve velilerinin himayesinde olduğu gibi âlimlerinin de himayesindedirler.”¹²⁵⁰

Rebîa bin Ebû Abdurrahmân bu sözüyle insanların babasız ve velisiz güvende olamayacakları gibi hocaları olmadan da güvende olamayacaklarını anlatmaktadır.

İmâm Mâlik *Muvatta'*da 1, eş-Şeybânî, *el-Asl'*da 2, Ahmed bin Hanbel *Mesâil'*de 3 yerde Rebîâtürre'y'e atıfta bulunmuştur.¹²⁵¹

8. *İmâm Mâlik (v. 179/795), Ebû Abdullah Mâlik bin Enes bin Mâlik bin Ebû Âmir el-Asbahî el-Yemenî*

Kefevî'nin müçtehit imamlar sıralamasında İmâm Mâlik dördüncü kişidir. Biz ise bu çalışmada İmâm Mâlik'i de diğer müçtehit imamlar gibi yaşadıkları ve fıkıh yaptıkları şehre göre tanıtmak istedik. Medine fakihî olan İmâm Mâlik, re'y'in temsilcisi Rebîa bin Abdurrahmân'ın talebesi olması ve ondan sonra vefat etmesi sebebiyle Medine'nin ikinci fakihî olarak zikredilmiştir. Bu nedenle Kefevî'nin sıralaması yerine bu çalışmada şehirlere göre yapılan tasnife riayet edilerek İmam Mâlik Medine fakihleri arasında hocasından sonra zikredilmiştir.

Kefevî, İmam Mâlik'in herkes tarafından biliniyor olmasını dikkate alarak ailesi hakkında geniş bilgi vermemiştir. Bunun yerine bir mezhep sahibi olduğunu da belirtmek suretiyle onu şu şekilde takdim etmiştir:

“Hicret yurdunun imamı, mezhep sahibi Mâlik bin Enes bin Ebû Âmir el-Asbahî”¹²⁵².

Bu çalışmada Kefevî'nin anlatımı esas alınarak, onun bakış açısından İmam Mâlik anlaşılmalı ve anlatılmaya çalışılacaktır. Kefevî, Mâlikî ulemasından Ebu'l-Abbâs el-Kâşânî'nin *Şerhu'r-Risâle* isimli eserinden nakille İmâm Mâlik'i tanıtmayı tercih etmiştir. Hicret, nübüvvet yurdu ve vahyin beşiğinin imamı olan İmam Mâlik'in mezhebinin, Kitâb, Sünnet ve Medine ehlinin ameline dayandığını söyleyen Kâşânî, onun nâsih ve mensûhu en iyi bilen kişi olduğunu belirtir. Onun yüksek seviyede

¹²⁵⁰ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VII, ss. 509-511; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. VI, ss. 91-92; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. III, s. 259; Özen, “Rebîa b. Ebû Abdurrahmân”, c. XXXIV, ss. 499-500.

¹²⁵¹ Bkz. Leknevî, *Muvatta' İmam Mâlik*, c. III, ss. 570-592; eş-Şeybânî, *a.g.e.*, c. XII, s. 233; Ahmed bin Hanbel, *a.g.e.*, s. 472.

¹²⁵² Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 89b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 353.

kavrama ve anlayış sahibi olduğunu, bilgi, dindarlık ve Sünnete bağlılık, bidatlerden sakınma hassasiyetiyle bilindiğini nakleder. Haberlerin geliş yolunu, eserlerin illetlerini, nakil ve rivayetin sahihine vakıf olduğunu ifade eder. Yaşadığı dönemin ve şehrin bilgini ve fakihi olarak tanıttığı Mâlik'in, Medine fakihi olarak bilinen İbn Hürmüz el-Esamm'ın (v. 148/765-66)¹²⁵³ ilim meclisine 15 yıl boyunca devam ettiğini özellikle belirtir.¹²⁵⁴

Kefevî, Nevevî'den nakille İmam Mâlik'i şöyle anlatmaktadır:

“Âlimler Mâlik'in imamlığı ve üstünlüğü hususunda ittifak etmişlerdir. Buhârî: Senedlerin en sahihi Mâlik, Nâfi', İbn Ömer tarikiyle Resûlullah'a (s.a.v.) ulaştırdı; Ebû Mansûr es-Sem'ânî: eş-Şâfiî, Mâlik, Nâfi', İbn Ömer tarikiyle Resûlullah'a (s.a.v.) ulaştırdı demiştir.”¹²⁵⁵

İmam Mâlik, Sünnet'in merkezi olan Medine'de yaşamış ve Ehl-i Hadisin öncüsü konumuna gelmiştir. Bu itibarla ulema ondan bahsederken hadis ve rivayet noktalarını dikkate almışlardır. Yukarıda isnada dair olan anlatım da bu durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken husus her iki isnad tarikinde de İmam Mâlik'in belirleyici olmasıdır.

Kefevî, yaptığı alıntılarla hicret yurdunda rivayetin öncüsü sıfatıyla İmam Mâlik'in hadis yönünü daha ziyade öne çıkarmaktadır. İmam eş-Şâfiî'nin Medine'de kaldığı sekiz aylık süre içinde, İmam Mâlik'ten meşhur eseri *el-Muvatta*'ı başından sonuna kadar ezberlediğini, sonra Mescid-i Nebvî'de imlâ suretiyle insanlara okuttuğunu da kaydetmeden geçmez. Kefevî, bu anlatımlarıyla İmam Mâlik'in eş-Şâfiî üzerindeki etkisini ortaya koymakta ve Ehl-i Hadis'e mensubiyetlerini teyit etmek istemekte gibidir.¹²⁵⁶

Kefevî, İmam Mâlik'in pek çok hocadan ders gördüğünü ve kendisinin de ders okuttuğu zamanlarda insanların izdiham sebebiyle birbirini ezdiklerini de belirtir. Bu anlatımıyla İmam Mâlik'in hicret yurdunun ilim merkezi olarak devamına katkı

¹²⁵³ Ebûbekir Abdullah b. Yezîd b. Hürmüz el-Esamm veya Yezîd b. Abdullah b. Hürmüz olarak da kaydedilmiştir. Bkz. ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. VI, s. 379.

¹²⁵⁴ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 89b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 353; Ayrıca bkz.; Ayrıca bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. VI, ss. 379-380.

¹²⁵⁵ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 89b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 354;

¹²⁵⁶ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 89b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 354.

sağladığını belirtmiş olur. Diğer yönüyle de talebelerinin çoğalmasi sebebiyle Mâlik'in mezhebinin oluşumunu hızlandıran unsurlara da temas etmiştir.¹²⁵⁷

Kefevî, mezhebî bilginin oluşum sürecine katkı sağlamak amacıyla imamların hoca sayısına da temas eder. Şöyle ki, mezhep mensupları arasında yaygın olan kendi imamını öne çıkarma meselesini ele alarak Ebû Hanîfe ile İmam Mâlik'in efdaliyeti tartışmalarına İmam Zerencerî'nin Ebû Hafs el-Kebîr'in dilinden yaptığı şu sözü kaydeder:

“İmam Mâlik'in ashabı ile Ebû Hanîfe ashabı arasında imamlarının üstünlüğü hakkında tartışma çıkınca, hocalarının sayısına bakmalarını söyledim. Mâlik'in hoca sayısı ancak 80'e, Ebû Hanîfe'nin hoca sayısı ise 4000'e ulaştı. Bunun üzerine dedim ki: Bu üstünlüğün en düşük derecesidir.”¹²⁵⁸

Kefevî tarafsız davranmak suretiyle hoca meselesinde Mâlikî kaynaklarından da alıntı yaparak tarafların hocalarını üstün kılma gayretleri üzerinde durur. İmam Mâlik'in, 300'ü Tâbiînden, 600'ü Etbâuttâbiînden olmak üzere 900 hocasından bahseden rivayeti paylaşmayı da ihmal etmez. Aslında bütün bu gayretler bir yönüyle üstün kılma olarak görünse de, diğer taraftan bu müçtehid imamların ne derece sağlam bir ilmî gelenekten geldiklerini anlatması açısından oldukça mühimdir.¹²⁵⁹

Kefevî, İmam Mâlik'in hoca sayılarını vermekle birlikte muhtemelen bilinirliğini dikkate alarak hoca silsilesini zikretmez. İmam Mâlik, başta İmam Nâfi' olmak üzere, Saîd el-Makburî, Âmir bin Abdullah bin Zübeyr, İbnü'l-Münkedir, Yahyâ bin Saîd el-Ensârî, Ebü'z-Zinâd Abdullah bin Zekvân, Hişâm bin Urve, Eyyûb es-Sahtiyânî, İbn Şihâb ez-Zührî, Abdullah bin Dînâr gibi pekçok hocadan istifade etmiştir. Bunlar arasında Nâfi', İbn Hürmüz el-Esamm ve Zührî, İmam Mâlik'in kendilerinden en çok istifade ettiğini belirttikleridir. İmam Mâlik'ten ders alan ve rivayet edenler de oldukça fazla bir sayıya ulaşmıştır. ez-Zehebî, ondan rivayet edenleri, hocaları, akranları ve talebeleri olmak üzere ayrıma tabi tutarak zikretmiştir. Hocalarından Zührî, Yahyâ bin Saîd el-Ensârî, Amcası Ebû Sehl, akranlarından Ma'mer, İbn Cüreyc, Ebû Hanîfe, Evzâî, Sevrî, Muhammed bin Hasan eş-Şeybânî ve diğerleri ondan rivayette

¹²⁵⁷ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 89b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 354.

¹²⁵⁸ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 89b-90a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 354.

¹²⁵⁹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 89b-90a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 354.

bulunmuştur. Meşhur eseri *el-Muvatta*'ı kendisinden dinleyen talebelerinin sayısı oldukça fazladır.¹²⁶⁰

Kefevî, İmam Mâlik'in doğumu ve vefatı hakkında farklı bilgileri de Ebu'l-Abbâs el-Kılşânî'den nakleder. Özetle İmam Mâlik'in 93/712'de doğduğu ve 179/795'te vefat ettiğini bildirir. Vefat ettiği geceye dair Mâlikî menâkıb kaynaklarından alıntı yapar.¹²⁶¹

İmam Mâlik'in terekesini verdiği bahiste, imamın önceleri çok fakir olduğunu, sonradan büyük servete eriştiğini, ancak bu servetin onu zühd ve takvâdan uzaklaştırmadığını belirtir. Eriştiği servet sebebiyle her ne kadar yemesi, içmesi ve giyinmesi çok daha güzel hale gelse bile, bu durumun onu dünyaya meylettirmediğini özellikle vurgular.¹²⁶²

Kefevî, Mâlik hakkında verdiği bu bilgi ile erbâb-ı ilmin elde ettiği servet ve makam ile değişmemesini ve zühdü takvâdan ayrılmamasını da işaret etmiş olur. Sonraki ketîbelerde kalbü'l-ketîbe başlığı altında işaret ettiği ibadet ehli olmayı, burada bizzat müçtehitlerin kendisi ile vermektedir. O bununla müçtehit imamların hedefinin sadece fıkıh yapmak değil, aynı zamanda dini yaşamak olduğunu da anlatmak istemiştir.

Kefevî, mezhebin nasıl devam ettiği sorusuna cevap arar. Bunun Mâlik'in seçkin bir kısım talebeleri ile hem yazılı hem de sözlü olarak intikalinden bahseder. Özellikle Abdurrahmân bin Kâsım el-Utekî (v. 191/806)¹²⁶³ vasıtasıyla Mâlik'in görüşlerinin Sahnûn Abdüsselâm bin Saîd bin Habîb'e (v. 240/854)¹²⁶⁴ intikal ettiğini, onun da bu görüşleri el-Müdevvene¹²⁶⁵ isimli eserinde derlemek suretiyle mezhebin ana kaynağını oluşturduğunu ifade eder.¹²⁶⁶

¹²⁶⁰ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. VII, ss. 570-575; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 494, 498-499; Vekî', *a.g.e.*, c. III, s. 207; Nesâî, *a.g.e.*, s. 7; İbn Hibbân, *a.g.e.*, ss. 169-170; eş-Şirâzî, *a.g.e.*, ss. 67-68; es-Simnânî, *a.g.e.*, s. IV, s. 1495; Kâdî İyâz b. Mûsâ b. İyâz es-Sebtî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, tahk. Muhammed Tavit Tancî vd., I-VIII, Vizaretü'l-evkaf Magrib, Fas, 1983, c. I, ss. 131-132; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. VIII, ss. 48-135; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. X, ss. 5-10; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 89b-90b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 353-356; Özel, "Mâlik b. Enes", *DİA*, Ankara, 2003, c. XXVII, ss. 506-513.

¹²⁶¹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 89b-90a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 354-355.

¹²⁶² Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 90a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 355.

¹²⁶³ Bkz. Özen, "İbnü'l-Kâsım", *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXI, ss. 103-104.

¹²⁶⁴ Bkz. Ali Hakan Çavuşoğlu, "Sahnûn", *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, ss. 534-538.

¹²⁶⁵ Bkz. Çavuşoğlu, "el-Müdevvenetü'l-kübrâ", *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXI, ss. 470-473.

¹²⁶⁶ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 90a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 355.

Kefevî, İmam Mâlik'in fıkha bakışına örnek olmak üzere unutarak yeme, içme ve cinsi münasebette bulunma meselesini Cemaleddin Yezdî'nin Tehzîbü'l-Câmi'u's-sağîr adlı çalışmasından aktarmıştır:

“Unutarak yeme-içme ve cinsel ilişkiye girme ister farz olsun ister nafile olsun orucu istihsanen bozmaz. Kıyasa göre bozması gerekir; Mâlik nafile değil de sadece farz oruç için bu görüşü kabul etmiştir. Bizim delilimiz şu rivayettir: Bir adam Peygamberimize (s.a.v.) geldi ve şöyle dedi: “Ben oruçluydum unutarak yedim ve içtim.” Peygamber aleyhisselam ona şöyle dedi: Allah seni doyurdu ve susuzluğunu giderdi, orucunu tamamla!” Böylece o kişinin unutarak yemesine, içmesine rağmen oruçlu olduğunu Efendimiz beyan etmiş ve orucunu tamamlamasını emretmiştir. Eğer bu kişinin orucu bozulmuş olsaydı ona oruçlu demez ve orucu geçersiz olduğu halde tamamlanmasını istemezdi. Mâlik'in delili ise şudur: yemek oruçla çelişiktir; orada bilerek veya unutarak yapan eşittir; tıpkı namazda yemek yemek gibi. Biz deriz ki: bu kıyas farz oruç için söz konusu olduğu gibi nafile oruç için de söz konusudur. Ne kıyası aldın, ne de eserle (rivayetle) amel ettin!”

Kefevî, Ebû Hanîfe'nin, “şayet Resûlullah'tan (s.a.v.) rivayet olmasaydı, kıyasa göre unutarak yiyen ve cinsi münasebette bulunanın orucunun batıl olduğunu söylerdim”,¹²⁶⁷ sözüyle İmam Mâlik hakkında sunduğu bilgileri tamamlar.

4.1.3. Şam

Hulefâ-i Râşidîn'den sonra İslam Devleti'nin başkenti olan Şam, Emevî Devleti ile birlikte en önemli merkezlerden biri oldu. Ancak ilmî açıdan Emevîler'in ulema ile gerilimi sebebiyle aynı şeyi söylemek zordur. Buna rağmen Şam fakihi olarak bir isim öne çıkmıştır. Kefevî'de o sebeple Şam'dan bu alimi listesine almıştır.

9. *Evza'î (v. 157/774), Ebû Amr Abdurrahmân bin Amr bin Yuhmid el-Evzâ'î*

Kefevî'nin Yemen'de yaşayan Hemdân kabilesinden olduğunu ifade ettiği Evzâ'î, Ba'lebek'te 88/707 yılında dünyaya gelmiş, küçük yaşta babasız kaldığı için annesinin terbiyesinde yetişmiştir. İbn Hibbân Şam yakınlarında bir köy olan Evzâ'a nisbetle Evzâ'î olarak anıldığını, Şîrâzî ailesinin aslen Yemen esirlerinden olduğunu ve bu köye sonradan yerleştikleri için bu nisbe ile anıldıklarını ifade etmiştir. Kefevî'nin Etbâuttâbiîn'den olduğunu ifade ettiği Evzâ'î son derece güzel ahlâkî vasıflara sahip

¹²⁶⁷ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 90b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 356.

olup, kısa bir süre kadılık yapmış ve sonra affını isteyerek bu görevden ayrılmıştır. Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer'in son dönemlerinde sınır muhafızı olarak (murâbit) Beyrut'a yerleşmiştir. Kefevî, onun hamama gittiğini ve orada vefat ettiğini ve Beyrut'un (bugün Evzâ'î mahallesi olarak bilinen mahallesinde) defnedildiğini kaydetmiştir.¹²⁶⁸

Ba'lebek'teki ilk tahsilinin ardından Dimaşk'a giden Evzâ'î burada Nümeyr bin Evs el-Eş'arî'nin ilim halkasına katılmış, Mekhûl bin Ebû Müslim'in derslerine uzun süre devamının yanında bölgedeki fakihlerden de istifade etmiştir. Gittiği her bölgede ilmin ve âlimin takipçisi olan Evzâ'î'nin hocaları arasında dönemin önde gelen Tâbîîn ulemasından pek çok kimse mevcuttur. Yemâme'de görevli iken Yahyâ bin Ebi Kesîr'den, Basra'da Katâde bin Di'âme'den, Mekke, Medine ve Kûdüs'e yaptığı seyahatlerde de Atâ bin Ebi Rebâh, Dahhâk bin Abdurrahmân, Muhammed el-Bâkır, Nâfi', Zührî, Muhammed bin Münkedir gibi hocalardan istifade etmiştir. Mekhûl bin Ebû Müslim hocaları arasında derslerine en uzun süre devam ettiği kişi olması hasebiyle Evzâ'î'nin hocası olarak anılmıştır. Atâ bin Ebû Rebâh, Muhammed el-Bâkır, Amr bin Şuayb, Mekhûl, Katâde, Kâsım bin Muhaymire, Bilâl bin Sa'd, Ebu'n-Necâşî Atâ bin Suheyb, Zührî, Nâfi', Yahyâ bin Saîd el-Ensârî, Yahyâ bin Ebû Kesîr, Süleymân el-A'meş, Şeddâd Ebû Ammâr, Muhammed bin İbrahim et-Teymî, Hassân bin Atiyye, İkrime bin Hâlid, Amr bin Mürre, Alkame bin Mersed, Muhammed bin Münkedir, Meymûn bin Mihrân, Hakl bin Ziyâd gibi pek çok kimseden hadis rivayetinde bulunmuştur.¹²⁶⁹

Hem fıkıh hem de hadiste otorite kabul edilen Evzâ'î'nin pek çok öğrencisi olmuştur. Evzâ'î'nin fıkıhını bölgelere taşıyan ve mezhebinin yayılmasını sağlayan talebeleri arasında en çok bilinenleri Abdullah bin Semâa, Sâid bin Abdülazîz, Muhammed bin Şuayb ve Endülüs Müftüsü Sa'saa bin Sellâm el-Endelüsî'dir. Âlimler tarafından sika, güvenilir, sadûk ve çokça hadis rivayet eden kişi olarak takdim edilen Abdurrahmân el-Evzâ'î'den rivayet edenler arasında başta hocaları İbn Şihâb ez-Zührî

¹²⁶⁸ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 89b-90b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 356-357; ayrıca bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, s. 494; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 494, 496-497; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 211; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 76; es-Simnânî, *a.g.e.*, s. IV, s. 1500; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. VII, ss. 107-109; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. VI, s. 238; Salim Ögüt, "Evzâ'î", *DİA*, İstanbul, 1995, c. XI, s. 546.

¹²⁶⁹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, s. 494; İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali bin Hasan bin Hibetullah eş-Şâfiî, *Târîhu Medineti Dimeşk*, tahk. Muhibbuddin Ebû Saîd Ömer bin Garâme el-Amrevî, I-LXXX, Dâru'l-Fikr, Beyrut/Lübnan, 2000, c. XXXV, ss. 147-148; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. VII, ss. 108-112; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. VI, s. 238; Ögüt, "Evzâ'î", c. XI, s. 546.

ve Yahyâ bin Ebû Kesîr olmak üzere, İmam Mâlik, Şu‘be bin el-Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Abdullah bin el-Mübarek, Süveyd bin Abdüazîz, İsmail bin Abdullah bin Semâa, Saîd bin Abdülazîz, Amr bin Ebû Seleme, Ebû İshâk el-Fezârî, Yahyâ el-Kattân, Muhammed bin Yûnus el-Firyâbî gibi pek çok kimse mevcuttur.¹²⁷⁰

Kefevî’nin Şâm bölgesinin imamı ve müçtehit imamların 5.si olarak zikrettiği Abdurrahmân el-Evzâî, Ehl-i Hadis fakihlerinden olup Evzâiyye mezhebinin kurucusu fıkıh ve hadis sahasında yetkinliği ittifakla kabul edilmiş bir alimdir.¹²⁷¹ Nesâî ve İbn Hibbân onu Şâm bölgesi fakihleri arsında kaydederken, İbn Kuteybe İmam Malik de olduğu gibi el-Evzâî’yi de Ehl-i Re’y müçtehitleri arasında göstermiştir.¹²⁷² Şîrâzî onun daha 13 yaşında iken kendisine sorulan sorulara cevap verdiğini kaydetmiştir. Mutlak müçtehit olan Evzâî’nin Ehl-i Re’y ile Ehl-i Hadis arasında bir fıkıh yöntemini benimsediği nakledilmiştir. İmam eş-Şâfiî onun fıkıh ve hadis yönünü birleştiren özelliğini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Evzâî kadar fıkıhî hadisine benzeyen bir kimse görmedim.”

Evzâî’nin yetmiş veya seksen bin meseleye cevap verdiği nakledilmiştir. Evzâiyye mezhebi Suriye, Irak, Hicâz, Mısır, Magrip ve Endülüs’te benimsenmiştir. Evzâî’nin mezhebinin yaygınlaşması öğrencileri eliyle olmakla birlikte, görüşlerinin erken dönemde kitap haline getirilememesinin mezhebin inkıtana sebep olduğu da nakledilmiştir. Evzâî’nin Ebû Hanîfe’yi re’y’i fazla kullanması sebebiyle eleştirdiği bilinmektedir. Özellikle Ebu Hanife’nin İmam Muhammed tarafından derlenen devletler hukukuna (Siyer) dair muhtemelen *el-Asl* içindeki *es-Siyerü’s-sağîr* adlı eserindeki görüşleri Evzâî tarafından *Siyer-i l-Evzâ’î* olarak bilinen eserde tenkit edilmiş, İmam Ebû Yûsuf da buna cevâbî mahiyette *Kitâbu’r-Redd ‘ala Siyeri l-Evzâ’î* adıyla bir eser kaleme almıştır.¹²⁷³ Bu eser günümüze ulaşmıştır.¹²⁷⁴

¹²⁷⁰ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. IX, s. 494; İbn Asâkir, *a.g.e.*, c. XXXV, ss. 148-149; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. VII, s. 108; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. VI, ss. 238-239; Ögüt, “Evzâî”, c. XI, s. 546.

¹²⁷¹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 89b-90b; *Ketâib (T)*, c. 1, s. 356-358.

¹²⁷² İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 494, 496-497; Nesâî, *a.g.e.*, s. 10; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 211.

¹²⁷³ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. IX, s. 494; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 494, 496-497; Nesâî, *a.g.e.*, s. 10; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 211; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 76; es-Simnânî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1500; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. VII, ss. 107-134; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. VI, ss. 238-242; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 89b-90b; *Ketâib (T)*, c. 1, s. 356-358; Ögüt, “Evzâî”, c. XI, s. 546-548; a.mülf. “Ebû Yûsuf”, *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, s. 264.

¹²⁷⁴ Ebû Yûsuf, *er-Reddû ‘ala Siyeri l-Evzâ’î*, thk. Ebû’l-Vefa el-Efgani, Haydarabat, 1357.

Kefevî, Evzâ'î'nin görüşüne örnek olmak üzere Cemaleddin Yezdî'nin *Tehzîbü'l-Câmi 'u's-sağîr* adlı çalışmasından şöyle bir mesele aktarmıştır:

Alimlerimiz, katır ve eşeğin artığı şüpheli olduğu için ne taharetine ne de necasetine kesin hüküm vermemişlerdir. Burada konuyu içinden çıkılmaz kılan (işkâl) unsur üzerinde ihtilafa düştüler. Bazıları, eşeğin artığının tahareti ve necâseti hakkında sahabenin ihtilafını sebep gösterdi. Zira İbn Abbâs'ın temiz, İbn Ömer'in ise necis olduğunu düşündükleri aktarılmıştır. Bundaki problemin kaynağı hakkında ihtilafa düştüler. Bazıları da, âlimlerin eşeğin artığının mubah olmasındaki ihtiafisebeptir demiştir. Hanefî âlimlerimiz, caiz olmadığını söylerken, Evzâ'î ve İmam Mâlik, caiz olduğu görüşündedirler. Bu sebeple işkal oluştu; başka görüşler ileri sürenler de vardır. Eşeğin artığında işkâl (çözumsuzlük) olunca, suyun bulunmadığı yerlerde eşeğin artığının teyemmümle birlikte kullanılması vacip olmuştur.¹²⁷⁵

4.1.4. Mısır

Erken İslam şehirlerinden biri de Mısır'ın önemli yerleşim yerlerinden Fustat ve İskendireye'dir. Mısır genel olarak kullanıldığında Fustat ya da Nil havzasındaki yerleşim yerleri yani bugünkü Kahire kastedilmektedir. Amr İbnü'l-Âs tarafından Hz. Ömer döneminde fethedilen Mısır zamanla önemli ilmî merkezlerden biri oldu. Başlangıçta Hicâz'ın etkisinde gelişen buradaki ilmi faaliyetler zamanla kendi alimlerini yetiştirmeye başladı. Kefevî bunlardan birini müçtehit imamlar arasında zikretmiştir.

10. *Leys bin Sa'd* (v. 175/791), *Ebü'l-Hâris el-Leys bin Sa'd bin Abdürrahmân el-Fehmî*

Kefevî onu fıkıh ve hadiste Mısır ehlinin imamı olarak takdim etmiştir. Ailesinin aslen İran'ın İsfahân şehrinden olduğu ve Hâlit bin Sâbit el-Fehmî'nin azatlısı olması sebebiyle aralarındaki mevlalık bağlantısından dolayı el-Fehmî nisbesiyle anıldığı bilinmektedir. Aşağı Mısır'da bulunan Karkaşende köyünde 94/713 yılında doğmuştur. Mısır diyarının fakihî, muhaddisi, ilimde öncüsü, Mısırlıların kendisiyle övündüğü, her sınıf insanın istişaresine müracaat ettiği, ahlak ve fazilet sahibi bir kimse idi. Mısırlıların Hz. Osmân hakkındaki olumsuz düşüncelerini gideren Leys bin Sa'd cömertliğiyle de meşhurdur. Kefevî onun cömertliğini şu hikaye ile anlatır:

¹²⁷⁵ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 90b-91a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 357-358.

“Bir gün ihtiyaç sahibi bir kadın Leys’e gelir ve hasta oğlunun canının bal istediğini söyler. Leys de çalışanına: Ey oğul! Ona bir marat bal ver der. Halbuki, bir marat 20 rıtlı miktardır. Bu miktarı vermesi sebebiyle kendisine çok verdiği ima edilince şöyle söyler: o bizden ihtiyacı olanı istedi, biz ise ona bize sunulan nimet ölçüsünce veriyoruz.”¹²⁷⁶

Yıllık gelirinin 20.000 miskâl olduğu, elindeki geliri ihtiyaç sahiplerine ve ilim adamlarına dağıttığı için zekat nisabına hiçbir zaman malik olamadığını söylediği nakledilmiştir. İmam Mâlik de bu ilim ehli arasındadır; ona da her yıl 1000 dînâr göndermeyi vazife edinmiştir. Kâhire’de 175/791 senesinde vefat eden Leys’in cenazesini Mısır Valisi Mûsâ bin Îsâ kıldırılmıştır.¹²⁷⁷

Leys bin Sa’d’ın tahsili hakkında yeterli bilgi olmamakla birlikte 113/732 senesindeki ilk haccına kadar iyi bir çevrede yüksek düzeyde ilim tahsil ettiği anlaşılmaktadır. Zira o, bu haccında Atâ b. Ebi Rebâh, İbn Ömer’in âzatlısı Nâfi‘, İbn Ebi Müleyke, İbn Şihâb ez-Zührî, Ebü’z-Zübeyr gibi kimseler ile görüşmüş ve kendileriyle ilmî sohbetle bulunduğu gibi hadis de rivayet etmiştir. Kendisi, Nâfi‘ ve Zührî’den ders aldığı 20 yaşında olduğunu özellikle belirtmiştir. Atâ bin Ebi Rebâh, İbn Ebi Müleyke, Nâfi‘ el-Ömerî, İbn Şihâb ez-Zührî, Ebu’z-Zübeyr el-Mekkî, Âmir bin Yahyâ el-Meâfirî, Hişâm bin Urve, Amr bin Hâris, Yezîd bin Ebi Habîb, Ebu’z-Zinâd, Katâde bin Di‘âme, Yahyâ bin Saîd el-Ensârî, Yezîd bin el-Hâd gibi pek çok kimseden hadis rivayet etmiştir. Ahmed bin Hanbel’in sika ve sebt olduğunu söylediği Leys bin Sa’d’dan başta hocası Muhammed bin Aclân ve Hişâm bin Sa’d olmak üzere, oğlu Şuayb bin Leys, İbn Lehîa, Hüseyim bin Beşîr, İbn Vehb, Abdullah bin el-Mübârek, Saîd bin Şürahbîl, Yahyâ bin Yahyâ el-Leysî, Kuteybe Saîd gibi pek çok kimse rivayette bulunmuşlardır.¹²⁷⁸

Kefevî’nin, Mısır halkının hadis ve fıkıhta imamı olarak müçtehit imamların 10. sırasında zikrettiği Leys bin Sa’d’ı İbn Kuteybe Ehl-i Hadis arasında nakletmiştir. Nesâi ve İbn Hibbân da onu Mısır fakihleri arasında vermektedirler. Kaynaklar onun mutlak

¹²⁷⁶ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 96a; *Ketâib (T)*, c. I, s. 374.

¹²⁷⁷ İbn Sa’d, *a.g.e.*, c. IX, s. 524; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 505-506; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 224; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 78; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. VIII, ss. 136-163; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 95b-96a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 373-375; Özen, “Leys b. Sa’d”, *DİA*, Ankara, 2003, c. XXVII, ss. 164-168.

¹²⁷⁸ eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 78; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. VIII, ss. 136-163; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 459-465; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 95b-96a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 373-375; Özen, “Leys b. Sa’d”, c. XXVII, s. 165.

müçtehit olduğunu belirttiği gibi, eş-Şâfiî de onu İmam Mâlik ile kıyaslamış ve fıkhıta ondan üstün olduğunu belirtmiştir. Talebeleri onun görüşlerini yaymadığı için mezhebinin oluşmadığına ve yaygınlaşmadığına da dikkat çekmiştir. Kefevî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*'den nakille onun Hanefî mezhebinden olduğunu söylemişse de diğer kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlanılamamıştır. Ayrıca Mısır Kadısı İsmail bin Yesa' el-Kindî'nin vakıfların iptali hususunda hocası Ebû Hanîfe'nin görüşünü benimsemesi ve vakıfların iptaline karar vermesi üzerine, kadıyı halifeye şikayet etmiş ve görevinden alınmasında etkili olmuştur. Leys bin Sa'd'ın bu davranışı Hanefî görüşünü benimsemediği şeklinde kabul edilmiştir.¹²⁷⁹

11. *eş-Şafi'i* (v. 204/820), *Ebû Abdullah Muhammed bin İdrîs eş-Şâfi'î*

İmam Şafi'î aslında ne köken ne de ilmi gelenek olarak Mısırlı olmamakla birlikte hayatının son yıllarında Mısır'a yerleşmesi ve kavî-i cedit'inin buradan öğrencileri vasıtasıyla diğer İslam şehirlerine yayılmış olması sebebiyle Mısırlı fakihler arasına alınmıştır.

Kefevî'nin verdiği bilgiye eş-Şâfiî, üçüncü dedesi Şâfi'î'ye nisbetle meşhur olmuştur. Soy ağacını şu şekilde vermiştir: Abdülmuttalip oğlu Hâşim oğlu Abdüyezîd oğlu Ubeyd oğlu Sâib oğlu Şâfi' oğlu Osmân oğlu Abbâs oğlu İdrîs oğlu Muhammed. Kaynaklar onun 150/767 senesinde Gazze'de dünyaya geldiğini ifade etmiştir. Kefevî, Gazze şeridi içinde kalan Askalân'da doğduğunu nakletmiş, Yemen'de doğduğuna dair olan rivayeti muteber görmemiştir. Dedesi Sâib, Bedir Harbi'nde esir alınmış, fidye ödeyip özgür olduktan sonra müslüman olmuştur. Babasının soyu Peygamber Efendimizin (s.a.v.) soyu ile birleşmesi sebebiyle kendisini Muttalibî olarak takdim etmiştir. Gazze'de küçük yaşta yetim kalan eş-Şâfiî'yi annesi Mekke'ye getirmiş ve kendi ifadesi ile 14 yaşına kadar burada eğitimini sürdürmüştür. Mekke'de geçen yılların ardından ilmî seyahatler sebebiyle Medine, Yemen, Kûfe'yi ziyaret etmiş, 204/820 senesinde Kâhire'de vefat etmiştir.¹²⁸⁰

¹²⁷⁹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 95b-96a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 373-375; ayrıca bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, s. 524; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 501, 505-506; Nesâî, *a.g.e.*, s. 10; İbn Hibbân, *a.g.e.*, s. 224; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 78; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. VIII, ss. 136-163; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. VIII, ss. 459-465; Özen, "Leys b. Sa'd", c. XXVII, ss. 164-168.

¹²⁸⁰ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 91a-b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 358. Ayrıca bkz. İbn Nedîm, *a.g.e.*, ss. 294-295; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. X, ss. 5-7; Aybakan, "Şâfiî", *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXVIII, ss. 223-224.

Kefevî, eş-Şâfiî'nin tasavvufî yönüne dikkat çekmek üzere, ricâl-i gayb'ın (dervişlerin) onun mezhebi üzere namaz kıldıklarını ifade eden bir nakilde bulunur.¹²⁸¹ Aslında Kefevî, zikrettiği anekdotlarla müçtehit imamların ve de eş-Şâfiî'nin tasavvufî yönüne temas etmiştir.

İlk tahsilini Mekke'de tamamlayan eş-Şâfiî, burada Arap dilini bütün incelikleriyle öğrendiği gibi, İsmâil bin Kustantîn'den de kıraât dersleri almıştır. Süfyân bin Uyeyne, Müslim bin Hâlid ez-Zencî, Saîd bin Sâlim gibi hocalardan ders almıştır. Böylece Mekke'de Amr bin Dînâr, İbn Cüreyc ve Atâ bin Ebi Rebâh yoluyla İbn Abbâs'tan intikal eden ilmî birikime vakıf olmuştur. 14 yaşında iken ilim aşkı ile Medine'ye gitmiş ve burada İmam Mâlik'le buluşmuştur. eş-Şâfiî, İmam Mâlik'e sekiz ay misafir olduğunu, bu süre zarfında *el-Muvatta*'ı Mescid-i Nebî'de hocasının huzurunda insanlara hem imlâ hem kıraât ettiğini ifade etmiştir. Kefevî, eş-Şâfiî'nin Yemen yolculuğu ve oradaki hayatından bahsetmez. Muhtemelen orada içine düşürüldüğü yönetime isyan komplosuna temas etmek istememiştir.¹²⁸²

Kefevî, onun Mâlik'ten izin alarak Kûfe'ye gittiğini ve buradaki büyük camide Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed ile tanıştığını yine eş-Şâfiî'nin anlattığı bir hikaye üzerinden nakleder. eş-Şâfiî, Kûfe'de İmam Muhammed'e öğrenci olmak suretiyle Ebû Hanîfe'nin fikhî mirasına erişmiştir. Ebû Hanîfe ve ashabını eleştirmekle birlikte şöyle söylediği nakledilmiştir:

“Kim fikhî öğrenmek isterse Ebû Hanîfe'nin talebelerine öğrenci olsun. Zira kıyas onlara kolaylaştırılmıştır. Allah'a yemin olsun ki Ebû Hanîfe'nin kitaplarına muttali olmasaydım fakîh olamazdım. Şayet ona yetişebilseydim onun ilim halkasına iltizâm ederdim.”¹²⁸³

Kefevî, İmam Mâlik'in yanında kaldığı süre zarfında eş-Şâfiî'nin ders okuttuğunu da zikreder. Şöyle ki, Mâlik'in yanına hac vazifesini tamalayarak gelen Mısırlılara eş-Şâfiî'nin ezberinden imlâ yoluyla *el-Muvatta*'ı okuttuğunu onun dilinden

¹²⁸¹ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 91a-b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 358.

¹²⁸² Bkz. İbn Nedîm, *a.g.e.*, ss. 294-299; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. X, ss. 5-99; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 91a-94a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 358-368; Aybakan, “Şâfiî”, *DİA*, c. XXXVIII, ss. 223-233.

¹²⁸³ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 91a-94a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 358-366.

nakleder. Abdullah bin Abdülhakem, Eşheb el-Mısırî ve İbnü'l-Kâsım'ın bu derse katılan ilk öğrencilerden olduğunu da belirtir.¹²⁸⁴

Kefevî, eş-Şâfiî'nin Mısır'a gidiş gerekçesini de özellikle belirtir. İmam Mâlik'in vefatı üzerine, Hicâz'ın eş-Şâfiî'ye dar geldiğini ve bu sebeple Mısır'a gittiğini söylediğini nakleder.¹²⁸⁵

Ahmed bin Hanbel, Ebû Sevr el-Kelbî (v. 240/854), Ebû Ali el-Kerâbîsî (v. 248/862) ve Ebû Ali ez-Za'ferânî (v. 260/874) eş-Şâfiî'nin kavl-i kadîm olarak bilinen Mısır öncesi görüşlerini rivayet eden en önemli öğrencileridir. Mısır döneminde kendisine öğrenci olarak kavl-i cedîd'ini rivayet edenler arasında Ebû Ya'kûb el-Büveytî (v. 231/846), Ebû İbrahim el-Müzenî (v. 264/878) ve Rebî' b. Süleyman el-Murâdî (v. 270/884) eş-Şâfiî'nin görüşlerinin yaygınlaşmasını sağlayan asıl öğrencileridir. Mısır'da eş-Şâfiî'den istifade edenler arasında İmam Buhârî'nin kendisinden rivayette bulunduğu Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî (v. 219/834) başta olmak üzere, Harmele b. Yahyâ (v. 243/858), Rebî' b. Süleyman el-Cîzî (v. 256/870) ve Yûnus b. Abdüla'lâ es-Sadeî (v. 264/878) gibi alimler de mevcuttur.¹²⁸⁶

Kefevî, İmam eş-Şâfiî'yi müçtehid imamlar ketîbesinde 6. sırada Cüveynî'ye (v. 478/1085)¹²⁸⁷ nisbet edilen İmâmü'l-haremeyn lakabı ile zikreder. eş-Şâfiî'nin ilim hayatının Mekke'de başlayıp Medine'de gelişim gösterdiği ardından Bağdat'a gittiği ve sonunda İmam Mâlik'in vefatıyla Mısır'a yerleştiği bilinmektedir. Kefevî, onun sahip olduğu geniş bakışa örnek vermeden önce, mezhepte salabetin (bağlılık) caiz olduğunu taassubun (bağımlılık) ise caiz olmadığını, eş-Şâfiî'nin de fıkıhta taassub sahibi bir kimse olmadığını örneklerle beyan eder. eş-Şâfiî ders okuma ve okutmanın yanında, sahip olduğu birimin kendisinden sonraki kuşaklara erişimini telif ettiği eserlerle de sağlamıştır. Fıkıh usûlu sahasında keleme aldığı *er-Risâle*'si ile furuû fıkha dair olan *el-Ümm* isimli kitapları onun en meşhur eserleridir.¹²⁸⁸

¹²⁸⁴ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 92a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 361-362.

¹²⁸⁵ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 93b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 366.

¹²⁸⁶ Bkz. İbn Nedîm, *a.g.e.*, ss. 294-299; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. X, ss. 5-99; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 91a-94a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 358-368; Aybakan, "Şâfiî", c. XXXVIII, s. 223-233.

¹²⁸⁷ Bkz. Abdülazîm Mahmud ed-Dîb, Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn, *DİA*, İstanbul, 1993, c. VIII, ss. 141-144.

¹²⁸⁸ Bkz. İbn Nedîm, *a.g.e.*, ss. 294-299; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. X, ss. 5-99; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 91a-94a; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 358-368; Aybakan, "Şâfiî", c. XXXVIII, s. 223-233.

4.1.5. Bağdat

Bağdat İslam şehirleri arasına daha geç bir dönemde katılmasına rağmen Abbasi Devleti'nin başkenti ve İslam Medeniyeti'nin en parlak ürünlerinin ortaya çıktığı bir merkez olacaktır. Aslında kurucu müçtehit imamlar asrının son döneminde ilmi derinlik ve zenginliğe erişen bu şehir farklı ekollerin/mezheplerin kendilerine yer bulmaya çalıştığı bir ilmî merkez haline çok kısa zamanda gelmiştir. Hadis ve Re'y taraftarlarının hakimiyet kurmaya çalıştıkları bu şehirde özellikle Mihne sonrasında gittikçe Hadis taraftarları etkinlik kurmaya başlamıştır. Bu sebeple Ehl-i Hadis'e mensup iki müçtehit imamın bu şehirde ortaya çıkmaları tesadüf değildir.

12. *Ahmed b. Hanbel* (v. 241/855), *Ebû Abdullah Ahmed bin Muhammed bin Hanbel bin Hilâl eş-Şeybânî el-Mervezî*

Ahmed bin Hanbel kendi ifadesi ile 164/780 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Babası Muhammed otuz yaşlarında vefat edince annesi tarafından yetiştirilmiştir. Hafızlığını ikmal ettikten sonra Bağdat'lı hocalardan arap grameri ve fıkıh dersleri almıştır. Yaşadığı dönemde halku'l-Kur'ân meselesi sebebiyle hapsolünmüş ve kırbaçlanmıştır. Ahlakı ve fazileti ile bilinen Ahmed b. Hanbel 241/855 senesinde Bağdat'ta vefat etmiş ve abartılı nakillere göre bir milyon kişinin katıldığı cenaze namazının ardından defnedilmiştir.¹²⁸⁹

Ahmed b. Hanbel hadis rivayeti konusunda ilk hocası Hüseyim bin Beşîr'i 15 yaşında iken dinlemeye başladığını söylemiştir. Muhammed bin İdrîs eş-Şâfî' den hadis rivayet ettiği gibi ondan fıkıh ve fıkıh usulü de tahsil etmiştir. Ayrıca Ebû Yûsuf ve Süfyân bin Uyeyne de onun fıkıh aldığı hocalarındandır. Süfyân bin Uyeyne el-Hilâlî, Abdürrezzâk bin Hemmâm, Vekî', Yahyâ bin Saîd el-Kattân en çok istifade ettiği hocalarıdır. Bunların dışında Abbâd bin Abbâd el-Mühellebî, Mutemir bin Süleymân et-Teymî, Yahyâ bin Ebû Zâide, Kâdî Ebû Yûsuf, Yûsuf bin el-Mâcişûn gibi pek çok kimseden rivayette bulunmuştur. *el-Müsned* isimli eserinde kendilerinden rivayette bulunduğu hocalarının sayısının 280 küsürü aştığı bilinmektedir. İbn Sa'd onu sika, sebt ve çokça hadis rivayet eden bir âlim olarak takdim etmektedir. Ebû Bekir el-Merrûzî, Ebû Bekir el-Esrem ve Hallâl onun görüşlerini derleyerek eserlerinin oluşumuna katkı

¹²⁸⁹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, s. 358; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. XI, ss. 177-179, 310-358; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 94a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 368-372; Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, ss. 75-80.

sağlayan talebeleridir. *el-Müsned*'in ravisi olan oğlu Abdullah başta olmak üzere, İsfahân kadılığı yapan diğer oğlu Salih, amcasının oğlu Hanbel bin İshâk, Kütüb-i sitte müelliflerin İmam Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî, Tirmizî, İbn Mâce ve Yahyâ bin Maîn, Ali el-Medînî, Bakıyy bin Mahled gibi pek çok kimse ondan rivayette bulunmuştur. Kendisinden rivayette bulunanlar arasında hocalarından Abdürrezzâk bin Hemmâm, Hasan b. Mûsâ el-Eşyeb ve Muhammed bin İdrîs eş-Şâfî de mevcuttur.

el-Müsned, Kitâbü's-Sünne, Kitâbu'l-ilel ve ma'rifeti'r-ricâl, Kitâbu'l-vera' en çok bilinen eserleridir.¹²⁹⁰

Nesâî'nin Horasân fakihleri arasında zikrettiği Ahmed bin Hanbel'i, Şîrâzî Bağdat fakihlerinin ilk sırasında yer vermiştir. Kefevî de müçtehit imamlar ketîbesinde dört imamdan biri olarak 7. sırada nakletmiştir.¹²⁹¹ Bu çalışmada Kefevî'nin tasnifini anlaşılır hale getirebilmek gayesiyle, Ahmed bin Hanbel hayatının çoğunu geçirdiği ve vefat ettiği Bağdat fukahası arasında zikredilmiştir. Kefevî onun fıkına dair özel bir örnek zikretmemekle birlikte, suya erişme imkanı varken teyemmümle namaz kılmamak için gösterdiği gayreti anlatmak için Halife Vâsıkıbillâh'ın huzurundaki şu önemli hadiseyi aktarır:

“Halife, veziri İbn Ebû Dü'âd'dan ona sorular sorması için seslenir: Sor Ona, sor ona. Bu esnada Ahmed bin Hanbel şöyle der: Ey müminlerin emîri! Ben mahpus ve kelepçeliyim, suyu kullanamıyorum, bu yüzden teyemmümle namaz kılıyorum. Ellerimi çözdürünüz ve bana su verdiriniz, abdest alıp namaz kılayım. Ondan sonra ne isterseniz sorunuz. Su getirilmesi emredildi, o da abdest alıp namaz kıldı.”¹²⁹²

Hadis sahasında sahip olduğu yüksek birikim sebebiyle muhaddis olarak kabul edilmiş, bu nedenle fikhî yönü ikinci planda kalmıştır.¹²⁹³ Ama zamanla takipçileri onun görüşlerine dayalı bir mezhep oluşturmuşlardır.

¹²⁹⁰ İbn Sa'd, *a.g.e.*, c. IX, s. 358; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. X, ss. 180-184; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. I, ss. 72-74; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 94a-b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 368; Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, c. II, ss. 75-80.

¹²⁹¹ Nesâî, *a.g.e.*, s. 10; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, ss. 91-92; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 94a-b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 368.

¹²⁹² Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 94a-b; *Ketâib (T)*, c. I, s. 371.

¹²⁹³ Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 94a-b; *Ketâib (T)*, c. I, ss. 368-372; Hayreddin Karaman, “Ahmed b. Hanbel”, *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, ss. 80-82.

13. *Davud ez-Zahiri* (v. 270/884), *Ebû Süleymân Dâvûd bin Ali bin Halef el-İsfahânî*

Doğum tarihi 200/815 veya 202/817 olarak verilen Dâvûd ez-Zâhirî, Kûfe’de doğmuş olup, Kefevî’nin ifadesiyle Bağdat’ta yetişmiştir. Annesinin İsfahanlı olması sebebiyle de İsfahânî olarak bilinmiştir. ez-Zehebî, babası Ali’nin Hanefî olduğunu nakletmiştir. Tevazu sahibi, zeki, ibadete düşkün ve zühdü takvasıyla bilinen, pek çok eser telif eden Dâvûd bin Ali 270/884 senesi Ramazan’ında Bağdat’ta vefat etmiştir.¹²⁹⁴

Bağdat ve Basra’da Süleyman bin Harb, Amr bin Merzûk, Ka’nebî, Muhammed bin Kesîr el-Abdî, Müsedded bin Müserhed, Ebû Sevr el-Kelbî, el-Kavârîrî gibi seçkin muhaddis ve fakîhlerden ders aldı. Kefevî’nin de ifade ettiği gibi muhaddis ve fakîh olan İshâk b. Râhûye’den ilim almak üzere Nîşâbur’a gitti. İshâk b. Râhûye’den *el-Müsned* ve *et-Tefsîr* isimli eserlerini okudu. Başta oğlu Ebû Bekir Muhammed bin Dâvûd olmak üzere, Zekerîyya es-Sâcî, Yûsuf bin Yakub ed-Devâvidî, Abbâs bin Ahmed el-Müzekkir, Ebu’l-Hasan Abdullah bin Ahmed bin Ruveym, Ebû Bekir en-Neccâr, Ebû Nasr es-Sicistânî onun bilinen öğrencileridir. Meclisindeki öğrenci sayısının 400 civarında olduğu nakledilmiştir.¹²⁹⁵

Kefevî, onu ez-Zâhirî nisbesiyle tanıtmış, mezhep sahibi, müçtehit imamlar ketîbesinin 8. sırasında zikretmiştir. Biz ise çalışmada Bağdat fakihleri başlığı altında 13. sıraya yerleştirdik, zira kronolojik olarak en son müçtehit imamlardan biridir. ez-Zehebî, onun zahiriliğin reisi olduğunu, Ehl-i Hadis’in görüşlerini benimseyip, kıyası yani re’y ile içtihadı kabul etmediğini belirtmiştir. Genellikle nassların zahirini esas alarak hüküm verdiği için bu isimle bilinen Dâvûd’un mezhebi aşırılıkları sebebiyle günümüze ulaşamamıştır.¹²⁹⁶ Ancak meşhur İbn Hazm sebebiyle Dâvûd’un görüşleri yaşamıştır. İbn Hazm’ın son derece güçlü ve hacimli eserleri sayesinde Zahirîlik her daim dikkate alınan bir mezhep olmuştur. Günümüzde selefî çevrelerde İbn Hazm ve Zahirîlik oldukça popülerdir.

¹²⁹⁴ ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. XIII, ss. 97-108; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 95b; *Ketâib*, (T) c. I, s. 372; Nureddin İtr, “Dâvûd ez-Zâhirî”, *DİA*, İstanbul, 1994, c. IX, ss. 49-50.

¹²⁹⁵ İbn Nedîm, *a.g.e.*, s. 303; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 92; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. XIII, ss. 97-108; Nureddin İtr, “Dâvûd ez-Zâhirî”, *DİA*, İstanbul, 1994, c. IX, ss. 49-50.

¹²⁹⁶ İbn Nedîm, *a.g.e.*, s. 303; eş-Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 92; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. XIII, ss. 97-108; Kefevî, *Ketâib (C)*, vr. 95b; *Ketâib*, (T) c. I, s. 372; Nureddin İtr, “Dâvûd ez-Zâhirî”, *DİA*, İstanbul, 1994, c. IX, ss. 49-50.

4.2. Kefevî'nin Zikretmediği Müçtehit İmamlar

Bilindiği gibi fıkıh tarihinde müçtehit imamlar asrı 2./8. Yüzyılın başından 4./10. Yüzyılın başlarına kadar devam eden zamana verilen bir addır. Bu çağda henüz sonraki bilinen manasıyla mezhepler henüz oluşmadığı için pek çok sayıda serbest içtihat eden müçtehitler mevcuttu. Kefevî'nin müçtehit imamlar ketîbesinde saydığı 13 isim dışında daha birçok müçtehit imam vardı. Muhtemelen isimleri Kefevî'nin yaşadığı çağda çok bir anlam taşımadığı ve kendilerine pek fazla atıf yapılmadığı için o da listesine onları almamıştır. Aşağıdaki isimler bunlardan bir kısmıdır:

1. *Osmân el-Bettî* (v. 143/760)

Re'y ehli fakihlerden olup Ebu Hanife ile dostlukları vardır. Ebu Hanife'nin onun sorduğu sorulara verdiği cevapları içeren mektubu günümüze ulaşmıştır: *er-Risale ila Osman el-Bettî*.¹²⁹⁷

2. *İshâk b. Râhûye* (v. 238/853)

Ahmed b. Hanbel'in arkadaşı büyük muhaddislerden biri olan İbn Rahuye Hadis ehli fakihlerdendir.¹²⁹⁸

3. *Ebu Sevr İbrahim b. Halid el-Yemani el-Kelbi* (v. 240/854)

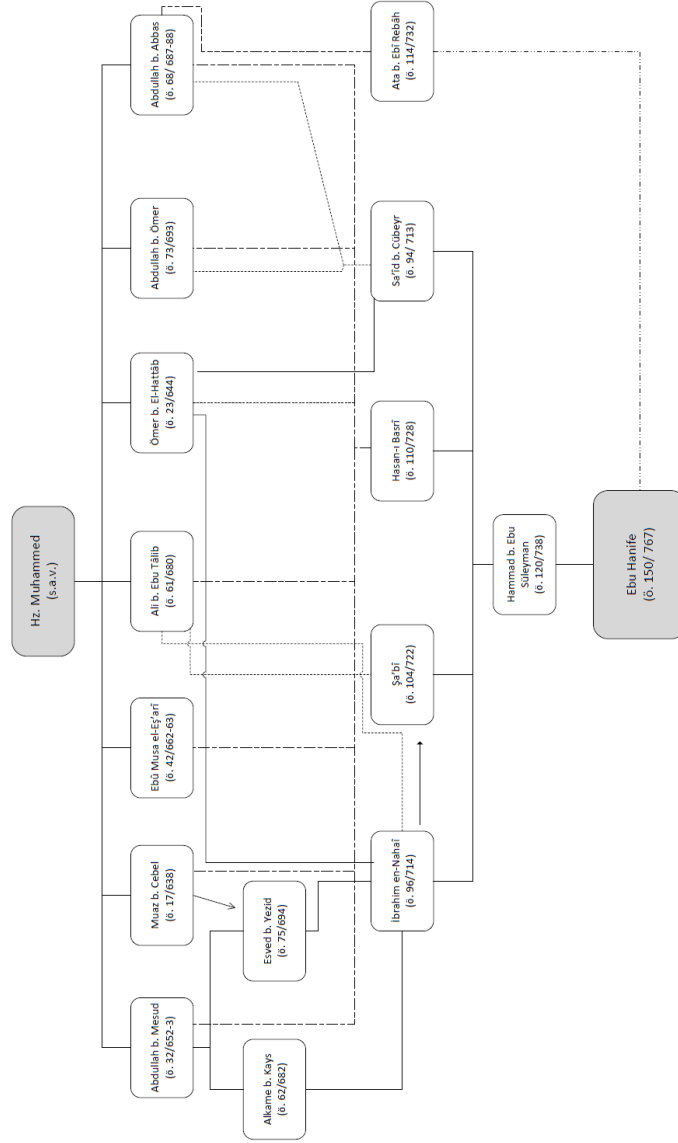
Re'y ve Hadis ehli fakihlerden eğitim alan ve bu yaklaşımları görüşleriyle birleştiren Ebu Sevr'in mezhebi 4/10. yüzyıla kadar yaşamıştır.¹²⁹⁹

¹²⁹⁷ Murteza Bedir, "Osmân el-Bettî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/459-460.

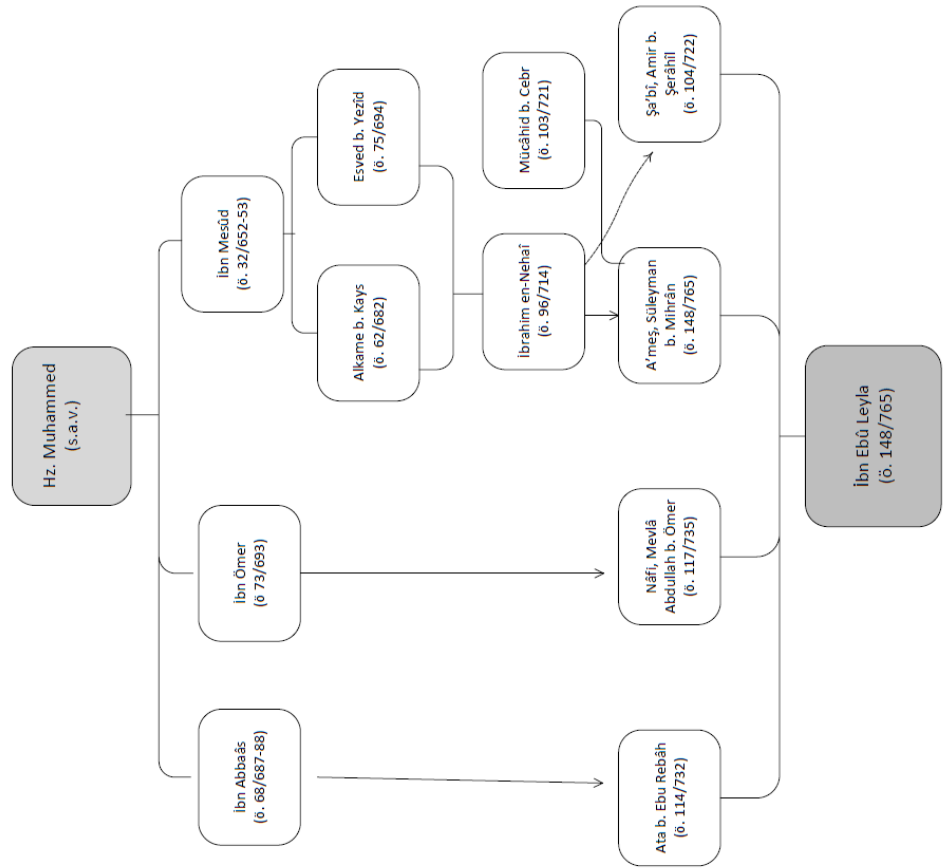
¹²⁹⁸ Hayreddin Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 219-220.

¹²⁹⁹ Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 220. Müçtehit imamların (Leys b. Sa'd hariç) hoca silsileleri şematik olarak aşağıda verilmiştir.

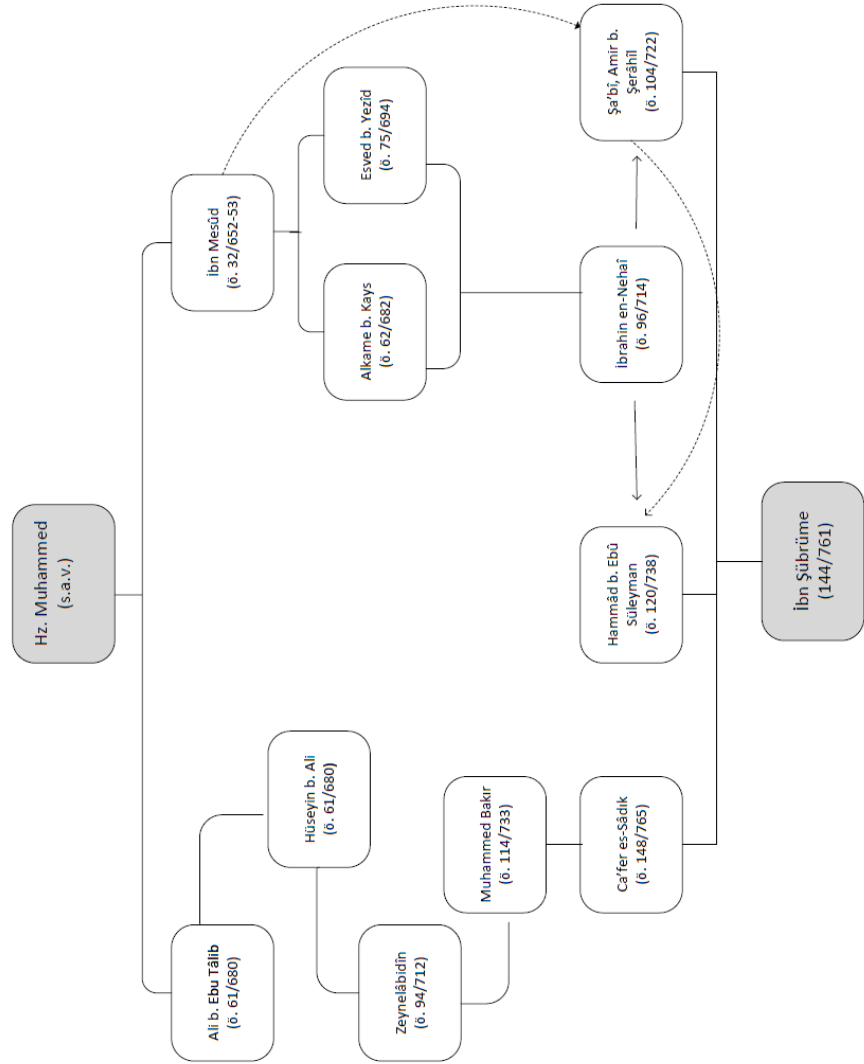
EBÜ HANİFENİN İLMİ SİLSİLESİ

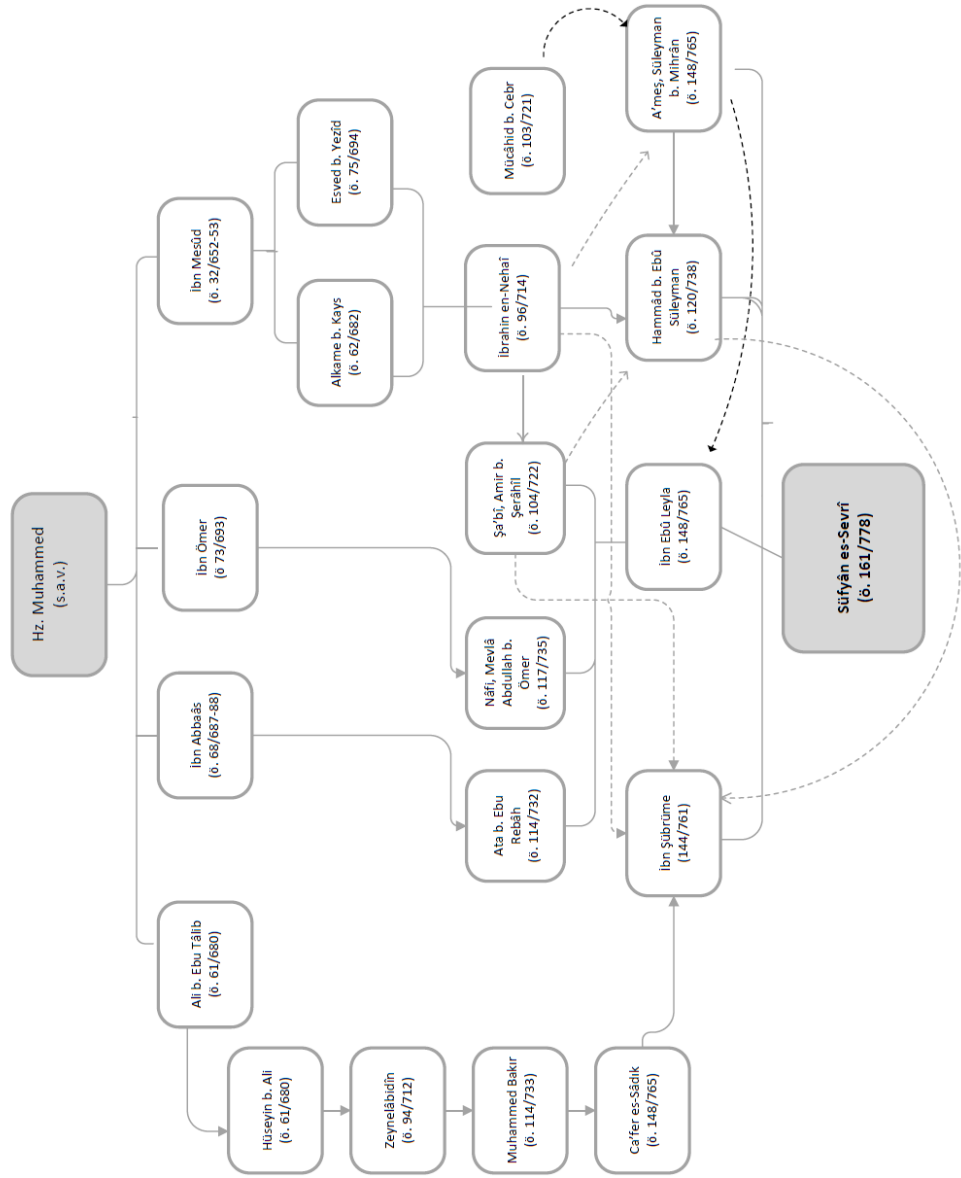
İBN EBÜ LEYLÂ'NIN İLMÎ SİLSİLESİ

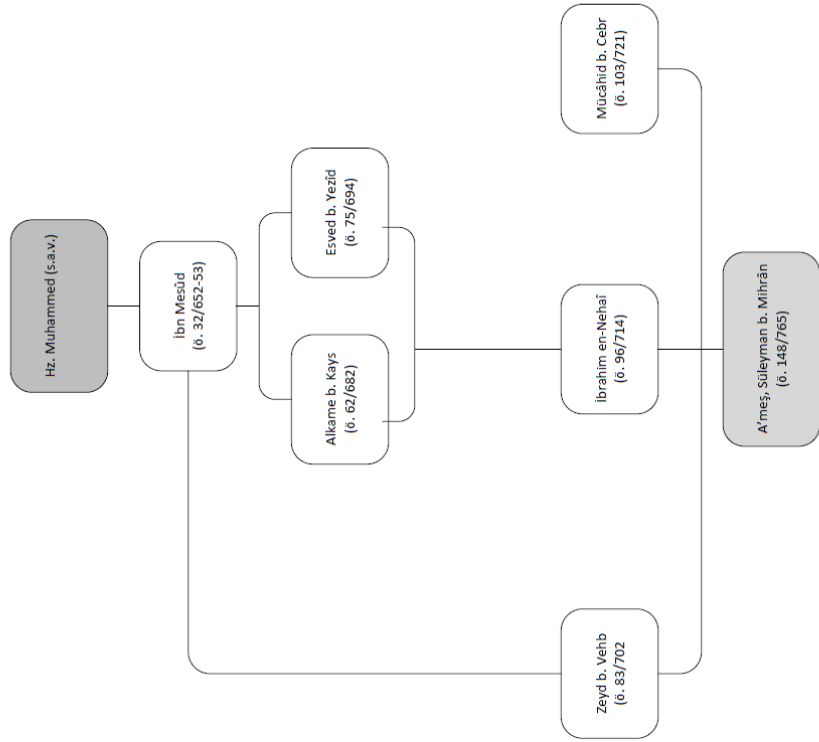
İBN ŞÜBRÜME'NİN İLMÎ SİLSİLESİ

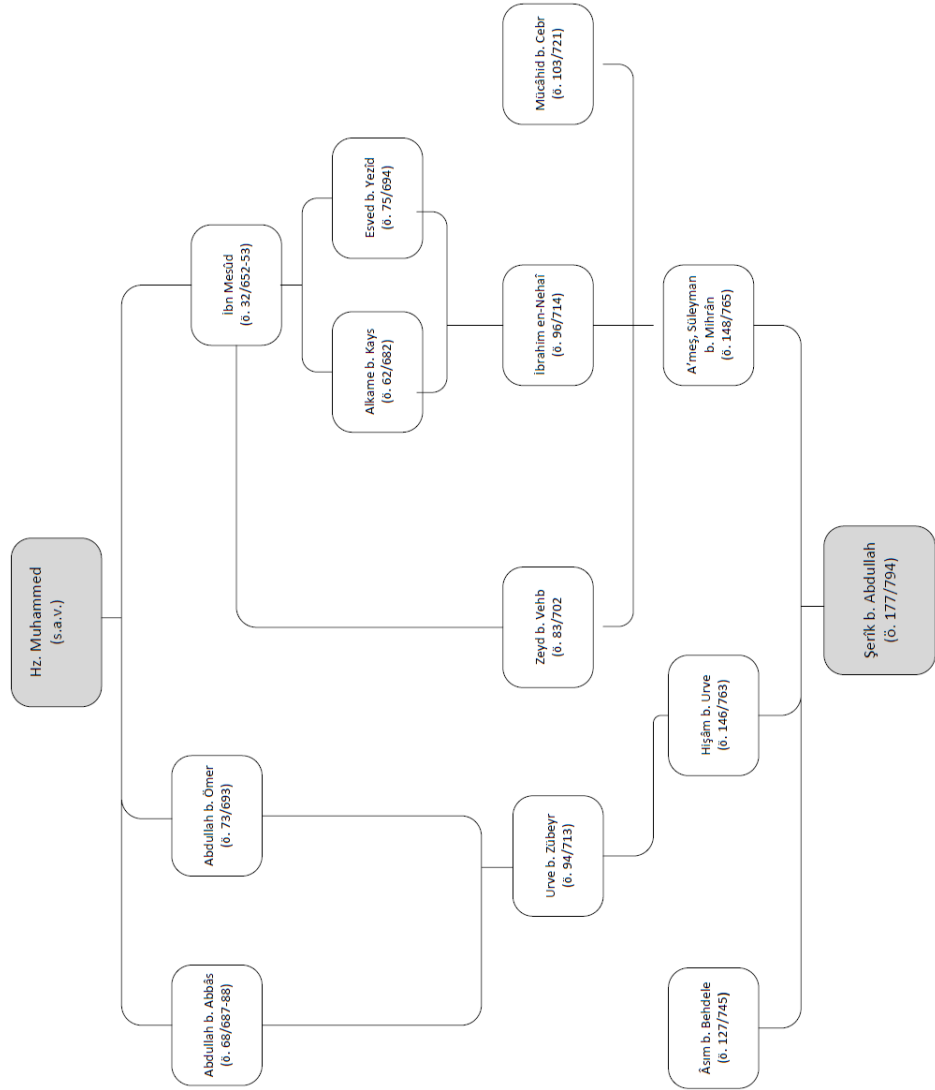
SÜFYÂN ES-SEVRÎ'NİN İLMÎ SİLSİLESİ

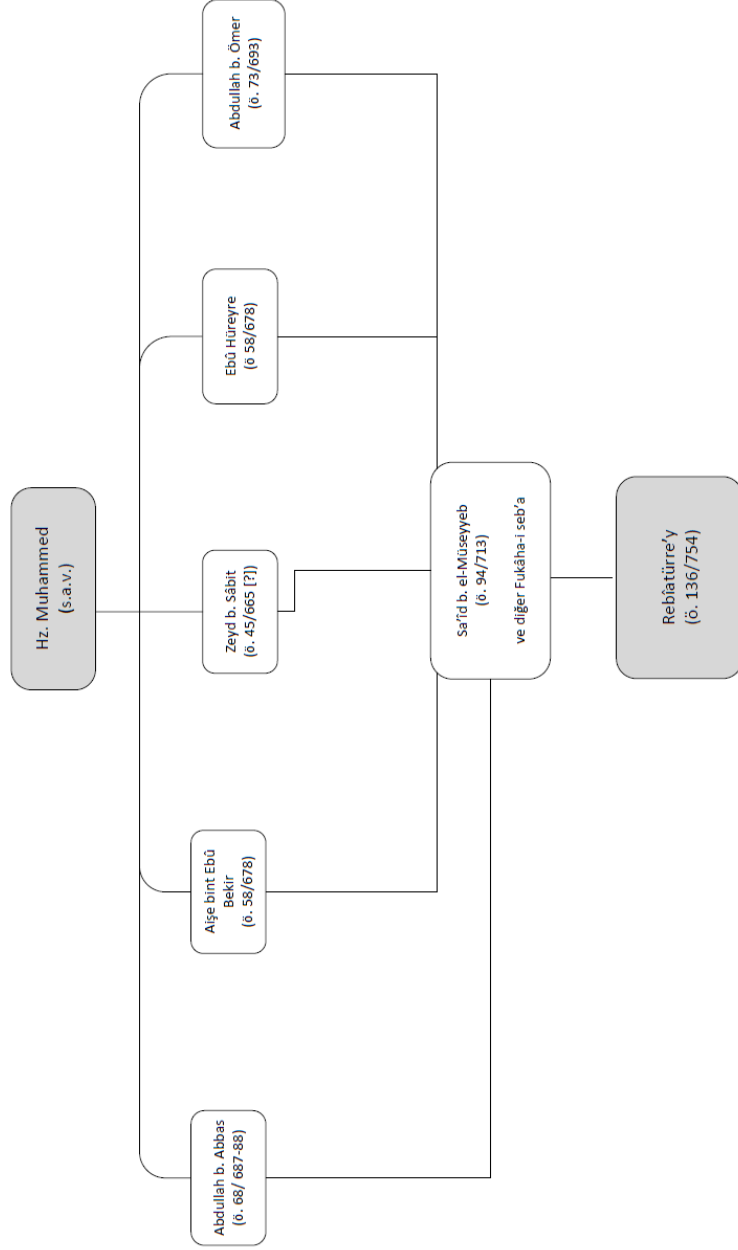
AMEŞ'İN İLMÎ SİLSİLESİ

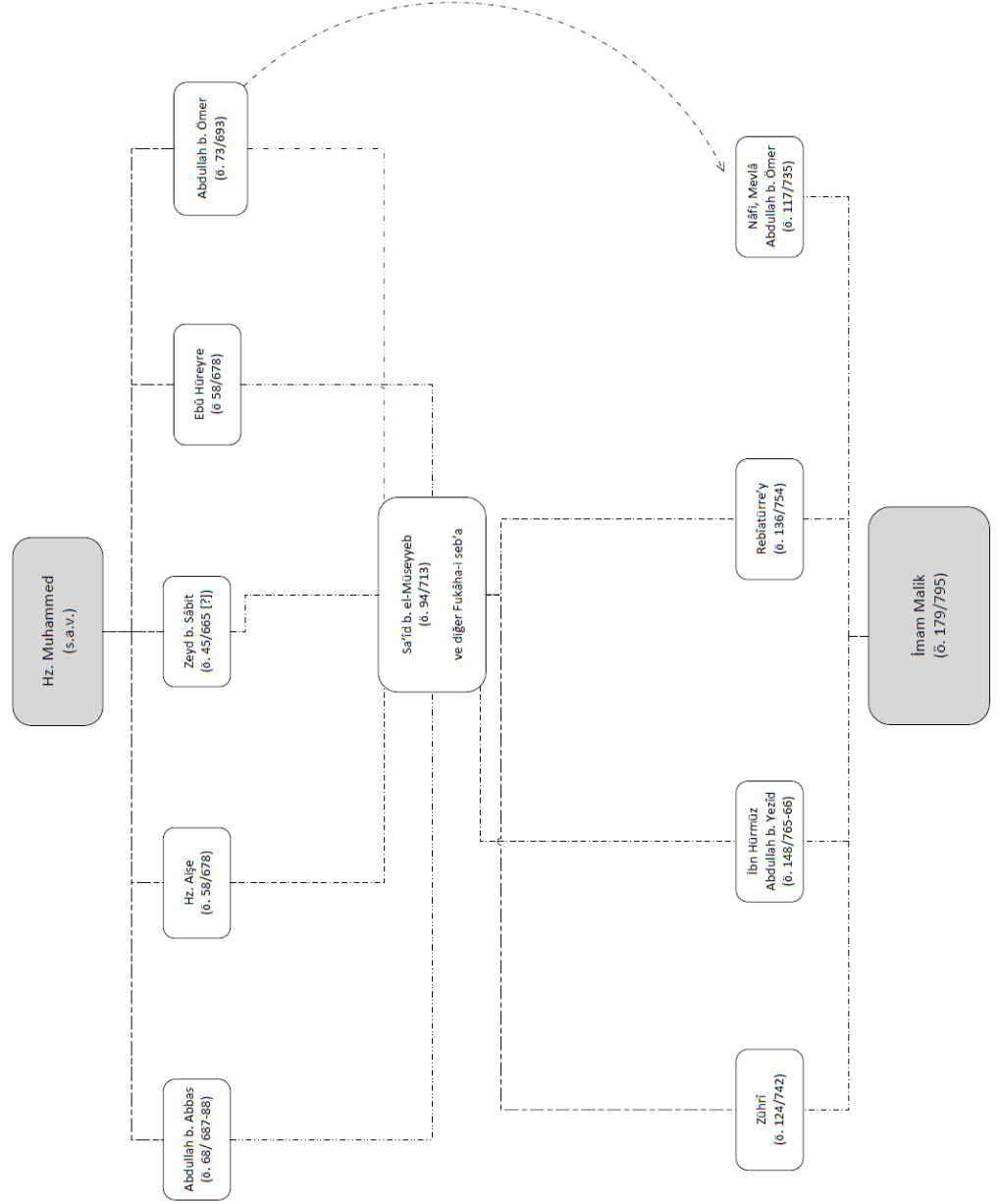
ŞERİK B. ABDULLAH'IN İLMÎ SİLSİLESİ

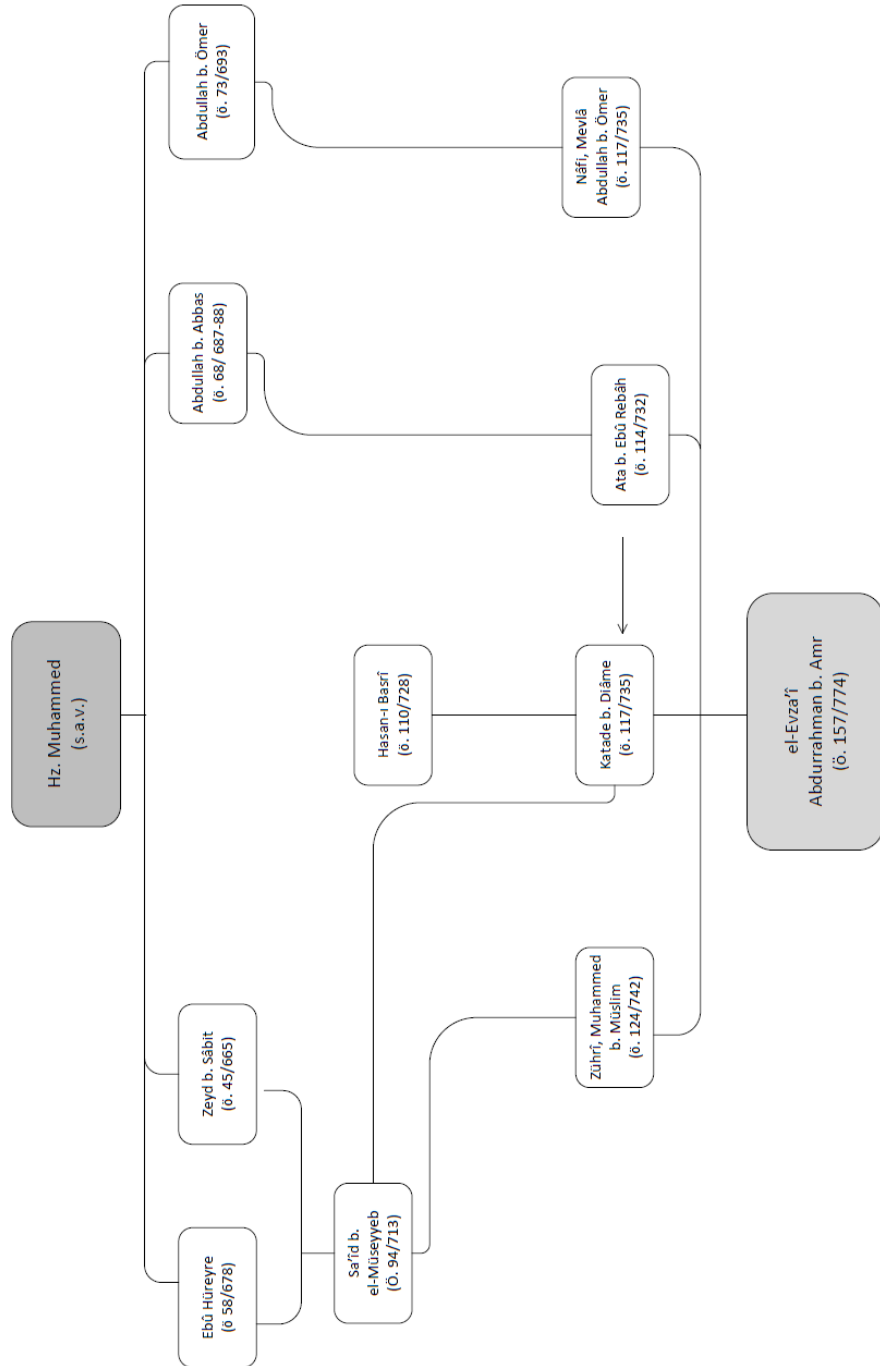
REBİ'ATÜRRE'YİN İLMÎ SİLSİLESİ

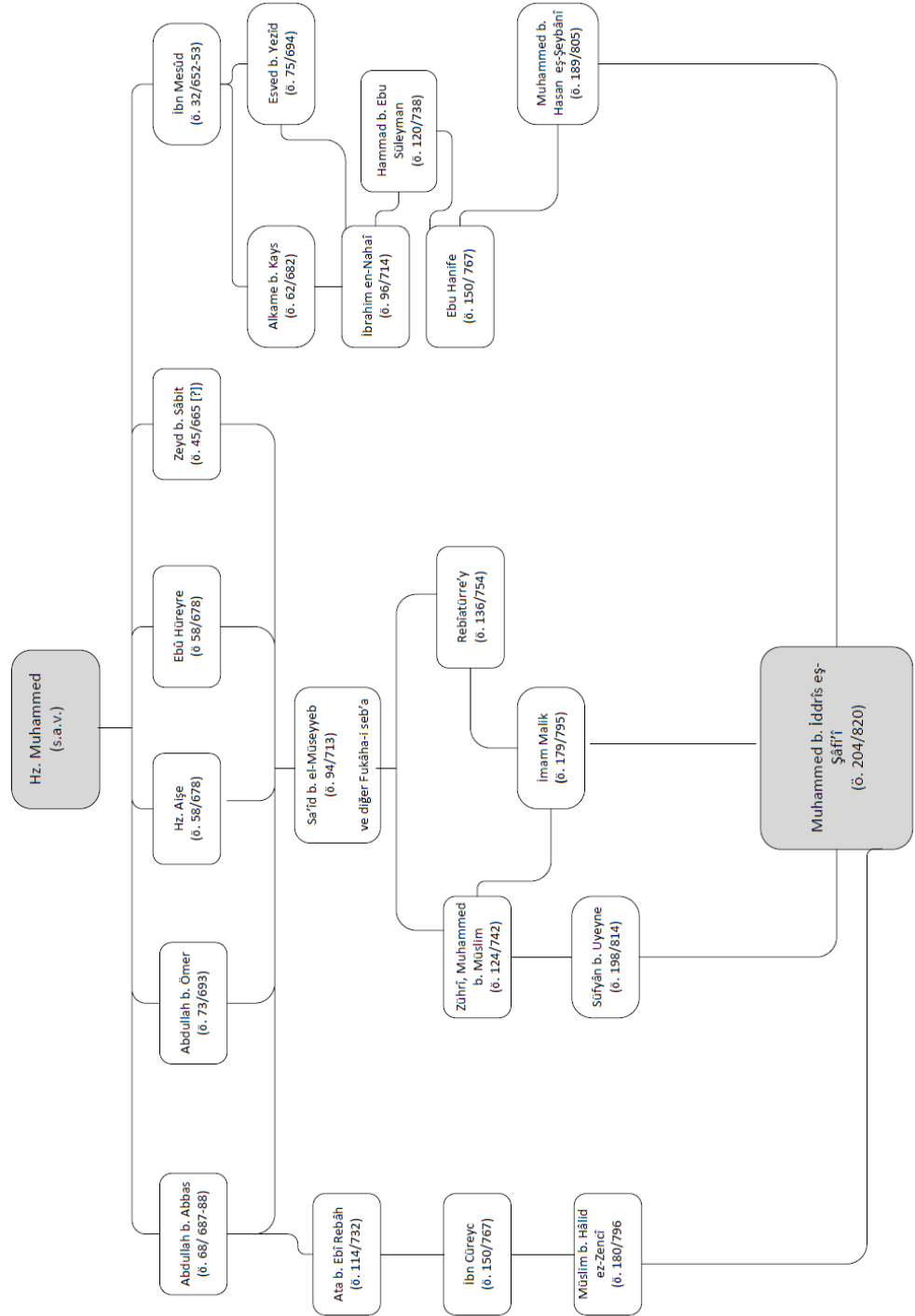
İMAM MALİK'İN İLMİ SİLSİLESİ

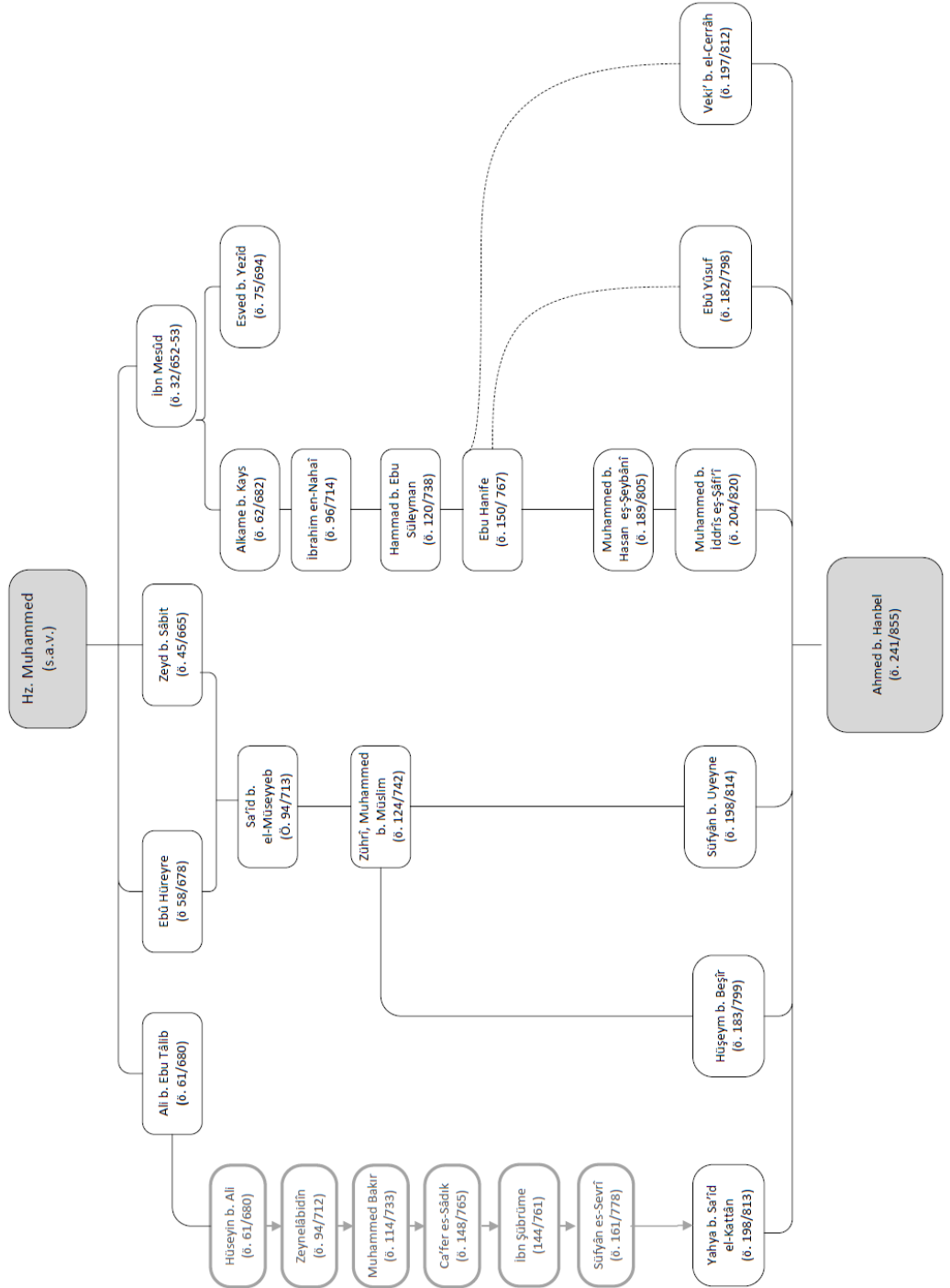
EVZA'ÎNIN İLMÎ SİLSİLESİ

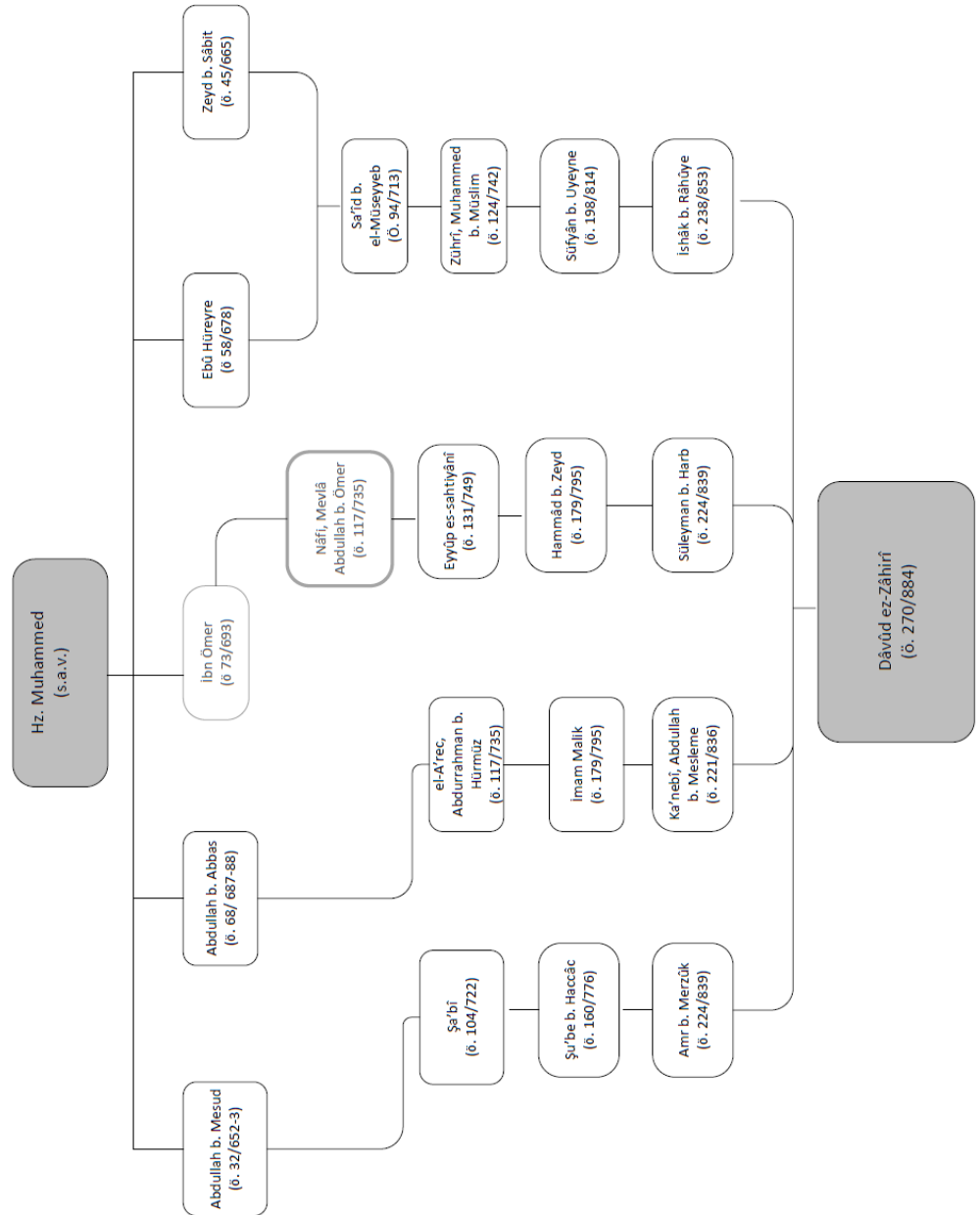
İMAM ŞÂFİ'İN İLMÎ SİLSİLESİ

AHMED B. HANBEL'İN İLMÎ SİLSİLESİ

DÂVÛD EZ-ZÂHIRÎNİN İLMÎ SİLSİLESİ

III. BÖLÜM

KETÂİB'İN TAHKİKLI METNİ

كتائب أعلام الأخيار من فقهاء مذهب النعمان المختار

(من أوله إلى آخر كتيبة الأئمة المجتهدين)

تأليف الإمام القاضي محمود بن سليمان بن عبيد الكفوي، (١٥٢٠/٩٢٦-١٥٨١/٩٨٩).

رموز النسخ الخطية لكتاب كتائب أعلام الأخيار التي التزمنا بها في التحقيق

(أ): نسخة قسم Emanet Hazinesi بمكتبة Topkapı Sarayı Müzesi، تحت رقم 120

(ح): نسخة قسم III. Ahmed بمكتبة Topkapı Sarayı Müzesi، تحت رقم 2949

(س): نسخة قسم Esad Efendi بمكتبة Süleymaniye، تحت رقم 548

(ر): نسخة قسم Ragıp Paşa بمكتبة Süleymaniye، تحت رقم 1041

الاختصارات

صح ه: ورد التصحيح بhamsh النسخة الخطية.

و: وجه الورقة لنسخة III. Ahmed التي اتخذت أصلاً للتحقيق.

ظ: ظهر الورقة لها.

-: إشارة إلى الكلمة أو العبارة الناقصة في النسخة

+: إشارة إلى الكلمة أو العبارة الزائدة في النسخة.

كُتَابُ أَعْلَامِ الْأَخْيَارِ مِنْ فُقَهَاءِ مَذْهَبِ النُّعْمَانِ الْمُخْتَارِ

[ح: 1 ظ] بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ¹³⁰⁰

الحمد لله الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق، وأنزل عليه الكتابَ فبلغ ما أنزل إليه وحقق، وجعل علماء أئمة كُتُبِ بني إسرائيل في شرح كلِّ مُشْكَلٍ وفتح كلِّ مُعَلَّقٍ. وكلُّ منهم بعون الله في أمور الشرع خير مدبرٍ وجد¹³⁰¹ مُوَفَّقٍ. فصار باهم¹³⁰² بخصلتي¹³⁰³ العلم والعمل ملاذًا تجتمع¹³⁰⁴ فيه كلُّ حزب مفترق.

شعر:

يطوف ذووا¹³⁰⁵ الحاجات حول بيوتهم كما طاف تجر¹³⁰⁶ باليمين¹³⁰⁷ المُتَّفِق¹³⁰⁸

فسبحان¹³⁰⁹ من أعز العلم والمُتَحَلِّي به بقوة سلطانه، وأذل الجهل والمنتعِي¹³¹⁰ إليه¹³¹¹ بسطوة خذلانه.

والصلاة على مدينة العلم محمد بعثه الله رب العالمين لتعليم معالم الدين وترسيم مراسم الشرع المبين، وتهدم قواعد الجلالة¹³¹² الجاهلية، وتمهيد عقائد الملة الحنيفية¹³¹³.

وعلى آله وصحبه وتابعيهم من العلماء الأجلة الذين هم سواعد¹³¹⁴ أهل الشرع وأعضاء خير الملة.

أما بعد: ¹³¹⁵ فإن سنة الله الجليلة الجارية في بريته ونعمته اللطيفة الوافية على خليقته أن يحدث في كل عصر من الأعصار طائفة من العلماء في المدائن والأمصار يتحاولون تجاؤل فُزْسان الطراد¹³¹⁶ في مضمار¹³¹⁷ التَّظَّار ويتصاولون تصاؤل آساد¹³¹⁸ الجِلاد¹³¹⁹ في

1300 س + رب يسر يا كريم؛ ر + تيمنا بذكره القديم.

1301 أ ح: ويحد؛ ر: وأجل.

1302 أ: بأنهم.

1303 شهيد: لخصلي.

1304 ر: يجمع.

1305 ر: ذوو.

1306 ر: بحر. | تجر: رجل تاجر، والجمع تجار، بالكسر والتخفيف، وتجر وتجر مثل صاحب وصحبي. (لسان العرب «تجر»).

1307 أ ح: باليمين.

1308 وفي الحديث: المُتَّفِقُ سلَّته بالحلف الكاذب؛ المُتَّفِقُ بالتشديد: من التَّفَاق وهو ضد الكَسَاد؛ ومنه الحديث: «اليمين الكاذبة مُتَّفِقَةٌ لِلْسَّلَةِ لِلْمُخَةِ لِلْبِرَةِ»، أي هي مُطْلَقَةٌ لِنَفَاقِهَا وموضع له. لسان العرب «نقق». لعل المؤلف يعني أن التجار يتجولون في الأرض ويقسمون أن سلعتهم ثمينة وغالية. لم أستطع أن أجد معلومات حول هذا الشعر في المراجع.

1309 ر: سبحان.

1310 ح: المنتمي.

1311 أي المنتسب إليه.

1312 جماعة ذات قدر جليل ومكانة رفيعة

1313 أ ح: الحنفية.

1314 سواعد ج ساعد: ما بين المرفق والكف من أعلى. ساعد القوم: رئيسهم. المعجم الوسيط «سعد».

1315 س: وبعد.

مُعْتَرِكِ النَّظَارِ¹³²⁰ - الله دَرَم، لازال كَرَمهم وَفَرَمهم.¹³²¹ - فجعل توفيقه رفيقهم، وسَهَّل إلى اقتباس العلم طريقهم، بحيث تجتمع في كلٍّ منهم حِلْيَةٌ¹³²² العلم والعمل، ويشاهد فيهم حلاوة¹³²³ الفهم والأمل، فيُفَوِّض إليهم خدمة¹³²⁴ القضاء¹³²⁵ والفتوى، ويفاض عليهم نعمة¹³²⁶ الدِّنيا والعقي. إذ يتم بحكمهم وعلمهم أمر الدِّين ومهامِّ الأمة، وتنتظم¹³²⁷ برأيهم وقلمهم مصلحة الخاصة والعامة. فإن الله تعالى في قضائه السَّابق وقدره¹³²⁸ اللاحق وقائع عجيبة ترد في أوقاتها، وقضايا غريبة¹³²⁹ تجري إلى غاياتها. ولولا وجود تلك الطائفة¹³³⁰ العليَّة المتحلِّية بالفضائل الجليَّة من يقوم بكشف قناع هذه الوقائع؟ ومن يلتزم بحلِّ مشكلات هذه البدائع؟ وهذه¹³³¹ هداية من الله تعالى، والحمد لله الذي هدانا لهذا.

ثم الحمد على ما أسبغ من نعمائه المتوافرة وآلائه المتكاثرة [ح:2و] على هذا العبد الذليل الفقير إلى رحمة الله الغني¹³³² الجليل القدير، خادم ديوان الشرع المصطفوي محمود بن سليمان الشهير بالكفوي - بصره الله تعالى بعيوب نفسه، وختم له بالخير آخر نفسه، وجعل يومه خيراً من أمسه - حيث وقفه من العقائد¹³³³ حقها وأثقتها،¹³³⁴ ويسره من المذاهب أصوبها وأوزنها، وأعطاه من العلوم أشرفها، وأولاه من الفنون أَلْفَهَا.

- 1316 ومطاردة الأقران والفُرسان وطرادهم: هو أن يحلَّ بعض في الحرب وغيرها. يقال: هم فرسان الطراد. لسان العرب، «طرِد». فَرَسَ نَظَّارٌ إِذَا كَانَ شَهْمًا طامِخَ الطَّرْفِ حَدِيدَ الْقَلْبِ؛ وهو فحل من فحول العرب. لسان العرب، «نظر».
- 1317 المضمار: الموضع الذي تُضَمَّرُ فيه الخيل، وتُضَمَّرُها: أن تُغْلَفَ قُوَّتاً بعد يَمْنِها. لسان العرب، «ضم».
- 1318 الأساد: جمع الأسد.
- 1319 أ: الجلال. | الجلال: الضرب بالسيف في القتال؛ يقال: جالدهم بالسيف مجالدة وجلادا: ضاربينهم.
- 1320 التنظار أي النظر.
- 1321 أ: ومكرهم؛ ح س: ومكرهم. | الكَرّ والفَرّ: الحركة والحرب.
- 1322 أ ح: حليتا.
- 1323 أ ح: حلاوتا.
- 1324 أ: خدمتا؛ س: خرقة.
- 1325 حالت: القضية.
- 1326 أ: نعمتا.
- 1327 أ: وتنتظم.
- 1328 س: وقدرته.
- 1329 أ: قرية.
- 1330 ر - الطائفة؛ ر ه: الطائفة.
- 1331 أ: وهذا.
- 1332 أ ح: المعني.
- 1333 ر: في العقائد.
- 1334 أ: وأمنتها؛ ح س: وأمنتها.

ومن لطائف تلك النعم الجليلة وجلال هاتيك الآلاء الجزيلة ما¹³³⁵ ساقه إلى جمع أخبار¹³³⁶ فقهاء الأعصار من ذوى الفتيا وقضاة الأمصار من لدن نبينا صلى الله عليه وسلم إلى مشايخنا في هذه¹³³⁷ الأوان، حسبما قضوا وأفتوا وأفادوا واستفادوا في دورهم من أدوار الزمان.

ولقد كُنّا في أثناء بعض الليالي من أوقاتنا في بعض الزمان الخالي نسامر¹³³⁸ بأهالي البلاد والأقاصي التي كُنّا¹³³⁹ نكون بها القاضي ونجود¹³⁴⁰ بما جئنا به¹³⁴¹ في طيب أيامنا¹³⁴² المواضي من ثمرات أفانين العلوم على أهل النادي. فكلما انساق عنان¹³⁴³ الكلام في بيد بيان الفقهاء وشيوخ الإسلام إلى مرويات الأئمة الحنفية ومحكيات المشايخ الحنيفية وجدنا أكثرهم غافلين عن أصحابنا القائلين بما كانوا به عاملين لا يفرقون التلميذ عن الأستاذ ولا يميزون ذوي¹³⁴⁴ التقليد عن أهل الاجتهاد، فحثوني¹³⁴⁵ على كتّاب أعلام الأخيار وطبقات ذوي الفتيا وقضاة الأعصار، فجمعت مشايخنا المتقدمين والمتأخرين وعلمائنا المقلّدين والمجتهدين من فقهاء الأعصار وقضاة الأمصار والأقطار بأسانيدهم وعنعاتهم على حسب أعصارهم وطبقاتهم، مع إرداف المسائل الغربية المنقولة عنهم في مشاهير كتب الفتاوى، وتذييل الحكايات العجيبة المسموعة في حقهم عن جماهير¹³⁴⁶ العلماء من¹³⁴⁷ مشايخ زماننا إلى أبي حنيفة إمام أئمة مذهبنا. ثم إلى رسولنا صلى الله عليه وسلم صاحب شريعتنا.

ولقد دوّن المورّخون كتباً في الطبقات، ولم أرَ أحداً اعتنى ببيان الأسانيد والعنعات مع إرداف¹³⁴⁸ المسائل وتذييل الحكايات. وكتابتنا هذا مسمّى بـ *كتّاب أعلام الأخيار من فقهاء مذهب النعمان [ح:2ظ] المختار، ومُرتّب على العُنوان والبُرهان والأركان والسلطان*¹³⁴⁹ والكتّاب¹³⁵⁰ على ترتيب المراتب. وربما يبقى ببركة هاؤلاء المشايخ اسمي وذكرى بعد موتي ويدعو لي الناظر فيه.

1335 ح ر - ما.
1336 أ ح: أخيار.
1337 س ر: في تلك.
1338 ر: نسام. | السمر والمسامرة: الحديث بالليل.
1339 أ ح - كنا.
1340 جاد الفرس أي صار رائعاً يجود بجودة، بالضم، فهو جواد للذكر والأنثى من خيل جياذ وأجياذ وأجاويد؛ وجاد الرجل بماله يجود مجوداً، بالضم، فهو جواد. لسان العرب، «جود».
1341 س ر: ما جئنا به.
1342 س: ابائنا.
1343 هو لجام الفرس.
1344 س: ذا.
1345 حالت: فحثوا.
1346 أ ر: جماهير.
1347 ر - من.
1348 أ: إرداف.
1349 أ س: والسلطان والأركان.
1350 س - والكتّاب.

وَأَسْأَلُ اللَّهَ الِاسْتِجَابَةَ، إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ وَالتَّوَّابُ الْكَرِيمُ.¹³⁵¹

عنوان كتاب أعلام الأخيار¹³⁵²

اعلم¹³⁵³ أَنَّ نَبِيَّنَا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَلَّغَ مَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ إِلَيْنَا وَعَلَّمَ الدِّينَ وَأَحْكَمَ، وَأَقَامَ الْحُدُودَ وَقَضَى وَحَكَمَ، وَبَيَّنَّ الشَّرْعَ وَشَرَعَ

بِإِذْنِ الْحَكَمِ، وَجَاهَدَ حَقَّ الْجِهَادِ فِي إِقَامَةِ أَمْرِ الدِّينِ وَأَمْضَى¹³⁵⁴ وَأَلْزَمَ.

ثُمَّ الْخُلَفَاءُ الرَّاشِدُونَ¹³⁵⁵ وَوُجُوهُ الصَّحَابَةِ رِضْوَانُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ أَجْمَعِينَ، بَدَّلُوا جُهْدَهُمْ فِي إِقَامَةِ الدِّينِ وَإِجْرَاءِ الشَّرْعِ الْمُبِينِ وَتَبَيَّنَ¹³⁵⁶

قَوَائِنَ الْمُؤَخِّدِينَ وَتَوَهَّيْنَ كَيْدَ أَعْدَاءِ اللَّهِ الْمُبْتَدِعِينَ، فَأَقَامُوا الْإِسْلَامَ عَنْ أَوْدِهِ،¹³⁵⁷ وَأَسْنَدُوا الْأَمْرَ إِلَى مُسْتَنْدِهِ، مَعْتَصِمِينَ بِنَصْرِ اللَّهِ، صَادِعِينَ

بَأَمْرِ اللَّهِ. وَكَانُوا بِشَرَفِ صَحْبَتِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَالِمِينَ عَنِ الطَّعْنِ، وَبِرِكَاتِهِ خَالِصِينَ عَنِ شَوْبِ الشُّبُهَاتِ.¹³⁵⁸ فَكَانَ آثَارُهُمْ لِمَنْ

بَعْدَهُمْ شَرَعًا¹³⁵⁹ وَمِنْهَاجًا، وَلِرَفْعِ غَيْهَبِ¹³⁶⁰ الضَّلَالِ سِرَاجًا وَقَاجًا.

وَكَذَا أَعْلَامُ التَّابِعِينَ الَّذِينَ هُمْ يَزَاحِمُونَهُمْ فِي الْفِتْوَى إِلَى أَنْ اخْتَلَفَتِ الْآرَاءُ وَظَهَرَتْ أَهْلُ الْبِدْعِ وَالْأَهْوَاءِ، وَافْتَقَوْهُمْ بِغَيْرِ خِلَافٍ، وَنَقَلُوا

أَحْكَامَ الدِّينِ مِنْهُمْ إِلَى الْأَخْلَافِ، مَحْيِينَ سُنَنَ¹³⁶¹ الْأَسْلَافِ حَاوِينَ¹³⁶² مَآثِرَ الْأَشْرَافِ.

وَلَمَّا كَانَتْ حَوَادِثُ الْأَيَّامِ خَارِجَةً عَنِ التَّعْدَادِ، وَمَعْرِفَةُ أَحْكَامِهَا لَازِمَةً إِلَى يَوْمِ التَّنَادِ، وَكَانَتْ ظَوَاهِرُ النُّصُوصِ غَيْرَ مُوفِيَةٍ بِبَيَانِهَا بَلْ

لَا يَدُّ لَهَا مِنْ طَرِيقٍ وَافٍ بِشَأْنِهَا اضْطُرُّوا إِلَى الْاجْتِهَادِ بِالرَّأْيِ¹³⁶³ فَاجْتَهَدُوا¹³⁶⁴ وَأَسَّسُوا قَوَاعِدَ الْأَصُولِ وَشَيَّدُوا، فَعَزَمُوا عَلَى تَعْيِينِ الْمَذْهَبِ

وَمَهَّدُوا مُسْتَفْضِينَ بِمَا رَوَى عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ لَمَّا بَعَثَ مَعَاذًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَاضِيًا إِلَى الْيَمَنِ قَالَ لَهُ: «يَا مَعَاذُ؟»

1351 ر - وربما يبقى ببركة هؤلاء المشايخ اسمي وذكرني بعد موتي ويدعو لي الناظر فيه وأسأل الله الاستجابة إنه هو الغفور الرحيم والتواب الكريم.

1352 أ ح: العنوان.

1353 أ - اعلم.

1354 س: وأنض؛ ر: وأعض؛ س ه س: وأمضى.

1355 أ س ر: الراشدين.

1356 ر: وتعيين.

1357 أ: عن أدده. | الأود: العوج.

1358 الشوب: الخلط، والشين: ضد الزين، والمشايخ المعايير والمقاييس. لسان العرب، «شين».

1359 أ ح: شرعا.

1360 الغيب: شِدَّةُ سَوَادِ اللَّيْلِ وَالْجَمَلِ وَنَحْوَهُ. لسان العرب، «غيب».

1361 ر: سنة.

1362 س: حاذين.

1363 أ: وبالرأي.

1364 أ: واجتهدوا.

قال: بكتاب الله تعالى. قال: «فإن لم تجد؟» قال: بسنة رسوله. قال: «فإن لم تجد؟» قال: أجتهد فيه برأيي.¹³⁶⁵ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «الحمد لله الذي وفق رسول رسول له لما يرضى به رسولُهُ».¹³⁶⁶

ثم إن علماء الدين والأئمة المجتهدين بذلوا جُهدهم في تحقيق المسائل الشرعية وتدقيق النظائر الفرعية، واستنبطوا أحكام الفروع من الأدلة الأربعة. فاتفقهم [ح:3و] حجة قاطعة، واختلافهم رحمة واسعة، قوام الدين بهم وثبات الشرع بفقههم. فمنهم أصحاب الطبقة العالية في الاجتهاد، وهم الذين صادف¹³⁶⁷ الدين منهم أقوى عماد، وضعوا المسائل على حسب قواعد أصولهم، وهذبوا مسائل الاجتهاد مع تنقيح طرق النظر على مذاهبهم، يستبدون في استنباط الأحكام من الكتاب والسنة والإجماع والقياس من غير تقليد لا في الفروع ولا في الأصول لأحد من الناس. وحالهم متفاوتة في اشتهاار مذاهبهم واعتبار مشاربهم.

فممن شاع مذهبهم في الأعصار، واشتهر آثار علمهم في الأقطار والأمصار إمامنا الأعظم أبو حنيفة نعمان الكوفي، ومالك بن أنس، وسفيان الثوري، وابن أبي ليلى محمد بن عبد الرحمن، وعبد الرحمن الأوزاعي، ومحمد بن إدريس الشافعي، وأحمد بن حنبل، وداود بن علي الإصفهاني. ولكن الله تعالى خص من بينهم الأئمة الأربعة -أبا حنيفة¹³⁶⁸ ومالكا¹³⁶⁹ والشافعي وابن حنبل- بمهاديته بحيث منع العلماء تقليد غيرهم ولم يُدر مثلهم في غيرهم من المجتهدين إلى الآن لانضباط مذاهبهم أو لانقراض¹³⁷⁰ أصحاب غيرهم وتعذر¹³⁷¹ نقل مذهبهم.

والحاصل أن هؤلاء الأربعة انخرقت¹³⁷² بهم العادة على معنى الكرامة عناية من الله بهم إذا قيس أحوالهم بأحوال أحزابهم،¹³⁷³ فاشتتهار¹³⁷⁴ مذاهبهم في ظهور الآفاق واعتبار أصولهم وفروعهم في بطون¹³⁷⁵ الأوراق واجتماع القلوب على الأخذ بها على ممر¹³⁷⁶ الدهور دون ما سواها، بما¹³⁷⁷ يشهد بصلاح نيتهم وحسن طويتهم وجليل سيرتهم وجميل سريرتهم.

لاسيما الإمام الأعظم والقرن¹³⁷⁸ المهام الأقدم سراج الأئمة وتاج الملّة وقمة الأئمة أبو حنيفة¹³⁷⁹ نعمان بن ثابت -ثبته الله في أخراه بالقول الثابت- قد خصّه الله تعالى بعنايته وجمع من الفضائل في ذاته ما لم يجمع نبذا منها في غيره. مع كونه من التابعين دون غيره،

¹³⁶⁵ أ ر: رأيي.

¹³⁶⁶ انظر: سنن أبي داود، الأفضية 11؛ سنن الترمذي، الأحكام 3؛ سنن ابن ماجة، مناسك 38.

¹³⁶⁷ صادفه مصادفة: حاذاه. و - فلانا: بقيه ووجده من غير موعد ولا توقّع. المعجم الوسيط «صدف».

¹³⁶⁸ س ر: أبو حنيفة.

¹³⁶⁹ س ر: ومالك.

¹³⁷⁰ س: ولانقراض.

¹³⁷¹ أ: وتعذر.

¹³⁷² ح: انخرقت.

¹³⁷³ س ر: أضراهم.

¹³⁷⁴ أ ح: فاشتتهار.

¹³⁷⁵ س: في بواطن.

¹³⁷⁶ أ س ح: مر.

¹³⁷⁷ س: بما.

وجعله مقتدى شريعته إلى آخر الدهر ونهايته. حتى شاع علمه واشتهر مذهبه بكثرة المجتهدين في ذاهبي¹³⁸⁰ ما يذهب، وأظهر علوم الشرع بين المسلمين، ونشر أحكام الفروع بين المؤمنين. فإنه أول من فرغ في الفقه وألف ودون كتب الفروع وصنف باتفاق أصحابه [ح:3ظ] الملازمين إلى درسه من مشاهير العلماء المجتهدين واجتماع أحزابه¹³⁸¹ المختلفين إلى مجلسه من جماهير الفضلاء المتقدمين؛ كأبي يوسف المقدم في الأخبار واللسان، ومحمد المقدم في الفقه والإعراب والبيان، وزفر بن هذيل الفقيه النبیه في القياس، وحسن بن زياد المسلم في السؤال والتفريع بين الناس، وعبد الله بن المبارك الصائب في رأيته آية سلك،¹³⁸² ووكيع بن الجراح المفسر الزاهد النصح، وحفص بن غياث بن طلق القطن الزكي في القضاء بين الخلق، ويحيى بن زكريا بن¹³⁸³ أبي زائدة في جمع¹³⁸⁴ الحديث وضبط الفروع له¹³⁸⁵ فوائده،¹³⁸⁶ وأسد بن عمرو القاضي، ونوح ابن¹³⁸⁷ مريم الجامع، وأبو مطيع¹³⁸⁸ البلخي، ويوسف بن خالد السمتي، وغيرهم جميعا. وسندكرهم إن شاء الله مشبعا.

ثم أقر بفضل الخصوم وسلموا له في كل العلوم حتى قال الإمام مالك حين سئل عنه عن أبي حنيفة: رأيته رجلا لو كلمك في هذه السارية ليرى¹³⁸⁹ أن يجعلها ذهابا لقام بحجته.¹³⁹⁰ وقال مالك أيضا: إن أبا حنيفة لأهل الفقه خير مؤنس.¹³⁹¹ وقال الشافعي: الناس كلهم

عيال على أبي حنيفة في الفقه،¹³⁹² وأشد في حقه، شعر:

لقد زان البلاد ومن عليها إمام المسلمين أبو حنيفة

بآيات وآثار وفقه كآيات الزبور على الصحيفة¹³⁹³

فما بالمشركين له نظير ولا بالمغربين ولا بكوفة¹³⁹⁴

إماما¹³⁹⁵ كان للإسلام بحرا أمينا للتي وللخليفة¹³⁹⁶

1378 القرم من الرجال: السيد المعظم.

1379 أ: أبا حنيفة.

1380 أ ح - ذاهبي.

1381 ح: أصحابه؛ ر: أضرابه.

1382 ر: سالك.

1383 ر: ابن.

1384 أ: في جميع.

1385 أ - له.

1386 أ ح: فوائده.

1387 أ ح: بن؛ س + أبي.

1388 س: وابن مطيع.

1389 ح: لثري.

1390 الجواهر المضنية في طبقات الحنفية للقرشي، 56/1 غي الدين أبي محمد عبد القادر بن محمد بن نصر الله ابن سالم بن أبي الوفاء القرشي الحنفي، تحقيق: الدكتور عبد الفتاح محمد الحلو، هجر للطباعة والنشر والتوزيع، جيزة، مصر 1993/1413.

1391 لم أطلع عليه.

1392 الجواهر المضنية في طبقات الحنفية للقرشي، 56/1.

1393 أ س ر - بآيات وآثار وفقه كآيات الزبور على الصحيفة.

1394 أ ح: ولا بالكوفة.

وكان الإمام أحمد بن حنبل كثيراً ما يذكر فضله ويترحم عليه ويبيكي في زمن محنته.¹³⁹⁷ وكل واحد من هؤلاء الأئمة وإن كان إماماً

متفقاً عليه لكنهم لم يصلوا إلى معشار ما وصل إليه. شعر:

وليس على الله بمستنكر¹³⁹⁸ أن يجمع العالم بواحد¹³⁹⁹

شعر: 1400

وإني لأحصي ثناء خصاله ولو أن أعضائي جميعاً تكلم¹⁴⁰¹

فأصحابنا الحنفية -عاملهم الله بألطافه الخفية- هم السابقون في الفقه والاجتهاد، ولهم الرتبة العليا في الرأي والحديث والإرشاد،

وهم الربانيون في علم الكتاب والسنة وملازمة القدوة ومجانبة الهوى والبدعة، ولزوم طريق السنة والجماعة الذي¹⁴⁰² كان عليه الصحابة والتابعون ومضى عليه السلف الصالحون.

فالطريق المتناهي في أصول الشريعة وفروعها على الكمال هو طريق أصحابنا بحمد الله المهيمن المتعال، انتهى إليهم الدين

بكماله¹⁴⁰³ وقام الشرع بفتاؤهم إلى آخر الدهر بخصاله.¹⁴⁰⁴

وحالهم [ح:4و] على خمس طبقات.

الأولى طبقة المتقدمين من أصحابنا. كتلاميذ أبي حنيفة، نحو أبي يوسف ومحمد وزفر وغيرهم. فإنهم يجتهدون في المذهب

ويستخرجون الأحكام عن الأدلة الأربعة على مقتضى القواعد التي قررها¹⁴⁰⁵ أستاذهم أبو حنيفة. فإنهم وإن خالفوه في بعض أحكام الفروع

لكنهم يقلّدونه¹⁴⁰⁶ في قواعد الأصول، بخلاف مالك والشافعي وابن حنبل فإنهم يخالفونه في أحكام الفروع غير مقلّدين له في الأصول. وهذه

1395 س ر: إمام.

1396 ديوان الإمام الشافعي، د. عمر الطباع، 88-89، شركة دار الأرقم بن أبي الأرقم بيروت-لبنان.

1397 الجواهر المضوية في طبقات الحنفية للقرشي، 56/1.

1398 أ س ح: وليس من الله بمستنكر.

1399 قول أبي نواس الحكمي، انظر: الحماسة البصرية لصدر الدين بن أبي الفرج بن الحسين البصري، 192/1، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية بحيدرآباد الدكن الهند 1964/1383.

1400 أ - شعر.

1401 القطعة الثانية من البيت يوجد في ديوان الشاعر أبو الوفاء هكنا: أيادي لا أستطيع كنه صفاتها... ولو أن أعضائي جميعاً تكلم انظر: محاضرات الأدباء ومحاولات الشعراء والبلغاء لأبي القاسم حسين بن محمد الراغب الإصبهاني، 375/2، منشورات دار مكتبة الحياة بيروت-لبنان.

1402 س: والذي.

1403 ر: بكمال.

1404 ر: بخصال.

1405 أ: قرره.

1406 ر: يقلّدون.

الطبقة هي الطبقة الثانية من الاجتهاد. وهي¹⁴⁰⁷ طبقة المجتهدين في الشرع كالأئمة الأربعة. وحالهم تأسيس قواعد الأصول وتمهيد الدلائل وتنقيح طرق النظر ووضع المسائل من غير تقليد لغيرهم من الأمثال.¹⁴⁰⁸

والثانية طبقة أكابر المتأخرين من الأصحاب الحنفية. كأبي بكر أحمد الحنطاف، والشيخ الإمام أبي جعفر أحمد الطحاوي، والشيخ الإمام أبي الحسن عبيد الله الكرخي، وشمس الأئمة عبد العزيز الحلواني، وشمس الأئمة أبي بكر محمد السرخسي، وفخر الإسلام علي بن محمد البزدوي، والإمام الكبير فخر الدين حسن المعروف بقاضيخان، والصدر الأجل برهان الدين محمود صاحب النخبة البرهانية والمحيط البرهاني، والشيخ الإمام طاهر بن أحمد صاحب النصاب والخلاصة وأمثالهم. فإنهم يقدرون على¹⁴⁰⁹ الاجتهاد في المسائل التي¹⁴¹⁰ لا رواية فيها عن صاحب المذهب ولا يقدرون على المخالفة له في الأصول ولا في الفروع. ولكنهم يستنبطونها على حسب أصول قريها ومقتضى قواعد بسطها صاحب المذهب أبو حنيفة رحمه الله تعالى.

والثالثة طبقة أصحاب التخريج من المقلدين. كالرازي وأضرابه،¹⁴¹¹ فإنهم لا يقدرون على الاجتهاد أصلا، لكنهم لإحاطتهم بالأصول وضبطهم للمأخذ يقدرون على تفصيل قول مجمل ذي وجهين، وحكم مبهم محتمل لأمرين، منقول عن أبي حنيفة أو عن واحد من أصحابه الذاهبين بنظرهم ورأيهم في الأصول والمقايضة على أمثاله ونظائره من الفروع، وما وقع في بعض المواضع من الهلالية "كذا في تخريج الرازي" من هذا القبيل.

والرابعة طبقة أصحاب الترجيح من المقلدين. كأبي حسين¹⁴¹² الفقيه أحمد القدوري، وشيخ الإسلام برهان الدين علي المرغيناني¹⁴¹³ صاحب الهلالية وأمثالهما. وشأنهم تفضيل بعض الروايات على بعض¹⁴¹⁴ آخر بقولهم: "هذا أولى" وهذا [ح:4ظ] أصح دراية" وهذا أوضح رواية¹⁴¹⁵ "وهذا أوفق للقياس" وهذا أرفق للناس".

والخامسة¹⁴¹⁶ طبقة المقلدين القادرين على التمييز بين الأقوى والقوي والضعيف وظاهر المذهب وظاهر الروايات والروايات النادرة. كشمس الأئمة محمد الكردي وجمال الدين الحصري وحافظ الدين النسفي وغيرهم مثل أصحاب المتون المعتمدة من المتأخرين مثل

¹⁴⁰⁷ أ ح: الأولى.

¹⁴⁰⁸ التنبيه: أورد المؤلف في هذا المقام طبقات فقهاء الحنفية في خمسة طبقات وحاول أن يجمع طبقات الفقهاء التي ذكر العلامة ابن كمال باشا في سبعة طبقات التي يحتوي تصويرا كليا لفقهاء الإسلام جميعا.

¹⁴⁰⁹ أ ح - على.

¹⁴¹⁰ أمانة - التي.

¹⁴¹¹ أ: وأضرابه؛ ح: وأصحابه.

¹⁴¹² يسجل جميع النسخ "كأبي حسين"، لكن الصحيح أنه أبو الحسن أحمد بن محمد القدوري صاحب المختصر المشهور.

¹⁴¹³ س ح ر: الفرغاني.

¹⁴¹⁴ ر + يقول.

¹⁴¹⁵ س: دراية.

¹⁴¹⁶ س: الخامسة.

صاحب الكنز و¹⁴¹⁷ صاحب المختار وصاحب الوقاية وصاحب المجموع. وشأنهم أن لا ينقلوا¹⁴¹⁸ في كتابهم¹⁴¹⁹ الأقوال المردودة والروايات الضعيفة. وهذه الطبقة أدنى طبقات المتفقيين.

وأما الذين هم دون ذلك فإنهم كانوا ناقصين عاقين يلزمهم تقليد علماء عصرهم وفقهاء دهرهم. ولا يحل لهم أن يفني إلا بطريق الحكاية، فيحكي ما يضبطله من أفواه العلماء ويحفظه من أقوال الفقهاء.

ثم إن أصحابنا - كثرهم الله تعالى إلى يوم التَّناد - تفرقوا في القرى والبلاد. فمنهم¹⁴²⁰ أصحابنا المتقدمون في العراق، كبغداد وهو¹⁴²¹ دار الخلافة ودار العلم والإرشاد. ومنهم مشايخ بلخ ومشايخ خراسان ومشايخ سمرقند ومشايخ بخارى. ومنهم مشايخ وخلائق من بلاد أخرى كالري وشيراز وإصبهان وسأوة¹⁴²² وطوس وزنجان وهمدان وأستراآباد وبسطام¹⁴²³ ومرغينان وفرغان¹⁴²⁴ ودامغان، وغير ذلك من المدن الداخلة في أقاليم ما وراء النهر وخراسان وأذربايجان ومازندران¹⁴²⁵ وخوارزم وغزنة وكرمان إلى بلاد الهند وجميع ما وراء النهر - والله علم - وغير ذلك من مدائن عراق العرب وبلاد عراق العجم. ونشروا علم أبي حنيفة إملاء وتذكيراً¹⁴²⁶ وتصنيفاً، واستفاد الناس منهم على اختلاف طبقاتهم.

فبلغ كثرة الفقهاء إلى حد لا يحصى، وأمالهم وتصانيفهم غير قابلة للعد والإحصاء. وكانوا يتفقهون ويجتهدون ويستفيدون ويفيدون ويجيبون الوقائع ويؤلفون البدائع ويفتون في النوازل ويجمعون المسائل. فبقي نظام العلم وانتظام أهاليه على أحسن التظام، وزقي رواجه على كرور الليالي ومرور الأيام إلى حين قَدَّر الله المهيمن المَنَّان على ما قضاه من خروج جنكيز خان؛ فوضع السيف وقتل العباد، وخرَّب العامر وأهلك البلاد. ومشى عليهم مشي الموسى على الشعر، وسعى إليهم سعي الدبا¹⁴²⁷ على الزرع الأخضر. وقدم خوارزم وأغارها وقتل السلطان¹⁴²⁸ محمد¹⁴²⁹ خوارزم [ح: 5و] شاه وأدبارها،¹⁴³⁰ وهدم أركانها وحرب بنياتها. والشيخ أبو الجُنَّاب نجم الدين الكُبرى رَزَقَ

1417 ح س ر - مثل صاحب الكنز و.

1418 أ ر: أن لا ينقل.

1419 ر: في كتبهم.

1420 س + من.

1421 ر: وهي.

1422 س ح ر: ساو. | لعله سأوة، وهي بلدة بين الرِّيِّ وهمدان. انظر: الأنساب أبي سعد عبد الكريم بن محمد بن منصور التميمي السمعاني، 19/7، تحقيق: محمد عوامة، مكتبة ابن تيمية القاهرة 1976/1396.

1423 س: بسطام؛ أ - وبسطام.

1424 أ - وفرغان.

1425 ح: مازندران.

1426 أ: وتذكرا.

1427 الدبا: الجراد. الصحاح، «الدبا».

1428 ر: سلطاتها.

1429 ر + بن.

1430 س ر: وأبادها؛ ح: وابارها.

بالشهادة في هذه الواقعة¹⁴³¹ العظمى بيد¹⁴³² هذه الفئة الكافرة الفاجرة الطاغية في سنة ست عشرة وستمائة. يشير إليه العارف الرباني

والعالم الصمداني المولى جلال الدين الرومي في ذكر انتسابه به. شعر:

ما نه زان محتشمانيم كه ساغر گیرند و نه زان مفلسكان كه بز لاغر گیرند

به یکی دست می خالص ایمان نوشند بیکی دست دیگر پرچم کافر گیرند¹⁴³³

فكان ماكان في القرى والأمصار من قضاء الله العزيز القهار

فإن لله تصرفا في عباده ولا بد أن ينفذ¹⁴³⁴ فيهم سهم مراده

ولا مفتر من القضاء ولا محيل¹⁴³⁵ عما قدر الله وقضى.

شعر:

تبدلت الأطوار والنحل عقدها وزال عن أطوار الزمان نظام

وزاح عن الأيام نور ورونق وطبق أكناف البلاد ظلام

وكان سرير العلم صرحا ممردا يناعي القباب السبع وهي عظام

متينا رفيعا لا يطار غرابه عزيزا منيعا لا يكاد يرام

مهيبا ومحمي المرام¹⁴³⁶ وأهله أعزة أهل العالمين فخام

محط رجال للأجلة قبله لكل إمام يقتديه أنام

فجرت عليه الراسيات ذيولها¹⁴³⁷ فخرت¹⁴³⁸ عروش فيه ثم دعام

وسيق إلى دار المهانة أهلها مساق أسير لا يزال يضام¹⁴³⁹

ثم تلاه بنوه وذووه وأكدوا¹⁴⁴⁰ فعله وأيدوه¹⁴⁴¹ حتى قصد هلاكهم¹⁴⁴² الظالم¹⁴⁴³ الكافر ابن جنكيز الفاجر ببغداد بجيش

عزيم¹⁴⁴⁴ في زمان الخليفة المستعصم آخر الخلفاء العباسية في سنة ست وخمسين وستمائة، ونزل على بغداد وقتل الخليفة. وهجم عسكر التتر

1431 ر: الواقعة.

1432 أ: بعد.

1433 ديوان شمس مولوي غزليات، غزل شماره، 783-784.

1434 أ س: أن ينفذ.

1435 س: ولا محيص.

1436 ر: الزمام.

1437 أ ح: وقولها.

1438 أ: فخرت.

1439 الشقائق النعمانية في علماء الدولة العثمانية، عصام الدين طاشكيزي زادة، 446-447، دار الكتاب العربي، بيروت - لبنان 1975.

1440 ر: وألدوا.

الْفَجْرَةَ دَارَ الْخِلاَفَةِ وَقَتَلُوا مِنْ كَانَ بِبَغْدَادٍ مِنَ الْفُقَهَاءِ وَسَائِرِ الْمُسْلِمِينَ، وَبَقِيَ بِلَادَ الْإِسْلَامِ بِإِخْلَافَةِ ثَلَاثِ سِنِينَ. وَكَانَ ذَلِكَ بِفِتْنَةِ وَزِيرِهِ ابْنِ الْعَلْقَمِيِّ نَوْرِ الدِّينِ الْخَبِيثِ الرَّافِضِيِّ. فَانْقَرَضَتِ الدَّوْلَةُ الْعَبَّاسِيَّةُ مِنَ الْعِرَاقِ. وَسَقَى الدَّهْرُ أَهْلَهَا كَأْسَ الْفِرَاقِ بِالسَّيْفِ وَالدَّمِ الْمُهْرَاقِ. وَانْعَكَسَ حَالُ الْعِلْمِ فِي هَذِهِ¹⁴⁴⁵ الْأَيَّامِ وَارْتَحَلَ بَقِيَّةُ السَّيُوفِ مِنْ أَهَالِيهِ إِلَى أَرْضِ مِصْرَ وَبِلَادِ الشَّامِ.

شعر:

فَعَطَّلَ¹⁴⁴⁶ الدَّرْسَ أَيَّامًا بِهَا وَخَلَّتْ مَجَامِعُ النُّحُوِّ عَنْ جَاءِ¹⁴⁴⁷ وَمِنْطَلَقِ

فَمَا يَرَى قَلَمًا فِيهَا أَحْوَ أَدَبٍ وَلَمْ يَخْطَ وَلَوْ سَطْرًا عَلَى وَرَقٍ

وَكَانَ فُقَهَاءُ الْحَنْفِيَّةِ فِي تِلْكَ الدِّيَارِ قَلِيلًا، وَلِلوَارِدِينَ مَا يَشْفِي لِقَاؤَهُمْ غَلِيلًا، فَسَارُوا بِأَهَالِيهِمْ إِلَى دِمَشْقَ [ح: 5ظ] وَحَلَبَ الْمَحْرُوسَةَ، مَقْتَبِسِينَ بِ «يَا قَوْمُ ادْخُلُوا الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ»¹⁴⁴⁸. وَكَانَتْ هَذِهِ الدِّيَارُ فِي هَذَا الْعَصْرِ عَلَى حَسَنِ النِّظَامِ بِبِرْكَةِ مَعْدَلَةِ سُلَاطِينَ الْغَرْبِ¹⁴⁴⁹ فِي هَذِهِ الْأَيَّامِ. وَكَانَتْ تَقْدِمُ الْفُقَهَاءُ إِلَيْهَا مِنَ الْبُلْدَانِ وَتَرْحَلُ الطُّلُبَةُ إِلَيْهَا لِلتَّفَقُّهِ¹⁴⁵⁰ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ إِلَى أَنْ حَدَثَ فِيهَا تَعَدِّي سُلَاطِينَ الْجَرَاكِسَةِ. وَصَارَ¹⁴⁵¹ أَطْوَارُ النِّظَامِ مُتَنَكِّسَةً¹⁴⁵² وَأَحْوَالُ الزَّمَانِ مَنَعَكْسَةً فَارْتَحَلَ الْعِلْمُ وَأَهَالِيهِ¹⁴⁵³ إِلَى بِلَادِ الرُّومِ وَاجْتَمَعَ فِيهَا ذُووُ¹⁴⁵⁴ الْفَضَائِلِ وَأَرْبَابُ الْعُلُومِ بِبِرْكَةِ سُلْطَنَةِ الْخَوَاقِينِ الْعُثْمَانِيَّةِ وَبِسِرَّةِ¹⁴⁵⁵ مَعْدَلَةِ الْقَوَانِينِ الْخَافَقَانِيَّةِ، وَحَسَنِ هِمَّتِهِمُ الْعُلَمَاءِ وَلَطْفِ تَرْبِيَّتِهِمُ الْفَضْلَاءِ وَكَمَالِ رِعَايَتِهِمُ الْفُقَهَاءَ. فَبَلَّغُوا إِلَى حَدِّ لَا يَكَادُ يَحْصُرُ وَلَا يَضْبِطُ بِدِيَوَانٍ وَلَا دَفْتَرٍ سِيَمَا دَارَ السُّلْطَنَةِ الْعَلِيَّةِ الْقُسْطَنْطِينِيَّةِ¹⁴⁵⁶ الْحَمِيَّةِ.

شعر:

-
- 1441 هذه الأبيات من القصيدة الميمية للفاضل أبي السعود رحمه الله الودود. هامش نسخة أحمد الثالث، ورقة 8. رسالة في جواز وقف النقود، لأبي السعود محمد بن محمد بن مصطفى العمادي الأفندي الحنفي، حققها وعلق عليها أبو الأشبال ضغير أحمد شاغف الباكستاني، دار ابن حزم بيروت، الطبعة الأولى 1417هـ.
- 1442 أ ح - هلاكو.
- 1443 س ر - الظالم.
- 1444 الغزرم: الشديد. جَيْشٌ غَزْرُمٌ أي كثير. المعجم الوسيط، «عزم».
- 1445 ر: في هذا.
- 1446 س ر: تعطل.
- 1447 س: من جاء.
- 1448 سورة المائدة، 21/5.
- 1449 أ ح س: العرب.
- 1450 أ س ح: للتفقه إليها.
- 1451 أ س ح: وصارت.
- 1452 أ ح س: متنكسة.
- 1453 أ ح: وأهاليهم.
- 1454 أ: ذو؛ ح ر: ذوو.
- 1455 ر: ويسرة.
- 1456 أ س ح: قسطنطينية.

في كل يوم جواد الفضل جائلها وكل حين أسود القلم¹⁴⁵⁷ تعترك
 قد بلغ فقهاؤها في العلم الغاية وفي العمل والاجتهاد النهاية
 كل منهم في الأصول مغن وفي الفقه مختار وفي مجمع العلوم مشكوة وفي إفاضة¹⁴⁵⁸ الأنوار منار
 ولهم في كنز التحقيق كفاية وهداية وفي¹⁴⁵⁹ الخزانة عناية ومنتهى الغير لهم بداية
 ولأكثرهم مشاركة في العلوم كلها شرعيها ونقليها وعقليها¹⁴⁶⁰
 وأياد طويلة في الشعر والأدب والإنشاء والمحاضرات والخطب
 في كل واد يهيمون من بدايع العلوم وصنابع الفنون¹⁴⁶¹
 والآن بحمد الله¹⁴⁶² المنان على زيادة من ذلك يمين دولة مالك الممالك¹⁴⁶³ سلطان¹⁴⁶⁴ العرب والعجم والروم، كاسر
 الأكاسرة، وقهرمان القروم، إمام الزمان بأمر الله، قوي السلطان في المشرقين، وخليفة الرحمن بنصر الله، جلي البرهان في الخافقين،¹⁴⁶⁵ خادم
 الأوامر الربانية، وناظم القوانين السلطانية، عمدة الخلفاء المعتزين بالعزة السبحانية، وزبدة الأئمة الإثني عشر العثمانية السلطان ابن السلطان
 السلطان مراد خان بن¹⁴⁶⁶ السلطان سليم خان بن¹⁴⁶⁷ السلطان الغازي سليمان خان بن¹⁴⁶⁸ السلطان أبي الفتح سليم خان بن السلطان
 السعيد با يزيد خان بن¹⁴⁶⁹ السلطان أبي الفتح محمد خان بن¹⁴⁷⁰ السلطان أبي النصر مراد خان بن¹⁴⁷¹ السلطان محمد خان بن¹⁴⁷²
 السلطان بايزيد خان بن¹⁴⁷³ السلطان الغازي مراد خان بن¹⁴⁷⁴ السلطان أورخان بن¹⁴⁷⁵ الغازي عثمان لازالت سلسلة نظم دولته منتظمة
 إلى آخر الزمان [ح:6و] ونهاية الدوران وأرواح أسلافه العظام منتزهة في روضة الرضوان.

¹⁴⁵⁷ أ ح ر: القلم.

¹⁴⁵⁸ أ ح: وإفاضة.

¹⁴⁵⁹ س - العلوم مشكوة وفي إفاضة الأنوار منار ولهم في كنز التحقيق كفاية وهداية وفي.

¹⁴⁶⁰ س: شرعيها ونقليها وعقليها.

¹⁴⁶¹ لم أطلع عليه.

¹⁴⁶² أ س ح - الله.

¹⁴⁶³ س: ممالك.

¹⁴⁶⁴ س: سلاطين.

¹⁴⁶⁵ ح: في الخافقين.

¹⁴⁶⁶ أ ر ح: ابن.

¹⁴⁶⁷ أ ر ح: ابن.

¹⁴⁶⁸ أ ر ح: ابن.

¹⁴⁶⁹ أ ر ح: ابن.

¹⁴⁷⁰ أ ر ح: ابن.

¹⁴⁷¹ أ ر ح: ابن.

¹⁴⁷² أ ر ح: ابن.

¹⁴⁷³ أ ر ح: ابن.

شعر:

فَأَضْحَى بِحَمْدِ اللَّهِ وَارِثَ مَنْ مَضَى مِنْ التَّمَطِّ الْأَعْلَى وَوَارِثَ مَنْ بَقِيَ
عَطُوفًا زَوْفًا بِالرَّغَايَا يَسُوسُهُمْ¹⁴⁷⁶ بصورة سلطان وسيرة مُتَّقِي¹⁴⁷⁷
يُقَتِّشُ أحوال الأنام بنفسه يُرَاعِي رجال الفضل ويُزَجِر¹⁴⁷⁸ بالشَّقِي
اجتباها الله تعالى للملك وعَيْنَهُ وجلل مُنْكِبَهُ بِرِداء السلطنة وزَيَّنَهُ
وملاء بمحبته قلوب الأُداني والأَقاصي وذلَّل لحكمه رقاب الأَذنان والنواصي
وأنام بعدله في كنف الأمن¹⁴⁷⁹ أنامه وحض¹⁴⁸⁰ على إصلاح مهماتهم قعوده وقيامه
وكيف لا وقد قرنه¹⁴⁸¹ الله العزيز¹⁴⁸² الحميد بإرشاد المولى الْمُعَلِّمِ السَّعْدِ السَّعِيدِ¹⁴⁸³
لازال في منصب عال¹⁴⁸⁴ وعيش رغيد

شعر:

معاليه تأبى أن تُعَدَّ وأن تُحصَى وإن جد في إحصائها المرء واستقصَى
لقد حصه الرحمن بالفضل والعلَى من الناس في الدنيا فحمدا لمن أحصا¹⁴⁸⁵
برهان¹⁴⁸⁶ كتائب أعلام الأخيار¹⁴⁸⁷

قال الله تعالى: ﴿وَمَنْ خَلَقْنَا أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ﴾،¹⁴⁸⁸ أى بعض من خلقنا، أو بعض ممن خلقنا طائفة يهدون الناس

ملتبسين بالحق، أو يهدونهم بكلمة الحق ويدلّونهم على الاستقامة وبالحق يعدلون يحكمون في الحكومات الجارية فيما بينهم ولا يجورون فيها.

-
- 1474 أ ر ح: ابن.
1475 أ ر ح: ابن.
1476 أ ح: تسوسهم.
1477 أ ح: تبقى.
1478 س: يزجر.
1479 ر + العزيز.
1480 ح - وخصص.
1481 ر: قريه.
1482 ر - العزيز.
1483 (هذه الجمل) في ذكر المولى الفاضل سعد الدين معلم السلطان مراد خان. هامش ح، ورقة 6/و.
1484 س: على.
1485 أ ح ر: خصا.
1486 أ ح: البرهان.
1487 ح - كتائب أعلام الأخيار.
1488 سورة الأعراف، 181/7.

عن النبي صلى الله عليه وسلم: «إن من أمتي قوما على الحق حتى ينزل عيسى»،¹⁴⁸⁹ وروي: «لاتزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق إلى أن يأتي أمر الله»،¹⁴⁹⁰ وروي: «لاتزال طائفة من أمتي قائمة بأمر الله لا يضرهم من خذلهم ولا من خالفهم حتى يأتي أمر الله»¹⁴⁹¹ وهم ظاهرون». ¹⁴⁹²

وفيه من الدلالة على صحة الإجماع ما لا يخفى، والاقتصار على نعتهم بمداية الناس للإيذان بأن اعتداءهم¹⁴⁹³ في أنفسهم أمر محقق غني عن التصريح به كذا قال شيخ الإسلام العمادي في إرشاده.¹⁴⁹⁴ قال البيضاوي: ذكر هذه الآية بعد ما بين أنه خلق للنار طائفة ضالين ملحدين عن الحق للدلالة¹⁴⁹⁵ على أنه خلق أيضا للجنة أمة هادين بالحق عادلين في الأمر.¹⁴⁹⁶

واعلم أن الهداية بكلمة الحق والدلالة على الاستقامة والعدالة بالحق في الحكومات الجارية بين الخلق وعدم الجور فيها لا يتيسر إلا بتكلف الفقه في الدين وتجشم مشاق تحصيلها¹⁴⁹⁷ وهو من فروض الكفاية بدلالة قوله تعالى: ﴿وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ﴾.¹⁴⁹⁸

عن الكلبي لما أنزل الله عيوب المنافقين وبين [ح:6ظ] نفاقهم في غزوة تبوك، قال المؤمنون: والله لانتخلف عن غزوة يغزوها رسول الله ولا سرية أبدا. فلما قدم الرسول صلى الله عليه وسلم المدينة وأمر بالسرايا نفر المسلمون جميعا وتركوا رسول صلى الله عليه وسلم¹⁴⁹⁹ وحده بالمدينة فنزلت الآية.¹⁵⁰⁰ يعني ما صح وما استقام للمؤمنين أن ينفروا جميعا لنحو غزو أو طلب علم، فإن ذلك مخل بأمر المعاش فهلا¹⁵⁰¹ نفر من كل طائفة كثيرة لأهل بلدة أو قبيلة عظيمة جماعة قليلة ليتكفوا الفقه في الدين ويتجشموا مشاق تحصيلها وليجعلوا¹⁵⁰² غاية سعيهم ومرمى¹⁵⁰³ غرضهم من ذلك إنذار قومهم وإرشادهم إذا رجعوا إليهم وتخصيصه بالذكر لأنه أهم.

1489 كنز العمال، 394/8.
1490 صحيح البخاري، الاعتصام 10؛ وصحيح مسلم، الإيمان 347، الإمامة 170، 173، 174؛ وسنن أبي داود، فتن 1.
1491 أ ح - أمر الله.
1492 انظر: صحيح البخاري، مناقب 28؛ وصحيح مسلم، إمامة 170.
1493 ر: اعتداؤهم.
1494 إرشاد العقل السليم إلى مزايا القرآن الكريم لقاضي القضاة الإمام أبي السعود محمد بن محمد العمادي 297/3، دار إحياء التراث العربي، بيروت-لبنان.
1495 أ + على أنه خلق للنار طائفة ضالين ملحدين عن الحق للدلالة.
1496 أنوار التنزيل وأسرار التأويل المعروف بتفسير البيضاوي ناصر الدين أبي الخير عبد الله بن عمر بن محمد الشيرازي الشافعي البيضاوي، 43/3، دار إحياء التراث العربية بيروت-لبنان.
1497 س + ولا يحصل ها تيك الكرامة إلا بمطالعة عميقة في العشايا بترك العشا ومراجعات كثيرة إلى الثقات وذلك فضل الله يؤتيه من يشاء.
1498 سورة التوبة، 122/9.
1499 أ ح - المدينة وأمر بالسرايا نفر المسلمون جميعا وتركوا رسول صلى الله عليه وسلم.
1500 أسباب نزول القرآن للإمام أبي الحسن علي بن أحمد الواحدي، تحقيق: كمال بسيوني زغلول، 269.
1501 أ: فهل لا.
1502 س - وليجعلوا.
1503 أ: وممر من.

وفيه دليل على أن التفقه في الدين من فروض الكفاية وأن يكون غرض المتفقه الاستقامة والإقامة لا الترفع على العباد والتبسط في البلاد والرأس والتصدر.

وفي التيسير: التفقه التفعّل¹⁵⁰⁴ من الفقه، وهو طلبه وتحصيله. والفقه فهم موجبات المعاني المتضمنة فيها من غير تصريح بالدلالة عليها.¹⁵⁰⁵

وذكر فخر الإسلام علي البزدوي¹⁵⁰⁶ في أصوله: الفقه على¹⁵⁰⁷ ثلاثة أقسام. علم المشروع بنفسه، والثاني إتقان المعرفة به وهو معرفة النصوص بمعانيها وضبط الأصول بفروعها، والقسم الثالث وهو العمل به حتى لا يصير نفس العلم مقصودا. فإذا تمت هذه الأوجه كان فقيها. وقد دل على هذا المعنى أن الله تعالى سمى علم الشريعة حكمة فقال: ﴿يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا﴾¹⁵⁰⁸ وقد فسر ابن عباس رضي الله عنهما الحكمة في القرآن بعلم الحلال والحرام، وقال: ﴿أَدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ﴾¹⁵⁰⁹ أي بالفقه والشريعة. والحكمة في اللغة عبارة عن العلم والعمل وكذلك موضع اشتقاق هذا الاسم، وهو الفقه، دليل عليه، وهو العلم بصفة الإتيان مع اتصال العمل به. فمن حوى هذه الجملة كان فقيها مطلقا وإلا فهو فقيه من وجه دون وجه. وقد ندب الله تعالى إليه بقوله: ﴿قُلْ لَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ﴾¹⁵¹⁰ وصفهم بالإنذار وهو الدعوة إلى العلم والعمل. وقال النبي صلى الله عليه وسلم: «خياركم في الجاهلية خياركم في الإسلام إذا فقهوا»¹⁵¹¹ وقال: «إذا أراد الله بعبد خيرا يفيقه في الدين»¹⁵¹² إلى هنا كلام البزدوي.¹⁵¹³

والدين والملة والشريعة¹⁵¹⁴ والمنهاج والإسلام والحنيفية والسنة والجماعة فإنها¹⁵¹⁵ [ح:7و] عبارات وردت في التنزيل الجليل، ولكل واحد منها معنى يخصها وحقيقة يوافقها¹⁵¹⁶ لغة واصطلاحا.

قال المولى التفتازاني في حاشية الكشف في آخر سورة الأنعام في تفسير قوله تعالى: ﴿دِينًا قِيَمًا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ﴾¹⁵¹⁷ الدين هو الطريقة المخصوصة الثابتة من النبي صلى الله عليه وسلم من حيث الانقياد له دينا، ومن حيث يملئ ويبين للناس ملة، ومن حيث بينها الله

1504 أ: النفل.

1505 التيسير في التفسير لأبي حفص نجم الدين عمر النسفي، مكتبة سليمان، قسم حميدة، رقم 63، ورقة 73 ظ.

1506 ر: البزدوي علي.

1507 أ س — علي.

1508 سورة البقرة، 269/2.

1509 سورة النحل، 125/16.

1510 سورة التوبة، 122/9.

1511 صحيح البخاري، الأنبياء 14؛ ومسنده أحمد، 101/4.

1512 صحيح البخاري، الاعتصام بالسنة 10؛ وصحيح مسلم، الإمامة 175؛ ومسنده أحمد، 101/4.

1513 كشف الأسرار عن أصول فخر الإسلام البزدوي للإمام علاء الدين عبد العزيز بن أحمد البخاري، 28-23/1.

1514 ر: والشريعة.

1515 س — فإنها.

1516 س ر: توافقها.

تعالى أو من حيث يردّها الواردون المتعطشون إلى زلال نيل الكمال شرعا وشرعية. والدين يضاف إلى الله تعالى وإلى النبي صلى الله عليه وسلم وإلى أحاد الأمة، والملة إلى النبي صلى الله عليه وسلم وإلى أحاد الأمة وكذا الشريعة.¹⁵¹⁸

وقال السيد الشريف في حاشية العضد: اعلم أن الدين وضع إلهي سائق لأولي الألباب باختيارهم الممجد إلى الخير بالذات، ويتناول الفروع والأصول، وقد يخص بالفروع. والإسلام هو هذا الدين المنسوب إلى محمد صلى الله عليه وسلم المشتغل على العقائد الصحيحة والأعمال الصالحة. فالإضافة في دين الإسلام بيانية. إلى هنا كلام الشريف.¹⁵¹⁹

اعلم أن الإنسان إذا اعتقد عقدا أو قال قولا فإما أن يكون مستفيدا من غيره بأن يتفكر في حقه وباطله وصواب القول فيه وخطائه ويكون¹⁵²⁰ فيه على بصيرة ويقين¹⁵²¹ أو مستفيدا برأيه. فالمستفيد من غيره مسلم مطيع والدين هو الطاعة، والتسليم هو التدبّر. والمستفيد برأيه محدث مبتدع وربما يكون المستبد مستتبعا مما استفاده على شرط أن يعلم موضع الاستنباط وكيفيته فحينئذ¹⁵²² لا يكون مستبدا حقيقة لأنه حصل العلم بقوة تلك الفائدة. فالتدبّر هو المسلم المطيع المقر بما جاء من عند الله إلى رسوله وبما جاء من عند الرسول إليه، والإسلام هو التوحيد والشرع¹⁵²³ بالشرع الذي جاء به محمد صلى الله عليه وسلم، قال الله تعالى: ﴿إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ﴾،¹⁵²⁴ أي الدين الحق والمرضي هو الإسلام، وقال تعالى: ﴿وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا﴾،¹⁵²⁵ اخترته لكم من بين الأديان، فالدين أعم من الإسلام. والإسلام الاستسلام وهو الإخلاص أيضا، وهو في الحقيقة جعل كل الأشياء لله تعالى لاشريك له فيها.

ولما كان نوع الإسلام محتاجا إلى اجتماع نوع¹⁵²⁶ آخر من بني جنسه في إقامة معاشه والاستعداد لمعاده وذلك الاجتماع يجب أن يكون على شكل يحصل به التمانع [ح: 7ظ] والتعاون حتى يحفظ بالتمانع ما هو له ويحصل بالتعاون ما ليس له فصورة الاجتماع على هذه الهيئة هي الملة والطريق الخاص الذي يوصل إلى هذه الهيئة هو المنهاج والشرع والسنة والاتفاق على تلك السنة¹⁵²⁷ هو الجماعة قال الله تعالى:

1517 سورة الأنعام، 161/6

1518 حاشية ملا سعد الدين التفتازاني على الكشاف، 566. نسخة مخطوطة في مكتبة جامعة ليزنيك، تحت رقم 067، [Universitätsbibliothek Leipzig, Cod. Arab. 067].

1519 حاشية السيد الشريف الجرجاني على شرح مختصر المنتهى الأصولي للسيد الشريف الجرجاني، تحقيق محمد حسن إسماعيل، 18/1.

1520 أ - ويكون.

1521 س - ويقين.

1522 أ ح: فج.

1523 أ ح: والتدرج؛ ر: والتدرج.

1524 سورة آل عمران، 19/3.

1525 سورة المائدة، 3/5.

1526 أ ح ر: مع.

1527 أ ح - السنة.

﴿يَكُلُّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا﴾،¹⁵²⁸ ولن يتصور وضع الملة وشرع الشريعة إلا بوضع شارع يكون مخصوصا من عند الله تعالى بآيات تدل على صدقه. وربما تكون الآية متضمنة في نفس الدعوى وربما تكون متأخرة وربما تكون ملازمة.

والشريعة ابتدأت من نوح عليه السلام قال الله تعالى: ﴿شَرَعْنَا لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّي بِهِ نُوحًا﴾،¹⁵²⁹ والحدود والأحكام ابتدأت من آدم وشيث وإدريس عليهم السلام وختمت¹⁵³⁰ الشرائع والملل والمناهج والسنن بأكملها وأتمها حسنا وجمالا بشريعة¹⁵³¹ نبينا محمد¹⁵³² صلى الله عليه وسلم، قال الله تعالى: ﴿الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا﴾،¹⁵³³ أي أكملت بالنصر¹⁵³⁴ والإظهار على الأديان كلها أو بالتنصيص على قواعد العقائد والتوفيق على أصول الشرائع وقوانين الاجتهاد، وأتمتها بفتح مكة ودخولها آمنين ظاهرين وهدم منار الجاهلية ومناسكها والنهي عن حج المشرك وطواف العريان¹⁵³⁵ أو بإكمال الدين والشرائع أو بالهداية والتوفيق واختارته لكم من بين الأديان وهو الدين عند الله لاغير.

وقد قيل: خص آدم عليه السلام بالأسماء، وخص نوح عليه السلام بمعاني تلك الأسماء، وخص إبراهيم عليه السلام بالجمع بينهما، ثم خص موسى عليه السلام بالتنزيل، وخص عيسى عليه السلام بالتأويل، وخص نبينا محمد صلى الله عليه وسلم بالجمع بينهما على ملة أبيه إبراهيم عليه السلام وهي الملة الكبرى والحنيفية السمحا. فإن دعوة الأنبياء عليهم السلام بعد إبراهيم الخليل لم تكن في العموم كالدعوة الخليلية ولم يثبت لهم من القوة والشوكة والملك والسيف مثل الملة الحنيفية إذ¹⁵³⁶ كانت ملوك العجم كلها¹⁵³⁷ على ملة إبراهيم وجميع من كان في زمان كل واحد واحد منهم من الرعايا في البلاد على أديان ملوكهم، وكان ملوكهم تراجع¹⁵³⁸ مؤيد¹⁵³⁹ مؤيدان¹⁵⁴⁰ أعلم العلماء وأقدم الحكماء لا يصدون عن أمره ولا يرجعون إلا إلى رأيه. وكان دعوة بني إسرائيل أكثرها في بلاد الشام وما وراءها من العرب [ح:8و] وقل ما سرى إلى بلاد العجم.

1528 سورة المائدة، 48/5.
1529 سورة الشورى، 13/42.
1530 س: وضمنت.
1531 أ ح - بشريعة؛ س: شريعة.
1532 أ ح ر - محمد.
1533 سورة المائدة، 3/5.
1534 س: بالنصرة.
1535 س: الزيارة.
1536 أ: إذا.
1537 ح: كلهم.
1538 ر: مرجع.
1539 س ر - مؤيد.
1540 معنى وبذ، هو بضم الميم وفتح الباء: فقيه الفرس وحاكم الجوس كقاضي القضاة للمسلمين كالمؤيد. انظر: لسان العرب، «وبذ».

وكانت الفرق في زمن الخليل إلى صنفين: أحدهما الصابئية والثاني الخنفاء.¹⁵⁴¹ كانت تقول: إنما نحتاج في معرفة الله تعالى ومعرفة طاعته وأوامره وأحكامه إلى متوسط لكن ذلك المتوسط يجب أن يكون روحانيا لاجسمانيا وذلك ينبغي أن يكون أركى الروحانيات وأظهرها وأقربها من رب الأرباب. والجسماني بشر مثلنا يأكل ما نأكل ويشرب ما نشرب يماثلنا في المادة والصورة قالوا: ﴿وَلَقَدْ أَطْعَمْتُمْ بَشَرًا مِثْلَكُمْ إِنَّكُمْ إِذَا لَخَاسِرُونَ﴾.¹⁵⁴² والخنفاء تقول: إنما نحتاج في معرفة الله تعالى وطاعته إلى متوسط من جنس البشر تكون¹⁵⁴³ درجته في الطاعة والعصمة فوق الروحانيات يماثلنا من حيث البشرية ويميزنا من حيث الروحانية، فيلقى إليه الوحي بطرف¹⁵⁴⁴ الروحانية ويلقى الوحي إلى نوع الإنسان بطرف البشرية قال الله تعالى: ﴿قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحَى إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ﴾،¹⁵⁴⁵ وقال تعالى: ﴿قُلْ سُبْحَانَ رَبِّيَ هَلْ كُنْتُ إِلَّا بَشَرًا رَسُولًا﴾.¹⁵⁴⁶

ثم لما تطرق¹⁵⁴⁷ للصابئية¹⁵⁴⁸ الاقتصار على الروحانيات في التحية¹⁵⁴⁹ والتقرب¹⁵⁵⁰ إليها بأعبائها والتلقي منها بذواتها استغاثت وفزعت جماعة إلى هياكلها واتخذوا وسائط إليها، وهي السيارات السبع وبعض الثوابت.¹⁵⁵¹ فصابئية¹⁵⁵² الروم مفرعها السيارات، وصابئية¹⁵⁵³ الهند مفرعها الثوابت. وربما نزلوا عن الهياكل¹⁵⁵⁴ إلى الأشخاص التي لا تسمع ولا تبصر ولا تغني عن الإنسان شيئا. والفرقة الأولى هم عبدة الكواكب والثانية هم عبدة الأصنام. وكان الخليل عليه السلام يكلف¹⁵⁵⁴ بكسر المذهبين على الفرقتين ويكلف¹⁵⁵⁵ الخنيفية السهلة السمحة فاحتج على عبدة الأصنام قولاً وفعلاً وكسراً من حيث القول وكسراً من حيث الفعل، فقال لأبيه كما قال الله¹⁵⁵⁶ تعالى: ﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ أَرِزْ أُنَتَّخِذُ أَصْنَامًا آلِهَةً﴾،¹⁵⁵⁷ و ﴿إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئًا﴾،¹⁵⁵⁸ وقال: ﴿مَا هَذِهِ

1541 ر: فالصابئية.

1542 سورة المؤمنون، 34/23.

1543 أ ح ر: يكون.

1544 س: بطريق.

1545 سورة فصلت، 6/41.

1546 سورة الإسراء، 93/17.

1547 س: لما يتطرق؛ ر: لما لم يتطرق.

1548 س ر: للصابئية.

1549 س: التحنة؛ ر: التحية.

1550 ر: والقرب.

1551 س ر: فصابئية.

1552 س: وصابئية.

1553 ر: على الهياكل.

1554 س: تكلف؛ ر: مكلفا.

1555 س ر: وتكلف.

1556 أ — الله.

1557 سورة الأنعام، 74/6.

1558 سورة مريم، 42/19.

التَّمَائِيلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ»¹⁵⁵⁹ «وَتَاللَّهِ لَا أَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ بَعْدَ أَنْ تُوَلُّوا مُدْبِرِينَ. فَجَعَلَهُمْ جَذَاذًا إِلَّا كَبِيرًا لَهُمْ لَعَلَّهُمْ إِلَيْهِ يَرْجِعُونَ»¹⁵⁶⁰ إلى أن: ¹⁵⁶¹ «قَالُوا أَأَنْتَ فَعَلْتَ هَذَا بِآلِهَتِنَا يَا إِبْرَاهِيمَ. قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا فَاسْأَلُوهُمْ إِنْ كَانُوا يَنْظِفُونَ»¹⁵⁶² «أَفَتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُكُمْ شَيْئًا وَلَا يَضُرُّكُمْ. أَفُتَّ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ»¹⁵⁶³ وذلك إلزام [ح:8ط] من حيث القول والفعل وإفحام من حيث الكسر على عبدة الأصنام. واحتج الخليل عليه السلام أيضا على عبدة الكواكب كما قال الله تعالى: «وَكَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ. فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أُحِبُّ الْآفِلِينَ. فَلَمَّا رَأَى الْقَمَرَ بَازِعًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَيْسَ لَمْ يَهْدِنِي رَبِّي لَأَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّالِّينَ. فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسَ بَازِعَةً قَالَ هَذَا رَبِّي هَذَا أَكْبَرُ فَلَمَّا أَفَلَتْ قَالَ يَا قَوْمِ إِنِّي بَرِيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ. إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ خَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ. وَحَاجَّهُ قَوْمُهُ قَالَ أَتُحَاجُّونِي فِي اللَّهِ وَقَدْ هَدَانِ»¹⁵⁶⁴ وقال تعالى: «وَتِلْكَ حُجَّتُنَا آتَيْنَاهَا إِبْرَاهِيمَ عَلَى قَوْمِهِ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَاءُ»¹⁵⁶⁵ يعني كما آتيناه ¹⁵⁶⁶ الحجة كذلك نريه المحجة فساق الإلزام على أصحاب الهياكل ¹⁵⁶⁷ مساق ¹⁵⁶⁸ الموافقة في المبدأ والمخالفة في النهاية ليكون الإلزام أبلغ والإفحام ¹⁵⁶⁹ أقوى وإلا لإبراهيم عليه السلام في قوله: «هَذَا رَبِّي»، لم يكن شاكا كما لم يكن في قوله: «بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا»، كاذبا.

وسوق الكلام على جهة الإلزام غير وسوقه على جهة الالتزام غير. فإن من دأب المجادل المستدل على فساد قول خصمه أن يحكي قوله كما هو غير متعصب لمذهبه ثم يكرّر ¹⁵⁷⁰ عليه بالإبطال. ولعل ذلك أدمى إلى الحق وأنجى من الشغب.

قال شيخ الإسلام العمادي في الإرشاد: ولعل سلوك هذه الطريقة في بيان استحالة ربوبية الكوكب ¹⁵⁷¹ دون بيان استحالة إلهية الأصنام لما أن هذا أخفى بطلانا واستحالة من الأول فلو صدق بالحق من أول الأمر كما فعله في حق عبادة الأصنام لتمادوا في المكابرة والعناد وجأوا في طغيانهم يعمهون. انتهى.¹⁵⁷²

1559 سورة الأنبياء، 52/21.
1560 سورة الأنبياء، 57/21-58.
1561 أ ح س - أن.
1562 سورة الأنبياء، 62/21-63.
1563 سورة الأنبياء، 66/21-67.
1564 سورة الأنعام، 75/6-80.
1565 سورة الأنعام، 83/6.
1566 أ ح: كما آتينا.
1567 ح ه + الهياكل.
1568 س ر: فساق.
1569 أ ح ر: والإفحام.
1570 أي هجم عليه.
1571 ر: الكواكب.
1572 إرشاد العقول السليم إلى مزايا القرآن الكريم لقاضي القضاة الإمام أبي السعود محمد بن محمد العمادي، 153/3.

فلما أظهر الحجة وبين المحجة قرر الحنفية التي هي الملة الكبرى والشرعية العظمى، وأبطل مذهب الصابئية¹⁵⁷³ الذي هو زيغ في القلوب وأتباع للهوى،¹⁵⁷⁴ يقال: صَبَا الرجل، إذا زاغ. فيحكم¹⁵⁷⁵ ميل¹⁵⁷⁶ هؤلاء عن سنن الحق وزيعهم عن نَحج الأنبياء. قيل لهم الصابئية؛¹⁵⁷⁷ وقد يقال: صَبَا الرجل، إذا عشق وهوى؛ وبين أن الفطرة هي الحنفية وأن الطهارة فيها وأن الشهادة بالتوحيد مقصورة عليها وأن النجاة والخلاص متعلقة بها وأن الشرائع والأحكام مشاريع ومناهج عليها، وأن الأنبياء والرسل عليهم السلام مبعوثون¹⁵⁷⁹ بتقريرها وتقديرها.¹⁵⁸⁰ وإن الفاتحة والخاتمة منوطة بتحصيلها وتخليصها¹⁵⁸¹ وتحريرها ذلك الدين [ح:9و] القيم والصراط المستقيم والمنهج الواضح والمسلك اللامح قال الله تعالى لرسوله المصطفى ونبيه المجتبي: ﴿فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ. [أ:7و] مُبَيِّنِينَ إِلَيْهِ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ. مِنَ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيعًا كُلٌّ جَزَبَ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ﴾.¹⁵⁸²

الفطرة الخلقة، أي عليكم فطرة الله أو الزموا فطرة الله فالخطاب للكل كما يفصح عنه قوله تعالى: ﴿مُبَيِّنِينَ إِلَيْهِ﴾، والإفراد في ﴿أَقِمْ﴾ لما أن الرسول صلى الله عليه وسلم إمام الأمة فأمره عليه السلام مستتب لأمرهم، وقوله تعالى: ﴿الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا﴾ صفة لفطرة الله مؤكدة لوجوب الامتثال بالأمر فإن خلق الله تعالى الناس على فطرته التي هي عبارة عن قبولهم للحق وتمكنهم من إدراكه. أو¹⁵⁸³ عن ملة الإسلام من موجبات لزومها والتمسك بها قطعاً،¹⁵⁸⁴ فإنهم لو خلوا وما خلقوا عليه أدى بهم إليها وما اختاروا عليها دينا آخر ومن غوي منهم فيباغواء شياطين الإنس والجن. ومنه قوله عليه السلام حكاية عن رب العزة: «كل عبادي خلقت حنفاء فاجتالتهم الشياطين وأمروهم أن يشركوا في غيري»،¹⁵⁸⁵ وقوله عليه السلام: «كل مولود يولد على الفطرة حتى يكون أبواهما الذان يهودانه أو يُنصرانه»،¹⁵⁸⁶ ولا تكونوا

1573 ر: الصابئية.

1574 أ ح ر: الهوى.

1575 أ ر: فيحكم.

1576 ر: بميل.

1577 ر: الصابئية.

1578 أ ح: ويقال.

1579 ر: مبعوثون.

1580 س - وتقديرها.

1581 ر - وتخليصها.

1582 سورة الروم، 30/30-32.

1583 ح: و.

1584 س - قطعاً.

1585 انظر: صحيح مسلم، الجنة 63.

1586 صحيح البخاري، الجنائز 93؛ وسنن أبي دارود، سنة 17؛ وسنن الترمذي، القدر 5؛ والموطأ، الجنائز 52.

من الذين تركوا دينهم الذي أمروا به وكانوا فرقا تشايح¹⁵⁸⁷ كل منها إمامها¹⁵⁸⁸ الذي أضلها¹⁵⁸⁹ كل حزب بما لديهم من الدين المعوج المؤسس على الرأي الزائف والزعم الباطل مسرورون ظنا منهم أنه حق وأنى له ذلك.¹⁵⁹⁰

وذكر في الفتاوى الصوفية في الفصل السادس عن الباب¹⁵⁹¹ الأول نقلا عن التمهيد في باب السنة والجماعة والرد على أهل البدعة: إن الجماعة من جمع على السواد الأعظم، لما روي عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه قال: خَطَّ رسول الله صلى الله عليه وسلم خطا مستقيما فقال: «هذا دين الله»، ثم خط عن يمينه وشماله¹⁵⁹² خطوطا فقال: «هذه سُبُل وعلى رأس كل سبيل منها شيطان يدعو إليه»، ثم تلا قوله تعالى: «﴿وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ﴾».¹⁵⁹³

ثم أهل السواد الأعظم كان أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم ورضي الله¹⁵⁹⁴ عنهم ومن تابعهم من التابعين وتبع التابعين¹⁵⁹⁵ مثل أبي سعيد الحسن البصري و [ح:9ظ] سفيان الثوري والأوزاعي وعلقمة والأسود¹⁵⁹⁶ وإبراهيم النخعي والشعبي ومالك وحماد وابن أبي ليلى وأبي حنيفة وأمثالهم. ومن المتأخرين من تلامذتهم مثل أبي يوسف القاضي، ومحمد بن الحسن الشيباني، وزفر، والحسن بن زياد، وداود الطائي، ومحمد بن إدريس الشافعي، وأبي عبد الله المزني، رحمهم الله. ومن فقهاء خراسان مثل أبي مطيع البلخي، وأبي سليمان الجورجاني،¹⁵⁹⁷ وأبي حفص الكبير البخاري، وشقيق بن إبراهيم، وإبراهيم بن أدهم كانوا تلاميذ¹⁵⁹⁸ جعفر الصادق وأبي حنيفة رحمهم الله. ثم تابعهم فقهاء الدين. وقال نقلا عن الشرعة: ويلزم السواد الأعظم في الخير ولا يفارقه شبرا منهم، ويرى الحق معهم أين ما كانوا. والسواد الأعظم هم الطائفة القائمة بأمر الله تعالى وسنة رسوله صلى الله عليه وسلم. ومنهم الخلفاء الراشدون والأئمة المهديون بعدهم ولا يخلو كل قطر¹⁵⁹⁹ منهم أبدا. وفي الحديث: «لا يزال من أمتي طائفة على الحق ظاهرين حتى يأتي أمر الله»¹⁶⁰⁰ إلى هنا¹⁶⁰¹ انتهى.¹⁶⁰²

-
- 1587 ر: فتايع.
1588 س ر: إمامها.
1589 أ ح: أصلها.
1590 إرشاد العقل السليم إلى مزايا القرآن الكريم لقاضي القضاة الإمام أبي السعود محمد بن محمد العمادي 60/7-61.
1591 س: من الباب.
1592 ر: وعن شماله.
1593 سورة الأنعام، 153/6. انظر: سنن ابن ماجه، المقدمة 1؛ وسنن الدارمي، المقدمة 23.
1594 س - الله.
1595 س ه: صح: وتبع التابعين.
1596 ر: الأسود.
1597 أ - الجورجاني؛ ر: الجورجاني.
1598 ر: تلامذة.
1599 ح: فطر.
1600 صحيح البخاري، الاعتصام 10؛ وصحيح مسلم، الإيمان 347، الإمامة 170، 173، 174؛ وسنن أبي داود، فتن 1.
1601 أ ح - إلى هنا. | شرعة الإسلام لأبي المحاسن ركن الإسلام محمد بن أبي بكر المعروف بإمام زادة السمرقندي، تحقيق: محمد رحمة الله حافظ محمد ناظم الندوي، ص 43، دار البشائر الإسلامية، بيروت-لبنان 1428هـ/2008م.
1602 ح - انتهى.

اعلم أن الله تعالى شرع الشرائع بمقتضى حكمته وبالع رآفته مختلفة لمصالح العباد، ولو علم أن الصلاح في الأمر الواحد والعبادة الواحدة لما خالف بين التكليف في الأحكام الشرعية. ولما نسخ بعض الشرائع ببعض الشرائع نسخ من شرعنا ما شرعه أولاً وزاد علينا في التكليف زيادات وأسقط عنا واجبات حسبما اقتضته مشيئته لا معارض لأمره ولا معقب لحكمه يفعل ما يشاء ويحكم ما يريد على مقتضى حكمته، فإن له السلطان القاهر والاستيلاء الباهر. بعث الأنبياء وشرع الأحكام وأنزل الآيات وبَيَّن الحلال والحرام لمصالح عبادته وتكميل نفوسهم فضلاً من الله ورحمة.

فأول حاكم حكم وقاض ألزم واستخلف وعلم إنما هو الله الذي ألزم الميثاق في التكليف وبَيَّن العدل وشرعه ونهى عن العدوان ومنعه كما قال تعالى: ﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ﴾¹⁶⁰⁴ وقال تعالى: ﴿إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ يَفْصِلُ الْحَقَّ وَهُوَ خَيْرُ الْفَاصِلِينَ﴾¹⁶⁰⁵ ﴿وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ﴾¹⁶⁰⁶ ﴿وَاللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ﴾¹⁶⁰⁷ قوله: يَقْضِي، بالصاد من قَضَّ الأثر قراءة ابن كثير وعاصم ونافع والباقون: يقضي الحق، من قولهم "قضى الزرع" إذا صنعها فيما يقضي من تأخير أو تعجيل. وأصل القضاء الفصل بتمام الأمر وأصل الحكم المنع كأنه يمنع الباطل عن معارضة الحق أو الخصم عن التعدي على صاحبه. [ح:10و]

وفي تفسير الكواشي في قوله¹⁶⁰⁸ تعالى: ﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ﴾¹⁶⁰⁹ دليل على أن الأنبياء عليهم السلام أفضل من الملائكة لأن الملائكة لما قال تعالى: ﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾¹⁶¹⁰ قالوا: ليخلق الله ما يشاء فلن يخلق خلقاً أكرم عليه منا، وإن فعل فنحن أعلم منه لأننا قبله ورأينا ما لم يره. وافتخروا¹⁶¹¹ بالعلم، فبيّن تعالى عجزهم بأن خلق جميع المسميات وعلم آدم أسماءها بكل اللغات حتى القصعة والفُصْبِعة.¹⁶¹²

¹⁶⁰³ ر: سلطان؛ ر ه: أركان.

¹⁶⁰⁴ سورة البقرة، 31/2.

¹⁶⁰⁵ سورة الأنعام، 57/6.

¹⁶⁰⁶ سورة الأعراف، 87/7.

¹⁶⁰⁷ سورة غافر، 20/40.

¹⁶⁰⁸ س: وفي قوله.

¹⁶⁰⁹ سورة البقرة، 31/2.

¹⁶¹⁰ سورة البقرة، 30/2.

¹⁶¹¹ س: وافتخروا.

¹⁶¹² التلخيص في تفسير الكتاب العزيز (تفسير الكواشي الصغير) لأبي العباس موفق الدين أحمد بن يوسف بن حسن بن رافع بن حسين بن سويدان الكواشي الموصلي الشيباني الشافعي الضرير، (1281هـ/680م)، مكتبة سليمان، المخطوطات المتبرعات، Süleymaniye ktp., Yazma bağışlar، رقم 17، ورقة 12ظ.

وآدم خليفة الله في أرضه، وكذلك كل نبي استخلفهم في عمارة الأرض وسياسة الناس وتكميل نفوسهم وتنفيذ أمره فيهم للاحاجة به تعالى إلى من ينوبه بل لقصور المستخلف عليه عن قبول فيضه¹⁶¹³ وتلقي أمره بغير وسط.¹⁶¹⁴

1. [آدم عليه السلام]

فأول الأنبياء آدم عليه السلام أنزل الله عليه¹⁶¹⁵ تحريم الميتة والدم ولحم الخنزير، وحروف المعجم في إحدى وعشرين ورقة وهو أول كتاب كان أنزل في الدنيا. قاله ابن قتيبة في المعارف.¹⁶¹⁶

وفي أوائل رونق التناسير للشيخ محمد بن نجيب القره حصارى: قال كعب أول من ضرب الدينار والدرهم آدم عليه السلام، وقال لا يصلح المعيشة إلا بهما. وقال وهب بن منبه، فقال آدم عليه السلام: يا رب! شغلت بطلب المعيشة عن التسبيح والعبادة. ولست أعرف ساعات التسبيح من أيام الدنيا. فأهبط الله تعالى عليه الديك وأسمعه أصوات الملائكة بالتسبيح. فهو أول داجن اتخذ آدم عليه السلام في الأرض من الخلق. فكان الديك إذا سمع التسبيح في السماء سبح في الأرض فيسبح آدم به.¹⁶¹⁷ انتهى.¹⁶¹⁸

وعن وهب بن منبه رضي الله عنه: أن قبر آدم عليه السلام بغار بجبل أبي قبيس يقال له غار الكنز.¹⁶¹⁹ وقيل: بمسجد الخيف،¹⁶²⁰ وقيل: عند مسجد الخيف.¹⁶²¹ وقيل في الهند في الموضع¹⁶²² الذي نزل فيه من الجنة وصححه ابن كثير، وقيل في البيت المقدس.¹⁶²³ ولعل الأصح هو القول الرابع.

وعن وهب أيضا أن قبر ابنه شيث وزوجته حواء بجبل أبي قبيس في موضع كان انشقاق القمر فيه،¹⁶²⁴ وعن ابن مسعود رضي الله عنه هكذا. وقيل قبر حواء بجدة.¹⁶²⁵

-
- 1613 س: قبضه.
1614 س ر: واسطة. | أنوار التنزيل وأسرار التأويل المعروف بتفسير البيضاوي للإمام البيضاوي، 68/1.
1615 س - عليه.
1616 المعارف لأبي محمد عبد الله بن مسلم المعروف بابن قتيبة، تحقيق: د. ثروت عكاشة، ص18، دار المعارف القاهرة.
1617 أ - وقال وهب بن منبه فقال آدم عليه السلام يارب شغلت بطلب المعيشة عن التسبيح والعبادة ولست أعرف ساعات التسبيح من أيام الدنيا فأهبط الله تعالى عليه الديك وأسمعه أصوات الملائكة بالتسبيح فهو أول داجن اتخذ آدم عليه السلام في الأرض من الخلق فكان الديك إذا سمع التسبيح في السماء سبح في الأرض فيسبح آدم به.
1618 رونق التناسير لـمحمد بن نجيب القره حصارى، مخطوطة 101 ط-102، معهد الثقافة والدراسات الشرقية مكتبة جامعة طوكيو-اليابان. Fol.78r-131r.
1619 المعارف لابن قتيبة، 19.
1620 سنن الدارقطني للإمام علي بن عمر الدارقطني، 70/2-71، تحقيق: السيد عبد الله هاشم يماني المدني، 1-2 مجلد، دار المحاسن للطباعة، القاهرة.
1621 شرح الزرقاني على موطأ الإمام مالك تأليف محمد بن عبد الباقي بن يوسف الزرقاني المصري الأزهرى المالكي، 318/1-319.
1622 ح: موضع.
1623 تحفة النبلاء من قصص الأنبياء للإمام الحافظ ابن حجر العسقلاني، المنتخب من كتاب البداية والنهاية للإمام الحافظ أبو الفداء ابن كثير، 146، تعليق: غنيم بن عباس غنيم، مكتبة التابعين، الطبعة الأولى القاهرة 1419/1998.
1624 عمدة القاري شرح صحيح البخاري للإمام العلامة بدر الدين أبي محمد محمود بن أحمد العيني، 298/15.
1625 أنخبار مكة في قسمة الدهر وحدثه للإمام أبي عبد الله محمد بن إسحاق ابن العباس الفاكهي المكي، تحقيق: عبد الملك بن عبد الله بن دهمش، 268/4، دار خطر، بيروت لبنان 1414هـ/1994م.

2. [شيث بن آدم عليه السلام]

ثم شيث بن آدم عليه السلام. وكان أجمل أولاد آدم وأفضلهم وأشبههم به وأحبهم إليه. وكان لآدم عليه السلام أربعين¹⁶²⁶ ولدا [ح:10ظ] في عشرين بطنا. وكان شيث وليّ عهده ووصيه وهو الذي وُلد¹⁶²⁷ البشر كلهم، وإليه انتهت أنساب الناس،¹⁶²⁸ وهو الذي بنى الكعبة بالطين والحجارة، وكانت¹⁶²⁹ هناك خيمة لآدم وضعها الله تعالى له¹⁶³⁰ من الجنة.¹⁶³¹ وأنزل الله عز وجل على شيث بن آدم خمسين صحيفة وبَيّن فيه الحدود والأحكام. وعاش آدم تسعمائة وثلثون¹⁶³² سنة، وعاش شيث تسعمائة واثنى عشرة سنة.¹⁶³³

3. [إدريس عليه السلام]

ثم¹⁶³⁴ إدريس عليه السلام، وهو إدريس بن يازدين¹⁶³⁵ بن مهلائيل¹⁶³⁶ بن قينان بن أنوش بن شيث بن آدم. واسمه أخنوخ. إنما سمي إدريس¹⁶³⁷ لكثرة درسه¹⁶³⁸ من كتب الله تعالى وسنن الإسلام. أنزل الله تعالى عليه ثلاثين صحيفة.¹⁶³⁹ وهو أول من خطّ بالقلم، وأول من خاط بالثياب¹⁶⁴⁰ ولبسها، وكانوا من قبل يلبسون الجلود.¹⁶⁴¹ يقال له في ألسن الحكماء الإلهية هَرَمِيس¹⁶⁴² الهرامسة وهو باليونانية أرميس ومعناه عطار. ولد بمصر في مدينة منيف¹⁶⁴³ منها. وكان في بداية أمره تلميذاً لغوثاديمون المصري. وكان غوثاديمون أحد الأنبياء اليونانيين والمصريين. وهو أوراني الثاني عندهم؛ وإدريس عليه

س ر - وفي أوائل رونق التفسير للشيخ محمد بن نجيب القره حصاري قال كعب أول من ضرب الدينار والدرهم آدم عليه السلام وقال لا يصلح المعيشة إلا بما انتهى وقال وهب بن منبه فقال آدم عليه السلام يارب شغلت بطلب المعيشة عن التسبيح والعبادة ولست أعرف ساعات التسبيح من أيام الدنيا فأهبط الله تعالى عليه الديك وأسمعه أصوات الملائكة بالتسبيح فهو أول داجن اتخذ آدم عليه السلام في الأرض من الخلق فكان الديك إذا سمع التسبيح في السماء سبّح في الأرض فيسبح آدم به انتهى وعن وهب بن منبه رضي الله عنه أن قبر آدم عليه السلام بغار بجبل أبي قبيس يقال له غار الكنز وقيل بمسجد الخيف وقيل عند مسجد الخيف وقيل في الهند في الموضع الذي نزل فيه من الجنة وصححه ابن الكثير وقيل في البيت المقدس ولعل الأصح هو القول الرابع وعن وهب أيضاً أن قبر ابنه شيث وزوجته حواء بجبل أبي قبيس في موضع كان انشقاق القمر فيه وعن ابن مسعود رضي الله عنه هكذا وقيل قبر حواء بجده.

1626 ر: أربعون.

1627 أ ح + عامة.

1628 تاريخ الطبري أو تاريخ الرسل والملوك لأبي جعفر محمد بن جرير الطبري، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، 165/1، دار المعارف بمصر، الطبعة الثانية.

1629 ر: كانت.

1630 أ - له.

1631 أخبار مكة وما جاء فيها من الآثار للإمام أبي الوليد محمد بن عبد الله بن أحمد الأزرق، 1، 74، 94، تحقيق: عبد الملك بن عبد الله بن دهيش، الطبعة الأولى 2003/1424، مكتبة الأسد.

1632 ر: وثلاثين.

1633 المعارف لابن قتيبة، 19-20.

1634 س - ثم.

1635 والصحيح: يارد، انظر: المعارف لابن قتيبة، 20؛ وتاريخ الطبري للطبري، 172/1.

1636 ر: مهيايل.

1637 أ ح: إدريسا.

1638 أ: دراسته.

1639 ر: صحفا.

1640 ر: الثياب.

1641 المعارف لابن قتيبة، 20-21؛ وتاريخ الطبري للطبري، 170/1.

السلام وهو¹⁶⁴⁴ أوراني الثالث.¹⁶⁴⁵ وأوراني الأول عندهم شيث بن آدم عليهما السلام، وهو أول من أخذ اليونانيون والحكماء عنه الشريعة والحكمة.¹⁶⁴⁶

وخرج هرميس،¹⁶⁴⁷ يعني إدريس عليه السلام، عن مصر، ودار الأرض كلها وعاد إلى مصر ورفع الله تعالى قال الله تعالى: ﴿وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا﴾.¹⁶⁴⁸ عن ابن عباس رضي الله عنهما إلى السماء السادسة،¹⁶⁴⁹ وعن أنس بن مالك رضي الله عنه إلى السماء الرابعة،¹⁶⁵⁰ وعن الحسن إلى الجنة، لاشيء أعلى من الجنة.¹⁶⁵¹

دعا¹⁶⁵² الخلائق إلى دين الله والقول بالتوحيد وعبادة الخالق وتخليص النفوس من العذاب، وحرّض على الزهد في الدنيا والعمل بالعدل وطلب الخلاص في الآخرة. وأمرهم بصلوة¹⁶⁵³ على صفات بينها لهم، وصيام في أيام معروفات عندهم، والإقدام على الجهاد لأعداء الدين، وأمرهم بتحريم أكل الخنزير والميتة. وعلمهم¹⁶⁵⁴ سائر أمور دينهم، ووعدهم أنه سيأتي¹⁶⁵⁵ بعده عدة أنبياء. وعرفهم أن من صفات النبي المبعوث أن يكون بريئا [ح: 11] من المذمومات والآفات وكاملا¹⁶⁵⁶ في الفضائل المدوحات كلها، وأن يكون مستجاب الدعوة في كل ما طلبه من إنزال الغيث ورفع الآفات وغير ذلك من المطالب، وأن يكون مذهبه ودعوته مذهب الذي يُصلح به العالم ويكثر عمارته. وكلم أمته بلغاتهم المختلفة وعلمهم وأدبهم. وبني لهم مائة مدينة وثمان¹⁶⁵⁷ مدن عظام أصغرها الرُّها. وكان أول من استخرج علم النجوم،¹⁶⁵⁸ ووضع أسامي البروج والكواكب السيارة. ورتبها في بيوتها وأثبت لها الشرف والوبال والأوج والحضيض والمناظر بالثلاث والتسديس والتربيع

1642 ر: هرمس.

1643 أ ح ر: منف.

1644 أ ح س - وهو.

1645 مختار الحكم ومحاسن الكلم لأبي الوفاء المبرور بن فاتك، تحقيق: عبد الرحمن بدوي، 7-8، الطبعة الثانية 1980.

1646 نفس المرجع السابق، 4.

1647 ر: هرمس.

1648 سورة مريم، 57/19. | جامع البيان عن تفسير آي القرآن للإمام أبي جعفر محمد بن جرير الطبري، 72/16-73، دار المعرفة بيروت-لبنان 1398هـ/1978م؛ ومختار الحكم ومحاسن الكلم لأبي الوفاء المبرور بن فاتك، تحقيق: عبد الرحمن بروي، 8.

1649 جامع البيان عن تأويل آي القرآن للطبري، 72/16-73.

1650 صحيح مسلم، الإيمان 162؛ وسنن الترمذي، تفسير القرآن 19؛ ومسنند أحمد بن حنبل، 148/3.

1651 الكشاف حقائق غوامض التنزيل وعيون الأفاويل في وجوه التأويل للعلامة جاز الله أبي القاسم محمود بن عمر الزمخشري، تحقيق: الشيخ علي محمد معوض، 29/4؛ وتفسير القرآن العظيم أبو الفداء عماد الدين إسماعيل بن شهاب الدين عمر بن كثير القيسي القرشي، 236/5، دار قهرمان للنشر والتوزيع إستانبول 1985.

1652 س: دعي.

1653 ر + بينها.

1654 س ر: وتعلموا منه.

1655 ر: يأتي.

1656 ح س ر: كاملا.

1657 أ ح س: وثاني.

1658 انظر: مختار الحكم ومحاسن الكلم لأبي الوفاء المبرور بن فاتك، تحقيق: عبد الرحمن بروي، 8-9.

والمقابلة والمقارنة والرجعة والاستقامة. وبنى تعديل الكواكب وتقويمها. وأطاعه¹⁶⁵⁹ أهل الأرض كلها وخدمته¹⁶⁶⁰ الملوك. وولّى أربعة ملوك الأرض. وكل واحد منهم دعا الخلق إلى دين الله تعالى.¹⁶⁶¹

ومن حكمه،¹⁶⁶² كان على فص خاتمه الذي يلبسه في كل يوم: الصبر مع الإيمان بالله يورث الظفر، وعلى فص الخاتم الذي يلبسه¹⁶⁶³ في الأعياد: تمام الفرح بالأعياد¹⁶⁶⁴ الأعمال الصالحة، وعلى فص خاتمه الذي يلبسه إذا صلى على ميت: الأجل حصاد الأمل والموت رقيب غير غافل،¹⁶⁶⁵ وعلى المنطقة التي يلبسها دائما: النظر في العاقبة يورث سلامة النفس والبدن من الأعراض المؤذية. انتهت شريعته، وهي الملة الحنيفية، إلى مشارق الأرض ومغاربها وشمالها وجنوبها وطبقت الأرض بأسرها.¹⁶⁶⁶

ونقل الشهرستاني في الملل والنحل عن حكيم إدريس عليه السلام. من أفضل البر ثلاثة: الصدق¹⁶⁶⁷ في الغضب، والجُود في العسر، والعفو عند الثائرة. وقال: الفصل بين العاقل والجاهل؛ أن العاقل منطق له والجاهل منطق عليه. وقال: لا ينبغي للعاقل أن يستخف بثلاثة: قوم¹⁶⁶⁸ السلطان والعلماء والإخوان. فإن من استخف بالسلطان أفسد عليه عيشه،¹⁶⁶⁹ ومن استخف بالعلماء أفسد عليه دينه، ومن استخف بالإخوان أفسد عليه¹⁶⁷⁰ مروءته.¹⁶⁷¹ فإدريس عليه السلام النبي المثلث بالنبوة والحكمة والملك. وبعد ما رفع إلى السماء اختلف¹⁶⁷² الخلائق بعده وأحدثوا الأحاديث إلى زمن¹⁶⁷³

4. [نوح عليه السلام]

نوح النبي صلى الله عليه وسلم، [ح:11ظ] وهو ابن لَمَك، واسم أمه قُنُوش بنت أَكِيل بن عَوِيل بن قابيل بن آدم عليه السلام.

-
- 1659 ر: وطاعة.
1660 أ ر: وخدمته.
1661 الملل والنحل لأبي الفتح محمد عبد الكريم ابن أبي بكر أحمد الشهرستاني، تحقيق: عبد العزيز محمد الوكيل، 103/2، مؤسسة الحلبي وشركاؤه القاهرة 1387هـ/1968م.
1662 أ: ومن حكمته.
1663 س هـ صح: في كل يوم الصبر مع الإيمان بالله يورث الظفر وعلى فص الخاتم الذي يلبسه.
1664 أ ح: بأعياد.
1665 أ: قافل.
1666 انظر: مختار الحكم ومحاسن الكلم لأبي الوفاء المبرش بن فاتك، تحقيق: عبد الرحمن بروي، 10.
1667 ر: الصبر.
1668 س: مقامة؛ ر: مقام.
1669 ر: رعيته.
1670 ح - عيشه ومن استخف بالعلماء أفسد عليه دينه ومن استخف بالإخوان أفسد عليه.
1671 الملل والنحل للشهرستاني، 104/2.
1672 ر: اختلفت.
1673 ر: من زمن.

خرج لَمَك ذات يوم إلى البرية فلقي فنُوش. فرآها بنتا في غاية الحسن والجمال، وهي ترعى الغنم فأعجبه حسنهما. فقال لها: أ لك زوج؟ فقالت: لا. قال: كم عمرك؟ قالت: مائة وثمانون سنة. وكان حد البلوغ في ذلك الزمان مائة سنة أو أكثر. فانطلق إلى أبيها أكيل وخطبها منه، وأرغبه بالمال فزوجها منه فحبلت منه فولدت له نوحا عليه السلام.

وكان¹⁶⁷⁴ إدريس النبي¹⁶⁷⁵ عليه السلام¹⁶⁷⁶ أباه¹⁶⁷⁷ فإن أباه¹⁶⁷⁸ لَمَك¹⁶⁷⁹ بن مُتوشلخ بن أخنوخ، وهو إدريس عليه السلام. نبأه¹⁶⁸⁰ الله تعالى بعد إدريس¹⁶⁸¹ فبعثه إلى قومه وهو ابن خمسين سنة.¹⁶⁸²

ووضع الميزان في زمانه، يعني أنزله للخلق ليزنوا به على العدل، ولم يكن قبل ذلك ميزان ولم يكونوا يعرفونه.¹⁶⁸³ فلبث فيهم ألف سنة إلا خمسين عاما¹⁶⁸⁴ وثلاثة قرون من قومه. عاش بهم¹⁶⁸⁵ وعمر فيهم، يدعوهم فلا يجيبونه ولا يتبعه منهم إلا قليل.

فأرسل الله عليهم الطوفان. ودخل نوح الفلك وولده¹⁶⁸⁶ الثلاثة سام وحام ويافث وأربعون رجلا ونساؤهم فأنجاهم الله من الغرق.

فحام وأولاده انطلقوا ونزلوا على ساحل البحر. فهم¹⁶⁸⁷ السودان وأجناسهم النوبة والزنج والفران¹⁶⁸⁸ والزغاوة¹⁶⁸⁹ والحبشة

والقبط وبربر وكلهم من أولاد حام.

فمن ولد¹⁶⁹⁰ يافث الصقال¹⁶⁹¹ وبرجان¹⁶⁹² والأشبان. ومن أولاد يافث أيضا الترك والخزر¹⁶⁹³ وأجوج ومأجوج.¹⁶⁹⁴

1674 ح: فكان.

1675 ح - النبي.

1676 س ر - وهو ابن ملك واسم أمه فنوش بنت الكيل بن عويل بن قاييل بن آدم عليه السلام خرج ملك ذات يوم إلى البرية فلقي فنوش فرآها بنتا في غاية الحسن والجمال وهي ترعى الغنم فأعجبه حسنهما فقال لها أ لك زوج فقالت لا قال كم عمرك قالت مائة وثمانون سنة وكان حد البلوغ في ذلك الزمان مائة سنة أو أكثر فانطلق إلى أبيها الكيل وخطبها منه وأرغبه بالمال فزوجها منه فحبلت منه فولدت له نوحا عليه السلام وكان إدريس النبي عليه السلام.

1677 س ر: أبو جد نوح بن.

1678 س ر - فإن أباه.

1679 ح: أمك؛ س: ممك؛ ر: مامك.

1680 أ: نبأ.

1681 س: إدريس.

1682 انظر: التبدء في قصص الأنبياء عليهم السلام للإمام محمد بن عبد الله الكسائي، تصحيح إسحاق بن ساؤول أيزنبرغ، 75-76، لندن 1922؛ ونهاية الأرب في فنون الأدب لشهاب الدين أحمد بن عبد الوهاب النويري، تحقيق: الدكتور مفيد قميحة، 41/13، دار الكتب العلمية، بيروت لبنان.

1683 ر - ووضع الميزان في زمانه يعني أنزله للخلق ليزنوا به على العدل ولم يكن قبل ذلك ميزان ولم يكونوا يعرفونه.

1684 يشير المؤلف إلى قوله تعالى: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا فَأَخَذَهُمُ الطُّوفَانُ وَهُمْ ظَالِمُونَ﴾ (سورة العنكبوت، 14/29).

1685 ر: عايشهم.

1686 ر: وأولاده.

1687 ر: فمنهم.

1688 أ: والقرأة؛ ح: والقران.

1689 أ: والزغادة؛ ر: والزغاوة.

1690 ر: فمن أولاد.

1691 س ر: الصقاله.

1692 أ: والبرجان؛ ر: ومرجان.

1693 س: والخزرج.

وأما سام بن نوح فسكن وسط الأرض الحرم وما حوله واليمن. فمن ولده¹⁶⁹⁵ آرم بن سام وأرفخشذ بن سام. فمن ولد¹⁶⁹⁶ أرفخشذ قحطان¹⁶⁹⁷ بن عامر بن شالح بن أرفخشذ، وابنه يعرب بن قحطان نزل أرض اليمن كلهم. فهو أبو اليمن كلهم. وهو أول من تكلم بالعربية وأول من حيّاه¹⁶⁹⁸ بتحية الملك "أنعم صباحاً".

ومن ولد أرفخشذ يقطن أخو قحطان هو أبو جرحم بن يقطن. وكانت جرحم ممن سكن اليمن وتكلم بالعربية. ثم تركوا مكانهم فنزلوا شعاب مكة فأسكنها الله إسماعيل، فنكح في جرحم.

5. [هود عليه السلام]

ومن ولد ارم بن سام عاد أرسل الله إليهم أخاهم هودا.

6. [صالح عليه السلام]

ومن ولد ارم بن سام ثمود أرسل الله إليهم أخاهم صالحا. [ح:12و] ومن ولد ارم بن سام طُسم وجدليس،¹⁶⁹⁹ فإخهما¹⁷⁰⁰ ابنا لاود بن ارم. فأحدهما¹⁷⁰¹ نزل اليمامة¹⁷⁰² وآخرهما¹⁷⁰³ عمليق.

ثم نزل بعض أولادهما¹⁷⁰⁴ الحرم وبعضهم الشام. ومنهم العماليق ومنهم تفرقوا في البلاد. منهم فراعنة مصر والجبارة ومنهم ملوك فارس وأهل خراسان.

وأخوهما¹⁷⁰⁵ أليم¹⁷⁰⁶ بن لاود بن ارم نزل بأرض فارس. فأجناس الفرس كلهم من ولده.¹⁷⁰⁷ ونمرود الكافر من ولد ارم وهو الذي بنى الصَّرح ببابل وملك خمسمائة سنة.

وفي زمانه فَرَّقَ الله تعالى الألسنة. فحصل في ولد سام تسعة عشر لسانا، وفي ولد حام سبعة عشر لسانا،¹⁷⁰⁸ وفي ولد يافث ستة

وثلاثون لسانا.¹⁷⁰⁹

1694 المعارف لابن قتيبة، 26.

1695 ر: فمن أولاده.

1696 ر: فمن أولاده.

1697 أ: قحطان؛ ر: يقطن؛ ر + أخو قحطان هو أبو جرحم بن يقطن.

1698 ر: حيي.

1699 أ ح: وجدليس؛ س: وحديس.

1700 س ر - أبناء.

1701 س ر - فأحدهما.

1702 أ: العمامة؛ ح: القمامة.

1703 س ر: وأحدهما.

1704 س ر: بعضهم.

1705 ر: وأخوهم.

1706 أ: أميم؛ ح: أهيم.

1707 المعارف لابن قتيبة، 26-27.

7. [إبراهيم عليه السلام]

فأرسل الله تعالى إبراهيم الخليل عليه الصلاة والسلام. وهو ابن آزر بن تارخ بن ماحور بن أسرع بن أروع بن قالع بن غابر¹⁷¹⁰ بن شالخ بن أرفخشذ بن سام بن نوح عليه السلام.¹⁷¹¹ وهو أول من أضاف الضيف وأول من ثرد الثريد فأطعمه للمساكين، وأول من قص شاربه واستحد واحتن¹⁷¹² وقلم أظفاره. واستاك وفرق شعره، واستنجد بالماء وتمضمض بالماء. وهو أول من شاب¹⁷¹³ وهو ابن مائة وخمسين سنة. وذلك أن سارة لما ولدت إسحاق¹⁷¹⁴ النبي عليه السلام. قال الكنعانيون: أما تعجبون هذا الشيخ والعجوز وجدا غلاما لقيطا فتنبياه.¹⁷¹⁵ فصور الله إسحاق على صورة إبراهيم فلم يفرق بينهما.¹⁷¹⁶ فوسم الله عز وجل إبراهيم بالشيب.

وكان بين نوح وإبراهيم عليهما السلام ألفا سنة ومائتا سنة وأربعون سنة.¹⁷¹⁷ اتخذ الله خليلا وأنزل عليه عشرين صحيفة.¹⁷¹⁸ واحتج على عبدة الأصنام والكواكب قولا وفعلا. وقد مر تفصيله في البرهان.¹⁷¹⁹ وحاج إبراهيم في ربه نمرود بن كنعان؛ وهو أول من تجر وتعصب¹⁷²⁰ وأول من لبس التاج. وكان له معرفة في أمر النجوم ووضع فيها ونظر فيها وعمل به.¹⁷²¹ قال الله تعالى: ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ﴾،¹⁷²² إن كان¹⁷²³ المراد في رب إبراهيم فالإضافة لتعظيم المضاف إليه وللإشارة¹⁷²⁴ إلى غلبة إبراهيم¹⁷²⁵ وظفره عليه. إذ من حق المربي أن ينصر مرثاه على أعدائه.

1708 س ر - وفي ولد حام سبعة عشر لسانا.

1709 المعارف لابن قتيبة، 28.

1710 أ: غار.

1711 ر + بن منفرج.

1712 ح: واحتقن.

1713 أ: شارب.

1714 أ: استحق.

1715 ح س: فتنباه.

1716 ح - بينهما.

1717 المعارف لابن قتيبة، 30-31.

1718 المعارف لابن قتيبة، 32.

1719 يعني قسم البرهان من هذا الكتاب.

1720 ر س: وغضب.

1721 المعارف لابن قتيبة، 31.

1722 سورة البقرة، 258/2.

1723 أ ح: وإن كان.

1724 س: والإشارة.

1725 أ - فالإضافة لتعظيم المضاف إليه وللإشارة إلى غلبة إبراهيم.

وإن كان في رب نمrod تكون¹⁷²⁶ لإظهار [ح:12ظ] حماقته أولاً؛ إذ لا عاقل يُحاجُّ في ربه وخالفه فهو خارج عن دائرة العقلاء لكمال حماقته. وفيه تعجب من محاجة نمrod وحماقته وكفران نعمته. يعني حاجته لأجل إيتاء الملك إليه¹⁷²⁷ شكراً له على طريقة العكس. يعني أن إيتاء الملك له نعمة له من ربه يوجب الشكر بالنسبة إليه سبحانه.

وقد جعل في موضع¹⁷²⁸ الشكر المَحاجة مع إبراهيم التي هي منافية للشكر، وهذا في غاية الحمافة. ونظيره ما وقع في سورة الواقعة: ﴿وَيَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ﴾،¹⁷²⁹ أى لأنكم تكذبون.

ويحتمل أن يكون معناه لأن آتاه الله الملك بمعنى أن إيتاء الملك له يصير سبباً للمحاجة، لأن الملك أبطر الملك في الأغلب وأورث الكبر والعنوة: ﴿إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّيَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ قَالَ أَنَا أُحْيِي وَأُمِيتُ قَالَ إِبْرَاهِيمُ فَإِنَّ اللَّهَ يَأْتِي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ﴾.¹⁷³⁰ أعرض إبراهيم عليه السلام عن الاعتراض على معارضته الفاسدة إلى الاحتجاج بما لا يقدر فيه على نحو هذا التمويه دفعا للمشغبة. وهو في الحقيقة عدول عن مثال خفي إلى مثال جلي من مقدوراته التي يعجز عن الإتيان بها غيره لا عن حجة إلى أخرى.

إذ المقصود أن الله تعالى قادر على كل شيء يفعل ما يشاء والحجة ذلك؛ والمذكور أولاً وثانياً من إبراهيم مثال جزئي يدخل في الكلبي المذكور والأول خفي والثاني جلي، فهو نقل من مثال خفي إلى مثال¹⁷³¹ جلي.

وليس هذا دليل على جواز الانتقال من حجة إلى حجة للمجادلة¹⁷³² وهو مذهب المعتزلة كما ذهب إليه صاحب الكشاف على أنه يجوز أن تكون تلك الطريقة مجوزة في طريقة إبراهيم ودينه. بل يجوز أن تكون من مخصصات إبراهيم عليه السلام فلا تكون¹⁷³³ الآية المذكورة دليلاً على ما ذهب¹⁷³⁴ إليه المعتزلة. وذلك لأن اتباع دين إبراهيم إنما هو في أصول الدين لا في الفروع ولا في المخصصات له كما أن المخصصات لنبينا صلى الله عليه وسلم لا تتبع فيها.¹⁷³⁵

وحاصل الحجة الأخيرة أن الله تعالى يأتي بالشمس من المشرق فإن كنت صادقاً في دعواك فأنت بما من المغرب. مع أنها متحركة من المغرب بالحركة الطبيعية ومن المشرق بالحركة القسرية الحاصلة من حركة الفلك الأعظم.

1726 ر س: يكون.
1727 أ س: له.
1728 ر س: موضع.
1729 سورة الواقعة، 82/56.
1730 سورة البقرة، 258/2.
1731 أ: أما مثال.
1732 أ ح س: للمجادل.
1733 أ ح: فلا يكون.
1734 أ: على ذهب.
1735 انظر: الكشاف حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل للعلامة جاز الله أبي القاسم محمود بن عمر الزمخشري، تحقيق: الشيخ علي محمد معوض، 489/1.

فصار اللعين نمود المردود في تلك المرتبة [ح:13و] مبهوتا لا يقدر على التكلم بكلام¹⁷³⁶ فيه تمويه ومشغبة كما في المرتبة الاولى.

قيل: لما كسر إبراهيم الأصنام سجنه أياما ثم أخرج له ليجرقه. فقال له: من ربك الذي تدعو إليه وتجاهه¹⁷³⁷ فيه؟ فصار مبهوتا. ثم

لما أنجاه الله تعالى عن النار¹⁷³⁸ خرج من أرض بابل إلى الأرض المقدسة وسارة معه.¹⁷³⁹

8. [لوط عليه السلام]

وابن أخيه لوط كان آمن له في رهط معه من قومه فاتبعوه حتى وردوا حران فأقاموا بها زمانا وخرجوا إلى الأردن.¹⁷⁴⁰

9. [إسماعيل عليه السلام]

قالوا جميع ولد إبراهيم ثلاثة عشر رجلا،¹⁷⁴¹ شرف الله تعالى منهم بالنبوة إسماعيل وإسحاق. وأمر الله تعالى إبراهيم بالمسير إلى مكة

بإسماعيل وأمه. وأخبره أنه قد يؤاه البيت الحرام، وأنه تعالى يقضي على يديه عمارته، وينبط¹⁷⁴² لإسماعيل سقايته.¹⁷⁴³ فسار به وبأمه

وتركهما هناك.

وجاءت رُفقة¹⁷⁴⁴ من جرحهم فنزلوا شعاب مكة وأعطوا إسماعيل سبع¹⁷⁴⁵ نوق¹⁷⁴⁶ عُشَراء،¹⁷⁴⁷ فكانت أصل ماله. فنشأ

إسماعيل النبي عليه السلام مع أولادهم وتعلم الرمي ونطق بلسانهم.¹⁷⁴⁸ وهم يتكلمون¹⁷⁴⁹ بالعربية. وإسماعيل أول من تكلم بالعربية.

فزوجوه امرأة منهم. فولد¹⁷⁵⁰ لإسماعيل اثني عشر ابنا.¹⁷⁵¹ وكان أعظمهم قيادار¹⁷⁵² ونبت. ¹⁷⁵³ والنسب ¹⁷⁵⁴ يختلفون في

نسب معدّ بن عدنان¹⁷⁵⁵ جد التاسع عشر للنبي صلى الله عليه وسلم.¹⁷⁵⁶ فبعضهم يقول¹⁷⁵⁷ من ولد قيادار،¹⁷⁵⁸ وبعضهم يقول هو من

ولد نبت.¹⁷⁵⁹ وكان نبت¹⁷⁶⁰ بكر¹⁷⁶¹ إسماعيل ووليّ العهد بعده.¹⁷⁶²

1736 ح - بكلام.

1737 ر س: وحاجه.

1738 ر س: من النار.

1739 س: معهم. | المعارف لابن قتيبة، 32.

1740 نفس المرجع، 32.

1741 نفس المرجع، 33.

1742 ر: وينبط.

1743 أ ح: ميقاته؛ س: شعابه.

1744 أ ح: رقعة.

1745 أ - سبع.

1746 ر س: سبعة أعنز.

1747 ر س - عشراء. | العُشَراء ج عُشَار: من الثوق ونحوها، ما مضى على حملها عشرة أشهر. وفي التنزيل العزيز: ﴿وَإِذَا الْعُشُورُ عُطِّلَتْ﴾ (سورة التكويم، 4/81).

المعجم الوسيط، «عشر».

1748 المعارف لابن قتيبة، 34.

1749 ر س: تكلموا.

1750 أ ح س: فنزل.

1751 ر س - ابنا.

شرف الله تعالى إسماعيل بالنبوة والرسالة وبعثه إلى قوم في جانب اليمن. وكانوا هم الفراعنة،¹⁷⁶³ فدعاهم إلى الإيمان وكان بينهم خمسين عاما فلم يؤمنوا: ﴿وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا. وَكَانَ يَأْمُرُ أَهْلَهُ بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَكَانَ عِنْدَ رَبِّهِ مَرْضِيًّا﴾.¹⁷⁶⁴

قالوا: الرسول لا يلزم أن يكون صاحب شريعة جديدة،¹⁷⁶⁵ فإن أولاد إبراهيم كانوا على شريعته، واستدلوا بهذه الآية. وكان إسماعيل يبدأ بأهله¹⁷⁶⁶ في الأمر بالصلاة¹⁷⁶⁷ ليجعله قدوة لمن ورائهم¹⁷⁶⁸ ولأنهم¹⁷⁶⁹ أولى من سائر الناس: ﴿وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ﴾.¹⁷⁷⁰

وقيل: أهله أمته، فإن الأنبياء آباء الأمم.

ثم لما¹⁷⁷¹ كثر ولد إسماعيل ضاقت عليهم مكة فانتشروا في البلاد فكانوا لا يدخلون بلدا¹⁷⁷² [ح:13ظ] إلا أظهرهم الله على أهله.

وعاش إسماعيل مائة وسبع¹⁷⁷³ وثلاثين سنة سكن بمكة ودفن في الحجر، وفيه دفنت أمه هاجر.¹⁷⁷⁴ وأما إبراهيم الخليل عليه السلام فعاش¹⁷⁷⁵ مائة وخمسا وسبعين سنة.¹⁷⁷⁶

-
- 1752 أ ح س: قيذر.
1753 ر: وثابت.
1754 أ: والبنات.
1755 المعارف لابن قتيبة، 34.
1756 ر س - جد التاسع عشر للنبي صلى الله عليه وسلم.
1757 س: يقولون؛ ر + هو؛ أ ح + العدنان.
1758 أ ح س: قيذر.
1759 ر: ثابت.
1760 ر: ثابت.
1761 أ ح: بن. | البكر: أول كل شيء، وأول ولد للأبوين ذكرا أو أنثى. المعجم الوسيط، «البكر».
1762 المعارف لابن قتيبة، 34.
1763 فزعون ج فراعنة: لقب ملك مصر في التاريخ القديم. لقب كل عات. نفس المرجع «فزعون».
1764 سورة مريم، 54/19-55.
1765 ر - جديدة.
1766 أ: بأمره.
1767 أ ح ر: بالصلاح.
1768 أ: ورائهم.
1769 أ - ولأنهم.
1770 سورة الشعراء، 214/26.
1771 ر - لما.
1772 ح - بلدا.
1773 ر: وسبعة.
1774 المعارف لابن قتيبة، 34.

10. [إسحاق عليه السلام]

وأما إسحاق النبي ¹⁷⁷⁷ عليه السلام، قال الله تعالى: ﴿وَبَشِّرْنَاهُ بِإِسْحَاقَ نَبِيًّا مِّنَ الصَّالِحِينَ﴾. ¹⁷⁷⁸ واختلفوا في أن الذبيح إسماعيل أو إسحاق؟ والأصح -والله أعلم- أنه إسماعيل، وأقوى دليلنا هذه الآية حيث عطف البشارة بإسحاق على البشارة بالغلام الذبيح. وقال الله تعالى: ﴿وَأَمْرَأَتُهُ قَائِمَةٌ فَضَحِكَتْ فَلَبَسَ ثَوْبًا يَّاسْحَاقَ وَمِنْ وَرَاءِ إِسْحَاقَ يَعْقُوبُ﴾. ¹⁷⁷⁹ فكانت البشارة بإسحاق مقرونة بولادة يعقوب منه فلا يناسبها الأمر بالذبح.

فولد لإسحاق عيص ويعقوب النبي عليه السلام توأمان. ¹⁷⁸⁰ وعاش إسحاق مائة وثمانين سنة. ولما مات قَبَرَهُ ابنه ¹⁷⁸¹ في المزرعة التي اشتراها إبراهيم عليه السلام عند قبر إبراهيم. وكانت [لإسماعيل] ¹⁷⁸² بنت تزوجها عيص فولدت له ستة أولاد: الروم وخمسة آخرين. فكل من بأرض الروم فهو من نسل هؤلاء الرهط. وعمر عيص مائة وسبعة وأربعون ¹⁷⁸³ سنة وكذلك عمر يعقوب. ودفنا في المزرعة المذكورة عند قبر إبراهيم عليه السلام.

11. [يعقوب النبي عليه السلام]

شَرَّفَ الله يعقوب بعد إسحاق بالنبوة، وهو إسرائيل الذي ولد الأسباط كلهم. وهم اثنا عشر: روبيل، يهوذا، شمعون، لاوي، رايون، ¹⁷⁸⁴ شيجر، دان، يغثالي، جاد، آشور، ابن يامين، يوسف عليهم السلام. ¹⁷⁸⁵ وكان أبوه إسحاق أمره أن لا يكنح امرأة من الكنعانيين وأن يكنح امرأة من بنات خاله لا يان بن باهر بن آزر. وكان مسكنه الغَزَّان ¹⁷⁸⁶ فتوجه إليه يعقوب. قال ابن قتيبة في المعارف: فأدركه الليل في بعض الطريق فبات متوسدا حجرا فرأى فيما يرى النائم. ¹⁷⁸⁷ أن سُلَماً منصوباً إلى باب من أبواب السماء عند رأسه ¹⁷⁸⁸ وأن الملائكة تنزل منه وتخرج فيه [ح:14و] فأوحى الله إليه: "إني أنا الله لا إله إلا أنا. إلهك وإله آبائك.

-
- 1775 ر: عاش.
1776 المعارف لابن قتيبة، 33.
1777 ر - النبي.
1778 سورة الصافات، 112/37.
1779 سورة هود، 71/11.
1780 س - توأمان.
1781 ر: ابناؤه.
1782 جميع النسخ: لإسحاق؛ والتصحيح من المعارف، والصواب: وتزوج «عيسو» ابنة عمه إسماعيل بن إبراهيم. انظر: المعارف لابن قتيبة، 38.
1783 ر: وأربعين.
1784 ر: يالون.
1785 أ ح + والأسباط يطلق عليهم فقط إلا أن أبناء يعقوب أكثر من اثنا عشر نفرا ولم يكن غيرهم نبيا لأن دينه منهم فيعقوب ولد له من لُيَّا.
1786 ر س: الغران. | وفي المعارف: وكان مسكنه الفرات، انظر: المعارف لابن قتيبة، 39.
1787 س: الناس.
1788 س - عند رأسه.

وقد ورثتك هذه الأرض المقدسة وذريتك من بعدك. وباركت فيك وفيهم. وجعلت فيكم¹⁷⁸⁹ الكتاب والحكم والنبوة. ثم أنا معك أحفظك حتى أردك إلى هذا المكان. فأجعله بيتا تعبدني فيه أنت وذريتك. " وهو بيت المقدس.¹⁷⁹⁰

ثم بناه داود وابنه سليمان عليهما السلام. ثم أخريه بخت نصر فمر¹⁷⁹¹ به شَعْيَا¹⁷⁹² فرآه خرابا والقرية فقال كما قال الله تعالى:

﴿أَنِّي يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا فَأَمَانَةُ اللَّهِ مِائَةً عَامًا﴾.¹⁷⁹³ ثم ابتناه ملك من ملوك فارس يقال له: كوشك.¹⁷⁹⁴

فسار يعقوب إلى خاله¹⁷⁹⁵ فخطب إليه ابنته راحيل. وكانت له ابنتان لايا وهي الكبرى، وراحيل وهي الصغرى.

فقال له: هل لك مال أزوجه عليك؟

قال له يعقوب: لا، إلا أني أخدمك أجيرا حتى تستوفي¹⁷⁹⁶ صداق ابنتك.

قال: صداقها أن تخدمني سبع حجج.

قال يعقوب: فتزوجني راحيل وهي شرطي ولها أخدمك.

قال له خاله: ذلك بيني وبينك.

فرعى له يعقوب سبع سنين، فلما وقي بشرطه دفع إليه ابنته الكبرى لايا. فأدخلها عليها ليلا فلما أصبح وجد غير ما شرط فجاهد

وهو في نادي قومه، فقال: غزيتني وخدعتني واستحللت عملي¹⁷⁹⁷ سبع سنين ودليت علي غير امرأتي.

فقال له خاله: أردت أن تدخل على خالك العار والسُّبَّة، وهو خالك ووالدك. ومتى¹⁷⁹⁸ رأيت الناس يزوجون الصغرى قبل

الكبرى. فهُلِّم فَاخدمني سبع سنين أخرى وأزوجه أختها. وكان الناس يجتمعون¹⁷⁹⁹ بين الأختين إلى أن بعث الله موسى عليه السلام. فرعا

له سبع سنين فدفع إليه راحيل. فولدت له¹⁸⁰⁰ لايا أربعة من الأسباط: روبيل، ويهوذا، وشمعون، ولاوي.¹⁸⁰¹

1789 ر: فيك.

1790 المعارف لابن قتيبة، 39.

1791 ر: ثم مر.

1792 ر: شعيب.

1793 سورة البقرة، 259/2.

1794 المعارف لابن قتيبة، 48.

1795 اسمه لايان بالياء الموحدة على وزن هامان، هامش نسخة راغب باشا، لكاتبه.

1796 ر + في.

1797 س: عمل.

1798 ح: ولما.

1799 س: يجمعون.

1800 س ر - له.

1801 انظر: تاريخ الطبري، لأبي جعفر الطبري، 317/1-318.

12. [يوسف الصديق عليه السلام]

وولدت له راحيل: يوسف الصديق عليه السلام، وأخاه بنيامين. فكان لايان دفع إلى ابنته حين جهّزها إلى يعقوب أمتين، فوهبتا

الأمتين ليعقوب فولدت كل واحدة منهما ثلاثة رهط من الأسباط. كذا¹⁸⁰² قال ابن قتيبة.¹⁸⁰³

قال صاحب الكشاف: ستة من الأسباط وذئبه كانوا من ليا¹⁸⁰⁴ بنت خالة يعقوب.¹⁸⁰⁵ والأسباط من [ح: 14ظ] صلب

يعقوب اثنا عشر كلهم أنبياء. إلا أن الله تعالى آثر يوسف على إخوته وآتاه الملك وعلمه تأويل الأحاديث قال الله تعالى: ﴿قَالُوا تَاللّٰهِ لَقَدْ

آتَيْنَاكَ اللَّهُ عَلِيمًا﴾،¹⁸⁰⁶ ﴿وَكَذٰلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ يَتَّبِعُوا مِنْهَا حَيْثُ يَشَاءُ﴾،¹⁸⁰⁷ ﴿رَبِّ قَدْ آتَيْنَاكَ مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْنٰكَ مِنْ تَاْوِيلِ

الْأَحَادِيثِ﴾،¹⁸⁰⁸ ﴿إِذْ قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ﴾،¹⁸⁰⁹ ﴿وَكَذٰلِكَ يَجْتَبِيْكَ

رَبُّكَ وَيُعَلِّمُكَ مِنْ تَاْوِيلِ الْأَحَادِيثِ وَيُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَعَلَى آلِ يَعْقُوبَ كَمَا أَتَمَّهَا عَلَى أَبَوَيْكَ مِنْ قَبْلُ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ إِنَّ رَبَّكَ عَلِيمٌ

حَكِيمٌ﴾.¹⁸¹⁰

وفي الكشاف قيل: علم يعقوب أن يوسف يكون نبيا وإخوته أنبياء استدلالا بضوء الكواكب فلذلك قال: ﴿وَعَلَى آلِ

يَعْقُوبَ﴾.¹⁸¹¹ وقصة يوسف عليه السلام أحسن قصص قصصها الله تعالى في تنزيله الجليل، مشهورة قل من لا يعرفها من الناس. روي أنه

اشتراه العزيز وهو ابن سبع عشرة سنة. وأقام في منزله ثلث عشرة سنة واستوزره الريان بن الوليد وهو ابن ثلاثين سنة وآتاه الله العلم والحكمة

وهو ابن ثلث وثلاثين سنة وتوفي ابن مائة وعشرين سنة. وروي أنه رأى هذه الرؤيا وهو ابن اثنتي عشرة سنة وكان بين روعيا يوسف

ومصير¹⁸¹² إخوته إليه أربعون سنة. وقيل: ثمانون سنة.¹⁸¹³

وروي أن يعقوب أقام معه أربعين سنة ثم مات. وأوصى أن يدفنه¹⁸¹⁴ بالشام إلى جنب أبيه إسحاق. فمضى بنفسه ودفنه

ثمة¹⁸¹⁵ ثم عاد إلى مصر. وعاش بعد أبيه ثلاثا وعشرين سنة فتوفاه الله تعالى طيبا طاهرا.

1802 س: هكذا.

1803 المعارف لابن قتيبة، 40.

1804 س - ليا.

1805 الكشاف للزمخشري، 303/2.

1806 سورة يوسف، 91/12.

1807 سورة يوسف، 56/12.

1808 سورة يوسف، 101/12.

1809 سورة يوسف، 4/12.

1810 سورة يوسف، 6/12.

1811 الآية السابقة.

1812 س ر: مسير.

1813 الكشاف للزمخشري، 302/2.

1814 ر: أن يدفن.

1815 أ ر - ثمة.

فتخاصم أهل مصر في دفنه حتى هموا بالقتال فراؤا أن يصنعوا له تابوتا من مرمر فجعلوه فيه. ويدفنوه¹⁸¹⁶ في النيل ليمر عليه ثم

يصل إلى مصر ليكونوا شرعا واحدا في التبرك به.

وولد ليوسف من راعيل وهي¹⁸¹⁷ زليخا أفرائيم وميشا. ولأفرائيم نون، ولنون يوشع فتى موسى.

ولقد توارثت الفراعنة من العمالة بعده مصر. ولم يزل بنو إسرائيل تحت أيديهم على بقايا دين يوسف وآبائه إلى أن بعث الله

موسى عليه السلام.

قيل: إن يعقوب وأولاده¹⁸¹⁸ دخلوا مصر وهم اثنان وسبعون ما بين رجل وامرأة. وخرجوا منها مع موسى عليه السلام ومقاتلهم

ستمائة ألف وخمسمائة وبضعة [ح:15و] وسبعون رجلا سوى الذرية والهرمي.¹⁸¹⁹ وكانت الذرية ألف ألف ومائتي ألف.

13. [أيوب النبي الصابر عليه السلام]

قيل: لم يكن من أولاد عيص بن إسحاق نبي إلا أيوب النبي الصابر عليه السلام ابن إيوس بن أراج بن عيص. وكانت تحته

راحة¹⁸²⁰ بنت أفرائيم بن يوسف، وهي التي ضربها أيوب بالضغث. وكان أبوه من آمن لإبراهيم يوم أحرق. قيل: كان أيوب في زمن يعقوب

بن إسحاق، وكانت¹⁸²¹ تحته بنت ليعقوب يقال لها: إليا. وكانت أم أيوب بنت لوط النبي عليه السلام.¹⁸²²

14. [شعيب النبي عليه السلام]

وكان شعيب النبي عليه السلام من ولد رهط آمنوا لإبراهيم يوم أحرق، وهاجروا معه إلى الشام. فزوجهم بنات¹⁸²³ لوط النبي عليه

السلام. فكل نبي كان قبل بني إسرائيل، وبعد إبراهيم كان من أولئك الرهط. وحادثة¹⁸²⁴ شعيب بنت لوط.¹⁸²⁵

ولم يكن مدين قبيلة شعيب، ولكنها أمة بُعث¹⁸²⁶ إليها. ولما أصاب قوم شعيب ما أصابهم لحق شعيب والذين آمنوا معه بمكة.

فلم يزلوا حتى ماتوا: ¹⁸²⁷﴿وَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا نَجَّيْنَا شُعَيْبًا وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا﴾، ¹⁸²⁸﴿كَذَّبَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ الْمُرْسَلِينَ. إِذْ قَالَ لَهُمْ

شُعَيْبُ أَلَا تَتَّقُونَ. إِنِّي لَكُم رَسُولٌ أَمِينٌ. فَاتَّقُوا اللَّهَ ۖ وَأَطِيعُوا﴾.¹⁸²⁹

1816 ر: ويدفنون

1817 أ ح: وهو.

1818 س ر: وولده.

1819 س: والهرمين.

1820 س: رحمة.

1821 أ ح: وكان.

1822 المعارف لابن قتيبة، 42.

1823 أ ح: بناته.

1824 ر: وجدت.

1825 المعارف لابن قتيبة، 41.

1826 أ ح: بعثته.

1827 المعارف لابن قتيبة، 42.

15. [موسى عليه السلام]

16. [هارون عليه السلام]

قيل: لم يكن بين آل يعقوب وأيوب نبي حتى كان موسى وهارون عليهما السلام. وكان هارون أسنّ من موسى بثلاث سنين.

وعن وهب بن مُنَبِّه:

هو موسى بن عمران بن قاهت¹⁸³⁰ بن لاوي بن يعقوب بن إسحاق بن إبراهيم عليهم السلام.¹⁸³¹

وبعد ما تزوج بنت شعيب توجه إلى مصر فأدركه الليل في الطريق فقال لأهله: امكثوا، فذهب لطلب النار فشرفه الله تعالى بالنبوة

والرسالة. قال الله تعالى: ﴿وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى. إِذْ رَأَى نَارًا فَقَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِقَبَسٍ أَوْ أَجْدٍ عَلَى النَّارِ

هُدًى. فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ يَا مُوسَى. إِنِّي أَنَا رَبُّكَ فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى. وَأَنَا اخْتَرْتُكَ فَاسْتَمِعْ لِمَا يُوحَى. إِنَّنِي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ

إِلَّا أَنَا فَاعْبُدْنِي وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي﴾.¹⁸³² فأنزل الله عليه التوراة وكلمه واصطفاه: ﴿قَالَ يَا مُوسَى إِنِّي اصْطَفَيْتُكَ عَلَى النَّاسِ بِرِسَالَاتِي

وَبِكَلَامِي﴾.¹⁸³³ فأرسلهما إلى فرعون: ﴿ادْهَبَا إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى﴾،¹⁸³⁴ وبعد اللّيتا¹⁸³⁵ والتي أهلك الله فرعون وجنوده [ح:15ظ]

بالغرق ونجى قوم موسى¹⁸³⁶ بني إسرائيل منهم.¹⁸³⁷

وُقِضَ هارون ومات في التّيه ومات موسى بعده بسنة.¹⁸³⁸

17. [يُوشَعَ النبي عليه السلام]

ودخل يُوشَعَ النبي عليه السلام أريحاً بعد موته¹⁸³⁹ بثلاثة أشهر. ومات التُّقْبَاء في التّيه بغتة إلا كالب ويوشع.¹⁸⁴⁰ هكذا روى

صاحب الكشاف.

لما احتضر موسى أخبر بني إسرائيل بأن يوشع بعده نبي، وأن الله أمرهم بقتل الجابرة. فسار بهم يوشع وقتل الجابرة، وصار الشام

كله لبني إسرائيل.

1828 سورة هود، 94/11.

1829 سورة الشعراء، 176/26-179.

1830 س: ناهت؛ ر: ثابت.

1831 المعارف لابن قتيبة، 43.

1832 سورة طه، 14-9/20.

1833 سورة الأعراف، 144/7.

1834 سورة طه، 43/20.

1835 أ ح: اللّيتا. اللّيتا: وقع في الدواهي والمصائب الصغيرة والكبيرة.

1836 أ ح + مع؛ ر + و.

1837 أ ح: منه.

1838 أ ح: سنة.

1839 أي بعد موت موسى.

1840 س: كالب يوشع.

18. [كالب عليه السلام]

ثم بعد يُوشع كالب كان خليفة على بني إسرائيل. وعاش مائة وستا وعشرين سنة.

19. [إشماويل عليه السلام]

ثم بعده إشماويل.

قال ابن قتبية: إشماويل بن هلفا. اسم أمه حنّه، وهى من بني إسرائيل. ولم يكن بينه وبين يوشع بن نون بن أفرام بن يوسف بن

يعقوب نبي. وهو الذي ذكره الله عزوجل في القرآن: ﴿قَالَ لَهُمُ نَبِيُّهُمْ إِنَّ اللَّهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكًا﴾.¹⁸⁴¹

عن¹⁸⁴² وهب بن مُنَبِّه: أن طالوت من سبط بنيامين بن يعقوب وكان مسكيناً راعى حمير. وخرج من حميره بطلب¹⁸⁴³ حمارين

له، فنزل إشماويل. فأعلمهم أنه ملكهم وأنه من سبط بنيامين.

فقالوا له: قد علمت أنه لم يكن في هذا السبط ملك ولا فيه ثبوت.

فقال لهم إشماويل: أ فأنتم أعلم بذلك أم الله؟ أ لم تعلموا أن الله حين بعثه إليكم قد عرف نسبه؟

20. [داود النبي عليه السلام]

ثم استخلف الله تعالى بعد إشماويل، داود النبي عليه السلام ابن إيشى.¹⁸⁴⁴ وكان سابع سبعة إخوة، أصغرهم هو. وكان يرعى

على أبيه. وكان تزوج بنت طالوت على أن قتل داود جالوت: ﴿فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ وَقَتَلَ دَاوُودُ جَالُوتَ وَآتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مَا

يَشَاءُ﴾.¹⁸⁴⁵ ﴿يَا دَاوُودُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ﴾.¹⁸⁴⁶ وابتداء داود عليه السلام ببناء بيت المقدس ومات

قبل تمامه.

21. [سليمان النبي عليه السلام]

وبعده ورث الله الملك ابنه سليمان النبي¹⁸⁴⁷ عليه السلام، وكان عمر داود مائة سنة وكان أربعين سنة خليفة، ﴿وَوَرِثَ سُلَيْمَانُ

دَاوُودَ وَقَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ عَلَّمْنَا مَنَظِقَ الطَّيْرِ وَأَوْتَيْنَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ إِنَّ هَذَا هُوَ الْفَضْلُ الْمُبِينُ﴾.¹⁸⁴⁸

1841 سورة البقرة، 247/2.

1842 ر: عد.

1843 ر: يطلب؛ س: لطلب.

1844 ح: ابن انشى؛ ر: ابن الميشي؛ س: ابن النشى.

1845 سورة البقرة، 251/2.

1846 سورة ص، 26/38.

1847 ح — النبي.

1848 سورة النمل، 16/27.

ولم يزل الملك بعد سليمان في ولده وأولادهم إلى الأعرج من ولد ولده، وكان عرج¹⁸⁴⁹ من عرق النساء. فطمعت الملوك في بيت المقدس لزمانته¹⁸⁵⁰ وضعفه. وأنه لم يكن نبيا. فسار إليه ملك الجزيرة، يقال له لَنْقَزُ،¹⁸⁵¹ وكان يعبد الزُّهْرَةَ وكان يُحْتَضِرُ نصر كاتبه يومئذ. فنَدَرَ¹⁸⁵² لَفَنَ بيت المقدس لِيَدُجْنَ [ح:16و] ابنه للزُّهْرَةِ. فأرسل الله تعالى إليه ربحا فأهلك جيشه فأفلت هو وكاتبه حتى ورد الحضير¹⁸⁵³ ميينه¹⁸⁵⁴ وهي دار ملكه. فقتله ابنه فغضب له يُحْتَضِرُ نَصْرَ فاغتره حتى قتله. وملك بعده، وكان ذلك أول ملك بخت نصر. وعن وهب قال: ملك الأرض¹⁸⁵⁵ مؤمنان وكافران. فأما المؤمنان: فسليمان بن داود عليهما السلام وذوالقرنين. وأما الكافران: فنمرود وبخت نصر. وسيملكها¹⁸⁵⁶ من هذه الأمة خامس. ثم غلب بخت نصر على الكل فقتل ملك بني إسرائيل وأذلهم. وفعل ما فعل بهم فكان ماكان في بني إسرائيل.

22. [شَعْيَا النبي عليه السلام]

ثم بعث الله¹⁸⁵⁷ تعالى شَعْيَا¹⁸⁵⁸ النبي عليه السلام. وهو الذي بشر¹⁸⁵⁹ بعيسى عليه السلام والنبي صلى الله عليه وسلم. ثم قتله¹⁸⁶⁰ بنو إسرائيل. ثم أحدثوا بعد ذلك أحداثا. ونبدوا كتاب الله فسلط الله عليهم عدوهم. ونزع منهم الملك والنبوة. فليسوا في أمم من الأمم إلا وعليهم ذلة وصغار إلى يوم القيامة.¹⁸⁶¹ ﴿وَضَرَبْتُ عَلَيْهِمُ الدَّلَّةَ وَالْمَسْكَنَةَ وَبَاؤُوا بِغَضَبٍ مِّنَ اللَّهِ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّنَ بِغَيْرِ الْحَقِّ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ﴾.¹⁸⁶²

23. [عيسى مسيح عليه السلام]

ثم أرسل الله تعالى المسيح عيسى¹⁸⁶³ النبي عليه السلام وأنزل عليه الإنجيل.

24. [إلياس النبي عليه السلام]

-
- 1849 أ ح: أعرج.
1850 أي ضعف بِكَتَرِ سُنٍّ أو مطاولة علة. المعجم الوسيط «زَمَنٌ».
1851 س: لنقرة.
1852 أ ح س: لأن.
1853 أ ح س: الحضير. | الحضير، بفتح الحاء والضاد، هي مدينة عراقية تقع على بعد 80 كم جنوب غرب موصل. يعتقد أن المدينة أسست في بداية القرن الثاني قبل الميلاد. تعتبر حاليا مركز قضاء الحضير في محافظة نينوى. انظر: من إنترنت marefa.org.
1854 أ ح س: مينية.
1855 أ ح + كله.
1856 أ ح: وستملكها.
1857 س: إليه.
1858 س ر: شعيبا.
1859 أ ح: يسير.
1860 جميع النسخ: قتلهم. والتصحيح من ابن قتيبة. المعارف، 50.
1861 انظر: المعارف لابن قتيبة، 50.
1862 سورة البقرة، 61/2.
1863 س — عيسى.

وذلك بعد إرسال إلياس النبي عليه السلام إلى أهل بعلبك، وبعثة¹⁸⁶⁴

25. [أليسع النبي عليه السلام]

وبعثة أليسع النبي عليه السلام، وهو¹⁸⁶⁵ كان تلميذ إلياس فدعا له فنبأه الله عز وجل،

26. [يونس بن مَتَّى عليه السلام]

وبعثة يونس بن مَتَّى عليه السلام إلى أهل نينوى،

27. [زكريا عليه السلام]

وزكريا النبي عليه السلام وهو أب

28. [يحيى عليه السلام]

يحيى النبي عليه السلام: ﴿وَقَفَّيْنَا عَلَى آثَارِهِم بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَآتَيْنَاهُ الْإِنْجِيلَ فِيهِ هُدًى وَنُورٌ وَمُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ. وَلَيَحْكُمَنَّ أَهْلُ الْإِنْجِيلِ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فِيهِ وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾.¹⁸⁶⁶

29. [محمد صلى الله عليه وسلم]

ثم بعث الله تعالى بعد ستمائة وعشرين سنة نبينا ورسولنا أفضل الكائنات وأشرف المخلوقات محمدا رسول الله عليه أفضل الصلوات وأكمل التحيات من الله عز وجل خالق المخلوقات عليه أنزل الكتاب والبيانات: ﴿هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظَاهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ﴾،¹⁸⁶⁷ ﴿وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيِّئًا عَلَيْهِ فَاحِشًا مِّمَّنْهُمْ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ لِيَبْلُوَكُمْ [ح:16ط] فِي مَا آتَاكُمْ فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ﴾.¹⁸⁶⁸

واسم أبيه عليه السلام عبد الله بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد مناف بن قصي بن كلاب بن مرة بن كعب بن لؤي. واسم أمه عليه السلام آمنة بنت وهب بن عبد مناف بن زهرة بن كلاب بن مرة القرشية الزهرية. ومات أبوه قبل ولادته بالآبق،¹⁸⁶⁹ وحمل إلى يثرب

1864 ح: وبعثة.

1865 س ر - وهو.

1866 سورة المائدة، 46/5-47.

1867 سورة الفتح، 28/48-29.

1868 سورة المائدة، 48/5.

1869 الأبق موضع بين مكة والمدينة. هامش نسخة أحمد الثالث 2949.

مع قافلة التجار. وماتت أمه في صغره وهما ماتا على الجاهلية والكفر وتربي صلى الله عليه وسلم في حجر جده عبد المطلب يتيما بعد إرضاعه حليلة بنت أبي ذؤيب عبد الله بن الحرث من بني سعد.¹⁸⁷⁰

وعن ابن عباس رضي الله عنهما قال: أول المرسلين آدم وآخرهم محمد صلوات الله عليهم. وكانت مائة ألف وأربعة وعشرين ألف نبي. الرسل منهم¹⁸⁷¹ ثلثمائة وخمسة عشر نبيا. خمسة عبرانيون: وهم آدم وإدريس وشيث¹⁸⁷² ونوح وإبراهيم.¹⁸⁷³ وخمسة من العرب هود وصالح وشعيب وإسماعيل ومحمد صلى الله عليهم. وأول أنبياء بني إسرائيل موسى وآخرهم عيسى. والكتب التي أنزلت على الأنبياء مائة وأربعة. منها على شيث خمسون صحيفة، وعلى إدريس ثلثون صحيفة، وعلى إبراهيم عشرون صحيفة، وعلى موسى التوراة، وعلى داود الزبور، وعلى عيسى الإنجيل، وعلى محمد صلى الله عليه وسلم الفرقان.¹⁸⁷⁴

وفي التاريخ الكامل التي ألفها ابن الأثير: عاش آدم ألف سنة. وأما في التوراة أنه ألف سنة إلا سبعين سنة، لعل أهل التوراة لم يعدوا من سنة ما وهبه لداود عليه السلام. وكان بين موت آدم والطوفان ألفا سنة ومائتا سنة واثنتان¹⁸⁷⁵ وأربعون سنة. وبين الطوفان وبين موت نوح ثلثمائة¹⁸⁷⁶ وخمسون سنة. وبين نوح وإبراهيم ألفا سنة ومائتا سنة وأربعون سنة. وبين إبراهيم وموسى سبعمائة عام. وبين موسى وداود خمسمائة عام وبين داود وعيسى ألف ومائتا عام وبين عيسى ومحمد صلوات الله عليه وعلى سائر الأنبياء والمرسلين ستمائة وعشرون سنة. وكان بين نوح وآدم عشرة آباء، وبين إبراهيم ونوح عشرة آباء.¹⁸⁷⁷

قال عكرمة كان بين آدم ونوح عشرة قرون كلهم على الإسلام، وقرأت في الإنجيل أن عدد القبائل من إبراهيم إلى داود أربعة عشر قرنا. نقله ابن [ح: 17] و[قتيبة في المعارف].¹⁸⁷⁸ قال الله تعالى: كان الناس أمة واحدة متفقين على الحق فيما بين آدم وإدريس.

وعن عطاء والحسن: ﴿كَانَ النَّاسُ﴾، بعد وفات آدم إلى بعث نوح، ﴿أُمَّةً وَاحِدَةً﴾ على ملة واحدة كانوا كفارا أمثال¹⁸⁷⁹ البهائم في فترة إدريس فبعث الله نوحا وإبراهيم وغيرهما فاختلفوا، ﴿فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بِهِنَ النَّاسِ

¹⁸⁷⁰ س ر - واسم أبيه عليه السلام عبد الله بن عبد المطلب بن ها شم بن عبد مناف بن قصي بن كلاب بن مرة بن كعب بن لؤي واسم أمه عليه السلام آمنة بنت وهب بن عبد مناف بن زهرة بن كلاب بن مرة القرشية الزهرية ومات أبوه قبل ولادته بالآبق وحمل إلى يثرب مع قافلة التجارة وماتت أمه في صغره وهما ماتا على الجاهلية والكفر وتربي صلى الله عليه وسلم في حجر جده عبد المطلب يتيما بعد إرضاعه حليلة بنت أبي ذؤيب عبد الله بن الحرث من بني سعد.

¹⁸⁷¹ أ ح: منهم الرسل.

¹⁸⁷² س ر: وشيث وإدريس.

¹⁸⁷³ أ - خمسة عبرانيون وهم آدم وإدريس وشيث ونوح وإبراهيم.

¹⁸⁷⁴ المعارف لابن قتيبة، ص 56.

¹⁸⁷⁵ س: واثنتان؛ ر - واثنتان.

¹⁸⁷⁶ أ + سنة.

¹⁸⁷⁷ الكامل في التاريخ لأبي الحسن عز الدين علي بن محمد بن محمد الشيباني الجزري، ابن الأثير، 47/1، تحقيق: عمر عبد السلام تدميري، دار الكتاب العربية، بيروت 1417/1997.

¹⁸⁷⁸ للمعارف لابن قتيبة، ص 56-57.

¹⁸⁷⁹ ر: مثال.

فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ¹⁸⁸⁰.

عن كعب: الذي علمته من عدد الأنبياء مائة وأربعة وعشرون ألفاً، والمرسل منهم ثلثمائة وثلاثة عشر والمذكور في القرآن ثمانية وعشرون باسم العلم: ﴿إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى آدَمَ وَنُوحًا﴾¹⁸⁸¹ ﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِبْرَاهِيمَ﴾¹⁸⁸² ﴿وَالِإِسْمَاعِيلَ﴾¹⁸⁸³ ﴿وَالِإِسْحَاقَ﴾¹⁸⁸⁴ ﴿وَالِإِسْحَاقَ﴾¹⁸⁸⁵ ﴿وَالِإِسْحَاقَ﴾¹⁸⁸⁶ ﴿وَالِإِسْحَاقَ﴾¹⁸⁸⁷ ﴿وَالِإِسْحَاقَ﴾¹⁸⁸⁸ ﴿وَالِإِسْحَاقَ﴾¹⁸⁸⁹.

ذكر أبو الليث في بستانه: اختلفوا في ذي القرنين ولقمان. قال عكرمة: كانا نبيين. وأكثر أهل العلم قالوا: إن لقمان كان حكيماً ولم يكن نبياً، وذا القرنين ملكاً صالحاً ولم يكن نبياً. وقد فضل الله تعالى نبينا محمداً صلى الله عليه وسلم بأن أعطاه مثل ما أعطى كل واحد من النبيين والمرسلين عليهم وأكمل الشرائع به وختم به وجعله خاتم النبيين. قال الله تعالى: ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَوْحَيْنَا إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَعِيسَى وَأَيُّوبَ وَيُونُسَ وَهَارُونَ وَسُلَيْمَانَ وَآتَيْنَا دَاوُودَ زَبُورًا. وَرُسُلًا قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَرُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا. رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ [ح: 17ط] لِقَاءَ يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ﴾¹⁸⁹⁰، فيقولوا لولا أرسلت إلينا رسولا فينبهنا ويعلمنا ما لم نكن نعلم.

وفيه دلالة على أن بعثة الأنبياء على الناس ضرورة لقصور الكل عن إدراك جزئيات المصالح والأكثر عن إدراك كلياتها، ﴿وَكَانَ اللَّهُ غَنِيًّا﴾، غالباً على أمره لا يغلب فيما يريد، ﴿حَكِيمًا﴾، فيما دبر من أمر النبوة وخص كل نبي بنوع من الوحي والإعجاز، ﴿لَكِنَّ اللَّهَ يَشْهَدُ

- 1880 سورة البقرة، 213/2.
1881 سورة آل عمران، 33/3.
1882 سورة مريم، 56/19.
1883 سورة الأعراف، 65/7.
1884 سورة الأعراف، 73/7.
1885 سورة الأنعام، 83/6.
1886 سورة الأنعام، 84-86/6.
1887 سورة الشعراء، 176-178/26.
1888 سورة ص، 48/38.
1889 سورة التوبة، 30/9.
1890 سورة النساء، 165-163/4.

بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ أُنْزِلَ بِعِلْمِهِ وَالْمَلَائِكَةُ يَشْهَدُونَ وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا¹⁸⁹¹، لما وقع الجواب لأهل الكتاب عن سؤالهم¹⁸⁹² رسول الله صلى الله عليه وسلم أن ينزل عليهم كتابا من السماء والاحتجاج عليهم بأنه ليس بدعا من الرسل وإنما شأنه في حقيقة الإرسال، وأصل الوحي كشأن سائر مشاهير الأنبياء الذين لا ريب لأحد في نبوتهم.

وتعدد الرسل والكتب واختلافها في كيفية النزول وتغايرها في بعض الشرائع والأحكام إنما هو لتفاوت طبقات الأمم في الأحوال التي عليها يدور ذلك التكليف ولاقتضاء أحوالهم المتخالفة واستعداداتهم المتغايرة من الشرائع والأحكام حسبما تقتضيه¹⁸⁹³ الحكمة التكوينية وتستدعيه¹⁸⁹⁴ الحكمة التشريعية، فسؤال تنزيل الكتاب جملة اقتراح فاسد، كأهم تعنتوا بما سبق من السؤال وقالوا ما نشهد لك بهذا فنزل: ﴿لَكِنَّ اللَّهَ يَشْهَدُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ﴾¹⁸⁹⁵ من القرآن المعجز الدال على نبوتك أنزله متليا¹⁸⁹⁶ بعلمه الخاص به وهو العلم بتأليفه على نظم معجز عنه كل بليغ أو بحال من يستعد للنبوة ويستأهل نزول الكتاب عليه أو بعلمه الذي يحتاج إليه الناس في معاشهم ومعادهم ويشهد¹⁸⁹⁷ الملائكة بنبوتك أيضا إذا تقرر هذا وتهدد ظهر أن الأنبياء والرسل كلهم كانوا يقرون الحنيفية وأن الفطرة هي الحنيفية وأن الطهارة فيها وأن الشهادة بالتوحيد مقصورة عليها وأن النجاة والخلاص متعلقة بها وأن الشرائع والأحكام مشاريع ومناهج عليها وأن الأنبياء والرسل عليهم السلام مبعوثون¹⁸⁹⁸ بتقريرها وتقديرها. وأن الفاتحة والخاتمة والمبدء والكمال منوطة بتخليصها وتحريرها: ذلك الدين القيم والصراط المستقيم والمنهج الواضح والمسلك اللائح.

وبالخصوص صاحب شريعتنا صلى الله عليه وسلم كان في تقريرها قد [ح:18و] بلغ النهاية القصوى وأصاب المرمى، قال الله تعالى: ﴿فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ﴾¹⁸⁹⁹.

قال الشيخ الإمام محيى بن علي الزندوسى في الباب الثامن¹⁹⁰⁰ والتسعين من روضته: إن الأمة اجتمعت على أن الأنبياء عليهم السلام أفضل الخليفة ونبينا محمد صلى الله عليه وسلم أفضلهم.

واتفقوا أن أفضل الخلق بعد الأنبياء صلوات الله عليهم أجمعين جبرائيل وإسرافيل وميكائيل وعزرائيل وحملة العرش والكروبيون والروحانيون ورضوان ومالك صلوات الله عليهم أجمعين، وأن الصحابة والتابعين والشهداء والصالحين أفضل من سائر الملائكة.

1891 نفس السورة، الآية 166.

1892 ر: على سؤالهم.

1893 أ ح: يقتضيه.

1894 أ ح: ويستدعيه.

1895 الآية السابقة.

1896 أ: ملتبسا؛ ح س: ملتبسا.

1897 أ: ويشهداها؛ س ر: ويشهدون.

1898 أ ح س: مبعوثه.

1899 سورة الروم، 30/30.

1900 ر: الثاني.

قال أبو حنيفة رحمه الله: سائر الناس من المسلمين أفضل من سائر الملائكة.¹⁹⁰¹ قال أبو يوسف ومحمد رحمهما الله تعالى: سائر الملائكة أفضل. له قوله تعالى: ﴿وَالْمَلَائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ بَابٍ. سَلَامٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ﴾،¹⁹⁰² أخير¹⁹⁰³ الله تعالى أن الملائكة زوّار أهل الجنة من المسلمين والمسلمات والمزور أفضل من الزوار فلذلك قال أبو حنيفة: إنهم أفضل من سائر الملائكة.

وقال أبو منصور البغدادي في كتاب *التواريخ*: قد اختلفوا في التفضيل بين الملائكة وبين الأنبياء والمؤمنين. قال جمهور أصحابنا بتفضيل كل واحد من الأنبياء على الملائكة، وأجازوا بأن يكون في المؤمنين من هو أفضل من الملائكة، ولم يسيروا إلى واحد منهم بهذا الحكم فيه بعينه، ولم يقل أحد من أهل الحديث بتفضيل الملائكة على الأنبياء إلا الحسين بن الفضل البلخي.¹⁹⁰⁴

واختلف المعتزلة في ذلك فمذهب جمهورهم أن الملائكة أفضل من الأنبياء على التفصيل. وهؤلاء يلزمهم تفضيل زبانية النار على الأنبياء واتباعهم، وزعم آخرون منهم أن الملائكة الذي ليس لهم معصية أفضل من الأنبياء. فأما من عصى منهم بأذى معصية كهاروت وماروت فإن الأنبياء أفضل منهم. وهذا أقوال¹⁹⁰⁵ أهل الأصم¹⁹⁰⁶ منهم. وزعمت الإمامية أن الأئمة أفضل من الملائكة، وزعمت الغلاة منهم أن فيهم من هو أفضل من الملائكة ويعنون أنفسهم.

وقد روى أصحابنا عن ابن عباس وأعلام الصحابة تفضيل قوم من [ح:18] المؤمنين على الملائكة ولا اعتبار بخلاف المعتزلة.

قال جار الله العلامة الزمخشري في *الكشاف* في قوله تعالى: ﴿قَالَ مَا نَهَاكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ إِلَّا أَنْ تَكُونَا مَلَكَتَيْنِ﴾،¹⁹⁰⁷ فيه دليل على أن الملكية¹⁹⁰⁸ بالمنظر الأعلى وأن البشرية تلمح مرتبتها كلا ولا، أي لحا كلا ملح إذا نظر¹⁹⁰⁹ كلا نظر.

قال صاحب *الكشاف*: إذا أرادوا تقليل مدة فعل أو ظهور شيء خفي قالوا: كان فعله كلا، وربما كرروا فقالوا كلا ولا. ولعمري إن الاستدلال بقول الملعون غير ناهض. كيف ومن له أدنى مسكة يستقل بدراية فساد مدّعاها؟ فلو سلم أن البشر جاز أن يصير ملكا إلا أن تسبب الأكل لذلك وهم معصومون عنه، غير معقول، وكذلك التسبب في نفسه. فإن آدم عليه السلام كان من أعرف الناس بالله تعالى وبصفاته وأنه فاعل مختار. كيف وقد رتب التدلية¹⁹¹⁰ بالأقسام على النصح لا على تصديق آدم عليه السلام؟

1901 أ ح س _ من سائر الملائكة.

1902 سورة الرعد، 24-23/13.

1903 أ ح + أن.

1904 أ ح: البجلي؛ ر: البجلي.

1905 ر: قول.

1906 أبو بكر الأصم من أئمة المعتزلة.

1907 سورة الأعراف، 20/7.

1908 أ س ر: أن الملائكة.

1909 س: ونظر؛ ر: أو نظرا.

1910 ر: الله إليه.

ومن العجب أن البيضاوي مع كونه من أشرف أهل السنة والجماعة فسر قوله تعالى: ﴿رَبِّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الرَّحْمَنُ لَا يَمْلِكُونَ مِنْهُ خِطَابًا. يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ﴾¹⁹¹¹ على قاعدة أهل الاعتزال وقال فيه: فإن هؤولاء الذين أفضل الخلائق وأقربهم من الله تعالى إذا لم يقدروا أن يتكلموا بما يكون صوابا كالشفاعة لمن ارتضى إلا بإذنه فكيف يملكه غيرهم؟ والمعنى أن لا يكتلمون،¹⁹¹² تفصيل بالأول، أى لا يملكون منه خطابا فلا يتكلموا¹⁹¹³ بالشفاعة إلا من أذن له الرحمن منهم بالشفاعة. كذا فسرہ النسفي في التيسير.

والتوجيه: بأن المراد بالأفضلية أكثرية المناسبة مع الله في قلة الوسائط، بدلالة عطف وأقربهم كما هو بحسب العادة فإن الأقربين من الملوك من خدمهم يكون تبسطهم أكثر من البعداء عنهم وإن كانت وظائف البعداء أكثر وعوائدهم أوفر توجيه بعيد، ونبينا صلى الله عليه وسلم مخصوص بالشفاعة العظمى في الموقف يوم الجزاء الأوفى.

وأصل الشفاعة ثابت بالنص والإجماع وليست حقيقة لطلب المنافع بل لإسقاط المضار وتفصيل رد تمسكات المعتزلة موضعه في المطولات وعليك بالمواقف¹⁹¹⁴ فإنها كفاية لك.

وفي جواهر الفتاوى تصنيف الصدر السعيد أبي المفاخر محمد بن عبد الرشيد [ح:19و] الكرمانى في الباب السادس من كتاب أصول الفقه قالوا: الحق عند الله واحد فإذا كان الحق واحدا يكون الباقي باطلا أم لا؟ قال فخر الدين محمد بن محمود في باب أصول الدين: كل ما كان على خلاف مذهب أهل السنة والجماعة فهو كفر وضلال. أما في باب الشرائع فأئمة المسلمين في طلب الاجتهاد كانوا مصيبين، أما الحق يكون عند الله واحدا لكن العباد مأمورون بالنظر في الدلائل مع أن الحق عند الله واحد.

قيل له: إذا كان عند الله واحدا وأبو حنيفة رحمه الله يقول في مسألة بالحل والشافعي بالحزمة كيف يكون؟

قال: الحق واحد والاجتهاد فيه مسوغ، فإن الاجتهاد طلب¹⁹¹⁵ الحق في الدلائل المحتملة بالنظر والاستدلال، وفي باب أصول الدين الدلائل قطعي فلا شبهة فيه فالحق فيه عند الله وعندنا واحد، وما ذا بعد الحق إلا الضلال.

أما قولنا: كل مجتهد مصيب في باب الشرائع، كما قال أبو حنيفة بالحل والشافعي بالحزمة أو على العكس. فالاجتهاد طلب الحق، وهما كانا في طلب الحق.

وفي جواهر الفتاوى: قيل هذا رجل أخذ مذهب أبي حنيفة واعتقد أن ما قاله الحق، والحق عند الله واحد. فكيف يعتقد فيما قاله الآخرون أنه لغو أو باطل أو خطأ، وهل¹⁹¹⁶ يجوز أن يقاتله كما يقاتل الملاحدة والكفرة؟

¹⁹¹¹ سورة النبأ، 37/78-38.

¹⁹¹² أ ح: أن لا يتكلموا.

¹⁹¹³ أ ح: أن لا يتكلمون.

¹⁹¹⁴ المواقف.

¹⁹¹⁵ أ ح: وطلب.

قال: اعلم أن الثابت بالرأي والاجتهاد ليس كالثابت بالكتاب والسنة المتواترة¹⁹¹⁷ فيوجب العلم والعمل. وما يثبت بالاجتهاد يثبت بدليل لا يخلو عن شبهة، ولهذا يوجب العمل دون العلم وما كان ثابتاً بهذا الطريق لا تجوز¹⁹¹⁸ المقاتلة فيه. إذ كل فريق في اجتهاده يتمسك¹⁹¹⁹ بأمر¹⁹²⁰ الشرع غير خارج عن أمره ولا راد له وقد اجتمعت الأمة أنه إنما¹⁹²¹ يقتل من أنكر التنزيل. ولا تجوز¹⁹²² المقاتلة مع من يقول بتأويل التنزيل وإذا لم تجز¹⁹²³ المقاتلة فيه¹⁹²⁴ لم يكفر صاحب المقالة الأولى¹⁹²⁵ لكن يعتقد أن ما قاله صاحب مذهبه هو الحق في الاجتهاد.

وإنما قاله الخصم بقوله: عن اجتهاده خطأ¹⁹²⁶ لم يكفره¹⁹²⁷ بذلك لأنه طالب للحق باجتهاده إلا أنه أخطأ في اجتهاده. ولهذا إذا أخطأ مجتهد في مسألة ثم أدى اجتهاده إلى خلاف ما رآه أولاً كان عليه أن يرجع إلى هذا القول الثاني.

قال محمد الشهرستاني: ¹⁹²⁸ الأصول معرفة الباري بوحديته وصفاته، ومعرفة الرسل بآياتهم وبيناتهم. [ح: 19 ظ] وبالجملة كل مسألة يتعين الحق فيها بين المتخاصمين¹⁹²⁹ فهي من الأصول. ومن المعلوم أن الدين إذا كان منقسماً إلى معرفة وطاعة؛ فالمعرفة أصل والطاعة فرع. فمن تكلم في المعرفة والتوحيد كان أصولياً، ومن تكلم في الطاعة والشرعية كان فروعياً، فالأصول هو موضوع علم الكلام والفروع هو موضوع علم الفقه.

وقال بعض العقلاء: كل ما هو معقول ويوصل إليه بالنظر والاستدلال فهو من الأصول، وكل ما هو مظنون ويتوصل إليه بالقياس والاجتهاد فهو من الفروع.

وفي الملل والنحل لمحمد الشهرستاني: الخارجون عن الملة الإسلامية والشرعية الحنيفية من يقول بشرعية وأحكام وحدود وأعلام، قد انقسموا إلى من: له كتاب محقق - مثل التوراة والإنجيل - وعن هذا يخاطبهم في التنزيل: يا أهل الكتاب، وإلى من: له شبه كتاب - مثل المحوس

1916 ر: وهو.
1917 أ ح: المتواتر؛ ر - المتواترة.
1918 أ ح: لا يجوز.
1919 ر: متمسك.
1920 ر: بأن.
1921 أ ح - إنما.
1922 أ ح: ولا يجوز.
1923 أ ح: لم تجز.
1924 ر - فيه.
1925 ر: الأخرى.
1926 ر: عن اجتهاد وخطأ.
1927 س ر: لم يكفر.
1928 ر + في.
1929 ر: المتحاجين.

والمناوية- فإن الصحف التي أنزلت على إبراهيم عليه السلام قد رفعت إلى السماء لأحداث أحدثها المجوس، ولهذا يجوز عقد العهد وأخذ الجزية منهم نحو اليهود والنصارى -إذ هم من أهل الكتاب- ولكن لا يجوز مناعتهم ولا أكل ذبائحهم، فإن الكتاب قد رفع عنهم.

قال فيه الفريقان المتقابلان قبل المبعث هم أهل الكتاب والأميون¹⁹³⁰ والأُمِّي من لا يعرف الكتابة،¹⁹³¹ فكانت اليهود والنصارى بالمدينة، والأميون بمكة،¹⁹³² وأهل الكتاب كانوا ينصرون دين القبائل ويذهبون مذهب بني إسماعيل. ولما انشعب النور الوارد من آدم عليه السلام إلى إبراهيم عليه السلام، ثم الصادر منه¹⁹³³ على شعبين شعب في بني إسرائيل وشعب في بني إسماعيل، وكان النور المنحدر منه إلى بني إسرائيل ظاهرا، والنور المنحدر إلى بني إسماعيل مخفيا، كان يستدل على النور الظاهر بظهور الأشخاص، وإظهار النبوة في شخص. ويستدل على النور المخفي بإبانة¹⁹³⁴ المناسك والعلامات وستر الحال في الأشخاص.

وقبله الفرقة الأولى بيت المقدس، وقبله الفرقة الثانية بيت الله الحرام. وشرعية الأولى ظواهر الأحكام، وشرعية الثانية رعاية المشاعر. وخصماء الفريق الأول الكافرون، مثل فرعون وهامان، وخصماء الفريق الثاني المشركون من عبدة الأصنام. وهاتان الأمتان، أعني اليهود والنصارى، من كبار أُمم [ح:20و] أهل الكتاب. والأمة اليهودية أكبر؛ لأن الشريعة كانت لموسى عليه السلام، وجميع بني إسرائيل كانوا متعبدين في ذلك، مكلفين بالالتزام أحكام التوراة.

والإنجيل النازل على المسيح عليه السلام لم يبين أحكاما ولا استنبط¹⁹³⁵ حلالا وحراما، ولكنه رموز وأمثال ومواعظ ومزاجر وما سواها من الشرائع والأحكام فمحالة على التوراة كما سنبين. فكانت اليهود لهذه القضية لم يتبعوا ليعسى عليه السلام، وادعوا أنه كان مأمورا بمتابعة موسى وموافقة التوراة، فغيروا وعدوا عليه تلك التغيرات، منها: تغيير السبت إلى الأحد، ومنها تغيير أكل الخنزير فكان حراما في التوراة، ومنها الختان والغسل وغير ذلك.

والمسلمون قد بينوا أن الأمتين قد بدّلوا وحرفوا وإلا فيعسى عليه السلام كان مقررا لما جاء به موسى عليه السلام وكلاهما مبشران بمقدم نبينا نبي الرحمة صلى الله عليه وسلم وقد أمرهم أئمتهم وأنبيأؤهم وكتائبهم بذلك. وإنما بنى أسلافهم الحصون والقلاع بقرب المدينة لنصرة رسول آخر الزمان، وأمرهم بمهاجرة أوطانهم من الشام إلى تلك البقاع حتى إذا ظهر وأعلن الحق¹⁹³⁶ بفاران، يعني جبال مكة، وهاجر إلى دار

1930 س ر: وألايقول.

1931 ر: الكتاب.

1932 أ ح: بالملكة.

1933 ر: ثم أيضا ذريته منه.

1934 أ ح ر: بآياته.

1935 جميع النسخ: ولا استنبطن، والتصحیح من نسخة مكتبة سليمان، نسخة فاضل أحمد باشا نومرو 1112، ورقة 14و.

1936 ر - الحق.

هجرته يثرب نصره وعاونوه وذلك قوله تعالى: ﴿وَكَاُنُوا مِنْ قَبْلِ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ فَلَعْنَهُ اللَّهُ عَلَى الْكَافِرِينَ بِئْسَمَا اسْتَفْتَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ﴾.¹⁹³⁷

وإنما الخلاف بين اليهود والنصارى ما كان يرتفع إلا بحكمه إذ: ﴿قَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارَى عَلَى شَيْءٍ وَقَالَتِ النَّصَارَى لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلَى شَيْءٍ وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ﴾،¹⁹³⁸ وكان النبي صلى الله عليه وسلم يقول: ﴿لَسْتُمْ عَلَى شَيْءٍ حَتَّى تُقِيمُوا التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ﴾،¹⁹³⁹ وما¹⁹⁴⁰ يمكن إقامتهما إلا بإقامة القرآن وتحكيم نبي الرحمة ورسول آخر الزمان فلما أبوا ذلك: ﴿ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذَّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَآؤُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ﴾،¹⁹⁴¹ قال الله تعالى: ﴿وَكُنَّا لَهُ فِي الْأَلْوَابِ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْعِظَةً وَتَفْصِيلًا﴾،¹⁹⁴² مما يحتاجون إليه من أمر الدين إشارة إلى تمام القسم العملي وتفصيلاً إشارة إلى تمام القسم¹⁹⁴³ العلمي، واليهود يدعي أن الشريعة لا تكون إلا واحدة وهي ابتدأت بموسى عليه السلام وتمت به. ولم يكن قبله شريعة إلا حدود عقلية [ح:20ظ] وأحكام مصلحية ولم يجوزوا النسخ أصلاً قالوا: ولا يكون بعده شريعة أخرى.¹⁹⁴⁴

ومن العجب أن في التوراة أن الأسباط من بني إسرائيل كانوا يرجعون القبائل من بني إسماعيل ويعلمون أن في ذلك الشعب علماً لدنياً لم يشتمل التوراة عليه. وورد في التواريخ أن أولاد إسماعيل كانوا يسمونهم آل الله وأهل الله وأولاد إسرائيل آل يعقوب آل موسى آل هارون وذلك كثير¹⁹⁴⁵ عظيم. وقد ورد في التوراة أن الله تعالى جاء من طور سيناء وظهر بساعير وعلن بفاران. وساعير جبال بيت المقدس الذي كان مظهر عيسى عليه السلام، وفاران جبال مكة التي كانت مظهر المصطفى عليه السلام. ولما كانت الأسرار الإلهية والأنوار الربانية في الوحي والتنزيل والمناجات¹⁹⁴⁶ والتأويل على ثلاث مراتب؛ مبدأً ووسطاً وكمالاً، والحيء أشبه بالمبدأ والظهور بالوسط والإعلان بالكمال. عبر في التوراة¹⁹⁴⁷ عن طلوع صبح الشريعة والتنزيل بالحيء على طور سينا ومن طلوع الشمس بالظهور على ساعير والبلوغ إلى درجة الكمال بالاستواء والإعلان على فاران. وفي هذه الكلمة إثبات نبوة المسيح عليه السلام وصاحب شريعتنا المصطفى عليه السلام.

1937 سورة البقرة، 88/2-89.

1938 سورة البقرة، 113/2.

1939 سورة المائدة، 68/5.

1940 س ر + كان.

1941 سورة البقرة، 61/2.

1942 سورة الأعراف، 145/7.

1943 أ ح - العملي وتفصيلاً إشارة إلى تمام القسم.

1944 الملل والنحل للشهرستاني، 17-13/2، تحقيق: عبد العزيز محمد الوكيل، 1-3 مجلد، مؤسسة الحلبي وشركاه للنشر والتوزيع، القاهرة 1968/1387.

1945 س ر: كثير.

1946 ر: والمناجاة.

1947 س ر: التوراة.

وقد قال المسيح في الإنجيل: ما جئت لإبطال التوراة بل جئت لأكملها.¹⁹⁴⁸ قال صاحب التوراة: أن النفس بالنفس والعين بالعين والأنف بالأنف والأذن بالأذن والسن بالسن والجروح قصاص.¹⁹⁴⁹ ونقول: ¹⁹⁵⁰ إذا لطمك ¹⁹⁵¹ أخوك على خدك الأيمن فضع له خدك ¹⁹⁵² الأيسر. والشرعية الأخيرة وردت بالأمرين: إما القصاص ففي قوله تعالى: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ﴾،¹⁹⁵³ وإما العفو ففي قوله تعالى: ﴿وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى﴾.¹⁹⁵⁴

ففي التوراة أحكام السياسة العامة الظاهرة، وفي الإنجيل أحكام السياسة الباطنة، وفي القرآن أحكام السياستين جميعاً: ﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ﴾،¹⁹⁵⁵ إشارة إلى تحقيق السياسة الظاهرة: ﴿خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ﴾،¹⁹⁵⁶ إشارة إلى تحقيق السياسة الباطنة. والنسخ في الحقيقة ليس بإبطال بل هو تكميل وأحكام الكتب السالفة وشرائعها باقية بالكلية وحقه ثابتة إلى ورود كتاب آخر ناسخ له وأن ما لم ينسخ منها إلى الآن من الشرائع والأحكام ثابتة [ح:21و] من حيث أنها من أحكام هذا الكتاب المصون عن النسخ إلى يوم القيامة. وهذا مسألة شرائع من قبلنا ثابتة ما لم ينسخ.

واعلم أن القرآن: هو المُنَزَّلُ على صاحب شريعتنا رسول الله صلى الله عليه وسلم المكتوب في المصاحف المنقول عنه نقلاً متواتراً بلا شبهة وهو النظم والمعنى جميعاً، في قول عامة العلماء. وهو الصحيح من قول أبي حنيفة عندنا إلا أنه لم يجعل النظم ركناً لازماً في حق جواز الصلاة خاصة على ما يعرف في موضعه أي في المبسوط. هذا ما ذكره فخر الإسلام البزدوي في أصوله وفي شرحه كشف الأسرار قوله خاصة تأكيد الصلاة حتى لا يجوز الكتابة بالفارسية ولا يجوز الإصرار على القراءة بالفارسية حتى لو فعل كذا يلام ويعزَّر.

وقال ¹⁹⁵⁷ المولى على بن محمد الشاهوردي ¹⁹⁵⁸ الشهير بالمولى مصنفك في حاشية ديباجة الكشف: إن القرآن عند أبي حنيفة رحمه الله هو النظم والمعنى جميعاً إلا أن النظم ركن يحتل السقوط دون المعاني كالإقرار باللسان والتصديق بالجنان بل الصحيح من مذهبه على ما تقرر في موضعه أن الكلام فيما جرى على لسانه من غير تعمد. أما من تعمد فهو مجنون أو زنديق والمجنون يداوى والزنديق يقتل. وكيف لا؟ ولو كان كذلك لزم أن يكون كل كتاب في بيان معاني القرآن كالأشعار والأبيات والتركيات والهنديات وغيرها قرآناً. وهذا الأمر لا يقبله شرع ولا عقل صرح بذلك الإمام أبو بكر محمد بن الفضل وهو من أكابر الحنفية.

1948 أ ح: لإكمالها.
1949 ﴿أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ﴾ (سورة المائدة، 45/5).
1950 س ر: ونقول.
1951 لَطَمَ يَلْطِمُ لَطْمًا، لَطَمَ الْوَلَدُ: إِذَا ضَرَبَهُ عَلَى خَدِّهِ بِيَاطِنِ كَفِّهِ.
1952 أ ح: خد.
1953 سورة البقرة، 178/2.
1954 سورة البقرة، 237/2.
1955 سورة البقرة، 179/2.
1956 سورة الأعراف، 199/7.
1957 س ر: قال.
1958 ح: الشاهوردي.

وفي الفتاوى الظهيرية في فصل قراءة القرآن في الصلاة قال القاضي الإمام البردعي: إنما جوز أبو حنيفة رحمه الله القراءة بالفارسية

لاغيرها من الألسنة لقرب الفارسية من العرب على ما جاء في الحديث: «لسان أهل الجنة العربية والفارسية».¹⁹⁵⁹

ولقد سبق زمام الكلام في بيدا هذا المقام بعد تحرير البرهان وتقرير الأركان¹⁹⁶⁰ وتهديب¹⁹⁶¹ العنوان إلى تهديب¹⁹⁶² باب

السلطان، وما نجري إن شاء الله عنان القلم في موقف هذا الجنب المعظم إلا إلى ما يطلق له الشرع ويجيزه علماء الفرع.

والله تعالى موفق للصواب، ومعين على اكتساب الجزيل من الثواب.

سلطان كتاب¹⁹⁶³ أعلام الأخيار¹⁹⁶⁴

لا خفاء على من مارس شيئاً من العلم [ح:21ظ] أو خصَّ بأدنى لمحة من فهم¹⁹⁶⁵ أن تعظيم الله تعالى قدر نبينا صلى الله

عليه وسلم وخصوصه إياه بفضائل ومحاسن ومناقب مما لا تضبطه الأفهام وتنويه¹⁹⁶⁶ من عظيم قدره مما تكلف عنه الألسنة والأقلام، منها ما

صرح به تعالى في¹⁹⁶⁷ كتابه وتبته به¹⁹⁶⁸ على جليل نصابه وأثنى به عليه من أخلاقه وآدابه وألطف به في خطابه في محل عتابه وخاطب

بجميع¹⁹⁶⁹ الأنبياء عليهم السلام بأسمائهم وبه بغير أسمائهم وأقسم به بعيشه وحياته وبقائه وصلى عليه وأمر العباد على التزامه ورمز عليه

بالإيماء والكنایات الدالة على تعظيمه وإكرامه قال تعالى: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ﴾،¹⁹⁷⁰ ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا

وَنَذِيرًا﴾،¹⁹⁷¹ ﴿لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ﴾،¹⁹⁷² ﴿مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ﴾،¹⁹⁷³ ﴿اللَّهُ نُورٌ

السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ﴾.¹⁹⁷⁴ وعن كعب وابن جبير: المراد بالنور الثاني هنا¹⁹⁷⁵ محمد صلى الله عليه وسلم: ﴿قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ

¹⁹⁵⁹ الأسرار المرفوعة في الأخبار الموضوعة لنور الدين علي بن محمد بن السلطان ملا علي الفاري، 273، تحقيق: محمد بن لطفي الصباغ، المكتبة الإسلامية بيروت - لبنان 1986.

¹⁹⁶⁰ س ر - وتقرير الأركان.

¹⁹⁶¹ أ ح: وتهديب.

¹⁹⁶² س: وتهديب.

¹⁹⁶³ أ: الكتاب.

¹⁹⁶⁴ أ - أعلام الأخيار.

¹⁹⁶⁵ ر: الفهم.

¹⁹⁶⁶ س: وتفويجه. التنويه التوصيف. هامش ح.

¹⁹⁶⁷ أ - في.

¹⁹⁶⁸ س: عليه.

¹⁹⁶⁹ ر: لجميع.

¹⁹⁷⁰ سورة الأنبياء، 107/21.

¹⁹⁷¹ سورة الأحزاب، 45/33.

¹⁹⁷² سورة آل عمران، 164/3.

¹⁹⁷³ سورة النساء، 80/4.

¹⁹⁷⁴ سورة النور، 35/24.

¹⁹⁷⁵ ر - هنا.

وَكِتَابٌ مُبِينٌ¹⁹⁷⁶ ﴿يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ﴾¹⁹⁷⁷ ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ﴾¹⁹⁷⁸ ﴿يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَأَنْذِرْ﴾¹⁹⁷⁹ ﴿عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذْنَتْ هُمْ﴾¹⁹⁸⁰ ﴿لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾¹⁹⁸¹ ﴿إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾¹⁹⁸² ﴿لَا أَقْسِمُ بِهَذَا الْبَلَدِ وَأَنْتَ حِلٌّ بِهَذَا الْبَلَدِ﴾¹⁹⁸³ ﴿فَأَوْخَىٰ إِلَىٰ عِبْدِهِ مَا أَوْخَىٰ﴾¹⁹⁸⁴.

قال القاضي عياض في الشفا قوله تعالى: ﴿وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَىٰ﴾¹⁹⁸⁵ اختلف المفسرون في ﴿وَالنَّجْمِ﴾ بأقوال معروفة، منها: النجم على ظاهره، ومنها: القرآن. وعن جعفر بن محمد أنه محمد صلى الله عليه وسلم، وقال: هو قلب محمد. وقد قيل في قوله تعالى: ﴿وَالسَّمَاءِ وَالطَّارِقِ. وَمَا أَدْرَاكَ مَا الطَّارِقُ. النَّجْمُ الثَّاقِبُ﴾¹⁹⁸⁶ أن النجم هنا محمد صلى الله عليه وسلم، حكاه السلمي.

تضمنت هذه الآيات إلى قوله تعالى: ﴿لَقَدْ رَأَىٰ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَىٰ﴾¹⁹⁸⁷ من فضل الرسول وشرفه صلى الله عليه وسلم ما يقف دونه العد والإحصاء، وأقسم جل اسمه على هداية المصطفى صلى الله عليه وسلم وتنزيهه عن الهوى وصدقه فيما تلى وأنه وحي يوحى أوصله إليه عن الله جبرائيل وهو الشديد القوي.

ثم أخبر تعالى عن فضيلته بقصة الإسراء وانتهائه إلى سدره المنتهى وتصديق بصره فيما رأى وأنه رأى من آيات ربه الكبرى وقد نبه على مثل هذا في أول سورة الإسراء. ولما كان ما كاشفه صلى الله عليه وسلم من ذلك الجبروت وشاهده من عجائب الملكوت لا تحيط به العبارات ولا يستقل بحمل سماع أدناه العقول رَمَزَ تعالى بالإيماء والكناية الدالة على التعظيم فقال: ﴿فَأَوْخَىٰ إِلَىٰ عِبْدِهِ مَا أَوْخَىٰ﴾¹⁹⁸⁸ وهذا النوع من الكلام يسميه¹⁹⁸⁹ أهل النقد والبلاغة بالوحي والإشارة وهو عندهم أبلغ أبواب¹⁹⁹⁰ الإنجاز. وقال¹⁹⁹¹ تعالى: ﴿لَقَدْ رَأَىٰ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَىٰ﴾¹⁹⁹² انحسرت الأفهام عن تفصيل ما أوحى وتآهت الأحلام في تعيين تلك الآيات الكبرى.

- 1976 سورة المائدة، 15/5.
1977 سورة المائدة، 67/5.
1978 سورة التوبة، 73/9.
1979 سورة المدثر، 2-1/74.
1980 سورة التوبة، 43/9.
1981 سورة الحجر، 72/15.
1982 سورة الأحزاب، 56/33.
1983 سورة البلد، 2-1/90.
1984 سورة النجم، 10/53.
1985 سورة النجم، 1/53.
1986 سورة الطارق، 3-1/86.
1987 سورة النجم، 18/53.
1988 سورة النجم، 10/53.
1989 س: تسميه.
1990 س - أبواب.
1991 أ - وقال.
1992 سورة النجم، 18/53.

ومنها ما أبرزه الله تعالى للعيان من خلقه على أتم وجوه الكمال والجلال وتخصيصه بالمحاسن الجميلة والأخلاق الحميدة والمذاهب السديدة والفضائل العديدة، وتأييده بالمعجزات الباهرة والبراهين الواضحة والكرامات البينة التي شاهدها من عاصره ورعاها من أدركه وعلمها علم يقين من جاء بعده حتى انتهى علم حقيقة¹⁹⁹³ ذلك إلينا وفاضت أنواره علينا صلى الله عليه وسلم تسليما كثيرا.

وبالجملة أن نبينا محمدا صلى الله عليه وسلم أفضل الخلق بعثه الله تعالى رحمة للعالمين، وأتمته خير الأمم وأصحابه أفضل الناس بعد الأنبياء.

شعر:

لم يَخْلُقِ الرحمن مثل محمد أبدا وعلمي أنه لم يَخْلُقِ¹⁹⁹⁴

بلغ ما أنزل إليه وجاهد في الله¹⁹⁹⁵ حق الجهاد،¹⁹⁹⁶ وقام بأمر الدين وأقام الحدود وشرع بيان الحكم، وعلم الشرع وعين وأحكم، وقضى وحكم وأمضى وألزم.

ثم إن الرسول صلى الله عليه وسلم أمر الأمراء والولاة واستعمل العمال ووجه القضاة. فمن جملة من أمره على السرايا واستعمله عم الرسول صلى الله عليه وسلم حمزة بن عبد المطلب وهو أول وال¹⁹⁹⁷ ولأه الرسول صلى الله عليه وسلم أمره بعد نزول قوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ﴾،¹⁹⁹⁸ وقوله تعالى: ﴿فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ﴾،¹⁹⁹⁹ على سرية وأرسله على قافلة الشام.

ثم غيصة بن الحارث، أمره الرسول صلى الله عليه وسلم على سرية بعد حمزة على هذه القافلة حين سمع أن أبا جهل كان رئيس هذه القافلة، ثم سعد بن أبي²⁰⁰⁰ وقاص، ثم عبد الله بن جحش أرسله إلى بطن النحل، ثم غيرهم من المهاجرين والأنصار.

ومن جملة من²⁰⁰¹ استعمله واستخلفه سعد بن عبادة رضي الله عنه. استخلفه [ح:22ظ] صلى الله عليه وسلم في غزوة الوادي²⁰⁰² على المدينة، ومحمد بن مسلمة استخلفه النبي صلى الله عليه وسلم في غزوة الكُدْر²⁰⁰³ على المدينة. وعتاب بن أسيد رضي الله

1993 أ - علم حقيقة.

1994 مجلة الرسالة، أحمد حسن الزيات باشا، ج-30، ص-162، دار الرسالة، مصر 1936.

1995 س - في الله.

1996 ر: جهاده.

1997 ر - وال.

1998 سورة التوبة، 73/9.

1999 سورة التوبة، 5/9.

2000 أ ح ر - أبي.

2001 ا ر: ما.

2002 س: الواد.

2003 وقعت غزوة الكُدْر في شهر شوال من السنة الثانية للهجرة. وكان قد بلغ النبي صلى الله عليه وسلم خير اجتماع بني سليم على ماء لهم يقال له الكُدْر، فسار الرسول إلى الكدر فلم يلق كيدا، وكان لواؤه مع علي بن أبي طالب، واستخلف على المدينة ابن أم مكتوم. انظر: سيرة ابن إسحاق،

عنه استعمله حين خرج رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى حُتَيْنَ على مكة ولم يزل عليها حتى قُبِضَ النبي صلى الله عليه وسلم. ثم أبقاها أبوبكر ولم يزل إلى أن مات ومات هو وأبو بكر رضي الله عنهما في وقت واحد.

ومن جملة من²⁰⁰⁴ ولَّاه النبي صلى الله عليه وسلم علي بن أبي طالب رضي الله عنه وَجَّه به صلى الله عليه وسلم قضاء اليمن في حياته، وقال فيه: «أفضاكم علي».²⁰⁰⁵ ذكره أبو القاسم علي السمناني في باب من²⁰⁰⁶ ولَّى القضاء من كتاب روضة القضاء.

وَوَجَّه رسول الله صلى الله عليه وسلم أبا موسى الأشعري إلى عَدَنَ وزبيد واستغفر له. ذكره الذهبي في طبقات القراء.²⁰⁰⁷ وذكر ابن خلكان في ترجمة يحيى بن أُنْثُم أنه لما وُلِّي قضاء البصرة كانت²⁰⁰⁸ سنة نحو²⁰⁰⁹ عشرين سنة فاستصغره أهل البصرة، وقالوا: كم سن القاضي؟ فعلم أنهم استصغروه، فقال: أنا أكبر من عَتَّاب بن أَسِيد رضي الله عنه الذي به وجهه النبي صلى الله عليه وسلم قاضيا إلى اليمن ومن كَعْب بن سَوْر الذي وَجَّه به النبي صلى الله عليه وسلم قاضيا إلى البصرة ومن مُعَاذ بن جَبَل الذي وجه به النبي صلى الله عليه وسلم قاضيا على مكة يوم الفتح.²⁰¹⁰

وفي كتاب أدب القضاء للخصاف ذكر عن الزُّهْرِيِّ أنه قال رَزَقَ رسول الله صلى الله عليه وسلم عَتَّاب بن أَسِيد حين استعمله على مكة أربعين أَوْفِيَّةً في السنة.²⁰¹¹ قال إسحاق: لا أدري، أكانت²⁰¹² ذهباً أو فضة؟ فإن كان ذهباً فمال عظيم لان الأَوْفِيَّةَ أربعون مثقالاً فأربعون مرة²⁰¹³ أربعون يكون مالا عظيماً. وإنما رَزَقَهُ لأنه ولَّاه على مكة واستقضاه بما فكان قاضيا وواليا. قال صدر الشهيد في شرحه في الحديث: دليل على أنه ينبغي أن يُرَزَّقَ القاضي من بيت المال ما يكفيه وأهله ومن عونه وبين²⁰¹⁴ من يكون من أعوانه. وتكلموا أن رسول الله صلى الله عليه وسلم: من أي مال رزقه ولم يكن يومئذ الدواوين ولا²⁰¹⁵ بيت المال، فإن الدواوين وبيت المال إنما ظهر في زمن عمر رضي الله عنه؟

قيل: إنما رزقه من الفيء مما أفاء الله تعالى، وقيل: إنما رزقه من المال الذي أخذه من نصارى بني جَزْآن أو من الجزية التي أخذها من

مجوس هجر²⁰¹⁶ ويهود هَوَازِنَ.²⁰¹⁷ فإن القاضي يُرَزَّق له من الجزية²⁰¹⁸ أو الأخرجة.

-
- 2004 أ ح ر: ما.
2005 سنن ابن ماجة، المقدمة 154؛ والمبسوط للسرخسي، 143/29.
2006 أ س - من.
2007 معرفة القراء الكبار على الطبقات والأعصار للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي، تحقيق: د. طيار آلي قولاج، 122/1.
2008 ر: كان.
2009 ر - نحو.
2010 وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان لأبي العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن أبي بكر بن خلكان، تحقيق: د. إحسان عباس، 149/6.
2011 كتاب شرح أدب القاضي للخصاف للإمام برهان الأئمة حسام الدين عمر بن عبد العزيز بن مازة البخاري المعروف بالصدر الشهيد، تحقيق: محي هلال السرحان، 14/2، مطبعة الإرشاد بغداد.
2012 أ س - أكانت.
2013 أ ح: يرد.
2014 أ ر - بين.
2015 أ س - لا.

واعلم أن القضاء رتبة [ح:23و] شريفة،²⁰¹⁹ ومنزلة رفيعة،²⁰²⁰ لا رتبة أُؤفَى منها ولا منزلة فوقها. ولقد كان ينال²⁰²¹ من قام بأمرها²⁰²² عند الله تعالى أجرا جزيلا، وعند العباد ذكرا جميلا إذا استجمع شرائطها وارتفع موانعها بعد ما حسنت سيرته وصفت سيرته، لأنها هي التي تولّاها الله تعالى بنفسه وبعث بها رسله وشدّد عليهم الأمر بها وبالعالم في الموعظة. فمن ذلك قوله تعالى: ﴿يَا دَاوُودُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ﴾،²⁰²³ ثم تولّاها²⁰²⁴ نبينا صلى الله عليه وسلم ثم كل إمام وخليفة بعد النبي صلى الله عليه وسلم من الخلفاء الراشدين كان يقضي بين المسلمين، ثم وجوه الصحابة وأعلام التابعين والأخيار من²⁰²⁵ السلف الصالحين والأئمة المجتهدين والفقهاء المتقدمين والعلماء المتأخرين والفضلاء العالمين المُتَوَرِّعين، ثم وثم الأئمة فالأئمة أمثال أبقاهم الله إلى يوم الدين.

ذكر الصدر الشهيد في شرح الخصاف: روي أن داود عليه السلام لما أمر بقصْل القضاء نزلت السلسلة من السماء؛ فإذا تقدم إليه الخصمان فالْمُحَقِّقُ منهما نزلت السلسلة له فناها، وللمبطل²⁰²⁶ منهما²⁰²⁷ تَقَلَّصَتْ²⁰²⁸ السلسلة فما نالها، فكان²⁰²⁹ يفصل به. فرفعت السلسلة وكان سبب الرفع أنه احتال بعض الناس؛ وذلك²⁰³⁰ أن رجلا أودع رجلا دنائير ثم جحد المودع له الدنانير وكان شيخا معه عصا فاختصما إلى داود عليه السلام فاحتال المودع ونَقَر²⁰³¹ عصاه وجعل الدنانير في العصا. فلما اختصما وقام المدعي إلى السلسلة فناها ثم قام المدعى عليه فقال للمدعي: خذ عصاي حتى أنال السلسلة. فأخذه فكان محقا في الإنكار بعد ذلك فناها فتحير داود عليه السلام فنزل جبرائيل عليه السلام وأخبره بالقضية فرفعت السلسلة. فقطع داود عليه السلام عن القضاء، يعني عجز، فأمره الله تعالى ببينة المُدَّعِي وبمين المُدَّعَى عليه وأمره أن يحلفهم باسمه تعالى. انتهى.

²⁰¹⁶ موقع حجر وقراها البحرين القديم. موقع موسوعة الساحل الشرقي. انظر: شرح العناية على الهداية بحامش شرح فتح القدير للإمام أكمل الدين محمد بن محمود البابتي، 501/8.

²⁰¹⁷ س: هرفان.

²⁰¹⁸ أ ح س: من الجزية. الجزية جمع جزية.

²⁰¹⁹ س: لطيفة.

²⁰²⁰ أ ح: لطيفة؛ س: شريفة.

²⁰²¹ ر: يقال.

²⁰²² ر + له.

²⁰²³ سورة ص، 26/38.

²⁰²⁴ أ: تولاه.

²⁰²⁵ ر س - الأخيار من.

²⁰²⁶ س: والمبطل.

²⁰²⁷ ر: منهم.

²⁰²⁸ أى المجذبت.

²⁰²⁹ ر: وكان.

²⁰³⁰ س: وذاك.

²⁰³¹ أى خَفَر.

وهذا حكم الله تعالى ثابت إلى يوم القيامة لم يرد حكم آخر ناسخ له، وصاحب شريعتنا صلى الله عليه وسلم أبقى هذا الحكم بقوله المشهور البالغ حَدَّ التَّوَاتُرِ: «البينة للمُدَّعِي واليمين على من أنكر».²⁰³² وروى ابن عباس وعبد الله بن عمرو بن العاص رضي الله عنهما أن النبي صلى الله عليه وسلم طلب البينة من المدعي فلم يجد فقضى [ح:23ظ] باليمين على المدعي عليه في الحادثة المعروفة²⁰³³ التي اختصم فيها الحضرمي والكِنْدِي.

ذكر الخصاص عن كُزْدُوسِ التَّغْلَبِيِّ عن أَشْعَثِ بْنِ قَيْسٍ، قال: اختصم رجل من خَضْرُمُوتَ ورجل من كِنْدَه إلى النبي صلى الله عليه وسلم. فقال الحضرمي: يا رسول الله! أرضي في يد هذا اغتصبها أبوه. فقال الكندي: أرضي في يدي ورثتها من أبي. فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «أ لك بينة يا أبا حضرموت؟» قال: لا، يا رسول الله، ولكن خذ لي يمينه ما يعلم أنها اغتصبها أبوه. فَتَهَيَّأَ الكِنْدِي ليحلف، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «من اقتطع مالا بيمينه لقي الله تعالى أجذم»، فلما سمع الكندي كفَّ عن اليمين وأعطاه الأرض.²⁰³⁴

في الحديث دليل على أن القاضي إذا حلف إنسانا ينبغي أن يذكر الوعيد لكي يمتنع عن اليمين وتكلموا في قوله صلى الله عليه وسلم: «أجذم»، قال بعضهم: مقطوع اليدين، لأن الأجدم مقطوع اليد، وقال بعضهم: مقطوع الحجة. قال الصدر الشهيد: وهذا أصح، يعني لا حجة له عند الله تعالى في الإقدام على اليمين الكاذبة. وهذا كما روي عن النبي صلى الله عليه وسلم: «من تعلم القرآن ثم نسيه لقي الله تعالى وهو أجذم».²⁰³⁵ قيل: مقطوع اليد، والأصح مقطوع الحجة، يعني لا حجة له عند الله تعالى في تعلم القرآن ثم ترك القراءة حتى نسيه.

وذكر فيه عن طلحة بن عبد الله بن عوف قال: أمر النبي صلى الله عليه وسلم مناديا ينادي حتى بلغ التَّيَّةَ: «لا تجوز شهادة خصم ولا ظنين، وأن اليمين على المُدَّعَى عليه»²⁰³⁶ والثنية اسم موضع بعيد من أبنية المدينة،²⁰³⁷ فرفع المُنَادِي صوته حتى بلغ هذا الموضع؛ والظنين المُتَّهَمُ في القربة كما في الوالدين والمولودين.

واختلف العلماء في أن النبي صلى الله عليه وسلم فيما لم يوح إليه: هل كان يجتهد ويفصل الحكم؟ منهم²⁰³⁸ من قال: لا، بل ينتظر الحكم. ومنهم من قال: يرجع فيه إلى شريعة من قبله، لأن شريعة من قبله شريعة لنا ما لم نعرف²⁰³⁹ نسخته. ومنهم من قال: كان لا

²⁰³² السنن الكبرى للإمام أبي بكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي، تحقيق: محمد عبد القادر عطا، 427/10؛ والمصنف للحافظ الكبير أبي بكر عبد الرزاق بن همام الصنعائي، تحقيق: حبيب الرحمن الأعظمي، 272/8.

²⁰³³ ر: المؤدية.

²⁰³⁴ السنن الكبرى للإمام أبي عبد الرحمن أحمد بن شعيب النسائي، تحقيق: حسن عبد المنعم شلبي، 431/5، مؤسسة الرسالة 2001/1421.

²⁰³⁵ مسند أحمد، 328/5.

²⁰³⁶ مصنف ابن أبي شيبة للحافظ عبد الله بن محمد بن أبي شيبة إبراهيم بن عثمان ابن أبي بكر بن أبي شيبة الكوفي العباسي، تحقيق: كمال يوسف الحوت، 339/4، مكتبة الرشد، الرياض، الطبعة الأولى 1409.

²⁰³⁷ أ - المدينة.

²⁰³⁸ ر: ومنهم.

²⁰³⁹ س: لم يعرف.

يعمل²⁰⁴⁰ بالاجتهاد إلى أن ينقطع طمعه من الوحي فإذا انقطع حينئذ يجتهد وإذا اجتهد كان شريعة لنا فإذا نزل عليه الوحي بخلافه يصير ناسخاً له. ونسخ السنة بالكتاب جائز عندنا ولا ينقض ما أمضى بالاجتهاد ويستأنف القضاء في المستقبل.

قال أبو القاسم علي السمناني في روضة القضاء في باب ذكر المدعي: أعلم أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «البيئة للمدعي واليمين على المدعى عليه»²⁰⁴¹، وهذا كلام يجب أن يعرف من المدعي ليعمل²⁰⁴² ببيئته والمدعى عليه [ح: 24و] ليعمل²⁰⁴³ على يمينه، والذي قال شيخنا قاضي القضاة أبو عبد الله الدامغاني في شرح كتاب الدعوى من مختصر الحاكم مما علته²⁰⁴⁴ عنه ودرسنه عليه فذكر الدعوى وذكر بعدها المدعي. وهذا صحيح لأن المدعي من له دعوى، فقال: الدعوى عبارة عن قول يقصد بها إثبات شيء عارية عن برهان²⁰⁴⁵ ومتى كان معها حجة أو برهان لم يكن²⁰⁴⁶ دعوى. ولهذا لا يقال للنبي صلى الله عليه وسلم إنه مدعي بعد قيام المعجزة²⁰⁴⁷ على ما قال، ولا لمن استدل بدليل على قوله إنه مدعي ويقال لمن ليس له حجة مدعي هذا حده في اللغة. واختلف أصحابنا فيه هل يغير بالشرع أم لا؟ فكان أبو سعيد البردعي يقول: هو على ما كان لم يتغير، وقال: هل يغير وينقل إلى شيء دون شيء، وقد كانت في شرع من تقدم أيضاً؟ كذلك روي عن قتادة في قوله تعالى: ﴿وَأَتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَصَّلَ الْخِطَابَ﴾²⁰⁴⁸ قال: البيئة على المدعي واليمين على من أنكر. وقال الحسن البصري: فصل الخطاب العلم بالقضاء، وقال شريح القاضي: فصل الخطاب الشهود والأيمان.²⁰⁴⁹

واعلم أن اسم القاضي واسم الحاكم اسمان يشتركان²⁰⁵⁰ في المدح ويساويان في الشرف والفضل أضافهما الله تعالى إلى نفسه؛ فإن القضاء فعل اشتق منه لفاعله اسم وكذلك الحكم. وقد أضاف الله تعالى القضاء إليه فقال: ﴿وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ﴾²⁰⁵²، ﴿وَاللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ﴾²⁰⁵³ وكذا²⁰⁵⁴ أضاف الحكم فقال: ﴿وَاللَّهُ يَحْكُمُ لَا مُعَقَّبَ لِحُكْمِهِ﴾²⁰⁵⁶ وأمر نبيه صلى الله عليه وسلم بالحكم وحث عليه: ﴿وَأَنِ احْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَاحْذَرْهُمْ أَنْ يَفْتِنُوكَ عَنْ بَعْضِ مَا أَنزَلَ اللَّهُ إِلَيْكَ﴾²⁰⁵⁷.

2040 ر: لا يعمل.

2041 سنن الترمذي، الأحكام 12؛ والسنن الكبرى للبيهقي، 484/8..

2042 ر: ليعجل.

2043 ر: ليعجل.

2044 س ر: علقناه.

2045 س: من برهان.

2046 ر س: لم تكن.

2047 ر س: المعجز.

2048 سورة ص، 20/38.

2049 روضة القضاء وطريق النجاة لأبي القاسم الرحي علي محمد بن أحمد المعروف بابن السمناني (ت 499هـ)، 162/1-164، 1-4 مجلد، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الثانية 1984/1404.

2050 أ ر: مشتركان.

2051 أ ر — فقال.

2052 سورة الإسراء، 23/17.

2053 سورة غافر، 20/40.

2054 ر س: وكذلك.

وقد اختلف في أن²⁰⁵⁸ اسم القاضي: أ شُرّف من الحاكم أم هما سواء؟ فمنهم من قال: سواء، فلهذا²⁰⁵⁹ أضافهما الله تعالى إليه على سواء. قال صاحب روضة القضاة: رأيت كثيرا من القضاة يكره أن يخاطب بالحاكم وينافس²⁰⁶⁰ في القاضي، وكان شيخنا قاضي القضاة الدامغاني أبو عبد الله يبدل هذا الاسم أبدا، يعني الحاكم، ويفسخ²⁰⁶¹ على الخطاب بالقاضي. وأما أبناء هذا الزمان فيكروهون أن يخاطبوا بكل منهما ويظعمون أن يخاطبوا بالسلطان ولا يستحيون من الله قوي السلطان جلي البرهان. ولا بد للقاضي والحاكم بعد ما يكون بالغا، عاقلا، صالحا، ورعا، حرا، مسلما، عدلا من علم وتمييز²⁰⁶² ورأي، لأن العلم للقاضي كالألة لسائر أرباب²⁰⁶³ الصناعات²⁰⁶⁴.

والعلم علمان: علم [ح:24ظ] الأصول وعلم الفروع. فعلم الأصول هو علم التوحيد وما يجوز على الله تعالى وما لا يجوز عليه، وعلم النبوات²⁰⁶⁵ ونسخ الشرائع وإقامة الدلائل على ذلك وإبطال أقوال مخالفي الملة الخنيفية وأقوال القائلين بنفي الصانع وأهل الطوائع والتناسخ والفرق بين المعجزة والشّعْبَدَة²⁰⁶⁶. وطريق العلم المذكور إنما هو سلامة الحواس وكمال العقل والتفكير²⁰⁶⁷ في الموجودات، ومتى اختل طريق معرفتها²⁰⁶⁸ لم يحصل للإنسان²⁰⁶⁹ علم²⁰⁷⁰ بذلك. ولهذا اتفقت الشرائع كلها في ذلك العلم ولم يختلف فيها التكليف بل سوى فيما²⁰⁷¹ بين الرسول والمرسل إليه والحر والعبد والذكر والأنثى والعامة والعلماء.

والعلم الثاني وهو²⁰⁷² علم الشرائع²⁰⁷³ والطاعة وما تقرر فيه من²⁰⁷⁴ الأحكام. واختلف في ذلك العلم التكليف بين المسافرين والمقيمين والمريض والصحيح والذكر والأنثى والخائض والظاهر والحر والعبد والكبير والصغير والعامل والمجنون والمكره والطائع والذاكر والناسي

2055 أ ر — فقال.

2056 سورة الرعد ، 41/13.

2057 سورة المائدة، 49/5.

2058 أ: في أمي.

2059 س: ولهذا.

2060 أ: دنيا حسن.

2061 أ: ونسخ.

2062 أ: وتميز.

2063 أ ر — أرباب.

2064 روضة القضاة، 50/1-52.

2065 أ: السموات.

2066 شعبَد يُشْعِبُ شَعْبَةً مُشْعِدَةً، والأصل شَعْوَذَة، وهي إراءة غير الواقع واقعا بسبب الحركة السريعة، وهي غير السحر.

2067 ر: والفكر.

2068 أ + ليس.

2069 ر: الإنسان.

2070 أ ر: علما.

2071 ر: فيها.

2072 ر: هو.

2073 ر: الشرع.

2074 ر — من.

والقاصد والمأزول.²⁰⁷⁵ وتختلف²⁰⁷⁶ الأحكام فيه باختلاف أحوال الإنسان ويجوز عنه النيابة في بعضها، وفي بعضها لا يجوز، وفي بعضها يلزم الحكم لغير الفاعل ولا يلزم الفاعل، وفي بعضها يشتركان، وفي بعضها لا يجب شيء أصلاً، وفي بعضها يستوفي المثل، وفي بعضها يستوفي القيمة.

فالقاضي ينبغي أن يكون عارفاً بالأحكام في الشرعيات²⁰⁷⁷ حتى إذا ارتفع إليه في قضية عمل في فصلها بما هو مشروع في ذلك، وذلك المعرفة لا تحصل²⁰⁷⁸ إلا بتتبع النواذر وظاهر²⁰⁷⁹ الروايات وحفظ المتن المرتبة من مسائل الأصول والزيادات وضبط الفتاوى والنوازل والواقعات بمراجعات كثيرة إلى مشايخنا من الثقات. فإن العلوم بلا جدال تؤخذ من أفواه الرجال، لأنهم يحفظون أحسن ما يسمعون ويقولون أحسن ما يحفظون. إذا عرفت هذا تعرف أن القاضي إذا كان جاهلاً تكون البلية أشد، لا سيما إذا ارتفعاً إليه في المعاملات والموارث والمسائل المشكلة. فينبغي لمن يملك الولاية بل حتم عليه على موجب: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا﴾، على ما قيل هو أمر للولاية بأداء الحقوق المتعلقة بدمهم²⁰⁸⁰ من المناصب وغيرها إلى مستحقيها كما أن قوله تعالى: ﴿وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ [ح:25] أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ﴾،²⁰⁸¹ أمر لهم²⁰⁸² بإيصال الحقوق المتعلقة بدمهم الغير إلى أصحابها. وحيث كان المأمور به هاهنا مختصاً بوقت المرافعة قيد به بخلاف المأمور به أولاً فإنه لما لم يتعلق بوقت دون وقت أطلق²⁰⁸³ إطلاقاً، وحتم على من نصبه مالك الولاية لإقامة هذه المصلحة الجليلة أن لا يختار لهذا الأمر الجليل إلا من هو أصلح الناس وأعلمهم وأورعهم وأكملهم كما اختار الله تعالى لرسالته²⁰⁸⁴ صفوة كل عالم ورئيس كل جيل وأفضل أهل كل زمان كما قال تعالى: ﴿اللَّهُ يَصْطَلِي مِنَ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا وَمِنَ النَّاسِ﴾،²⁰⁸⁵ ﴿وَاللَّهُمَّ عِنْدَنَا لِمَنِ الْمُصْطَفَيْنِ الْأَخْيَارِ﴾،²⁰⁸⁶ ﴿وَلَقَدْ اخْتَرْنَا لَهُمْ عَلَىٰ عِلْمٍ عَلَىٰ الْعَالَمِينَ﴾،²⁰⁸⁷ ﴿اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ﴾.²⁰⁸⁸ وقد كانت الصحابة رضي الله عنهم لا يؤلون الأحكام جاهلاً ولا فاسقاً ولا ماجناً ولا من يطعن في دينه أو دنياه.²⁰⁸⁹

2075 ر: والمأزول.

2076 أ: ويختلف.

2077 أ ر: من الشرعيات.

2078 أ: لا يحصل.

2079 ر: ضاهر.

2080 اللّٰم جمع ذمّة؛ العهد، الأمان.

2081 سورة النساء، 58/4.

2082 س: أمرهم.

2083 أ: إطلاق.

2084 أ: لرسالة.

2085 سورة الحج، 75/22.

2086 سورة ص، 47/38.

2087 سورة الدخان، 32/44.

2088 سورة الأنعام، 124/6.

2089 ر: ودينه.

ثم اختلفوا في جواز دخول القضاء؛ منهم من قال يجوز الدخول فيه مختاراً²⁰⁹⁰ لأن الأنبياء والرسل عليهم السلام اشتغلوا به وقد دخل فيه وجوه الصحابة وأعلام²⁰⁹¹ التابعين ودخل فيه رجال صالحون من الأئمة المجتهدين ومشايخنا المتقدمين. ومنهم من قال: لا يجوز الدخول فيه إلا مُكرهاً.

ألا ترى: أن أبا حنيفة دُعي إلى القضاء ثلاث مرات فأبى حتى ضُرب في كل مرة ثلاثين سوطاً. فلما كان بالمرة الثالثة قال: حتى استشير أصحابي. فاستشار أبا يوسف فقال: لو تَقَلَّدت القضاء نفعت الناس، فنظر إليه نظر المُعْضِب. وقال: أ رأيت لو أمرت أن أغبر البحر سباحة أ كنت أقدر عليه وكأني²⁰⁹² بك قاضياً؟ وكذا دُعي محمد إلى القضاء حتى قُيد وحُبس فاضطر إليه فتَقَلَّد. والصحيح أن الدخول في القضاء مختاراً رخصة والامتناع عزيمة، أما الدخول رخصة فلما قلنا. وأما الامتناع عزيمة²⁰⁹³ فلوجهين؛ أحدهما أن القاضي مأمور بالقضاء بالحق وعسى يُظن²⁰⁹⁴ في الابتداء أنه يقضي بحق ثم لا يقضي في الانتهاء. والثاني أنه لا²⁰⁹⁵ يمكنه القضاء إلا بمعاونة غيره وعسى يعينه غيره وعسى لا يعينه. هذا ما ذكره الصدر الشهيد في شرح الخصاف.²⁰⁹⁶

وذكر الخصاف²⁰⁹⁷ عن أنس بن مالك رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «من سأل القضاء وُكِّل إلى نفسه، ومن أُجبر عليه نزل عليه ملك يُسَدِّده». ثم ذكر في معنى الحديث عن أنس لأن من سأل القضاء اعتمد فقهه وورعه ودكاه [ح:25] فصار معجباً فلا يلهم الرشد ويحرم التوفيق وأما من أكره على القضاء فقد اعتصم بحبل الله،²⁰⁹⁸ ﴿وَمَنْ يَعْتَصِم بِإِلَهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾²⁰⁹⁹.

وذكر الخصاف عن مسروق أنه قال: لَأَنْ أَقْضِي يوماً واحداً بحق وعدل أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ سَنَةٍ أَغْزَوْهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ تَعَالَى. وذكر عن²¹⁰⁰ الحسن أنه قال: لأجر حُكْم عدل يوماً واحداً أفضل من أجر رجل يُصَلِّي في بيته سبعين سنة. قال الصدر الشهيد: إن المسروق والحسن أثبتا بالقضاء، ومن ابتلي بشيء يرو²¹⁰¹ في ذلك الباب ما يرجع إلى محاسن ذلك الشيء.²¹⁰² فإن²¹⁰³ المسروق²¹⁰⁴ والحسن من كبار التابعين.

²⁰⁹⁰ أ: ومختاراً.

²⁰⁹¹ ر - أعلام.

²⁰⁹² ر: كأني.

²⁰⁹³ ر - أما الدخول رخصة فلما قلنا وأما الامتناع عزيمة.

²⁰⁹⁴ أ: نظر.

²⁰⁹⁵ أ ر - لا.

²⁰⁹⁶ شرح أدب القاضي للخصاف، 1/133-134.

²⁰⁹⁷ أ - وذكر الخصاف.

²⁰⁹⁸ شرح أدب القاضي للخصاف، 1/1.

²⁰⁹⁹ سورة آل عمران، 101/3.

²¹⁰⁰ ر - عن.

²¹⁰¹ أ: يرو.

ذكر الصدر الشهيد عزوا إلى النوادر عن أبي حنيفة قال: من كان من أئمة التابعين وأفتى في زمن الصحابة وزاحمهم²¹⁰⁵ في الفتوى وسَوَّغُوا لهم الاجتهاد فأنا أقلده مثل شريح والحسن ومسروق بن الأجدع وعلقمة. وهذا لأنهم لما بلغوا درجة الفتوى في زمن الصحابة وسَوَّغُوا لهم الاجتهاد صار قولهم كقول الصحابة رضي الله عنهم.

وفي واقعات الصدر الشهيد في باب أدب القضاء بعلامة العين: ولا ينبغي للقاضي أن يطلب القضاء فإن فعل فهو مسيء، لما روي أنه قال صلى الله عليه وسلم قال: «من جعل على القضاء فكأنما ذبح بغير سكين»²¹⁰⁶. وهذا لأن السكين يعمل في الظاهر والباطن، والذبح بغير سكين ذبح بطريق الخنق فإنه يؤثر في الباطن دون الظاهر وكذلك القضاء لا يؤثر في الظاهر لأنه جاء وحشمة بل يؤثر في الباطن فإنه سبب الهلاك. وعن شمس الأئمة الحلواني أنه كان يقول: لا ينبغي لأحد أن يزدري هذا اللفظ كيلا يصيبه ما أصاب ذلك القاضي. فقد حكى أن قاضيا روي له هذا الحديث فازدراه: وقال كيف يكون هذا؟ ثم دعا في مجلسه بمن يسوي شعره فجعل الحلاق يحلق بعض الشعر من تحت دقته إذ عطس²¹⁰⁷ فأصابه الموسى فألقى رأسه بين يديه.

وذكر الشيخ الإمام علاء الدين السمرقندي في تحفة الفقهاء: القضاء فريضة محكمة على من وجد في حقه²¹⁰⁸ شرائط القضاء؛ من الولاية على المُقضى عليه لتسليم²¹⁰⁹ المقضى به إلى المقضى له وهو السلطان أو من يقوم مقامه، لأن هذا من باب الإنصاف للمظلوم من الظالم وهذا مفروض على الخلفاء والولاة. غير أنهم إذا عجزوا بأنفسهم إما لعدم العلم أو لاشتغالهم بأمور أخر يجب²¹¹⁰ عليهم أن يقلدوه من كان يصلح [ح:26و] وهو أفقه الناس بحضرتهم²¹¹¹ وأورعهم، وإن وجدوا اثنين أحدهما أفقه والآخر أورع فالأورع أولى، لأنه يمكنه أن يقضي بعلم غيره. فلا بد من الورع حتى لا يتجاوز عن حد الشرع فلا يتصور الباطل بصورة الحق طمعا في الرشوة. ويجب على من استجمع فيه شرائط القضاء إذا قلده حتى امتنع يأثم إلا إذا كان بحضرتهم²¹¹² من العلماء من²¹¹³ يصلح للقضاء²¹¹⁴ فلا بأس بأن لا

2102 شرح أدب القاضي للخصاف، 143/1-144.

2103 ر: س: كأن.

2104 س: مسروق.

2105 ر: وزاحم.

2106 سنن ابن ماجه، الأحكام 1.

2107 أ: عطش.

2108 ر: في نفسه.

2109 س: التسليم.

2110 ر: وجب.

2111 أ ح: بحضرتهم.

2112 ح: بحضرتهم.

2113 أ ح: في العلماء بحضرتهم ممن.

2114 أ ح - للقضاء.

يقبل²¹¹⁵ ويعذر فيدفع عن نفسه إلى غيره، لأنه ليس بمتعين²¹¹⁶ لذلك. والذي تعين لا يحل له الامتناع إذا قُلِّد ولكن لا ينبغي أن يطلب لأنه ربما لا يقلده²¹¹⁷ فيذهب²¹¹⁸ ماء وجهه وحرمة علمه. إلى هنا من تحفة علاء الدين²¹¹⁹ محمد السمرقندي.

وفي فتاوي قاضيخان: فإن كان جاهلا عدلا، أو عالما غير عدل لا ينبغي له أن يتقلد²¹²⁰ ولا يقلد لقوله صلى الله عليه وسلم: «القضاة ثلاثة: واحد في الجنة واثنان في النار»²¹²²، وأراد بالاثنتين الجاهل وغير العادل، والجاهل التقى أولى بالقضاء من العالم الفاسق. ولو تقلد القضاء بالرشوة لا يصير قاضيا وتكون²¹²³ الرشوة حراما على القاضي وعلى الآخذ.

قال الصدر الشهيد²¹²⁴ في جواهر الفتاوى في كتاب القضاء في باب فتاوى الشيخ الإمام جمال الدين اليزدي: اختلفت الروايات في القاضي إذا ارتشى أو فسق ينعزل أو يستحق²¹²⁵ العزل، احتار البخاريون أنه لا ينعزل،²¹²⁶ وبعضهم قالوا ينعزل.

قال شيخنا وإمامنا جمال الدين اليزدي: أنا مُتَحَيِّرٌ في هذه المسئلة لا أقدر أن أقول أن²¹²⁷ تنفذ أحكامهم. لما أرى²¹²⁸ من التخليط والارتشاء والجرأة فيهم عليه²¹²⁹ ولا أقدر أن²¹³⁰ أقول لا تنفذ أحكامهم لأن كل أهل زماننا كذلك، فلو أفتيت بالبطان أدى ذلك إلى إبطال الأحكام فحكم الله بيننا وبين قضاة زماننا أفسدوا علينا ديننا وشرعية نبينا صلى الله عليه وسلم لم يبق²¹³¹ منهم اسم ورسم.

إلى هنا كلام الصدر السعيد ركن الدين أبي المفاخر محمد بن عبد الرشيد الكرمانى.

وقال جار الله العلامة محمود الزمخشري شعر:

قضاة زماننا كانوا لصوصا عموما في القضايا لا خصوصا

حشيننا منهم لوصافحونا للصوا من خواتمنا فصوصا

²¹¹⁵ أ ح: بأن يقل.

²¹¹⁶ أ ح: يتعين؛ ر: متعين.

²¹¹⁷ أ: لا يقلد؛ ر: لا يقلدوه.

²¹¹⁸ س: فيدا.

²¹¹⁹ أ ح: التحفة لعلاء الدين.

²¹²⁰ ر: أن يقلده.

²¹²¹ أ - لقوله صلى الله عليه وسلم.

²¹²² سنن أبي داود، الأفضية 2.

²¹²³ ح: ويكون.

²¹²⁴ س: السعيد.

²¹²⁵ ح: ويستحق.

²¹²⁶ ر: لا يعزل.

²¹²⁷ ر س - أن.

²¹²⁸ ر: روي.

²¹²⁹ ر س - عليه.

²¹³⁰ ر - أن.

²¹³¹ ر س: لا بقي.

يرون الغنم أموال اليتامى كأنهم تلوا فيها نصوصاً²¹³²

يقول الفقير رحم الله الشيخ الإمام قاضي القضاة جمال الدين أبا سعيد المظهر [ح:26ظ] اليزدي والعلامة الزمخشري: ²¹³³ وفي عصرهما²¹³⁴ تمام انتظام العلم والدين وكمال نظم أحوال الفقهاء ومشايخهم العاملين المتورعين وتاريخ زماخما²¹³⁵ أثناء الثلاثين والستين وخمسمائة لأنه²¹³⁶ فرغ من شرح الجامع الصغير على ترتيب الزعفراني المسمى بالتهذيب سنة سبع وخمسين وخمسمائة²¹³⁷ وذلك قبل فترة حنكيز خان ولو أدرك المولى جمال الدين والعلامة المزبوران²¹³⁸ أبناء زماننا هذا لاقتصر المقال على قول من قال.

شعر:

أما الخيام فإنها كنخيامهم وأرى نساء الحي غير نسائها²¹³⁹

ذهب الذين يعاش²¹⁴⁰ في أكنافهم وبقيت في خلف كجلد الأجر²¹⁴¹

سيما الذين كانوا يصرفون شرائف أوقاتهم إلى الملازمة في مسألة القضاء، مُتَرَدِّدِينَ أَبْوَابَ الْأَكَابِرِ فِي الصَّبْحِ وَالْمَسَاءِ، وَمُخْتَلِفِينَ إِلَى الْوَسَائِلِ فِي الضَّحَى وَالْعِشَاءِ، مُلْجِينَ الدَّخُولَ، مُلْجِينَ الْوُصُولَ،²¹⁴² فَلَا يَسَاعِدُهُمُ الْبَوَابُ وَلَا يُفْتَحُ لَهُمُ الْأَبْوَابُ، ثُمَّ يَتَّخِذُونَ شُغْلًا مِنْ خَوَاشِيهِمْ وَحَمَلَةِ غَوَاشِيهِمْ، تَبًّا لَهُمْ وَلِمَوَاشِيهِمْ، يَهْتَكُونَ عَرَضَهُمْ وَيَذْهَبُونَ بِمَاءِ وَجْهِهِمْ، وَلَمْ يَصُونُوا حُرْمَةَ عِلْمِهِمْ كَأَنَّهُمْ مَا دَافُوا لَذَّةَ الْعِلْمِ وَالْحِكْمَةِ، وَلَمْ يَلْتَذُّوا بِجَلَاوَةِ الْمَعْرِفَةِ وَالْفَضِيلَةِ، وَلَا سِيَمَا الَّذِينَ كَانَ²¹⁴³ جَمْعُ الْخَطَامِ هِمَّتَهُمْ فَيُلْقِي الشَّيْطَانُ أُمْنِيَّتَهُمْ بِمِلَازِمَةِ بَيْتِ الْيَهُودِ وَالنَّصَارَى، وَاتِّخَاذِهِمُ الْوَسَائِلَ وَالشُّغْلَاءِ. فَنَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ شُرُورِ أَنْفُسِنَا وَسَيِّئَاتِ أَعْمَالِنَا، وَنَقُولُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ.

2132 ر س - وقال جار الله العلامة محمود الزمخشري. شعر:

قضاة زماننا كانوا لصوصا عموما في القضايا لا خصوصاً

حشينا منهم لوصافحونا للصوصا من خواتمنا فصوصا

يرون الغنم أموال اليتامى كأنهم تلوا فيها نصوصاً.

انظر: روح البيان، إسماعيل حقي البروسوى، ج 4، ص. 138، دار الفكر، بيروت - لبنان.

2133 ر س - والعلامة الزمخشري.

2134 ر س: وفي عصره.

2135 ر س: زمانه.

2136 ر - لأنه.

2137 أ ح - لأنه فرغ من شرح الجامع الصغير على ترتيب الزعفراني المسمى بالتهذيب سنة سبع وخمسين وخمسمائة.

2138 ر س - والعلامة المزبوران.

2139 ر: نسائهم. ديوان أبي بكر الشبلي، جمع وتحقيق: د. كامل مصطفى الشبيبي، دار التضامن، بغداد 1967.

2140 جمع النسخ: يعاش، وفي ديوان لبيد: يعاش.

2141 أ ح - ذهب الذين يعاش في أكنافهم وبقيت في خلف كجلد الأجر. | الجرب داء جلدي. مختار الصحاح. انظر: ديوان لبيد بن ربيعة العامري.

2142 س ر: ملحين الدخول ملحين الوصول.

2143 أ س ر: كانوا.

ورأيت في روضة الزندوستي نقلاً²¹⁴⁴ عن أبي عبد الله الطبراني أنه قال: لا إله إلا الله محمد رسول الله أربعة وعشرون حرفاً، والليل والنهار أربعة وعشرون ساعة. فإذا قال العبد من قلبه بالصدق لا إله إلا الله محمد رسول الله، يقول الرب جل جلاله: أتيت هذه الأربعة والعشرين وقد خلقت ساعات ليلك ونهارك أربعة وعشرين، وكل ذنب أذنبته في هذه الساعات²¹⁴⁵ صغيرها وكبيرها سرها وعلايتها خطاءها وعمدها قولها وفعلها عقرت²¹⁴⁶ لك بحمة قولك مرة واحدة لا إله إلا الله محمد رسول الله.

قال أبو منصور: إن الله تعالى جعل العذاب عذابين؛ عذاباً في الدنيا وعذاباً في الآخرة. فعذاب الدنيا وهو²¹⁴⁷ السيف²¹⁴⁸ بيد الرسول وأصحابه، وعذاب الآخرة وهي النار بيد مالك وأعوانه. فالسيف في غلاف [ح: 27] يرى والنار في غلاف لا يرى. ثم إن الله تعالى أعطاك اللسان والقلب. فاللسان في غلاف يرى والقلب في غلاف لا يرى. فالله تعالى قال لنبيه صلى الله عليه وسلم: «من أخرج لسانه بذكري وهو في غلاف يرى، أدخل السيف في غلاف يرى، وهو الغمد. ومن اشتغل قلبه بذكري²¹⁴⁹ وهو في غلاف لا يرى أغلق عليه باب النار، وهو في غلاف لا يرى، ومن اشتغل بذكري باللسان والقلب صنت نفسه من سيف الدنيا ونار الآخرة».

وعن أحمد بن سهل الزاهد قال: رأيت يحيى بن أكثم في المنام، فقلت له: ما فعل الله بك؟ قال: قدّموني إلى ربي جل جلاله، فقال الله: "يا شيخ السوء! جئتني بتخليط كثير" فقلت: يا رب! حدّثني عبد الرزاق عن معمر عن الزهري عن عروة عن عائشة رضي الله عنها عن النبي صلى الله عليه وسلم عن جبرائيل عنك جل جلالك أنك قلت: «إني لأستحي من عبدي وأمّي أن أعذبهما بالنار وقد شاباً في الإسلام وهما يشهدان عليّ ويصدّقان ما أمرت»، وأنا شيخ ضعيف. فقال الرب: صدق عبد الرزاق ومعمر وصدق الزهري وعروة وعائشة وصدق النبي صلى الله عليه وسلم وصدق جبرائيل، أنا قلت ذلك: احملوا به إلى دار اليمين يعني الجنة. ذكرها الزندوستي كلها في الباب السادس من روضته.

وذكر في أول هذا الباب: ولو أن رجلاً تزوج²¹⁵⁰ امرأة مسلمة فينبغي له إذا خلا بها أن يسألها عن الإسلام أولاً، فإن²¹⁵¹ وصفت حل له المقام²¹⁵² معها، لأنها مسلمة مثله وإن لم تصف²¹⁵³ لم يجز له²¹⁵⁴ نكاحها كالمتردة. ولو قال لها الزوج: قولي معي لا إله

2144 ر س - رأيت في روضته الزندوستي نقلاً.

2145 أ ح: الساعة.

2146 س: غفرته.

2147 ر: هو.

2148 أ: فهو سيف.

2149 أ: بذكره.

2150 أ ح س: تزوج.

2151 أ س ح: إن.

2152 أ ح: المنام.

2153 ر س + له.

2154 ر س - له.

إلا الله محمد رسول الله، آمنت بالله وملأته وكتبه ورسله وأن الجنة والنار حق وأن الساعة آتية لا ريب فيها وأن الله يبعث من في القبور، فيكون هذا أدخل في الأدب لأنه لو يقول لها: صيغى الإسلام، فلعل أنها تستحي وتشتق عليها، فالمرأة لا تحل إلا بهذه²¹⁵⁵ الكلمات.

نقل شيخ الإسلام محمد الشهير بالمولى خسرو في درر الحكماء عن الدخيرة: أن تعليم صفة الإيمان للناس وبيان خصائص أهل السنة والجماعة من أهم الأمور، وللسلف رحمهم الله في ذلك تصانيف. والمختصر أن يقول: ما أمرني الله تعالى به قبحته وما نهاني عنه انتهيت عنه. فإذا اعتقد ذلك بقلبه [ح: 27ظ] وأقر بلسانه كان إيمانه صحيحا وكان مؤمنا بالكل. وفيه: إذا قال الرجل: لا أدري، أصحيح إيماني أم لا؟ فهذا خطأ، إلا إذا أراد به نفي الشك. كمن يقول بشئ نفيس: لا أدري، أيرغب فيه أحد أم لا؟ ومن شك في إيمانه أو قال: أنا مؤمن إن شاء الله تعالى، فهو كافر، إلا يؤوِّها. فقال: لا أدري أخرج من الدنيا مؤمنا. فحينئذ لا يكون كفرا. ونقل فيه عن المحيط: من أتى بلفظة الكفر مع علمه أنها كفر إن كان عن اعتقاد، لا شك أنه يكفر، وإن لم يعتقد أو لم يعلم أنها لفظة الكفر ولكن أتى بها عن اختيار فقد كفر عند عامة العلماء ولا يعذر بالجهل. وإن لم يكن قاصدا في ذلك بأن أراد أن يتلَفَظ آخر فجرى على لسانه لفظة الكفر نحو: إن أراد أن يقول "بحق أنكه تو خدائي وما بندكان تو" فجرى على لسانه عكسه لا يكفر. وفي الأجناس عن محمد نضا: أن من أراد أن يقول: أكلت فقال كفرت أنه لا يكفر.²¹⁵⁶ قالوا هذا محمول على ما بيَّنه وبين الحق²¹⁵⁷ تعالى. فأما القاضي²¹⁵⁸ فلا يُصدِّقه. وفي سير الأجناس: من عزم على أن يأمر غيره بالكفر كان بعزمه كافرا، ومن تكلم بكلمة الكفر وضحك غيره يُكفر الضاحك إلا أن يكون الضحك ضروريا بأن يكون الكلام مضجكا. إلى هنا من الدرر.²¹⁵⁹

أما استماع وجوب المَلاهي كالضرب بالقَصَب وغير ذلك حرام لقوله عليه الصلاة والسلام: «استماع المَلاهي معصية والجلوس عليها فسق والتلذذ بها من الكفر». إنما قال على وجه التشديد، وإن سمع بغتة فلا إثم عليه، ويجب عليه أن يجتهد حتى لا يسمع، لما روي: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم أدخل إصبعيه في أذنيه أما قراءة أشعار العرب فما كان فيها من ذكر الفسق والخمر والغلام فكره فإنه ذكر الفواحش.²¹⁶⁰ وإذا رأى الرجل منكرا من قوم وهو ليعلم أنه لو نهاهم عنه قبلوا منه، لا يسعه أن يسكت. وإن كان يعلم أنه كان لو نهاهم عنه لا يمتنعون وسعه أن يترك، والنهي أفضل. وإن علم أنهم يضربونه أو يشتمونه ويسعه أن يترك قوم خرجوا إلى العدو وفيهم قوم من الفسقة وأصحاب المَلاهي، قالوا: إن أمكن الصلحاء أن يتفردوا بالخروج فعلوا ذلك وإلا ففسقهم عليهم ولهم لا بناهم. وحكي أن أبا حنيفة شهد

²¹⁵⁵ أ ح: لهذه.

²¹⁵⁶ س - وفي الأجناس عن محمد نضا أن من أراد أن يقول أكلت فقال كفرت أنه لا يكفر.

²¹⁵⁷ أ: الله.

²¹⁵⁸ أ ح: فأما الناس.

²¹⁵⁹ درر الحكماء شرح غرر الأحكام محمد بن فراموز بن علي محي الدين خسروي الشهير بمنلا خسرو، 324/1، مطبعة أحمد كامل دار السعادة.

²¹⁶⁰ مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح لعلي بن السلطان محمد القاري، 486/3، تحقيق: جمال عتيبي، الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية بيروت، 2001/1422؛ ونيل الأوطار من أسرار منتقى الأخبار للإمام محمد بن علي الشوكاني، 506/14، تحقيق: محمد صبحي بن حسن حلاق، دار ابن الجوزي الطبعة الأولى 1427 هـ الرياض.

طعاما وفيه لقاب فلم يتورع عن الأكل لأجله. وقال محمد إن كان الرجل ممن يقتدى به فأحب إلي أن يخرج ويكره للرجل المعروف الذي يقتدى به أن يختلف إلى رجل من أهل الباطل لأن فيه تعظيم أمره بين الناس. ذكره قاضي خان في باب الحظر والإباحة.²¹⁶¹

عن أبي زرعة:²¹⁶² قبض النبي صلى الله عليه وسلم عن مائة ألف وأربعة عشر ألفا²¹⁶³ من الصحابة ممن روى عنه وسمع منه. وعن السمعاني قال: كان بالشام عشرة آلاف عين رأيت النبي صلى الله عليه وسلم. وعن ابن الأثير نقلا عن زيد بن ثابت وعن الحاكم نقلا عن معاذ بن جبل قال: خرجنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى غزوة تبوك زيادة على ثلثين ألفا. وعن أبي زرعة:²¹⁶⁴ كانوا بتبوك سبعون ألفا. كذا في الجواهر المضية نقلا عن الإكليل للحاكم. وقال فيه ذكر ابن الأمين فيما استدركه علي بن عبد البر عن أبي زرعة²¹⁶⁵ وسئل عن عدة من روى عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: ومن يضبط هذا شهد معه حجة الوداع تسعون ألفا وشهد معه بتبوك أربعون ألفا.²¹⁶⁶ والله أعلم.

واختلف في حد الصحابة فالمعروف عند المحدثين: أنه كل مسلم رأى النبي صلى الله عليه وسلم. قال ابن حجر في المختصر: الصحابي كل مسلم رأى النبي صلى الله عليه وسلم. وقيل: من صحب النبي صلى الله عليه وسلم سنة أو سنتين وغزا معه [ح:28و] غزوة أو غزوتين. ويؤيد هذا قول أنس رضي الله عنه، وقد سئل عنه:²¹⁶⁷ هل بقي أحد من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم غيرك؟ فقال: بقي ناس من الأعراب قد رأوه، وأما من صحبه فلا. وهذا²¹⁶⁸ محمول على إرادته من صحبه الصحبة العرفية²¹⁶⁹ وإلا لزم أن لا يعد جرير بن عبد الله من الصحابة، وكذا كل من شاركه في فقد هذا الشرط ممن لا خلاف أنه من الصحابة. والصحابي لغة من صحب ولو ساعة، وعرفا من كثرت صحبته ولا حد لثلك الكثرة. وقيل: من طالت صحبته على سبيل الأخذ والاتباع. إلى هنا كلام ابن حجر.

²¹⁶¹ أ ح ر - أما استماع وجوب الملاحية كالضرب بالقصب وغير ذلك حرام لقوله عليه الصلاة والسلام استماع الملاحية معصية والجلوس عليها فسق والتلذذ بها من الكفر إنما قال على وجه التشديد وإن سمع بقتة فلا إثم عليه ويجب عليه أن يجتهد حتى لا يسمع لما روي أن رسول الله صلى الله عليه وسلم أدخل إصبعه في أذنيه أما قراءة أشعار العرب فما كان فيها من ذكر الفسق والخمر والغلाम فكره فإنه ذكر الفواحش وإذا رأى الرجل منكرا من قوم وهو ليعلم أنه لوئها هم عنه قبلوا منه لا يسعه أن يسكت وإن كان يعلم أنه كان لوئها هم عنه لا يمتنعون وسعه أن يترك والنهي أفضل وإن علم أنهم يضربونه أو يشتمونه ويسعه أن يترك قوم خرجوا إلى العدو وفيهم قوم من الفسقة وأصحاب الملاحية قالوا إن أمكن الصلحاء أن يتفردوا بالخروج فعلوا ذلك وإلا ففسقهم عليهم ولهم لا ينالهم وحكى أن أبا حنيفة شهد طعاما وفيه لقاب فلم يتورع عن الأكل لأجله وقال محمد إن كان الرجل ممن يقتدى به فأحب إلي أن يخرج ويكره للرجل المعروف الذي يقتدى به أن يختلف إلى رجل من أهل الباطل لأن فيه تعظيم أمره بين الناس. ذكره قاضي خان في باب الحظر والإباحة.

²¹⁶² أ ح: عن أبي زرعة.

²¹⁶³ أ ح: ألف.

²¹⁶⁴ أ ح: عن أبي زرعة.

²¹⁶⁵ أ ح: عن أبي زرعة.

²¹⁶⁶ الجواهر المضية في طبقات الحنفية للقرشي، 533-531/4.

²¹⁶⁷ س - وقد سئل عنه.

²¹⁶⁸ ر - وهذا.

²¹⁶⁹ ر: الوفية.

وقال فيه: عدالة الصحابة مقطوع بها بإجماع من يعتد بإجماعه من لا يس²¹⁷⁰ منهم الفتن ومن لم يلابس، خلافا للمعتزلة فيمن قاتل عليا رضي الله تعالى عنه. وأفضل الصحابة رضوان الله تعالى عليهم أجمعين على الإطلاق أبو بكر ثم عمر ثم عثمان ثم علي كرم الله وجهه بإجماع أهل السنة في الأولين وجمهور أهل السنة في الآخرين. وقدّم طائفة من أهل السنة عليا على عثمان، منهم الثوري، أولا ثم رجع إلى تقدم عثمان.

قال أبو منصور البغدادي: أصحابنا مجموعون على أن أفضلهم على الإطلاق الخلفاء الأربعة، ثم تمام العشرة، ثم أهل بدر، ثم أهل أحد، ثم بيعة الرضوان، ومن له منزلة من أهل العقبتين من الأنصار، والسابقون الأولون وهم من أهل القبليتين في قول ابن المسيب وطائفة. وفي قول الشعبي: أهل بيعة الرضوان، وفي قول محمد بن كعب وعطاء أهل بدر. وأول الصحابة إسلاما من الرجال الأحرار أبو بكر، ومن الصبيان علي، ومن النساء خديجة، ومن الموالى زيد، ومن العبيد بلال.

قال أبو طالب المكي في قوت القلوب في ذكر فضل علم المعرفة على سائر العلوم من الفصل الثلاثين: قبض رسول الله صلى الله عليه وسلم عن ألوف من صحابته كلهم علماء بالله تعالى، فقهاء عن الله عز وجل أهل رضوان من الله تعالى²¹⁷¹ ولم ينصب نفسه للفتيا ولا حملت عنه الأحكام والقضايا إلا بضعة عشر رجلا. وكان ابن عمر إذا سئل عن الفتيا قال: اذهب إلى الأمير الذي تقلد أمور الناس فضعها في عنقه. وروينا ذلك عن أنس بن مالك ثم جماعة من الصحابة والتابعين بإحسان. وكان ابن مسعود يقول: إن الذي يُفتي الناس في كل مسألة [ح:28ظ] يستفتونه لجنون.²¹⁷² وكان ابن عمر يُسأل عن عشر مسائل فيجيب عن مسألة²¹⁷³ ويسكت عن تسعة. وكان ابن عباس على ضد ذلك كان يُسأل عن عشرة فيجيب²¹⁷⁴ في تسعة ويسكت عن واحدة. وكان من الفقهاء من يقول لا أدري أكثر من أن يقول أدري. إلى هنا من قوت القلوب.

واعلم أن الصحابة رضي الله عنهم على ثلاث طبقات. منهم المُكثِّرون فيما يروى عنهم من الفتيا، ومنهم المُتَوَسِّطون في الفتيا، ومنهم المُقِلُّون²¹⁷⁵ فيها.

قال عبد القادر في فوائد الجواهر المضبية:

والمكثرون من الصحابة رضي الله عنهم فيما يروى عنهم من الفتيا؛ 1- عائشة أم المؤمنين، 2- وعمر بن الخطاب، 3- وابنه عبد الله، 4- وعلي بن أبي طالب، 5- وعبد الله بن عباس، 6- وعبد الله بن مسعود، 7- وزيد بن ثابت. فهذه سبعة فقد يمكن أن يجمع

²¹⁷⁰ أ: لا بأس.

²¹⁷¹ أ - فقهاء عن الله عز وجل أهل رضوان من الله تعالى.

²¹⁷² أ: الجنون.

²¹⁷³ أ + ويسكت عن تسعة. وكان ابن عباس على ضد ذلك كان يسأل عن عشرة فيجيبه.

²¹⁷⁴ أ ح: فيجيبه.

²¹⁷⁵ ر: المقلدون.

من فتيا كل واحد منهم سَفَرٌ²¹⁷⁶ ضَخَمَ. وقد جمع أبو بكر محمد بن موسى بن يعقوب فتيا عبد الله بن عباس رضي الله عنهما في عشرين مجلدا، وأبو بكر المذكور أحد الأئمة الإسلام في العلم والحديث والفقه.

والمُتوسِّطون منهم فيما روي عنهم من النساء؛ 1- أم سلمة²¹⁷⁷ أم المؤمنين، 2- أنس بن مالك، 3- أبو سعيد الخدري، 4- أبو هريرة، 5- عثمان بن عفان، 6- عبد الله بن عمرو بن العاص، 7- عبد الله بن الزبير، 8- أبو موسى الأشعري، 9- سعد بن أبي وقاص، 10- سلمان الفارسي، 11- جابر بن عبد الله، 12- معاذ بن جبل، 13- أبو بكر الصديق. فهؤلاء ثلث عشرة²¹⁷⁸ يمكن أن يُجمع من فتيا كل واحد منهم جزء صغير جدا. ويضاف إليهم؛ طلحة، الزبير،²¹⁷⁹ عبد الرحمن بن عوف، عُمَرَان بن حُصَيْن، أبو بَكْرَة، عُبَادَة بن الصَّامِت، معاوية بن أبي سفيان، فهؤلاء سبعة.

والباقون منهم رضي الله عنهم فُقِلُّوا في الفتيا جدا لا يُروى عن الواحد منهم إلا المسئلة والمسئلان والزيادة اليسيرة على ذلك فقط يمكن أن يُجمع من فتيا جميعهم جزء صغير فقط بعد البحث، وهم: 1- أبو الدرداء، 2- وأبو عُبَيْدَة بن الجُرَّاح، 3- وسعيد بن زيد، 4- وأبي بن كعب، 5- والحسن 6- والحسين ابنا علي، 7- وأَسَامَة بن زيد، 8- وأبو ذَرٍّ، 9- وَعُتَّاب بن أُسَيْد، إلى أن²¹⁸⁰ عَدَّ²¹⁸¹ في الجواهر مائة وأربعة وعشرين صحابيا رضي الله عنهم.²¹⁸² فكل من هؤلاء المُفْلَّين في الفتيا لا شك أنه أفنى أهله وجيرانه وقومه.

ووظيفة كتابنا هذا ذكر أعلام الأخيار من فقهاء الأعصار من الصحابة [ح:29] والتابعين والسلف الصالحين والأئمة المجتهدين والفقهاء المتقدمين والمتأخرين أبقا الله أمثالهم²¹⁸³ إلى يوم الدين. فبذكر المكثرين والمتوسطين من الصحابة في هذا الكتاب رضوان الله عليهم أجمعين تكمل الغرض والفائدة وتحصل²¹⁸⁴ الجدوى والعائدة.

واعلم أن أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم لما كانوا بِشَرَفِ صحبته سالمين عن الطَّعْن، وببركة خدمته خالصين عن شَوْب الشين تقلدوا القضاء واختاروه.²¹⁸⁵ وكذا سادات²¹⁸⁶ التابعين تقلدوا القرب عهدهم إلى النبي²¹⁸⁷ صلى الله عليه وسلم وتشرفهم بصحبة الأصحاب رضي الله عنهم.

²¹⁷⁶ أي الكتاب.

²¹⁷⁷ ر: صح: عائشة أم المؤمنين وعمر بن الخطاب وابنه عبد الله وعلي بن أبي طالب وعبد الله بن عباس وعبد الله بن مسعود وزيد بن ثابت فهذه سبعة فقد يمكن أن يجمع من فتيا كل واحد منهم سفر ضخم وقد جمع أبو بكر محمد بن موسى بن يعقوب فتيا عبد الله بن عباس رضي الله عنهما في عشرين مجلدا وأبو بكر المذكور أحد الأئمة الإسلام في العلم والحديث والفقه والمتوسطون منهم فيما روي عنهم من النساء أم سلمة.

²¹⁷⁸ ح: ثلاثة عشر.

²¹⁷⁹ جميع النسخ: طلحة بن الزبير، والتصحيح من إعلام الموقعين عن رب العالمين لأبي عبد الله محمد بن أبي بكر بن أيوب المعروف بابن قيم الجوزية، ت: أبو عبيدة مشهور بن حسن آل سلمان، 19/2، 1-7 مجلد، دار ابن الجوزي للنشر والتوزيع، الطبعة الأولى 1423هـ.

²¹⁸⁰ ر - أن.

²¹⁸¹ أ: عدة؛ ح: عدة.

²¹⁸² الجواهر المضية في طبقات الحنفية للقرشي، 4/533-537.

²¹⁸³ ر س: أبقاهم الله وأمثالهم.

²¹⁸⁴ أ ح: ويحصل.

فأما أئمتنا وأسلافنا ومشايخنا لما شاهدوا الاضطراب في بني العباس وعانوا الاختلال في أحوال الناس خافوا من أن لا يفوا²¹⁸⁸ حق القضاء فاختلّفوا في أمره وترددوا. فمنهم من دُعي إليه فأقبله وأوفى حقه، ومنهم من ضرب عليه²¹⁸⁹ فلم يقبل حتى قضى نَجْبَه ولقي ربه، ومنهم من اختفى وهرب، ومنهم من حبس واضطر فرغب.²¹⁹⁰ والآن²¹⁹¹ بحمد الله المنان سيق²¹⁹² كميت الكلام وعنان الأقلام إلى كُتُب كتيبة أعلام الأخيار من خيار أصحاب النبي [أ:21و] المختار عليهم رضوان الله الملك الغفار.

كتيبة أعلام الأخيار من أصحاب النبي المختار

1. أبو بكر الصديق، عبد الله بن أبي قحافة عثمان القرشي التيمي²¹⁹³ رضي الله عنهما

وسيجيء تفصيل²¹⁹⁴ نسبته في ذكر عثمان بن عفان رضي الله عنه.

كان أبو بكر الصديق رضي الله عنه أبيض اللون وخفيف اللحية. واسم أبنائه²¹⁹⁵ محمداً والي مصر، وعبد الله وعبد الرحمن. وكان عثمان بن عفان رضي الله عنه وزيره.²¹⁹⁶ في فوائد الجواهر المضئية: لا يعرف أربعة من الصحابة متوالدون في الإسلام²¹⁹⁷ أدركوا النبي صلى الله عليه وسلم إلا عبد الله بن أسماء بنت أبي بكر بن أبي قحافة وهو عبد الله بن الزبير، وأسماء هي ذات النطاقين تزوجها الزبير بمكة فولدت له عبد الله وكانت مع ولدها عبد الله بمكة حتى قتل. وبقيت مائة سنة حتى عميت وماتت بمكة. ذكره ابن قتيبة.

وكان اسم أبي بكر في الجاهلية عبد الكعبة، فسماه رسول الله صلى الله عليه وسلم عبد الله، ولقبه عتيق لجمال وجهه. ويقال إنه سُمّي عتيقا لأن رسول الله صلى الله عليه وسلم [ح:29ظ] قال له: «أنت عتيق من النار»، وسمي صديقا لتصديقه خبر الإسراء.²¹⁹⁸ وتزوج

2185 أ ح ر: واختاروا.

2186 س: السادات.

2187 س: بالنبي.

2188 أ ح ر: أن لا يفي.

2189 أ: عليهم.

2190 س: فرغبه.

2191 أ: فالآن.

2192 أ ح: سبق.

2193 أ - التيمي.

2194 أ - تفصيل.

2195 ح: وكان أبنائه.

2196 س - وسيجيء تفصيل نسبته في ذكر عثمان بن عفان رضي الله عنه كان أبو بكر الصديق رضي الله عنه أبيض اللون وخفيف اللحية واسم أبنائه محمداً والي مصر وعبد الله وعبد الرحمن وكان عثمان بن عفان رضي الله عنه وزيره.

2197 أ ح ر - في الإسلام.

2198 المعجم الكبير للحافظ أبي القاسم سليمان بن أحمد الطبراني، 54/1، تحقيق: حمدي عبد المجيد السلفي، الطبعة الثانية مطبعة الزهراء الحديثة، موصل 1984.

النبي صلى الله عليه وسلم بنته أم عبد الله عائشة بنت أبي بكر رضي الله عنهما.²¹⁹⁹ أسلم أبوه أبو قحافة يوم فتح مكة، وأتى المدينة وبقي حتى أدركه²²⁰⁰ خلافة أبي بكر.

ومات أبو بكر قبله، وورثه أبو قحافة السدس فرده على ولد أبي بكر. وكانت وفاته سنة أربع عشر في خلافة عمر بن الخطاب رضي الله عنهم، وله يوم قبض سبع وتسعون سنة. وولد أبو بكر بمكة وتوفي بالمدينة في يوم الاثنين²²⁰¹ لثمان بقين من جمادي الآخرة سنة ثلاث عشرة من الهجرة وله ثلاث وستون سنة، ودفن عند النبي صلى الله عليه وسلم.²²⁰² وكانت خلافته سنتين وثلاثة أشهر وثمانية أيام. وهو أول خليفة قضى وألزم، وأول إمام قام بأمر الدين، وحكم بين المسلمين بعد نبينا صلى الله عليه وسلم خاتم النبيين، وأفضلهم، ولم يختلف عليه ولا فيه أحد من الصحابة رضوان الله عليهم. وكان من أهل الاجتهاد ولولا أنه كان كذا لما كان أهلا بأن تولى الحكم والأمر والنظر على المسلمين. ولا يجوز أن يكون القائم في أمر الأمة بعد الرسول إلا من يعلم²²⁰³ الجميع، لاسيما ولم يفرق بين المسلمين مالا ولا استعان على الصحابة بعشيرة.

بويع له في²²⁰⁴ يوم وفاة النبي صلى الله عليه وسلم وهو القائل للأَنْصار:

"يا معاشر الأوس والخزرج! أما علمتم؟ إنا معاشر قريش، أكرم العرب أنسابا وأتقنها أحسابا. وإنا نزلنا من العرب أحياها منزلة الوسطة²²⁰⁵ من القلادة، وأن العرب جعلت²²⁰⁶ عنا كما جعلت²²⁰⁷ الحي²²⁰⁸ عن القطب، وأنا عترة النبي صلى الله عليه وسلم، والخير طويل. فسلموا له بنظر وإذعان واعتراف له بالتقدم والعلم والسن. وكان رضي الله عنه كبير الشأن زاهدا خاشعا صابرا²²⁰⁹ رؤفا علم²²¹⁰ النظر في الصحابة، وكان أفضل الناس بعد الأنبياء.

ولما قبض النبي صلى الله عليه وسلم ارتدت العرب ومنعت الزكاة فلما استخلف الصديق جمع الصحابة رضي الله عنهم وشاورهم في القتال فاختلفوا عليه. وقال له²²¹¹ عمر رضي الله عنه: كيف نقاتل²²¹² الناس وقد²²¹³ قال النبي²²¹⁴ صلى الله عليه وسلم: «أمرت أن

2199 س ر - وتزوج النبي صلى الله عليه وسلم بنته أم عبد الله عائشة بنت أبي بكر رضي الله عنهما.

2200 أ ح: أدركه.

2201 س ر - في يوم الاثنين.

2202 س ر - ودفن عند النبي صلى الله عليه وسلم.

2203 س: من هو أعلم.

2204 ر - في.

2205 ر: الوسط.

2206 س: حيلت؛ ر: حيلت.

2207 س: حيلت؛ ر: حيلت.

2208 س ر: الرجا.

2209 ر: صابرا خاشعا.

2210 ر: عظيم.

2211 ر - له.

2212 س ر: نقاتل.

أقاتل الناس حتى يقولوا لا إله إلا الله [ح:30و] محمد رسول الله. فمن قالها عصم مني ماله ودمه»، فقال الصديق: والله لأقاتلن من فُرق بين²²¹⁵ الصلاة والزكاة، فإن الزكاة حق المال. والله لو منعوني عُقَالَ بَعِير²²¹⁶ كانوا يُؤدُّونها رسول الله صلى الله عليه وسلم لأقاتلهم²²¹⁷ على منعها.²²¹⁸ قال عمر، فقلت: تألف الناس وتَرَفَّق بهم. فقال لي: أ جَبَّار في الجاهلية وجَوَّار²²¹⁹ في الإسلام.²²²⁰ يا عمر! إنه قد انقطع الوحي وتم الدين، أ ينقص²²²¹ وأنا حي؟ ثم خرج لقتالهم.

روى الدميري في حيوة الحيوان عن أبي رجاء العطاردي: دخلت المدينة فرأيت الناس مجتمعين²²²² ورأيت رجلا يُقبِّل رأس رجل يقول: أنا فداك والله لولا أنت هَلَكْنَا. فقلت: من المُقبِّل والمُقبَّل؟ قالوا: عمر يُقبِّل رأس أبي بكر رضي الله عنهما من أجل قتال أهل الرِّدة، وهو الذي فَرَّق²²²³ عند سماع ما سمع من أقوال مُسَيَّلَمَة الكَذَّاب بين²²²⁴ ما هو من كلام الله وبين كلام المخلوق.²²²⁵ وجاءته²²²⁶ جَدَّة تطلب حقها من الميراث، فقال: لا أجد لك في كتاب الله حقا. وهذا قول لا يجوز أن يقوله إلا من هو أعلم الناس بالقرآن ومعانيه حتى فُطِع أنه لا يجد فيه²²²⁷ لها شيئا في الوقت والحال سرعة فكر إلا أنه قد تحقَّق ذلك بالحفظ. فلما شهد ابن المغيرة بن شعبة وعبد الرحمن بن عوف أن النبي صلى الله عليه وسلم أَعْطَى للجدة²²²⁸ السُّدُس قَضَى بقولهما ورجع إلى روايتهما، لما سمع الرواية عمن يجب قبول قوله في الأحكام. ذكره الشيخ الإمام على السمناني في روضة القضاة.

وذكر المصدر الشهيد في شرح أدب القضاء للخصاف؛ وتفسير العدل مانقل عن أبي بكر رضي الله عنه سئل عن العدل على المنبر

فأجاب على البديهة:

العدل أن تأتي أحيكا ما مثله من نفسه يرضيكا

2213 ر- قد

2214 أ س ر: رسول الله.

2215 أ ح - بين.

2216 أ ح س - بعير.

2217 س: لقاتلنهم.

2218 صحيح البخاري، الزكاة 1، استتابة المرتدين 3.

2219 أ ح: وحوار؛ ر: وحوار.

2220 أ - بي.

2221 ح ر: أينقض.

2222 أ ح: المجتمعين.

2223 ر + بين.

2224 ر: وبين.

2225 أ ح ر: مخلوق.

2226 ر: وجاءت.

2227 ر - فيه.

2228 س ر: الجدة.

وعَدَّ هذا من فصاحة أبي بكر رضي الله عنه حيث أجاب بهذه الصنيعة²²²⁹ على البديهة.

ومن وُلائه عمر بن الخطاب رضي الله عنه كان يَقْضِي بالمدينة وينوب عنه، وعلى مكة عَتَّاب بن أُسَيْد، وعلى الحراسة أبو عُبَيْدَة بن الجراح، وعلى الطائف عثمان بن أبي العاص، وعلى صَنْعَاء الْمُهَاجِر بن أُمَيَّة، وعلى خَضِرْمُوت زِيَاد بن أَبِيهِ، [ح:30ظ] وعلى زَيْدٍ وَزَيْع أبو موسى الأشعري، وعلى الجُثْد²²³⁰ معاذ بن جبل، وعلى البحرين العَلَاء، وعلى نَجْرَان جرير بن عبد الله، ثم عمرو بن العاص أَمْرَهُ وبعثه نحو فلسطين، ويزيد بن [أبي] سفيان وخالد بن سعيد وعلقمة بن عبد الله ومعاوية بن أبي²²³¹ سفيان وأسامة بن زيد وهذه جملة من أصحابه وإخوانه.²²³² وفتح اليمامة وقتل مسيلمة الكذاب وبعث الجيوش إلى الشام والعراق.

وروى عن النبي صلى الله عليه وسلم مائة واثنتين وأربعين حديثاً، منها في الصحيحين ثمانية عشر حديثاً انفرد البخاري بأحد عشر ومسلم بواحد والمتفق عليه ستة²²³³. رواه²²³⁴ ابن الملك في شرح المَشَارِق في حديث: «لا نورث ما تركنا صدقة».²²³⁵

قال سعد الملة التفتازاني في شرح المقاصد: لما مرض أبو بكر قال لعثمان رضي الله عنهما "اكتب: بسم الله الرحمن الرحيم هذا ما عهد أبو بكر بن أبي قُحافة في آخر عهده بالدنيا وأول عهده بالآخرة داخلاً فيها حين يؤمن الكافر وَيَبْرُ الْفَاجِر ويصدق الكاذب: إني أستخلف عمر بن الخطاب فإن عدل فذاك ظَنِّي وإن بَدَّلَ فجار²²³⁶ لكل أمر ما اكتسب والخير أردت ولا أعلم الغيب: ﴿وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ﴾".²²³⁷ فلما عرض الكتاب على الأصحاب²²³⁸ قِيلُوا وبَايَعُوا على عمر رضي الله عنه. ولما بلغ الكتاب إلى علي رضي الله عنه، قال: بَايَعْنَا مِنْ فِيهِ وَإِنْ كَانَ عَمْرٍ. فلما مات حُجِّل على السرير الذي كان ينام عليه الرسول صلى الله عليه وسلم. وهو سرير عائشة رضي الله عنها، وهو من حشيش من ساج منسوج بالليف، بيع هذا السرير في ميراث عائشة فاشتراه رجل من موالى معاوية رضي الله عنه بأربعة ألف درهم فجعله للناس وهو بالمدينة. وصلى عليه عمر بن الخطاب رضي الله عنه ونَزَلَ²²³⁹ في حُفْرَتِهِ عمر وطلحة وعثمان وعبد الرحمن بن أبي بكر، ودفن مع النبي صلى الله عليه وسلم في بيت عائشة رضي الله عنها. ذكره ابن قتيبة في المعارف.

2229 ح: الصفعة؛ س: الصيغة؛ ر: الصفة.

2230 س ر: وعلى خير.

2231 أ ح — أبي.

2232 أ: وأخواته.

2233 س هامش صح: والمتفق عليه ستة؛ أ ح ر — والمتفق عليه ستة.

2234 س: ذكره.

2235 مسند أحمد بن حنبل، 188/1.

2236 أ ح: وجاء؛ س: وجار.

2237 سورة الشعراء، 227/26.

2238 أ ح: إلى الأصحاب.

2239 أ ح: وأنزل.

قال المولى العارف بالله الشيخ عبد الرحمن الجامي في أوائل نَفَحَاتِهِ: روى الإمام المُسْتَعْفِرِي رحمه الله بإسناده عن جابر رضي الله عنه قال: أمر أبو بكر رضي الله وقال "إذا أنا متُ فجيئوا بي" ²²⁴⁰ على الباب، يعني باب البيت الذي [ح:31و] فيه قبر رسول الله صلى الله عليه وسلم، فادفعوه ²²⁴¹ فإن فتح لكم فادفوني. قال جابر بن عبد الله رضي الله عنه فانطلقنا فدَقَّقْنَا ²²⁴² الباب، وقلنا: إن هذا أبو بكر رضي الله عنه قد اِسْتَهَى أن يُدْفَن عند النبي صلى الله عليه وسلم، فُفْتِحَ الباب، لاندري من فتح لنا، وقال لنا: اُدْخُلُوا اِدْفَنُوهُ، وكرامة، ولا نرى شخصا ولا نرى شيئا. ²²⁴³ أورده ²²⁴⁴ حجة على منكِر كرامات الأولياء.

2. أمير المؤمنين، خليفة خاتم النبيين، الفاروق الصادق، الأيّد في الانتصار، مُظْهِر شعائر الإسلام في كافة المدائن

والأمصار، أبو حفص عمر بن الخطاب بن نُفَيْل القُرشي العَدَوِي ²²⁴⁵ رضي الله تبارك وتعالى عنه

كان طويل القامة، وأبناءؤه عاصم وعبد الله وعبيد الله وزيد، ووزيره زياد بن مسلم. ²²⁴⁶

يُويَع له في اليوم الذي مات فيه أبو بكر الصديق رضي الله عنه وهو ابن اثنين وخمسين سنة. ولم يختلف عليه اثنان ولا شَهَر في وجهه سيف. وهو أول من خُوطب بأمر المؤمنين، وأَعَزَّ الله تعالى بإسلامه الدين، وهو من المهاجرين الأولين، شهد بدرا وجميع المَشَاهِد مع رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقام بأمر الدين أحسن قيام، ونظم قوانين الشرع أحسن نظام، وهو أول من دَوَّن الدواوين. وفتحت الدنيا على يديه، ومضت دولة الفُرس، ووضَعَ الخراج وطَبَّق طبقات أهل الذمة. وأول من أَرخ التاريخ بعام هجرة رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى المدينة، وذلك في سنة ست عشرة، ²²⁴⁷ وفيها كان ²²⁴⁸ فَتَحَ بَيْتَ المقدس صلحا، وفيها نزل سعد بن أبي وقَّاص رضي الله عنه الكوفة ومَصَرَهَا. فعاش بعد أبي بكر رضي الله عنه بمثل سِيرَتِهِ وجهاده بالصبر على العيش الحُثِين ²²⁴⁹ وخَيْرُ ²²⁵⁰ الشعير والثوب الحَام المرفوع والقناعة باليسير.

²²⁴⁰ ر: فجيئوا.

²²⁴¹ س: فادققوه.

²²⁴² أ ح ر: فدفعنا.

²²⁴³ نفحات الأنس من حضرات القاسم الملا نور الدين عبد الرحمن أحمد الجامي، تحقيق: محمد أديب الجادر، 36/1، 1-2 مجلد، دار الكتب العلمية الطبعة الأولى 1424/2002، بيروت-لبنان.

²²⁴⁴ ر: أورد.

²²⁴⁵ س ر - بن نفيل القرشي العدوي.

²²⁴⁶ ر - كان طويل القامة وأبناءؤه عاصم وعبد الله وعبيد الله وزيد ووزيره زياد بن مسلم.

²²⁴⁷ ر: ستة عشر.

²²⁴⁸ س ر: وكان فيها.

²²⁴⁹ أ: أطلقش.

²²⁵⁰ س ر: والخيز.

فتح²²⁵¹ الفتوحات الكبار وغلَّب²²⁵² الأقاليم الشاسعة، ومع هذا كله بقي رضي الله عنه على حاله كما كان قبل الولاية في لباسه²²⁵³ وزيّه وأفعاله وتواضعه. يسير منفردا في سفره وحضره من غير حُرُس ولا حُجَّاب. ومناقب²²⁵⁴ فضله كثيرة لا تُحصى، حسبك²²⁵⁵ أنه كان وزير أشرف الوُزى صلى [ح:31ظ] الله عليه وسلم. عاش حميدا وتوفي سعيدا شهيدا، فما يُبغضه إلا زُنْدِيق أو جاهل²²⁵⁶ مُفْرِط الجهل. وكان لا يطمع الشريف في خيفه ولا يئأس الضعيف من عدله، وهو أول من عسَّ بالليل في عمله، أي كان يمشى ليلا ليحفظ الناس والدين. ونزل رضي الله عنه بنفسه من مال الله تعالى منزلة رجل من المسلمين، جعل فرضه كفرض رجل من المهاجرين. وهو أفضل الصحابة في عصره في العلم والقول²²⁵⁷ والزهد والورع والرأي والاجتهاد. روي أن الناس هابته هيبة عظيمة حتى تركوا الجلوس بالأفنيته فلما بلغته²²⁵⁸ هيبة الناس له جمعهم ثم قام على المنبر حيث كان أبو بكر رضي الله عنه يضع قدميه:

"فحمد الله تعالى وأثنى عليه بما هو أهله ثم صلى النبي صلى الله عليه وسلم ثم قال: بلغني أن الناس قد هابوا شِدَّتِي وخافوا غِلْظَتِي، وقالوا قد كان عمر يَشْتَدُّ علينا ورسول الله صلى الله عليه وسلم بين أظهرنا لم يشتد²²⁵⁹ علينا، وأبو بكر رضي الله والينا²²⁶⁰ دونه فكيف الآن، وقد صارت الأمور إليه، ولعمري من قال ذلك فقد صدَّق. كنت مع رسول الله صلى الله عليه وسلم فكنت عبده وخادمه حتى قبضه الله تعالى وهو عني راض، والحمد لله وأنا أسعد الناس بذلك. ثم ولى أمر²²⁶¹ الناس أبو بكر فكنتُ خادمه وعونه اختلط²²⁶² شِدَّتِي بِلِينِهِ فأكون سيفا مسلولا²²⁶³ حتى يغمدني أو يدعني فما زلت معه كذلك حتى قبضه الله تعالى وهو عني راض²²⁶⁴ والحمد لله وأنا أسعد الناس بذلك. ثم إني وُلِّيتُ أموركم، اعلّموا أن تلك الشدة قد تضاغت²²⁶⁵ ولكنها إنما تكون على أهل الظلم والتَّعَدِّي على المسلمين. وأما أهل السلامة والدين فأنا أَلَيَّنُ إليهم من بعضهم لبعض ولست أدع أحدا يظلم أحدا ويتعدى إليه حتى أضع خَدَّه بالأرض وأضع قدمي على الخد

2251 ر: وفتح.

2252 ر: وغلَّب.

2253 أ: على لباسه.

2254 أ: ولا مناقب.

2255 ر: وحسبك.

2256 أ: أو حار؛ ح: أو جار.

2257 أ ح: والعدل.

2258 ر: بلغه.

2259 س ر: ثم اشتد.

2260 ر: واليا.

2261 س ر - أمر؛ س هامش صح: أمر.

2262 س ر: اخلط.

2263 أ ح: سلولا.

2264 أ ح س: عني راض.

2265 ر: تضاغت.

الآخر حتى يذعن بالحق. ولكم عليّ أيها الناس! إني لا أجبار²²⁶⁶ عنكم شيئاً من خراجكم وإذا وقع عندي أن لا يخرج إلا بحقه ولكم عليّ أن لا ألقىكم في المهالك فإذا غيبت في البُعوث فأنا أبو العيال حتى ترجعوا. أقول قولي هذا وأستغفر الله العظيم لي ولكم."

قال سعيد بن المسيّب: فوَيّْ²²⁶⁷ والله عمر رضي الله عنه وزاد في الشدة في مواضعها واللين في مواضعه²²⁶⁸ وكان أبا العيال²²⁶⁹

حتى كان يمشي إلى اللواتي غاب عنهن أزواجهن، ويقول: أ لَكُنَّ حاجة حتى أشتري لَكُنَّ فإني أكره أن تُخدَعن²²⁷⁰ في البيع والشراء فيُرسَلن معه بجواريتهن. ومن كان ليس عندها شيء اشترى لها من عنده رضي الله عنه. كذا ذكره الدمي في الإوز من حيوة الحيوان.

وله رضي الله عنه في باب القضاء كُتِبَ ليس لأحد مثلاً، فمن ذلك كتابه إلى أبي موسى الأشعري. ولا أجمع في ذلك الباب منها

ولا أدل على علمه وفضله منها نقله الشيخ الإمام أبو القاسم علي السمناني في روضة القضاة عن الوليد بن معدان أنه قال: كتب عمر رضي الله عنه إلى أبي موسى الأشعري:

"أما بعد! فَإِنَّ الْقَضَاءَ فَرِيضَةٌ مُحْكَمَةٌ وَسُنَّةٌ مُتَّبَعَةٌ، فَأَفْهَمُ إِذَا أُدْلِيَ²²⁷¹ إِلَيْكَ فَإِنَّهُ لَا يَنْفَعُ تَكْلُمُ بِحَقٍّ²²⁷² لَا تَقَادَ لَهُ، آسٍ²²⁷³ بَيْنَ

النَّاسِ فِي وَجْهِكَ وَتَغْلِيصِكَ وَعَدْلِكَ حَتَّى لَا يَطْمَعَ شَرِيفٌ فِي خَيْفِكَ وَلَا يَبْتَاسُ ضَعِيفٌ مِنْ عَدْلِكَ. الْبَيِّنَةُ عَلَى الْمُدْعَى وَالْيَمِينُ عَلَى مَنْ أَنْكَرَ،

وَالصُّلْحُ حَائِزٌ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ إِلَّا صَلْحًا حَرَمَ حَلَالًا أَوْ أَحَلَ حَرَامًا. وَلَا يَمْنَعَنَّكَ مِنْ قَضَاءِ قَضِيَّةٍ فَرَجَعْتَ فِيهِ نَفْسَكَ وَهَدَيْتَ فِيهِ لِرُشْدِكَ أَنْ

تُرَاجِعَ فِيهِ الْحَقُّ فَإِنَّ الْحَقَّ فِيهِ قَدْ تَمَّ فَلَا يَبْطُلُ الْحَقُّ وَمُرَاجَعَةُ الْحَقِّ خَيْرٌ مِنَ التَّمَادِي فِي الْبَاطِلِ، أَلْفَهَمُ أَلْفَهَمٌ فِيمَا يَحْتَلِجُ فِي صَدْرِكَ مِمَّا لَيْسَ فِي

قُرْآنٍ وَلَا سُنَّةٍ. ثُمَّ اعْرِفِ الْأَشْيَاءَ وَالْأَمْثَالَ فَمِيسَ الْأُمُورِ بِالْأُمُورِ²²⁷⁴ عِنْدَ ذَلِكَ وَاعْتَمِدْ إِلَى أَقْرَبِهَا إِلَى اللَّهِ تَعَالَى وَأَشْبِهَا بِالْحَقِّ. وَاجْعَلْ لِمَنْ

يَطْلُبُ حَقًّا غَايَةً أَوْ شَاهِدًا أَمْرًا يَنْتَهِي إِلَيْهِ، فَإِنْ أَخْضَرَ بَيِّنَةً أَخَذَهُ بِحَقِّهِ وَإِنْ عَجَزَ عَنْهَا اسْتَحْلَلْتَ عَلَيْهِ الْقَضِيَّةَ فَإِنَّهُ أُبْلَغَ لِلْعُدْرِ وَأَجْلَى لِلْعَمَا.

الْمُسْلِمُونَ عُذُولٌ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ إِلَّا تَخَدُّوْا فِي حَدٍّ وَخَيْرًا عَلَيْهِ بِشَهَادَةِ زَوْرٍ أَوْ ظَنِينًا فِي وَلَاءٍ أَوْ قَرَابَةٍ فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى تَوَلَّى مِنْكُمْ²²⁷⁵

السَّرَائِرَ وَدَرَأَ عَنْكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ وَالْإِيمَانِ.

2266 س ر: لا أجبار.

2267 أ ح س: توفي.

2268 ر: في موضعه.

2269 ر: أبو العيال.

2270 أ ح: أن يخدعن.

2271 ر: أوي.

2272 أ ح: حق.

2273 أ: امشوا؛ ح: امسوا؛ ر: أسو.

2274 أ ح: الأمور.

2275 س: فيكم.

وَأَيَّاكَ وَالْعُصْبَ وَالْقَلْقَ²²⁷⁶ وَالصَّخْرَ وَالنَّادِيَ بِالنَّاسِ! وَاسْكُنْ عِنْدَ الْحُصُومَةِ، فَإِنَّ الْقَضَاءَ فِي مَوَاطِنِ الْحَقِّ يُوجِبُ اللَّهُ بِهِ الْأَجْرَ وَيُخَسِّنُ بِهِ الذِّكْرَ. وَمَنْ خَلَصَتْ نَيْتُهُ فِي الْحَقِّ وَأَتَقَى عَلَى نَفْسِهِ زَانَهُ اللَّهُ بِهِ، وَمَنْ تَزَيَّنَ لِلنَّاسِ²²⁷⁷ بِمَا يَعْلَمُ اللَّهُ أَنَّهُ لَيْسَ فِي قَلْبِهِ شَأْنَهُ اللَّهُ تَعَالَى بِهِ، فَمَا ظَنُّكَ بِثَوَابٍ غَيْرِ اللَّهِ مَعَ عَاجِلِ رِزْقِهِ وَخَزَائِنِ رَحْمَتِهِ، وَالسَّلَامُ".

انظر إلى [ح:32] بلاغة كلامه مع وَجَازَةِ ألفاظه وكثرة معانيه. كيف جمع فيه مواضع الحكم والاجتهاد؟ وهذا لا يصدر إلا ممن له زيادة فضل ومعرفة وكمال علم ورأي وإيقان وإتقان.²²⁷⁸

قال الصدر الشهيد في شرح الخصاص: "الْقَضَاءُ فَرِيضَةٌ مُحْكَمَةٌ"، يعني الحكم بين الخصمين بحق فريضة محكمة كان ثابتاً في شريعة من قبلنا وبقي في شريعتنا ما لم يَدْرِ عليه النسخ والتبديل. "وَسُنَّةٌ مُتَّبَعَةٌ"، يعني سنة غير مهجورة. ثم قال: "فَأَفْهَمَ إِذَا أُوتِيَ²²⁷⁹ إِلَيْكَ الْخُصْمَانِ"²²⁸⁰ فَرَّغَ خاطرك إذا تقدم إليك الخصمان ورفعاً الحادثة إليك لتسمع²²⁸¹ كلامهما، فتتوصل²²⁸² به إلى القضاء بحق فإنه لا ينفع تكلم بحق²²⁸³ لا نفاذ له، يعني المدعي ربما يُقَرَّ بما يُبْطِلُ دعواه أو المدعى عليه بما يلزمه فلا يحتاج إلى القضاء فإذا لم تسمع ذلك لينفذه لا ينفع التكلم بذلك الكلام وهو حق. ووقع في الخصاص: "وَالصُّلْحُ جَائِزٌ بَيْنَ النَّاسِ". وذكر محمد رحمه الله في كتاب القاضى: "وَالصُّلْحُ جَائِزٌ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ"، وما ذكره الخصاص أعم لأنه يتناول المسلمين وغير المسلمين.

حج عمر رضي الله عنه بالناس عشر سنين متوالية بعد أبي بكر رضي الله عنه واليا عليهم،²²⁸⁴ وقضى بين المسلمين وأقام الحدود وولَّى القضاة وتولاهم. وقضاة عمر كثيرون لاتساع البلاد وانتشار الدعوة. منهم: عبد الله بن مسعود ولأه بكوفة،²²⁸⁵ وسعد بن أبي وقاص ولأه بالكوفة²²⁸⁶ ثم عزله، وشريح القاضي استقضاه على الكوفة.

وكتب عمر بن الخطاب إلى أهل الكوفة:

"أما بعد! فَإِنِّي بَعَثْتُ إِلَيْكُمْ عَمَّاراً أَمِيراً، وعبد الله قاضياً ووزيراً. فاسمعوا لهما وأطيعوا فقد آثرتكم بهما"، يعني عماراً وابن مسعود. فقال لشريح حين استقضاه وهو من سادات التابعين في الموسم: كيف تقضي في أموال الناس؟ قال: بالبينات، قال عمر رضي الله عنه:

²²⁷⁶ أ ح: والقلق.

²²⁷⁷ أ: الناس.

²²⁷⁸ س - وإتقان.

²²⁷⁹ ر: أوتي.

²²⁸⁰ ر - الخصمان.

²²⁸¹ أ ح: لسمع.

²²⁸² أ ح: فيتوصل.

²²⁸³ أ ح: الحق.

²²⁸⁴ س - بعد أبي بكر رضي الله عنه واليا عليهم.

²²⁸⁵ س: بالكوفة.

²²⁸⁶ أ ح ر: الكوفة.

أحررت نفسك وأهلك أموال الناس. ولما ولى عمر رضي الله عنه²²⁸⁷ أبا موسى الأشعري ببصرة²²⁸⁸ وعزل المغيرة كتب إليه مكتوبا بإعجاز بليغ:

"أَمَّا بَعْدُ! بلغني عنك أمر عظيم، ووليت أبا موسى عليك، فأقبل إلي"، فلما أرسل أبا موسى ببصرة²²⁸⁹ سأل عن عمر أن يُرسل معه من الفقهاء حتى²²⁹⁰ يَتَقَوَّى بهم فأرسل معه أنس بن مالك وعمران بن الحُصَيْن ووضع الخراج على الشام²²⁹¹ حين افتتحها عمرو بن العاص، وعلى أرض السواد [ح:33و] وحين فتح سواد العراق بعث عثمان بن حنيف حتى يمسح سواد العراق وجعل حُدَيْفَةَ رضي الله عنهما عليه²²⁹² مُشْرِفًا فمسح فبلغ ستا وثلاثين ألف ألف جريب ووضع على أهلها من كل جريب يبلغه الماء قفيز هاشمي وهو الصاع ودرهم ومن جريب الرطبة خمسة دراهم ومن جريب الكرم المتصل والنخل المتصل عشرة دراهم وكان بمحضر من الصحابة رضي الله عنهم من غير نكير فكان إجماعا ولم يضع الخراج على أرض العرب لأن وضع الخراج من شرطه أن يقر أهلها على الكفر بوضع الجزية عليهم وقبولهم الجزية²²⁹³ كما في سواد العراق ومشركوا العرب لا يقبل منهم إلا الإسلام أو السيف. كذا في الهداية.

وروي أن عمر بن الخطاب رضي الله عنه استعمل رجلا على عمل فبلغه أنه قال شعر:

اسقني شربة ألدَّ عليها واسق بالله مثلها ابن هشام²²⁹⁴

فاستحضره عمر رضي الله عنه وعلم الرجل بالحال فضم إليه بيتا آخر. فلما قدم على عمر قال له: أ لست القائل "اسقني شربة

ألدَّ عليها"؟ فقال: نعم، يا أمير المؤمنين!

شعر:

عسلا باردا بماء زُلْأَلْ إنني لا أحب شرب المدام²²⁹⁵

فقال عمر: الله الله! ارجع إلى عملك. حكاها ابن حجة في ثمرات الأوراق. وذكر فيه أن عمر بن الخطاب لما قدم من المدينة إلى

الشام على حمار ومعه عبد الرحمن بن عوف فتلقاهما معاوية رضي الله عنهم في موكب نبيل فأعرض عنه عمر رضي الله عنه فجعل يمشي إلى

جنبه راجلا، فقال له عبد الرحمن بن عوف: أبقيت الرجل. فأقبل عليه عمر آنفا فقال: يا معاوية، أنت صاحب الموكب مع ما بلغني من فوق

2287 أ - أحررت نفسك وأهلك أموال الناس ولما ولى عمر رضي الله عنه.

2288 س: بالبصرة.

2289 س: بالبصرة.

2290 س - حتى.

2291 ح - على الشام.

2292 س ر - عليه.

2293 ح - الجزية.

2294 محض الصواب في فضائل أمير المؤمنين عمر بن الخطاب، ابن المبرد الحنبلي، ت. عبد العزيز بن محمد بن عبد المحسن، 513/2، عمادة البحث العلمي

بالجامعة الإسلامية، المدينة النبوية، المملكة العربية السعودية، الطبعة: الأولى، 1420هـ/2000 م.

2295 محض الصواب في فضائل أمير المؤمنين عمر بن الخطاب، ابن المبرد الحنبلي، 514/2.

ذوي الحاجات ببابك! قال معاوية: نعم، يا أمير المؤمنين! قال: ولم ذاك؟ قال: لأننا في بلاد لا يمنع²²⁹⁶ من الجواسيس ولا بد لهم مما يروّعونهم من هيبة السلطان فإن أمرتني بذلك أقمت عليه وإن نهيتني عنه انتهيت. قال: إن كان الذي قلت حقاً فإنه رأى أريب وإن كان باطلاً فإنها تخدعة أديب ولا أمرك ولا أمراك.

وذكر الزندويسى في روضته عن أبي عُبَيْدَةَ بن الجراح أنه قال: دخلت على عمر رضي الله عنه في ولايته فإذا عليه ثوب²²⁹⁷ خلّق،²²⁹⁸ فقلت:

يا أمير المؤمنين! يرد²²⁹⁹ عليك الوفود من ملوك الدنيا فاتخذ لنفسك²³⁰⁰ ثوباً²³⁰¹ حسناً تلبسه يوم دخولهم عليك. فقال: يا أبا عبيدة! [ح:33ظ] لو قال هذا غيرك لضربت، لكن منعتني عن ذلك صحبتك مع رسول الله صلى الله عليه وسلم. أ لم تك أذلّ عباد الله؟ فأعزنا الله بالإسلام ووفّقنا على قول "لا إله إلا الله محمد رسول الله". فأني عزّ أكبر من هذا؟

قال ابن الملك في شرح المشارق في باب من في حديث "من لبس الحرير في الدنيا لم يلبسه في الآخرة".²³⁰² الأحاديث التي رواها عمر عن النبي صلى الله عليه وسلم خمسمائة وسبعة وثلاثون حديثاً. منها في الصحيحين أحد وثمانون، انفرد البخاري منها بأربعة وثلاثين، ومسلم بأحد وعشرين، وهذا من المتفق عليه. طعنه غلام المغيرة بن شعبة أبو لؤلؤة فمات بعد يوم وليلة في أربعة عشر أيام مضت من ذي الحجة سنة ثلث وعشرين وهو ابن ثلث وستين سنة ودفن في الحجرة [أ:24و] النبوية حذاء منكي أبي بكر رضي الله عنهما.

ذكر علي بن عبد الله الحسني السّمهودي في خلاصة الوفاء في أخبار دار المصطفى: صفة القبور الشريفة بالحجرة المنيفة قد اختلف فيها نحو سبع كيفيات. والذي عليه الأكثر أن قبر النبي صلى الله عليه وسلم أمامهما إلى القبلة مقدماً، أي بجدار القبلة، ثم قبر أبي بكر رضي الله عنه حذاء منكي رسول الله صلى الله عليه وسلم، ثم قبر عمر رضي الله عنه حذاء منكي أبي بكر رضي الله عنه. وهذه صفته

النبي صلى الله عليه وسلم

أبو بكر رضي الله عنه

عمر رضي الله عنه

²²⁹⁶ أ ح: لا تمنع؛ ر: لا تمنع.

²²⁹⁷ أ ح: ثياب.

²²⁹⁸ أي قدس.

²²⁹⁹ ر: ترد.

²³⁰⁰ أ ح: بنفسك.

²³⁰¹ أ ح: ثياباً.

²³⁰² مسند أحمد بن حنبل، 312/1.

ونقل²³⁰³ المراغي أن رزينا²³⁰⁴ ونحى جزمًا بهذه الصفة. وهو كذلك في كلام رزين ورواه عن عبد الله بن محمد بن عقيل كذا. وروى ابن زبالة عن القاسم بن محمد بن أبي بكر الصديق رضي الله قال: دخلت على عائشة رضي الله عنها، فقلت لها: يا أُمّة اكشفي لي عن قبر النبي صلى الله عليه وسلم وصاحبيه. فكشفت عن ثلاثة قبور، فرأيت قبر رسول الله صلى الله عليه وسلم مقدمًا وأبا بكر رأسه بين كتفي النبي صلى الله عليه وسلم وعمر رأسه عند رجل النبي صلى الله عليه وسلم.

قال ابن عساكر:

وهذه صفته

النبي صلى الله عليه وسلم عمر رضي الله عنه

أبو بكر رضي الله عنه

وعن عروة عن عائشة رضي الله عنها: ²³⁰⁵ وصفت لنا عائشة قبر النبي صلى الله عليه وسلم وقبر أبي بكر رضي الله عنه وقبر عمر؛ رأس النبي صلى الله عليه وسلم مما يلي المغرب، وقبر أبي بكر عند رجل النبي [ح: 34] صلى الله عليه وسلم، وقبر عمر خلف النبي صلى الله عليه وسلم وبقي موضع قبر واحد.

وهذه صفته:

النبي صلى الله عليه وسلم أبو بكر رضي الله عنه

عمر رضي الله عنه²³⁰⁶

3. أمير المؤمنين، مُجَهَّزُ جُيُوشِ الْمُسْلِمِينَ، جَامِعُ الْقُرْآنِ عَثْمَانُ بْنُ عَفَّانَ الْقُرَشِيُّ²³⁰⁷ رضي الله عنه

ويُكْنَى بأبي عمرو في الجاهلية، ثم بأبي عبد الله. وكان مروان بن الحكم وزيره، وعبد الله وسعيد وأبان وعمرو كانوا بنيه.²³⁰⁸ لما طعن عمر رضي الله عنه نصّ على ستة نفر من المهاجرين: عثمان وعلي وطلحة والزبير وسعد بن أبي وقاص وعبد الرحمن بن عوف. وجعل الشورى ثلاثة أيام وأقام المِسْوَور بن مخزّمة²³⁰⁹ وثلاثين نفسًا من الأنصار على مارواه بن الخلكان. وقال له عمر رضي الله: إن

²³⁰³ س: وذكر.

²³⁰⁴ أ ح: رزين.

²³⁰⁵ أ - أبو بكر رضي الله عنه.

²³⁰⁶ انظر: أخبار المدينة، لمحمد بن الحسن ابن زبالة، جمع ودراسة: د. عبد الباسط بدر، المملكة العربية السعودية مركز بحوث ودراسات المدينة المنورة، الطبعة الأولى 1424هـ/2003م.

²³⁰⁷ س ر - القرشي.

²³⁰⁸ س ر - ويكنى بأبي عمرو في الجاهلية ثم بأبي عبد الله وكان مروان بن الحكم وزيره وعبد الله وسعيد وأبان وعمرو كانوا بنيه.

²³⁰⁹ أ ح س: مخزّمة.

اتَّفَقُوا عَلَى وَاحِدٍ إِلَى ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ، وَإِنْ افْتَرَقُوا فِإِثْنَتَيْنِ فَالْفِرْقَةُ الَّتِي فِيهَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَوْفٍ، وَأَوْصَى أَنْ يَصْلِيَ بِالنَّاسِ صُحَيْبُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ، فَأَخْرَجَ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَوْفٍ نَفْسَهُ مِنَ الشُّوْرَى، وَاخْتَارَ عُثْمَانُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ. فَبَايَعَهُ النَّاسُ وَوَقَعَ الرِّضَاءُ مِنْ جَمِيعِ النَّاسِ بِهِ.

وَهُوَ يَجْتَمِعُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي عَبْدِ مَنْفَافٍ، وَيَجْتَمِعُ عُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي كَعْبٍ، وَأَبُو بَكْرٍ يَجْتَمِعُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مُرَّةٍ.

فَإِنْ نَسَبَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى مَا اتَّفَقَ النَّسَّابُونَ إِلَى عُذْنَانَ، وَالْاِخْتِلَافُ فِيمَا فَوْقَ عُذْنَانَ: مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ بْنِ هَاشِمٍ بْنِ عَبْدِ مَنْفَافٍ (مَجْمَعُ عُثْمَانَ) بْنِ قُصَيٍّ بْنِ كِلَابٍ بْنِ مُرَّةٍ (مَجْمَعُ أَبِي بَكْرٍ) بْنِ كَعْبٍ (مَجْمَعُ عُمَرَ) بْنِ لُؤَيٍّ بْنِ غَالِبٍ بْنِ فَهْرٍ بْنِ مَالِكٍ بْنِ النَّضْرِ بْنِ كِنَانَةَ بْنِ خُزَيْمَةَ بْنِ مُدْرِكَةَ بْنِ إِبِلَاسٍ بْنِ مُضَرَ بْنِ نِزَارٍ بْنِ مَعَدٍ بْنِ عَدْنَانَ.

وَنَسَبُ أَبِي بَكْرٍ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُثْمَانَ بْنِ عَامِرٍ بْنِ عَمْرِو بْنِ كَعْبٍ بْنِ سَعِيدٍ بْنِ قُثُمٍ²³¹⁰ بْنِ مُرَّةٍ بْنِ كَعْبٍ.

وَنَسَبُ أَبِي حَفْصٍ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ بْنِ نُفَيْلٍ بْنِ عَبْدِ الْعُزَّى بْنِ رَبَاحٍ²³¹¹ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ قُرْطٍ بْنِ زُرَّاحٍ²³¹² بْنِ عَدِيٍّ بْنِ كَعْبٍ بْنِ لُؤَيٍّ بْنِ غَالِبٍ.

وَنَسَبُ عُثْمَانَ بْنِ عَفَّانَ بْنِ أَبِي الْعَاصِ بْنِ أُمَيَّةَ بْنِ عَبْدِ الشَّمْسِ بْنِ عَبْدِ مَنْفَافٍ بْنِ قُصَيٍّ. وَأُمُّ أُمِّ عُثْمَانَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَمَةُ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ وَهِيَ الْبَيْضَاءُ بِنْتُ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ ثَوَّامَةُ عَبْدِ اللَّهِ.²³¹³

فَقَامَ عُثْمَانُ بِأَمْرِ الدِّينِ وَكَانَتْ أَوَّلُ غَزْوَةٍ غَزَاهُ فِي الرَّيِّ [ح: 34ظ] فِي خِلَافَتِهِ، وَأَمِيرُ الْجَيْشِ أَبُو مُوسَى الْأَشْعَرِيُّ، ثُمَّ الْإِسْكَانْدَرِيَّةُ، ثُمَّ نِشَابُورُ، ثُمَّ إِفْرِيقِيَّةُ، ثُمَّ جَزِيرَةُ قُبْرُسَ مِنْ سَوَاحِلِ²³¹⁴ بَحْرِ الرُّومِ، ثُمَّ إِصْطَخَرُ الْأُخْرَى²³¹⁵ وَفَارِسَ الْأُولَى، ثُمَّ جُورُ،²³¹⁶ ثُمَّ طَبْرِسْتَانُ²³¹⁷ وَدَارُ الْجَرْدِ وَكَرْمَانَ وَسَجِسْتَانَ وَغَيْرَهَا.

وَهُوَ أَحَدُ السَّابِقِينَ الْأَوَّلِينَ، وَصَلَّى إِلَى الْقِبْلَتَيْنِ، وَهَاجَرَ الْمَجْرَتَيْنِ. وَيُذْعَى بِذِي النُّورَيْنِ لِأَنَّهُ تَزَوَّجَ بِنْتِي رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَهِيَ زَيْنَةُ وَأُمُّ كَلْثُومٍ. وَلَمْ يَتَّفِقْ لِأَحَدٍ مِنْ لَدُنِ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ تَزَوَّجَ بِنْتِي نَبِيِّ إِلَّا لِعُثْمَانَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ.²³¹⁸ وَبَقِيَ الْأَمْرُ لَهُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ إِحْدَى²³¹⁹ عَشْرَةَ سَنَةً وَاحِدَ عَشَرَ شَهْرًا وَتِسْعَةَ عَشَرَ يَوْمًا، وَحَجَّ فِيهَا كُلَّهَا إِلَّا سَنَتَيْنِ.

²³¹⁰ أ ح س: تيم.

²³¹¹ ر: رباح.

²³¹² أ س ر: زراح.

²³¹³ س ر - بن في وأم أم عثمان رضى الله عنه عمة الرسول صلى الله وهى البيضاء بنت عبد المطلب ثؤمة عبد الله.

²³¹⁴ س ر + البحر.

²³¹⁵ أ ح ر: الأخرى. | إصطخر مدينة قديمة تقع في جنوب إيران، في محافظة فارس، على بعد خمسة كيلومترات إلى الشمال من أنقاض مدينة برسيبوليس. اليوم مدينة أثرية. ويكيبيديا إيران، الموسوعة الحرة.

²³¹⁶ جور: مدينة بفارس بينها وبين شيراز عشرون فرسخا. انظر: فتوح البلدان، 480/2؛ والكامل في التاريخ، باب الأثير، سنة 29هـ.

²³¹⁷ بفتح الطاء والباء وكسر الراء، هو إقليم عرثه العرب والفرس باسمه منذ القرون القديمة، وهو يقع من شمال دولة إيران. معجم البلدان لياقوت الحموي، المجلد الخامس، طبرستان.

وَوَلَّى الْوَلَاةَ وَوَجَّهَ الْقَضَاةَ. وله في القضاء حكايات ذكر الخصاص عن عبد الرحمن سعد قال: رأيت عثمان بن عفان جالسا في المسجد فإذا جاءه الخصمان، قال: لهذا أدع عليا. وقال: لهذا أدع طلحة والزبير ونفرا من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم. فإذا جاءوا قال لهما: تكلما. فإذا تكلما يقبل فيقول: ماذا تقولون؟ فإن قالوا ما يوافق قوله قضى عليهما ولا ينظرهما²³²⁰ بعد، فيقومان وقد سلما.

قال الصدر الشهيد: اشتمل الحديث على فوائد؛

منها: أنه لم يكن بين علي وعثمان رضى الله عنهما إلا جميلا، بخلاف ما قاله أهل البدع. ومنها: يجوز للقاضي أن يقضي في المسجد. ومنها: يجوز للقاضي أن يستفتي ويقضي بالفتوى. ومنها: أن المشورة مستحسنة، ثم إنما يشاور إذا لم يمكن وجه القضاء بينا، أما إذا كان وجه القضاء بينا لا يحتاج إلى المشورة. وحديث عثمان رضى الله عنه محمول على أن حكم الحادثة لم يكن بينا، فإن قالوا ما يوافق قوله يقضى عليهما لأنه صار إجماعا منهم. ثم قال: ولا ينظرهما²³²¹ بعد، لأن الحق قد ظهر ولا يسعه²³²² التأخير. في شرح المشارق في باب من في حديث: «من بنى لله مسجدا يبتغي به وجه الله بنى الله له مثله في الجنة»²³²³.

قيل: ما روى عثمان عن النبي صلى الله عليه وسلم مائة وستة وأربعون حديثا، له في الصحيحين ستة عشر حديثا، انفرد البخاري بشمانية ومسلم بخمسة.

وكان رضى الله أحد من جَمَعَ القرآن على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم، وهم أصحاب الطبقة العالية الذين حفظوا القرآن في حياة النبي صلى الله عليه وسلم وعرضوا عليه [ح:35و] وأشهرهم سبعة: عثمان بن عفان، علي بن أبي طالب، أبي بن كعب، عبد الله بن مسعود، زيد بن ثابت، أبو موسى الأشعري، أبو الدرداء. قال الذهبي في طبقات القراء فهؤلاء السبعة الذين بلغنا أنهم حفظوا القرآن في حياة النبي صلى الله عليه وسلم وعرضوا عليه وأخذ عنهم عرضا وعليهم دائرات أسانيد قراءة الأئمة العشرة. وقد جمع القرآن غيرهم من الصحابة، كمُعَاذ بن جبل، وأبي زيد، وسالم مولى أبي حذيفة، وعبد الله بن عمر، وعقبة بن عامر، ولكن لم تتصل²³²⁴ بنا قرائتهم، فلهذا اقتصر على هؤلاء السبعة رضى الله عنهم.

2318 س - وهما رقية وأم كلثوم ولم يتفق لأحد من لدن آدم عليه السلام تزوج بنتي نبي إلا لعثمان رضى الله عنه.

2319 س ر: أحد.

2320 أ ح: ولا ينظرهم.

2321 أ ح: ولا ينظرهم.

2322 أ: ولا سعة.

2323 انظر: سنن أبي داود، كتاب المساجد 1؛ مسند أحمد بن حنبل، 631/11.

2324 س ر: لم يتصل.

روي عن زيد بن ثابت رضي الله عنه أنه قال: قُبِضَ النبي صلى الله عليه وسلم ولم يكن القرآن²³²⁵ جُمِعَ في شيء قالوا: إنما لم يجمع صلى الله عليه وسلم القرآن في المصحف لما كان يترقبه من ورود ناسخ لبعض أحكامه أو تلاوته. فلما انقضى نزوله بوفاته أُمِّمَ الله تعالى الخلفاء الراشدين ذلك وفاء بعهد الصادق بضممان حفظه على هذه الأمة: ﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾.²³²⁶

فكان ابتداء ذلك بمشورة عمر رضي الله عنه على يد الصديق رضي الله عنه ثم على يد عثمان رضي الله عنه. وقد كان القرآن كله كُتِبَ في عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم لكن غير مجموع في موضع واحد ولا ترتيب²³²⁷ السور. فترتيب السور كان باجتهاد من الصحابة بعد رسول الله صلى الله عليه وسلم. وأما ترتيب الآيات فلا شبهة في كونه توقيفياً للإجماع والنصوص المترادفة على ذلك.

قال السيوطي: أما الإجماع فنقله غير واحد منهم الزركشي في البرهان وأبو حفص بن الزبير في مناسباته وعبارته ترتيب الآيات في سورها واقع بتوقيفه²³²⁸ صلى الله عليه وسلم وأمره من غير خلاف في هذا بين المسلمين. انتهى.

وأما النصوص فمنها حديث زيد بن ثابت قال: كُنَّا عند رسول الله صلى الله عليه وسلم²³²⁹ نُؤَلِّفُ القرآن من الرُّقَاع. ومنها ما روي عن ابن عباس قال: قلت لعثمان ما حملكم على أن عَمِدْتُمْ إلى الأنفال وهي من المثاني وإلى براءة وهي المُمَيَّنَاتُ فقرنتم بينهما ولم تكتبوا بينهما سطر بسم الله الرحمن الرحيم ووضعتوها في السبع الطوال؟ فقال عثمان: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يَنْزِلُ عليه السور ذوات.²³³⁰ فكان [ح:35ظ] إذا نزل عليه شيء دعا بعض من كان يكتب فيقول: «ضعوا هذه»²³³¹ الآيات في السورة التي يذكر فيها كذا وكذا». وكانت الأنفال من أوائل ما نُزِّلَ بالمدينة وكانت براءة من آخر القرآن نزولاً وكانت²³³² قصتها شبيهة بقصتها فظننت أنها منها فقبض رسول الله صلى الله عليه وسلم ولم يُبَيِّنْ لنا أنها منها فمن أجل ذلك قَرَنَتْ بينهما ولم أَكْتُبْ بينهما سطر بسم الله الرحمن الرحيم ووضعتها في السبع الطوال.²³³³

2325 أ: القراءة.

2326 سورة الحجر، 9/15.

2327 أ ح: ولا مرتب؛ ر: ولا ترتب.

2328 ر: بتوقيفه.

2329 ح - وأمره من غير خلاف في هذا بين المسلمين انتهى وأما النصوص فمنها حديث زيد بن ثابت قال كنا عند رسول الله صلى الله عليه وسلم.

2330 س - ذوات.

2331 أ ح: هؤلاء.

2332 أ - براءة من آخر القرآن نزولاً وكانت.

2333 س ر - فكان إذا نزل عليه شيء دعا بعض من كان يكتب فيقول ضعوا هذه الآيات في السورة التي يذكر فيها كذا وكذا وكانت الأنفال من أوائل ما نزل بالمدينة وكانت براءة من آخر القرآن نزولاً وكانت قصتها شبيهة بقصتها فظننت أنها منها فقبض رسول الله صلى الله عليه وسلم ولم يبين لنا أنها منها فمن أجل ذلك قرنت بينهما ولم أكتب بينهما سطر بسم الله الرحمن الرحيم ووضعتها في السبع الطوال.

ومنها ما روي عن عثمان بن أبي العاص، قال: كنت جالسا عند رسول الله صلى الله عليه وسلم إذ شخص ببصره ثم صَوَّبَهُ قال: «أتاني جبرائيل فأمرني أن أضع هذه الآية هذا الموضع من هذه السورة: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ﴾»²³³⁴ وكذا من النصوص الواردة في هذا ذكره²³³⁵ السيوطي في الإِتقان.

وقال في الإِتقان أيضا نقلا عن الحاكم في المستدرک: جَمَعَ القرآن ثلاث مرات.

أحدها:²³³⁶ بحضرة النبي صلى الله عليه وسلم. ثم أخرج بسند على شرط الشيخين عن زيد بن ثابت، قال: كنا عند رسول الله صلى الله عليه وسلم نُؤَلِّفُ الرِّقَاعَ مِنَ الْقُرْآنِ.²³³⁷

والثانية: بحضرة أبي بكر رضي الله عنه. روى البخاري في صحيحه عن زيد بن ثابت قال: أرسل إلى أبي بكر مُقْتَلٌ²³³⁸ أهل اليمامة فإذا عمر بن الخطاب عنده، فقال أبو بكر: إن عمر أتاني، فقال: إن القتل استَحَرَّ²³³⁹ بِقِرَاءَةِ الْقُرْآنِ، وإني أخشى أن يستَحَرَّ القتل بالقراءة في المواطن. فيذهب كثيرا من القرآن.²³⁴¹ وإني أرى أن تأمر بجمع القرآن.²³⁴²

قال: فقلت لعمر "كيف نفعل شيئا لم يفعله رسول الله صلى الله عليه وسلم"؟

قال عمر: هذا، والله خير.

فلم يزل يراجعني حتى شرح الله صدري لذلك، ورأيت في ذلك الذي رأى عمر.

قال زيد: قال أبو بكر "إنك شاب عاقل لا نتهمك وقد كنت تكتب الوحي لرسول الله صلى الله عليه وسلم فتتبع القرآن فأجمعه.

قال زيد: فوالله لو كَلَّفُونِي نَقْلَ جَبَلٍ مِنَ الْجِبَالِ مَا كَانَ أَثْقَلُ عَلَيَّ مِمَّا أُمِرْتُ بِهِ مِنْ جَمْعِ الْقُرْآنِ.²³⁴³ قلت: كيف تفعلان شيئا لم

يفعله رسول الله صلى الله عليه وسلم؟

قال: هو والله خير. فلم يزل أبو بكر يراجعني حتى شرح الله صدري للذي شرح [ح:36و] له صدر أبي بكر وعمر فَتَتَبَعْتَ الْقُرْآنَ

أجمعه من العُشْبِ وَاللِّحَافِ وَصُدُورِ الرِّجَالِ. ووجدت آخر سورة التوبة مع أبي خُزَيْمَةَ الْأَنْصَارِيِّ لم أجدها مع غيره ﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ

²³³⁴ سورة النحل، 90/16.

²³³⁵ س ر: ذكرها.

²³³⁶ أ ح: إحديتها.

²³³⁷ س: في القرآن.

²³³⁸ أ ح: تقبل.

²³³⁹ س: استجر.

²³⁴⁰ أ ح: بقراءة.

²³⁴¹ أ - في المواطن فيذهب كثيرا من القرآن.

²³⁴² أ + وإني أرى أن تأمر بجمع القرآن.

²³⁴³ س: في جمع.

رَسُولٌ»،²³⁴⁴ حتى خاتمة براءة. فكانت الصحف عند أبي بكر ثم عند حفصة بنت عمر.²³⁴⁵ وأخرج ابن أبي داود من طريق يحيى بن عبد الرحمن بن خاطب قال: قدم عمر فقال "من كان تلقى من رسول الله صلى الله عليه وسلم شيئا من القرآن فَلْيَأْتِ به". وكانوا يكتبون في الصحف²³⁴⁶ والألواح والغشيب وكان لا يقبل من أحد شيئا حتى يشهد شهيدان.

وهذا يدل على أن زيدا كان لا يكتفي بمجرد وجدانه مكتوبا حتى يشهد به مَنْ تَلَقَّاه سماعا، مع كون زيد كان يحفظ القرآن جميعا في حياة النبي صلى الله عليه وسلم فكان يفعل ذلك مبالغة في الاحتياط.

قال ابن حجر:²³⁴⁷ كان المراد بشاهدين الحفظ²³⁴⁸ والكتاب. وقال عَلَم الدين السخاوي في جمال القراء: المراد أنهما يشهدان على أن ذلك المكتوب كُتِبَ بين يدي رسول الله صلى الله عليه وسلم أو المراد أنهما يشهدان على أن ذلك من الوجوه التي نُزِّلَ بها القرآن. قال أبو أسامة: وكان غرضهم أن لا يكتب إلا من عين ما كتب بين يدي النبي صلى الله عليه وسلم لا²³⁴⁹ من مجرد الحفظ. ولذلك قال في آخر سورة التوبة: لم أجدها مع غيره، أى لم أجدها مكتوبة مع غيره. لأنه كان لا يكتفي بالحفظ دون الكتابة.

قال السيوطي: قلت أو المراد أنهما يشهدان على أن ذلك مما عرض على النبي صلى الله عليه وسلم عام وفاته. روي عن ابن سيرين قال: كان جبرائيل عليه السلام يعارض النبي صلى الله عليه وسلم كل سنة في شهر رمضان. فلما كان العام الذي قُبِضَ فيه عارضه مرتين فيرون أن تكون قراءتنا هذه على العرضة الأخيرة.

وقال البغوي في شرح السنة: يقال إن زيد بن ثابت شهد العرضة الأخيرة التي بُيِّنَ فيها ما تُسَخَّ وما بقي وكتبها لرسول الله²³⁵⁰ صلى الله عليه وسلم وقرأها عليه وكان يقرأ الناس بها حتى مات. ولذلك اعتمده أبو بكر رضي الله عنه وعمر رضي الله عنه في جمعه وولاه عثمان كُتِبَ المصاحف.

والجمع الثالث: هو ترتيب السور في زمن عثمان [ح:36ظ] رضي الله عنه.²³⁵¹ روى البخاري عن أنس أن حذيفة بن اليمان قَدِمَ على عثمان وكان يغاري أهل الشام في فتح أَرَمِيْنِيَّةَ وَأَذْرِيْجَانَ مع أهل العراق. فأفرغ²³⁵² حذيفة اختلافهم في القراءة، فقال لعثمان: أدرك الأمة²³⁵³ قبل أن يختلفوا اختلاف اليهود والنصارى فأرسلَ إلى حَفْصَةَ أن تُرْسِلَ إلينا بالصُّحُفِ ننسخها في المصاحف ثم نردها إليك.

2344 سورة التوبة ، 128/9.

2345 انظر: صحيح البخاري، فضائل القرآن 3.

2346 أ ح: المصحف.

2347 س ر: ابن حجر.

2348 أ ح: والحفظ.

2349 أ: إلا.

2350 س: رسول الله.

2351 أ هـ: في جمعه وولاه عثمان كتب المصاحف والجمع الثالث هو ترتيب السور في زمن عثمان رضي الله عنه.

2352 أ ح: فأفرغ.

2353 أ ح س: الآية.

فأرسلت بها حفصة إلى عثمان فأمر زيد بن ثابت وعبد الله بن الزبير وسعيد بن العاص وعبد الرحمن بن الحارث بن هشام فنسخوها في المصاحف. وقال عثمان للرهط القرشيين الثلاثة: إذا اختلفتم أنتم وزيد بن ثابت في شيء من القرآن فاكتبوه بلسان قريش فإنه إنما أنزل بلسانهم. ففعلوا حتى إذا نسخوا الصحف في المصاحف. رد عثمان الصحف إلى حفصة، وأرسل إلى كل أفق بمصحف مما نسخوا، وأمر بما سواه من القرآن في كل صحيفة أو مصحف أن يُحرق. قال زيد: ففقدت آية من الأحزاب حين نسخنا المصحف قد كنت أسمع رسول الله صلى الله عليه وسلم يقرأ بها فالتمسناها فوجدناها مع خزيمة الأنصاري ﴿مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ﴾²³⁵⁴ فألحقناها في سورتها في المصحف. قال ابن حجر: وكان ذلك في سنة خمس وعشرين، وغفل بعض من أدركناه فزعم أنه كان في حدود سنة ثلاثين ولم يذكر له مستندا. انتهى.²³⁵⁵

وذكر السيوطي عن ابن فارس في *الإتقان* أنه قال: جُمع القرآن على ضربين. أحدهما تأليف السور كتقدم السبع الطوال وتعقيبها بالملئين. فهذا هو الذي تولته الصحابة. وأما الجمع الآخر فهو جمع الآيات في السورة فهو توقيفي تولاه النبي صلى الله عليه وسلم كما أخبر به جبرائيل عن أمر ربه وبما استدل به، لذلك اختلاف مصاحف السلف في ترتيب السور. فمنهم من رتبها على النزول، وهو مصحف عليّ كرم الله وجهه كان أوله: اقرأ ثم المدثر ثم نون ثم المزمل ثم التكويم،²³⁵⁶ وهكذا إلى آخر المكي والمدني. وكان أول مصحف ابن مسعود البقرة ثم النساء ثم آل عمران على اختلاف شديد.²³⁵⁷

وقال الكرماني في *البرهان*: ترتيب السور هكذا هو عند الله في اللوح المحفوظ على هذا الترتيب، وعليه كان صلى الله عليه وسلم [ح:37و] يعرض على جبريل كل سنة ما كان يجتمع عنده منه، وعرضه عليه في السنة التي تُؤتي فيها مرتين وكان آخر الآيات نزولا ﴿وَأَتَقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ﴾²³⁵⁸ فأمره جبريل أن يضعها بين آيتي الرءاء والدين.

قال الذهبي: قرأ على عثمان رضي الله عنه المغيرة بن أبي شهاب المخزومي، ويقال: قرأ عليه ابن عامر وليس بشيء إنما قرأ عليه المغيرة وعليه قرأ ابن عامر. وكان ابن عامر إمام أهل الشام في القراءة، قُتل رضي الله عنه شهيدا صائما في بيته في مدينة النبي صلى الله عليه وسلم، ودفن في البقيع، واستشهد هو رضي الله عنه حين يقرأ القرآن²³⁵⁹ والمصحف بين يديه، وحين وصل إلى قوله تعالى: ﴿كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا﴾²³⁶⁰ في يوم الجمعة لثمان خلت من ذي الحجة سنة خمس وثلاثين.²³⁶¹ وهو شيخ كبير ابن اثنتين وثمانين سنة. وقيل:

²³⁵⁴ سورة الأحزاب، 23/33.

²³⁵⁵ *الإتقان في علوم القرآن* لعبد الرحمن بن أبي بكر جلال الدين السيوطي، 202/1-209، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، مكتبة الهيئة المصرية، الطبعة، 1974/1394.

²³⁵⁶ سورة العلق، 96؛ سورة المدثر، 74؛ سورة القلم، 68؛ سورة المزمل، 73؛ سورة التكويم، 81.

²³⁵⁷ *الإتقان للسيوطي*، 216/1.

²³⁵⁸ سورة البقرة، 281/2.

²³⁵⁹ س - شهيدا صائما في بيته في مدينة النبي صلى الله عليه وسلم ودفن في البقيع واستشهد هو رضي الله عنه حين يقرأ القرآن.

²³⁶⁰ س - وحين وصل إلى قوله تعالى كان ذلك في الكتاب مسطورا. | سورة الإسراء، 58/17.

ابن ستة وثمانين سنة، وقيل: ثمان وثمانين سنة، وقيل: ²³⁶²ابن تسعين سنة. والله أعلم. ²³⁶³فكان أول وهن وبلاء على هذه الأمة بعد نبينا صلى الله عليه وسلم. إنا لله وإنا إليه راجعون، فالأمر لله الواحد القهار، نسأل الله العظيم كفايته ونرجو عن الله تعالى أن يعيد لساننا عن حكايته.

4. أمير المؤمنين، ابن عم ²³⁶⁴خاتم النبيين، مُستأصِل شاقَّة ²³⁶⁵الكفار في عون ²³⁶⁶الحروب بضرباته بذي الفقار، أسد الله الغالب، أبو الحسن ²³⁶⁷علي بن أبي طالب بن عبد المطلب الهاشمي ²³⁶⁸رضي الله عنه

أحد السابقين الأولين لم يسبقه إلى الإسلام إلا خديجة.

واختلف فيه وفي أبي بكر أيهما أسبق في الإسلام. ²³⁶⁹ولكن إسلام الصديق كان أنفع للإسلام وأكمل، لأن عليا رضي الله عنه

أسلم وله ثمان سنين، وقيل تسع سنين.

وعن ابن عينية عن أبي جعفر الصادق عن أبيه: أن عليا قتل وهو ابن ثمان وخمسين سنة في اليوم السابع ²³⁷⁰عشر من رمضان

سنة أربعين. وهذا يطابق أنه أسلم وله ثمان سنين. لأن النبي صلى الله عليه وسلم عاش بعد الوحي بعشرين سنة وعليا رضي الله عنه عاش

بعده ثلاثين سنة، وأيضا أن الهجرة وقعت بعد عشر سنة من البعثة وابتداء بعد الوحي. ²³⁷¹وقيل: ²³⁷²بوقع له في ذي الحجة سنة خمس

وثلاثين وهو ابن ثلث وخمسين سنة.

وجرح صبيحة يوم الجمعة السابع عشر من [ح: 37ظ] شهر رمضان بالكوفة، ²³⁷³وفارق الدنيا يوم الأحد التاسع عشر من سنة

أربعين. وكانت خلافته خمس سنين إلا ثلاثة أشهر. ضربه ابن مُلجَم المرادي قاتله الله تعالى.

وله خمسة عشر ابنا: الحسن، والحسين، والمحسن، وعبد الله، وعون، وأبو عبد الله، وعباس، وعمر، ومحمد الأكبر، ومحمد الأصغر،

ومحمد بن الحنفية، وأبو بكر، ويحيى، وعثمان، وجعفر. ²³⁷⁴

²³⁶¹ أ: وعشرين.

²³⁶² أ - ابن ستة وثمانين سنة وقيل ثمان وثمانين سنة وقيل.

²³⁶³ س - وقيل ابن ستة وثمانين سنة وقيل ثمان وثمانين سنة وقيل ابن تسعين سنة والله أعلم.

²³⁶⁴ أ - عم.

²³⁶⁵ أ: ساقه؛ ح: ساقه.

²³⁶⁶ ح - عون.

²³⁶⁷ س ر - أبو الحسن.

²³⁶⁸ س - الهاشمي؛ ر - بن عبد المطلب الهاشمي.

²³⁶⁹ ر: إلى الإسلام.

²³⁷⁰ س ر: اليوم السابع.

²³⁷¹ س ر - لأن النبي صلى الله عليه وسلم عاش بعد الوحي بعشرين سنة وعليا رضي الله عنه عاش بعده ثلاثين سنة وأيضا أن الهجرة وقعت بعد عشر سنة من البعثة

وابتداء بعد الوحي.

²³⁷² أ ح س - وقيل.

²³⁷³ س - بالكوفة.

قالوا لما قُتِل عثمان رضي الله عنه أتى الناسُ عليا رضي الله عنه فضرَبوا عليه الباب ودخلوا فقالوا: إن هذا الرجل قد قُتِل ولا بد للناس من إمام لا نعلم²³⁷⁵ أحدا أحق بها منك. فراودهم في ذلك فأبوا، فقال: إن أُتَيْتُمْ أن تبايعني²³⁷⁶ فإن بَيْعِي لا تكون²³⁷⁷ سِرًّا! فأتوا المسجد فحضر²³⁷⁸ طلحة والزبير وسعد بن أبي وقاص رضي الله عنهم والأعيان.

فأول من بايعه طلحة ثم بايعه الناس. وأجمع على²³⁷⁹ بيعته المهاجرون والأنصار رضي الله عنهم. وتخلف عن بيعته معاوية ومن تبعه بالشام إلى ما كان في صِفِّين. وتفصيل الوقائع المذكور في كتب التواريخ ولا تعلق لغرضنا به. وقد قال النبي صلى الله عليه وسلم: «إذا ذكر أصحابي فامسكوا»،²³⁸⁰ وقال عليه السلام: «اتقوا الله في أصحابي»،²³⁸¹ الحديث. فحق اللسان أن يُصان عن بيان ما يُتوهم منه البُغض والعدواة،²³⁸² خصوصا إلى وهم العوام فإنهم لا يقدرُونَ على دفعه وتداركه فوقعوا في الحُسْران.

وقد اختلف في قبره؛ فقيل في الجامع بالكوفة، وقيل في البقيع، وقيل بالنَّجَف في المَشْهَد الذي يزار اليوم. وقيل: في قصر الأمانة هدمه عبد الملك بن مروان حين قُتِل الأمير²³⁸³ مُصْعَب بن الزبير²³⁸⁴ في سنة إحدى وسبعين بالكوفة وجلس بقصر الأمانة. وسببه أنه جلس بقصر الأمانة بالكوفة²³⁸⁵ ووضع رأس مصعب بين يديه، فقال له²³⁸⁶ عبد الملك بن عمير: يا أمير المؤمنين! جلست أنا وعبد الله بن زياد في هذا المجلس ورأس الحسين رضي الله عنه بين يديه، ثم جلست أنا والمختار بن أبي عبيد فإذا رأس عبيد الله بن زياد بين يديه، ثم جلست أنا ومصعب هذا فإذا رأس المختار بين يديه،²³⁸⁷ ثم جلست مع أمير المؤمنين فإذا رأس مصعب بين يديه، وأنا أعيدُ أمير المؤمنين بالله من شر هذا المجلس. فارتعد [ح:38و] عبد الملك وقام من فوره فأمرهم²³⁸⁸ بدم القصر.

2374 س ر - وله خمسة عشر ابنا الحسن والحسين والحسن وعبد الله وعون وأبو عبد الله وعباس وعمر ومحمد الأكبر ومحمد الأصغر ومحمد بن الحنفية وأبو بكر وبجي وعثمان وجعفر.

2375 ر: ولا نعلم.

2376 أ ح: أن تبايعني.

2377 أ ح: لا يكون.

2378 ر: فحضرُوا.

2379 أ - على.

2380 المعجم الكبير للطبراني، 96/2.

2381 المصنف لابن أبي شيبة، 404/6.

2382 أ ح: البغي والعدوان؛ ر: البغي..

2383 س ر: أخ.

2384 س ر: عبد الله بن الزبير.

2385 ر - وسببه أنه جلس بقصر الأمانة بالكوفة.

2386 ر - له.

2387 ر - ثم جلست أنا ومصعب هذا فإذا رأس المختار بين يديه.

2388 أ ح س - هم.

وعن أبي يقضان: صَلَّى عليه الحسن بن علي ابنه، وَدُفِنَ بالكوفة عند مسجد الجامع في قصر الأمارة، وهو أول إمام عُفِيَ قبره. قيل: إن عليا رضي الله عنه أوصى أن يُعَمَّى قبره لعلَّه أن الأمر يصير إلى بَنِي أُمَيَّة فلم يأمن أن يُثَلَّلوا بقبره. وكان رضي الله عنه أفضل من بَقِي من الصحابة رضي الله عنهم، ومناقبه أكثر من أن تُحْصَى جَمْعُهَا الذهبي في مجلد سماه فتح المطالب في أخبار علي بن أبي طالب.

وهو الذي ولَّاه النبي صلى الله عليه وسلم قضاء اليمن في حياته، وقال فيه: «أقضاكم علي».²³⁸⁹ ووُلِّي القضاء في زمن عمر بن الخطاب، وكان يشاوره فيما يَمْضِيهِ من الأحكام ويرجع إلى قوله. وإنما أكثر علمه لطول زمانه بعد الخلفاء وانتشرت قضاياه. وكان عَلِي رضي الله عنه ذكيا، فُطِنَا، سريع الجواب، بديهيَّ الخطاب.

سئل عنه رضي الله عنه على مِنْبَر الكوفة عن مسألة اجتمع فيها الثمن والثلاثان والسدسان فأجاب عنها بديهة، فقال السائل مُتَعَتِّتا: أليس للزوجة الثمن؟

فقال:²³⁹⁰ صار ثمنها تسعا. ومضى في خطبته فتعجبوا من فطنته. وهذه المسئلة إذا اجتمع امرأة وبتان وأبوان. وتسمى هذه المسئلة المنبرية.²³⁹¹

وأدق منه ما روي عنه رضي الله عنه فيمن له خمسة أرغفة²³⁹² وللآخر²³⁹³ ثلاثة أرغفة. جلسا للأكل فحاء إليهما رجل وأكل معهما²³⁹⁴ ودفع إليهما ثمانية دراهم. وقال إقْتَسِمَا على قدر ما أكلتُ من أرْغِفَتِكُما.²³⁹⁵ فأعطى صاحب الخمسة ثلثه لصاحب الثلاثة فلم يرض إلا بالمناصفة فاحتصما إلى أمير المؤمنين²³⁹⁶ رضي الله عنه. فقال: خُذْ ما غُرِضَ لك. فقال: لا أرضى إلا بالحق. فقال: إِذْنُ لك درهم.

²³⁸⁹ هذا الحديث روي بروايات مختلفة: «أرحم أمي بأمتي أبو بكر، وأشدَّهم في دين الله عمر، وأصدقهم حياء عثمان، وأقضاهم علي بن أبي طالب...»، انظر: سنن ابن ماجة، فضائل الصحابة 28.

²³⁹⁰ ر: فقد.

²³⁹¹ المسئلة المنبرية صورتحا:

3	16	4	4
ثمن	ثلاثان	سدس	سدس + باقي
ميت			
زوجة	بنت بنت	أم	أب
3	8 8	4	4

عوله 27

متن السراجية في الفرائض في نويه الجديد لسراج الدين محمد بن محمد السجاوندي، ص 95 باب العول، إعداد: محمد معصوم بن أحمد وانلي اوغلي، دار الميزان، الطبعة الثانية، إستانبول 2012/1432.

²³⁹² الرَغِيف جمعه أرْغِفَة، بمعنى خُبْز.

²³⁹³ أ ح: والآخر.

²³⁹⁴ ر: منها.

²³⁹⁵ س ر: من أرْغِفَتِكُما.

²³⁹⁶ س + علي.

فقال: عَرَضْتُ لِي ثَلَاثَةَ دَرَاهِمَ فَلَمْ أَقْبَلْ، فَكَيْفَ كَانَ ذَلِكَ؟ قَالَ: كَانَ ذَلِكَ مَصَالِحَةً فَأَمَّا فِي الْحَقِّ فَلَكَ دَرَاهِمٌ، فَإِنَّا²³⁹⁷ نُفَرِّضُ إِنَّكُمْ أَكَلْتُمْ بِالسَّوِيَّةِ لِأَنَّا لَا نَعْلَمُ الْأَكْثَرَ أَكَلًا. أَلَيْسَ كُلُّ رَغِيفٍ ثَلَاثَةٌ أَثْلَاثٌ فَالْكُلُّ أَرْبَعَةٌ وَعِشْرُونَ كُلُّ مِنْكُمْ أَكَلَ ثَمَانِيَةً مِنْ أَرْبَعَةٍ وَعِشْرِينَ فَيَكُونُ مَا أَكَلَ لِمَصْحَبِكَ سَبْعَةٌ أَثْلَاثٌ وَلَكَ ثَلَاثًا.

وروي أن نصرانيا جاء إلى النبي صلى الله عليه وسلم، فقال: إنكم تقرؤون في كتابكم ﴿ثَلَاثَ مِئَةٍ سِنِينَ وَازْدَادُوا تِسْعًا﴾²³⁹⁸، ونحن نقرأ في كتابنا ثلثمائة سنين فبخالف كتابنا كتابكم. فقال علي رضي الله عنه [ح:38ظ] لا مخالفة لأن ثلثمائة سنين في كتابكم على حساب اليونانيين وهو يكون على حساب العرب ثلثمائة وتسعا. فتعجب النصراني من جوابه بداهة وآمن فقال: أشهد أن لا إله إلا الله وأشهد أن محمدا رسول الله.

ولهذا قيل: إن علياً كان معجزة من معجزات النبي صلى الله عليه وسلم لأنه مع²³⁹⁹ تبحره في العلوم وشجاعته في الحروب كان مُنْقَادًا ومُتَقَرِّبًا بنبوته، ولهذا²⁴⁰⁰ عُذِّ من معجزاته صلى الله عليه وسلم.²⁴⁰¹ ذكره السيد الشريف في حاشية شرح السراجية. وله عدة قضاة من الصحابة والتابعين.

5. البدر الزاهر، والبحر الزاخر، فَلَذَّةُ كَيْدِ الْبُتُولِ، قُرَّةُ عَيْنِ الرَّسُولِ، شُعْبَةُ شَجَرَةِ النَّبَوَةِ، دُرَّةُ صَدَفِ²⁴⁰² الْفُتُوَةِ، أَبُو مُحَمَّدٍ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا

لَمَّا قُتِلَ أَبُوهُ عَلِيٌّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ بَايَعَهُ أَهْلُ الْعِرَاقِ. فَحَكَّمَ وَقَضَى وَقَتَلَ ابْنَ مُلْجَمٍ، وَقَامَ بِأَمْرِ الدِّينِ. وَلَهُ مَعَ مَعَاوِيَةَ أَخْبَارٌ وَمَكَاتِبَاتٌ. سَلَّمَ الْأَمْرَ إِلَى مَعَاوِيَةَ²⁴⁰³ بَعْدَ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ ثُمَّ اعْتَزَلَ، وَقِيلَ سِتَّةَ أَشْهُرٍ وَثَلَاثَةَ أَيَّامٍ وَانْكَفَى إِلَى الْمَدِينَةِ. وَكَانَ يَأْخُذُ مِنَ مَعَاوِيَةَ كُلِّ سَنَةٍ أَرْبَعِينَ أَلْفَ دَرَاهِمٍ سِوَى الصَّلَاتِ.²⁴⁰⁴ وَتُوُفِّيَ سَنَةَ خَمْسِينَ بِالْمَدِينَةِ وَهُوَ ابْنُ ثَمَانَ وَأَرْبَعِينَ سَنَةً. وَصَلَّى عَلَيْهِ سَعِيدُ بْنُ الْعَاصِ كَانَ أَمِيرًا بِالْمَدِينَةِ أَقْرَهُ مَعَاوِيَةَ.

"ذكره الزيلعي في شرح الكنتز في باب الجنائز: السلطان أحق بصلاته نص عليه أبو حنيفة بقوله "ال خليفة أولى إن حضر. فإن لم يحضر فإمام المصير وهو سلطانها لأنه في معنى الخليفة وبعده القاضي وبعده صاحب الشرطة وبعده خليفة الوالي وبعده خليفة القاضي وبعده هؤلاء إمام الحي فإن لم يحضر فالأقرب من ذوي قرابته. وذكر في الأصل: أن إمام الحي أولى بها، وقال أبو يوسف: ولي الميت أولى بها لأن هذا

²³⁹⁷ س: إنا.

²³⁹⁸ سورة الكهف، 25/18.

²³⁹⁹ أ: من.

²⁴⁰⁰ أ ح س: ولذا.

²⁴⁰¹ حاشية الطحطاوي على الدر المختار شرح تنوير الأبصار في مذهب الإمام أبي حنيفة النعمان للعلامة أحمد بن محمد بن إسماعيل الطحطاوي، تحقيق: أحمد فريد المزيدي، 12/ 551، 1-12 مجلد، دار الكتب العلمية، بيروت لبنان.

²⁴⁰² س: صدفت.

²⁴⁰³ أ - إلى معاوية.

²⁴⁰⁴ الصلة جمعها الصلات، هي العطية.

حكم تعلق بالولاية كالإلنكاح.²⁴⁰⁵ وجه الأول ماروي أن الحسين بن علي لما مات الحسن رضي الله عنهم قدم سعيد بن العاص، وقال: لولا السنة لما قدمتك. وكان سعيد والي المدينة يومئذ هكذا ذكره في الكتاب. ولأن في التقدم عليه استخفافا به، وتعظيمه واجب شرعا. وما ذكر في الاصل محمول على ما إذا لم يحضر السلطان ولا من يقوم مقامه.²⁴⁰⁶

وقال²⁴⁰⁷ أبو طالب المكي في قوت القلوب في الفصل الرابع والثلاثين في فضائل²⁴⁰⁸ السنة وآداب الشريعة حيث [ح:39] عد الخصال الثمان الواجبة: وأن يعتقد تفضيل أصحاب رسول الله²⁴⁰⁹ صلى الله عليه وسلم، وأهل بيته رضي الله عنهم، ورضوا عنه كافة، ويسكت عما شجر بينهم، ويسلم²⁴¹⁰ لكل واحد منهم ما فعله؛ لأنهم أعلم منا بالكتاب والسنة وأوفر عقولا وأقرب إلى التوفيق والتسديد. وأعلم بالتأويل أبو بكر وعمر رضي الله عنهما، وبعد ذلك ما أجمع المسلمون عليه في استخلاصهم ثم اتفق الأئمة من أهل الشورى الستة على تقديمه فهؤلاء الأربعة خلفاء النبوة. هم²⁴¹¹ أئمة الأئمة من العشرة وعيون أهل الهجرة والنصرة وخيار الأخيار من الأصحاب. كما روي عن النبي صلى الله عليه وسلم: «إن الله تعالى اختار أصحابي على العالمين، واختار من أصحابي أربعة فجعلهم خيار أصحابي، وفي كل أصحابي خير، واختار أمي على الأمم، واختار من أمي أربعة قرون كل قرن سبعون سنة».²⁴¹² فقد مضى الأربعة الأفاضل في القرن الأول، فنحن لا نردّ الخبر بالقياس ولا نرفع السنة بالمعقول إذ لا مدخل للقياس والرأي في التفضيل كما لا مدخل لهما في الصفات وأصول²⁴¹³ العبادات. وإنما يؤخذ التفضيل توقيف وتسليم ومن طريق الإجماع والاتباع خشية الشذوذ والابتداع²⁴¹⁴ لقوله صلى الله عليه وسلم: «عليكم بسنتي وسنة الخلفاء الراشدين من بعدي غُضِّوا عليها بالنواجز ومن شذ ففي النار»²⁴¹⁵، قال الله تعالى: ﴿وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّى وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ﴾،²⁴¹⁶ وأما²⁴¹⁷ نحن فقوم متبعون نقفوا²⁴¹⁸ الأثر ونتبع الخبر غير مبتدعين بالرأي والمعقول «كل بدعة ضلالة».²⁴¹⁹

²⁴⁰⁵ أ ح: كالنكاح.
²⁴⁰⁶ تبين الحقائق شرح كنز الدقائق لفخر الدين عثمان بن علي الزيلعي، 570/1-571، 7-1 مجلد، تحقيق: أحمد عزوعناية، الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية، بيروت 2000/1420.
²⁴⁰⁷ أ ح: قال.
²⁴⁰⁸ أ ح س: فرائض.
²⁴⁰⁹ س: النبي.
²⁴¹⁰ أ ح: وسلم.
²⁴¹¹ ر: ثم.
²⁴¹² انظر: الشريعة لأبي محمد بن الحسين بن عبد الله الآجوري البغدادي، تحقيق: عبد الله بن عمر الدميحي، 1681/4، 5-1 مجلد، الطبعة الثانية، الرياض 1999/1420.
²⁴¹³ س: وأحوال.
²⁴¹⁴ أ ح ر: والاتباع.
²⁴¹⁵ انظر: مسند أحمد حنبل، 373/28.
²⁴¹⁶ سورة النساء، 115/4.
²⁴¹⁷ س: فأما.
²⁴¹⁸ أ ح: نفتضي.
²⁴¹⁹ مسند أحمد حنبل، 237/22.

وإنما جاء الترتيب والتفضيل والخلافة مخالفا للقياس والمعقول تأكيداً للسنة وتأييداً للرسالة لئلا تلتبس²⁴²⁰ النبوة بالملك، ولا يَنحُو النبي صلى الله عليه وسلم في الخلافة نحو الأكاسرة والقيصرية²⁴²¹ في المملكة. فلما كانت²⁴²² النبوة مخالفة للملك جاءت الخلافة على غير سيرة الملوك في استخلاف أبنائهم وأهل بيته²⁴²³ وأيضاً أنه²⁴²⁴ قد سبق في علم الله تعالى أن يجعل هؤلاء الأربعة خلفاء بما قدر من أعمارهم قدر²⁴²⁵ خلافتهم على ما علم من آجالهم. وويُّ لهم بما وعد من استخلافهم في الأرض كما استخلف الذين²⁴²⁶ من قبلهم من خلائف أنبيائه²⁴²⁷ السوالف، وممَّنْ لهم دينهم الذي ارتضى لهم وارتضاهم له، وبدَّ لهم أمناً بعد خوفهم فلم يكن [ح:39ظ] يَم إلا بتربيتهم على مارضوا من الخلافة فكان آخرهم استخلافاً هو آخرهم قبضاً ﴿ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ﴾.²⁴²⁸

وقد قال علي رضي الله عنه لما قيل له عند موته: ألا تَسْتَخْلِفُ وَلِيّاً؟ قال: لا أَسْتَخْلِفُ عَلَيْكُمْ، بل أُؤَكِّدُكُمْ²⁴²⁹ إلى الله عزوجل. فان يُدِرْ بكم خيراً جَمَعَكُمْ على خيركم كما جمعكم بعد نبيكم على خيركم. وقال إبراهيم النخعي: لما سَلَّمَ الحسن رضي الله عنه الأمر إلى معاوية سُمِّيَتْ "سنة الجماعة". فقال له رجل من الشيعة: يا مُذِلَّ الْمُؤْمِنِينَ! فقال: بل، أنا مُعِزُّ الْمُؤْمِنِينَ، سمعت أبي يقول "لا تَكْرَهُوا إِمَارَةَ معاوية، فإنه سيلي هذا الأمر بعدي وإن قصدتموه وأنتم²⁴³⁰ الروءس تَنْذِر²⁴³¹ عن كواهلها²⁴³² كالخنظل". ولو كان للمعقول والقياس مدخل في التفضيل لكان أفضل الناس بعد رسول الله صلى الله عليه وسلم الحسن ابنه والعباس عمه لأن في أحدهما النبوة وفي الآخر الأبوة، وقد اجتمعوا على خلاف ذلك. إلى هنا من قوت القلوب.²⁴³³

ولما خلع الحسن رضي الله عنه نفسه²⁴³⁴ من الخلافة تم الأمر لمعاوية رضي الله عنه، واستقام له الملك وصفت له الخلافة. ذكر الديمري في حيوة الحيوان. وذلك لأن الحسن رأى المصلحة في جمع الكلمة وترك القتال، وظهرت المعجزة في قوله صلى الله عليه وسلم: «إن

2420 أ ح س: يلتبس.

2421 أ ح: والقيصرة.

2422 ر: فكانت.

2423 ر: يبعثهم.

2424 أ ح ر: فإن.

2425 ر: فدبر.

2426 أ ح س - الذين.

2427 أ ح: أنبائه؛ ر: الأنبياء.

2428 سورة يس، 28/36.

2429 س ر: أكلكم.

2430 أ + ضعفاء.

2431 أي تنقطع.

2432 أي الأحساد.

2433 قوت القلوب في معاملة المحبوب ووصف طريق المريد إلى مقام التوحيد لأبي طالب المكي، 124/2-126، تحقيق: عاصم إبراهيم الكيالي، 1-2 مجلد، الطبعة

الثانية 2005/1426، دار الكتب العلمية، بيروت.

2434 أ ح ر: بنفسه.

ابن هذا سيد وسيصلح الله»،²⁴³⁵ وفي رواية: «ولعل [ح:40و] أن يصلح به بين فئتين عظيمتين من المسلمين». ²⁴³⁶ فسُمِّي عام الجماعة لاجتماع الأمة بعد الفرقة على خليفة واحدة. ²⁴³⁷

قال الشعبي: شهدت خطبة الحسن رضي الله عنه حين صالح معاوية وخلع نفسه من الخلافة "فحمد الله وأثنى عليه ثم قال: "أما بعد: فإن أكيس الكيس التقا²⁴³⁸ وأحق الحمق الفجور. وأن هذا الأمر الذي اختلفت أنا ومعاوية فيه إن كان له فهو أحق مِنِّي، وإن كان لي فقد تركته له إرادة لإصلاح الأمة وحقن دماء المسلمين. وما أدري لعله فتنة لكم ومتاع إلى حين".²⁴³⁹ ثم رجع إلى المدينة وأقام بها فغوتب²⁴⁴⁰ على ذلك، فقال رضي الله عنه: اختبرت ثلاثا على ثلث؛ الجماعة على الفرفة، وحقن الدماء على سفكها، والعار على النار.

في الحديث الصحيح عن أبي بكرة رضي الله عنه قال: رأيت رسول الله²⁴⁴¹ صلى الله عليه وسلم على المنبر والحسن رضي الله عنه إلى جنبه وهو يُقبل إلى الناس مرة وإليه أخرى ويقول: «إن ابني هذا سيد. ولعل الله أن يصلح به بين فئتين عظيمتين من المسلمين». ²⁴⁴² كانت خلافته ستة أشهر وخمسة أيام وهي تكملة ما ذكره رسول الله صلى الله عليه وسلم: «الخلافة بعدي ثلثون سنة»²⁴⁴³ وبه قال عبد القادر في الجواهر/المضيئة. وقال البعض: قد²⁴⁴⁴ تمت الثلثون بعلي رضي الله عنه. قالوا: والصحيح²⁴⁴⁵ الأول.

6. أمير المؤمنين معاوية بن أبي سفيان بن صخر بن أمية بن عبد شمس بن عبد مناف

يجتمع هو والنبي صلى الله عليه وسلم في عبد مناف من جهة أبيه ومن جهة أمه. لأن أمه هند بنت عتبة بن ربيعة بن عبد شمس بن عبد مناف. ²⁴⁴⁶ وكان²⁴⁴⁷ رضي الله عنه من كبار الأصحاب الكرام، وكان كاتب رسول الله صلى الله عليه وسلم.

2435 ر - وسيصلح الله.
2436 سنن أبي داود، السنة 13؛ مسند أحمد بن حنبل، 33/34.
2437 ر: واحدة.
2438 أ ح س: النقا.
2439 المعجم الكبير للطبراني، باب الحاء؛ وحلية الأولياء لأبي نعيم أحمد بن عبد الله بن أحمد بن إسحاق الإصفهاني، 37/2، 1-10 مجلد، دارالكتب العلمية، 1409.
2440 أ ح س: فتوي.
2441 ر: النبي.
2442 سنن أبي داود، السنة 13؛ مسند أحمد بن حنبل، 33/34.
2443 المسند لأبي بكر أحمد بن عمرو بن عبد الخالق المعروف بالزار، تحقيق: محفوظ الرحمن زين الله، 1-18 مجلد، 280/9، الطبعة الأولى 2009، مكتبة العلوم والحكم المدينة المنورة.
2444 أ ح - قد.
2445 أ ح ر: الصحيح.
2446 ح ر - لأن أمه هند بنت عتبة بن ربيعة بن عبد شمس بن عبد مناف.
2447 س ر: كان.

ذكر الشيخ الإمام عمر النسفي في تفسيره: التيسير في البسملة كيف كتب بإسناد صحيح؟ عن مكحول الشامي قال، قال معاوية: كُنْتُ أَكْتُبُ بَيْنَ يَدَيِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: «يا معاوية! إلقِ الدَّوَاةَ وَحَرِّفْ»²⁴⁴⁸ القلم وانصب الباء وفَرَّقَ السين، وَلَا تُعَوِّرِ الميم وَحَسِّنِ اللهَ وَمُدِّ الرَّحْمَنَ وَجَوِّدِ الرَّحِيمَ».²⁴⁴⁹

وكان عاملاً لعمر استعمله على أَمْرَةِ دِمَشْقٍ فَلَمْ يَزَلْ مُتَوَلِّياً عَلَى الشَّامِ عَشْرِينَ سَنَةً فِي خِلَافَةِ عُمَرَ، وَفِي خِلَافَةِ عُثْمَانَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا. وَفِي خِلَافَةِ عَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ صَارَ مُتَخَلِّفاً إِلَى يَوْمِ التَّحْكِيمِ فَبُيْعَ لَهُ يَوْمَ التَّحْكِيمِ بِاِبْعَادِ أَهْلِ الشَّامِ. وَاخْتَلَفَ عَلَيْهِ أَهْلُ الْعِرَاقِ إِلَى أَنْ سَلَّمَ الْحَسَنَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ إِلَيْهِ الْخِلَافَةَ وَبَايَعَهُ فَاجْتَمَعَ الْأَمْرُ لَهُ، وَبَعَثَ ثَوَابَهُ إِلَى الْبِلَادِ. وَذَلِكَ فِي إِحْدَى وَأَرْبَعِينَ سَنَةً،²⁴⁵⁰ فَسُمِّيَ عَامَ الْجَمَاعَةِ لِاجْتِمَاعِ الْأُمَّةِ بَعْدَ الْفِرْقَةِ عَلَى إِمَامٍ وَاحِدٍ.

وكان رضي الله عنه يَتَوَلَّى الْقَضَاءَ وَالْحُكْمَ بِنَفْسِهِ. وَكَانَ عَظِيماً، خَلِيماً، وَكَانَ مَلِيحَ الشَّكْلِ، عَظِيمَ الْهَيْئَةِ، وَافَرَ الْحُشْمَةِ، يَلْبَسُ الثِّيَابَ الْفَاخِرَةَ، وَيَرْكَبُ الْخَيْلَ الْمُسَوَّمَةَ. وَكَانَ كَثِيرَ الْبَذْلِ وَالْعَطَاءِ، مُجَبِّاً إِلَى الرَّعِيَّةِ. وَهُوَ أَوَّلُ مَنْ اتَّخَذَ الْمَقَاصِيرَ، وَأَقَامَ الْحُرْسَ وَالْحِجَابَ، وَأَوَّلُ مَنْ مَشَى بَيْنَ يَدَيْهِ صَاحِبُ الشَّرْطَةِ بِالْحَرْبَةِ.

وله وُلَاةٌ عَلَى الْبِلَادِ فِي الْأَحْكَامِ. مِنْهُمْ: عُمَرُ بْنُ الْعَاصِ بِمِصْرَ، وَمَرْوَانُ بِالْمَدِينَةِ. وَفِي الْخِلَافَةِ مَكَّتْ²⁴⁵¹ عَشْرِينَ سَنَةً إِلَّا شَهْرًا. وَتُوُفِّيَ بِدِمَشْقٍ سَنَةً سِتِينَ وَهُوَ ابْنُ اثْنَيْنِ وَثَمَانِينَ سَنَةً.

رُوي أَنَّهُ لَمَّا ثَقُلَ فِي الضَّعْفِ²⁴⁵² وَأَيُّقُنَ بِالْمَوْتِ قَالَ لِأَهْلِهِ: أَحْشُوا²⁴⁵³ عَيْنِي أَمَّداً²⁴⁵⁴ وَأَوْسَعُوا رَاسِي دَهْنًا. فَفَعَلُوا بِهِ²⁴⁵⁵ وَبَرَقُوا وَجْهَهُ بِالذَّهْنِ ثُمَّ [ح: 40] مَهَّدُوا لَهُ مَجْلِسًا وَأَسْنَدُوهُ وَأَذْنُوا لِلنَّاسِ فَدَخَلُوا وَسَلَّمُوا عَلَيْهِ قِيَامًا.²⁴⁵⁶ فَلَمَّا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِهِ أَنْشَدَ قَائِلًا، شعر:

وتجلد²⁴⁵⁷ للشاميين²⁴⁵⁸ أرْهِمَ إني لو شكَّ البين لا أتضعض²⁴⁵⁹

فسمعه رجل من العلويين فأجابه،

شعر:

²⁴⁴⁸ أ: حرق.

²⁴⁴⁹ مناهل العرفان في علوم القرآن محمد عبد العظيم الزرقاني، 377/1، 2-1 مجلد، مطبعة عيسى البابي الحلبي.

²⁴⁵⁰ س - سنة.

²⁴⁵¹ س ر - مكث.

²⁴⁵² ر: بالضعف.

²⁴⁵³ أي املئوا.

²⁴⁵⁴ الأمد: أي الكحل.

²⁴⁵⁵ س - به.

²⁴⁵⁶ ر + قياما.

²⁴⁵⁷ أ: وتجلد في؛ س ر: وتجلدي.

²⁴⁵⁸ أ: الشاميين.

²⁴⁵⁹ الحماسة المغربية، أبو العباس أحمد بن عبد السلام الجزاوي، ت. محمد رضوان الدايدة، الطبعة: الأولى، 804/2، دار الفكر المعاصر، بيروت - لبنان، 1991م.

وإذا المنية انشبت مغلما ألقيت كل تميمة لا تنفع²⁴⁶⁰

ثم أوصى أن تُدفن فُلامَة أظفار رسول الله صلى الله عليه وسلم وتُجعل في منافذ²⁴⁶¹ وجهه، وأن يُكفن بثوب رسول الله صلى الله عليه وسلم. وصلى عليه الضحّاك الفهري²⁴⁶² لغيبة ابنه يزيد بيت المقدس. فلما سمع بادراً إلى قبر أبيه ثم دخل دمشق إلى الخضراء وكانت دار السلطنة فخطب الناس وبأيعوه بالخلافة.²⁴⁶³ وكتب إلى الأقاليم فبايعوه. ولم يبايعه الحسين رضي الله عنه ولا عبد الله بن الزبير رضي الله عنه، وأقاما مُصيرين على الامتناع عن البيعة إلى أن قُتل الحسين رضي الله. بكرّ بلاء قتله سمر بن ذِي الجَوْشَن. لعنة الله على من ظلم وتعذّى وكفر بنعمة الله تعالى.

واعلم ان للعلماء في جواز اللعن على يزيد وأحزابه أقاويل، فلا علينا أن نذكر بعضاً مما يتعلق بهذا. قال الصدر الشهيد حسام الدين في *الواقعات* في باب كلمات تجري على اللسان بعلامة الباء، يعني بما النقل²⁴⁶⁴ من فتاوى أبي بكر محمد بن الفضل: وينبغي أن لا يُلعن على يزيد بن معاوية ولا يُطعن فيه؛ لأن النبي صلى الله عليه وسلم نهي عن لعن المسلمين، ومن كان من أهل²⁴⁶⁵ القبلة لا يحل لأحد أن يلعنه إلا رسول الله صلى الله عليه وسلم لأنه يعلم من أحوال الناس بإعلام الله تعالى إياه²⁴⁶⁶ ولا يعلم²⁴⁶⁷ بذلك غيره. ولأن أحداً وإن كان فاضلاً فقاتله لا يُكفر بقتله، ولأن يُعوّد لسانه بالخير كان أفضل من أن يُعوّد باللعن. انتهى.

وقال²⁴⁶⁸ الشيخ الإمام بقية المجتهدين، طاهر بن أحمد بن عبد الرشيد البخاري في *الخلاصة* قبيل كتاب الهبة: اللعن على يزيد بن معاوية لا ينبغي أن يفعل وكذا على الحجاج. وقال رحمه الله عن الشيخ الإمام الزاهد قوام الدين الصفاري أنه كان يحكي عن أبيه أنه يُجوز ذلك ويقول: لا تلعنوا على معاوية، ولا بأس باللعن على يزيد.

وذكر أفضل المتأخرين حافظ الدين بن البرازي محمد الكردي في *وجيز الفتاوى*: اللعن على يزيد يجوز، ولكن ينبغي أن لا يُفعل،

وكذا على الحجاج.

²⁴⁶⁰ قصيدة أمن المنون وريبها تتوجع للشاعر أبو ذؤيب الهذلي. القصيدة تقع في 69 بيتاً. *الحماسة المغربية*، أبو العباس أحمد بن عبد السلام الجزاوي، ت. محمد رضوان الداية، الطبعة: الأولى، 803/2، دار الفكر المعاصر، بيروت - لبنان، 1991م.

²⁴⁶¹ س: في منافذ.

²⁴⁶² س - الفهري.

²⁴⁶³ س - بالخلافة.

²⁴⁶⁴ س: أي نقلاً.

²⁴⁶⁵ أ ح: لأهل.

²⁴⁶⁶ ر - إياه.

²⁴⁶⁷ ر: ما لم يعلم.

²⁴⁶⁸ ر: قال.

ويحكى عن الإمام قوام الدين الصفاري²⁴⁶⁹ أنه قال: [ح:41] لا بأس باللعن على يزيد، ولا يجوز على معاوية، لأنه خال المؤمنين، وكتب الوحي، وذو²⁴⁷⁰ السابقة والفتوح الكثيرة وعامل الفاروق وذي النورين، لكنه أخطأ في اجتهاده، فيتجاوز الله تعالى عنه ببركة صحبتته سيدنا²⁴⁷¹ محمد صلى الله عليه وسلم. ويكف اللسان عنه تعظيماً لمتبوعه وصاحبه.

وسئل الجوزي عن يزيد وأبيه فقال قال²⁴⁷² عليه السلام: «من دخل دار أبي سفيان فهو آمن»، وعلمنا أن أباه دخل داره فصار آمناً والابن لم يدخلها فلم يصير صاحب جد. والحق أن لعن يزيد بناء على اشتهاه كفرة وتواتره،²⁴⁷³ فظاهر²⁴⁷⁴ شره على ما عرف تفصيله. وإلا فاللعن على الشخص - وإن كان فاسقاً - لا يجوز، بخلاف اللعن على الجنس كقوله تعالى: ﴿لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ﴾.²⁴⁷⁵

ورأيت في الفتاوى المتفرقة لشيخ الإسلام مفتي الثقلين المولى أحمد بن سليمان بن كمال باشا:

مسئله:²⁴⁷⁶ زيد حضرت حسين أولاد رسولدن اولدوغندن اوترى يزيد حسينه قصد²⁴⁷⁷ ايتدى ديوو اعتقاد ايدوب يزيدي تكفير

ايتسه شرعا نه لازم اولور؟

الجواب: نسنه لازم اولماز، أما كفره حكم ايتممك كرك. كتبه أحمد.

وأخرى: يزيد كافر دين كمنسه يه شرعا نه لازم اولور؟

الجواب: قضاء نسنه لازم اولمز، ديانة استغفار ايتممك كركدر، زيرا²⁴⁷⁸ صحابه رسولدن يزيديك آردنده جمعة²⁴⁷⁹ نمازين قلنلري

تضليلدر. كتبه أحمد.

وأخرى: حسين أولاد رسولدن اولدوغندن اوترى يزيد أولاد رسولده قصد ايتدوكي ايچون²⁴⁸⁰ يزيده كافر دينه نه لازم اولور؟²⁴⁸¹

الجواب:²⁴⁸² أولاد رسولده قصد ايتدوكي ايچون²⁴⁸³ كفره حكم اولنمز غيري حال واردر آنكله كفره حكم اولنور. كتبه أحمد.

²⁴⁶⁹ س صح + كان يحكى عن بيه أنه يجوز ذلك ويقول لا تلعنوا على معاوية ولا بأس باللعن على يزيد وذكر أفضل المتأخرين حافظ الدين ابن البرازي محمد الكردي في وجيز الفتاوى اللعن على يزيد يجوز ولكن ينبغي أن لا يفعل وكذا على الحجاج ويحكى عن الإمام قوام الدين الصفادي.

²⁴⁷⁰ ر: وذ.

²⁴⁷¹ س ر: نبينا.

²⁴⁷² ر + النبي.

²⁴⁷³ ح - وتواتره.

²⁴⁷⁴ ر: وظواهر.

²⁴⁷⁵ سورة الأعراف، 44/7.

²⁴⁷⁶ س ر - مسئله.

²⁴⁷⁷ س: ظلم.

²⁴⁷⁸ أ ح س - زيرا.

²⁴⁷⁹ أ ح - جمعه.

²⁴⁸⁰ ر + كفره حكم اولنمز غير حال واردر آنكله كفره حكم اولنور.

²⁴⁸¹ ر - يزيده كافر دينه نه لازم اولور.

²⁴⁸² س ر - الجواب.

²⁴⁸³ أ + يزيده نه لازم اولور الجواب اولاد رسولده.

وأخرى: يزيدى تكفير ايدنلر نه وجهله تكفير ايدرلر؟

الجواب: خمر حقنده بو بيت اكا نسبت أولنور: شعر،

فإن حُرِّمَتْ يوماً²⁴⁸⁴ على دين أحمد فخذها على دين المسيح ابن مريم²⁴⁸⁵

أما اعتبار خاتميه در، جائز كه استغفار اتمش اوله. كتبه أحمد.

وقال المولى سعد الدين التفتازاني، وهو من أصحاب²⁴⁸⁶ الشافعية في شرح العقائد النسفية: لم يُنقل من السلف المجتهدين والعلماء

الصالحين جواز اللعن على معاوية وأحزابه، لأن غاية [ح:41] أمرهم البغي والخروج على الإمام، وهو لا يوجب اللعن. وإنما اختلفوا في يزيد

بن معاوية حتى ذكر في الخلاصة وغيرها أنه لا ينبغي اللعن عليه ولا على الحجاج، لأن النبي عليه السلام نهى عن لعن المصلين ومن كان من

أهل القبلة. وما نقل عن لعن²⁴⁸⁷ النبي صلى الله عليه وسلم لبعض من²⁴⁸⁸ أهل القبلة فليما أنه يعلم من أحوال الناس ما لا يعلم²⁴⁸⁹ غيره.

وبعضهم أطلق اللعن عليه²⁴⁹⁰ لما أنه كفر²⁴⁹¹ حين أمر بقتل الحسين، واففقوا على جواز اللعن على من قتله أو أمر به أو أجاز

أو رضي به. والحق أن رضاء²⁴⁹² يزيد²⁴⁹³ بقتل الحسين واستيثاره بذلك وإهائيه أهل بيت النبي صلى الله عليه وسلم مما تَوَاتَرَ معناه. وإن

كان تفاصيله أحاد فنحن لا نَتَوَقَّفُ في شأنه بل في إيمانه، لعنة الله عليه وعلى أنصاره. إلى هنا من كلام التفتازاني.

وقال²⁴⁹⁴ في شرح المقاصد: وأما ما جرى من الظلم على أهل بيت النبي صلى الله عليه وسلم فمن الظهور بحيث لا مجال

للإخفاء فيه، ومن الشناعة بحيث لا اشتباه على الإدراء²⁴⁹⁵ إذ يكاد يشهد به الجماد والعجماء، ويكي له من في الأرض ومن في السماء،

وتُهدم منه الجبال، وتَنَشُّقُ الصُّخُور، ويبقى سوء عمله على كَرِّ الشهور ومَرِّ الدهور. فلعنة الله على من باشر أو رضي أو سعى، ﴿وَلَعَذَابُ

الْآخِرَةِ أَشَدُّ وَأَبْقَى﴾.²⁴⁹⁶

2484 ر: حقا.

2485 غناء الألباب في شرح منظومة الآداب، شمس الدين أبو العون السفاريني، مؤسسة قرطبة، 124/1، الطبعة الثانية، 1414 هـ / 1993م.

2486 أ: الأصحاب.

2487 أ ر: من لعن.

2488 س - من.

2489 أ: ما لم يعلم.

2490 أ ح - عليه.

2491 ر - كفر.

2492 س: رضي.

2493 ر: أن يزيد رضي.

2494 ر: قال.

2495 جميع النسخ: الإدراء. وفي شرح المقاصد: الآراء.

2496 سورة طه، 127/20. انظر: شرح المقاصد لسعد الدين مسعود بن فخر الدين عمر التفتازاني، تحقيق: عبد الرحمن عميرة، 311/5، عالم الكتب، بيروت الطبعة

الثانية 1419/1998.

ذكر الديمري في ذكر الأوز من حيوة الحيوان: ²⁴⁹⁷ دخل شمر بن ذي الجوشن مع رفقاءه على يزيد بن معاوية بدمشق ومعهم رأس الحسين رضي الله عنه فرمى به بين يدي يزيد. ثم تكلم شمر بن ذي الجوشن، فقال: يا أمير المؤمنين! وركز علينا هذا -يعني الحسين رضي الله- في ثمانية عشر رجلا من أهل بيته وستين رجلا من شيعته. فسرونا إليهم وسألناهم النزل على حكم أميرنا عبيد الله بن زياد أو القتال. فاختاروا القتال، فهاتيك أجسادهم مجردة ²⁴⁹⁸ وثيابهم مزملة. ²⁴⁹⁹

فلما سمع يزيد ذلك دمعت عيناه، وقال: ويحكم! قد كنت أرى من طاعتكم بدون قتل الحسين. لعن الله ابن مرجانه، ²⁵⁰⁰ أما ²⁵⁰¹ والله لو كنت صاحبه لعفوت عنه. ثم قال: يرحم الله أبا عبد الله! ثم تمثّل ²⁵⁰² بقول القائل، شعر:

يفلقن هاما من رجال أعزة علينا وهم كانوا أعق وأظلما

ثم أمر بالذرية فأدخلوا دار نساءه وكان يزيد إذا حضر عداؤه دعا علي بن الحسين وأخاه عمر بن الحسين فأكلا معه. ثم وجه الذرية [ح: 42و] صحبة علي بن الحسين إلى المدينة ووجه معه ²⁵⁰³ رجلا في ثلثين فارسا يسير أمامهم حتى انتهوا إلى المدينة. ²⁵⁰⁴ وكان بين وفاة رسول الله صلى الله عليه وسلم وبين اليوم الذي ²⁵⁰⁵ قُتل فيه الحسين رضي الله عنه خمسون عاما.

وذكر الديمري في ذكر الفهد من حيوة الحيوان: سئل الكيّا الهراسي علي بن محمد الطبري الفقيه الشافعي عن يزيد بن معاوية؛ هل هو من الصحابة أم لا؟ وهل يجوز لعنه أم لا؟ فأجاب: أنه لم يكمن من الصحابة ²⁵⁰⁶ لأنه وُلِدَ في أيام عثمان رضي الله عنه. أما قول السلف ففيه لكل واحد من أبي حنيفة ومالك وأحمد قولان تصريح وتلويع، لنا ²⁵⁰⁷ قول ²⁵⁰⁸ واحد التصريح دون التلويع. كيف لا يكون كذلك؟ وهو المتصيّد بالفهد، واللاعب بالنرد، ومُذْمَن الخمر. من شعره في الخمر شعر:

أقول لصحب ضمت الكأس شملهم وداعي ²⁵¹⁰ صبايات الهوى يتزئم

خذوا بنصيبي من نعيم ولذة فكل زمان ²⁵¹¹ طال ²⁵¹² المدا يتصمّر ²⁵¹³

2497 ر: في حياة الحيوان.

2498 ر: بجرحة.

2499 س ر: مشرمة.

2500 ر: بن مرجان.

2501 ر: أنا.

2502 أ ح: ثم تمثّل.

2503 ر: عليه.

2504 ر - ووجهه معه رجلا في ثلثين فارسا يسير أمامهم حتى انتهوا إلى المدينة؛ ر ه ص: ووجهه عليه رجلا في ثلثين فارسا يسير أمامهم حتى انتهوا إلى المدينة.

2505 أ ح - الذي.

2506 أ - أم لا وهل يجوز لعنه أم لا فأجاب أنه لم يكمن من الصحابة.

2507 أ ح س: لنا.

2508 أ + لنا قول.

2509 أ: ومن.

2510 ر: دواعي.

ثم قُلْتُ الْوَرَقَةَ ولو كنت مَدَدْتُ بِيَاض²⁵¹⁴ لأُطْلَقْتُ الْعَيْنَانِ وَبَسَطْتُ الْكَلَامَ فِي مَخَازِي هَذَا الرَّجُلِ.

وقد أَفْتَى الْعِرَاقِيُّ فِي هَذِهِ الْمَسْئَلَةِ بِخِلَافِ ذَلِكَ. فَإِنَّهُ سُئِلَ عَمَّنْ يُصَرِّحُ بِلَعْنِ يَزِيدَ بْنِ مَعَاوِيَةَ. هَلْ يُنَحِّكُمُ بِنَفْسِهِ أَمْ يَكُونُ ذَلِكَ

مُرْتَحِصًا فِيهِ؟ وَهَلْ كَانَ مُرِيدًا قَتْلَ الْحُسَيْنِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَمْ كَانَ قَصْدُهُ الدَّفْعُ؟ وَهَلْ يَسْتَوْعُ التَّرْحُمُ عَلَيْهِ أَمْ السَّكُوتُ عَنْهُ²⁵¹⁵ أَفْضَلُ؟

فَأَجَابَ: لَا يَجُوزُ لَعْنُ الْمُسْلِمِ أَصْلًا. وَمَنْ لَعَنَ مُسْلِمًا فَهُوَ الْمَلْعُونُ، وَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ²⁵¹⁶ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «الْمُسْلِمُ لَيْسَ

بِلَعْنٍ»،²⁵¹⁷ وَكَيْفَ يَجُوزُ لَعْنُ الْمُسْلِمِ وَقَدْ وَرَدَ النَّهْيُ عَنْ ذَلِكَ: «وَحَرَمَةُ الْمُسْلِمِ أَعْظَمُ مِنْ حَرَمَةِ الْكُفَّةِ»²⁵¹⁸ بَنَصٍّ مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

وَسَلَّمَ؟²⁵¹⁹ وَيَزِيدُ صَحَّ إِسْلَامُهُ وَمَا صَحَّ قَتْلُهُ لِلْحُسَيْنِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، وَلَا أَمْرُهُ وَلَا رِضَاؤُهُ بِذَلِكَ وَمَهْمَا لَمْ يَصَحَّ ذَلِكَ عَنْهُ لَمْ يَجْزَ أَنْ يُظَنَّ ذَلِكَ

بِهِ. فَإِنْ إِسَاءَةُ الظَّنِّ أَيْضًا بِالْمُسْلِمِ حَرَامٌ، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ﴾،²⁵²⁰ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ²⁵²¹ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

وَسَلَّمَ: «إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَ مِنَ الْمُسْلِمِ دَمَهُ وَمَالَهُ وَعَرَضَهُ، وَأَنْ يُظَنَّ بِهِ ظَنُّ السَّوِّءِ»،²⁵²² وَمَنْ رَامَ²⁵²³ أَنْ يَعْلَمَ حَقِيقَةَ مَنْ الذِّي²⁵²⁴ أَمَرَ بِقَتْلِهِ لَمْ

يَقْدِرْ عَلَى ذَلِكَ، وَإِذَا²⁵²⁵ لَمْ يُعْرِفْ وَجِبَ إِحْسَانُ الظَّنِّ بِكُلِّ مُسْلِمٍ يُمْكِنُ إِحْسَانُ الظَّنِّ بِهِ. وَمَعَ²⁵²⁶ هَذَا لَوْ ثَبِتَ عَلَى مُسْلِمٍ أَنَّهُ قَتَلَ

مُسْلِمًا فَمَذْهَبُ أَهْلِ²⁵²⁷ الْحَقِّ أَنَّهُ²⁵²⁸ لَيْسَ بِكَافِرٍ. وَالْقَتْلُ لَيْسَ بِكَفَرٍ بَلْ هُوَ مَعْصِيَةٌ. وَإِذَا مَاتَ الْقَاتِلُ فَرِمَا مَاتَ بَعْدَ التَّوْبَةِ وَالْكَافِرُ لَوْ تَابَ

مَنْ كَفَرَهُ لَمْ تَجْزُ لَعْنَتُهُ. [ح: 42] فَكَيْفَ مَنْ تَابَ عَنْ قَتْلِ؟ وَلَمْ يُعْرِفْ أَنْ قَاتَلَ الْحُسَيْنَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ مَاتَ قَبْلَ التَّوْبَةِ: ﴿وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ

التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ﴾.²⁵²⁹ فَإِذَا لَا يَجُوزُ لَعْنُ أَحَدٍ مِّنْ مَّاتَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ، وَمَنْ لَعْنَهُ كَانَ فَاسِقًا عَاصِيًا لِلَّهِ تَعَالَى. وَلَوْ جَازَ لَعْنُهُ -فَسَكَتَ- لَمْ

يَكُنْ عَاصِيًا بِالْإِجْمَاعِ، بَلْ لَوْ لَمْ يَلْعَنْ إِبْلِيسُ طَوْلَ عَمْرِهِ لَا يَقَالُ لَهُ فِي الْقِيَامَةِ: لَمْ تَلْعَنْ إِبْلِيسَ؟ وَيَقَالُ لِلْأَعْنِ: لَمْ لَعَنْتَ؟ وَمَنْ أَيْنَ عَرَفَتْ أَنَّهُ

2511 ر: وان.

2512 س - طال.

2513 فوات الوفيات، محمد بن شاکر الملقب بصلاح الدين، ت. إحسان عباس، ج. 4، ص. 331، دار صادر، الطبعة: الأولى، بيروت - لبنان 1973.

2514 س ر: ثم قلب الورقة وكتب ولو مددت بياضا.

2515 ر - عنه.

2516 أ ح س - رسول الله.

2517 رواه الترمذي بلفظ: «ليس المؤمن بالطعان ولا اللعان...»، سنن الترمذي، أبواب البر والصلة 48.

2518 انظر: المعجم الأوسط للطبراني، 36/6.

2519 أ - المسلم ليس بلعان وكيف يجوز لعن المسلم وقد ورد النهي عن ذلك وحرمة المسلم أعظم من حرمة الكعبة بنص من النبي صلى الله عليه وسلم.

2520 سورة الحجرات، 12/49.

2521 أ ح س - رسول الله.

2522 صحيح مسلم، البر 32.

2523 زعم اولور مي.

2524 أ - من الذي.

2525 ر: إذا.

2526 أ ح ر: مع.

2527 أ - أهل.

2528 ر - أنه.

2529 سورة الشورى، 26/42.

ملعون؟ والملعون هو المُتَبَعِد من رحمة الله تعالى. وذلك لا يعرف إلا فيمن مات كافراً، فإن ذلك علم بالشرع. أما التَّزَحُّم عليه فجائز²⁵³⁰ بل يُسْتَحَب، بل داخل في قولنا: "اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ"، فإنه كان مؤمناً. إلى هنا كلام الغزالي رحمه الله.²⁵³¹

7. ومن المكثرين في الفتيا فيما بين أصحاب المصطفى صلى الله عليه وسلم ابن عم الرسول، أبو العباس²⁵³² عبد الله بن عباس بن عبد المطلب رضي الله عنهما

وهو²⁵³³ الحبر البحر في الفقه والتفسير. ويقال لأمه لبابة الكبرى، وتُكْنَى²⁵³⁴ أيضاً أم الفضل. ويقال لخالته: أم الخالد بن الوليد لبابة الصغرى، ويقال لأخيه الكبير مصنف تفسير القرآن العظيم في مجلد ضخيم: الفضل بن العباس رضي الله عنهم.²⁵³⁵ قال الذهبي: روي أنه لم يكن على وجه الأرض في زمانه أحد أعلم منه.

وعن سعيد بن جبير عن ابن عباس: بُثُّ عند خالتي ميمونة²⁵³⁶ فوضعتُ لرسول الله صلى الله عليه وسلم عسلاً، فقال صلى الله عليه وسلم: «من وضع هذا؟»، قالوا: عبدالله. قال: «اللهم علِّمه التأويل وفقِّهه في الدين».²⁵³⁷ وروي عن كرب أن النبي صلى الله عليه وسلم دعا له أن يزيد الله فهُمَا وعِلْمًا. وعن مجاهد أنه قال كنا نفخر على الناس²⁵³⁸ بقارئنا عبد الله بن السَّائِب، وبفقيهنا عبد الله بن عباس، وبمؤذنا أبي مخدرة، قرأ القرآن على أبيّ.

وروى عن النبي صلى الله عليه وسلم وعمر وعلي وعثمان وأبي ذر ووالده عباس وغيرهم. في شرح المشارق لابن ملك²⁵³⁹ في باب من في حديث: «من ابتاع طعاماً فلا يبعه حتى يستوفيه»،²⁵⁴⁰ ما رواه ابن عباس عن النبي صلى الله عليه وسلم ألف وستمئة وستون حديثاً، له في الصحيحين مائتان وأربعة وثلاثون حديثاً، انفرد البخاري بمائة وعشرة، ومسلم بتسعة وأربعين، انتهى.²⁵⁴¹

2530 أ + عليه.
2531 نقلاً عن ابن خلكان، وفيات الأعيان، 3/289؛ مؤلفات الغزالي، للدكتور عبد الرحمن بدوي، ص 47-48.
2532 ح س ر - أبو العباس.
2533 س ر - وهو.
2534 أ: وتكن.
2535 أ - ويقال لأخيه الكبرى مصنف تفسير القرآن العظيم في مجلد ضخيم الفضل بن العباس رضي الله عنهم؛ س ر - ويقال لأمه لبابة الكبرى وتكنى أيضاً أم الفضل ويقال لخالته أم الخالد بن الوليد لبابة الصغرى ويقال لأخيه الكبير مصنف تفسير القرآن العظيم في مجلد ضخيم الفضل بن العباس رضي الله عنهم.
2536 أ - ميمونة.
2537 مبارق الأزهري شرح مشارق الأنوار لعبد اللطيف بن عبد العزيز بن أمين الدين الحنفي الشهير بابن ملك، 3/407، تحقيق: أشرف بن عبد المقصود، 1-3 مجلد، الطبعة الأولى دار الجيل، بيروت 1995/1415.
2538 أ: عن الناس.
2539 أ ح - لابن ملك.
2540 أ ح - في باب من في حديث من ابتاع طعاماً فلا يبعه حتى يستوفي.
2541 مبارق الأزهري شرح مشارق الأنوار لابن ملك، 1/44.

وأما ما رواه أخوه الفضل عن النبي صلى الله عليه وسلم أربعة وعشرون حديثاً.²⁵⁴² وقرأ [ح:43و] على²⁵⁴³ عبد الله بن عباس جماعة، منهم:²⁵⁴⁴ مجاهد وسعيد بن جبير والأعرج وعكرمة بن خالد وغيرهم. وحَدَّث عنه²⁵⁴⁵ عكرمة وعطاء وطاوس وخلق كثير. توفي بالطائف سنة ثمان وستين. وصلى²⁵⁴⁶ عليه محمد بن الحنفية، وقال: اليوم مات رباني العلم. وقد كُفَّ بصره في أواخر²⁵⁴⁷ عمره.

روي أن رجلاً تزوج امرأة فولدت لسته أشهر فهِمَّ عثمان رضي الله عنه أن يرحمها، فقال ابن عباس: أما إنَّها لو خاصمتكم²⁵⁴⁸ بكتاب الله لخاصمتكم²⁵⁴⁹ إذ قال الله تعالى: ﴿وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا﴾،²⁵⁵⁰ وقال الله تعالى: ﴿وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ﴾،²⁵⁵¹ فإذا ثبت²⁵⁵² عامان للفصال لم يبق للحمل إلا ستة أشهر²⁵⁵³ فَدَرَأَ عثمان الحد عنها وأثبت النسب من الزوج. ذكره السيد²⁵⁵⁴ الشريف في شرح الفرائض.

وذكر الزندويسي في الباب الثامن من روضته، روي أن شاباً قام إلى ابن عباس، فقال له: أُقْبِلْ وأنا صائم؟ فقال: لا. فقام إليه شيخ،²⁵⁵⁵ فقال: أُقْبِلْ وأنا صائم؟ فقال: نعم. فعاد إليه الشاب، وقال:²⁵⁵⁶ أُجِيزْ له ما حَرَّمَ عليّ ونحن على دين واحد؟ فقال:²⁵⁵⁷ لأنه شيخ يملك أرثه وأنت شاب لا تملك²⁵⁵⁸ أريك،²⁵⁵⁹ يعني عورتك.

2542 س — انتهى وأما ما رواه أخوه الفضل عن النبي صلى الله عليه وسلم أربعة وعشرون حديثاً.

2543 أ: عليه.

2544 أ ر — انتهى وأما ما رواه أخوه الفضل عن النبي صلى الله عليه وسلم أربعة وعشرون حديثاً وقرأ عليه عبد الله بن عباس جماعة منهم.

2545 أ س — عنه.

2546 أ + الله.

2547 س: أوان.

2548 س: لو خاصمتك.

2549 س: لو خاصمتك.

2550 سورة الأحقاف، 15/46.

2551 سورة لقمان، 14/31.

2552 ر: فإذا ذهبت.

2553 أ ح س — أشهر.

2554 س ر — السيد.

2555 أ ح س: الشيخ.

2556 ر — وقال.

2557 أ صح + لا فقام إليه الشيخ فقال أقبل وأنا صائم فقال نعم فعاد إليه الشاب وقال أ تجيز له ما حرمت عليّ ونحن على دين واحد فقال.

2558 ح صح + لا تملك.

2559 ح: أرثه.

8. ومن المكثرين في الفُتيا²⁵⁶⁰ والموصوفين²⁵⁶¹ بالفطنة والذكاء أبو عبد الرحمن²⁵⁶² عبد الله بن مسعود رضي الله

عنه

كان رضي الله عنه من السابقين الأولين.²⁵⁶³ أسلم قديما بمكة وهاجر المجرتين، وصلى القبلتين، وكان يخدم النبي صلى الله عليه وسلم ويلأزمه ويحمل²⁵⁶⁴ نَعْلَيْ²⁵⁶⁵ النبي صلى الله عليه وسلم إذا خلعها، وقد قال النبي صلى الله عليه وسلم: «إِنَّكَ²⁵⁶⁶ لَعَلِيمٌ مَعْلَمٌ».²⁵⁶⁷

وقال أبو موسى: ما كنت²⁵⁶⁸ أحسب ابن مسعود وأمه²⁵⁶⁹ إلا من²⁵⁷⁰ أهل البيت لكثرة دخولهم وخروجهم.²⁵⁷¹ وكان النبي صلى الله عليه وسلم يطلع ابن مسعود على أسرارهِ وَخَوَاهُ. وكان يَتَوَلَّى فراش النبي صلى الله عليه وسلم ووسادته²⁵⁷² وسواكه ونعله وطهوره. وأن الرسول صلى الله عليه وسلم بشَّره بالجنة. وكان من أجود الناس ثوبا، وأطيب الناس ريحا.

وعن زيد بن وهب: جاء ابن مسعود إلى مجلس عمر فجعل يُكَلِّم عمر ويضاحكه²⁵⁷³ فكاد الجلوس يوارونه من قِصره. فلما وُلِّي قال عمر: كُنْتُي²⁵⁷⁴ مُلِيَّيَ علما. وقال أبو موسى: مجلس أجالسه²⁵⁷⁵ ابن مسعود أوثق في نفسي من عمل سنة.

وكان ابن مسعود أحد من جمع القرآن على عهد²⁵⁷⁶ النبي صلى الله عليه وسلم وأقرأ. وكان يقول: حفظت منِّي²⁵⁷⁷ رسول الله

[ح:43ظ] سبعين سورة.

قرأ عليه طائفة وَتَفَقَّهَ به²⁵⁷⁸ خلق كثير، وكانوا لا يفضِّلون عليه أحدا في العلم. ومن تلامذته: عَلْقَمَةُ، وَمَسْرُوق، وَالْأَسود، وَزَرَّ بن حُبَيْش، وأبو عبد الرحمن السُّلَمي. ووُلِّي قضاء الكوفة وَبَيَّتَ مالها لعمر رضي الله عنه، وحين²⁵⁷⁹ ولَّاه عمر كتب إلى أهل²⁵⁸⁰ الكوفة:

2560 س: في الفتوى.

2561 أ ح: والموصوف.

2562 أ ر - أبو عبد الرحمن.

2563 س - كان رضي الله عنه من السابقين الأولين.

2564 أ - ويلأزمه ويحمل؛ ح - النبي صلى الله عليه وسلم ويلأزمه ويحمل.

2565 أ س ر: نعل.

2566 أ - إنك.

2567 المسند لأبي بكر بن أبي شيبة، 215/1، تحقيق: أحمد بن فريد، 1-2 مجلد، الطبعة الأولى دار الوطن 1997، الرياض.

2568 ر: ما كانت.

2569 أ: وابنه؛ س - وأمه؛ ر: أنه.

2570 س: أنه ابن.

2571 س ر: دخوله وخروجه.

2572 أ ح: ووساده.

2573 أ: فيضاحكه.

2574 كيف بالكسر، وعاء ملوف فيه أداة الراعي تصغره جاء الحديث: كُنْتُيَ ملئ علما. صحاح.

2575 س: أجالس.

2576 أ: عبد.

2577 س - في.

"أما بعد! فإني قد بَعَثْتُ إليكم عَمَّاراً أميراً، وعبدَ الله قاضياً." 2581

وكان يصوم الاثنين والخميس.

قيل: خرج ذات يوم فأتبعه ناس 2583 فقال لهم: 2584 أ لكم حاجة؟ قالوا: لا، 2585 ولكن أردُّنا أن نمشي معك. قال: فارجعوا فإنه

ذلة 2586 للتابع، وفتنة للمتبع.

ذكر ابن الملك في شرح المشارق في باب من في 2587 حديث: «مَنْ أَحْسَنَ فِي الْإِسْلَامِ فَلَا يُؤَاخَذُ بِمَا عَمِلَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ، وَمَنْ 2588

أَسَاءَ فِي الْإِسْلَامِ أُخِذَ بِالْأَوَّلِ وَالْآخِرِ»، ما رواه عن النبي صلى الله عليه وسلم ثمانمائة وثمانية 2589 وأربعون حديثاً، له في الصحيحين 2590 مائة

وعشرون، انفرد البخاري منها بأحد وعشرين، ومسلم بخمسة وثلاثين، واتفقا على أربعة وستين. 2591

وفي أدب القضاء للخصاف: كان في زمن 2592 رسول الله صلى الله عليه وسلم يرجع في الحوادث إلى رسول الله 2593 ثم إلى 2594

أبي بكر وعمر، وما كان يرجع إلى عبد الله، ثم تعلَّم عبد الله حتى صار مذكوراً في العلم. فإنه لما قدم الكوفة اجتمع حوله 2595 أربعة

آلاف 2596 نفر. فلما قدم علي بن أبي طالب رضي الله عنه الكوفة تلقَّاه ابن مسعود رضي الله عنه في جميع أصحابه، فقال غلِّي رضي الله

عنه: لقد ملئت هذه البلدة علماً وفقهاً.

2578 ر - به.

2579 ر: حين.

2580 أ ح ر - أهل.

2581 أ ح ر - قد.

2582 شرح مشكل الآثار لأبي جعفر أحمد بن محمد الطحاوي، 199/7، تحقيق: شعيب الأرنؤذ، 1-16 مجلد، الطبعة الأولى 1415، مؤسسة الرسالة، بيروت.

2583 ر: الناس.

2584 ر - لهم.

2585 أ ح ر - لا.

2586 س: زلة.

2587 أ - في.

2588 ر: وما.

2589 أ ر - وثمانية.

2590 أ: والصحيحين.

2591 أ ح ر - واتفقا على أربعة وستين. مبارق الأزهار شرح مشارق الأنوار لابن ملك الحنفي، 53/1-54.

2592 ر - في زمن.

2593 ر - يرجع في الحوادث إلى رسول الله.

2594 أ ح ر - إلى.

2595 أ: دوله.

2596 أ ح: ألف.

وذكر الكردي في مناقب أبي حنيفة: روي أن عليا رضي الله عنه قدم الكوفة بعد موت عبد الله بن مسعود فرأى أصحابه يُفقهون²⁵⁹⁷ الناس، ورأى في مسجده²⁵⁹⁸ أربعمائة مجبرة يكتبون بما الفقه، فقال: هاؤلاء سراج أهل القرية.

وذكر أصحاب الإمام الشافعي أن ابن عباس استفتى أصحاب ابن مسعود رضي الله عنهم كعلقمة ومسروق، فيمن أصاب عينه وجع: أ يصلي²⁵⁹⁹ مستلقيا؟

واتفق أن عبد الله وفد من الكوفة فمات بالمدينة في آخر سنة اثنتين وثلثين ذكره الذهبي في طبقات القراء، وفي معارف ابن قتيبة كان على قضاء الكوفة وبيت ماجل عمر رضي الله عنه وصدر من خلافة عثمان. ثم صار إلى المدينة، فتوفي بها سنة اثنتين وثلثين، وهو ابن سبع²⁶⁰⁰ وستين سنة. وصلى عليه زبير بن العوام²⁶⁰¹ ودفن بالبقيع.

وعن الأعمش: جاء نعي²⁶⁰² عبد الله إلى²⁶⁰³ أبي [ح:44و] الدرداء، فقال: ما ترك بعده مثله أحدا.

ومن مواعظه:

"ألا²⁶⁰⁴ إن الكذب يهدي إلى الفجور، وإن الفجور يهدي إلى البلاء، وخيرا لهدي هدي الأنبياء، وإن الصدق يهدي إلى البر وإن البر يهدي إلى الجنة، وأشرف الحديث ذكر الله."

9. وأحد السبعة المُكثرين في الفتيا أبو عبد الرحمن²⁶⁰⁵ عبد الله بن عمر بن الخطاب رضي الله عنهما

في فوائد الجواهر المضبية: كثيرا ما يقول أصحابنا الحنفية في كتبهم²⁶⁰⁶ عندنا ابن مسعود وابن عباس وابن عمر. وفي كتاب الحج من الهامة: وأشهر الحج شوال وذو القعدة²⁶⁰⁷ وعشرون من ذي الحجة كذا روي عن العبادلة الثلاثة وعبد الله بن الزبير.

وفي عناية الهامة: إنما فصل²⁶⁰⁸ عبد الله بن الزبير عن العبادلة، وهم عبد الله بن مسعود وعبد الله بن عمر وعبد الله بن عباس، لأنه ما كان يُفهم في عرفهم من إطلاق العبادلة إلا هاؤلاء الثلاثة. وأما في عرف المحدثين فالعبادلة عبد الله بن عباس، وعبد الله بن عمر، وعبد الله بن الزبير، وليس عبد الله بن مسعود منهم لأنه كان تقدم موته.

2597 ح: يفقهوا.

2598 ر: في مسجدها.

2599 ر: يصلي.

2600 ح: تسع.

2601 أ س ر - وصلى عليه زبير بن العوام.

2602 ر: في.

2603 ر: بن.

2604 ر - ألا.

2605 س ر - أبو عبد الرحمن.

2606 ر + عبد الله.

2607 أ + شوال وذو القعدة.

وفي فوائد الجواهر المضئية: وعند المحدثين ابن عمر وابن عباس وابن الزبير وابن عمرو بن العاص، وعلى هذا يكون عبادة المحدثين أربعة.

أسلم عبد الله بن عمر مع إسلام أبيه بمكة، وهو صغير. ويكنى أبا عبد الرحمن. شهد المشاهد كلها بعد بدر وأحد. وقد روي أن غزوة أحد كان في شوال سنة ثلث من الهجرة وغزوة الخندق في سنة أربع.²⁶⁰⁹ وبقي إلى زمن عبد الملك بن مروان، مات بمكة وهو آخر من مات فيها من العبادلة،²⁶¹⁰ وهو ابن أربع وثمانين سنة. يزعمون أن الحجاج دس عليه رجلا فسم زجج رحمه فزحمه في الطريق فطعنه في ظهره قدمه²⁶¹¹ فدخل عليه الحجاج، فقال: يا أبا عبد الرحمن! من أصابك؟ قال: أنت أصبتني. قال: ولم تقول هذا؟ قال: لأنك حملت السلاح في بلد لم يُحمل فيه²⁶¹² السلاح. حكاه ابن قتيبة في المعارف عن أبي اليقظان.

وكان من أهل العلم والورع، كثير البذل والعطاء حتى أعتق ألف عبد لوجه الله، وكان نافع منهم.²⁶¹³ عبد الله بن جعفر من²⁶¹⁴ ابن عمر فأعطاه اثني عشر ألف دينار فأبى أن يبيعه فأعتقه لوجه الله تعالى.

ذكر ابن الملك في شرح المشارق في حديث: «من ابتاع نخلا بعد [ح:44ظ] أن تؤبر فثمرها للذي باعها إلا أن يشترطها المبتاع ومن ابتاع عبدا فعالة للذي باعها إلا أن يشترط المبتاع»، ما رواه عبد الله بن عمر عن النبي صلى الله عليه وسلم ألفان وستمئة وثلاثون حديثا. له في الصحيحين مائتان وثمانون، انفرد به²⁶¹⁵ مسلم بأحد وثلاثين، والبخاري بأحد وثمانين. وهذا الحديث مما انفرد به مسلم رحمه الله.²⁶¹⁶

قال ابن حجر في المختصر في علم²⁶¹⁷ الحديث: أكثر الصحابة حديثا أبو هريرة وابن عمر وعائشة وجابر بن عبد الله وأنس، وأبو هريرة أكثرهم. وأكثر الصحابة فتوى ابن عباس رضي الله عنه.

10. سابع السبعة المكثرين في الفتوى زيد بن ثابت رضي الله عنه

هو من الأنصار ويكنى أبا سعيد. قتل أبوه في وقعة بُعثات. وقدم رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو ابن إحدى عشرة سنة. وكان في آخر من عرض رسول الله صلى الله عليه وسلم القرآن على مصحفه، وهو أقرب المصاحف من مصحفنا، وقد كتبه زيد لعمر بن الخطاب.

2608 ر: فضل.

2609 ر س - وقد روي أن غزوة أحد كان في شوال سنة ثلث من الهجرة وغزوة الخندق في سنة أربع.

2610 ر: من الصحابة.

2611 ح: قدمه.

2612 ر: فيها.

2613 ر: طلب.

2614 ر - من.

2615 ح - به.

2616 مبارك الأنوار شرح مشارق الأنوار لابن ملك، 45/1.

2617 أ ح ر: من علم.

وكان كاتب النبي صلى الله عليه وسلم وأمينه على الوحي. كان أسنً من أنس سنة،²⁶¹⁸ وكان شاباً ذكياً جمع القرآن على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم، وجمعه في صُحف لأبي بكر رضي الله، ثم تولى كتابة مصحف عثمان الذي بعث به عثمان نُسخاً إلى الأمصار. تقدم تفصيله في ذكر عثمان رضي الله عنه. قرأ عليه أبو هريرة وابن عباس في قول. وروى²⁶¹⁹ عنه ابنه خارجة²⁶²⁰ وابن عمر وأنس وعطاء بن يسار وعُروة وطاوس وآخرون. وكان عمر يستخلفه على المدينة إذا حج. قال أنس:²⁶²¹ جمع القرآن على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم زيد وأبي ومعاذ وأبو زيد الأنصاري.

وقال الشعبي: غلب زيد الناس على القرآن والفرائض. وقال وكيع عن سفيان عن خالد الحذاء عن أبي قلابة عن أنس عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «أفرض أمتي زيد بن ثابت» ذكره الذهبي في طبقات القراء، وذكر السيد الشريف في شرح الفرائض.

وقد روى خارجة بن زيد بن ثابت عن أبيه أنه قال: أمرني أبو بكر الصديق رضي الله عنه بتوريث أهل اليمامة، فوُزئت الأحياء من الأموات ولم أُورث الأموات بعضهم من بعض. وأمرني عمر بتوريث أهل²⁶²² طاعون عَمَواس، وكانت القبيلة تموت بأسرها، فوُزئت الأحياء من الأموات ولم أُورث الأموات [ح:45و] بعضهم من بعض.

وفي أدب القضاء للخصاف عن الشَّعْبِيِّ قال: كان حائط بين عمر بن الخطاب وأبي بن كعب رضي الله عنهما فكانا جميعاً يدعيانه فتقاضيا إلى زيد بن ثابت رضي الله عنه فأتياه فضرنا²⁶²³ الباب فسمع زيد صوت عمر فاستقبل فقال: ألا أرسلت لي²⁶²⁴ يا أمير المؤمنين؟ فقال: في بيته يُؤثي الحكم. قال الصدر الشهيد: في الحديث دليل على جواز التَّحكيم، وفيه دليل أيضا على أن الإمام إذا وقعت له الخصومة أو عليه لا يحكم بنفسه لكن يُحْكَمُ غيره ليحكم بينه وبين خصمه.

ألا ترى: أن عمر رضي الله عنه حَكَّمه، فإذا حكم الإمام إنسانا يصير ذلك الحكم كالحكم المولى. وفيه دليل أيضا على أن الحكم لا يدعو الإمام إلى نفسه لكن يأتي إلى بيته وإنما كان ذلك تعظيما للحكم. كما أن المُتَعَلِّم لا يدعو العالم إلى نفسه بل يأتي إليه تعظيما للعلم.

وفيه دليل على²⁶²⁵ أن الخصومات كانت تقع بين كبار الصحابة رضي الله عنهم ولا يُظن بهم إلا الجميل. فيحمل على أن الأمر قد يشتبه عليهم فيجتمعون كي يظهر الحق ولا يُظن بهم إلا هكذا.

2618 ر: بسنة.

2619 ر: روى.

2620 س ر: ابن خارجة.

2621 أ: أنيس.

2622 أ - أهل اليمامة فوزت الأحياء من الأموات ولم أورث الأموات بعضهم من بعض وأمرني عمر بتوريث.

2623 ح: فضرنا.

2624 ر - لي.

2625 ر: إلى.

في شرح المشارق لابن الملك في باب أن مارواه عن النبي صلى الله عليه وسلم اثنان وتسعون حديثاً. له في الصحيحين عشرة أحاديث، انفرد البخاري منها بأربعة، ومسلم بواحد. ذكر ابن حجر في المختصر عن ابن المديني قال: لم يكن من الصحابة من له أقوام يقومون بقوله إلا ثلاثة: ابن مسعود وزيد بن ثابت وابن عباس رضي الله عنهم.

11. أقرأ الأمة وسيد المسلمين أبي بن كعب بن قيس أبو المُنذر الأنصاري رضي الله عنه

كان كاتب الوحي لرسول الله صلى الله عليه وسلم. وكان يكتب في الجاهلية. وكان من السبعة الذين حفظوا القرآن على عهد رسول الله عليه وسلم وعرضوا عليه، وعليهم دارت الأسانيد كلها.

وفي أصول البزدوى: ترك رسول الله صلى الله عليه وسلم آية في قرائته، فلما أخبر به قال: «ألم يكن فيكم أبي؟». فقال أبي: بلى، يارسول الله! لكنني ظننت أنها تُسَخَّت. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «لو تُسَخَّت لأخبرْتُكم».²⁶²⁶

أخذ عنه القراءة ابن عباس وأبو هريرة وعبد الله بن السائب وجماعة كثيرة. وعن ابن عباس قال عمر: أفضنا عليّ وأقرأنا أبيّ. وعن قتادة عن أنس أن [ح:45ظ] النبي صلى الله عليه وسلم قال لأبي: «إني أمرت أن أقرأ عليك» وفي لفظ: «أن أقرأك القرآن»، قال: الله سمّاني لك؟ قال: «نعم» فبَكَى أبيّ.²⁶²⁷

وقال عمر يوم موت²⁶²⁸ أبيّ: اليوم مات سيّد المسلمين. تُوفيّ رضي الله عنه بالمدينة سنة عشرين أو تسع عشرة. ذكره الذهبي في طبقات القراء.

12. أبو موسى الأشعري، عبد الله بن قيس بن سليم الأشعري رضي الله عنه

هاجر إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقدم عليه عند فتح خيبر، وحفظ القرآن والعلم، ولولا²⁶²⁹ قَصُرَتْ مدة صحبته فلقد كان من مُجْتَبَأ الصحابة رضي الله عنهم. وكان من أطيب الناس صوتاً، سمع النبي صلى الله عليه وسلم قراءته²⁶³⁰ فقال: «لَقَدْ أُوتِيَ هذا مِرْمَاراً من مَرَامِير آل داود».²⁶³¹ وقد استغفر له النبي صلى الله عليه وسلم واستعمله على زَيْد وَعَدَن. ثم وَلَّى أَمْرَةَ الكوفة والبصرة. وحَكَّمه عليّ على نفسه في شأن الخلافة يوم التَّحْكِيم بجلالته وفضله.

²⁶²⁶ انظر: جامع الأصول في أحاديث الرسول محمد الدين أبو السعادات المبارك بن محمد ابن الأثير، 648/5، 1-12 مجلد، تحقيق: عبد القادر الأرئود، الطبعة الأولى 1971/1390، مكتبة الحلواني.

²⁶²⁷ صحيح البخاري، مناقب الأنصار 16.

²⁶²⁸ س: مات.

²⁶²⁹ س ر: ولئن.

²⁶³⁰ أ ح س: قرآنه.

²⁶³¹ صحيح البخاري، كتاب فضائل القرآن، 31.

قيل: مَكَرَ به يومَ التحكيم عُمَرُو بن العاص وَخَدَعَهُ. وإجمال هذه الحكاية: أن عليا ومعاوية رضي الله عنهما حَكَمَا بعد وقعة الصفين فيه. فَعَلِيٌّ عَيْنٌ 2632 أبا موسى 2633 الأشعري ومعاوية عَيْنٌ عمرو بن العاص. وتصالحا أن هذين الحكمين على أَيْ [أ:32ظ] أمر اتفقا لم يتجاوز أحد عن هذا الأمر. وكان ذلك في رمضان سنة ثمان 2634 وثلاثين فَخَضَرَا 2635 بِدَوْمَةِ الْجُنْدَل. ثم بعد معارضات كثيرة من الجانبين وطول المشاورات اتفقا على أن خلعوا عن علي ومعاوية، ثم عَيَّنَا لأمر 2636 الخلافة من يراه المسلمون حسنا. فقام أبو موسى أولا وقال: هكذا خَلَعْتَ عليا عن الخلافة، وأخرج إصْبَعَهُ عن خَاتَمِهِ، ثم قام عمرو -وكان قد أخرج إصبعه عن خاتمته 2637- وقال: هكذا قَرَزْتُ أمر الخلافة على معاوية. وأدخل إصبعه في خاتمته، ثم قرأ قوله تعالى: ﴿وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيِهِ سُلْطَانًا﴾، 2638 وَوَلَّى عثمان رضي الله عنه كان معاوية.

ذكر ابن الملك في شرح المشارق في حديث: «من أحب لقاء الله أحب لقاءه، ومن كره لقاء الله كره لقاءه» 2639 ما رواه أبو موسى الأشعري عن النبي صلى الله عليه وسلم ثلثمائة وستون حديثا، له في الصحيحين ثمانية وستون. 2640 انفرد البخاري بأربعة ومسلم بخمسة عشر. وهذا الحديث مما انفرد به مسلم [ح:46و] عن أبي موسى وعائشة رضي الله عنهما. 2641 وافتتح أبو موسى إصْبَهَان في زمن عمر رضي الله عنه، ومات 2642 في ذي الحجة سنة أربع وأربعين على الصحيح.

13. أبو الدرداء عُوَيْمِر بن زيد رضي الله عنه

وهو 2643 سابع السبعة الذين حفظوا القرآن على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم. وهم: عثمان، علي، عبد الله بن مسعود، أُبَيُّ بن كعب، زيد بن ثابت، أبو موسى الأشعري، أبو الدرداء. 2644

قرأ القرآن على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم، وقد تأخر إسلامه عن بدر، وأبلى يوم أحد بلاء حسنا، وآخى رسول الله صلى الله عليه وسلم بينه وبين سَلْمَانَ. وكان عند مقدمه عليه السلام المدينة 2645 آخى بين المجاهدين والأنصار، وهذان أسلما بعد ذلك بمدة

2632 س ر - فعلي عين.

2633 س ر: أبو موسى.

2634 ر: ثلاث.

2635 ر: فحضروا.

2636 أ: عين أمر.

2637 ر - عن خاتمته.

2638 سورة الإسراء، 33/17.

2639 ابن ماجة، كتاب الزهد 31.

2640 أ - حديثا له في الصحيحين ثمانية وستون.

2641 مشارق الأنوار شرح مشارق الأنوار لابن ملك، 50/1-51.

2642 ر: مات.

2643 س ر - وهو.

2644 ر: وأبو الدرداء.

2645 س ر - المدينة.

فآخى بينهما. يقال له²⁶⁴⁶ حكيم هذه الأمة. وكان فقيها عالما، كان من العلماء الحكماء الألياء. يقال: إن ابن عامر قرأ عليه. وُيِّ قضاء دمشق، وقد عرض عليه القرآن كثيرون. وروى²⁶⁴⁷ عنه أنس، وأبو أمامة، وزوجته أم الدرداء، وابنه بلال، وعَلَقَمَة، وَجَبْرِ بن نُفَيْر، وسعيد بن المُسَيَّب وغيرهم. ذكره الذهبي في طبقات القراء.

وروي أن عمر رضي الله عنه استعمل أبا الدرداء على مُحص ثم سمع أنه بَيَّ كُنيَفا وصرف إليه من بيت مال²⁶⁴⁸ المسلمين درهمين ونصف درهم. وكان عادته أن يدفع في الصحراء فعرض له²⁶⁴⁹ مرض الدَّحِير فَأَخَوَجَتْهُ الضَّرورة إليه. فكتب إليه عمر رضي الله عنه:

"يا عُوَيْر! بلغني أنك بَنَيْتَ كُنيَفا وَأَنْفَقْتَ فيها درهمين ونصفا من بيت مال المسلمين. أما كان²⁶⁵⁰ يكفيك بقايا عمران الروم حتى تشتغل بعمارة الدنيا؟ فإذا أتاك كتابي فاعلم أي سَيَّرْتُكَ إلى دمشق، فكن بما إلى أن يأتيك الموت. ذكره السيد علي الهمداني في ذخيرته.

وكان أبو الدَّرْدَاء إذا صلى العَدَاة في جامع دِمَشق اجتمع الناس للقراءة عليه، فكان يجعلهم عشرة عشرة. وعلى كل عشرة عَرِيفا، ويقف هو في المحراب يَرْمُقُهُمْ ببصره، فإذا غَلَطَ أحدهم رجع إلى عَرِيفِهِمْ، فإذا غَلَطَ عَرِيفُهُمْ [أ:33و] رجع إلى أبي الدرداء فسأله عن ذلك. وكان ابن عامر عَرِيفا على عشرة، كذا قال سُؤيد، فلما مات أبو الدرداء خلفه ابن عامر. كذا ذكره الذهبي.²⁶⁵¹

وذكر ابن الملك في شرح المشارق في حديث: «مَنْ حَفِظَ عَشْرَ آيَاتٍ مِنْ أَوَّلِ سُورَةِ الْكَهْفِ [ح:46ظ] عصم من الدجال». مارواه أبو الدرداء عن النبي صلى الله عليه وسلم مائة وأربعة²⁶⁵² وسبعون حديثا. له في الصحيحين خمسة عشر، انفرد البخاري منها بثلاثة ومسلم بتسعة وهذا الحديث مما انفرد به مسلم. مات بدمشق سنة اثنتين وثلثين.²⁶⁵³

14. سعد بن أبي وقَّاص مالك بن أهيب بن عبد مناف بن زُهْرَة بن كِلَاب بن مُرَّة القُرشي الزُهري، المُكنى بأبي إسحق رضي الله عنه²⁶⁵⁴

كان يجتمع هو والنبي عليه السلام في عبد مناف من جانب الأم. فإن أمه عليه السلام آمنة بنت وَهَب بن عبد مناف هذا.²⁶⁵⁵ وكان أحد²⁶⁵⁶ العشرة المُبَشَّرَة بالجنة وإحدى²⁶⁵⁷ أصحاب الشُّورى. وكان أَرْمَى الناس، ودعا له رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال:

²⁶⁴⁶ ر - له.

²⁶⁴⁷ ر: روى.

²⁶⁴⁸ أ ح - مال.

²⁶⁴⁹ أ + إليه من بيت المسلمين درهمين ونصف درهم وكان عادته أن يدفع في الصحراء فعرض له.

²⁶⁵⁰ س ر - كان.

²⁶⁵¹ معرفة القراء الكبار على الطبقات والأعصار، محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي، 125/1.

²⁶⁵² ر - وأربعة.

²⁶⁵³ مبارق الأزهري شرح مشارق الأنوار لابن ملك الحنفي، 96/1.

²⁶⁵⁴ س ر - القرشي الزهري المكنى بأبي إسحق رضي الله عنه.

²⁶⁵⁵ س ر - من جانب الأم فإن أمه عليه السلام آمنة بنت وهب بن عبد مناف هذا.

²⁶⁵⁶ أ ر: إحدى.

²⁶⁵⁷ أ ر: إحدى.

«اللَّهُمَّ أَجِبْ دَعْوَتَهُ وَشَدِّدْ رَمِيَّتَهُ». وجمع له النبي صلى الله عليه وسلم فقال: «إِزِمْ فَدَاكَ أَبِي وَأُمِّي». وقال صلى الله عليه وسلم: «هَذَا خَالِي فَلْيَأْتِ كُلُّ رَجُلٍ رَجُلًا بِخَالِهِ». وولاه عمر بن الخطاب الكوفة، ثم شكاه أهل الكوفة من سعد²⁶⁵⁸ فعزله عمر رضي الله عنه. ثم ولاه عثمان رضي الله عنه بعده الكوفة، ثم عزله عثمان واستعمل الوليد بن عقبة. فلما قدم عليه قال للوليد: يا أبا وهب! أكرست بعدنا أم حقنا بعدك؟ فقال: ماكسنا ولا حمقت ولكن القوم استأثروا. ذكر ابن الملك في شرح المشارق في باب من في حديث: «مَنْ ادَّعَى إِلَى غَيْرِ أَبِيهِ وَهُوَ يَعْلَمُ أَنَّهُ غَيْرُ أَبِيهِ فَالْجَنَّةُ عَلَيْهِ حَرَامٌ». ²⁶⁵⁹

قيل: إنه كان ثالثا في الإسلام، أسلم على يد أبي بكر. وكان أول من رمى بسهم في سبيل الله. وكان مشهورا باستجابة الدعوة لدعائه صلى الله عليه وسلم بقوله: «اللهم شدد سهمه وأجب دعوته». ²⁶⁶⁰ مارواه عن النبي صلى الله عليه وسلم مائتان واحد ²⁶⁶¹ وسبعون حديثا. له في الصحيحين ثمانية وثلاثون. انفرد البخاري بخمسة، ومسلم بثمانية. وهذا الحديث مما اتفقا عليه. مات رضي الله عنه بقصره بالعقيق على عشرة أميال من المدينة. فخرج إلى المدينة على رقاب الناس. وكانت وفاته سنة خمس وخمسين. وهو آخر العشرة المبشرة بالجنة²⁶⁶² موتا. وصلى عليه مروان بن الحكم وهو يومئذ والي المدينة لمعاوية. وبلغ من السن بضعا وسبعين أو ثمانين. وكان يقول: أنا أسلمت وأنا ابن تسع عشرة سنة. هكذا ذكر ابن قتيبة في المعارف.

[ح: 47و] وكان رضي الله عنه من فقهاء الصحابة المعدودين من متوسطيهم في الفتوى.

15. عبد الرحمن بن عوف بن الحارث بن زهرة بن كلاب بن مرة، ويكنى أبا محمد

كان أحد ²⁶⁶³ العشرة المبشرة بالجنة. وأحد ²⁶⁶⁴ الستة الشورى.

عن الواقدي: وُلد عبد الرحمن بن عوف بعد عام الفيل بعشر ²⁶⁶⁵ سنين، مات سنة اثنين وثلاثين، وهو يومئذ ابن خمس وسبعين سنة. وعن أبي البقطان: مات في خلافة عثمان، وقُسم ميراثه على ستة عشر سهما. ²⁶⁶⁶ فبلغ نصيب كل امرأة له بثمانين ²⁶⁶⁷ ألف درهم. قيل: خلف ألف بغير وثلاثة آلاف شاة، ومائة فرس. وترك ذهابا وفضة، وأربع نسوة، فأخرجت كل امرأة مما حظها من الثمن بثمانين ألف درهم. وأعتق في يوم وفاته ²⁶⁶⁸ ثلاثين عبدا. وأوصى أن يصلي عثمان بن عفان.

²⁶⁵⁸ ر: سعدة.

²⁶⁵⁹ مبارق الأزهري شرح مشارق الأنوار، لابن ملك الحنفى، 1/58.

²⁶⁶⁰ س + وهو آخر العشرة المبشرة موتا.

²⁶⁶¹ ر: وإحدى.

²⁶⁶² س ر - المبشرة بالجنة.

²⁶⁶³ أ ح ر: إحدى.

²⁶⁶⁴ أ ح ر: إحدى.

²⁶⁶⁵ أ ح: بعشرة.

²⁶⁶⁶ س: بينهما.

²⁶⁶⁷ س ر: ثمانين.

في فتاوى قاضيهان في فصل القراءة من كتاب الإيمان: روي أن عبد الرحمن بن عوف حلف أن لا يكلم عثمان فكلّم الحائط.

16. طَلْحَةُ بْنُ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَثْمَانَ بْنِ عُمَرَ بْنِ كَعْبٍ بْنِ مُرَّةَ بْنِ كَعْبٍ بْنِ لُؤْيٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ

ويكنى أبا محمد، وكان يقال: طَلْحَةُ الْحَيَّزِيُّ، وطلحة الفَيَّاضُ، وطلحة الطَّلَحَات. وليس هو طلحة الطلحات الذي²⁶⁶⁹ قيل فيه

شعر:²⁶⁷⁰

رحم الله أعظما دفنوها * بسجستان طلحة الطلحات²⁶⁷¹

وذلك ابن خُزَّاعة.

وكان طلحة من المهاجرين الأولين، ومن²⁶⁷² العشرة المبشرة بالجنة وأحد²⁶⁷³ أصحاب الشورى، ولم يحضر يوم التشاور، وكان

غائبا.

وثبت مع رسول الله صلى الله عليه وسلم يوم أُحُد ووقاه بيده يومئذ من ضربة فصرفها إليه فَتَشَلَّتْ²⁶⁷⁴ يده، فقال النبي صلى الله

عليه وسلم: «أَوْحَبَ طَلْحَةَ»، يعني الجنة. قتل في وقعة الجُمَل.

وفي شرح المشارق لابن الملك في فصل إذا في حديث: «إِذَا حَدَّثْتُكُمْ عَنْ اللَّهِ بِشَيْءٍ فَخُذُوا بِهِ، فَلْيَنْ لَنْ أَكْذِبَ»²⁶⁷⁵ على الله.

قيل مارواه عن النبي صلى الله عليه وسلم ثمانية وثلاثون حديثا. له في الصحيحين سبعة²⁶⁷⁶ أحاديث، انفرد البخاري منها بثنتين، ومسلم

بثلاثة، أحدها هذا.²⁶⁷⁷

وذكر ابن قُتَيْبَةَ عن الفضل بن دكين²⁶⁷⁸ عن قيس بن الربيع عن عمران بن موسى بن طلحة عن أبيه قال: كان في يد طلحة

خاتم من ذهب فيه ياقوتة حمراء وكانت غلته في²⁶⁷⁹ كل يوم ألف درهم واف.

وفي الجواهر المضيئة في فوائده: كان [ح: 47ظ] طلحة من أهل الفتوى المضافة إلى المتوسطين²⁶⁸⁰ في الفتيا من الصحابة رضى الله

عنهم أجمعين.

²⁶⁶⁸ أ - وفاته.

²⁶⁶⁹ ح - الذي.

²⁶⁷⁰ أ - شعر.

²⁶⁷¹ فوات الوفيات، محمد بن شاكر الملقب بصلاح الدين، ت. إحسان عباس، 135/2.

²⁶⁷² ر: من.

²⁶⁷³ أ ح ر: وإحدى.

²⁶⁷⁴ ر: فشلت.

²⁶⁷⁵ أ: أن أكذب؛ ح: أن الكذب؛ س: لم أكذب.

²⁶⁷⁶ ر: ثمانية.

²⁶⁷⁷ شرح المشارق لابن ملك، 39/2.

²⁶⁷⁸ س: وكيع.

²⁶⁷⁹ ر - في.

17. الزُّبَيْرُ بْنُ الْعَوَّامِ بْنِ خُوَيْلِدٍ بْنِ أَسَدٍ بْنِ عَبْدِ الْعَزْزِيِّ²⁶⁸¹ بْنِ قُصَيِّ بْنِ كِلَابٍ بْنِ مُرَّةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ

كانت²⁶⁸² أمه صفية بنت عبد المطلب عمه رسول الله صلى الله عليه وسلم. وكان خُوَيْلِدٌ قتل في الجاهلية. فولد لخُوَيْلِدٍ²⁶⁸³

خديجة رضى الله عنها، أمها فاطمة بنت زائدة بن الأصم،²⁶⁸⁴ وهي زوجة النبي صلى الله عليه وسلم وعمه الزبير.

وقتل العَوَّامُ يوم النَّجَّار. شهد بدرًا مع المشركين²⁶⁸⁵ فلم يُقْتَلْ ولم يُؤَسَّر. ثم أسلم فحسن إسلامه. فكان إذا حلف وشدد في

اليمين: "والذي بَحَّانِي من²⁶⁸⁶ يوم بدر."

وكان الزُّبَيْرُ من²⁶⁸⁷ حواري رسول الله صلى الله عليه وسلم وأحد²⁶⁸⁸ العشرة المبشرة بالجنة وأحد²⁶⁸⁹ أصحاب الشورى.

قُتِلَ²⁶⁹⁰ يوم الجُمُل في جمادى الأولى سنة ست وثلاثين، وهو ابن أربع وستين سنة. هذا قول الواقدي. وعن أبي اليقظان: قُتِلَ وهو ابن ستين

سنة. وكان من فقهاء الصحابة ومن السبعة المضافة إلى متوسطي أهل الفتيا من الصحابة وهم ثلاثة عشر. تقدم ذكره²⁶⁹¹ في باب السلطان.

روي عن عروة بن الزبير أن الزبير²⁶⁹² كان طويلًا تُحْطُّ رِجْلَاهُ إِذَا رَكِبَ الْأَرْضَ، أَرْزَقَ أَشْعَرَ رِمَا أَخَذَتْ وَأَنَا غُلَامٌ بِشَعْرٍ كَنَفَهُ²⁶⁹³

حتى أقوم. ذكره ابن قتيبة في المعارف.

وفي شرح المشارق في الفصل الخامس في فصل يا في حديث: «يا زُبَيْرُ! اسْقِ ثَمَّ احْبِسِ الْمَاءَ حَتَّى يَرْجِعَ»،²⁶⁹⁴ أي يبلغ إلى الجدار

الحائل بين المشارب. قيل ما رواه عن النبي صلى الله عليه وسلم ثمانية وثلاثون حديثًا. له في الصحيحين تسعة أحاديث سبعة منها للبخاري،

وحديثان متفق عليهما. قال الزُّبَيْرُ: ²⁶⁹⁵خَاصَمَنِي رَجُلٌ مِنَ الْأَنْصَارِ فِي سَبِيلِ الْمَاءِ، فَقَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اسْقِ يَا زُبَيْرُ! ثُمَّ أَرْسِلِ الْمَاءَ

إِلَى جَارِكَ» فغضب الأنصاري، فقال: إن كان ابن عمك، يعني حكمت له لكونه ابن عمك. فَتَلَوَّنَ وَجْهَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ثُمَّ

2680 ر: إلى المتوسط و.

2681 أ: العزيز.

2682 أ ح ر: كان.

2683 أ ح: خويلد.

2684 أ ح: الا.

2685 أ ح: أهل الشرك.

2686 ر - من.

2687 س ر - من.

2688 أ ح ر: وإحدى.

2689 أ ح ر: وإحدى.

2690 س: فقتل.

2691 ر: ذكرهم.

2692 ح: أن زبيرا.

2693 أ ح س: كتفيه.

2694 أ ح: حتى ترجع.

2695 أ ح س: زبير.

قال: «يا زُبَيْرُ! اسْقِ ثَمَّ احْبِسِ الْمَاءَ حَتَّى يَرْجِعَ».²⁶⁹⁶ قال النووي في شرح صحيح مسلم: أمر النبي صلى الله عليه وسلم أولاً أن ²⁶⁹⁷يَسْقِي الزبير دون قدر حقه توسعةً للأنصاري. لعله بأنه ²⁶⁹⁸يؤثر الإحسان إلى جاره. ولما قال الجار ما قال أمره أن ²⁶⁹⁹يأخذ جميع حقه. وإنما لم يأمره بقتله لأنه [ح:48و] كان في أول الإسلام وكان يصبر على أذى المنافقين، قال الله تعالى: ﴿وَلَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلَى خِائِنَةٍ مِنْهُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾.²⁷⁰⁰

فان قلت: كيف حكم النبي صلى الله عليه وسلم على الأنصاري حال غضبه مع قوله صلى الله عليه وسلم: «لا يَقْضِي الْقَاضِي وَهُوَ غَضْبَانٌ»²⁷⁰¹

قلت: إنه صلى الله عليه وسلم كان معصوماً من أن يقول غير الحق ولو كان في السخط. وفي الحديث دلالة على إرشاد الحاكم إلى الإصلاح بين الخصوم.²⁷⁰²

18. أبو هريرة عبد الرحمن بن صخر الأزدي²⁷⁰³ الدؤسي الحافظ رضى الله عنه²⁷⁰⁴

كان اسمه في الجاهلية عبد الشمس²⁷⁰⁵ وفي الإسلام عبد الرحمن. كُتِبَ بأبي هريرة لأنه صلى الله عليه وسلم رأى في ثوبه شيئاً يحمله، فقال: «مَا هَذَا يَا عَبْدَ الرَّحْمَنِ؟» قال: هِرَّةٌ. فقال صلى الله عليه وسلم: «أنت أبو هريرة»، فاشتهر بهذه الكنية. وكان يحب أن يدعو الناس بهذه الكنية لَتَبَرَّكَه بلفظ رسول الله صلى الله عليه وسلم.

وقال الهيثم بن عدي: اسمه عامر بن عبد الشمس وهو من الأزد من دؤس. وقيل: إن اسمه عبد الله بن عسر. مات في سنة ثمان وخمسين في أصح الروايات²⁷⁰⁶ وكان قدومه بالمدينة سنة سبع والنبي صلى الله عليه وسلم يُخَبَّرُ فسار إلى خَبَرٍ حتى قدم مع النبي صلى الله عليه وسلم المدينة أسلم هو وأمه.

وروى عن النبي صلى الله عليه وسلم ما لا يوصف، وروى عنه نحو من ثمانمائة نفس. وحديثه في مسند بقي بن مخلد أكثر من خمسة آلاف حديث.

²⁶⁹⁶ أ ح: حتى ترجع.

²⁶⁹⁷ س - أن.

²⁶⁹⁸ ر: أنه.

²⁶⁹⁹ ر - أن.

²⁷⁰⁰ سورة المائدة، 13/5.

²⁷⁰¹ سنن الترمذي، الأحكام 7.

²⁷⁰² شرح مشارق الأنوار لابن ملك، 186/2-187.

²⁷⁰³ س ر - الأزدي.

²⁷⁰⁴ انظر ترجمته: المعارف لابن قتيبة، 277-278.

²⁷⁰⁵ ر: عبد شمس.

²⁷⁰⁶ س ر - وقال الهيثم بن عدي اسمه عامر بن عبد الشمس وهو من الأزد من دؤس وقيل إن اسمه عبد الله بن عسر مات في سنة ثمان وخمسين في أصح الروايات.

وذكر ابن الملك في شرح المشارق في أول باب من في حديث: «مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَصَامَ رَمَضَانَ كَانَ حَقًّا عَلَى اللَّهِ أَنْ يَدْخُلَهُ الْجَنَّةَ، هَاجَرَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ جَلَسَ²⁷⁰⁷ فِي أَرْضِهِ الَّتِي وَلَدَ فِيهَا». روى عن النبي صلى الله عليه وسلم خمسة آلاف وثلاثمائة وأربعة وسبعين حديثاً. أخرج له في الصحيحين بستمائة²⁷⁰⁸ وتسعة أحاديث. انفرد البخاري منها بثلاثة²⁷⁰⁹ وتسعين ومسلم بمائة وسبعين وهذا مما انفرد به البخاري.²⁷¹⁰ وكان إماماً مفتياً فقيهاً.

روي عن زياد بن بينا قال كان ابن عباس وابن عمر وأبو هريرة وأبو سعيد وجابر من الصحابة يفتون بالمدينة ويحدثون من لدن ثُوَيْيْ عَثْمَانَ إِلَى أَنْ تَوَفَّوْا وَإِلَى هَؤُلَاءِ الْخَمْسَةِ [ح:48ظ] صارت الفتوى. هكذا ذكره الذهبي.

وكان حسن الأخلاق، متواضعاً، محباً²⁷¹¹ إلى الأمة. روى عنه سعيد بن المسيب وأبو سلمة بن عبد الرحمن وعروة وابن سيرين وغيرهم. وكان كثير العباداة والذكر، وقد ذاق جوعاً وفاقة ثم استعمله عمر فأثري وكثر ماله، ووَلَّى أَمْرَةَ الْمَدِينَةِ فِي²⁷¹² زَمَنِ مُعَاوِيَةَ.

حكى أن أبا هريرة كان يقول: نشأت يتيماً، وهاجرت مسكيناً، وكنت أجيراً لبسرة بنت غزوان بطعام بطني وعقبة رجل²⁷¹³ فكنت أخدم إذا نزلوا فرزقنيها الله، أي زوجنيها. والحمد لله الذي جعل الدين قواماً وجعل أبا هريرة إماماً. وكُنْتُ أبا هريرة²⁷¹⁴ بهمة صغيرة كنت ألعب بها.

وكان أبو هريرة مَرَّاحاً. روى عن أبي رافع قال كان مَرَّوَانُ رِمَا استخلفه على المدينة فيركب حملاً قد شد عليه بردعة وفي رأسه حلقة جبل من ليف فيسير فيلقي الرجل فيقول: الطريق! قد جاء الأمير. وربما دعاني إلى عَشَاهُ فيقول: دع العراق للأمير فانظر. فإذا تُرِيدُ²⁷¹⁵ بَيْتَ، والعراق العظم الذي عليه اللحم. ذكره ابن قتيبة.

2707 ح: وأجلس.

2708 أ ح ر: ستمائة.

2709 أ ح: ثلاثة.

2710 مبارق الأنوار شرح مشارق الأنوار لابن ملك، 41/1-42.

2711 س: مجباً؛ ر: محبباً.

2712 س ر - في.

2713 أ ح: رجلي؛ س: رجل.

2714 أ - إماماً وكُنْتُ أبا هريرة.

2715 أ ح: يزيد.

19. أبو سعيد الخُدري²⁷¹⁶ بن مالك بن سنان²⁷¹⁷ بن عُبَيْد بن ثَعْلَبَة بن عَبَّاد الخُدري المَدني الخَزرجي الأنصاري
رضي الله عنه²⁷¹⁸

منسوب إلى خُدرة وهم من اليمن. وكان رضي الله عنه من فقهاء الصحابة، ومن²⁷¹⁹ أهل الفُتيا، ومن الخمسة [ح:49] الذين يفتون في المدينة من لَدُنْ تُؤَيَّ عثمان رضي الله عنه إلى أن توفوا كما ذكرنا في أبي هُرَيْرَة. مات سنة أربع وسبعين.

ذكر ابن الملك في شرح المشارق في باب من في حديث: «مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيُغَيِّرْهُ بِيَدِهِ فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِلِسَانِهِ فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِقَلْبِهِ وَذَلِكَ أَضْعَفُ الْإِيمَانِ»، رواه مسلم عن أبي سعيد. قيل مارواه عن النبي صلى الله ألف ومائة وسبعون حديثًا. له²⁷²⁰ في الصحيحين مائة وأحد عشر. انفرد البخاري بستة عشر، ومسلم باثنين²⁷²¹ وسبعين حديثًا.²⁷²²

20. جابر بن عبد الله الأنصاري رضي الله عنه

ويكنى بأبي عبد الله. قُتِلَ أبوه يوم أُحُد. وشهد العَقَبَة مع السبعين من الأنصار، وكان أصغرهم يومئذ. ولم يشهد بَدْرًا ولا أُحُدًا، وشهد ما بعد ذلك.²⁷²³

وكان من مَشَاهِير الصحابة، ومن أهل الفُتيا، ومن الخمسة الذين يُفتون في المدينة²⁷²⁴ من لَدُنْ تُؤَيَّ عثمان رضي الله عنه إلى أن توفوا كما ذكر في أبي هُرَيْرَة.

في شرح المشارق في حديث: «مَنْ اسْتَطَاعَ مِنْكُمْ أَنْ يَنْفَعَ أَخَاهُ فَلْيَفْعَلْ» روى مسلم عن جابر. قيل ما رَوَاهُ عن النبي صلى الله عليه وسلم ألف وخمسمائة وأربعون حديثًا. له في الصحيحين مائتان وعشرة أحاديث، انفرد البخاري بستة وعشرين ومسلم بمائة وستة وعشرين.²⁷²⁵

مات بالمدينة سنة ثمان وسبعين وهو يومئذ ابن أربع وتسعين، وقد كان ذهب بصره. وصلى عليه أَبَان بن عثمان وهو وَالِي المدينة. وكان جَابِرٌ مِمَّنْ تَأَخَّرَ مَوْتُهُ مِنْ أَكْبَارِ²⁷²⁶ أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم بالمدينة.²⁷²⁷

²⁷¹⁶ س ر + هو أبو سعيد الخُدري.

²⁷¹⁷ س ر - بن سنان.

²⁷¹⁸ أ س ر - بن عبيد بن ثعلبة بن عبادة الخُدري المدني الخَزرجي الأنصاري رضي الله عنه. انظر ترجمته: المعارف لابن قتيبة، 268.

²⁷¹⁹ ر: وهم.

²⁷²⁰ س - له.

²⁷²¹ أ ح: باثنين.

²⁷²² س ر - حديثًا. | مبارق الأزهري شرح مشارق الأنوار لابن ملك، 105/1-106.

²⁷²³ انظر: المعارف لابن قتيبة، 307.

²⁷²⁴ س: بالمدينة.

²⁷²⁵ أ - ومسلم بمائة وستة وعشرين. | مبارق الأزهري شرح مشارق الأنوار لابن ملك، 60/1-61.

²⁷²⁶ أ س ر - أكابر.

²⁷²⁷ انظر: المعارف لابن قتيبة، 307.

21. أبو حبيب،²⁷²⁸ عبد الله بن الزبير بن²⁷²⁹ العوام رضى الله عنهما

وُلِدَ بعد الهجرة بعشرين شهرا. قال ابن قتيبة في المعارف: هذا قول الواقدي، وقال أبو اليقظان: هو أول مولود ولد بالمدينة في الإسلام. وأمه أسماء بنت أبي بكر الصديق رضى الله عنهما، طلقها الزبير، فكانت مع ولدها بمكة حتى قُتِلَ ولدها²⁷³⁰ عبد الله بن الزبير. وبقيت إلى مائة سنة حتى عَمِيَتْ وماتت بمكة. وابنها عبد الله هذا ممن²⁷³¹ تَخَلَّفَ عن بيعة يزيد²⁷³² ثم بعد وقعة الحسين رضى الله عنه طلب الخلافة فظفر بالحجاز والعراق واليمن ومصر، فمكث كذلك تسع سنين. وبني الكعبة فجعل لها بابين وأدخل الحطيم فيها لما سمعه عن عائشة رضى الله عنها من أنها قالت: نذرت أن فتح الله تعالى مكة على المسلمين أن أصلي في البيت ركعتين، فلما فُتِحَتْ مكة أخذ رسول الله صلى الله عليه وسلم بيدي وأدخلني الحطيم وقال: «صَلِّيْ هُنَا، فَإِنَّهُ مِنَ الْبَيْتِ، إِلَّا أَنْ قَوْمَكَ قَصَرَتْ بِهِمُ النِّفَقَةُ فَأَخْرَجُوهُ مِنْهُ. وَلَوْ لَا حَدَّثَانِ عَهْدَ قَوْمِكَ بِالْجَاهِلِيَّةِ لَنَقَضْتُ بِنَاءَ الْكَعْبَةِ، وَأُظْهِرْتُ قَوَاعِدَ الْخَلِيلِ، وَأَدْخَلْتُ الْحَطِيمَ فِي الْبَيْتِ وَأَلْقَصْتُ اللَّقَبَةَ عَلَى الْأَرْضِ وَجَعَلْتُ لَهُ بَابَيْنِ بَابَا شَرْقِيَا وَبَابَا غَرْبِيَا وَلَنْ عِشْتُ إِلَى قَابِلٍ لِأَفْعَلَنَّ ذَلِكَ». فلم يعيش فبقي كذلك إلى زمان عبد الله بن الزبير ولم يفعل به أحد من الخلفاء الراشدين ففعل هو ذلك بمشورة الصحابة ومحضر من الناس.

ثم إن الحجاج بن يوسف كره أن يكون البيت على بناء ابن الزبير بعد ما قتله فنقص بناء الكعبة وأعادته على ما كان عليه في الجاهلية. واليوم على بنائه بطوفونها وراء الحطيم.²⁷³³ [ح:49ظ]

- [معاوية بن يزيد بن معاوية]

روي أنه لما تُوفي يزيد بن معاوية في شهر ربيع الأول قام بالأمر بعده ابنه معاوية بن يزيد بن معاوية. وكان خيرا من أبيه، فيه دين وعقل. بُويع له بالخلافة يوم موت أبيه، فأقام فيها أربعين يوما. وقيل: أقام خمسة أشهر وأياما، ثم خَلَعَ نفسه. ولما خلع نفسه صعد المنبر وجلس طويلا، ثم حمد الله وأثنى عليه بأبلغ ما يكون من الحمد والثناء. ثم ذكر النبي صلى الله عليه وسلم بأحسن ما يُذكر به ثم قال: "أيها الناس! ما أنا²⁷³⁴ بالراغب في الائتمار عليكم بعظيم²⁷³⁵ ما أُكرِّهه منكم. وإني أعلم أنكم تُكرهون أيضا. لأننا بُليْنَا بكم وبُليْتُم بنا، إلا أن جَدِّي معاوية رضى الله عنه نازع هذا الأمر من كان أولى به منه ومن غيره لقربته من رسول الله صلى الله عليه وسلم، وعظيم

²⁷²⁸ س ر - أبو حبيب.

²⁷²⁹ أ - الزبير بن.

²⁷³⁰ أ ح: ولده.

²⁷³¹ ح + هذا ممن؛ س ر - وابنها عبد الله هذا ممن.

²⁷³² أ - يزيد.

²⁷³³ س ر - وأدخل الحطيم فيها لما سمعه عن عائشة رضى الله عنها من أنها قالت نذرت أن فتح الله تعالى مكة على المسلمين أن أصلي في البيت ركعتين فلما فتحت مكة أخذ رسول الله صلى الله عليه وسلم بيدي وأدخلني الحطيم وقال: «صلي هنا، فإنه من البيت، إلا أن قومك قصرت بهم النفقة فأخرجوه منه ولو لا حدثان عهد قومك بالجاهلية لنقضت بناء الكعبة وأظهرت قواعد الخليل وأدخلت الحطيم في البيت وألقت اللقبة على الأرض وجعلت له بابين بابا شرقيا وبابا غربيا ولئن عشت إلى قابل لأفعلن ذلك فلم يعيش فبقي كذلك إلى زمان عبد الله بن الزبير ولم يفعل به أحد من الخلفاء الراشدين ففعل هو ذلك بمشورة الصحابة ومحضر من الناس ثم إن الحجاج بن يوسف كره أن يكون البيت على بناء ابن الزبير بعد ما قتله فنقص بناء الكعبة وأعادته على ما كان عليه في الجاهلية واليوم على بنائه بطوفونها وراء الحطيم.

فضله وسابقتها، أعظم المهاجرين قدرا، وأشجعهم قلبا، وأكثرهم علما، وأولهم إيمانا، وأشرفهم منزلة، وأقدمهم صحبة، ابن عم رسول الله صلى الله عليه وسلم وصهره وأخوه. زوجه ابنته وجعله لها بعلا²⁷³⁶ باختياره لها، أبو سبطيه سيذا²⁷³⁷ شباب²⁷³⁸ أهل الجنة، وأفضلا هذه الأمة. فركب جدي منه ما تعلمون وركبتم منه ما لا²⁷³⁹ تجهلون حتى انتظمت لجدي الأمور. فلما جائه القدر المختوم، واختارته أيدي المومم بقي مرتعنا بعمله، فريدا في قبره، ووجد ما قدمت يداه، ورأى ما ارتكبه واعتداه.

ثم انتقلت الخلافة إلى يزيد أبي فتقلد أمركم لهواء كان فيه. ولقد كان أبي يزيد بسوء فعله وإسرافه على نفسه غير خليق بالخلافة على أمة محمد صلى الله عليه وسلم. فركب هواه واستحسن خطاه، وأقدم على ما أقدم من جرأته على الله ولعنه على من استحل حرمة من أولاد رسول الله صلى الله عليه وسلم. فقلت مدته وانقطع أثره وضايغ²⁷⁴⁰ عمله، وصار خليف حفرة، رهين خطيئته،²⁷⁴¹ وبقيت أوزاره وتبعاته. وحصل على ما قدم، وندم حيث لا ينفعه الندم. وشغلنا الحزن له عن الحزن عليه. فليت شعري ماذا قال وماذا قيل له؟ هل عوقب بإسائه²⁷⁴² وجوزي بعمله؟ وذلك ظني. "ثم احتنتته العيرة²⁷⁴³ فبكي طويلا.

ثم قال: "وصرت أنا ثالث القوم، والساخط علي أكثر من الراضي.²⁷⁴⁴ وما كنت لأتحمل²⁷⁴⁵ آثامكم، ولا يراني الله جلّت قدرته متقلدا أوزاكم، وألقاني²⁷⁴⁶ ميقاتكم،²⁷⁴⁷ فشأنكم أمركم فخذوه، ومن رضيتم به عليكم فقولوه، فقد خلعت بي عتي من أعناقكم. والسلام."

[ح:50]

فقال له مروان بن الحكم وكان تحت المنبر سنّة عُمريّة:

"يا أبا ليلى!"

فقال:

- 2734 ر + في.
2735 ر: لعظيم.
2736 أ: بعلا لها.
2737 ر: سيد.
2738 أ: شيان.
2739 ر - لا.
2740 ح س ر: وضاجع.
2741 أ ح: خطيته.
2742 أ ح: به شأنه.
2743 العيرة: إيكاء. هامش ح.
2744 أ: من الراض.
2745 ر: لا أتحمّل.
2746 أ ح: وألقاه؛ ر: والقاء.
2747 س ر: تبعاتكم.

"أَعَنْ دِنِي تَحْدَعْنِي؟ فَوَاللَّهِ مَا دُفْتُ خَلَاوَةَ خِلَافَتِكُمْ حَتَّى أَتَجَرَّ" ²⁷⁴⁸ [أ:35ظ] مُرَارَتَهَا. آتَيْنِي بِرَجَالٍ مِثْلَ رَجَالِ عَمْرِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَلَى أَنَّهُ ²⁷⁴⁹ مَا كَانَ حِينَ ²⁷⁵⁰ جَعَلَهَا ²⁷⁵¹ سُورَى وَصَرَفَهَا عَمَّنْ لَا يُثَبِّتُكَ فِي عَدَالَتِهِ مَظْلُومًا. وَاللَّهُ لَفَنَ كَانَتِ الْخِلَافَةُ مَعْنَمًا لَقَدْ نَالَ أَبِي مِنْهَا مَعْرُومًا وَمَقَاتِمًا، وَلَفَنَ كَانَتْ شَرًّا فَحَسِبَهُ مِنْهَا مَا أَصَابَهُ".

ثُمَّ نَزَلَ فَدَخَلَ عَلَيْهِ أَقَارِبُهُ وَأُمُّهُ فَوَجَدُوهُ يَبْكِي.
فَقَالَتْ لَهُ أُمُّهُ: لَيْتَكَ كُنْتَ حَيْضَةً وَلَمْ أَسْمَعْ بِخَبْرِكَ.

فَقَالَ:

"وَدِدْتُ وَاللَّهِ ذَلِكَ."

ثُمَّ قَالَ:

"وَيْلِي إِنْ لَمْ يَرْحَمْنِي رَبِّي."

ثُمَّ إِنْ بَنِي أُمِّيَةَ قَالُوا لِمُعَلِّمِهِ عَمْرٍ الْمَقْصُوصُ:

أَنْتَ عَلِمْتَهُ هَذَا وَلَقِّنْتَهُ إِيَّاهُ وَصَدَّدْتَهُ عَنِ الْخِلَافَةِ وَزَيَّنْتَ لَهُ حُبَّ عَلِيِّ كَرَّمَ اللَّهُ وَجْهَهُ وَأَوْلَادَهُ رِضْوَانُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ، وَحَمَلْتَهُ عَلَى مَا وَسَّخَنَّا ²⁷⁵² بِهِ مِنَ الظُّلْمِ وَحَسَّنْتَ لَهُ الْبَدْعَ حَتَّى نَطْقَ بِمَا نَطْقُ وَقَالَ مَاقَالَ.

فَقَالَ:

وَاللَّهُ مَا فَعَلْتَهُ. وَلَكِنَّهُ مَجْبُولٌ وَمَطْبُوعٌ عَلَى حُبِّ عَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ.

فَلَمْ يَقْبَلُوا مِنْهُ ذَلِكَ فَأَخَذُوهُ وَدَفَنُوهُ ²⁷⁵³ حَيًّا حَتَّى مَاتَ.

وَتُوْفِيَ مَعَاوِيَةُ بْنُ يَزِيدٍ بَعْدَ تَخْلُعِ نَفْسِهِ بِأَرْبَعِينَ لَيْلَةً، وَكَانَ عَمْرُهُ ثَلَاثًا وَعِشْرِينَ سَنَةً.

وَيُقَالُ إِنَّهُ لَمَّا احْتَضَرَ قِيلَ لَهُ:

أَلَا تَسْتَخْلِفُ؟ فَأَبَى وَقَالَ: مَا أَصِيبْتُ ²⁷⁵⁴ مِنْ حَلَاوَتِهَا شَيْئًا فَلَمْ أَتَّخِلْ مُرَارَتَهَا. وَلَمْ يَعْقِبْ رَحِمَ اللَّهِ تَعَالَى.

ثُمَّ قَامَ بِأَمْرِ الْخِلَافَةِ بَعْدَهُ.

²⁷⁴⁸ أ ح س: فَأَتَجَرَّ.

²⁷⁴⁹ س: أَنْ.

²⁷⁵⁰ ر — حِينَ.

²⁷⁵¹ س: جَعَلَهُ.

²⁷⁵² أ ح: وَشَيْخَنَا؛ س: رَشَحَهَا.

²⁷⁵³ ح س: وَأَخَذُوهُ فَدَفَنُوهُ.

²⁷⁵⁴ أ ح: مَا أَحَبَّ.

- مَرْوَانُ بْنُ الْحَكَمِ بْنِ أَبِي الْعَاصِ بْنِ أُمَيَّةَ بْنِ عَبْدِ الشَّمْسِ بْنِ عَبْدِ مَنَافٍ.

بُيُوعٍ لَهُ بِالْخِلَافَةِ بِالْحَاجِبِيَّةِ،²⁷⁵⁵ ثُمَّ دَخَلَ الشَّامَ فَأَدْعَى²⁷⁵⁶ أَهْلَهَا لَهُ بِالطَّاعَةِ. ثُمَّ دَخَلَ مِصْرَ فَبَايَعَهُ أَهْلُهَا بَعْدَ حُرُوبٍ كَثِيرَةٍ. وَكَانَ يُقَالُ لَهُ ابْنُ الطَّرِيدِ لِأَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ قَدْ طَرِدَ²⁷⁵⁷ أَبَا الْحَكَمِ بْنِ أَبِي الْعَاصِ²⁷⁵⁸ إِلَى الطَّائِفِ فَرَدَّهُ عُثْمَانُ بْنُ عَفَّانَ بْنِ أَبِي الْعَاصِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ حِينَ بُيِعَ لَهُ، وَلَمْ يَرِدْهُ أَبُو بَكْرٍ وَلَا عُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا.

قِيلَ: إِنَّمَا رَدَّهُ لِأَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ سَأَلَ عَنْ حَالِهِ وَمَالٍ إِلَيْهِ مَرَّةً. ثُمَّ تُوُفِّيَ مَرْوَانُ فِي سَنَةِ خَمْسٍ وَسِتِينَ وَكَانَتْ خِلَافَتُهُ عَشْرَةَ أَشْهُرٍ. وَكَانَ مَرْوَانُ بْنُ الْحَكَمِ وَلَدَ لَسْتَيْنِ خَلْتَا مِنَ الْحِجْرَةِ. وَقَبِضَ رَسُولُ اللَّهِ وَهُوَ ابْنُ ثَمَانٍ سَنِينَ. وَأَبُوهُ الْحَكَمُ [ح: 50] بَنِي الْعَاصِ طَرِيدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمَ فَتْحِ مَكَّةَ، وَمَاتَ فِي خِلَافَةِ عُثْمَانَ.

وَكَانَ سَبَبُ طَرْدِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِيَّاهُ؛ أَنَّهُ كَانَ يُقْنِئِي سِرَّهُ، فَلَعَنَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَسَيَّرَهُ إِلَى بَطْنِ وَجٍّ فَلَمْ يَزَلْ طَرِيدًا حَيَاةَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَخِلَافَةَ أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا. ثُمَّ أَدْخَلَهُ عُثْمَانُ وَأَعْطَاهُ مِائَةَ أَلْفٍ دِرْهَمٍ. ذَكَرَهُ ابْنُ قَتِيبَةَ.

وَذَكَرَ الدِّمِيرِيُّ فِي حَيَوَاتِهِ الْحَيَوَانَ: رَوَى الْحَاكِمُ فِي كِتَابِ الْفِتَنِ فِي الْمَلَا حِمٍ مِنَ الْمُسْتَدْرَكِ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَوْفٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ: كَانَ لَا يُؤَلَّدُ لِأَحَدٍ مَوْلُودٌ إِلَّا أَتَى بِهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَيَدْعُو لَهُ، فَأَدْخَلَ عَلَيْهِ مَرْوَانَ فَقَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «هُوَ الْوَزْغُ»²⁷⁵⁹ بَنِي الْوَزْغِ، الْمَلْعُونُ بْنُ الْمَلْعُونِ». ثُمَّ قَالَ صَحِيحُ الْإِسْنَادِ.²⁷⁶⁰

ثُمَّ رَوَى الْحَاكِمُ عَنْ عُمَرَ بْنِ مُرَّةَ الْجُثَيْنِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، وَكَانَتْ لَهُ صَحْبَةٌ، قَالَ: إِنَّ الْحَكَمَ بْنَ أَبِي الْعَاصِ اسْتَأْذَنَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَعَرَفَ صَوْتَهُ فَقَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِيذْنُوا لَعْنَةَ اللَّهِ عَلَيْهِ وَعَلَى مَا يَخْرُجُ مِنْ صُلْبِهِ إِلَّا الْمُؤْمِنُ مِنْهُمْ. وَقَلِيلٌ مَا هُمْ يَشْرَفُونَ»²⁷⁶¹ فِي الدُّنْيَا وَيُضْيَعُونَ الْآخِرَةَ ذَوُوا²⁷⁶² مَكْرٍ وَخَدَائِعَةٍ يُعْطَوْنَ²⁷⁶³ فِي الدُّنْيَا وَمَا لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ». ذَكَرَهُ الدِّمِيرِيُّ فِي مَوْضِعَيْنِ مِنْ كِتَابِهِ هَذَا فِي الْأَوْزِ وَفِي الْوَزْغِ.²⁷⁶⁴

ثُمَّ قَامَ بِالْأَمْرِ بَعْدَهُ ابْنُهُ.

²⁷⁵⁵ أ ح: بالجامية.

²⁷⁵⁶ س ر: فأدعى.

²⁷⁵⁷ ر: طرده.

²⁷⁵⁸ س ر - أبا الحكم بن أبي العاص؛ س: أباه.

²⁷⁵⁹ الوزغة دوية كالخرباء يقال لها سام أبرص والجمع وزوغ وأوزاغ ووزغان. هامش ح.

²⁷⁶⁰ كتاب الفتن لأبي عبد الله نعيم بن حماد بن معاوية المروزي، 231/1، تحقيق: سمير أمين الزهيري، 1-2 مجلد، الطبعة الأولى 1412، مكتبة التوحيد، القاهرة.

²⁷⁶¹ س: يسرفون.

²⁷⁶² س ر: ذو.

²⁷⁶³ ر: يعظمون.

²⁷⁶⁴ ر: وهذا في الوزغ.

- عبد الملك بن مروان.

بُويع له بالخلافة يوم موت أبيه مَرْوان. وهو أول من سُمِّي بعبد الملك في الإسلام، وأول من ضرب الدراهم والدنانير سِكَّة الإسلام.

وكان على الدنانير نُقُش بالرومية وعلى الدراهم نقش بالفارسية.²⁷⁶⁵

وَمَتَّكَنَ عبد الله بن الزبير رضى الله عنهما فبايعه أهل الحرمين واليمن والعراق. واستناب على العراق وما يليه أخاه مُصْعَب بن الزبير،²⁷⁶⁶ وتفرقت الكلمة، وبقي في الوقت خليفتان أكبرهما ابن الزبير رضى الله عنهما. ثم لم يزل عبد الملك إلى أن ظفر به وقتله بعد حروب كثيرة عظيمة. وذلك أنه سار من دمشق إلى العراق فَبَرَزَ إليه نائبها مُصعب بن الزبير، والتَّحَمَ بينهما القتال، فظهر من مصعب شجاعة عظيمة فلم يزل كذلك حتى قُتِل مصعب رضى الله عنه، فاستولى على العراق. [ح:51و] فاستناب²⁷⁶⁷ عليها²⁷⁶⁸ أخاه²⁷⁶⁹ بِشْر بن مروان، وكَرَّرَ راجعا إلى دمشق.²⁷⁷⁰

فاستمر العراق لعبد الله بن الزبير إلى سنة إحدى وسبعين. وهى التى قَتَلَ فيها عبد الملك أخاه مصعب بن الزبير، وهَدَمَ قصر الإمارة. وسبب هدمها مذكور في ذكر علي بن طالب رضى الله عنه في بيان موضع قبره.

وكان عبد الملك بن مروان بعد ما وُلِّيَ الخلافة مَنَعَ أهل الشام من الحج من أجل ابن الزبير؛ لأنه كان يأخذ الناس بالبيعة له إذا حَجَّوا. فَعَجَّ²⁷⁷¹ الناس لَمَّا مُنِعُوا من الحج فبنى عبد الملك قبة الصخرة. فكان الناس يقفون عندها²⁷⁷² يوم عرفة. ويقال إن ذلك كان سبب التعريف في بيت المقدس ومساجد الأنصار.

قيل: إن أول من سَنَّ التعريف بالبصرة²⁷⁷³ عبدالله بن عباس رضى الله عنهما، ومصر عبد العزيز بن مروان، وبيت المقدس

عبد الملك بن مروان.

حُكِيَ أنه لما قَتَلَ عبد الملك بن مروان مصعب بن الزبير وأراد الرجوع قام إليه الحُجَّاج، فقال: إني رأيت في منامي أني أخذت عبد الله بن الزبير فسَلَّخْتُهُ فَوَلَّيْتُ قِتَالَهُ. فبعثه في جيش كثيف من أهل الشام، فحصر ابن الزبير، ورمى الكعبة بالمنجنيق. فلما رمى به إرُعدت السماء وأُبرقت، فخاف أهل الشام. فصاح الحجاج هذه صَوَاعِقُ تَحَامَةٌ وأنا أبنيها.²⁷⁷⁴ ثم قام ورمى²⁷⁷⁵ بنفسه، فزاد ذلك وجاءت صاعقة

²⁷⁶⁵ حياة الحيوان الكبير تأليف كمال الدين محمد بن موسى الدمي، تحقيق: إبراهيم صالح، 225/1، دار البشائر دمشق-سورية 1426هـ/2005م.

²⁷⁶⁶ ر - بن الزبير.

²⁷⁶⁷ ر: واستناب.

²⁷⁶⁸ أ - عليها.

²⁷⁶⁹ ح - أخاه.

²⁷⁷⁰ حياة الحيوان الكبير تأليف كمال الدين محمد بن موسى الدمي، تحقيق: إبراهيم صالح، 229/1-230.

²⁷⁷¹ أ ح: فقبح.

²⁷⁷² أ: عنده.

²⁷⁷³ س - بالبصرة.

²⁷⁷⁴ أ س ر: ابنها.

تبعها²⁷⁷⁶ أخرى. فقتلت من أصحابه اثني عشر رجلا، فزاد خوف أهل الشام. فلما أصبحوا صعدت السماء فقتلت بعض أصحاب ابن الزبير فقال الحجاج لأصحابه: أثبتوا فإنه يصيبهم ما أصابكم. ولم يزل يرميها بالمنجنيق حتى هدمها، ورموها بكيزان النفط فاحترقت الستائر²⁷⁷⁷ حتى صارت رمادا.

وإن ابن الزبير قال لأمه رضي الله عنهم: إني لا آمن إن قتلت أن يُثقل بي وأصلب.

فقلت أمه، وهي أسماء بنت أبي بكر رضي الله عنهم:

"يا ولدي! إن الشاة إذا دُجحت لم تتألم بالسليخ." فودَّعها وقتل رضي الله عنه في اليوم الثالث عشر من جمادى الآخرة سنة

ثلاث²⁷⁷⁸ وسبعين.

ثم بعث الحجاج برأس ابن الزبير رضي الله عنهما إلى عبد الملك وصلب جسده منكسا،²⁷⁷⁹ وقال: لا أنزله حتى تشفع فيه أمه

أسماء رضي الله عنها. فتم على ذلك [ح: 51 ظ] الحال مدة.

فمرت به²⁷⁸⁰ أمه ذات يوم فقالت:

"أما دأن²⁷⁸¹ لهذا الفارس أن يُرحل؟"²⁷⁸²

فبلغ ذلك الحجاج فأمر بإنزاله وأن يعطي لأمه، فأخذته ودفنته. [أ: 36 ظ] وماتت أمه²⁷⁸³ أسماء بنت أبي بكر الصديق رضي الله

عنهم بعده بخمسة أيام ولها مائة سنة.

ثم إن عبد الملك بعث رأس ابن الزبير إلى عبد الله بن حازم²⁷⁸⁴ الأسلمي، وهو وال بخراسان من جهة ابن الزبير، ودعاه إلى

طاعته على أن يجعل له خراسان.

فقال ابن حازم للرسول: لولا أن الرسول لا يقتل لأمرت بضرب عنقك، ولكن كل كتاب صاحبك. فأكله، ثم أخذ الرأس

وغسله²⁷⁸⁵ وطيبه ودفنه.

قيل: إنه بعث إلى آل الزبير بالمدينة فدفنوه مع جثته.

²⁷⁷⁵ أ ح س: ورعى.

²⁷⁷⁶ س: يتبعها.

²⁷⁷⁷ س: فاحترق الأساتير.

²⁷⁷⁸ ح: خمس.

²⁷⁷⁹ أ ح: نكسا.

²⁷⁸⁰ ر - به.

²⁷⁸¹ ر: آن.

²⁷⁸² ر: أن يرحل.

²⁷⁸³ ر - أمه.

²⁷⁸⁴ س ر: حازم.

²⁷⁸⁵ ر: فغسله.

ومات عبد الملك بن مروان في شوال سنة ست وثمانين. وكانت خلافته إحدى وعشرين سنة وخمسة عشر يوماً. منها ثمان سنين

مُزاحماً لابن الزبير. ثم انفرد بمملكه الدنيا إلى أن مات. وخلف سبعة عشر ولداً، وُلِّيَ الخلافة منهم أربعة. قال ابن قتيبة.²⁷⁸⁶

وكان ابن الزبير رضي الله عنه بخيلاً فقال الشاعر فيه شعر:

رأيت أبا بكر وربك غالب * على أمره يبغي الخلافة بالتمر²⁷⁸⁷

وكان ولده حمزة بن عبد الله بن الزبير من أجواد العرب وكان عامل أبيه على البصرة.

22. عبد الله بن عمرو بن العاص رضي الله عنهما

وكان يكنى أبا محمد. و أسلم قبل أبيه وشهد مع أبيه صفين.²⁷⁸⁸ وكان يضرب بسيفين. وكان مسكنه مكة، ثم رحل إلى الشام

فأقام بها حتى تُوفي يزيد بن معاوية. ثم تُوفي بمكة سنة خمس وستين، وهو ابن اثنين وسبعين سنة.²⁷⁸⁹ وكان بين عبد الله وبين أبيه عمرو بن

العاص ثنتا عشرة سنة في السن. قال العنبي:²⁷⁹⁰ ولا يُعرف أحد أن بينه وبين أبيه ثنتا عشرة سنة غير هذا. ذكره ابن قتيبة في المعارف.²⁷⁹¹

وكان من الفقهاء²⁷⁹² المُتوسطين في الفتيا. وهم ثلاثة عشر، منهم: أبو بكر الصديق، و عثمان بن عفان، وأبو هريرة، وأنس،

ومُعاذ بن جبل. وكان من عبادة المُحدثين، وهم أربعة كما تقدم في عبد الله بن عمرو رضي الله عنهما.

وقيل: مات بمصر ودفن بدار الصغيرة. وابنه²⁷⁹³ محمد بن عبد الله جدُّ عمرو بن شعيب بن محمد المذكور في كتب

الأحاديث.²⁷⁹⁴

وفي [ح:52] و[أدب القضاء للخصاف ذكر عن²⁷⁹⁵ عبد الله بن عمرو بن العاص رضي الله عنهما أنه سمع رسول الله صلى الله

عليه و سلم يقول: «إِذَا حَكَمَ الْحَاكِمُ فَاجْتَهَدَ وَأَصَابَ فَلَهُ أَجْرَانِ، وَإِذَا حَكَمَ وَاجْتَهَدَ وَأَخْطَأَ²⁷⁹⁶ فَلَهُ أَجْرٌ وَاحِدٌ». وفي شرحه للصدر

الشهيد لأنه²⁷⁹⁷ إذا أصاب فله أجر الاجتهاد وأجر إظهار الحق، وإذا أخطأ فله أجر الاجتهاد لا غير، لأنه ما أظهر الحق. وهذا إذا اجتهد

²⁷⁸⁶ المعارف لابن قتيبة، 357-358.

²⁷⁸⁷ المعارف، ابن قتيبة، 225.

²⁷⁸⁸ س ر: حنين.

²⁷⁸⁹ س - سنة.

²⁷⁹⁰ ر: القيسي.

²⁷⁹¹ المعارف لابن قتيبة، 286.

²⁷⁹² أ + من.

²⁷⁹³ أ: وابن.

²⁷⁹⁴ س ر - وابنه محمد بن عبد الله جد عمرو بن شعيب بن محمد المذكور في كتب الأحاديث.

²⁷⁹⁵ أ - عن.

²⁷⁹⁶ أ ح: فأخطأ.

²⁷⁹⁷ ر - لأنه.

في محل الاجتهاد. وأما إذا أخطأ لا في محل الاجتهاد ولا يثاب²⁷⁹⁸ لأنه مقصر. كما في التحري في باب القبلة، إذا تحرى وصلى فأخطأ،²⁷⁹⁹ إن تحرى في محل التَّحَرِّي، بأن تحرى عند عدم الأدلة والعلامات²⁸⁰⁰ أجزأته، وإن أخطأ لا في محل التحري بأن تحرى عند وجود العلامات من المحارب²⁸⁰¹ وغيره لم يجز لما قلنا. وفائدة الحديث أن المجتهد قد يخطئ وقد يصيب. والله أعلم.²⁸⁰²

وصاحب المشارق الحسن بن محمد الصَّغَانِي، وهو إمام العصر في الحديث، قال في هذا الحديث: اتَّفَقَ البخاري ومسلم على الرواية عن عمرو بن العاص: «إِذَا حَكَمَ الْحَاكِمُ فَاجْتَهَدَ ثُمَّ أَصَابَ فَلَهُ أَجْرَانِ. فَإِذَا حَكَمَ فَاجْتَهَدَ فَأَخْطَأَ فَلَهُ أَجْرٌ». قال الشارح: لما كان الاجتهاد مُتَقَدِّمًا على الحكم احتجنا إلى تأويل: إذا أراد الحكم فاجتهد أو هو من باب القلب، أي إذا اجتهد الحاكم فحكم كما²⁸⁰³ في قوله تعالى: ﴿وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَهَا بَأْسُنَا﴾،²⁸⁰⁴ والإصابة في الحكم مطابقتها²⁸⁰⁵ لما هو عند الله، والخطأ عدمها. فإن قلت: الإصابة مقارنة بالحكم فما معنى "ثم" في قوله أصاب؟ قلت: "ثم" هنا للتراخي في الرتبة، وفيه إشارة إلى غُلُو رتبة الإصابة والتعجب من حصولها بالاجتهاد.²⁸⁰⁶

وذكر هذا الشارح في حديث: «مَنْ قَتَلَ مُعَاهِدًا لَمْ يَرِخْ زَائِحَةً الْجَنَّةِ، وَإِنَّ رِيخَهَا تُوجَدُ»²⁸⁰⁷ مِنْ مَسِيرَةِ أَرْبَعِينَ عَامًا²⁸⁰⁸، رواه البخاري عن عبد الله بن عمرو.²⁸⁰⁹ ما رواه عن النبي صلى الله عليه وسلم سبعمائة حديث. له في الصحيحين خمسة وأربعون انفرد البخاري منها بثمانية ومسلم بعشرين.²⁸¹⁰

23. أبو عبد الرحمن الأنصاري الخزرجي،²⁸¹¹ معاذ بن جبل رضي الله عنه

كان قاضيا باليمن، بعثه النبي صلى الله عليه وسلم وأثنى عليه. قال صلى الله عليه وسلم حين بعثه: «يَمَّ تَقْضِي، يَا مُعَاذُ؟» قال: بكتاب الله. قال: «فَإِنْ لَمْ تَجِدْ؟» قال: [ح: 52 ظ] بسنة رسوله. قال: «فَإِنْ لَمْ تَجِدْ؟» قال: أَجْتَهَدُ فِيهِ بِرَأْيِي.²⁸¹² فقال الرسول صلى الله عليه وسلم: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَفَّقَ رَسُولَ رَسُولِهِ لِمَا يَرْضَى بِهِ رَسُولُهُ».²⁸¹³

²⁷⁹⁸ أ ح س: ولا يثاب.

²⁷⁹⁹ ر: وأخطأ.

²⁸⁰⁰ أ: والعلامة.

²⁸⁰¹ ح: من المحارب.

²⁸⁰² كتاب شرح أدب القاضي للخصاف للإمام الصدر الشهيد، 174/1-175.

²⁸⁰³ ح: كان.

²⁸⁰⁴ سورة الأعراف، 4/7.

²⁸⁰⁵ ر: مطابقة.

²⁸⁰⁶ مبارق الأنوار شرح مشارق الأنوار لابن ملك، 40/2-41.

²⁸⁰⁷ ر: يوجد.

²⁸⁰⁸ ح: يوما.

²⁸⁰⁹ ر: عمر.

²⁸¹⁰ مبارق الأنوار شرح مشارق الأنوار لابن ملك، 147/1.

²⁸¹¹ ر س - أبو عبد الرحمن الأنصاري الخزرجي.

وَوَجَّهَ بِهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَاضِيَا عَلَى مَكَّةَ يَوْمَ الْفَتْحِ أَخْبَرَ بِهِ يَحْيَى بْنُ أَكْثَمَ حِينَ وُلِّيَ قَضَاءَ الْبَصْرَةِ. وَكَانَ ²⁸¹⁴ سِنُهُ نَحْوَ عِشْرِينَ سَنَةً فَاسْتَصْغَرَهُ أَهْلُ الْبَصْرَةِ، وَقَالُوا: كَمْ سِنَّ الْقَاضِي؟ فَعَلِمَ أَهْمُ اسْتَصْغَرُوهُ، فَقَالَ: أَنَا أَكْبَرُ مِنْ عَثَّابِ بْنِ أُسَيْدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ الَّذِي وَجَّهَ بِهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَاضِيَا إِلَى الْيَمَنِ. وَمَنْ كَغَبِّ بْنِ سَوْرٍ الَّذِي وَجَّهَ بِهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَاضِيَا إِلَى الْبَصْرَةِ، وَمَنْ مَعَاذُ بْنُ جَبَلٍ الَّذِي وَجَّهَ بِهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَاضِيَا ²⁸¹⁵ عَلَى مَكَّةَ يَوْمَ الْفَتْحِ. كَذَا ذَكَرَهُ ابْنُ خُلِكَانٍ فِي تَرْجُمَةِ يَحْيَى بْنِ أَكْثَمٍ. ²⁸¹⁶

وَفِي شَرْحِ السَّرَاجِيَةِ لِلْسَّيِّدِ الشَّرِيفِ رَوَى أَنَّ رَجُلًا غَابَ عَنْ امْرَأَتِهِ سَنَتَيْنِ ثُمَّ قَدِمَ وَهِيَ حَامِلٌ فَهَمَّ عَمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ بِأَنْ يَرْجُمَهَا. فَقَالَ لَهُ مَعَاذُ: إِنْ كَانَ لَكَ سَبِيلٌ عَلَيْهَا فَلَا سَبِيلَ لَكَ عَلَى مَا فِي بَطْنِهَا. فَتَرَكَهَا حَتَّى وَلَدَتْ وَلَدًا قَدْ نَبَتَ ثُنَائِيَاهُ ²⁸¹⁷ وَشَبَّهَ أَبَاهُ فَقَالَ الرَّجُلُ: هَذَا ابْنِي، وَرَبُّ الْكَعْبَةِ. فَأَثْبَتَ عَمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ نَسَبَهُ مِنْهُ مَعَ أَنَّهُ وَلَدَ لِأَكْثَرَ مِنْ سَنَتَيْنِ. وَقَالَ: لَوْ لَا مُعَاذُ لَهْلَكَ عَمَرُ. ²⁸¹⁸

مَاتَ مَعَاذُ وَابْنَهُ عَبْدَ الرَّحْمَنِ فِي طَاعُونَ عَمَّوَّاسٍ بَعْدَ أَبِي عُيَيْدَةَ وَلَا عَقَبَ لَهُ وَكَانَتْ وَفَاتُهُ بِنَاحِيَةِ الْأُرْدَنِ.

وَفِي شَرْحِ الْمَصَابِيحِ فِي كِتَابِ الْإِيمَانِ: وَقُبِضَ مَعَاذُ وَهُوَ ابْنُ ثَلَاثٍ أَوْ أَرْبَعٍ وَثَلَاثِينَ سَنَةً، وَقِيلَ ابْنُ ثَمَانٍ وَعِشْرِينَ سَنَةً. مَاتَ بِالشَّامِ شَهِيدًا فِي خِلَافَةِ عَمَرِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فِي الطَّاعُونَ وَكَانَ أَفْضَلَ الصَّحَابَةِ مِنَ الشَّبَابِ الْأَنْصَارِيَّةِ. ²⁸¹⁹

وَرَوَى عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيْبِ أَنَّهُ قَالَ: مَاتَ مَعَاذُ وَهُوَ ابْنُ ثَلَاثٍ وَثَلَاثِينَ سَنَةً. ذَكَرَهُ ²⁸²⁰ ابْنُ قَتِيْبَةَ. ²⁸²¹

وَذَكَرَ الْكَرْدَرِيُّ فِي كِتَابِ مَنَاقِبِ أَبِي حَنِيفَةَ: كَانَ النَّاسُ يَرْجِعُونَ إِلَى مَعَاذٍ وَإِلَى أَبِي أَمَامَةَ بِالشَّامِ فِي الْخَوَادِثِ كُلِّهَا.

24. أَبُو حَمَزَةَ الْأَنْصَارِيُّ، ²⁸²² أَنْسُ بْنُ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ

كَانَتْ أُمُّهُ أُمُّ سُلَيْمٍ بِنْتُ مِلْحَانَ، امْرَأَةُ أَبِي طَلْحَةَ. أَتَتْ بِهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ قَدِمَ الْمَدِينَةَ، وَهُوَ ابْنُ ثَمَانٍ سَنِينَ، فَخَدَمَهُ إِلَى أَنْ قُبِضَ الرَّسُولُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَدَعَا لَهُ وَقَالَ: «اللَّهُمَّ ارْزُقْهُ مَالًا وَوَلَدًا وَبَارِكْ لَهُ». قَالَ أَنْسُ: فَإِنِّي لَمِنْ ²⁸²³ أَكْثَرِ [ح: 53] الْأَنْصَارِ مَالًا وَوَلَدًا. حُكِيَ أَنَّهُ قَدْ وُلِدَ مِنْ صُلْبِهِ إِلَى مُقَدِّمِ الْحُجَّاجِ بِضْعًا وَعِشْرِينَ وَمِائَةً وَلَدًا. ²⁸²⁴ قِيلَ: ثَلَاثَةٌ مِنْ أَهْلِ الْبَصْرَةِ لَمْ يَمُوتُوا حَتَّى رَأَى

²⁸¹² أ ح: رَأَيْي.

²⁸¹³ أ - لَمَّا يَرْضَى بِهِ رَسُولُهُ. انْظُرْ: سَنَنُ أَبِي دَاوُدَ، الْأَقْضِيَّةُ 11؛ وَسَنَنُ التِّرْمِذِيِّ، الْأَحْكَامُ 3؛ وَمُسْنَدُ أَحْمَدَ بْنِ حَنْبَلٍ، 230/5.

²⁸¹⁴ س: وَكَانَتْ.

²⁸¹⁵ أ ح- إِلَى الْبَصْرَةِ وَمِنْ جَبَلٍ الَّذِي وَجَّهَ بِهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَاضِيَا.

²⁸¹⁶ وَفِيَاتُ الْأَعْيَانِ وَأَبْنَاءُ أَرْبَاءِ الزُّمَانَ لِابْنِ خُلِكَانٍ، 149/6.

²⁸¹⁷ أ: قَدْ ثَبِتَ ثُنَائِيَاهُ.

²⁸¹⁸ شَرْحُ السَّرَاجِيَةِ فِي الْفَرَاغِ لِلْعَلَامَةِ السَّيِّدِ الشَّرِيفِ الْجُرْجَانِيِّ، 134-135، أَحْمَدُ خُلُوصِي مَطْبَعُهُ سَي.

²⁸¹⁹ س ر - وَفِي شَرْحِ الْمَصَابِيحِ فِي كِتَابِ الْإِيمَانِ وَقُبِضَ مَعَاذُ وَهُوَ ابْنُ ثَلَاثٍ أَوْ أَرْبَعٍ وَثَلَاثِينَ سَنَةً وَقِيلَ ابْنُ ثَمَانٍ وَعِشْرِينَ سَنَةً مَاتَ بِالشَّامِ شَهِيدًا فِي خِلَافَةِ عَمَرِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فِي الطَّاعُونَ وَكَانَ أَفْضَلَ الصَّحَابَةِ مِنَ الشَّبَابِ الْأَنْصَارِيَّةِ.

²⁸²⁰ ر: وَكَذَا.

²⁸²¹ الْمَعَارِفُ لِابْنِ قَتِيْبَةَ، 254.

²⁸²² ر - أَبُو حَمَزَةَ الْأَنْصَارِيُّ.

²⁸²³ أ ح: مِمَّنْ.

²⁸²⁴ صَحِيحُ الْبُخَارِيِّ، كِتَابُ الصُّوْمِ 61.

كل منهم من صلبه مائة ذكر. وهم: خليفة بن ثور،²⁸²⁵ وأنس بن مالك، وأبو بكرة. وانتقل أنس في خلافة عمر رضي الله عنهما إلى البصرة ليُفَقَّه الناس، وعُمرَ عمرا طويلا، وكان سكن بها إلى أن مات وهو ابن مائة سنة إلا سنة واحدة غسله ابن سريين. مات هو وجابر بن زيد في جمعة، ودفن على فرسخين من البصرة.²⁸²⁶ وهو آخر من مات بالبصرة من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم. وكانت وفاته سنة إحدى. وقيل: سنة²⁸²⁷ ثلث وتسعين قبل موت الحجاج بسنتين. قال ابن قتيبة في المعارف.²⁸²⁸

قال الواقدي: آخر من مات بالكوفة من الصحابة عبد الله بن أبي أُوَيْس سنة ست وثمانين. وآخر من مات من الصحابة بالمدينة سَهْل بن سعد الساعدي سنة إحدى وتسعين وهو ابن مائة. وآخر من مات بالبصرة أنس بن مالك سنة إحدى وتسعين وهو ابن مائة. ويقال سنة ثلث وتسعين. وآخر من مات بالشام من الصحابة ابن الأسقع هلك بالشام سنة خمس وثمانين. ومن تأخر موته أبو الطفيل الكنايني واسمه عامر بن واثلة²⁸²⁹ رأى النبي صلى الله عليه وسلم وهو آخر من رآه موتا بمكة²⁸³⁰ بعد سنة مائة وشهد مع علي رضي الله عنه المشاهد كلها وكان مع المختار صاحب رأيته. انتهى.²⁸³¹

قيل:²⁸³² روى أنس²⁸³³ عن النبي صلى الله عليه وسلم ألفين ومائتين وعشرة أحاديث. له في الصحيحين ثلثمائة وثمانية عشر حديثا انفرد البخاري بثمانين ومسلم بتسعين ذكره ابن الملك في شرح المَشَارِق في حديث: «مَنْ أَتَيْتُمْ عَلَيْهِ خَيْرًا وَجَبَتْ لَهُ الْجَنَّةُ، وَمَنْ أَتَيْتُمْ عَلَيْهِ شَرًّا وَجَبَتْ لَهُ النَّارُ»²⁸³⁴ أنتم شهداء الله في الأرض، أنتم شهداء الله في الأرض، أنتم شهداء الله في الأرض». رواه مسلم. عن أنس قال كان النبي صلى الله عليه وسلم مع أصحابه فمر عليهم بجنزة فشاهدوا على خير. فقال صلى الله عليه وسلم: «وجبت». ثم مر عليهم بأخرى فشاهدوا على شره. فقال أيضا: «وجبت». فاستفسروا عما قاله،²⁸³⁵ فقال²⁸³⁶ صلى الله عليه وسلم: «من أتيتكم». الحديث.²⁸³⁷

2825 وفي ابن قتيبة: خليفة بن بدر، انظر: المعارف لابن قتيبة، 308.

2826 س ر - وكان سكن بها إلى أن مات وهو ابن مائة سنة إلا سنة واحدة غسله ابن سريين مات هو وجابر بن زيد في جمعة ودفن على فرسخين من البصرة.

2827 س ر - سنة.

2828 المعارف لابن قتيبة، 308-309.

2829 أ ح: واثل.

2830 س ر: بالشام.

2831 ر - انتهى.

2832 ر + ما.

2833 س ر - أنس.

2834 ح - له النار.

2835 أ ح: قال.

2836 ر - فقال.

2837 أ + فقال. | مَبَارِقُ الْأَزْهَارِ شرح مشارق الأنوار لابن ملك الحنفى، 47/1-48.

25. عُبَادَةُ بِنِ الصَّامِتِ بِنِ قَيْسِ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ

كان من الخُزَرَجِ. ويكنى أبا الوليد [ح: 53ظ] وكان إحدى²⁸³⁸ الثُّقَبَاءِ الاثني عشر. قال به ابن قتيبة. شهد بدرا والمشاهد كلها وشهد العَقَبَةَ مع السبعين وأخوه أُويس بن الصامت شهد بدرا. وهو أول من ظاهر في الإسلام، وكان به لَمَمٌ فلما²⁸³⁹ جاء امرأته خَوَّلَةً في بعض صحواته²⁸⁴⁰ فقال: ²⁸⁴¹أَنْتِ عَلَيَّ كَظْهَرِ أُمِّي. ثم نديم. وكان عبادة جميلا، طويلا. تُؤَي من الشام²⁸⁴² بِالزَّمَلَةِ سنة²⁸⁴³ أربع وثلثين.²⁸⁴⁴

وهو من أهل الفتيا ومن السبعة²⁸⁴⁵ الْمُلْحَقَةُ بالفقهاء المتوسطين في الفتيا. وهم ثلاثة عشر كما تقدم في باب السلطان.

ذكر ابن الملك في شرح المَشَارِقِ في حديث: «مَنْ تَعَاَزَ مِنَ اللَّيْلِ فَقَالَ: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ. الْحَمْدُ لِلَّهِ وَسُبْحَانَ اللَّهِ وَاللَّهُ أَكْبَرُ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ، ثُمَّ قَالَ: اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي، أَوْ دَعَا، اسْتَجِيبَ لَهُ، فَإِنْ تَوَضَّأَ وَصَلَّى قُبِلَتْ صَلَاتُهُ». رواه البخاري عن عبادة بن الصامت. قيل: إنه كان نَقِيْبًا للنبي صلي الله عليه وسلم. وجهه عمر رضي الله عنه إلى الشام قاضيا. مارواه عن النبي صلي الله عليه وسلم مائة وأحد وثمانون حديثا. أخرج له في الصحيحين عشرة أحاديث، انفرد البخاري بحديثين، ومسلم بحديثين، قوله صلى الله عليه وسلم: «من تعار...» من جوامع الكلم لأنه يقال تعار من الليل إذا استيقظ من نومه مع صوت. وهذه الیقظة تكون مع كلام غالبا فأحب النبي صلي الله عليه وسلم أن يكون ذلك الكلام تسبيحا وتحميلا ولا يوجد ذلك إلا ممن²⁸⁴⁶ استأنس بالذكر قوله: «أو دعا»، يعني دعا بدعاء آخر غير قوله: «اللهم اغفر لي». انتهى كلامه إلى هنا.²⁸⁴⁷

26. أَبُو عَبْدِ اللَّهِ،²⁸⁴⁸ حُدَيْقَةُ الْيَمَانِي رَضِيَ اللهُ عَنْهُ

بالألف وتخفيف الياء نسبة إلى اليمن. والألف عوض عن التشديد فلا تجمعان. ويقال في جمعه يمانون. وسيبويه يجوز التشديد أيضا. واليمن من بلاد العرب، سُمِّيَ به لأنه علي يمين قبة العراق، كما سُمِّيَ الشام شاما لكونه على يسار تلك القبة لأن المشأمة هي اليسرى.²⁸⁴⁹

2838 س: احد.

2839 أ ح: فلا.

2840 ح: صحو أمه.

2841 أ: فقالت.

2842 س ر: بالشام.

2843 أ ح - سنة.

2844 المعارف لابن قتيبة، 255.

2845 ر: ومن الأربعة.

2846 أ ح: من.

2847 أ ح - إلى هنا. | ميارق الأزهار في شرح مشارق الأنوار لابن ملك الحنفي، 87/1-88.

2848 س ر - أبو عبد الله.

قال أبو طالب المكي في قوت القلوب في ذكر طريقة السلف، قيل: للحسن البصري: يا أبا سعيد! إنك تتكلم في هذا العلم بما²⁸⁵⁰ لم نسمعه من أحد غيرك. فمن من أخذت هذا العلم؟ فقال: من حذيفة اليماني. قيل، وقالوا لحذيفة: نراك تتكلم في هذا العلم بكلام لم نسمعه من أحد من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم، فمن أين أخذته؟ قال: خصني به رسول الله صلى الله عليه وسلم. [ح: 54و] كان الناس يسألونه عن الخير، وكنت أسأله عن الشر مخافة أن أفعل عليه. وعلمت أن من لا يعرف الشر لا يعرف الخير. وكان الناس يقولون ما، لمن عمل كذا وكذا؟ يسألونه عن فضائل الأعمال، وكنت أقول يا رسول الله! ما يفسد كذا وكذا؟ فلما رأي أسأل عن آفات الأعمال، خصني بهذا العلم. وكان حذيفة قد²⁸⁵¹ خص بعلم المنافقين وأفرد بمعرفة علم النفاق وبسرائر العلم وبدقائق الفهم وخفايا اليقين من بين الصحابة. وكان عمر وعثمان وأكابر الصحابة يسألونه عن الفتن العامة والفتن الخاصة، ويرجعون إليه في العلم الذي خص به ويسئلونه عن المنافقين. وهل بقي منهم ممن ذكر الله تعالى عنهم أحدا؟ فكان يخبر بأعدادهم ولا يذكر أسماءهم. وكان عمر رضي الله عنه يستكشفه عن نفسه. وكان إذا دعي إلى جنازة ليصلي عليها فإن حضر حذيفة صلى عليها. وكان حذيفة يسمى صاحب السر. إلى هنا من قوت القلوب.²⁸⁵²

ذكر الكزري حافظ الدين بن البرزاري في كتاب مناقب أبي حنيفة رحمه الله: جميع الناس كانوا يستفتون في الحوادث ويرجعون إلى أبي موسى الأشعري وحذيفة اليماني بالعراق.

وفي المعارف ذكر ابن قتيبة: روى أشعث عن الحسن أنه قال: كان حذيفة رجلا من عبس،²⁸⁵³ وهو أبو قبيلة من اليمن. فخيرته رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: إن شئت كنت من المهاجرين، وإن شئت كنت من الأنصار؟ فقال: من الأنصار. فقال: فأنت منهم. هلك حذيفة بالكوفة بعد قتل عثمان وأول خلافة علي رضي الله عنهم.²⁸⁵⁴

وفي ثمرات الأوراق لابن حجة الحموي الحنفي قال: ومن لطائف ما نقله القرطبي في الأعلام:

إن الأنصار الذين نصرنا النبي صلى الله عليه وسلم كانوا من أولاد العلماء الذين كانوا مع نبي الأول، فيما ذكر ابن إسحاق، وكان نبي من الخمسة الذين كانت لهم الدنيا بأسرها، وكان كثير الوزراء. فاختار منهم واحدا وأخرجه معه لينظر في ملكه. وكان إذا دخل بلدة اختار من حكمائها عشرة رجال.²⁸⁵⁵ وكان معه من العلماء والحكماء مائة ألف رجل. منهم²⁸⁵⁶ الذين اختارهم من البلدان، وهذا القدر غير

2849 س ر - بالألف وتخفيف الياء نسبة إلى اليمن والألف عوض عن التشديد فلا تجمعان ويقال في جمعه يمانون وسيبويه يجوز التشديد أيضا واليمن من بلاد العرب سمي به لأنه علي يمين قبلة العراق كما سمي الشام شاما لكونه على يسار تلك القبلة لأن المشأمة هي اليسرى.

2850 أ ح: ما.

2851 أ - قد.

2852 قوت القلوب في معاملة المحبوب لأبي طالب المكي، 1-258.

2853 أ ح س: من عنس.

2854 المعارف لابن قتيبة، 263.

2855 ح: رجلا.

محسوب من الجيش. فلما انتهى إلى مكة لم يخضع²⁸⁵⁷ له أهل مكة، كخضوع أهل [ح:54ظ] سائر البلاد، ولم يعظمه.²⁸⁵⁸ فغضب لذلك ودعا وزيره، وكان اسمه عماريا، فقال له: كيف شاهدت هذه البلدة، فإنهم لم يهابوني، ولم يخشوا عسكري؟ فنزل بعسكره ببطحاء مكة، وعزم على هدم البيت وقتل الرجال وسبيهم، فأخذته بالصداع²⁸⁵⁹ وتَفَجَّرَ من عينيه وأذنيه ومُنْخَرِه²⁸⁶⁰ وفمه²⁸⁶¹ ماء نتن فلم يصبر أحد عنده ساعة من نتن الريح. وقال لوزيره: اجمع العلماء²⁸⁶² والحكماء والأطباء، فلم يقدرُوا على الجلوس عنده وعجزوا عن مداواته. وقالوا: نحن نقدر على مداواة يعرض من أمور الأرض، وهذه من السماء فلا نستطيع له.²⁸⁶³ ثم اشتد أمره وتفرق الناس عنه ولم يزل أمره في شدة. فلما أقبل الليل جاء أحد من العلماء إليه وخلا بمجلس الملك، فقال له: أيها الملك! أنت نويت لهذا البيت سوءا. قال: نعم، نويت خرابه، وقتل رجاله. فقال له العالم: هذه النية أحدثت لك هذا الداء، ورب هذا البيت قادر بعلم الأسرار، فبادر وأخرج من قلبك مانويت. قال الملك: قد أخرجت ذلك من قلبي، ونويت لهذا البيت ولأهله كل خير. فلم يخرج العالم من عنده إلا وقد عافاه الله تعالى من علته، فأمن بالله من ساعته وخلع على الكعبة سبعة أثواب. وهو من أول من كسى البيت. ثم خرج إلى يثرب وهي يومئذ بقعة فيها عين ماء ليس فيها بيت. فنزل على رأس العين هو وعسكره وجميع العلماء الذين كانوا معه. ومعهم رئيسهم عماريا الذي يرى الملك برأيه. ثم إن العلماء والحكماء خرجوا من بينهم أربعمئة وهم أعلمهم، وبايع كل منهم صاحبه أن لا يخرجوا من ذلك المقام وإن قتلهم. فلما علم الملك بما عزموا عليه فقال للوزير: ماشأنهم يمتنعون من الخروج معي؟ قالوا:²⁸⁶⁴ إن ذلك البيت وهذه البقعة يشرفان²⁸⁶⁵ برجل يبعث في آخر الزمان اسمه محمد، ووصفوه. ثم قالوا: طوبى لمن أدركه ونحن على رجاء أن ندركه أو يدركه أولادنا. فتفكر الملك وهم أن يقيم معهم رجاء أن يدرك محمدا صلى الله عليه وسلم. فلما لم يتيسر له المقام أمر الناس أن يبنوا أربعمئة دار على عدة العلماء والحكماء وأعطى كلا منهم جارية فأعتقها وزوجه بها. وأعطى كل واحد منهم مالا جزيلا وأمرهم أن يقيموا في ذلك المقام إلى أن يجيء زمان النبي صلى الله عليه وسلم. ثم كتب كتابا وختمه بخاتمه²⁸⁶⁶ من ذهب ودفعه²⁸⁶⁷ إلى عالمهم الكبير، وأمره²⁸⁶⁸ أن يدفع [ح:55و] الكتاب إلى محمد صلى الله عليه وسلم إن أدركه، وإلا يوصي أولاده بمثل

2856 ر: هم.

2857 أ ح ر: لم تخضع.

2858 أ ح ر: ولم تعظمه.

2859 س: الصداع.

2860 ر - ومنخريه.

2861 أ ح س - وفمه.

2862 س - العلماء.

2863 أ ح - له.

2864 أ ح س: فقالوا.

2865 سر: تشرفان.

2866 س: بخاتم.

2867 أ - في ذلك المقام إلى أن يجيء زمان النبي صلى الله عليه وسلم ثم كتب كتابا وختمه بخاتمه من ذهب ودفعوا.

2868 ر: وأمرهم.

ما²⁸⁶⁹ أوصاه به، وكذلك أولاد الأولاد حتى يتصل بمحمد صلى الله عليه وسلم. وكان في الكتاب إلى محمد بن عبد الله نبي الله ورسوله وخاتم النبيين صلى الله عليه وسلم²⁸⁷⁰ من تُبِعَ الأول حمير²⁸⁷¹ بن وردع:

"أما بعد! إني آمنت بك وبكتابك الذي أنزل عليك. وأنا على دينك وستنتك وآمنت بربك، وبكل ما جاء من ربك من شرائع الإيمان والإسلام. فإن²⁸⁷² أدركتك فيها ونعمت وإلا فاشفع لي ولا تنسي يوم القيامة. إني من أمتك الأولين. وقد بايعتك قبل مجيئك وأنا على ملتك وملة إبراهيم أبيك عليه السلام."

ثم ختم الكتاب ونقش عليه ﴿اللَّهُ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ﴾²⁸⁷³، ودفع الكتاب إلى الرجل العالم الذي أبرأه من علقته، وسار من يثرب حتى وصل إلى بلاد الهند فمات بها. وكان من اليوم الذي مات فيه تُبِعَ إلى اليوم الذي بعث فيه النبي صلى الله عليه وسلم ألف سنة لا تزيد ولا تنقص. وكان الأنصار الذين نصرُوا النبي صلى الله عليه وسلم من أولاد أولئك العلماء والحكماء.²⁸⁷⁴

27. سَلْمَانُ الْفَارِسِيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ

ويكنى أبا عبد الله. قيل: هو من أهل إصْفَهَانَ، وقيل: إنه من فارس. ولم يَشْهَدْ بدرًا ولا أُحُدًا إلا أنه²⁸⁷⁵ كان في أوقاتها²⁸⁷⁶ عبداً. وأول غزوة غزاها الحُنْدُق سنة خمس من الهجرة. وعُمِّرَ عُمرًا طويلاً.²⁸⁷⁷

اشتراه النبي صلى الله عليه وسلم بعد ما قدم المدينة فأعتقه.²⁸⁷⁸ مات في أول خلافة عثمان²⁸⁷⁹ رضي الله عنه بالمُدائن. وكان معدوداً من متوسطي أهل الفُتَيَّا، وهم ثلاثة عشر كما تقدم في باب السلطان.

ذكر ابن الملك في شرح المشارق في حديث: «مَنْ اغْتَسَلَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ، وَتَطَهَّرَ بِمَا اسْتَطَاعَ مِنْ طُهُرٍ، ثُمَّ أَذْهَنَ أَوْ مَسَّ مِنْ طَيِّبٍ، ثُمَّ رَاحَ فَلَمْ يَفْرُقْ بَيْنَ اثْنَيْنِ فَصَلَّى مَا كُتِبَ لَهُ، ثُمَّ إِذَا خَرَجَ الْإِمَامُ أَنْصَتَ عُفْرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجُمُعَةِ الْأُخْرَى»، رواه البخاري عن سلمان الفارسي. مارواه عن النبي صلى الله عليه وسلم ستون حديثاً. أخرج البخاري²⁸⁸⁰ منها أربعة ومسلم ثلاثة.²⁸⁸¹

2869 أ ح: معلماً؛ ر: يعلم ما.

2870 أ + وكان في الكتاب.

2871 أ ح: حميرة.

2872 أ: فإذا.

2873 سورة الروم، 4/30. | انظر: الصحابي الجليل أبو أيوب الأنصاري، محمد طاهر عبد الرحمن نور ولي، دار الميزان لإستانبول، ص 40-41.

2874 شمات الأوراق لتقي الدين أبي بكر بن علي بن محمد ابن حجة الحموي، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، 191-193، المكتبة العصرية صيدا-بيروت 1416هـ/2005م.

2875 س: لأنه.

2876 أ ح ر: أوقاتها.

2877 المعارف لابن قتيبة، 270-271.

2878 مبارق الأنوار في شرح مشارق الأنوار لابن ملك الحنفي، 72/1-73.

2879 ح: علي.

2880 أ - عن سلمان الفارسي مارواه عن النبي صلى الله عليه وسلم ستون حديث أخرج البخاري.

2881 مبارق الأنوار في شرح مشارق الأنوار لابن ملك الحنفي، 72/1-73.

ولقد رَتَبْنَا كَتِيبَةَ أَعْلَامِ الْأَخْيَارِ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَآلِهِ الْأَطْهَارِ عَلَى أَكْمَلِ تَرْتِيبٍ وَأَحْسَنِ أَطْوَارٍ.²⁸⁸²

[ح:55ظ] فالآن نسوق عَنْآن الْقَلَمِ مستعينا بالله المعين إلى ترتيب كَتِيبَةِ أَعْلَامِ الْأَخْيَارِ مِنَ التَّابِعِينَ.

كتيبة أعلام الأخيار من التابعين الأبرار

اعلم أن التابعين -رحمة الله عليهم أجمعين- منهم الذين أدركوا الجاهلية وحياة النبي صلى الله عليه وسلم، وأسلموا ولا صحبة لهم.

وهم الْمُخَضَّرُمُونَ، واحدٌ مُخَضَّرَمٌ، يفتح الراء. وكأنه خَضَّرَمَ، أي قطع عن إدراكه²⁸⁸³ الصحبة. منهم:

[المخضرمون من التابعين]

1. أبو عمرو سَعْدُ بْنُ إِيَّاسَ الشَّيْبَانِي

قال ابن قتيبة: كان يقول أبو عمرو الشيباني: أذكر أني سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم كنت أرى إِيَّاهُ لأَهْلِي بِكَأْظَمَةٍ.

وعاش مائة وعشرين سنة.²⁸⁸⁴

2. سُؤَيْدُ بْنُ غَفَلَةَ الْكِنْدِي

قال ابن قتيبة: هو من مِذْجَحٍ،²⁸⁸⁵ وأدرك النبي صلى الله عليه وسلم فَوُفِدَ إِلَيْهِ فَوَجَدَهُ قَدْ قُضِيَ. وَصَحِبَ أَبَا بَكْرٍ وَمِنْ بَعْدِهِ.

وشهد مع علي رضي الله عنه صِغَرٍ. ويكنى أبا أمية.²⁸⁸⁶ وتُوُفِّيَ بالكوفة سنة اثنتين وثمانين، وقد بلغ من السِّنِّ مائة وسبعاً وعشرين سنة.

وكان يقول: أنا لِدَةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلِدْتُ عام الفيل.²⁸⁸⁷

3. أَبُو عُثْمَانَ عَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنِ مُلِّ التَّهْدِي

من قضاعة،²⁸⁸⁸ وأدرك النبي صلى الله عليه وسلم ولم يره. وتُوُفِّيَ أول ولاية الحجاج العراق بالبصرة،²⁸⁸⁹ وكان من ساكني الكوفة.

فلما قُتِلَ الحسين رضي الله عنه تَحَوَّلَ إِلَى الْبَصْرَةِ فَنَزَلَهَا. وقال: لا أَسْكُنُ بِلْدًا²⁸⁹⁰ قُتِلَ فِيهِ ابْنُ بَنَتِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. قال أبو

2882 ر - على أكمل ترتيب وأحسن أطوار.
2883 ح: عمن أدرك.
2884 المعارف لابن قتيبة، 426.
2885 ر: مدعج.
2886 الطبقات الكبرى محمد بن سعد الزهري المعروف بابن سعد، 190/8-191، تحقيق: علي محمد عمر، الطبعة الأولى، 1-11 مجلد، مكتبة الخانجي، القاهرة 2001/1421.
2887 المعارف لابن قتيبة، 427.
2888 اسم قبيلة.
2889 أ ح: بالعراق وبالبصرة.
2890 ر: بلدة.

عثمان: صَحِبْتُ سَلَمَانَ اثْنَيْ عَشْرَةَ سَنَةً. وَقَالَ أَيْضًا: أَنْتَ عَلَيَّ ثَلَاثُونَ وَمِائَةً سَنَةً. وَمَا مِنْ شَيْءٍ إِلَّا وَقَدْ أَنْكَرْتُهُ مَا خَلَا أَمْلِي فَلَيْزِي أَحَدَهُ كَمَا هُوَ. وَشَهِدَ فَتَحَ الْقَادِسِيَّةَ، وَحُلُولًا، وَهَلاُؤُنْدَ، وَالتَّيْمُوكَ، وَأَذَرَ بَيْحَانَ. ذَكَرَهُ ابْنُ قَتِيْبَةَ.²⁸⁹¹

قال أبو القاسم السَّمْنَانِي فِي رَوْضَةِ الْقَضَاءِ: أَدْرَكَ أَبُو عَثْمَانَ التَّهْدِي رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلَمْ يَرَهُ. وَلَقِيَ عُمَرَ وَابْنَ مَسْعُودَ وَابْنَ عَبَّاسٍ وَأَسَامَةَ وَسَعْدَ بْنَ زَيْدٍ وَسَعْدَ بْنَ أَبِي وَقَّاصٍ وَأَبَا بَكْرَةَ وَأَبَا هُرَيْرَةَ وَسَلَمَانَ. وَلَآهُ عَمْرٌ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَضَاءَ الْبَصْرَةِ بَعْدَ كَعْبِ بْنِ سُورٍ.²⁸⁹²

وَفِي فَوَائِدِ الْجَوَاهِرِ الْمَضِيَّةِ عَنِ الْإِمَامِ أَحْمَدَ بْنِ حَنْبَلٍ: لَا أَعْلَمُ فِي التَّابِعِينَ مِثْلَ أَبِي عَثْمَانَ التَّهْدِي وَقَيْسٍ. وَعَنْهُ أَفْضَلُهُمْ قَيْسٌ وَأَبُو عَثْمَانَ وَعَلَّقَمَةُ وَ [ح:56] مَسْرُوقٌ.²⁸⁹³

4. الْأَخْنَفُ بْنُ قَيْسِ التَّمِيمِيِّ الْمَعْرُوفُ بِالضَّحَّاكِ²⁸⁹⁴

وَفِي الْمَعَارِفِ كَانَ الْأَخْنَفُ يَكْنَى أَبَا الْبَحْرِ.²⁸⁹⁵ أَتَى رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَنِي تَمِيمٍ يَدْعُوهُمْ إِلَى الْإِسْلَامِ²⁸⁹⁶ فَلَمْ يُجِيبُوا. فَقَالَ الْأَخْنَفُ: إِنَّهُ يَدْعُوكُمْ إِلَى مَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ وَيَنْهَاكُمْ عَنْ مَلَائِمِهَا فَأَسْلَمُوا. وَأَسْلَمَ الْأَخْنَفُ وَلَمْ يَفِدْ²⁸⁹⁷ إِلَيْهِ. فَلَمَّا كَانَ زَمَنُ عَمْرِ بْنِ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَفَدَّ إِلَيْهِ. وَشَهِدَ مَعَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ كَرَّمَ اللَّهُ وَجْهَهُ صِفِّينَ وَلَمْ يَشْهَدْ الْجُمُعَةَ مَعَ أَحَدٍ مِنَ الْفَرِيقَيْنِ.²⁸⁹⁸ وَاعْتَزَلَ بِأَمْرِ عَلِيِّ كَرَّمَ اللَّهُ وَجْهَهُ. وَكَانَ فِي طَاعَةِ عَلِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ.

وَكَانَ عَمُّ الْأَخْنَفِ صَعَصَعَةُ بِنْتُ مَعَاوِيَةَ سَيِّدَةُ بَنِي تَمِيمٍ فِي خِلَافَةِ مَعَاوِيَةَ. وَكَانَ لَهُ قَرَسٌ يَقَالُ لَهُ²⁸⁹⁹ الطَّرَّةُ²⁹⁰⁰ اشْتَرَاهَا بِتِسْعِينَ أَلْفَ دِرْهَمٍ. وَبَقِيَ الْأَخْنَفُ إِلَى زَمَنِ مُصْعَبِ بْنِ الزُّبَيْرِ فَخَرَجَ مَعَهُ إِلَى الْكُوفَةِ فَمَاتَ بِهَا. وَكَانَ عَمْرٌ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَجَّهَهُ إِلَى خُرَاسَانَ فَظَهَرَ الْعَدُو لِيَلَا. وَكَانَ أَوَّلَ مَنْ رَكِبَ الْأَخْنَفُ بْنُ قَيْسٍ وَهُوَ يَقُولُ شَعْرًا:

إِنْ²⁹⁰¹ عَلَى كُلِّ رَأْسٍ حَقًّا أَنْ يَخْضِبَ الصَّعْدَةُ²⁹⁰² أَوْ تَنْدَقَا²⁹⁰³

ثُمَّ حَمَلَ عَلَيْهِمْ فَقَتَلَ ضَحَّاكَ الطَّبَلِ وَانْهَزَمَ الْقَوْمُ وَمَضَوْا فِي آثَارِهِمْ حَتَّى فَتَحُوا مَرَاةَ الرُّودِ.²⁹⁰⁴

²⁸⁹¹ المعارف لابن قتيبة، 426.

²⁸⁹² روضة القضاة وطريق النجاة للسمناني، 1499/4.

²⁸⁹³ الجواهر المضية في طبقات الحنفية للقرشي، 541/4-542.

²⁸⁹⁴ س ر - التميمي المعروف بالضحَّاك.

²⁸⁹⁵ ح: بالبحر؛ س ر: أبا بحر.

²⁸⁹⁶ أ ح - إلى الإسلام.

²⁸⁹⁷ ر: ولم يعد.

²⁸⁹⁸ المعارف لابن قتيبة، 423.

²⁸⁹⁹ أ ح - له.

²⁹⁰⁰ ر: الطير.

²⁹⁰¹ أ: أي.

²⁹⁰² ر: الصورة.

²⁹⁰³ غريب الحديث، أبو سليمان الخطابي، ت. عبد الكريم إبراهيم الغرابوي، 37/3، دار الفكر، دمشق 1402 هـ - 1982 م.

وهاؤلاء الأربعة²⁹⁰⁵ من أعلام الْمُخَضَّرِينَ من التابعين، ومنهم الذين لم يُدْرِكُوا الجاهلية وأسلموا في يد²⁹⁰⁶ الأصحاب وصحبوهم.²⁹⁰⁷

[فصل التابعين]

قالوا: ²⁹⁰⁸التَّابِعِيُّ ²⁹⁰⁹كل من صَحِبَ الصحابي. وقيل: يكفي أن يَلْقَى صحابيا أو يراه.

قال ابن حجر ²⁹¹⁰في المختصر: والاكتفاء بذلك في التابعي ²⁹¹¹أقرب منه في الصحابي.

قال أبو عبد الله الحنيف: أهل المدينة يقولون أفضل التابعين سعيد بن المُسَيَّب، وأهل الكوفة أُوس، وأهل البصرة الحُسن.

قال الصدر الشهيد في شرح الخصائص: ذكر في النوادر عن أبي حنيفة قال: من كان من أئمة التابعين وأفتى في زمن الصحابة²⁹¹²

وزاحمهم²⁹¹³ في الفتوى وسَوَّغُوا له الاجتهاد فأنا أقلده مثل شُرَيْح والحسن ومُسْرُوق بن الأجدع وعَلَقَمَة.²⁹¹⁴

وفي مناقب أبي حنيفة لحافظ الدين الكُرْدِي ابن البَزْازِي: ذكر أصحاب الإمام الشافعي أن ابن عباس اسْتَفْتَى أصحاب ابن

مسعود رضي الله عنهم كعلقمة²⁹¹⁵ ومسروق والأسود،²⁹¹⁶ فيمن أصاب عَيْنَهُ وَجَعَ أ يَصْلَى مُسْتَلْقِيًا؟ وروي²⁹¹⁷ عن ابن عباس لما بلغه

موت علقمه، قال: مات رَبَّائِي العلم.

وفي فوائد الجواهر المضبية: الفقهاء السبعة سعيد بن المُسَيَّب، وعُزُورَة بن الزُّبَيْر، والقاسم بن محمد بن أبي بكر الصديق، وخارجة بن

زيد بن ثابت، وعُبَيْد الله بن عُتْبَة بن مسعود، وسليمان بن يَسَار، وأبو بكر بن عبد الرحمن بن الحارث²⁹¹⁸ بن هشام وهو السابع. قاله أبو

الزُّنَاد. وقال ابن المبارك: السابع سالم بن عبد الله بن عمر بن الخطاب رضي الله عنهم.

2904 المعارف لابن قتيبة، 423-425.

2905 يعني المؤلف: 1- أبو عمرو الشيباني، 2- سويد الكندي، 3- أبو عثمان النهدي، 4- الأحنف بن قيس.

2906 ر: علي يد.

2907 ر: ومحبوهم.

2908 أ: قال.

2909 أ ح ر: التابع.

2910 أ ح ر: ابن حجر.

2911 ر: في التابع.

2912 أ: من الصحابة.

2913 ر: وزاحم.

2914 كتاب شرح أدب القاضي للخصائص للصدر الشهيد، 186/1-187.

2915 ر: فعلقمة.

2916 س ر: والأسود ومسروق.

2917 ر: روي.

2918 س: الحرث.

وقد جمعهم ابن الأبيّض محمد بن يوسف الحُلّيّ المعروف بقاضي العسكر تلميذ صاحب البدائع مُلِكُ العلماء علاء الدين

الكأساني في بيتين.²⁹¹⁹ شعر:

ألا إن من لا يفتدي بأئمة فقسّمته ضيزى عن الحق خارجة

فخذُهم عُبيد الله عُرْوَة قاسم سعيد أبو بكر سليمان خَارجة²⁹²⁰

وذكر الدميري في حياة الحيوان في السُّوس: ومن²⁹²¹ الفوائد المستغربة ما أخبرني بعض أهل الخبر أن أسماء الفقهاء السبعة الذين

كانوا بالمدينة الشريفة إذا كتبت في رُقعة وجُعِلت في القمّح فإنه لا يسوس²⁹²² ما دامت الرُقعة فيه.²⁹²³

5. أقدم [ج:56ظ] التابعين وقُدوتهم، أبو أمية²⁹²⁴ القاضي شريح بن الحارث الكِندي

كان من سادات التابعين وأعلامهم. وكان من أعلم الناس بالقضاء. استقضىه عمر بن الخطاب على الكوفة، ثم استقضاه عثمان،

ثم عليّ كرم الله وجهه. ولم يزل عليها بعد ذلك قاضيا خمسا وسبعين سنة. ولم يتعطل فيها إلا ثلث سنين، امتنع فيها من القضاء في فتنة ابن

الزُبَيْر. واستغفى²⁹²⁵ الحاج من القضاء فعفاه، ولم يقض بين اثنين حتى مات في سنة ثمان أو²⁹²⁶ تسع وسبعين، ويقال سنة ثمانين. وعاش

مائة وعشرين سنة.²⁹²⁷

وفي أدب القضاء للخصّاف عن عمر بن الخطاب رضي الله عنه أنه كتب إلى شريح فقال:

"إذا جاءك شيء في كتاب²⁹²⁸ الله تعالى فاقض به ولا يلهيّنك الرجال ولا يمنّعنك عن القضاء بحق حشمة محتشم²⁹²⁹

شيء آخر. فإن جاءك شيء ليس في كتاب الله تعالى ولا في سنة رسول الله صلى الله عليه وسلم فانظر إلى ما اجتمع عليه الناس، لأن

إجماع الأمة حجة. فإن جاءك أمر ليس في كتاب الله تعالى ولا في سنة رسول الله²⁹³¹ صلى الله عليه وسلم²⁹³² ولم يتكلّم به أحد فاختر أي

²⁹¹⁹ ر - في بيتين

²⁹²⁰ شرح سنن النسائي المسمى «ذخيرة العقبى في شرح المحتجى»، محمد بن علي بن آدم بن موسى الإتيوبي الوُلّوي، دار المعراج الدولية للنشر، 90/12، الرياض 1996.

²⁹²¹ ر: من.

²⁹²² أ ح - وفي فوائد الجواهر المضيفة الفقهاء السبعة سعيد بن المسيب ... إذا كتب في رقعة وجعلت في القمّح فإنه لا يسوس.

²⁹²³ أ ح ر - ما دامت الرقعة فيه. س + وهم مجموعون في قول شعر ألا إن من لا يفتدي بأئمة فقسّمته ضيزى عن الحق خارجة فخذهم عبيد الله عروة قاسم سعيد أبو بكر سليمان خَارجة. | أنظر: حياة الحيوان الكبير للدميري، 586/2.

²⁹²⁴ س ر - أبو أمية.

²⁹²⁵ ح: استغفى.

²⁹²⁶ س ر - ثمان أو.

²⁹²⁷ المعارف لابن قتيبة، 433.

²⁹²⁸ أ: في كتاب

²⁹²⁹ ح س + فلا.

²⁹³⁰ أ - في كتاب الله تعالى فاقض به ولا يلهيّنك الرجال ولا يمنّعنك عن القضاء بحق حشمة محتشم شيء.

²⁹³¹ ر: رسوله.

²⁹³² أ - فانظر إلى ما اجتمع عليه الناس لأن إجماع الأمة حجة فإن جاءك أمر ليس في كتاب الله تعالى ولا في سنة رسول الله صلى الله عليه وسلم.

الأميرين شئت. إن شئت أن تجتهد برأيك وتَقْدَمَ²⁹³³ فتَقْدَمَ، وإن شئت أن²⁹³⁴ تَتَأَخَّرَ²⁹³⁵ فامتنع. ولا أرى التَّأخِيرَ إلا خيرا لك. " يعني إن شئت أن تجتهد فاجتهد رجاء أن يُوافَقَ²⁹³⁶ الصواب فيكون لك أجران. وإن شئت أن تمتنع من الاجتهاد مخافة أن تُقتَصِرَ في طريق الاجتهاد فتُخطِئَ فامتنع. ولا أرى التأخير إلا خيرا لك، يعني أَسْلِمَ لذلك، فإن المجتهد لا يصيب الحق الذي عند الله تعالى إلا²⁹³⁷ بالاجتهاد لا محالة. قال الصدر الشهيد: قالوا²⁹³⁸ وهذا إنما كان في زمانهم، فإنه²⁹³⁹ كان من المجتهدين كثيرة.²⁹⁴⁰ فإذا امتنع عن الاجتهاد واحد لا يُضَيِّعَ حكم الله تعالى.²⁹⁴¹

وكان طبقة شُرُوح عالية حتى صار لم يُنْعَقِد الإجماع بلا رأيه في زمانه، واعتبروا خلافه بالصحابة وكذا مسروق وعلقمة.

وفي أصول فخر الإسلام البزدوي في باب متابعة أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم:

"وأما التابعي، فإن كان لم يَبْلُغْ درجة الفَتْوَى في زمن الصحابة ولم يُزَاجِهم في الرَّأْيِ كان أُسْوَةً سائر²⁹⁴² أئمة الفَتْوَى دون الصحابة من السلف لا يصح تقليده. وإن ظهرت فتواه في زمن الصحابة كان مثلهم في هذا [ح:57] الباب، أي في التقليد عند بعض مشايخنا لتسليم مزاحمتهم إياهم.²⁹⁴³ وقال بعضهم: لا يصح تقليده وإن ظهر فتواه وهو دونهم لعدم احتمال التوفيق فيه. ووجه الأول أن شُرُوحا خالف عليًّا رضي الله عنه عِيَانًا في ردِّ شهادة الحسن. وكان عليُّ رضي الله عنه يقول له في المَشْوَرَةِ: قُلْ يَا²⁹⁴⁴ أَيُّهَا الْعَبْدُ الْأَبْظَرُ.²⁹⁴⁵ وخالف مسروق ابن عباس رضي الله عنه في النذر بذبح الولد. ثم رجع ابن عباس إلى فتواه، ولأنه دخل بتسليمهم في حملتهم. " إلى هنا كلام البزدوي.²⁹⁴⁶

2933 ر: ويتقدم.

2934 ر - شئت أن.

2935 ر: يتأخر.

2936 أ ح: أن يوفق.

2937 أ ح - إلا.

2938 ر - قالوا.

2939 ح: فإن.

2940 س: كثرة.

2941 شرح أدب القاضي عمر بن عبدالعزيز بن مازة، 206-204/1.

2942 ر - سائر

2943 أ + وقال بعضهم إياهم.

2944 أ ح - يا.

2945 الأبطر هو الذي في شفته بظارة وهي هنة نائمة في وسط الشفة العليا، ولا تكون لكل أحد. وقيل: الأبطر الصحاب الطويل اللسان وجعله عبدا لأنه وقع عليه

سبأ في الجاهلية. انظر: المغرب في ترتيب المعرب، أبو الفتح ناصر الدين بن عبد السيد بن علي بن المطرز.

2946 كشف الأسرار شرح أصول البزدوي لإمام علاء الدين البخاري، 225-224/3.

وذكر الخصاص عن شريح أنه قال: إنما القضاء جَمْرَةٌ²⁹⁴⁷ فادفع الجَمْرَةَ عنك²⁹⁴⁸ بعودين، يعني بشاهدين. قال الصدر الشهيد: تأويله أنه لما مشى²⁹⁴⁹ الخصمان بين يدي القاضي فقد تَوَجَّه الاحتراق على القاضي، فعليه أن يدفع الاحتراق عن نفسه، وإن خالف احترق نفسه.²⁹⁵⁰

وكان شريح رحمه الله مُزَاحًا تَقَدَّمَ إليه رجلان في شيء. فَأَقَرَّ أحدهما بما ادَّعى عليه صاحبه، وهو لا يعلم، فقضى عليه شريح. فقال: أ تَقْضِي عَلَيَّ بغير بَيِّنَةٍ؟ قال: قد شَهِد²⁹⁵¹ عِنْدِي ثِقَةٌ. قال: ومن هو؟ قال: ابن أخت خالتك.²⁹⁵²

وذكر الشيخ الإمام علاء الدين محمد السمرقندي في تحفة الفقهاء: إذا كان الزوج غائبا فطلبت فرض النفقة من القاضي وبمَاعِ البينة منها على الزوجية وقيام المال في يد إنسان أمانة أو وديعة أو مُضَارَبَةٍ ونحو ذلك، ولا علم للقاضي لا يُجِيبُهَا إلى ذلك ولا يحكم عليه. وهذا قول أبي حنيفة الأخير، وهو قول شريح. وكان قوله الأول: إن القاضي يقضي لها، وهو قول إبراهيم النخعي. والصحيح قول شريح؛ لأن هذا قضاء على الغائب من غير أن يكون عنه خَصْمٌ حاضر وأنه لا يجوز عندنا. انتهى.²⁹⁵³

وذكر الزيلعي، وقال زُرَّ: تُسَمَّعُ بَيِّنَتُهَا ولا يَقْضَى بالنكاح وتُعْطَى النفقة من مال الزوج إن كان له مال وإن لم يكن له مال تؤمر بالاستدانة. لأن في قبول البَيِّنَةِ بهذه الصفة نظرا لها وليس منه ضرر على الغائب. وهو قول أبي حنيفة أَوَّلًا، ثم رجع عنه. انتهى.²⁹⁵⁴

قال المَوْلى حُسْرُو²⁹⁵⁵ في الدرر والغرر، وقال زُرَّ: يَقْضِي بها لا به، أي بالنفقة لا النكاح؛ لأن فيه نظرا لها، ولا ضرر على الغائب. فإنه لو حضر وصدَّقَهَا فقد أخذت حَقَّهَا. وإن جَحَدَ يَحْلِفُ فإن نَكَلَ صدَّقَهَا، وإذا قامت بَيِّنَةٌ فقد ثبت [ح: 57ظ] حقها، وإن عجزت يضمن الكفيل أو المرأة. ويقول زُرَّ يُعْمَلُ للحاجة إليها دونه.

وفي مُلْتَمَسَى الأبحر، وهو المعمول²⁹⁵⁶ به والمختار: والفَضَاة اليوم يعملون بقول زُرَّ للحاجة إليها.

وكان شُرَيْحٌ أحدُ السادات الطُّلُس وهم أربعة؛ عبد الله بن الزبير، وقيس بن سعد بن عبادة، والأحنف بن قيس الذي يضرب بحكمه²⁹⁵⁷ المثل، ورابعهم شريح هذا. والأطلس الذي لا شعر في وجهه ذكره الدميري في حيوة الحيوان.

²⁹⁴⁷ أ ح: جمر.

²⁹⁴⁸ أ ح - عنك.

²⁹⁴⁹ أ ح ر: جثى.

²⁹⁵⁰ شرح أدب القاضي للصدر الشهيد، 149-148/1.

²⁹⁵¹ ح: يشهد.

²⁹⁵² المعارف لابن قتيبة، 434.

²⁹⁵³ انظر: تحفة الفقهاء لأبي بكر علاء الدين محمد بن أحمد السمرقندي، 350/3، 1-3 مجلد، الطبعة الثانية، دار الكتب العلمية، 1994/1414، بيروت.

²⁹⁵⁴ تبين الحقائق شرح كنز الدقائق للزيلعي، 60/3.

²⁹⁵⁵ ر: خصيرو

²⁹⁵⁶ أ: المعمور.

²⁹⁵⁷ س: بخله.

وذكر الدِّمِيرِي عن سعيد بن جُبَيْر أنه قال: رأيت شُرْحًا ذاهبا، فقلت له: أين تذهب؟ قال: أريد الكِنَاسَةَ. فقلت: وما تصنع

بالكناسة.²⁹⁵⁸ قال: أنظر إلى الإبل كيف خُلِقَتْ.²⁹⁵⁹

6. عُلُقَمَةُ بن قَيْس بن عبد الله²⁹⁶⁰ بن مالك النَّخَعِي

بفتح النون والحاء المعجمة، قَبِيلَةٌ من أهل اليمن.²⁹⁶¹ كان عم الأسود بن يزيد النخعي. وكان أعلم أصحاب عبد الله بن مسعود

رضي الله عنه.²⁹⁶²

قال إبراهيم النَّخَعِي: وُلِدَ عُلُقَمَةُ²⁹⁶³ في حياة النبي صلى الله عليه وسلم وقرأ القرآن على ابن مسعود، وسمع من عُمر وعلي وأبي

الدُّزْدَاءِ، وطائفة من الصحابة رضي الله عنهم. وكان أشبه الناس بابن مسعود سَمْتًا²⁹⁶⁴ وهَدْيًا وعِلْمًا. قال ابن مسعود: ما أعلم شيئا إلا²⁹⁶⁵

وعلقمة يعلمه. وقال قابوس بن أبي ظَبْيَانَ: قلت لأبيّ "لأبيّ شيء كُنْتَ تأتي علقمة وتدع الصحابة؟ قال: كنت أدركت ناسا من الصحابة

وهم يسئلونه ويستفتونه." تفقّه به²⁹⁶⁶ إبراهيم النخعي والشَّعْبِيّ. قال إبراهيم النَّخَعِي: كان صَوَامًا، قَوَامًا، يقرأ القرآن في خمسٍ. وقد قام

بالقرآن²⁹⁶⁷ في ليلة عند البيت. قرأ القرآن على عبد الله فكانه عَجَل فقال: فَذَاكَ أَيْ وَأُمِّي رَتَّلَ فإنه زَيَّنَ القرآن. وقال عُلُقَمَةُ: قرأت القرآن

في سنتين. تُؤَيِّ سنة اثنتين وستين. ذكره الذهبي في الطبقات وابن قتيبة في المعارف.²⁹⁶⁸

قال الإمام الزاهدي في شرح القُدُورِي في قوله: ولا يَزَال على حكم السفر حتى يَنْوِي الإقامة في بلد خمسة عشر يوما فصاعدا فيلزم

الإتمام، وإن نَوَى الإقامة أقل من ذلك لم يتم. وقال الشافعي: إذا أقام أربعة أئَمَّ. فإن دخل بلدا فلم يَنْوِ أن يقيم فيه خمسة عشر يوما وإنما

يقول "غدا أخرج، أو بعد غدٍ أخرج"،²⁹⁶⁹ حتى بقي على ذلك سِنِينَ²⁹⁷⁰ صَلَّى²⁹⁷¹ ركعتين. [ح:58و] فإن النبي صلى الله عليه وسلم

²⁹⁵⁸ وهو موضع للكوفة. هامش ح.

²⁹⁵⁹ حياة الحيوان الكبرى للدِّمِيرِي، 77/1.

²⁹⁶⁰ أ: عبد الملك.

²⁹⁶¹ س ر - بفتح النون والحاء المعجمة، قبيلة من أهل اليمن.

²⁹⁶² معرفة القراء الكبار على الطبقات والأعصار للذهبي، 140/1-141.

²⁹⁶³ س ر - علقمة.

²⁹⁶⁴ أي الوقور.

²⁹⁶⁵ أ: وإلا.

²⁹⁶⁶ أ - به.

²⁹⁶⁷ ح: بالقراءة.

²⁹⁶⁸ المعارف لابن قتيبة، 431؛ ومعرفة القراء الكبار على الطبقات والأعصار للذهبي، 141/1-143.

²⁹⁶⁹ أ - أو بعد غد أخرج.

²⁹⁷⁰ ر + فإنه.

²⁹⁷¹ ر: يصلي.

أقام بِتَبُوكَ عِشْرِينَ لَيْلَةً وَهُوَ يُقَصِّرُ،²⁹⁷² وابن عمر رضي الله عنه بِأَذَرُ بَيْجَانَ سِتَّةَ أَشْهُرٍ يُقَصِّرُ، والصحابة برؤس موضع هـ²⁹⁷³ تسعة أشهر يُقَصِّرُونَ. وعلقة أقام بِخَوَارِزْمَ سَتِينَ يُقَصِّرُ.

قال الصدر الشهيد في شرح/الخصاف: وعن أبي حنيفة "ما بَلَغَني من الصحابة وَأَفْتَى به فَأَقْلَدُهُ ولا أَسْتَحِيزُ خلافه." يعني أُلِّد جميع الصحابة، وهو الظاهر من المذهب. وهذا لا يخلو²⁹⁷⁴ إِمَّا أَنْ قَالُوا ذَلِكَ جُزْأً أَوْ سَمَاعاً أَوْ اجْتِهَاداً، ولا يَظُنُّ بِهم أَنهم كانوا يقولون²⁹⁷⁵ جُزْأً، فَإِنْ كَانَ سَمَاعاً لَزِمَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ الْإِنْقِيَادُ لَهُ، وَإِنْ كَانَ اجْتِهَاداً فَاجْتِهَادُهُمْ أَوَّلَى مِنْ اجْتِهَادِ غَيْرِهِمْ لِأَنَّهُمْ يُؤَفِّقُونَ لِلصَّوَابِ مَا لَا يُؤَفِّقُ غَيْرُهُمْ لذلك. أما في التابعين فعن أبي حنيفة روايتان. في رواية قال: لا أُقْلَدُهُمْ، هم رجال اجتهدوا ونحن رجال نجتهد. وهو الظاهر من المذهب. والثاني ذكر في/النوادر، قال: من كان من أئمة التابعين وأفقي في زمن الصحابة وَزَاحَمَهُمْ في الْفَتَاوى وَسَوَّغُوا لَهُ الاجْتِهَادَ فَأَنَا أُقْلَدُهُ مثل شُرَيْحٍ والحسن ومُسْرُوقِ بْنِ الْأَجْدَعِ وَعَلَقَمَةَ. وهذا لأنهم لَمَّا بَلَغُوا دَرَجَةَ الْفَتَاوى فِي زَمَنِ الصَّحَابَةِ وَسَوَّغُوا لَهُمُ الاجْتِهَادَ صَارَ قَوْلُهُمْ كَقَوْلِ الصَّحَابَةِ. فعلى²⁹⁷⁶ هذه الرواية لا يَحْتَاجُ²⁹⁷⁷ إِلَى الْجَوَابِ أَنْ²⁹⁷⁸ ذَكَرَ أَبُو حَنِيفَةَ أَقَاوِيلَهُمْ فِي الْكُتُبِ. وعلى ظاهر المذهب يُحْتَاجُ،²⁹⁷⁹ فنقول:²⁹⁸⁰ إِنَّمَا ذَكَرَ هَا²⁹⁸¹ لَا مُحْتَجًّا بِهَا بَلْ بَيَّاناً أَنَّهُ لَمْ يَسْتَبِدْ²⁹⁸² بِهَذَا الْقَوْلِ بَلْ سَبَقَهُ غَيْرُهُ. وقال متبع لا مخترعاً.²⁹⁸³ إلى هنا من كلام الصدر الشهيد في باب اجتهاد الرأي.²⁹⁸⁴

وفي باب المسئلة عن الشهود من هذا الكتاب قال الصدر الشهيد أيضاً عن أبي حنيفة روايتان. الأولى²⁹⁸⁵ أَنَّهُ قَالَ: أُقْلَدُ مَنْ كَانَ مِنَ الْقَضَاةِ الْمُفْتَيْنِ مِنَ الصَّحَابَةِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ لِقَوْلِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِفْتَدُوا بِالَّذِينَ مِنْ بَعْدِي أَبِي بَكْرٍ²⁹⁸⁶ وَعُمَرُ»،²⁹⁸⁷ رضي الله عنهما. وقد اجتمع في حقهما الْقَضَاءُ وَالْفَتَاوى، فمن كان يَمْتَنِبُهُمَا مثل عثمان، وعليٍّ، وَالْعَبَادِلَةُ الثَّلَاثَةُ، وزيد بن ثابت، ومُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ،

²⁹⁷² الإحسان في تقريب صحيح ابن حبان لأبي حاتم محمد بن حبان البستي، 456/6، 1-18 مجلد، تحقيق: شعيب الأرنؤوط، الطبعة الأولى، مؤسسة الرسالة 1988/1408، بيروت.

²⁹⁷³ س: وهد؛ ر: هو.

²⁹⁷⁴ س: لا يخلوا.

²⁹⁷⁵ أ ح ر - يقولون.

²⁹⁷⁶ أ: وعلى.

²⁹⁷⁷ س: لا نحتاج.

²⁹⁷⁸ س: في.

²⁹⁷⁹ س ر: نحتاج.

²⁹⁸⁰ أ ح: فيقول.

²⁹⁸¹ أ ح ر - ها.

²⁹⁸² أ ح ر: لم يشته.

²⁹⁸³ وهو متبع لا مخترع.

²⁹⁸⁴ كتاب شرح أدب القاضي للخصاف للصدر الشهيد، 185/1-188.

²⁹⁸⁵ أ ح: الأول.

²⁹⁸⁶ ر: أبو بكر.

²⁹⁸⁷ انظر: سنن الترمذي، المناقب 34؛ وابن ماجه، المقدمة رقم 97؛ ومسند أحمد بن حنبل، 382/5، 385، 399؛ والمستدرک للحاكم، 75/3.

وغيرهم.²⁹⁸⁸ فمن كان في معناهم²⁹⁸⁹ فأُقلِّدْهم، ولا أَسْتَحِيزْ خِلافَهُمْ بِرَأْيِي. وَخَرَّجَ عَنْ هَذَا جَمَاعَةً. مِنْهُمْ: أَبُو أَمَامَةَ، وَسَهْلُ بْنُ سَعْدٍ السَّاعِدِيِّ، وَأَبُو مُحَمَّدٍ السَّاعِدِيُّ،²⁹⁹⁰ وَالْبَرَاءُ بْنُ عَازِبٍ،²⁹⁹¹ وَغَيْرُهُمْ. الثَّانِي قَالَ: أُقْلِدْ جَمِيعَ الصَّحَابَةِ، وَلَا أَسْتَحِيزْ خِلافَهُمْ بِرَأْيِي إِلَّا [ح:58ظ] بثلاثة²⁹⁹² نفر؛ أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ، وَأَبُو هُرَيْرَةَ، وَسَمُرَةَ بْنُ جُنْدَبٍ. فَقِيلَ لَهُ فِي ذَلِكَ، فَقَالَ: أَمَّا أَنَسُ فَقَدْ بَلَغَنِي أَنَّهُ اخْتَلَطَ عَقْلُهُ فِي آخِرِ عُمُرِهِ، وَكَانَ يَسْتَفْتِي مِنْ عُلَمَاءِهِ، وَأَنَا لَا²⁹⁹³ أُقْلِدُ عُلَمَاءَهُ. فَكَيْفَ أُقْلِدُ مَنْ يَسْتَفْتِي مِنْ عُلَمَاءِهِ؟²⁹⁹⁴ وَأَمَّا أَبُو هُرَيْرَةَ كَانَ يَرَوِي كُلَّمَا بَلَغَهُ وَسَمِعَ مِنْ غَيْرِ تَأَمَّلَ فِي الْمَعْنَى. وَأَمَّا سَمُرَةُ فَمَا وَجَدْتُ فِي نُسَخَتِي.²⁹⁹⁵

ثم ظفرت في روضة الزناوي²⁹⁹⁶ في الباب السابع والتسعين في فضل الصحابة، قال فيه: اختلفوا أن تقليد الصحابة يجوز أم لا؟ قال علماؤنا في ظاهر الأصول: يجوز، وأقوايل جميع الصحابة حجة بغير معرفة المعنى ونعمل بها. حتى روي عن أبي حنيفة أنه سُئِلَ فَقِيلَ لَهُ: إِذَا قُلْتَ قَوْلًا وَكَتَابَ اللَّهُ يَخَالِفُ قَوْلَكَ؟ قَالَ:²⁹⁹⁷ أَتَرَكَ قَوْلِي بِكِتَابِ اللَّهِ²⁹⁹⁸ وَقَوْلِ الرَّسُولِ²⁹⁹⁹ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. فَقِيلَ لَهُ: إِذَا كَانَ قَوْلُ الصَّحَابَةِ يَخَالِفُ قَوْلَكَ؟ قَالَ: أَتَرَكَ قَوْلِي بِقَوْلِ الصَّحَابَةِ. فَقِيلَ لَهُ:³⁰⁰⁰ إِذَا كَانَ قَوْلُ التَّابِعِينَ يَخَالِفُ قَوْلَكَ؟ فَقَالَ: هُمْ رِجَالٌ وَنَحْنُ رِجَالٌ. ثُمَّ قَالَ أَبُو حَنِيفَةَ رَحِمَهُ اللَّهُ:³⁰⁰¹ أَتَرَكَ قَوْلِي بِقَوْلِ³⁰⁰² الصَّحَابَةِ إِلَّا بِقَوْلِ³⁰⁰³ ثَلَاثَةٍ مِنْهُمْ أَبُو هُرَيْرَةَ وَأَنَسُ بْنُ مَالِكٍ وَسَمُرَةُ بْنُ جُنْدَبٍ. قَالَ الْفَقِيه أَبُو جَعْفَرٍ الْهَنْدَوَانِيُّ: فَإِنَّمَا لَمْ يَتْرُكْ قَوْلَهُ بِقَوْلِ هَؤُلَاءِ الثَّلَاثَةِ لِأَنَّهُمْ مَطْعُونُونَ.³⁰⁰⁴ أَمَّا أَبُو هُرَيْرَةَ فَإِنَّهُ رَوَى عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ: «مَنْ أَصْبَحَ جُبًّا فَلَا صَوْمَ لَهُ». قَالَتْ عَائِشَةُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: أَخْطَأَ أَبُو هُرَيْرَةَ كَانَ نَبِيُّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصْبِحُ

2988 ر - بمثابةما مثل عثمان وعلي والعبادة الثلاثة وزيد بن ثابت ومعاذ بن جبل وغيرهم.

2989 ر: في معناهما.

2990 أ ح - وأبو حميد الساعدي.

2991 أ ح: والراوي عاوب.

2992 ر: ثلاثة.

2993 أ - لا.

2994 أ + فكيف أقلد من يستفتي من علمته.

2995 كتاب شرح أدب القاضي للخصاف للصدر الشهيد، 185-183/1.

2996 أ ح ر + إليه.

2997 ر: فقال.

2998 س ر + فقيل له إذا كان خبر الرسول صلى الله عليه وسلم يخالف قولك قال أترك قولي بخبر الرسول.

2999 س - وقول الرسول.

3000 أ ح - له.

3001 ر - يقول الصحابة فقيل له إذا كان قول التابعين يخالف قولك فقال هم رجال ونحن رجال ثم قال أبو حنيفة رحمه الله.

3002 ر: بجميع أقوال.

3003 ر - يقول.

3004 أ ح: مطعونين.

جُنُبًا من غير إحتلام ثم يُتِم صَوْمَ يَوْمِهِ ذَلِكَ، وذلك في رمضان. فقال أبو هريرة: هي أعلم، كُنت سمعته عن الفضل³⁰⁰⁵ بن عباس.³⁰⁰⁶
والفضل³⁰⁰⁷ كان ميتا فصار مطعونا.

وأما أنس فإنه لم يكن فقيها، حتى قال للحسن البصري: ما معنى³⁰⁰⁸ «لا تَنفُسُوا خَوَاتِمَكُمْ عَرَبِيَا، وَلَا تَسْتَضِيئُوا بِنَارِ الْمَجُوسِ»،³⁰⁰⁹ فَعَلَّمَهُ³⁰¹⁰ فقال معنى قوله: "عربيا" يعني³⁰¹¹ اسم³⁰¹² محمد عليه السلام فإنه كان عربيا، «ولا تستضيئوا بنار المجوس»، أي لا تُشَاوِرُوا في أمور الدين مع المَجُوس. فلما لم يعرف هذا بأنه لم يكن فقيها، وأيضا فإنه³⁰¹³ كان يَتَعَلَّمُ³⁰¹⁴ أحكام الوضوء من ابن عمر. فدَلَّ على نسيانه فلم يقبل قوله. وأما سمرة بن جندب فإنه رُوي أن رجلا كان يَحْتَلِفُ إلى سمرة وإلى أبي مَخْدُورَة فكان إذا جاء سمرة قال: كيف تركت أبي مَخْدُورَة؟ وإذا جاء إلى أبي مَخْدُورَة، قال: كيف تركت سمرة؟ فطال ذلك على³⁰¹⁵ الرجل فسأل سمرة عن ذلك. فقال: إن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «آخركما موتا في النار». وقد روي أن سمرة³⁰¹⁶ كان آخرهما موتا³⁰¹⁷ فلذلك لم يُقْبَل. قال الفقيه أبو جعفر:³⁰¹⁸ فهذا ليس بِطَعْنٍ³⁰¹⁹ فيه إذ³⁰²⁰ وقع الحريق في المدينة [ح:59و] فاحترق فيه سمرة.³⁰²¹ فكان مراد النبي صلى الله عليه وسلم نَارَ الدنْيَا لا نَارَ الآخِرَةِ، فلا يصح الطعن.³⁰²²

ثم إني رأيت في باب تَقْسِيمِ الراوي من أصول فخر الإسلام البرزوي:

أما المَعْرُوفُونَ بالفقه والاجتهاد من الصحابة فالخلفاء الراشدون، وعبدُ الله بن مسعود، وعبدُ الله بن عباس، وعبدُ الله بن عمر، وزيد بن ثابت وأبو موسى الأشعري وعائشة وغيرهم رضي الله عنهم ممن اشتهر بالفقه والنظر وحديثهم حجة إن وافق القياس أو خالفه، فإن وافقه تُؤَيَّدُ به وإن خالفه تُرْكُ القياس به.

3005 س: من الفضل.

3006 انظر: مسند أحمد بن حنبل، 447/42.

3007 ر + يومئذ.

3008 ر + قوله.

3009 انظر: مسند أحمد بن حنبل، 18/19؛ والسنن الكبير للبيهقي، 216/10.

3010 أ ح س - ولا تستضيئوا بنار المجوس فعلمه.

3011 أ ح س - يعني.

3012 ر - اسم.

3013 أ ح س - ولا تستضيئوا بنار المجوس أي لا تشاوروا في أمور الدين مع المجوس فلما لم يعرف هذا بأنه لم يكن فقيها وأيضا فإنه.

3014 ر: تعلم.

3015 أ - على.

3016 أ + فطال ذلك على الرجل فسأل سمرة عن ذلك فقال إن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال آخركما موتا في النار وقد روي أن سمرة.

3017 أ ح - موتا.

3018 أ ح س - الفقيه أبو جعفر.

3019 أ ح: مطعن؛ ر: ما ينفي هذا الطعن.

3020 ر: لأنه روي أنه.

3021 قال النبي صلى الله عليه وسلم: «آخركم موتا في النار»، انظر: المعجم الكبير للطبراني، 177/7.

3022 أ ح س - فلا يصح الطعن.

وأما رواية من لم يُعَرَفَ بالفقه لكنه معروف بالعدالة والحِفْظ والضَبْط مثل أبي هريرة وأنس بن مالك رضي الله عنها فإن³⁰²³ وافق القياس عُجِلَ به وإن خالفه لم يُتْرَكْ إلا بالضرورة وانسداد³⁰²⁴ باب الرأي. ووجه ذلك أن ضَبَطَ حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم عظيم الخطر وقد كان النقل بالمعنى مُستَفِيضاً فيهم فإذا قَصُرَ فقه الراوي عن ذلك معاني حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم وإحاطتها لم يُؤْمَنَ أن يذهب عليه شيء من معانيه بنقله فتدخله شبهة زائدة يخلو عنها القياس فيختلط في مثله. وإنما نعي بما قلنا قصورا عند³⁰²⁵ المقابلة بفقه الحديث المروي، فأما الإزدراء³⁰²⁶ بهم فمعاذ الله عن ذلك. فإن محمداً رحمه الله تعالى يَحْكِي³⁰²⁷ عن أبي حنيفة في غير موضع أنه احتجَّ بمذهب أنس بن مالك رضي الله عنه وقَلَّدَه، فما ظنك في أبي هريرة رضي الله عنه حتى أن المذهب عند أصحابنا رحمهم الله تعالى في حديث المعروف بغير الفقه أنه لا يَزِدُ³⁰²⁸ حديث أمثالهم إلا إذا انسَدَّ باب الرأي والقياس فحينئذ يُتْرَكُ وإلا فلا.

وفي قوت القلوب لأبي طالب المكي: وقد رَخَّصَ في سَوِّق الحديث على المعنى دون سياقه على اللفظ جماعة من الصحابة، منهم؛ علي وابن عباس وأنس بن مالك وأبو الدرداء ووائل بن الأسقع³⁰²⁹ وأبو هريرة رضي الله عنهم. ثم جماعة من التابعين يكثر عددهم،³⁰³⁰ منهم؛ إمام الأئمة الحسن، ثم الشَّعْبِيّ وعمر بن ضيار والنَّخَعِيّ ومجاهد وعكرمة. نقلنا ذلك عنهم في كتب سيرهم بأخبار مختلفة الألفاظ. وقال ابن سيرين: كُنْتُ أسمع الحديث من عشرة، المعنى واحد والألفاظ مختلفة، ولذلك اختلفت ألفاظ الصحابة [ح: 59] في رواية الحديث عن رسول الله صلى الله عليه وسلم. فمنهم من يرويه تاماً، ومنهم من يجيء به مختصراً، ومنهم من يرويه³⁰³¹ على المعنى، وبعضهم يغير بين اللفظين أو يراه³⁰³² واسعا إذا لم يخالف المعنى ولم يُجَلَّجَ بالبعية.³⁰³³ روي أنه قال رجل للحسن البصري: يا أبا سعيد! إنك تُحَدِّث بالحديث فأنت³⁰³⁴ أحسن له سياقاً وأجود تجيزاً وأفصح لساناً منا إذا حدثنا به. فقال: إذا أصبت المعنى فلا بأس بذلك. إلى هنا من قوت القلوب.

ذكر الديمري في ذكر الحية عن تاريخ ابن النجار³⁰³⁵ في ترجمة يوسف بن علي الرُّجَّائِي الفقيه الشافعي قال: سمعت أبا إسحاق الشَّيرَازِي يقول سمعت القاضي أبا الطَّيِّب يقول: كُنَّا في حلقة النَّظَرِ بجامع المنصور ببغداد فجاء³⁰³⁶ شاب خُرَّاسَانِي، يسأل عن مسألة

³⁰²³ أ ح: إن.

³⁰²⁴ أ ح: اسداد.

³⁰²⁵ أ ح: عن.

³⁰²⁶ ازدراء: احتقره، استخفَّ به؛ ازدراه أمام الناس أي أهانه.

³⁰²⁷ س ر: حكى.

³⁰²⁸ أ ح: لا يرد.

³⁰²⁹ س ر: ووائل بن الأشقع.

³⁰³⁰ ح: عدوهم.

³⁰³¹ أ ح - تاماً ومنهم من يجيء به مختصراً ومن من يرويه.

³⁰³² أ ح: ويراه.

³⁰³³ س ر: بالبقية.

³⁰³⁴ أ ح: أنت.

المُصَرَّات³⁰³⁷ ويطلب³⁰³⁸ بالدليل. فاحتج المُستندل بحديث أبي هريرة الثابت في الصحيحين وغيرهما. فقال الشاب -وكان حَنَفِيًّا- أبو هريرة غير مقبول الحديث. قال القاضي: فما اسْتَمَّ كلامه حتى سقطت عليه حَيَّةٌ عظيمة من سَقْفِ الجامع، فَهَرَبَ الناس، وتَبِعَت³⁰³⁹ الشاب دون غيره. فقيل له: ثُبُ ثُبُ. فقال: ثُبْتُ. فغابت الحية ولم يبق لها أثر. وقال ابن الصلاح: هذا إسناد ثابت فيه ثلثة من صلحاء الأمة.³⁰⁴⁰

7. الأُسُودُ بن يَزِيد بن قَيْس بن عبد الله بن مالك³⁰⁴¹ النَّحَّي

صَاحِب عبد الله بن مسعود، وَيُكْنَى³⁰⁴² أبا عبد الرحمن.³⁰⁴³

كان رأساً في العِلْم والعمل والفقه والقراءة. أخذ القراءة عَرَضاً عن ابن مسعود.³⁰⁴⁴ وَحَدَّثَ عن أبي بكر وعمر وعثمان وعليّ ومُعَاذٍ وعائشة رضي الله عنهم.

قرأ عليه وروى عنه وأخذ الفقه منه:³⁰⁴⁵ إبراهيم النَّحَّي، وابنه عبد الرحمن بن الأسود. وقرأ عليه³⁰⁴⁶ جماعة كثيرة، منهم: يَحْيَى بن³⁰⁴⁷ وَثَّاب،³⁰⁴⁸ وأبو إسحاق السَّبَّيحي.³⁰⁴⁹ وكان أَسَنَ من علقمة بِسَنَوَات. قال منصور عن إبراهيم: كان الأُسُودُ يَخْتَم القرآن في كل سِتٍّ³⁰⁵⁰ لِيَالٍ،³⁰⁵¹ وفي رمضان في كل لَيْلَتَيْنِ، وكان علقمة يَحْتَمُه في خمس. ذكره الذهبي.³⁰⁵²

وفي معارف ابن قتيبة: مات سنة أربع وسبعين، وكان حج ثمانين حجة وعمره.³⁰⁵³

³⁰³⁵ أ ح: الفجار؛ س: النجاري.

³⁰³⁶ س: فجائه.

³⁰³⁷ أ ح: المضرات. المُصَرَّاة: الثَّاقَة أو البقرة أو الشاة، يُصَرَّى اللَّبَنُ في ضَرَعها، أي يجمع ويُجَس.... وفسرها الشافعي، أنها التي تُصَرُّ أخلافها، ولا تحلب أياماً حتى يجمع اللَّبَنُ في ضَرَعها؛ فإذا حبلها المشتري استغزرها. ونَحَى عنه رسول الله صلى الله عليه وسلم لأنه خداع وغش. قال أبو هريرة رضي الله عنه، قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «مَنْ اشْتَرَى مُصَرَّاةً فهو بالخيار إذا حبلها، إن شاء رَدَّها، وردَّ معها صاعاً من تَمَرٍ»، رواه الترمذي، رقم الحديث 52-1251.

³⁰³⁸ أ ح: ومطلب.

³⁰³⁹ س: ويعقب.

³⁰⁴⁰ حياة الحيوان الكبير تأليف كمال الدين محمد بن موسى الدميري، تحقيق: إبراهيم صالح، 179/2-180.

³⁰⁴¹ س - مالك.

³⁰⁴² س ر: يكنى.

³⁰⁴³ المعارف لابن قتيبة، 433.

³⁰⁴⁴ أ - ويكنى أبا عبد الرحمن كان رأساً في العِلْم والعمل والفقه والقراءة أخذ القراءة عرضاً عن ابن مسعود.

³⁰⁴⁵ أ: من؛ س - منه.

³⁰⁴⁶ س ر - عليه.

³⁰⁴⁷ ح - بن.

³⁰⁴⁸ س ر: ذياب.

³⁰⁴⁹ س ر: السبيلي.

³⁰⁵⁰ س ر: سبت.

³⁰⁵¹ س ر - ليال.

³⁰⁵² معرفة القراء الكبار على الطبقات والأعصار للذهبي، 137/1-138.

³⁰⁵³ المعارف لابن قتيبة، 433.

8. مَسْرُوقُ بْنُ الْأَجْدَعِ الْهَمْدَانِي

كان صاحب عبد الله بن مسعود. أخذ³⁰⁵⁴ الفقه عنه. وسَمِعَ من أبي بكر وعمر رضي الله عنهما. كان قاضيا في أَمْرَةِ ابْنِ زِيَادٍ،³⁰⁵⁵ وَلَدَهُ معاوية رضي الله عنه.

وكان من أعلام التابعين الذين يُزَاهَمُونَ الصحابة في الفتاوى.³⁰⁵⁶

وكان أبوه الْأَجْدَعُ [ح:60و] شاعرا وهو القائل في وصف الحَيْثِلِ، شعر:

وَكَاكَ صَرَعَاها كِعَابَ مَقَامَرٍ³⁰⁵⁷ ضُرِبَتْ عَلَى شُرْنِ فَهَنْ شَوَاعِي³⁰⁵⁸

مات سنة ثلث وستين.³⁰⁵⁹

ذكر الحُصَّافُ في باب الدخول في القضاء عن مَسْرُوقٍ أَنَّهُ قال: لَأَنْ أَقْضِي يوما واحدا بحق وعدل أحب إِلَيَّ من سنة أَغْزَوْها في سبيل الله تعالى. وإنما قال ذلك لأن الجهاد فيه³⁰⁶⁰ أمر بالمعروف، وفي القضاء بحق أمر بالمعروف، وإظهار الحق، ونصرة المظلوم، فيكون نَفْعُ القضاء أعم وما يكون نفعا كان أفضل. قال الصدر الشهيد: ذكر مَسْرُوقٌ مَحاسِنَ القضاء لأنه أُبْتُلي به، ومن ابتلي بشيء يذكر محاسن ذلك الشيء هذا هو العادة.³⁰⁶¹

وفي روضة أبي القاسم علي السَّمْنَانِي: روى هشام عن محمد رحمه الله تعالى أَنَّهُ كان لا يرى بأسا أَنْ يَأْخُذَ القاضي رزقا من بيت المال. لأن القضاة من السلف قد ارتزقوا من بيت المال فلا بأس بان يَرْتَزِقُوا في زماننا، وإن اسْتَعَفَّ وَتَنَزَّهَ فذلك أفضل له. لأن القضاة من السلف منهم من ارتزق، فمنهم:³⁰⁶² شُرَيْح. ومنهم من استعف وتزه، فمنهم:³⁰⁶³ مَسْرُوق. وكان مَسْرُوقٌ من أعيان السلف وسادات التابعين، وأَفْتَى في زمن الصحابة وزاحمهم في الفتوى، وهو ممن قضى وقسم المدعى بين الاثنين إذا ادعى شيئا في يد ثالث، وأقام بعضهم شهودا أكثر من الآخر على عدد الشهود.³⁰⁶⁴

³⁰⁵⁴ أ ح ر: وأخذ.

³⁰⁵⁵ ر: ابن رباح.

³⁰⁵⁶ ر - الذين يزاحمون الصحابة في الفتاوى.

³⁰⁵⁷ ح: مقام.

³⁰⁵⁸ كِعَاب: جمع كعب الذي يلعب به. والشرن، بفتح تين وبضم تين: الناحية والجانب المرتفع.

³⁰⁵⁹ المعارف لابن قتيبة، 432.

³⁰⁶⁰ ح - فيه.

³⁰⁶¹ كتاب شرح أدب القاضي للخصاف للإمام الصدر الشهيد، 143/1-145.

³⁰⁶² ر: ومنهم.

³⁰⁶³ ر: ومنهم.

³⁰⁶⁴ انظر: روضة القضاة وطريق النجاة للسمناني، 86/1، 1498/4.

وقال فخر الإسلام البزدوي في أصوله: خالف مسروق ابن عباس في النذر بذبح الولد. ثم رجع ابن عباس إلى فتواه وسَلَّمه

وبتسليمه دخل في جملة الصحابة، أى كان مثلهم.³⁰⁶⁵

9. أبو عبد الرحمن السُّلَمي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ حُبَيْبٍ

مُفَرِّئُ الكوفة، من أصحاب علي بن أبي طالب رضي الله. وكان يَعْلَمُ الحسن والحسين رضي الله عنهما القرآن أَمَرَهُ علي رضي الله

عنه أن يعلمهما القرآن. ذكره الكُزْدَرِي.

وكان مقرئاً وحمل عنه الفقه.³⁰⁶⁶ وروى عن ابن مسعود. وُلِدَ في حياة النبي صلى الله عليه وسلم وقرأ القرآن، وجَوَّدَهُ، وبرع³⁰⁶⁷ في

حفظه، وعرض على عثمان، وعلي، وابن مسعود، وزيد بن ثابت، وأبي بن كعب رضي الله عنهم. وروى أنه تعلم القرآن من عثمان بن عفان،

وعرض على علي رضي الله عنهما. وكان يُقَرِّئُ الناس في المسجد الأعظم أربعين سنة. وقال شعبة عن علقمة بن مَرْثَد عن سعد بن

[ح:60] غُبَيْدَةَ: أنه أَقْرَأَ³⁰⁶⁸ في خلافة عثمان إلى أن تُؤَيِّ في أَمْرَةِ الحجاج. وكان أبو عبد الرحمن ثقة، كبير القُدْر، وحديثه مُخَرَّج في

الكتب الستة. تُؤَيِّ في سنة أربع وسبعين، وقيل: ثلث وسبعين، وقيل: في أوائل ولاية الحجاج. وروى عنه إبراهيم النَّخَعِي وسعيد بن جُبَيْر

وعلقمة بن مَرْثَد وعطاء بن السائب وإسماعيل السُّدِّي.³⁰⁷⁰ قال عطاء بن السائب: إن أبا عبد الرحمن السُّلَمي قال: إنا أخذنا القرآن عن قوم

أخبرونا أنهم كانوا إذا تعلموا عشر آيات، لم يجاوزوها إلى العشر الآخر، حتى يعلموا ما فيهن، وكنا نتعلم القرآن والعمل به، وأنه سَيَّرَ القرآنَ

بعدنا قوم يشربونه شرب الماء، لا يجاوز تراقيهم، بل لا يجاوز هاهنا. ووضع يده على خَلْقِهِ. كذا ذكره الذهبي في طبقات القراء.³⁰⁷¹

10. سَعِيدُ بْنُ الْمُسَيَّبِ رَحِمَهُ اللَّهُ

كان³⁰⁷² أَفْقَهُ أهل الحجاز،³⁰⁷³ ومِن أَفْقَى في زمن³⁰⁷⁴ الصحابة وزاحمهم في الفتوى، واعتَبَرُوا خلافة في الإجماع مع الصحابة

رضي الله عنهم. رَوَى عن عمر وعثمان رضي الله عنهما، وتعلَّم العلم عن أبي هريرة. ذكره الكُزْدَرِي.

وكان من سادات التابعين ومن الفقهاء السبعة. وفي الجواهر المضنية: الفقهاء السبعة؛ سعيد بن المسيب، وعروة بن الزبير، والقاسم

بن محمد بن أبي بكر الصديق رضي الله عنه، وخارجة بن زيد بن ثابت، وعبيد الله بن عبد الله بن عُثْبَةَ بن مسعود، وسليمان بن يسار، وأبو

³⁰⁶⁵ كشف الأسرار عن أصول فخر الإسلام البزدوي للإمام علاء الدين البخاري، 3/336.

³⁰⁶⁶ المعارف لابن قتيبة، 528.

³⁰⁶⁷ أ: ويرعى.

³⁰⁶⁸ ر: قرأ.

³⁰⁶⁹ س ر - أبو.

³⁰⁷⁰ ح: العدي.

³⁰⁷¹ انظر: معرفة القراء الكبار على الطبقات والأعصار للذهبي، 1/146-151.

³⁰⁷² س ر: وكان.

³⁰⁷³ الحجاز مكة والمدينة واليمامة ومخالفها. هامش ح.

³⁰⁷⁴ ح هامش: زمن.

بكر بن عبد الرحمن بن الحارث بن هشام وهو السابع. قاله أبو الزناد. وقال ابن المبارك: السابع سالم بن عبد الله بن عمر بن الخطاب رضى الله عنه. وقد جمعهم ابن الأبيضاء محمد بن يوسف الحلبي المعروف بقاضي العسكر تلميذ صاحب البدائع ملك العلماء علاء الدين الكاساني في بيتين، شعر:

ألا إن من لا يُقْتَلُدي بأئمة فقسَّمته ضيزى عن الحق خارجة

فخذهم عبيد الله [ح: 61] غروة قاسم سعيد أبو بكر سليمان خارجة³⁰⁷⁵

وذكر الدميري في حياة الحيوان في ذكر السوس: ومن الفوائد المستغنية ما أخبرني بعض أهل الخبر أن أسماء الفقهاء السبعة الذين كانوا بالمدينة الشريفة، إذا كتبت في رقعة وجعلته في القمح، فإنه لا يسوس ما دامت الرقعة فيه. فهم³⁰⁷⁶ مجموعون في قول، شعر:

ألا إن من لا يُقْتَلُدي بأئمة فقسَّمته ضيزى عن الحق خارجة

فخذهم عبيد الله غروة قاسم سعيد أبو بكر سليمان خارجة³⁰⁷⁷

قال الشيخ الإمام جمال الدين اليزدي³⁰⁷⁸ في التهذيب شرح الجامع الصغير:

"قال الشيخ أبو الحسن الكرخي: ما قال أحد³⁰⁷⁹ بتخميس مال المرتد الذي لحق بدار الحرب أو مات أو قُتِل على رِدِّته والحزبة قبل الشافعي ولا في عصره ولا بعده إلى الآن.

ودلينا على الشافعي إجماع الصحابة لأنه روي عن أبي بكر وعلي وابن مسعود وزيد بن ثابت وسعيد بن المسيب والحسن مثل

قولنا.

فإن قيل: أليس أبو بكر غنم مال أهل الردة؟

قلنا: لأنه كان لهم³⁰⁸⁰ منعة فصاروا في حكم أهل الحرب. ألا ترى أنه سَيَّ³⁰⁸¹ دَرَارِيهِمْ". إلى هنا كلام جمال الدين.

³⁰⁷⁵ شرح سنن النسائي المسمى ذخيرة العقبى في شرح المحتج، لإثيوبي الوُلُوي، 90/12.

³⁰⁷⁶ ح: وهم.

³⁰⁷⁷ حياة الحيوان الكبرى للدميري، 586/2. | س ر - وكان من سادات التابعين ومن الفقهاء السبعة وفي الجواهر المضيئة الفقهاء السبعة سعيد بن المسيب وعروة بن الزبير والقاسم بن محمد بن أبي بكر الصديق رضى الله عنه وخارجة بن زيد بن ثابت وعبيد الله بن عبد الله بن عتبة بن مسعود وسليمان بن يسار وأبو بكر بن عبد الرحمن بن الحارث بن هشام وهو السابع قاله أبو الزناد وقال ابن المبارك السابع سالم بن عبد الله بن عمر بن الخطاب رضى الله عنه وقد جمعهم ابن الأبيضاء محمد بن يوسف الحلبي المعروف بقاضي العسكر تلميذ صاحب البدائع ملك العلماء علاء الدين الكاساني في بيتين شعر ألا من لا يقتلدي بأئمة فقسَّمته ضيزى عن الحق خارجة فخذهم عبيد الله غروة قاسم سعيد أبو بكر سليمان خارجة وذكر الدميري في حياة الحيوان في ذكر السوس ومن الفوائد المستغنية ما أخبرني بعض أهل الخبر أن أسماء الفقهاء السبعة الذين كانوا بالمدينة الشريفة إذا كتبت في رقعة وجعلته في القمح فإنه لا يسوس ما دامت الرقعة فيه فهم مجموعون في قول، شعر ألا من لا يقتلدي بأئمة فقسَّمته ضيزى عن الحق خارجة فخذهم عبيد الله غروة قاسم سعيد أبو بكر سليمان خارجة.

³⁰⁷⁸ ر: البزدوي.

³⁰⁷⁹ أ ح - أحد.

³⁰⁸⁰ ر: له.

³⁰⁸¹ ر: سبا.

وإنما لم يعتبروا خلافه في الإجماع على اشتراط دخول الثاني بها في المَحْلَل³⁰⁸² للزوج الأول للخبر المشهور فيه، ولعدم استناده إلى دليل، والحديث المشهور يُجَوِّز به الزيادة على الكتاب، وهذه الزيادة على تقدير أن يراد بالنكاح في قوله تعالى: ﴿حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ﴾³⁰⁸³ العقد، وأما على تقدير أن يراد به الوطئ كما هو³⁰⁸⁴ طريقة بعض المشايخ حملا للكلام على الإفادة دون الإعادة يكون الحديث موافقا للكتاب فلا زيادة، وذلك لأن العقد استفيد بإطلاق اسم الزوج في قوله تعالى: ﴿زَوْجًا غَيْرَهُ﴾، فلو حملنا النكاح على العقد³⁰⁸⁵ كان ذلك تأكيدا لا تأسيسا، والتأسيس أولى من التأكيد.

وذكر أبو القاسم علي السَّمْنَانِي في روضة القضاة: تُؤَيِّدُ القَاضِي سعيد بن المسيب الفقيه الراوية³⁰⁸⁶ الحافظ³⁰⁸⁷ العالم الكبير سنة اثنتين وتسعين. فهو من وجوه المدينة والأعيان وله محنة وأخبار مع الحجاج.³⁰⁸⁸

وذكر ابن قتيبة في المعارف كان سعيد بن المسيب أفقه أهل الحجاز وأعبر³⁰⁸⁹ الناس للرؤيا قال له رجل: رأيت كأن عبد الملك بن مروان يبول في قبلة³⁰⁹⁰ مسجد النبي صلى الله عليه وسلم أربع مرات. فقال: إن صدقت رؤياك قام من صُلْبِهِ أربعة خلفاء. وقال آخر: رأيت كأنني أخذت عبد الملك فَأَضْحَجْتَهُ³⁰⁹¹ إلى الأرض، ثم بَطَحْتُهُ، فَأَوْتَدْتُ في ظهره أربعة أوتاد. قال: ما أنت رأيتهَا، ولكن رأها ابن الزبير. ولئن صدقت رؤياه قتله عبد الملك بن مروان. وخرج من صُلْبِ عبد الملك أربعة كلهم يكون³⁰⁹² خليفة. وكان جابر بن الأسود بالمدينة فدعاه للبيعة لابن الزبير فأبى، فضربه ستين سوطاً فضربه³⁰⁹³ أيضا هشام بن إسماعيل ستين سوطاً، وطاف به في المدينة في ثُبَان من شعر. وذلك أنه دعاه إلى البيعة³⁰⁹⁴ للوليد وسليمان بالعهد فلم يفعل. [ح: 61ظ] وكانت وفاته بالمدينة سنة أربع وتسعين، وكان مولده بسنتين مَضَتْ من خلافة عمر رضى الله عنه. وكانت بنت أبي هريرة تحت سعيد بن المسيب.³⁰⁹⁵

3082 س ر: الحل.

3083 سورة البقرة، 230/2.

3084 س: في.

3085 ح - استفيد بإطلاق اسم الزوج في قوله تعالى: زوجا غيره فلو حملنا النكاح على العقد.

3086 أ ح ر: الرواية.

3087 ر - الحافظ.

3088 روضة القضاة وطريق النجاة للسمناني، 1495/4.

3089 ح س: وعبر.

3090 ر - قبلة.

3091 ر: وأضحجته.

3092 ر: يكونوا.

3093 ح ر: وضربه.

3094 ر: للبيعة.

3095 المعارف لابن قتيبة، 437-438.

11. أبو سعيد،³⁰⁹⁶ الحسن البصري رحمه الله

كان من سادات التابعين، وأفتى في زمن الصحابة وزاحمهم في الفتوى.

كان هو وابن سيرين أبو محمد من سبي ميسان.³⁰⁹⁷ إفتتح المغيرة بن شعبة ميسان حين ولّاه³⁰⁹⁸ عمر البصرة. واسم أبي³⁰⁹⁹ الحسن البصري يسار مولى الأنصار، واسم أمه خيرة³¹⁰⁰ مولاة لأم³¹⁰¹ سلمة هند بنت³¹⁰² أبي أمية حذيفة المخزومية³¹⁰³ رضى الله عنها زوج النبي صلى الله عليه وسلم. وربما غابت فبكى الحسن فتعطيه أم سلمة تذيها فتعلله به إلى أن تحبى أمه تدر³¹⁰⁴ عليه ثديها فيشره.³¹⁰⁵ فيرون أن تلك الحكمة والفضل من بركة ذلك.³¹⁰⁶

وكان الحسن بارع الفصاحة، بليغ المواعظ، كثير العلم، جميع كلامه في الوعظ وذم الدنيا. بلغ من السن تسعا وثمانين كان مولده بستين³¹⁰⁷ بقيتا من خلافة عمر، ومات سنة عشر ومائة في السنة التي مات فيها محمد بن سيرين بعده بمائة يوم. ولم يشهد ابن سيرين جنازة لشئ كان بينهما.³¹⁰⁸ ذكره ابن قتيبة.³¹⁰⁹

وذكر هو³¹¹⁰ أيضا في المعارف: وكان الحسن تكلم في شئ من القدر ثم رجع عنه. وكان عطاء بن يسار قاضيا ويرى القدر وكان لسانه سحرا. وكان يأتي³¹¹¹ الحسن هو ومعبّد الجهنّي فيستلانه فيقولان:

"يا أبا سعيد! إن هاؤلاء الملوك يسنفكون دماء المسلمين، يأخذون الأموال ويفعلون ويقولون: إنما تجري أفعالنا على قدر الله

تعالى."

فقال: كذب أعداء الله.³¹¹²

3096 س ر - أبو سعيد.

3097 ميسان هي إحدى محافظات العراق في شرق البلاد على الحدود الإيرانية. عاصمتها العمارة الواقعة على دجلة.

3098 س: والاه.

3099 ر: أبو.

3100 ر: حيرة.

3101 ر: لأم.

3102 ح - بنت.

3103 س ر - هند بنت أبي أمية حذيفة المخزومية.

3104 س ر: يدر.

3105 أ: فشره.

3106 المعارف لابن قتيبة، 440.

3107 س ر: لستين.

3108 قال الغزالي: ولهذا امتنع جماعة من السلف من جملة من الطاعات إذ لم تحضرهم النية وكانوا يقولون ليس تحضرنا فيه نية، حتى إن ابن سيرين لم يصل على جنازة الحسن البصري وقال: ليس تحضرني نية. انظر: إحياء علوم الدين للإمام أبي حامد محمد بن محمد الغزالي، 462/3، 1-4 مجلد، دار المعرفة بيروت.

3109 المعارف لابن قتيبة، 440-441.

3110 ر - هو.

3111 ر + إلى.

وذكر محمد الشَّهْرِسْتَانِي في *الملل والنحل*: رأيت رسالة تُسبِّت إلى الحسن البصري كتبها إلى عبد الملك بن مَرْوَانَ، وقد سأله عن القول بالقدر والجبر. فأجابه بما يوافق مذهب القدرية، واستدل فيها بآيات من الكتاب ودلائل من العقل. ولعلها لواصل بن عطاء. فما كان الحسن ممن يخالف السلف في أن القدر خيرٌ وشرُّه من الله تعالى. فإن هذه الكلمة كالمُجْمَع³¹¹³ عليها عندهم. كان³¹¹⁴ واصل بن عطاء تلميذ الحسن البصري يقرأ عليه العلوم والأخبار والآثار³¹¹⁵ في أيام عبد الملك وهشام بن عبد الملك. وكان قد دخل واحد يوماً على الحسن البصري، فقال: يا إمام الدين! لقد ظهرت في زماننا جماعة يُكْفَرُونَ أصحاب الكِبائر، والكِبيرة عندهم تُخْرَج³¹¹⁶ به عن الملة، [ح:62و] وهم³¹¹⁷ وعبيدة الخوارج. وجماعة يرجئون أصحاب الكِبائر، والكِبيرة عندهم لا تُضَيِّرُ الإيمان، بل العمل على مذهبهم ليس من الإيمان ركنًا،³¹¹⁸ ولا يضر³¹¹⁹ مع الإيمان معصية. كما لا ينفع مع الكفر طاعة، وهم مرجئة الأمة. وكيف تحكم لنا في ذلك اعتقاداً؟ فتفكَّر الحسن في ذلك، وقبل أن يجيب، قال واصل بن عطاء:

"إنا لا نقول: إن أصحاب الكِبيرة مؤمن مطلق، ولا كافر مطلق. بل هو في منزلة بين المنزلتين؛ لا مؤمن ولا كافر."

ثم قام واعتزل إلى أُسْطُوَانَةِ من أُسْطُوَانَاتِ المسجد يُقَرَّرُ ما أجاب به³¹²⁰ على³¹²¹ جماعة من أصحاب الحسن. فقال الحسن: إعتزل عنا واصل. فسُمِّي هو وأصحابه معتزلة.

ووجه تقريره أنه قال: إن الإيمان عبارة عن جميع خصال الخير، إذا اجتمعت سُمِّي المرء مؤمناً، وهو اسم مدح. والفاسق لم يستجمع هذه الخصال ولا استحق اسم المدح فلا يسمى مؤمناً، وليس هو بكافر مطلقاً أيضاً. لأن الشهادة أكبر أعمال الخير موجودة فيه ولا وجه لإنكارها، لكنه إذا خرج من الدنيا على كِبيرة من غير توبة، فهو أهل النار خالداً فيها، إذ ليس في الآخرة إلا الفريقين: ﴿فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ﴾³¹²²، لكنه يخفف³¹²³ عنه العذاب وتكون درجته فوق³¹²⁴ دركة الكفار. وتابعه على ذلك عمرو بن عُبيد بعد أن كان موافقاً له بالقدر، وإنكار الصفات.³¹²⁵

³¹¹² نفس المرجع السابق.

³¹¹³ أ: كالمجموع.

³¹¹⁴ أ ح: وكان.

³¹¹⁵ س ر: وكان.

³¹¹⁶ ر: يخرج.

³¹¹⁷ أ - وهم.

³¹¹⁸ ر: ركن.

³¹¹⁹ ر: ولا يصير.

³¹²⁰ أ ح - به.

³¹²¹ س ر - على.

³¹²² سورة الشورى، 7/42.

³¹²³ أ ح ر: مخفف.

³¹²⁴ ر: دون.

³¹²⁵ *الملل والنحل* للشهرستاني، 1/46-48.

- وكان عمرو يرى³¹²⁶ القدر ويدعو إليه واعتزل الحسن وأصحابه فسموا المعتزلة. وكان أبو عمرو بن³¹²⁷ عبيد خلف أصحابه³¹²⁸
- الشرط³¹²⁹ على البصرة، وكان الناس إذا رأوا عمرا مع أبيه قالوا: خيرُ الناس ابن شرالناس. فيقول عُبيد: صدقتم، هذا إبراهيم وأنا آزر.³¹³⁰
- وعن الأوزاعي أنه قال: أول من تكلم في القدر مَعْبِدُ الجُحَنِيِّ ثم غَيَّلَان بعده. وكان غيلان قِبْطِيًّا فأخذه هشام بن عبد الملك فَصَلَّبَهُ
- بباب دمشق.³¹³¹
- وقرَّر واصل بن عطاء هذه القاعدة³¹³² القدريّة أكثر ما كان يُقرَّر قاعدة الصفات، فقال: إن البارئ تعالى حكيم عادل لا يجوز³¹³³ أن يضاف إليه شر وظلم. ولا يجوز أن يُريد من العباد خلاف ما يأمر ويحكم عليهم شيئا، ثم يجازيهم عليه. فالعبد هو الفاعل للخير والشر، والإيمان والكفر، والطاعة والمعصية. وهو المجازي على فعله، والرب تعالى أقدره على ذلك كله. وأفعال العباد محصورة [ح:62ظ] في الحركات والسكنات، والاعتمادات والنظر والعلم. قال: ويستحيل أن يخاطب العبد بـ "إفعل" وهو لا يمكنه أن يفعل³¹³⁴ وهو يحس³¹³⁵ من نفسه الاقتدار والفعل.³¹³⁶
- وكان الحسن كاتب الربيع بن زياد الحارثي بخراسان. قيل ليونس بن عُبيد: أ تعرف أحدا يعمل بعمل الحسن؟ فقال: والله ما أعرف أحدا يقول بقوله فكيف يعمل بعمله؟ ثم وصفه فقال: كان إذا أقبل فكأنما أقبل³¹³⁷ من دفن حميمه، وإذا جلس فكأنه أسيرٌ قد أمر بضرب عنقه، وإذا ذكرت النار فكأنها لم تُخلَق إلا له.³¹³⁸
- وكان عابدا زاهدا ورعا خاشعا. وقد أخذ العلم اللدني والتلقين عن علي بن أبي طالب رضي الله عنه على ما لقّنه بالذكر رسول الله صلى عليه وسلم. وسيجيء تفصيله في ذكر المَعْرُوف الكرخي في قلب الكتيبة الأولى.³¹³⁹

3126 ر: يروي.

3127 س ر - بن.

3128 أ س ر: أصحاب.

3129 وفي معارف ابن قتيبة: وكان عُبيد أبوه يختلف إلى أصحاب الشر بالبصرة. ص 483.

3130 نفس المرجع السابق.

3131 نفس المرجع السابق، ص 484.

3132 ر: قاعدة.

3133 أ ح س: ولا يجوز.

3134 أ ح ر: أن يفعل.

3135 أ ح: يحبس.

3136 الملل والنحل للشهرستاني، 47/1.

3137 أ - فكأنما أقبل.

3138 المعارف لابن قتيبة، 441.

3139 ر - وكان عابدا زاهدا ورعا خاشعا وقد أخذ العلم اللدني والتلقين عن علي بن أبي طالب رضي الله عنه على ما لقّنه بالذكر رسول الله صلى عليه وسلم وسيجيء تفصيله في ذكر المَعْرُوف الكرخي في قلب الكتيبة الأولى.

ويتصل سلسلة المشايخ الأجلة السالكين إلى طريقة الذكر الجُهري إلى الحسن البصري قدس الله سره. وأخذ عنه هذا العلم أبو

محمد الحبيب العجمي مُريّ الشيخ داود الطائي وهو شيخ المعروف الكرخي رحمهم الله تعالى رحمة واسعة.³¹⁴⁰

وذكر الخصاف في كتاب القاضي عن عُمر بن زائدة قال: جئنا بكتاب من قاضي الكوفة إلى إياس بن حارثة فجئت وقد عُزل

إياس واستقضى الحسن فدفع كتابي إليه فقبله ولم يسألني ببينة عليه ففتحه³¹⁴¹ ثم نَشَرَه فرأى لي فيه شهادة شاهدين على رجل من أهل

البصرة بخمسمائة درهم. فقال لرجل يقوم على رأسه: "اذهب بهذا³¹⁴² إلى زياد، فقل له: أرسل إلى فلان بن فلان فخذ منه خمسمائة درهم

فادفعها إليه. فذهب بي³¹⁴³ ففعل. ولَسْنَا نأخذ بهذا فإن بعزل المكتوب إليه أو بموته لا نقبله.³¹⁴⁴ وغاية ما يقال في هذا؛ أنه يجوز أن

الحسن كان عالماً بوجوب ذلك الحق وإنما قضى بعلم نفسه لا بالكتاب. فإن كان هذا العلم حصل في حال القضاء كان قول الكل، وإن كان

حصل قبل القضاء كان قولهما، فصار حجة لهما على أبي حنيفة. وإنما أرسل الرجل الذي قام على رأسه إلى زياد ولم يُرسل إلى الخصم؛ لأن

زياد كان والياً، وإذا عجز القاضي عن استخراج الحق عن المطلوب يكون له أن يستعين بالوالي عندنا. كذا قال الصدر الشهيد.³¹⁴⁵

وذكر الحسن عن زياد أنه قال: الرجال ثلاثة، رجل ونصف رجل ولا شيء. فالرجل الذي له رأي ولا يحتاج إلى غيره، ونصف

الرجل³¹⁴⁶ الذي لا رأي [ح:63و] له وإذا أضُرَّ³¹⁴⁷ به أمر شاور ذا رأي، ولا شيء الذي لا رأي له ولا يشاور. هذا من جملة الحكمة، وزياد

كان يتكلم بالحكمة.³¹⁴⁸

وقال الحسن في قوله تعالى: ﴿وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ﴾،³¹⁴⁹ ﴿وَأْمُرْهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ﴾،³¹⁵⁰ والله ما تشاور قوم قط إلا وقَّعهم الله

تعالى لأفضل ما يحضرهم الصواب والمطلوب هو الصواب. فإذا تشاوروا³¹⁵¹ فيما بينهم فَوَقَّعَهُم الله تعالى للصواب فَيَصِلُونَ إلى ما هو أفضل،

3140 س ر - ويتصل سلسلة المشايخ الأجلة السالكين إلى طريقة الذكر الجُهري إلى الحسن البصري قدس الله سره وأخذ عنه هذا العلم أبو محمد الحبيب العجمي مري

الشيخ داود الطائي وهو شيخ المعروف الكرخي رحمهم الله تعالى رحمة واسعة.

3141 أ: فختمه.

3142 أ - بهذا.

3143 ح: لي.

3144 أ: أو نقبله.

3145 كتاب شرح أدب القاضي للخصاف للإمام برهان الأئمة حسام الدين عمر بن عبد العزيز بن مازة البخاري المعروف بالصدر الشهيد، 280/3-282.

3146 أ ح: رجل؛ ر - الرجل.

3147 أ ح: ضر.

3148 كتاب شرح أدب القاضي للخصاف للإمام برهان الأئمة حسام الدين عمر بن عبد العزيز بن مازة البخاري المعروف بالصدر الشهيد، 369/1-370.

3149 سورة آل عمران، 159/3.

3150 سورة الشورى، 38/42.

3151 ر: تشاور.

وهو الصواب. وهذا إذا كان شيئاً لم يأت في كتاب الله تعالى ولا في السنة. أما إذا كان بما³¹⁵² قد نزل به الكتاب أو جاءت السنة فلا حاجة إلى المشورة.³¹⁵³

وذكر فخر الإسلام البيهقي في أصوله: قد كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يشاور في سائر الحوادث عند عدم النص. ألا يرى³¹⁵⁴ أنه شاور أصحابه في أسارى بدر فأخذ برأي أبي بكر رضى الله عنه، وكان ذلك هو الرأي عنده فمنَّ بالفداء³¹⁵⁵ عليهم حتى نزل قوله تعالى: ﴿لَوْلَا كِتَابٌ مِنَ اللَّهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِي مَا أَخَذْتُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾،³¹⁵⁶ وشاور سعد بن معاذ وسعد بن عباد يوم الأحزاب في بذل شطر ثمار المدينة ثم أخذ برأيهما. وكذلك أخذ برأي أسيد بن حضير في النزول على الماء يوم بدر. إلى هنا كلام فخر الإسلام.³¹⁵⁷

وفي شرح الخصاص للصدر الشهيد في باب اجتهد الرأي في القضاء روي عن الحسن البصري رحمه الله أنه دخل على إياس بن معاوية بعد ما قلَّد القضاء، فوجده باكياً حزينا، فقال له الحسن: ما أصابك؟ فقال: أتفكر في قول علي رضى الله عنه حيث قال: "إن اجتهد فأخطأ فهو في النار" فتلى عليه³¹⁵⁸ الحسن رحمه الله: ﴿وَدَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ إِذْ يَحْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفَشَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ وَكُنَّا لِحَكْمِهِمْ شَاهِدِينَ فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكُلًّا آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا﴾،³¹⁵⁹ وداود³¹⁶⁰ عليه السلام كان مجتهدا، وسليمان اجتهد وأصاب وقد مدحه³¹⁶¹ الله تعالى بقوله: ﴿آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا﴾.³¹⁶² إنما قال علي رضى الله عنه فيمن لم يكن من أهل الاجتهاد أو³¹⁶³ اجتهد في غير محل الاجتهاد. فبين له الحسن وجه التوفيق بين الحديثين على هذا. والحديثان: ³¹⁶⁴ إن اجتهد فأصاب³¹⁶⁵ فله أجران وإن³¹⁶⁶ اجتهد فأخطأ فله أجر واحد، وإن اجتهد فأخطأ فهو في النار.³¹⁶⁷

3152 ر: بما.

3153 كتاب شرح أدب القاضي للخصاص للإمام برهان الأئمة الصدر الشهيد، 368/1-369.

3154 ر: ألا ترى.

3155 أ: بالنداء.

3156 سورة الأنفال، 68/8.

3157 كشف الأسرار شرح أصول البيهقي للبخاري، 310/3-311.

3158 أ - أنه دخل على إياس بن معاوية بعد ما قلَّد القضاء فوجده باكياً حزينا فقال له الحسن: ما أصابك؟ فقال: أتفكر في قول علي رضى الله عنه حيث قال: إن اجتهد فأخطأ فهو في النار فتلى عليه.

3159 سورة الأنبياء، 79-78/21.

3160 ر: داود.

3161 ر: وقد مدحه.

3162 سورة القصص، 14/28.

3163 س ر: وإذا.

3164 س ر: والحديث.

3165 ر: وأصاب.

3166 أ: فإن.

3167 صحيح البخاري، كتاب الاعتصام 21؛ وصحيح مسلم، الأفضية رقم 1716؛ وسنن أبي داود، الأفضية 2.

روي عن الحسن رضي الله عنه أنه سمع الحجاج يقول: حقٌّ على العاقل إذا صَرَفَ من عمره ساعة إلى غير ما³¹⁶⁸ خلق له أن يتأسف [ح:63ظ] على ذلك جميع عمره. فقال رحمه الله: دَقَّ هذا الكلام ظهري. فقِيلَ³¹⁶⁹ منه مع جلالة قدره، لأن الحكمة ضالة المؤمن.³¹⁷⁰

وذكر³¹⁷¹ في روضة الزندويسي في الباب الثالث والعشرين، قال: لما استخلف عمر بن عبد العزيز كتب إلى الحسن البصري: "بسم الله الرحمن الرحيم. من عبد الله أمير المؤمنين إلى الحسن البصري.

سلام عليك!

أما بعد: فإني أبتليت بأمر عظيم، وقد شغلني عن كل ما أنا فيه، فإن لم يتداركني الله تعالى برحمته هلكْتُ، ولا أدري كيف الخلاص منه، فعظمتي بموعظة موجزة لعل الله أن ينفعني بها. وأنا³¹⁷² أسأل الله تعالى التوفيق لما يحب ويرضى، وأن يجعلنا وإياكم من الفائزين برحمته والسلام."

قال فكتب الحسن البصري:

"بسم الله الرحمن الرحيم. من الحسن بن أبي الحسين إلى أبي³¹⁷³ عبد الله عمر بن عبد العزيز³¹⁷⁴ أمير المؤمنين أن سلام عليك. أما بعد: فقد فهمت ما كتبت به إليّ. فاعلم يا أمير المؤمنين! إن من اتقى الله اتقاه الناس، ومن خاف الله خاف الناس منه،³¹⁷⁵ ومن استخفى من³¹⁷⁶ الله استحي منه الناس ومن اجتري على الله اجتري عليه الناس، ومن تعجل الأمن أدخل³¹⁷⁷ الخوف على نفسه غدا، ومن تعجل الخوف أدرك الأمن غدا. والنجاة مع الحذر والصبر ملاك الأمر وفيه أعظم الأجر. فاستعن بالله يا أمير المؤمنين على ما أمرك، يعينك الله، وتوكل عليه يكفيك ولا تستعن بغير³¹⁷⁸ الله تعالى فيكلك إليه.

يا أمير المؤمنين! إنك قد أُبتليت بأمر عظيم يتوجه الناس إليك في حوائجهم، فافتح³¹⁷⁹ بابك للضعيف والأرامل. وما تحب لنفسك فأجِبْ لهم، وما تكرهه لنفسك فأكْرِهْ لهم ولا تغفل³¹⁸⁰ بهم. ولقد حَدَّثَنِي عبد الله بن سَمُرَةَ قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم:

³¹⁶⁸ أ: ما غير.

³¹⁶⁹ أ: فقيل.

³¹⁷⁰ يشير إلى حديث النبوي روي عن أبي هريرة: «الكلمة الحكمة ضالة المؤمن حيثما وجدها فهو أحق بها»، انظر: سنن ابن ماجة، كتاب الزهد 15.

³¹⁷¹ أ ح س - وذكر.

³¹⁷² أ: وإنما.

³¹⁷³ أ ح - أبي.

³¹⁷⁴ أ ح ر - بن عبد العزيز.

³¹⁷⁵ أ ح: منه الناس.

³¹⁷⁶ أ ح - من.

³¹⁷⁷ أ ح ر: دخل.

³¹⁷⁸ أ: لغير.

³¹⁷⁹ أ ح ر: وافتح.

«يا عبد الرحمن! لاتسأل الإمارة، فإنك إن أُعْطِيَتْهَا من مسئلة وُكِّلت إليها وإن أُعْطِيَتْهَا بغير مسئلة أُعِنْتَ عليها. وإذا حلفت على يمين فرأيت غيرها خيرا منها فلتأت³¹⁸¹ الذي هو خير، وكفّر عن يمينك»³¹⁸².

فاعلم يا أمير المؤمنين! إن البر لا يلبى، وإن الإثم لا ينسى، وإن لكل عمل جزاء إن كان خيرا فخير وإن كان شرا فشر. جعلنا الله تعالى وإياك من العالمين بكتابه وإياك من العالمين بكتابه³¹⁸³ ووفقنا وإياك بطاعته ورزقنا وإياك حسن العواقب في الدنيا والآخرة بمَنِّه ورأفته، إنه قريب مجيب.

12. سَعِيدُ بْنُ جُبَيْرٍ بْنِ هِشَامٍ، أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الْأَسَدِيِّ

كان³¹⁸⁴ من سادات التابعين علما وفضلا وصدقا³¹⁸⁵ وعبادة. قرأ القرآن على ابن عباس وروى عنه، [ح:64و] وعن³¹⁸⁶ عَدِيٍّ بْنِ حَاتِّمِ الطَّائِيِّ³¹⁸⁷ وابن عمر وعبد الله بن مُعَقَّلٍ وأبي هريرة وغيرهم رضي الله عنهم. وعن ابن عباس قال:

"يا أهل الكوفة! تَسْأَلُونِي وَفِيكُمْ سَعِيدُ بْنُ جُبَيْرٍ."

وروى عَمَرُ بْنُ مَيْمُونٍ بن مِهْرَانَ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: مات سعيد بن جبیر، وما على وجه الأرض أحد إلا وهو محتاج إلى علمه. وروى عنه وأخذ الحكم،³¹⁸⁸ وأيوب،³¹⁸⁹ وجعفر بن المغيرة، ومحمد بن سوقة، والأعمش، وخلق كثير. قال إسماعيل بن عبد الملك: كان سعيد بن جبیر يُؤْمِنُ فِي³¹⁹⁰ رمضان فيقرأ ليلة بقراءة ابن مسعود، وليلة بقراءة زيد بن ثابت. وعن هلال بن يسار،³¹⁹¹ قال: دخل سعيد بن جبیر الكعبة فقرأ القرآن في ركعة. وقيل: إنه كان يختم في كل ليلتين. هكذا ذكره الذهبي في طبقات القراء.³¹⁹²

وذكر ابن قتيبة في المعارف: كان سعيد بن جبیر مولى لبني وائلة³¹⁹³ من بني أسد. ويكنى أبا عبد الله، وكان أسود. وكتب لعبد الله بن عُتْبَةَ بن مسعود، ثم كتب لأبي بُرْدَةَ بن أبي موسى الأشعري وهو على القضاء، وبيت المال. وخرج مع ابن الأشعث عبد الرحمن بن محمد

3180 ح ر: ولا تفعل.

3181 ح: فاليأت.

3182 صحيح البخاري، كتاب الأيمان والنذور 1.

3183 أ ح ر - وإياك من العالمين بكتابه.

3184 ر - كان.

3185 س ر - وصدقا.

3186 س ر - وعن.

3187 س - الطائي.

3188 أ: العلم.

3189 أ: أيوب.

3190 أ - في.

3191 جميع النسخ: يسار، وفي الذهبي: يساف، 167/1.

3192 معرفة القراء الكبار على الطبقات والأعصار للذهبي، 165-168.

بن الأشعث، فلما هُزم أصحاب ابن الأشعث من دَيْرِ الجُمَاحِمِ هرب سعيد إلى مكة، وأخذه خالد بن عبد الله³¹⁹⁴ القسري.³¹⁹⁵ وكان والي³¹⁹⁶ للوليد³¹⁹⁷ بن عبد الملك على مكة، فبعثه إلى الحجاج. وكان الوليد بن عبد الملك وُلِّيَ الخلافة يوم مات أبوه عبد الملك بن مروان سنة ست وثمانين وكان خبيث الولاية.³¹⁹⁸

روى ابن قتيبة في المعارف أيضا عن الخطاب عن أبي داود عن عمار³¹⁹⁹ بن زاذان عن أبي الصهباء، قال قال الحجاج لسعيد بن جبير: اختر أي قِتلة شئت.

قال: بل اختر أنت لنفسك، فإن القصاص أمامك.

قال له: يا شقي بن كسير! أ لم أقدم الكوفة وليس يؤم³²⁰⁰ بها إلا عربي، فجعلتك إماما بها؟

قال: بلى.

قال: أولم أولئك القضاء؟ فضج أهل الكوفة، وقالوا لا يصلح إلا لولي، فوليت أبا بردة وأمرته أن لا يقطع أمرا دونك؟

قال: بلى.

قال: وما جعلتك في سُمّاري؟

قال: بلى.³²⁰¹

قال: فما أعطيتك كذا وكذا من المال، وتفرّقه³²⁰² في ذوي³²⁰³ الحجة، ثم لم أسالك عن شيء منه؟

قال: بلى.

قال: فما أخرجك عليّ؟

قال: ببيعة كانت في عُنتي لابن الأشعث.

فغضب الحجاج ثم قال: ببيعة أمير المؤمنين عبد الملك في عُنتك قبل، والله لأقتلنك. وقتله الحجاج سنة أربع [ح:64ظ] وتسعين

وهو ابن تسع وأربعين سنة.³²⁰⁴

3193 جميع النسخ: لبني والية، لكن ابن قتيبة قيده: لبني والية. | المعارف لابن قتيبة، 445.

3194 س ر: العزيز.

3195 س - القسري.

3196 أ ح ر: ولي.

3197 ح ر: الوليد؛ أ - للوليد.

3198 المعارف لابن قتيبة، 359، 445.

3199 جميع النسخ: عمار، لكن ابن قتيبة قيده: عمار، 446.

3200 ر: يومئذ.

3201 أ ح - قال بلى.

3202 ح ر: تفرقه.

3203 س: ذي.

روي أن سعيدا حين قتله الحجاج قال:

"أشهد أن لا إله إلا الله، وحده لا شريك له، وأن محمدا عبده ورسوله."

ثم قال: ³²⁰⁵

"اللهم لا تُسلِّطه على أحد بعدي."

فذبح على النُّطْع، فكانت رأسه تقول بعد قطعها: "لا إله إلا الله" مرارا. وعاش الحجاج بعده خمس عشرة ليلة ولم يسلط على قتل

أحد بعد. ذكره الدميري وغيره. ³²⁰⁶

روي أن الحسن البصري لما بلغه قتل سعيد بن حبير قال:

"اللهم أنت على فاسقٍ ثقيفٍ رقيبٌ. والله لو أن أهل المشرق والمغرب اشتبكوا في قتله لأكبَّهم ³²⁰⁷ الله تعالى في النار. والله لقد

مات وأهل الأرض من المشرق إلى المغرب محتاجون إلى علمه. ³²⁰⁸

وذكر الدميري في ذكر الثَّيْس ³²⁰⁹ من حيوة الحيوان: يروى عن أمير المؤمنين عمر بن عبد العزيز رضى الله عنه أنه رأى الحجاج في

المنام بعد موته، وهو جيفةٌ مُنْتِنَة.

فقال:

"ما فعل الله بك؟" ³²¹⁰

قال: قَتَلَنِي بكل قَتِيل قَتَلْتَهُ ³²¹¹ قَتْلَة واحدة، إلا سعيدَ بن جُبَيْر فإنه قَتَلَنِي به سَبْعِينَ قَتْلَة.

فقال له: ما أنت منتظر؟

قال: ما ينتظره الْمُؤَخِّدون.

فهذا مما يَنْفِي عنه الكفر، ويُثَبِّت أنه مات على التوحيد، وعند الله علم حاله، وهو أعلم بحقيقة أمره. ³²¹²

وسابق رحمته على غضبه وهو الكريم الغفار.

³²⁰⁴ المعارف لابن قتيبة، 446.

³²⁰⁵ ر — ثم قال.

³²⁰⁶ حياة الحيوان الكبرى للدميري، 690/3.

³²⁰⁷ ر: لكبهم.

³²⁰⁸ حياة الحيوان الكبرى للدميري، 690/3.

³²⁰⁹ الثَّيْس: الذكر من المغز والطَّاء والوَعول إذا أتى عليه حول.

³²¹⁰ أ ح: قتله بل.

³²¹¹ س ر — قتلته.

³²¹² حياة الحيوان الكبرى للدميري، 559/1-560.

قيل: بعض المشايخ أَكْفَرُوهُ بما روي عنه: أنه ³²¹³ ركب يوم الجمعة فسمع ضَجَّةً، ³²¹⁴ فقال: ما هذا؟ ف قيل: المحبسون يَضْحُون ³²¹⁵ ويشكون مما هم فيه ³²¹⁶ من العذاب والجوع. فالتفت إلى ناحيتهم، وقال: ﴿إِخْسُوا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُوا﴾، ³²¹⁷ فما صلى الجمعة بعدها. ³²¹⁸

وبما وقع في الكامل ³²¹⁹ أنه رأى الناس يطوفون حول حجرة رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال: إنما يطوفون بأعواد ورمّة. ³²²⁰ وإنما أكفروه ³²²¹ الفقهاء بهذا لأن فيه المعاذ بالله تكذيب رسول الله صلى الله عليه وسلم فإنه صح عنه صلى الله عليه وسلم ³²²² أنه قال: «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى حَرَّمَ عَلَى ³²²³ الْأَرْضِ أَنْ تَأْكُلَ أَجْسَادَ الْأَنْبِيَاءِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ». ³²²⁴

قيل: الحكمة في أن الله تعالى قتل الحجاج بكل قتيل قتلة واحدة، ويقتل سعيد بن جبير سبعين قتلة، وعبد الله بن الزبير قتلة ³²²⁵ وهو صحابي ³²²⁶ أفضل من التابعي. إن لسعيد ³²²⁷ بن جبير لم يكن له ³²²⁸ نظير حين قتله وكان ³²²⁹ لعبد الله ³²³⁰ بن الزبير حين ³²³¹ قتله ³²³² الحجاج ³²³³ نُظِرًا في العلم والرأي، كابن عمر وأنس بن مالك وغيرهما رضي الله عنهم. ³²³⁴

وفي فتاوى الظهيرية في فصل من يصح الاقتداء به: ولا بأس [ح: 65و] بالصلوة خلف الإمام الجائر، فإن أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم كانوا يصلون خلف بني أمية وكانوا جائرين مثل الحجاج. فإنه كان جائرا على ما روي عن الحسن البصري أنه قال: لو جاءت كل أمة بنبيثاتها وجئنا بأبي محمد، يعني الحجاج، لقلبناهم.

³²¹³ أ ح ر — أنه.

³²¹⁴ أ ح: صحيحة.

³²¹⁵ س: يفتحون.

³²¹⁶ أ — فيه.

³²¹⁷ سورة المؤمنون، 108/23.

³²¹⁸ حياة الحيوان الكبرى للدميري، 559/1.

³²¹⁹ الكامل للمبرد، 288/1.

³²²⁰ ر: ورمه.

³²²¹ ح: أكفروه.

³²²² س — فإنه صح عنه صلى الله عليه وسلم.

³²²³ أ — على.

³²²⁴ حياة الحيوان الكبرى للدميري، 559/1؛ وسنن أبي داود، 1047؛ وسنن النسائي، 1374؛ وسنن ابن ماجه، 1085؛ ومسند أحمد بن حنبل، 8/4.

³²²⁵ س: قتيلة.

³²²⁶ أ: صحابة.

³²²⁷ س ر: سعيد.

³²²⁸ أ ح — له.

³²²⁹ ر — وكان.

³²³⁰ ر: عبد الله.

³²³¹ ر: كان.

³²³² ر: له.

³²³³ ر — الحجاج.

³²³⁴ حياة الحيوان الكبرى للدميري، 691/3.

مات في خلافة الوليد بواسط، بناه الحجاج، سنة ثلاث وثمانين في³²³⁵ سنة خمس وتسعين ودفن فيها وعُفِّي قبره وأُجرى عليه

الماء. ولما مات لم يعلم بموته حتى خرجت جنازته من قصره وهم يقولون شعر:³²³⁶

اليَوْمَ يَرْحَمُنَا مَنْ كَانَ يَعْطُنَا اليَوْمَ نَتَّبِعُ مَنْ كَانُوا لَنَا تَبَعًا³²³⁷

فَعَلِمَ موته.³²³⁸

واستشهد سعيد بن جبيرة بواسط في شعبان سنة خمس وتسعين على مذكره الذهبي، وقيل سنة أربع وتسعين. فعن أشعث بن

إسحاق قال كان يقال لسعيد بن جبيرة جَهَبَذ العلماء.³²³⁹

قال في عناية الهادي: روي عن سعيد بن جبيرة أنه قال، قلت لابن عباس: كيف اختلف الناس في وقت تلبية رسول الله صلى الله

عليه وسلم وما جح إلا مرة واحدة؟

فقال: لبي رسول الله صلى الله عليه وسلم في دبر صلاته فسمع ذلك قوم من أصحابه فنقلوا، وكان القوم يأتونه إرسالا. فلبي حين

استوت راحلته فسمع قوم فظنوها أول تلبيته فنقلوا ذلك. ثم لبي حين علا البداء فسمعه قوم آخرون فظنوها أول تلبيته فنقلوا ذلك. وأتم الله،

ما أوجبها إلا في مصلاه. فقلنا بأن الإتيان بقول ابن عباس أفضل لأنه أكد روايته باليمين. والإتيان بقول ابن عمر جائز،³²⁴⁰ يعني حين

استوت راحلته.

وفي كتاب الصيد والذبائح من فتاوى قاضيخان: روي أن رجلا جاء إلى سعيد بن جبيرة فقال: كانت بيعض الحي نعاما، فضرها

إنسان، فوقدها³²⁴¹ فالحاها على كناسة،³²⁴² وهي حية، فقال سعيد: دكوها. هذا يدل على أن النعام من المأكولات. انتهى.³²⁴³

13. غُرُوة بن الزبير، أخو عبد الله بن الزبير بن العوام رضي الله عنهما

أحد الفقهاء السبعة بالمدينة، كان له رواية وفقه. ويكنى أبا عبد الله.

قال ابن قتيبة: كان فقيها، أصابته في رجله بالشام أكلة، وهو عند الوليد بن عبد الملك. ففُطِعت رجله، والوليد حاضر لم يتحرك

ولم يشعر الوليد أنها قطعت، حتى شَمَّ رائحة الكي. وبقي بعد ذلك ثمان سنين. واحتفر بئرا في المدينة، يقال لها: بئر غُرُوة، ليس بالمدينة بئر

³²³⁵ ر: وفي.

³²³⁶ أ - شعر.

³²³⁷ أمالي المرتضى (عمر الفتاوى ودرر القلائد)، الشريف المرتضى علي بن الحسين الموسوي العلوي، ت. محمد أبو الفضل إبراهيم، دار إحياء الكتب العربية (عيسى البابي الحلبي وشركاه) الطبعة: الأولى، 453/1، القاهرة - مصر، 1373 هـ - 1954 م.

³²³⁸ حياة الحيوان الكبرى للدميري، 557/1-558.

³²³⁹ معرفة القراء الكبار على الطبقات والأعصار للذهبي، 166/1، 168.

³²⁴⁰ شرح العناية على الهادي للإمام أكمل الدين محمد بن محمود البابري، 340/2.

³²⁴¹ أ ح س: فوقدها.

³²⁴² أ ح: كياسة.

³²⁴³ الفتاوى الحانية (المعروف بقاضيخان بمأمش الفتاوى الهندية) للإمام فخر الدين قاضيخان محمود الأوزجدي، 362/3، دار إحياء التراث العربي، بيروت-لبنان 1400هـ/1980م.

أعذب [ح:65] منها. وهلك في ضيعة له بقرب المدينة سنة أربع وتسعين. وكانت تلك السنة تُدعى سنة الفقهاء، لكثرة من مات فيها من الفقهاء وأهل الفتيا.³²⁴⁴

روى عن عائشة رضى الله عنها وسمع منه محمد بن مسلم الزهري وابنه هشام.³²⁴⁵

14. هشام بن عروة بن الزبير أخو عبد الله بن الزبير بن العوام رضى الله عنهما

وكان ابنه هشام بن عروة فقيها، وقدم الكوفة في أيام جعفر فسمع منها الكوفيون مات بالكوفة سنة ست وأربعين ومائة.³²⁴⁶

15. عبيد الله بن عبد الله بن عتبة بن مسعود

كان لعبد الله بن مسعود أخ يقال له: عتبة بن مسعود. وكان قدِم الإسلام، ولم يرو عن النبي صلى الله عليه وسلم شيئا. ومات في خلافة عمر رضى الله عنه. وكان لعبته³²⁴⁷ رضى الله عنه³²⁴⁸ ابن يقال له: عبد الله، ويكنى أبا عبد الرحمن. نزل الكوفة وتوفي بها في خلافة عبد الملك بن مروان. وكان³²⁴⁹ كثير الحديث والفتيا فقيها.³²⁵⁰ فمن ولده هذا عبيد الله بن عبد الله بن عتبة. وكان فقيها عالما. وهو الذي³²⁵¹ يروي عنه محمد بن مسلم الزهري.³²⁵²

وهو أحد الفقهاء السبعة الذين كانوا بالمدينة مات سنة ثمان وتسعين.

ومن ولد عبد الله عرو بن عبد الله بن عتبة بن مسعود. وكان زاهدا عالما، له كلام كثير، بليغ حسن. وكان أول أمره يقول بالإرجاء، ثم رجع عنه. وكان ذا منزلة من عمر بن عبد العزيز.

وله يقول جرير، شعر:

يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ الْمُرْخَى عِمَامَتَهُ هَذَا زَمَانُكَ إِنِّي قَدْ مَضَى³²⁵³ زَمَنِي

أُبْلِغَ خَلِيقَتَنَا إِنْ كُنْتُ لَأَقِيهِ إِنْ لَدَى الْبَابِ كَالْمَشْدُودِ³²⁵⁴ فِي قَرْنٍ³²⁵⁵

³²⁴⁴ أ: وكانت تلك السنة تدعى سنة الفقهاء لكثرة من مات فيها من الفقهاء وأهل الفتيا، صح. المعارف لابن قتيبة، 222.

³²⁴⁵ س ر - روى عن عائشة رضى الله عنها وسمع منه محمد بن مسلم الزهري وابنه هشام.

³²⁴⁶ المعارف لابن قتيبة، 223.

³²⁴⁷ ر: لقبه.

³²⁴⁸ أ - وكان لعبته رضى الله عنه.

³²⁴⁹ ر: وإن كان.

³²⁵⁰ ر: فيها.

³²⁵¹ ر: هو والذي.

³²⁵² المعارف لابن قتيبة، 250-251.

³²⁵³ س: انقضي.

³²⁵⁴ س: كالمشرد.

³²⁵⁵ مختصر تاريخ دمشق لابن عساكر، أبو الفضل جمال الدين ابن منظور الانصاري الرويفعي الإفريقي، ت. روية النحاس، رياض عبد الحميد مراد، محمد مطيع، دار الفكر للطباعة والتوزيع والنشر، الطبعة: الأولى، دمشق - سوريا، 1402 هـ - 1984 م.

هكذا قال ابن قتيبة.³²⁵⁶

وقال تقي الدين بن الحجة الحموي في ثمرات الأوراق: هذان البيتان³²⁵⁷ قاله³²⁵⁸ جرير مخاطبا إلى رجاء بن حيوة. وسنذكره إن شاء الله تعالى في عمر بن العزيز.³²⁵⁹

16. الفقيه العارف العالم الرباني قاسم بن محمد بن أبي بكر الصديق رضي الله عنه

أحد الفقهاء السبعة بالحجاز. وكان أبوه محمد بن أبي بكر³²⁶⁰ ممن أعان على قتل³²⁶¹ عثمان رضي الله عنهما. ثم ولّاه علي بن أبي طالب رضي الله عنه مصر، فقاتله صاحب معاوية هناك فظفر به فقتله.³²⁶² وكان قاسم بن محمد بن أبي بكر من سادات التابعين وفقهائهم. أخذ عن سلمان وعائشة، وروى عنها وعن غيرها رضي الله عنهم. مات سنة ثمان ومائة. ولد سنة ثمانين ومات سنة³²⁶⁷ ثمان وأربعين ومائة ودفن بالبقيع رضي الله عنهم.

17. أحد الفقهاء السبعة [ح:66و] أبو بكر بن عبد الرحمن بن الحارث بن هشام

وكان الحارث أبا³²⁶⁸ أبي جهل بن هشام. شهد بدرًا مع المشركين وانحزم،³²⁶⁹ ثم أسلم يوم فتح مكة. وكان من المؤلفة قلوبهم، ثم حسن إسلامه. وخرج في زمن عمر رضي الله عنه بأهله وماله فأتبعه أهل مكة فيكون، ففرق³²⁷⁰ ويكي، وقال: "لو أنا نستبدل دارا بدار، وجارا بجار، ما أردت بكم بدلا. ولكنها النقلة إلى الله عز وجل." فلم يزل هناك مجاهدا³²⁷¹ حتى مات في طاعون عمواس سنة ثمان عشرة.

3256 نفس المرجع السابق.

3257 س ر: هذين البيتين.

3258 ر: قالمها.

3259 ثمرات الأوراق لابن حجة الحموي، 60.

3260 أ: أبو بكر.

3261 أ + علي قتل.

3262 ح - ممن أعان على قتل علي قتل عثمان رضي الله عنهما ثم ولّاه علي بن أبي طالب رضي الله عنه مصر فقاتله صاحب معاوية هناك فظفر به فقتله.

3263 ر: الإمام.

3264 أ ح: فأم.

3265 ح - فأم الإمام جعفر الصادق.

3266 المعارف لابن قتيبة، 175.

3267 أ ح - سنة.

3268 ر: أخو.

3269 ر - وانحزم.

3270 س: فراقا.

وكان ابنه عبد الرحمن بن الحارث يكنى أبا محمد وكان اسمه إبراهيم. فدخل على عمر رضي الله عنه في ولايته حين أراد أن يغير أسماء المسلمين بأسماء الأنبياء عليهم السلام فسماه عبد الرحمن وثبت اسمه إلى اليوم. وكان شريفاً سخيّاً توفي في خلافة معاوية بالمدينة. وأبو بكر هذا ابنه، اسمه كنيته. وكان يقال له راهب قريش، لكثرة فضله وصلوته. واستصغر يوم الجمل فزُدَّ هو وعُزوة بن الزبير. وكان في أواخر عمره ذهب بصره. دخل مغسلته³²⁷² فمات فيه فجأة سنة أربع وتسعين بالمدينة وهي سنة الفقهاء.³²⁷³

وروى³²⁷⁴ وأخذ عن أبي هريرة وعائشة، وعنه الزُّهري محمد بن مسلم وجماعة.

18. أحد الفقهاء السبعة سليمان بن يسار

عن أبي اليَقْظان كان يسار مولى مَيْمونة الهلالية زوج النبي صلى الله عليه وسلم. ووُلِدَ ليسار سليمان وعطاء ومسلم وعبد الملك بنو يسار كلهم فقهاء. ومات سليمان سنة سبع ومائة وله ثلث وستون سنة، وكان يكنى أبا أيوب. انتهى.³²⁷⁵

روى³²⁷⁶ وأخذ عن عائشة وأبي هريرة وغيرهما رضي الله عنهم، وعنه يحيى بن سعيد الأنصاري وربيعة الرأي القاضي.

19. عطاء بن يسار³²⁷⁷

وعطاء بن يسار كان قاضياً. ويرى القدر، ويكنى أبا محمد. ومات سنة ثلاث ومائة وهو ابن أربع وثمانين سنة. ومات أخوه عبد الملك بن يسار سنة عشرة ومائة. ذكره ابن قتيبة.³²⁷⁸

وذكر بَحْم الدين عُمَر النَّسْفِي صاحب التيسير في التفسير في قوله تعالى: ﴿فَأْتَوْهُمْ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ﴾. عن سعيد بن جبير قال: كنتُ أنا ومجاهد عند ابن عباس فسأله رجل عن قوله تعالى: ﴿فَأْتَوْهُمْ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ﴾،³²⁷⁹ فقال من حيث جاء الدَّم فقال كيف بالآية التي بعدها: ﴿نَسْأَلُكُمْ خِزْيَ لَكُمْ فَأَتُوا خِزْيَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ﴾،³²⁸⁰ فقال: وَجْهَكَ! هل في الدُّبُر من خِزْي؟

وقال عطاء بن: ³²⁸¹ ﴿أَنَّى شِئْتُمْ﴾، أي متى شِئْتُمْ من ليل أو نهار. وقالوا: هذا لا يصح في اللغة لأن "أَنَّى" له ثلاثة³²⁸²

[ح:66] معان فقط: معنى كيف؟ ومعنى أين؟ ومعنى أي وجه؟ قال الله تعالى: ﴿أَنَّى هَذَا قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِكُمْ﴾،³²⁸³ فأما بمعنى متى

3271 س: فجاهد.

3272 س: مقتله.

3273 المعارف لابن قتيبة، 281-282.

3274 أ ح س: روى.

3275 المعارف لابن قتيبة، 459.

3276 س ر - روى.

3277 س - وعطاء بن يسار.

3278 المعارف لابن قتيبة، 138، 459.

3279 سورة البقرة، 222/2.

3280 سورة البقرة، 223/2.

3281 س ر - في.

3282 ر: ثلاث.

فليس ذلك في اللغة. قلت: وفي القاموس أن تكون، بمعنى أين ومتى وكيف، وهي من الظروف التي يجازى بها أن تأتيني آتاك. انتهى كلام القاموس.

20. أحد³²⁸⁴ الفقهاء السبعة بالحجاز، خارِجَة بن زيد بن ثابت رحمه الله

كان أبوه زيد بن ثابت رضي الله عنه آخر من عَرَضَ القرآن على رسول الله صلى الله عليه وسلم على مُصَحِّفه، وهو أقرب المصاحف من مصاحفنا. وكان كاتب عمر بن الخطَّاب رضي الله عنهما. ومات سنة خمس وأربعين وصلى عليه مَرْوَان. وكان له أخ يقال له يزيد بن ثابت، وابنه هذا خارِجَة بن زيد ويكنى أبا زيد. وكان من الفقهاء وأهل الفتيا له علم وزهد. قال: رأيت في المنام كأني بنيت ستين درجة، فلما فرغت منها تهورت. وهذه السنة إلى³²⁸⁵ سبعين³²⁸⁶ سنة قد³²⁸⁷ أكملتُها. فمات فيها وهي سنة مائة بالمدينة. ذكره ابن قتيبة.³²⁸⁸

وفي فوائد الجواهر المضيئة: خارِجَة بن زيد بن ثابت من الفقهاء السبعة. أخذ وروى عن أبيه زيد وأسامة بن زيد وعنه ابنه سليمان. مات سنة تسع وتسعين. وروى³²⁸⁹ له الجماعة.

21. محمد بن سيرين رحمه الله عليه

كان عبداً لأنس بن مالك، كاتبه على عشرين ألفاً فأدَّاهَا. وكان من سَيِّ ميسان³²⁹⁰ افتتحها الْمُغِيرَة بن شُعْبَة. وكان سَيِّ معه من ميسان الحسن البصري. وكان ابن سيرين محمد من أعلام التابعين، وأفتى في زمن الصحابة وزاحمهم في الفتوى، وسَوَّغُوا له الاجتهاد، وعُدُّوه في مواقع الإجماع.

ذكر الشيخ الإمام صاحب الفوائد الظهيرية محمد ظهير الدين البخاري في فتاواه في فصل التدبير والاستيلاء: عَتَقُ المدبِّرُ يعتبر من ثلث المال مطلقاً كان أو مقيداً، وهو مذهب عَلِي وسعيد بن المُسَيَّب وشُرَيْح والحسن وابن سيرين. فقد صحت برواية ابن عمر رضي الله عنهم أجمعين: أن النبي صلى الله عليه وسلم جعل عتق المدبر من الثلث. وقوله: "عتق المدبر يعتبر من الثلث" أراد به إذا لم يكن على المَيِّت

³²⁸³ سورة آل عمران، 165/3.

³²⁸⁴ ر: أفقه.

³²⁸⁵ أ ح ر: لي.

³²⁸⁶ س: ستين.

³²⁸⁷ أ - قد.

³²⁸⁸ المعارف لابن قتيبة، 260.

³²⁸⁹ أس ر: روى.

³²⁹⁰ أ - ميسان.

دين حتى لو كان على الميت دين يَسْتَعْرِق³²⁹¹ ماله وقيمة المدير فالمديّر يسعى في جميع قيمته للغُرماء، لأن عتقه بطريق الوصية والوصية مؤخرّة عن الدين³²⁹² فيجب ردّ [ح: 67] عتقه ورد العتق برّد مناه. وذلك بإيجاب السعاية عليه.

وكان ابن سيرين يَرَاها حُبس³²⁹³ أياما³²⁹⁴ بدين كان عليه. وكان يقول: إني لأعرف الذَّنْب الذي حَمَلَ به عليّ الدين. فقيل له: ما

هو؟ قال: قلت لرجل منذ أربعين سنة؛ يا مفلس!

وكان³²⁹⁵ أن أنس بن مالك رضى الله عنه قد أوصى أن يغسله ويصلي عليه محمد بن سيرين، وكان ابن سيرين محبوبا لما مات

أنس بن مالك، فاستأذن الأمير فأذن له، فخرج فغسله وكفّنه وصلى عليه ثم رجع إلى السجن، ولم يذهب إلى أهله.

وكان أَعْبَرَ الناس في الرؤيا، وله اليد الطُولَى في التعبير. روي أن امرأة جاتته، وهو³²⁹⁶ يَتَغَدَّى، فقالت: رأيت القمر دخل في الثُّريا

ونادى مناد³²⁹⁷ من خلفه أين ابن سيرين فقضى³²⁹⁸ عليه؟ فحين سمعها تَغَيَّر لون ابن سيرين،³²⁹⁹ وقام وهو آخذ على بطنه. فقالت له

أخته: ما بالُك؟ قال: رَعِمْتُ هذه أُنِي ميت بعد سبعة أيام. فمات بعد سبعة أيام³³⁰⁰ في سنة عشر ومائة بعد الحسن البصري رحمه الله تعالى

بمائة يوم. وقضى عليه ابنه³³⁰¹ عبد الله³³⁰² ثلاثين ألف درهم. فما مات عبد الله حتى قَوِّم ماله ثلثمائة ألف درهم، وكان محمد بن سيرين

كاتب أنس بن مالك رضى الله عنه بفارس.

22. أبو العالية الرَّيَّاحِي رَفِيع بن مَهْرَان البصري رحمه الله

كان مولى امرأة من بني رِيَّاح، أسلم في خلافة أبي بكر ودخل عليه، وصلى خلف عمر، وقرأ القرآن على أُبَيٍّ. وروى عن عمر

وعلي وأبي ذَرٍّ وابن مسعود وأبي موسى الأشعري رضوان الله عليهم أجمعين.

3291 أ ح: مستغرق.

3292 ر: على الدين.

3293 س ر + بن سيرين.

3294 س ر - أياما.

3295 أ ح: روي.

3296 أ ح س - وهو؛ س صح: وهو.

3297 أ ح: منادى.

3298 ح س: تقضى.

3299 أ - فقضى عليه فحين سمعها تغير لون ابن سيرين.

3300 أ - فمات بعد سبعة أيام.

3301 أ: وابنه.

3302 س ر - عبد الله.

وعن أبي عمرو الدَّانِي أنه قال: أخذ أبو العالية القراءة عَرَضاً على³³⁰³ أُبَيٍّ وزيد بن ثابت وابن عباس. وقرأ عليه أبو عمرو، وروى عنه خالد الحذاء وعاصم الأحول وخلق كثير. وذكر الذهبي في طبقاته أن أبا العالية كان إماماً في القرآن والتفسير والعلم والعمل مات سنة تسعين. رُوي³³⁰⁴ عن أبي العالية أنه قال: كُنْتُ آتِي ابن عباس وهو أمير البصرة فيجلسني³³⁰⁵ على السرير. إلى هنا كلام الذهبي. عَدَّه أبو القاسم السَّمْنَانِي في روضته من سمط القضاة، وكان فقيهاً ومن³³⁰⁶ أهل الفتيا. ذكر ابن قتيبة حَدَّثَنِي أحمد بن الخليل عن مسلم بن إبراهيم عن أبي خلدة قال: سألت أبا العالية عن قتل الذر فجمع منهم شيئاً كثيراً وقال مساكين ما³³⁰⁷ [ح: 67ظ] أكيهين ثم قتلهن وضحك. وكان مُزَاحاً مات سنة تسعين.³³⁰⁸

23. قَبِيصَةُ³³⁰⁹ بن دُؤَيْبِ الفقيه

عَدَّه السَّمْنَانِي في سلك القضاة، كان من وجوه التابعين والأعيان بالمدينة، وكان رواية زيد بن ثابت. ويكنى أبا إسحاق وكان على خاتم عبد الملك بن مروان. وكان الزهري يروي الحديث عنه وهو أدخل الزهري على عبد الملك وفرض له. ذكره ابن قتيبة وقال: توفي قبضة بالشام سنة ست وثمانين، ولا أعلم له عقب.

24. أبو سليمان يحيى بن يَعْمَرِ العدواني البصري

سمع ابن عباس وابن عمر وعائشة وأبا هريرة رضي الله عنهم. وروى أيضاً عن أبي ذر وعمار بن ياسر. وحدث عنه قتادة ويحيى بن عقيب وعطاء الخراساني وسليمان التيمي وإسحاق بن سويد. وأخذ القراءة عرضاً عن أبي الأسود الدؤلي صاحب علي بن أبي طالب رضي الله عنه الآتي ذكره،³³¹⁰ وأخذ العربية عنه، وكان فصيحا مقررًا³³¹¹ عالماً، وهو أول من نقط المصحف. وقرأ عليه أبو عمرو بن العلاء وعبد الله الحضرمي. ولي قضاء خراسان لقتيبة بن مسلم. ثم إن قتيبة عزله لما بلغه عنه شرب المنصف توفي قبيل سنة تسعين. كذا ذكره الذهبي في طبقات القراء.

وذكر³³¹² الخصاف في "باب القاضي يقضي في المسجد" عن ابن المبارك عن رجل قال: أتيت يحيى بن يعمر في منزله فقال: القاضي لا يؤتَى في منزله. قال الصدر الشهيد: تكلموا في تاويله من وجهين. أحدهما أن المراد منه إذا ملَّ القاضي من سماع الخصومات فقام

3303 أ ح ر: عن.

3304 ر: وروي.

3305 س: فيجلس.

3306 ر: من.

3307 س: كما.

3308 المعارف لابن قتيبة، 454.

3309 أ ح: قبضة.

3310 س ر - صاحب علي بن أبي طالب رضي الله عنه الآتي ذكره.

3311 أ ح ر: مفوها.

3312 ر: ذكر.

ليستريح لا ينبغي للخصوم أن يتبعوه³³¹³ في داره.³³¹⁴ الثاني³³¹⁵ أن المراد منه لا يأتي أحد الخصمين في دار القاضي لأن القاضي يُتَّهم بالميل إليه. ولا يُؤتى في منزله نفياً للتهمة.

وذكر الخصاف في باب تسوية الخصمين عن عبد الله بن المبارك أيضاً عن رجل قال: أتيت يحيى بن يعمر في منزله فقال: "القاضي لا يُؤتى في منزله" أراد به أحد³³¹⁶ الخصمين.

قال الصدر الشهيد: أما إذا كان الخصمان معا لا بأس بان يدخلوا عليه. ثم قال الصدر الشهيد: قال أحمد بن عمر صاحب الكتاب³³¹⁷ والذي يكره للقاضي من هذا أن يكون يأذن لأحد الخصمين بدخل³³¹⁸ في منزله فإن ذلك مكروه³³¹⁹ لخصمه³³²⁰ فأما إذا لم تكن³³²¹ له خصومة فلا بأس بأن يأذن له القاضي³³²² [ح:68و] في الدخول³³²³ عليه للسلام أو لحاجة تعرض.

وذكر القاضي ظهير الدين البخاري في فتاواه في كتاب السير في الفصل الثاني: ولو أن جماعة من الكفار قالوا للمسلمين آمِنونا على دَرَارِنَا. فآمنوهم على ذلك فهم آمنون وأولادهم وأولاد أولادهم وإن سفلوا من أولاد الرجال، لأن اسم الذرية يعم جميع ذلك. ألا ترى: أن الناس كلهم ذرية آدم ونوح عليها السلام ولا يدخل أولاد البنات. كذا ذكره في السير الكبير لأن أولاد البنات من ذرية أولادهم³³²⁴ لا من ذرية أمهاتهم لأن الناس يضافون إلى آبائهم لا إلى أمهاتهم.³³²⁵

وذكر في موضع آخر أن أولاد البنات يدخلون في ذلك، لأن الذرية اسم للفرع المتولد من الأصل، والأب والأم أصلان للولد. ومعنى الأصالة في جانب الأم أي لأن ماء الفحل يصير³³²⁶ مستهلكا في الحضانة³³²⁷ في أرحام الأمهات.

وقال فيه وفي المسئلة³³²⁸ حكاية يحيى بن يعمر، بفتح الميم، فإن الحجاج أمر به ذات يوم فأدخل عليه وهَمَّ بقتله، فقال له: لَتَقْرَأَنَّ عليّ آية من كتاب الله تعالى على أن العلوية من ذرية رسول الله صلى الله عليه وسلم أو لأقتلنك ولا أريد قوله تعالى: ﴿نَدْعُ أَبْنَاءَنَا

3313 ر: أن يقبضوه.

3314 ر - في داره.

3315 ر: والثاني.

3316 أ - أحد.

3317 أي الخصاف، هامش ح.

3318 س: فدخل.

3319 ر: يكره.

3320 أ ح: بخصمه.

3321 أ ح س: لم يكن.

3322 ر: القاضي له.

3323 ر: من الدخول.

3324 ر: آبائهم.

3325 س - لا إلى أمهاتهم.

3326 أ ح: تصير.

3327 س ر: بالحضانة.

3328 أ: والمسئلة.

وَأَبْنَاءَكُمْ»³³²⁹ فتلا عليه: ﴿وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُودَ وَسُلَيْمَانَ وَأَيُّوبَ وَيُوسُفَ وَمُوسَى وَهَارُونَ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ وَزَكَرِيَّا وَيَحْيَى وَعِيسَى وَإِلْيَاسَ﴾³³³⁰ ثم قال: فعبسى من ذرية نوح من قبل الأم. فُبُهِتَ الحجاج ورده بجميل.

25. أحد الأعلام أوحده الأخيار المقرئ المفسر الإمام مجاهد بن جبر أبو الحجاج مولى السائب المخزومي المكي³³³¹

قرأ على ابن عباس وصحب ابن عمر مدة كثيرة وأخذ عنه،³³³² وروى عن عائشة وأبي هريرة وسعد وعبد الله بن عمر وكثير من الصحابة رضی الله عنهم. وقراء عليه ابن كثير وأبو عمرو وغيرهما.³³³³ وحدث عنه قتادة وعمرو³³³⁴ بن دينار وأيوب ومنصور والأعمش وابن عون وغيرهم.

وجاء عنه أنه قرأ القرآن على ابن عباس ثلاثين مرة والذي صح عنه أنه قال: عرضت القرآن على ابن عباس ثلاث عرضات أفقه عند كل آية أسأله "فيم نزلت وكيف كانت؟ قال قتادة: أعلم من بقي بالتفسير مجاهد. وقال سلمة بن كهيل: كان مجاهد ممن يريد بعلم الله. وقال [ح:68ظ] الأعمش: كنت إذا رأيت مجاهدا اذدريته مبتدلا كأنه خَرَّ بُنْدُجٌ، قد ضلَّ حماره. توفي سنة ثلاث ومائة وقد نيف على الثمانين. هكذا ذكره الذهبي في طبقات القراء.

في كتب الأصول في باب السنة إذا عمل الراوي بخلاف الخبر بعد أن يبلغه مما هو خلاف ييقن، فإن ذلك جرح فيه؛ لأن ذلك العمل إن كان حقا فقد بطل الاحتجاج به وإن كان خلاف الخبر باطلا فقد سقطت به روايته إلا أن يعمل ببعض ما يحتمله الحديث. قال في التنقيح كحديث ابن عمر رضي الله عنه في رفع اليدين في الركوع، قال مجاهد: صحبت ابن عمر عشر سنين فلم أره يرفع يديه إلا في تكبيرة الافتتاح. قال العلامة المولى ابن كمال باشا في تغيير التنقيح: وفيه قصور، إذ لا دلالة فيما ذكر على أن صحبته كانت بعد الرواية. وقد يجاب عنه بأن مجاهدا تابعي ولا شك في³³³⁵ أنه صحب ابن عمر بعد ما رأى فعل النبي صلى الله عليه وسلم ولو كان رأى ابن عمر أن رسول الله صلى الله عليه وسلم رفع يديه حيث ركع وحيث رفع رأسه لما ساغ له العمل بخلافه بعد وفاة رسول الله صلى الله عليه وسلم.

وذكر حافظ الدين ابن البرزقي في مناقب أبي حنيفة عن سفيان بن عيينة قال: اجتمع الإمام أبو حنيفة مع الإمام عبد الرحمن الأوزاعي في المسجد الحرام.

فقال له: ما لكم أن لا ترفعوا أيديكم عند رفع الرأس من الركوع؟

³³²⁹ سورة آل عمران، 61/3.

³³³⁰ سورة الأنعام، 84/6-85.

³³³¹ أ ح - المكي.

³³³² س - وصحب ابن عمر مدة كثيرة وأخذ عنه.

³³³³ س: وغيرهم.

³³³⁴ ح: وعمرو.

³³³⁵ س - في.

قال: لأنه لم يصح فيه عنه صلى الله عليه وسلم.

فقال: كيف؟ وقد حدثني الزهري عن سالم عن أبيه عنه عليه السلام: أنه كان يرفع يديه عند الافتتاح وعند الركوع وعند رفع الرأس

من الركوع.

فقال أبو حنيفة: ³³³⁶ أخبرني حماد عن إبراهيم عن علقمة والأسود عن عبد الله بن مسعود رضي الله كان لا يرفع يديه إلا عند

الافتتاح، ثم كان لا يعود بشيء من ذلك.

فقال الأوزاعي: أحدثكم عن الزهري عن سالم عن ابن عمر، وأنت عن حماد عن إبراهيم عن علقمة. كأنه رجح بعلو الإسناد.

فقال أبو حنيفة: أما حماد فكأنه أفقه من الزهري، وإبراهيم أفقه من سالم، وعلقمة ليس بدون ابن عمر. وفي رواية: ولولا سبق ابن

عمر لقلت علقمة أفقه منه، وفي رواية: وعلقمة ليس بدون ابن عمر وإن كان لابن عمر صحبة [ح: 69] فله فضل الصحبة، والأسود له

فضل كثير وعبد الله فبعد الله، فسكت الأوزاعي. وقد ذكر هذه الحكاية أبو البركات حافظ الدين النسفي في كتابه المصنف في شرح منظومة

أبي حفص نجم الدين النسفي في باب فتاوى الشافعي وحده ³³³⁷ في حل ³³³⁸ بيت شعر:

وسننه رفع اليدين إذ ركع وعند رفع الرأس منه إذ رفع

26. أعز التابعين، أجل السلف الصالحين، الإمام زين العابدين أبو الحسن ³³³⁹ علي بن الحسين بن علي أبي طالب

رضي الله عنهم أجمعين

كانت أمه سلامة بنت يزيد جرد، آخر ملوك الفرس. وعن الزمخشري في ربيع الأبرار: أن يزيد جرد كان له ثلاث بنات شُبين في زمن

عمر بن الخطاب رضي الله عنه. فحصلت واحدة منهن لعبد الله بن عمر رضي الله عنهما فأولدها سالما، والأخرى لمحمد بن أبي بكر الصديق

رضي الله عنهما فأولدها قاسما، والأخرى للحسين بن علي رضي الله عنهما فأولدها عليا زين العابدين. فكلهم بنو خالة الآخر. ³³⁴⁰ وكان

يعرف فيما بين علماء الإنسان الشريعة بعلي الأصغر، وكان يشتهر بزين العابدين لكثرة عبادته. روي أنه يصلي في كل ليلة ألف [ح: 69] ظ

ركعة ويسمى سجادا لكثرة سجوده. ³³⁴¹ وكان زين العابدين ³³⁴² مع أبيه بكر بلاء فاستبقي لصغر سنه لأنهم قتلوا كل من أنبت كما يُفعل

بالكفار. قاتل الله فاعل ذلك وأخزاه ولعنه.

³³³⁶ أ ح - أبو حنيفة.

³³³⁷ س: وجده.

³³³⁸ س - حل.

³³³⁹ س ر - أبو الحسن.

³³⁴⁰ س - الآخر.

³³⁴¹ ح س ر - وكان يعرف فيما بين علماء الإنسان الشريعة بعلي الأصغر وكان يشتهر بزين العابدين لكثرة عبادته روي أنه يصلي في كل ليلة ألف ركعة ويسمى

سجادا لكثرة سجوده.

³³⁴² أ - زين العابدين.

وكان أقدم عبيد الله بن زياد بقتله، ثم صرفه الله عنه وأشار بعض الفجرة على يزيد بن معاوية بقتله أيضا، فحماه الله منه. ثم إن يزيد بن معاوية صار يكرمه ويعظمه³³⁴³ ويجلسه³³⁴⁴ معه ولا يأكل إلا وهو عنده. ثم بعثه إلى المدينة فكان بها محترما معظما.

وعن ابن عساکر: أن مسجده بدمشق معروف، وهو الذي يقال له مشهد علي بجامع دمشق.

وعن الزهري: ما رأيت قريشا أفضل منه. وعن محمد بن سعيد: كان زين العابدين ثقة، مأمونا، كثير الحديث عن رسول الله صلى

الله عليه وسلم، عالما ولم يكن من أهل البيت مثله.

وعن الأصمعي: لم يكن للحسين رضي الله عنه عقب إلا من ابنه زين العابدين ولم يكن لزين العابدين نسل إلا من فاطمة³³⁴⁵

بنت³³⁴⁶ عمه الحسن فجميع الحسينيين من نسله.

روى الحديث عن أبيه وعمه الحسن³³⁴⁷ وجابر وابن عباس والمسور بن مخرمة وأبي هريرة وصفية³³⁴⁸ وعائشة وأم سلمة أمهات

المؤمنين.

وكان يلقب بزين العابدين لكثرة عبادته. روي أنه كان يصلي في كل ليلة ألف ركعة، ويسمى سجادا لكثرة سجوده.³³⁴⁹ وكان إذا

توضأ يصفر لونه، فإذا قام إلى الصلوة يرعد³³⁵⁰ من الخوف. فقيل له في ذلك، فقال: أ تدرّون بين يدي من أقوم وبمن أناجي؟ ويروى³³⁵¹ أنه

احترق البيت الذي هو فيه وهو قائم يصلي وما قطع صلوته³³⁵² فلما انصرف قيل له: ما بالك لم تنصرف حين وقعت النار؟ فقال: إني³³⁵³

اشتغلت عن هذه النار بالنار الأخرى. وكان كثير الصدقات، مات في³³⁵⁴ سنة ست³³⁵⁵ وتسعين، وقيل: في سنة³³⁵⁶ أربع وتسعين،³³⁵⁷

وقيل: في³³⁵⁸ اثنتين وتسعين، وقيل: في ثلاث، وقيل: في تسع وتسعين. وكان³³⁵⁹ عمره ثمان وخمسين سنة. ودفن في قبر عمه الحسن رضي

3343 س - ويعظمه.

3344 ر: ويجلس.

3345 س ر - فاطمة.

3346 س ر: ابنة.

3347 ر - الحسن.

3348 س - وصفية.

3349 ح س ر - وكان يلقب بزين العابدين لكثرة عبادته روي أنه كان يصلي في كل ليلة ألف ركعة ويسمى سجادا لكثرة سجوده.

3350 س ر: أرعد.

3351 س: وروي.

3352 س ر - وما قطع صلوته.

3353 س: لأني.

3354 س - في.

3355 س: أربع.

3356 ح - سنة.

3357 س - وقيل في سنة أربع وتسعين.

3358 ر - في.

3359 أ: وقيل.

الله عنهم بالبيع. وكانت ولادته سنة ثمان وثلثين. وولد له من فاطمة بنت الحسن رضي الله عنهم الإمام محمد الباقر هو والد الإمام جعفر الصادق رحمه الله وكانت أمه³³⁶⁰ بنت قاسم بن محمد بن أبي بكر الصديق رضي الله عنهم.

27. ظالم بن عمرو بن سليمان، أبو الأسود³³⁶¹ الدؤلي

قاضي البصرة، منسوب إلى الدؤل، بضم الدال وكسر الهمزة دويبة شبيهة بابن عرس. قالوا: لا يجيء اسم على فعل غيره. وعن الأخفش ينسب إليه أبو الأسود ظالم قاضي البصرة إلا أنهم فتحوا الهمزة على مذهبهم في النسبة استثقالا لتوالي الكسرتين مع ياء النسبة³³⁶² كما نسبوا إلى ثمر تمر³³⁶³ وإلى ملك ملكي. وكان من سادات التابعين وأعيانهم.

روى³³⁶⁴ عن علي وأبي موسى وأبي ذر وعمران بن الحصين. وصحب علي بن أبي طالب رضي الله عنهم وشهد مع علي صفين. وكان من أكمل الناس رأيا وأرشد³³⁶⁵ عقلا، وهو أول من وضع النحو بإشارة علي رضي الله عنه. ذكر ابن قتيبة.

ولّى³³⁶⁶ البصرة لابن عباس وفلج بالبصرة ومات بها³³⁶⁷ سنة تسع وستين في طاعون الجارف بالبصرة. وعن³³⁶⁸ المدائني أنه³³⁶⁹ حدث من أدرك الجارف قال: كان ثلاثة أيام فمات في كل يوم نحو سبعين ألفا. وعن أبي اليقظان وغيره: مات لأنس بن مالك في طاعون الجارف سبعون ولدا، يعني³³⁷⁰ من أولاده وأولاد أولاده. كذا حكاه الدميري³³⁷¹ في طبقاته.

وأخذ عنه القرآن والعربية³³⁷² ولده³³⁷³ أبو حرب بن أبي³³⁷⁴ الأسود وبجي بن يعمر العدواني البصري السابق ذكره في هذه الكتيبة،³³⁷⁵ وعبد الله بن بريدة وجماعة وكان أبو [ح:70و] الأسود³³⁷⁶ حازما بخيلا وهو القائل لا يحادد الله تعالى فإنه أجود وأجود ولو شاء أن يوسع على الناس كلهم لفعل فلا تجهدوا أنفسكم في التوسعة على الناس فتهلكوا هزلا.

3360 أ ح: ولد له من فروة.

3361 س ر: أبي الأسود.

3362 أ ح: النسب.

3363 س ر: تمر وتمرّي.

3364 ح س ر: يروى.

3365 ح س ر: وأشدّهم.

3366 أ: والي.

3367 أ ح س - بها.

3368 أ ح: عن.

3369 أ ح ر - أنه.

3370 ر - يعني.

3371 س: الذهبي.

3372 س ر - القرآن والعربية.

3373 ر - ولده.

3374 س - أبي.

3375 س ر - العدواني البصري السابق ذكره في هذه الكتيبة.

3376 أ ح س - الأسود.

وهو صاحب نوادر، منها: أنه سمع رجلا يقول: من يعيش على الجائع فدعاه وعشاه فلما ذهب السائل ليخرج قال له: هيهات! إنما أطعمتك على أن لا تؤذي المسلمين الليلة. ثم وضع رجله في الأدهم يعني القيد حتى أصبح. ومنها أنه قال له رجل: إنك ظرف علم ووعاء³³⁷⁷ حكم غير أنك بخيل فقال: وما خير ظرف لا يمسك ما فيه. ومنها: أنه اشترى ثوبا بتسعة دنانير فمر به على³³⁷⁸ رجل أعور فقال له: بكم اشتريته؟ فقال: قومه. قال: قيمته أربع دنانير ونصف. قال الأسود: معذور أنت، لأنك نظرت به عين واحدة فقومه بنصف قيمته. ومنها: ³³⁷⁹ أنه نام يوما فلما استيقظ سمع صوتا فقال: ما هذا؟ قالوا: ³³⁸⁰ الفرس يأكل شعيره. فقال: لا اترك في مالي من أنام وهو يتلفه ولا اترك إلا من ³³⁸¹ يزيد وينمي فباعه واشترى بثمنه ³³⁸² أرضا للزراعة. ومنها: أنه ³³⁸³ دخل على معاوية رضي الله عنه يوما فبينما هو يخاطبه إذ شرط أبو الأسود فضحك معاوية فقال له: ³³⁸⁴ يا أمير المؤمنين! لا تخبر بها أحدا. فلما خرج من عنده دخل عليه عمرو بن العاص فأخبره بما كان من أبي ³³⁸⁵ الأسود. فلما رآه عمرو قال له: يا أبا الأسود! ضرت بين يدي أمير المؤمنين. فلما دخل أبو الأسود على معاوية قال له: كيف تصلح للخلافة، وتؤمن على أموال المسلمين ودمائهم إذا لم تكن لك أمانة على ضرورة؟ فضحك معاوية ووصله. ذكره ³³⁸⁶ الدميري في حيوة الحيوان.

28. طاووس بن كيسان، أبو عبد الرحمان اليماني

كان رأسا في العلم ³³⁸⁷ والعمل، من سادات التابعين. أدرك خمسين صحابيا من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم. وسمع ابن عباس وأبا هريرة وجابر بن عبد الله وعبد الله بن الزبير رضي الله عنهم. روى عنه مجاهد وعمرو بن دينار وعمر بن شعيب ومحمد الزهري. لما ولى عمر بن عبد العزيز الخلافة كتب إليه طاووس:

"إن أردت أن يكون عملك خيرا كله فاستعمل أهل الخير."

فقال عمر بن عبد العزيز: كفى بها موعظة.

وعن عبد الله الشامي أنه قال: أتيت طاووسا فخرج إليّ الشيخ، فقلت له: ³³⁸⁸ أنت [ح: 70ظ] طاوس؟ فقال: أنا ابنه. فقلت:

إن كنت ابنه فإن الشيخ قد خرف. فقال: إن العالم لا يخرف ³³⁸⁹ قد خلت عليه. فقال: أ تحب أن أجمع لك التورية والإنجيل والزبور والفرقان

³³⁷⁷ أ - وعاء.

³³⁷⁸ ر - على.

³³⁷⁹ أ: ومنه.

³³⁸⁰ ر: فقال.

³³⁸¹ أ ح س: ما.

³³⁸² ر - بثمنه.

³³⁸³ أ ح س - أنه.

³³⁸⁴ س - له.

³³⁸⁵ س - أبي.

³³⁸⁶ س: ذكرها.

³³⁸⁷ ر: في العلوم.

في مجلسي هذا؟ قلت: نعم. فقال: خف الله تعالى مخافة لا يكون عندك شيء أخوف منه وأرجه رجاء هو أشد من خوفك إياه وأحب لأخيك ما تحب لنفسك. ذكره الدميري.

ورأيت في ثمرات الأوراق لابن حجة الحموي الحنفي، حكى عن هشام بن عبد الملك أنه³³⁹⁰ قدم حاجا إلى بيت الله الحرام فلما دخل الحرم، قال: اثنوني برجل من الصحابة.

فقيل: يا أمير المؤمنين! قد تقاتوا. قال: فمن التابعين.

فأوتي بطاووس اليماني. فلما دخل عليه³³⁹¹ خلع نعليه بحاشية بساطه، ولم يسلم بأمره المؤمنين، ولم يُكَنَّهُ وجلس إلى جانبه بغير إذنه. وقال: كيف أنت يا هشام؟ فغضب من ذلك غضبا شديدا حتى همّ بقتله.

فقيل له: يا أمير المؤمنين! أنت في حرم الله تعالى وحرمة رسوله صلى الله عليه وسلم، لا يمكنك فيه³³⁹² ذلك.

فقال: يا طاوس! ما حملك على ما صنعت؟

فقال: وما صنعت؟

قال: خلعت نعليك بحاشية بساطي، ولم تسلم عليّ بأمره المؤمنين ولم تكني، وجلست بإزائي بغير إذني، وقلت: كيف أنت يا

هشام؟³³⁹⁴

فقال له طاوس: أما خلع نعلي بحاشية بساطك، فإني أخلعها بين يدي رب العزة في كل يوم خمس مرات فلا يعاتبني ولا يغضب عليّ، وأما قولك: "لم تسلم عليّ بأمره المؤمنين" فليس كل المؤمنين راضين بأمرتك فخفت أن أكون كذّابا، وأما قولك: "لم تكني" فإن الله تعالى سمى أنبياءه فقال: يا داود، يا يحيى، يا عيسى، وكفى بأعدائه، فقال: ﴿تَبَّتْ يَدَا أَبِي هَبٍ﴾.³³⁹⁵ وأما قولك: "جلست بإزائي بغير إذني"، فإني سمعت أمير المؤمنين علي بن أبي طالب رضي الله عنه يقول: "إذا³³⁹⁷ أردت أن تنظر إلى رجل من أهل النار فانظر³³⁹⁸ إلى رجل جالس وحوله قوم قيام."

3388 أ ح س - له.

3389 س ر: لا يخرف.

3390 أ ح ر - أنه.

3391 ر - عليه.

3392 س ر - فيه.

3393 أ: وقال.

3394 ر - ولم تكني وجلست بإزائي بغير إذني وقلت كيف أنت يا هشام.

3395 سورة المسد، 1/111.

3396 ر - جلست؛ حاشية ر: جلست.

3397 ح: إن.

3398 أ ح: تنظر.

فقال له: عَظْني. 3399

فقال: إني 3400 سمعت أمير المؤمنين علي بن أبي طالب رضي الله عنه يقول: "إن في جهنم حيّات كالأفيال 3401 وعقارب كالبعال

تلدغ كل أمير لا يعدل في رعيته."

تُوفي رحمه الله حاجاً بمكة قبل التروية بيوم، وصلى عليه هشام بن عبد الملك في سنة ست ومائة. وحج أربعين حجة، [ح:71و]

وكان مجاب الدعوة.

ساقه هذه الكتيبة

29. إبراهيم بن يزيد بن عمرو بن واعلة بن خالد بن مالك بن أدد 3402 النخعي

رَهِط علقمة والأسود من النَّخَع، محرّكة، قبيلة من اليمن. 3403 وهو عالم عامل، 3404 حُجِّل عنه العلم وهو ابن ثمانين سنة. وهو

عالم الكوفة وأستاذ حماد والمقتدى في الوقت. أخذ العلم عن علقمة 3405 والأسود صاحبي عبد الله بن مسعود. وروى 3406 عن أبي عبد الرحمن

السلمي صاحب علي بن أبي طالب رضي الله عنه.

وفي الفتاوى الصوفية في الفصل الثاني: في 3407 رجوع العلماء إلى الزهد نقلاً عن الفتاوى النسفية 3408 في مناقب إبراهيم النخعي:

أن إبراهيم كان يفتي وهو ابن ستة عشر سنة، والعصر 3409 عصر بقية التابعين. فجاء يوماً 3410 مستفتى وهو في المتوضأ فقالت له أمه بنت

أبي الأسود يزيد بن قيس النخعي: 3411 امكث ساعة، فإن ابني هذا كثير الاختلاف في المتوضأ والآن هو 3412 فيه وإني أسأل 3413 الله تعالى

3399 أ: أعطني.

3400 ر - إني.

3401 ر: كأفيال.

3402 س ر - بن عمرو بن واعلة بن خالد بن مالك بن أدد.

3403 س ر + وهو ابن عمرو بن علة بن خالد بن مالك بن أدد.

3404 س - وهو عالم عامل.

3405 ر: من علقمة.

3406 س: روى.

3407 أ ح - في.

3408 س ر: عن فتاوى النسفي.

3409 أ - والعصر.

3410 س: يوم.

3411 س ر - بنت أبي الأسود يزيد بن قيس النخعي.

3412 أ ح - هو.

3413 س: وأسأل.

أن يتوب عليه ويجعله خيراً من هذا. فقال المستفتي: وكم يختلف إليه؟ فقالت: في الشهر مرتين. فتعجب المستفتي³⁴¹⁴ وقال: أكثر هذا؟ قالت: نعم، فأنا ما أختلف إليه في الشهر إلا مرة واحدة.

وذكر حافظ الدين الكردي في مناقب أبي حنيفة رحمه الله تعالى لما مات إبراهيم النخعي قال الشعبي: مات أفقه أهل الكوفة. قيل له: أ تقول هذا وأنت فيهم؟ قال: لما مات مجاهد قال عطاء "مات أفقه أهل مكة" فقيل له: أ تقول هذا وفيهم سالم بن عبد الله وعروة بن الزبير؟ فقال: مات أفقه أهل الدنيا.

وفي كتاب الأشربة من فتاوى قاضيخان روي عن إبراهيم النخعي ما يرويه الناس: «كل مسكر حرام» وكذا ما يرويه الناس: «ما أسكر كثيره فقليله حرام» ليس بثابت، وإبراهيم كان خبيراً في الحديث.

وفي شرح الجامع الصغير للقاضيخان أيضاً روي عن إبراهيم النخعي رحمه الله أنه قال: ما يرويه الناس عن النبي صلى الله عليه وسلم: «كل مسكر حرام» خطأ زادوا فيه الميم، والصحيح من الرواية: «كل سكر حرام» بغير الميم. انتهى.³⁴¹⁵

وفي كتاب الهبة في فصل الصدقة من فتاوى قاضيخان أيضاً: رجل أخرج كسرة إلى المسكين³⁴¹⁶ فلم يجده، قال الحسن البصري: يضعها حتى يجيء آخر فإن أكلها أطعم مثلها، وعن إبراهيم النخعي مثل هذا. وقال الشعبي: هو بالخيار³⁴¹⁷ إن شاء [ح: 71] قضيتها وإن شاء لم يقضها. وما أخرجه للصدقة لا يكون صدقة إلا بالدفع إلى الفقير. وقال مجاهد: هو بالخيار متى أخرج صدقته إن شاء أمضى وإن شاء لم يمض.³⁴¹⁸ وعن عطاء مثل هذا³⁴¹⁹ وبه أخذ الفقيه أبو الليث رحمه الله.

قال الشيخ الأكملي في عناية الهداية روى الطحاوي في شرح الآثار بإسناده إلى حماد عن إبراهيم النخعي، قال: المطلقة والمختلعة والمتوفى عنها زوجها والمالعة لا يختصن ولا يتطين³⁴²⁰ ولا يلبسن ثوبا مصبوغا ولا يخرجن من بيوتهن. وإبراهيم أدرك عصر الصحابة وزاهمهم في الفتوى فيجوز تقليده.

³⁴¹⁴ أ ح - فتعجب المستفتي.

³⁴¹⁵ أ + امكت ساعة فإن ابني هذا كثير الاختلاف في المتوضأ والآن فيه وإني أسأل الله تعالى أن يتوب عليه ويجعل خيراً من هذا فقال المستفتي وكم يختلف إليه فقالت في الشهر مرتين وقال أكثر قالت نعم فأنا ما أختلف إليه في الشهر إلا مرة واحدة وذكر حافظ الدين الكردي في مناقب أبي حنيفة رحمه الله تعالى؛ س ر - وفي شرح الجامع الصغير للقاضيخان أيضاً روي عن إبراهيم النخعي رحمه الله أنه قال ما يرويه الناس عن النبي صلى الله عليه وسلم كل مسكر حرام خطأ زادوا فيه الميم والصحيح من الرواية كل سكر حرام بغير الميم انتهى.

³⁴¹⁶ ر: إلى المسكين كسرة.

³⁴¹⁷ أ ح: ما يختار.

³⁴¹⁸ أ ح س - وما أخرجه للصدقة لا يكون صدقة إلا بالدفع إلى الفقير وقال مجاهد هو بالخيار متى أخرج صدقته إن شاء أمضى وإن شاء لم يمض.

³⁴¹⁹ أ - مثل هذا.

³⁴²⁰ أ - ولا يتطين؛ س: ولا تتطين.

وذكر الإمام جمال الدين اليزدي³⁴²¹ في تهذيب الجامع الصغير للزعفراني روي عن علي رضي الله عنه أنه قال³⁴²² حين سئل عن الفأرة³⁴²³ إذا وقعت في البئر وماتت³⁴²⁴ فيها "ينزح منها دلاء"، وفسره عطاء بعشرين دلوا. وعن إبراهيم النخعي وجماعة من الصحابة أنه يستقى في الفأر عشرون أو ثلثون دلوا.

فإن قيل: كيف يفصل بين الطاهر من الماء والنجس؟

قلنا: هذا اعتراض على الصحابة وإجماعهم فلم يقبل لأن اعتبار موجب القياس ساقط في مخالفة الصحابة رضي الله عنهم. وذكر الخصاص في أدب القضاء في باب نفقة المطلقة عن إبراهيم النخعي³⁴²⁵ أنه قال: قوت المطلقة نصف صاع كل يوم بإدامها. إنما قيد بالإدام³⁴²⁶ لأنها ربما لا تقدر على أكل الخبز القفار فتجوع وتتضرر والضرر منفي في الشرع. وفي باب اليمين فيه أيضا: إذا ادّعي على مورث دين³⁴²⁷ أو عين كيف يحلف على العلم أو على البتات؟ وبالبتات³⁴²⁸ أخذ ابن أبي ليلى. وقال إبراهيم النخعي والحسن البصري: يحلف على العلم، وبه أخذ علماؤنا رحمهم الله.

وفي فصل الجمعة من الفتاوى الظهيرية روي عن إبراهيم النخعي وإبراهيم بن مهاجر أنهما³⁴²⁹ كانا يتكلمان وقت الخطبة، فقيل لإبراهيم النخعي في ذلك فقال: إني صليت الظهر في داري ثم رُحْتُ إلى الجمعة تقيّة. وفي ذلك تأويلان. أحدهما أن الناس كانوا في ذلك الزمان³⁴³⁰ فريقين. فريق³⁴³¹ منهم لا يصلي الجمعة لأنه كان لا يرى الجائر سلطانا وسلطانهم يومئذ كان جائرا. وإنما كانوا لا يصلون الجمعة لأجل ذلك. فكان فريق منهم يترك الجمعة لأن السلطان كان يؤخر الجمعة عن وقتها في ذلك الزمان فكانوا يأتون الظهر في بيوتهم ثم يصلونها مع الإمام ويجعلونها سبحة، أي نافلة. وقال [ح:72و] بعضهم: مادام الخطيب في حمد الله والثناء عليه والمواظع فعليهم الاستماع فإذا أخذ في مدح الظلمة والثناء عليهم فلا بأس بالكلام حينئذ.

3421 ح ر: البزدي.

3422 ر - أنه قال.

3423 س: من الفأرة.

3424 أ ح: ومات.

3425 ر - النخعي.

3426 أ: بإدام.

3427 س - دين.

3428 أ - وبالبتات.

3429 أ ح س - أنهما.

3430 أ ح - الزمان.

3431 أ ح س: فريقان.

3432 ر: فريقا.

وفي البداية: البعيد من الخطيب إذا لم يسمع الخطبة كيف يصنع؟ اختلف المشايخ فيه، قال محمد بن سلمة³⁴³³ البلخي: الإنصات أولى من قراءة القرآن. هكذا³⁴³⁴ روى المعلى عن أبي يوسف وهو اختيار الشيخ الإمام أبي بكر محمد بن الفضل، ووجهه ماروي عن عمر وعثمان رضي الله عنهما أنهما قالوا: إن أجر المنصت الذي لا يسمع مثل أجر المنصت الذي يسمع، ولأنه³⁴³⁵ في حال قرينه من الإمام كان مأمورا بشئئين: الاستماع والإنصات. وهو عاجز عن الاستماع قادر على الإنصات³⁴³⁶ فيجب عليه. وعن نصير بن يحيى أنه أجاز له قراءة القرآن سرا. وكان الحكم بن زهير³⁴³⁷ من أصحابنا ينظر في كتب الفقه. إلى هنا من البداية.

وفي المعارف: مات إبراهيم النخعي في سنة ست وتسعين وهو ابن ست وأربعين سنة، وصلى عليه عبد الرحمن بن الأسود ابن خاله.³⁴³⁸ وقال السمناني في روضة القضاة: إبراهيم النخعي عالم الكوفة وأستاذ حماد والمقتدى في الوقت. توفي سنة خمس ومائة، وقيل: ست وتسعين.

30. عطاء بن أبي رباح بن أسلم من مولدي الجنيد³⁴⁴⁰

نشأ بمكة وعلم الكتابة بها. وكان مولى لبني فهر يكتي أبا محمد. وكان أسود أعور، أفتس، أشل، أعرج. ثم عمي بعد ذلك وهلك سنة خمس عشر ومائة، وهو ابن ثمانين سنة. وأمه سوداء تسمى بركة³⁴⁴¹ وابنه يعقوب بن عطاء. ذكره ابن قتيبة. وفي روضة السمناني في باب اعتبار العلم في القاضي: وقد كانت الصحابة لا يؤلون الأحكام جاهلا ولا فاسقا ولا ماجنا ولا من يُطعن عليه في دينه ودنياه. وكان³⁴⁴² بنو أمية ينادون في الموسم: لا يفتي أحد بمكة غير عطاء بن أبي رباح. لأنه كان القدوة في زمانه، وفي المدينة مالك بن أنس.

ذكر حافظ الدين الكردي في مناقب أبي حنيفة قال أبو حنيفة:

مارأيت أفقه من حماد، ولا أجمع للعلوم من عطاء بن أبي رباح. أكثر رواية الإمام عنه. سمع ابن عباس وابن عمر وأبا هريرة وأبا سعيد وجابرا وعائشة رضي الله عنهم.

3433 ر: مسلمة.

3434 ر: وهكذا.

3435 ر: ولأن.

3436 أ ح س - وهو عاجز عن الاستماع قادر على الإنصات.

3437 أ ح: أفهر.

3438 س: بن خالته.

3439 س ر: روضة الفقهاء.

3440 أ ح: الجنيد.

3441 ح: ببركة.

3442 س ر: وكانوا.

ذكر الدميري في ذكر الطاووس في حياة الحيوان³⁴⁴³ عن ابن الصلاح [ح:72ظ] في رحلته رواية³⁴⁴⁴ عن الزهري أنه قال: قدمت على عبد الملك بن مروان فقال: "من أين قدمت يا زهري؟ قلت: من مكة. قال: فمن خلفت بما³⁴⁴⁵ يسود أهلها؟ قال: قلت عطاء بن أبي رباح. قال: فمن العرب أم من الموالي؟ قلت: من الموالي. قال: وبم سادهم؟ قلت: بالديانة والرواية. قال: إن أهل الديانة والرواية ينبغي أن يسود³⁴⁴⁶ الناس. قال: فمن يسود أهل اليمن؟ قلت: طاووس بن كيسان. قال: فمن العرب أم من الموالي؟ قلت: من الموالي. قال: فبم سادهم؟ قلت: بما سادهم³⁴⁴⁷ به عطاء. قال: من كان كذلك ينبغي أن يسود الناس. قال: فمن يسود أهل مصر؟ قلت: يزيد بن أبي حبيب. قال: فمن العرب أم من الموالي؟ قلت: من الموالي. فقال كما قال في الأولين، ثم قال: فمن يسود أهل الشام؟ قلت: مكحول الدمشقي. قال: فمن العرب أم من الموالي؟ قلت: من الموالي عبد نوي³⁴⁴⁸ أعتقته امرأة من هذيل. فقال كما قال ثم قال: فمن يسود أهل الجزيرة؟ قلت: ميمون بن مهران. قال: فمن العرب أم من الموالي؟ قلت: من الموالي. فقال كما قال. ثم قال: فمن يسود أهل خراسان؟ قلت: الضحاك بن مزاحم. قال: فمن العرب أم من الموالي؟ قلت: من الموالي. فقال كما قال. ثم قال: فمن يسود أهل البصرة؟ قلت: الحسن بن أبي الحسن. قال: من العرب أم الموالي؟ قلت: من الموالي. قال: ويلك فمن يسود أهل الكوفة؟ قلت: إبراهيم النخعي. قال: من العرب أم من الموالي. قلت: من العرب. قال: ويلك يا زهري! فرجت عني، والله ليسودن الموالي على العرب حتى يخطب لها على المنابر وأن العرب تحتها. قال: قلت يا أمير المؤمنين! إنما هو أمر الله ودينه، فمن حفظه ساد، ومن ضيعه سقط."

قال: صاحب الهداية في كتاب الحج في فصل الصيد، وقال عطاء: أجمع الناس على أن على الدالّ الجزاء، لأن الدلالة من محظورات³⁴⁴⁹ الإحرام.

قال الشيخ أكمل الدين: هو عطاء بن أبي رباح تلميذ ابن عباس رضي الله عنهم ولم يرو عن³⁴⁵⁰ أحد من الصحابة خلاف ذلك فصار ذلك إجماعاً.

وفي الفتاوى الظهيرية قال: حكى محمد بن شجاع عن إبراهيم الجراح وهو من كبار أصحاب عطاء بن أبي رباح وهو مخصوص بعلم المناسك تلميذ عبد الله بن عباس رضي الله عنهم قال: دخلت على أبي يوسف [ح:73و] رحمه الله تعالى فوجدته مغمى عليه ففتح عينيه فرأني فقال: يا إبراهيم! أما أفضل للحاج أن يرمي راجلاً أم راكباً؟ فقلت: راجلاً، فخطأني. فقلت: راكباً، فخطأني. ثم قال لي: ما كان يوقف

³⁴⁴³ أ ح ر - حياة الحيوان.

³⁴⁴⁴ س ر: روي.

³⁴⁴⁵ ر: فيها.

³⁴⁴⁶ ر: أن يسودوا.

³⁴⁴⁷ أ + قلت سادهم.

³⁴⁴⁸ أ ح: سندي.

³⁴⁴⁹ س: في محظورات.

³⁴⁵⁰ ر - عن.

عند ها فالأفضل أن يرميها راجلا وما لا يوقف عندها فالأفضل أن يرميها راكبا.³⁴⁵¹ فخرجت من عنده فما بلغت الباب حتى سمعت صراخ النساء عليه أنه قد توفي رحمه الله فلو كان شيء أفضل من مذاكرة العلم لاشتغل به في هذه الحالة لأن هذه الحالة حالة الندامة والحسرة والفراق.

31. عكرمة مولى بن عباس³⁴⁵² رضي الله عنه

كان عبدا³⁴⁵³ لعبد الله³⁴⁵⁴ بن عباس. فمات رضي الله عنه فورثه ابنه علي بن عبد الله بن العباس. فباعه من خالد بن يزيد بن معاوية بأربعة آلاف دينار. فأتى عكرمة عليا فقال له: ما خير لك بعت علم أبيك بأربعة آلاف دينار. فاستقاله فأقاله وأعتقه. وكان يكنى أبا عبد الله.

عن يزيد بن هارون:³⁴⁵⁵ قدم عكرمة البصرة فأثاه أيوب وسليمان³⁴⁵⁶ التيمي ويونس فبينما هو يحدثهم إذ سمع صوت غناء. فقال عكرمة: اسكتوا! فسمع³⁴⁵⁷ ثم قال: قاتله الله! لقد أجاد. فأما سليمان³⁴⁵⁸ ويونس فلم يعودا إليه وعاد إليه أيوب. قال يزيد: وقد أحسن أيوب، وهو أيوب السجستاني، وكان يكنى أبا بكر واسم أبيه كيسان ويكنى بأبي تميم³⁴⁵⁹ وكان أيوب مولى بني عمار وعمار مولى عنزة فهو مولى مولى. وكان يخلق رأسه في كل سنة مرة فإذا طال فرقه. وقد رأى أنس بن مالك رضي الله عنه. ومات بالبصرة في الطاعون سنة إحدى وثلاثين ومائة. ذكره ابن قتيبة في المعارف. وقال فيه أيضا: حدثنا الرياشي عن الأصمعي عن نافع المدني قال: مات عكرمة وكثير³⁴⁶⁰ الشاعر³⁴⁶¹ في يوم واحد. وقال الرياشي: فحدثنا ابن سلام أن الناس ذهبوا في جنازة كثير. وكان عكرمة يرى رأي الخوارج وطلبه بعض الولاة فتغيب عند داود بن الحصين حتى مات عنده ومات سنة خمس ومائة. و قد بلغ من السن ثمانين سنة.

وفي حيوة الحيوان: عكرمة، بكسر العين والراء المهملتين، الأنتى من الحمام، وسمي بها الإنسان كعكرمة مولى ابن عباس رضي الله عنهما أحد أوعية العلم. مات هو وكثير غرة الشاغر في يوم واحد بالمدينة سنة خمس ومائة وصُلِّيَ [ح:73ظ] عليهما في مكان واحد. فقال

3451 الحاج في رمي الجمار يقف بعد الرمي في جمرة الصغرى والوسطى ويدعو وفي جمرة الكبرى لا يقف. انظر إلى مباحث الموضوع.

3452 أ ح - مولى بن عباس؛ أ ح + خالد.

3453 أ س - عبدا.

3454 س - بن خالد كان عبدا لعبد الله؛ س + مولى.

3455 س: مروان.

3456 س ر - وسليمان.

3457 س: ثم سمع.

3458 س: التيمي.

3459 ر: عتمة.

3460 وكثير اسم رجل شاغر يوصف بالعزة ويدعى بكثير عزة. هامش ح.

3461 س ر: الشاعر.

الناس: مات اليوم أعلم الناس وأشعر الناس. وقال خواهزمير³⁴⁶² في حبيب السير: كثير غرة نسبت بغرة بنت جميل بن حفص العقارية. تعشق مي ورزید وبكثير غرة اشتهاار يافت عكرمة وكثير دريكروز فوت شندن بمدينة ومرد مان بيكبار بر إيشان نماز كزارندن.³⁴⁶³

ونقل ابن خلكان عن كثير أن كثير³⁴⁶⁴ غرة أحد شعراء العرب ومتميمها. وكان كيسانيا والكيسانية فرقة من الروافض يعتقدون إمامة محمد بن علي بن أبي طالب المعروف بمحمد بن الحنفية، نسبة إلى قبيلة حنيفة سقطت الياء بالنسبة وفتح ما قبلها كما في المدنية في النسبة إلى مدينة الرسول صلى الله عليه وسلم. وأما في النسبة إلى مدينة المنصور يقال مديني بإثبات الياء وإلى مدائن كسرى مدائي للفرق بين النسب لئلا يختلط كذا في الجوهرى.³⁴⁶⁵

ذكر الزندويسى في روضته: وإنما سُمِّي ابن الحنفية وهى جارية عليّ نسب³⁴⁶⁶ إلى الأم كرامة للحسن والحسين.

وفي القاموس: حنيفة كسفية لقب أثالة بن لجيم أبو حيّ منهم خولة بنت جعفر الحنيفة، أم محمد بن علي بن أبي طالب. ورئيس الكيسانية كيسان، وهو لقب المختار بن أبي عبيد بن مسعود بن عمرو الثقفي. ومسعود جد المختار عظيم القرين له ولدان: سعد وأبو عبيد والد المختار. وكان سعد عامل علي بن أبي طالب رضى الله عنه على المدائن، وأما أبو عبيد فولاه عمر بن الخطاب رضى الله عنه جيشا فيهم رجال من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم فلقى خر دار الحاجب من الكوفة وهو على فيل فضرب أبو عبيدة الفيل فوقع عليه الفيل فمات أبو عبيدة. وله بنت، هى صفية، فكانت تحت عبد الله بن عمر بن الخطاب. وأما أبوه³⁴⁶⁷ المختار فمولى علي بن أبي طالب رضى الله عنه. قيل: إنه تلمذ³⁴⁶⁸ السيد محمد بن الحنفية. يعتقد نفسه اعتقادا فوق حده ودرجته من³⁴⁶⁹ إحاطته بالعلوم كلها واقتباسه من السديد الأسرار³⁴⁷⁰ بجملتها من علم التأويل والباطن وعلم الآفاق والأنفس. وكان³⁴⁷¹ رأس فرقة من الشيعة وهم الذين شايعوا عليا رضى الله عنه وقالوا بإمامته وخلافته واعتقدوا أن الإمامة لا تخرج³⁴⁷² من أولاد علي وإن خرج فيظلم.

وفرق الشيعة خمسة: الكيسانية [ح:74و] والزيدية والإمامية والغالية والإسماعيلية. والمختار بن أبي عبيد رأس الكيسانية، قال بإمامة محمد بن الحنفية. وكان يدعو الناس إليه ويظهر أنه من رجاله ودعائه، ويذكر علومها مزخرفة ينوطها به. ولما وقف محمد بن الحنفية على

3462 ح: خواندمير.

3463 س ر - وقال خواهزمير في حبيب السير كثير غرة نسبت بغرة بنت جميل بن حفص العقارية تعشق مي ورزید وبكثير غرة اشتهاار يافت عكرمة وكثير دريكروز فوت شندن بمدينة ومرد مان بيكبار بر إيشان نماز كزارندن.

3464 ح - أن كثير.

3465 س ر - نسبة إلى قبيلة حنيفة سقطت الياء بالنسبة وفتح ما قبلها كما في المدنية في النسبة إلى مدينة الرسول صلى الله عليه وسلم وأما في النسبة إلى مدينة المنصور يقال مديني بإثبات الياء وإلى مدائن كسرى مدائي للفرق بين النسب لئلا يختلط كذا في الجوهرى.

3466 أ ح: ينسب.

3467 أ ح - أبوه؛ ر: ابنه.

3468 س ر: تلميذ.

3469 أ ح - من.

3470 س: الأشرار.

3471 س ر: فكان.

3472 أ: لا يخرج.

ذلك تبراء منه وأظهر لأصحابه أنه³⁴⁷³ إنما يمشي على الخلق ذلك³⁴⁷⁴ ليفشي أمره ويجمع الناس عليه. وإنما انتظم ما انتظم³⁴⁷⁵ بأمرين: أحدهما انتسابه إلى محمد بن الحنفية علما ودعوة. والثاني قيامه بمثار³⁴⁷⁶ الحسن والحسين رضي الله عنهما. فغلب³⁴⁷⁷ المختار على الكوفة زمن مصعب، وقتل عمرو³⁴⁷⁸ بن سعيد بن أبي وقاص، وقتل شمر بن ذي الجوشن، وقتل³⁴⁷⁹ عبيد الله بن زياد. ثم ظفر مصعب بالمختار فقتل المختار سنة سبع وستين.

وتوفي محمد بن الحنفية سنة اثنتين أو ثلاث وسبعين. ثم اختلفت الكيسانية بعد محمد بن الحنفية في سوق الإمامة وصار كل اختلاف مذهبا. بعضهم قالوا بانتقال محمد بن الحنفية إلى رحمة الله تعالى وانتقال الإمامة منه³⁴⁸⁰ إلى ابنه أبي هاشم. فإنه أفضي إليه أسرار العلوم وأطلع على تطبيق الآفاق والأنفس، وتقدير التنزيل على التأويل، وتصوير الظاهر على الباطن، وأوصل العلم الذي استأثره أبوه علي بن أبي طالب إلى ابنه أبي هاشم، فكل³⁴⁸¹ من اجتمع فيه هذا العلم فهو الإمام حقا.

واختلفت هذه الفرقة؛ وبعضهم³⁴⁸² قالوا إن أبا هاشم مات منصرفا من الشام بأرض الشراء³⁴⁸³ وأوصى إلى محمد بن علي بن عبد الله بن عباس وانجرت في أولاده الوصية حتى صارت الخلافة إلى بني³⁴⁸⁴ العباس. ولهم في الخلافة حق لاتصال النسب. وقد توفي رسول الله صلى الله عليه وسلم وعمه العباس أولى بالوراثة لابن أخيه صلى الله عليه وسلم. وفرق أخرى قالوا ما قالوا من الأقوال الفاسدة والآراء³⁴⁸⁵ الباطلة الكاسدة.

ثم إن بعض الكيسانية يعتقدون أن محمد بن الحنفية لم يموت وأنه في رضوي³⁴⁸⁶ بين أسد وثمر يحفظانه، وعنده عينان³⁴⁸⁷ نضاختان تجريان بماء وعسل يعود بعد الغيبة فيملاء العالم عدلا كما ملئ جورا، حتى اعتقدوه ديننا وركنا من أركان التشيع.³⁴⁸⁸ فنعوذ بالله من سوء الظن، واليقين الباطل، [ح:74ظ] واقتران أهل الضلال.

3473 ر - أنه.

3474 ر: وذلك.

3475 س - ما انتظم.

3476 أ ح: ثار.

3477 س: فقلت.

3478 ح: عمر.

3479 س ر: فقتل.

3480 س - منه.

3481 أ ح: فكل.

3482 ر: فبعضهم.

3483 س ر: الشراة.

3484 س: في بني.

3485 ح: والأوراء.

3486 ح: روضوي.

3487 ح: عفيان.

3488 س ر: التشيع.

وكان السيد الحميري وكثير غرة الشاعر المذكور من الكيسانية. قال كثير شعر:

ألا إن الأئمة من قريش ولاة الحق أربعة سواء

علي والثلاثة من بنيه هم الأسباط ليس بهم خفاء

فسبط سبط إيمان وبر وسبط غيبته كربلاء

وسبط لا يذوق الموت حتى يقول الخيل يقدمه اللواء

تغيب لا يرى فيهم زمانا برضوى عنده غسل وماء.³⁴⁸⁹

والخوارج كل من خرج على الإمام الحق الذي اتفقت الجماعة عليه يسمى³⁴⁹⁰ خارجيا، سواء كان الخروج على الأئمة الراشدين أو

كان بعدهم على التابعين بإحسان في كل زمان. وكبار فرقهم ستة تفصيله لا يتيسر في هذا الباب.

قال محمد الشهرستاني في الملل والنحل: رجال الخوارج من المتقدمين عكرمة و أبو هارون العبدي و أبو الشعثاء وإسماعيل بن سميع.

32. الضحاك بن مزاحم

هو من بني³⁴⁹¹ عبد مناف بن عامر بن صعصعة، رهط زينب بنت خزيمة زوج النبي صلى الله عليه وسلم. ويكنى أبا القاسم وولد

لستين. وقد كان معلما، وأتى خراسان وأقام بها. ومات سنة اثنتين وثلاثين ومائة.

33. أبو عمرو الشعبي، عاصم بن شراحيل³⁴⁹²

كانت أمه من³⁴⁹³ سبي جلولا، هي قرية بناحية فارس. وكان مولده لست سنين مضت³⁴⁹⁴ من خلافة عثمان رضي الله عنه.

وكان ضئيلا نحيفا. قيل له: ما لنا نراك ضئيلا؟ قال: إني زوحت في الرحم، وكان ولد هو وأخ له في بطن. صحب ابن عباس وروى عنه وعن

غيره من الصحابة رضي الله عنهم.

ذكر الإمام أبو حفص عمر النسفي في التيسير³⁴⁹⁵ في تفسير سورة الفاتحة: قد روي أن رجلا أتى الشعبي رحمه الله فشكا إليه من

وجع الخاصرة، فقال: عليك بأساس القرآن. قال: وما أساس القرآن؟ قال: فاتحة الكتاب، سمعت عبد الله بن عباس رضي الله عنهما غير مرة

يقول: إن لكل شيء أساسا وأساس الدنيا مكة لأنها دحيت منها، وأساس السموات عريبا وهي السماء السابعة العلى، وأساس الجنة جنة

³⁴⁸⁹ الحجج الباهرة في إفحام الطائفة الكافرة الفاجرة، محمد بن أسعد الصديقي الدؤاني، ت. د. عبد الله حاج علي منيب، مكتبة الإمام البخاري، مدينة المنورة، 340/1، الطبعة: الأولى، 1420 هـ - 2000 م.

³⁴⁹⁰ س ر: سمى.

³⁴⁹¹ أ - بني.

³⁴⁹² أ ح س: شراحيل.

³⁴⁹³ ح ر: من.

³⁴⁹⁴ أ - مضت.

³⁴⁹⁵ أ + في التيسير في التيسير؛ ر: في التفسير.

عدن لان الجنان أسست عليها، وأساس النار جهنم وهي الدركة السفلى عليها أسست الدركات، وأساس الخلق آدم وأساس الأنبياء نوح عليه السلام، وأساس بني إسرائيل يعقوب، وأساس الكتب القرآن وأساس [ح:75] القرآن الفاتحة، وأساس الفاتحة بسم الله الرحمن الرحيم. فإذا اعتلت³⁴⁹⁶ أو اشتكتك فعليك بالأساس تشف بإذن الله.³⁴⁹⁷ ولهذا³⁴⁹⁸ قال صلى الله عليه وسلم: «إن في سورة فاتحة الكتاب سبعين³⁴⁹⁹ شفاء». وعن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه أنه قال قال³⁵⁰⁰ النبي صلى الله عليه وسلم: «فاتحة الكتاب شفاء من كل هم»، وفي رواية: «شفاء من كل داء إلا السام»، وهو الموت.

ذكر الخصاف عن الشعبي أنه قال له رجل: اقض بيننا بما أراك الله تعالى. فقال الشعبي: لست تراني قاضيا. قال الصدر الشهيد: تكلموا فيه على ثلاثة أوجه. منهم من قال: معناه لست من المجتهدين الذين يصيبون الحق باجتهدهم. وهم الأنبياء عليهم السلام فأنا قاض ولست بني وأنت بهذا القول تزعم³⁵⁰² إني نبي، ولست بقاض. فيكون هذا دليلا على أن المجتهد يخطئ و يصيب.

ومنهم من قال: معناه لست تراني قاضيا لأنك تطلب مني ما لا طريق إلى التوصل إليه. وهذا هو الوصول إلى الحق لا محالة. ومنهم من قال: معناه لست تراني قاضيا بعد هذا، فإني لا أجلس مجلس القضاء بعد هذا، فإني ما³⁵⁰³ علمت أن الخصوم يطلبون الصواب لا محالة من القاضي، فإذا علمت الآن فلا أجلس مجلس³⁵⁰⁴ القضاء³⁵⁰⁵ بعد هذا. وفائدته أن المجتهد يخطئ و يصيب. وذكر في فتاوى قاضيهان في فصل ما يتعلق بالنكاح من كتاب الدعوى: ولو ادعى رجل أجبني على الميت ألف درهم فصدقه بعض الورثة وكذبه البعض، ذكر محمد في الكتاب أنه يأخذ³⁵⁰⁶ كل الدين من نصيب من صدقه؛ لأن الذي صدقه يقر³⁵⁰⁷ أن الدين مقدم على الميراث. وقال الفقيه أبو الليث: عندي يأخذ من المصدق بالخصمة من الدين، وهو قول الشعبي والبصري ومالك وابن أبي ليلى. قال: وهذا أعدل وأحسن.

وذكر علاء الدين السمرقندي في التحفة في كتاب الصوم: فأما الاستنشاق لغير الصلوة والاعتسال وصب الماء على الرأس والتلفف بالثوب المبلول. روي عن أبي حنيفة أنه يكره لأنه إظهار العجز عن العبادة، وقال أبو يوسف لا يكره. فأبو حنيفة أخذ بقول الشعبي وأبو

3496 أ: عتلت.

3497 ح + لك.

3498 أ ح ر: فلهذا.

3499 س: تسعين.

3500 أ - قال.

3501 س ر: سم.

3502 أ ح س ر - تزعم؛ تزعم: س صح.

3503 ر - ما.

3504 س - مجلس.

3505 س: للقضاء.

3506 أ: يؤخذ.

3507 أ ح ر: مقر.

يوسف بقول الحسن البصري. وفي باب الحبس في شرح أدب القضاء للخصاف عن الشعبي³⁵⁰⁸ قال: إذا لم أحبس في الدين فأنا أتويت حقه لأن الناس متى علموا أن القاضي لا يحبس في الدين لا يتسارعون إلى قضاء الدين فيتوي حق [ح:75ظ] الإنسان فيكون القاضي هو المتوي لحقه.

وذكر الخصاف فيه أيضا عن سلام³⁵⁰⁹ [بن] مسكين³⁵¹⁰ قال سمعت الحسن يقول: إن أناسا من أهل الحجاز اقتتلوا فقتلوا³⁵¹¹ بينهم قتيلًا فبعث إليهم رسول الله صلى الله عليه وسلم فحبسهم. أورد هذا الحديث ليبين أن الحبس بالتهمة مشروع، إلا أن في زمن رسول الله صلى الله عليه وسلم وفي زمن أبي بكر وعمر وعثمان رضي الله عنهم لم يكن سجن، و كان يحبس في المسجد أو في الدهليز حيث أمكن. ولما كان زمن علي رضي الله عنه أحدث السجن وكان أول من أحدث السجن في الإسلام وسمى السجن نافعا ولم يكن حصينا فانفلت³⁵¹² الناس منه. ثم بنى سجنا آخر وسماه مخيسا وقال فيه شعراً أورده الخصاف ههنا. وأورده محمد في كتاب الكفالة لكن بين اللفظين تفاوت. أما ما³⁵¹³ أورده الخصاف شعر:

بنيت بعد نافع مخيسا بابا شديدا أو أميرا كيسا³⁵¹⁴ ألا تراني كيسا مكيسا

وأما الذي أورده محمد رحمه الله في كتاب الكفالة قال شعر:

ألا تراني كيسا مكيسا بنيت بعد نافع مخيسا

إلى هنا من كلام الصدر الشهيد في شرح الخصاف.³⁵¹⁵

وذكر الشيخ الإمام أبو القاسم علي السمناني في روضة القضاء³⁵¹⁶ أن عمر رضي الله عنه اشترى دارا بأربعة آلاف³⁵¹⁷ درهم

وجعلها سجنا. وحبس عمر رضي الله عنه الخطيئة³⁵¹⁸ الشاعر فقال شعر:³⁵¹⁹

ماذا تقول لأفراخ بذي هرج حمر الحواصل لا ماء ولا شجر

ألقيت كأسههم في قعر مظلمة فارحم عليك سلام الله يا عمر³⁵²⁰

³⁵⁰⁸ أ ح - وأبو يوسف بقول الحسن البصري وفي باب الحبس في شرح أدب القضاء للخصاف عن الشعبي.

³⁵⁰⁹ أ: إسلام.

³⁵¹⁰ جميع النسخ بدون [بن] والصحيح: سلام بن مسكين، والتصحيح من سير أعلام النبلاء للذهبي، 414/7.

³⁵¹¹ أ - فقتلوا.

³⁵¹² ر: فانفلتت.

³⁵¹³ ر: وما.

³⁵¹⁴ س: كيسا.

³⁵¹⁵ ر - في شرح الخصاف.

³⁵¹⁶ س: الفقهاء.

³⁵¹⁷ أ ح: ألف.

³⁵¹⁸ ح: الخطيئة.

³⁵¹⁹ ح: نظم.

فخلاله وحبس آخر فقال شعر:

يا عمر الفاروق طال حبسي وصل مني إخواني وعرسي

في حدث لم يقتزنه نفسي الأمراء ضوء من شعاع الشمس³⁵²¹

وقد روي عن علي رضي الله عنه أنه لما بنى السجن قال شعر:³⁵²²

بدلت بعد نافع مخيسا بابا شديدا وأميرا³⁵²³ كيسا ألا تراني كيسا مكيسا³⁵²⁴

وروي عنه أنه حبس في الدين.

وقد كان³⁵²⁵ للحسن بن شريح والشعبي وابن سيرين وغيرهم من القضاة حبوس، وهو فعل جميع القضاة والأئمة من لدن النبي

صلى الله عليه وسلم إلى يومنا هذا، لا يدفع ذلك دافع ولا ينكره منكر فصار ذلك إجماعا. وكان الشعبي كاتب عبد الله بن مطيع العدوي

[ح:76و] وكاتب عبد الله بن مروان يزيد الخطمي عامل ابن³⁵²⁶ الزبير على الكوفة. مات سنة خمس ومائة.

34. قتادة بن دغامة السدوس³⁵²⁷ الأعمى البصري

كان أحفظ أهل زمانه. وكان مولده ومولد الأعمش في سنة ستين قال³⁵²⁸ بكر بن عبد الله المزني³⁵²⁹ ولد أبوه بالدغامية أعرابيا

وأمه سريرة من مولدات الأعراب. ويكنى قتادة أبا الخطاب مات سنة سبع عشرة ومائة. وكان وفاته بواسط ودفن بها.³⁵³⁰

وفي محيط السرخسي في باب المسح على الحفين: روي أن قتادة لما قدم الكوفة دخل عليه أبو حنيفة، وهو صبي، فقال له قتادة:

من أين أنت؟ قال: من الكوفة. فقال: أنت من القوم الذين اتخذوا دينهم شيعا.³⁵³¹ قال: لا، لكني أفضل الشيخين وأحب الختنين، وأرى

الصلوة خلف كل ير وفاجر، ولا أكفر أحدا بذنب، ولا أخرج أحدا من الإيمان إلا من الوجه الذي دخل فيه، وأرى المسح على الحفين. فقال

له قتادة: أصبت. فألزم ثلث مرات.

³⁵²⁰ دراسة نقدية في المرويات الواردة في شخصية عمر بن الخطاب وسياسته الإدارية رضي الله عنه، ت. عبد السلام بن محسن آل عيسى، عمادة البحث العلمي بالجامعة الإسلامية، المدينة المنورة، المملكة العربية السعودية، 200/1، الطبعة: الأولى، 1423هـ/2002م.

³⁵²¹ أدب القاضي، أبو العباس ابن القاص، ت. د. حسين خلف الجبوري، الأستاذ المشارك بكلية الشريعة والدراسات الإسلامية - جامعة أم القرى - مكة المكرمة، مكتبة الصديق - المملكة العربية السعودية/الطائف الطبعة: الأولى، 126/1، 1409 هـ - 1989 م.

³⁵²² ح: نظم.

³⁵²³ ح: أو أمير.

³⁵²⁴ أدب القاضي لأبي العباس ابن القاص، 125/1.

³⁵²⁵ ح: وكان.

³⁵²⁶ س - ابن.

³⁵²⁷ ح: السدوسي.

³⁵²⁸ ح: قاله.

³⁵²⁹ س ر - السدوس الأعمى البصري كان أحفظ أهل زمانه وكان مولده ومولد الأعمش في سنة ستين قال بكر بن عبد الله المزني.

³⁵³⁰ س ر - وكان وفاته بواسط ودفن بها.

³⁵³¹ لعله يشير إلى قوله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيَعًا﴾ (سورة الأنعام، 159/6).

وفي الفتاوى الظهيرية في فصل أحكام المسجد، قيل: لا يجوز التسليم على أهل الذمة. وقال بعضهم: يجوز، ولو سلموا يرد عليهم. قال قتادة في قوله تعالى: ﴿فَخَبُّوا بِأَحْسَنِ مَثَلٍ﴾، للمسلمين، ﴿أَوْ زُرُّوهُمْ﴾³⁵³² لأهل الذمة. قال ظهير الدين صاحب الفتاوى: وبه نأخذ، فيقولون لهم وعليكم. وقال بعضهم: إن كان لنا إليهم حاجة نسلم³⁵³³ وإلا فلا، ولو سلم عليهم تبجيلا كفر.

35. نافع، مولى عبد الله بن عمر رضي الله عنهما

كان من أهل أبرشهر. أصابه عبد الله في غزواته.³⁵³⁴ عن الأصمعي عن العمري عن نافع قال: دخلت مع ابن عمر على عبد الله بن جعفر فأعطاه في³⁵³⁵ اثني عشر ألف دينار، فأبى أن يبيعي وأعتقني، أعتقه الله تعالى. مات سنة سبع عشرة ومائة. روى عن مولاة ابن عمر رضي الله عنهما وسمع منه، وأخذ عن الإمام مالك بن أنس صاحب المذهب.³⁵³⁶

ذكر الخصاف في باب "القاضي يأخذ الرزق" عن نافع أنه قال: كان زيد بن ثابت يأخذ على القضاء³⁵³⁷ أجرا، ولم يرد به حقيقة الأجر بل يأخذ كفايته³⁵³⁸ لكن سماه أجرا لتصوره بصورة³⁵³⁹ الأجر. فإنه يستحق ذلك لعمل نفسه فأشبهه الأجر. وذكر عن³⁵⁴⁰ ابن³⁵⁴¹ أبي ليلى أن عليا رضي الله رزق شريحا خمسمائة [ح: 76 ظ] درهم يريد به كل شهر. وإنما فعل ذلك لأنه كثير العيال، فكان يحتاج إلى ذلك القدر.

36. مكحول بن عبد الله³⁵⁴² الشامي

كان هو من كابل، مولى لامرأة من هذيل، وكان سنديا لا يفصح. قال معقل بن عبد الأعلى القرشي: سمعته يقول ما فعلت تلك الحاجة، يريد الحاجة. ومات سنة ثلث عشرة ومائة. ذكره ابن قتيبة.³⁵⁴³

وفي الفتاوى الظهيرية نقلا عن المنتقى عن محمد رحمه الله: إذا سرق في سنة السنة أو سرق عن ضرورة وجوع لا يقطع ولا يفصل بين الطعام وغيره. والسنة القحط. والأصل فيه حديثان. أحدهما ما روي عن مكحول الشامي أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «لا قطع في

3532 سورة النساء، 86/4.

3533 ر: فنسلم.

3534 أ ح س: في غزاته.

3535 ح ز: بي.

3536 س ر - روى عن مولاة ابن عمر رضي الله عنهما وسمع منه وأخذ عن الإمام مالك بن أنس صاحب المذهب.

3537 أ - ذكر الخصاف في باب القاضي يأخذ الرزق عن نافع أنه قال كان زيد بن ثابت يأخذ على القضاء.

3538 أ ح: كفايته.

3539 أ - بصورة.

3540 أ - عن.

3541 س ر - ابن.

3542 س ر - بن عبد الله.

3543 المعارف لابن قتيبة، 452-453.

جماعة³⁵⁴⁴ مضطر، والثاني ما رواه السرخسي في المبسوط عن الحسن البصري رحمه الله عن رجل قال: رأيت رجلين مكفوفين³⁵⁴⁵ ولحما فذهبت معهما³⁵⁴⁶ إلى عمر رضي الله عنه. فقال³⁵⁴⁷ صاحب اللحم: كانت لنا ناقة عشراء تنتظرها كما ينتظر الناس³⁵⁴⁸ الربيع فوجدت هذين قد اجتزاها. فقال عمر رضي الله عنه: هل يرضيك من ناقتك ناقتان عشراوتان مريعتان فإننا لانقطع في العَدَقِ وعام السنة. وكان ذلك في عام السنة. والعشراء³⁵⁴⁹ الحامل التي أتى عليها عشرة أشهر وقريت ولادتها. وقوله تنتظرها: يعني كنا نقول إذا ولدت هذه الناقة حصل لنا الولد وكثر اللبن وتوسع بها العيش كما ينتظر الناس الربيع الذي يخرج فيه النبات وتظهر فيه الغلات. والعَدَقِ غصن النخل.

ذكر الزندوسقي في روضته في الباب الثالث والثلاثين قال مكحول الشامي: والعبد لا يخلو عن المعصية، وقُل ما يقع³⁵⁵⁰ أن لا يعصي، وجزاء المعصية النار. فأمر الله تعالى عباده بالصوم لكي تكون³⁵⁵¹ نار الصوم جزاء لهم في الدنيا وتحرق³⁵⁵² نار الصوم ذنوبهم فينجون في الآخرة عن نار الجحيم. ومن شرف الصائمين أن الله تعالى يقول: ﴿التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ﴾³⁵⁵³، قيل³⁵⁵⁴ في التفسير: السائحون الصائمون، لأن السَّيَّاح يدخل في البلد فإذا استطاب أقام وإن لم يستطب فيسيح أين ما استطاب كذا الصائم في قصور الجنة.

37. أمير المؤمنين سيد التابعين،³⁵⁵⁷ عمر بن عبد العزيز بن مروان بن يزيد³⁵⁵⁸ بن مروان [ح: 77] بن أمية بن عبد الشمس بن عبد مناف،³⁵⁵⁹ الخليفة الراشد الفقيه المجتهد

بويع له بالخلافة بعد³⁵⁶⁰ سليمان بن عبد الملك بن مروان بن أمية³⁵⁶¹ يوم موت سليمان بعهد³⁵⁶² منه له في ذلك في عاشر صفر سنة تسع وتسعين. ومولده بمصر سنة إحدى وستين.

3544 أ ح: جماعة.

3545 أ ر: مكفوفين.

3546 ر: معهم.

3547 ح: قال.

3548 س ر - الناس.

3549 ح ر: العشراء.

3550 ر: يقطع.

3551 أ ح ر: يكون.

3552 أ ح: يحرق.

3553 أ: يقوم.

3554 سورة التوبة، 112/9.

3555 أ: قال.

3556 ر - في التفسير.

3557 س - أمير المؤمنين سيد التابعين.

3558 أ - بن يزيد.

3559 س ر - بن مروان بن يزيد بن مروان بن أمية بن عبد الشمس بن عبد مناف.

3560 ر + موت.

3561 س ر - بن أمية.

روى عن أنس بن مالك والسائب بن يزيد رضي الله عنهما. وعن الإمام أحمد بن مالك: ليس أحد من التابعين قوله حجة إلا

عمر بن عبد العزيز.

واسم أمه أم عاصم³⁵⁶³ بنت عاصم بن عمر بن الخطاب رضي الله عنه، وهو جده من قبل أمه. وهو أول من اتخذ دار المضيف من الخلفاء، وأول من فرض لأبناء السبيل. وكانت بنو أمية تذكر عليا رضي الله عنه على المنابر وجعل مكان ذلك قوله تعالى: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُم لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾³⁵⁶⁴ وأزال ما كانت عليه بنو أمية. وكان عفيفا، زاهدا، عابدا، تقيًا، صادقا. وكتب إلى عمّاله "أن لا يقيد مسجون بقيد فإنه يمنع من الصلوة."

روي أنه لما دفن سليمان بن عبد الملك وخرج من قبره أُنِي له مراكب الخلافة ليركبها، فقال: نُحَوِّها عني قَرَّبُوا إِلَيَّ دَابَّتِي. فقربت إليه فركبها. فجاء صاحب الشرطة إليه³⁵⁶⁵ ليسير بين يديه بالحرية جريا³⁵⁶⁶ على عادة³⁵⁶⁷ الخلفاء قبل. فقال له: تنح عني، ما لي تلك؟³⁵⁶⁸ إنما أنا رجل من المسلمين. ثم سار مختلطا بين الناس³⁵⁶⁹ حتى دخل المسجد فصعد المنبر واجتمع الناس عليه، فحمد الله وأثنى عليه وذكر النبي صلى الله عليه وسلم ثم قال:

"أيها الناس! إني ابتليت بهذا الأمر من غير رأي مني ولا طلبه ولا مشورة.³⁵⁷⁰ وإني قد خلعت ما بي أعناقكم من بيعتي، فاخترتوا لأنفسكم غيري."

فصاح المسلمون: قد اخترناك يا أمير المؤمنين، ورضيناك بدل أميرنا³⁵⁷¹ باليمن والبركة. فلما سكتوا حمد الله وأثنى عليه وصلى على النبي صلى الله عليه وسلم ثم قال:

"أوصيكم بتقوى الله، فإن تقوى الله تعالى خلف من كل شيء. وليس من تقوى الله خلف. وتعلموا لآخرتكم³⁵⁷² من عمل لآخرته كفاه الله أمر دنياه وآخرته. وأصلحوا سرائركم يصلح الله علانيتكم. وأكثروا ذكر الموت وأحسنوا له الاستعداد قبل أن ينزل بكم، فإنه هادم اللذات. وإني والله لا أعطي أحدا باطلا ولا أمنع أحدا حقا.

3562 ح: يعهد.

3563 س ر: وأمه.

3564 سورة النحل، 90/16.

3565 أ ح ر - إليه.

3566 س - جريا.

3567 ر: على قاعدة.

3568 س: ولك؛ ر: فيك.

3569 س: بالناس.

3570 ر: ولا شورة.

3571 أ ح س: بدائينا.

3572 أ + من عمل لآخرتكم.

يا أيها الناس! [ح:77ظ] من أطاع الله وجبت طاعته، ومن عصا الله عز وجل³⁵⁷³ فلا طاعة له. أطيعوني ما أطعت الله، فإن

عصيته فلا طاعة لكم."

ثم نزل ودخل دار الخلافة فأمر بالسُّتور فتهكت وبالبسط فرفعت، وأمر ببيع ذلك وإدخال أثمانها في بيت مال المسلمين. ثم ذهب
سواه قليلا، فأناه ابنه عبد الملك فقال: ما تريد أن تصنع يا أبت؟³⁵⁷⁴ قال: أقبل يا بني. قال: تقبل ولا ترد المظالم. قال: أي بني إني قد
سهرت البارحة في أمر عمك سليمان أريد أنام ساعة³⁵⁷⁵ فإذا صليت الظهر رددت المظالم. فقال: يا أمير المؤمنين! من أين لك أن تعيش إلى
الظهر؟ فقال: ادن مني. فدنا منه فقبله³⁵⁷⁶ بين عينيه، وقال: الحمد لله الذي أخرج من ظهري من يعينني على ديني. فخرج ولم يقل وأمر
مناديه أن يناديه:³⁵⁷⁷ ألا من كانت³⁵⁷⁸ له ظلامة فليرفعها.

وعن رجاء بن حيوة كان عمر بن عبد العزيز من أكيس الناس وأعظمهم وأجملهم في مشيته ولبسه. فلما استخلف³⁵⁷⁹ قومت

ثيابه وعمامته وقميصه وقباه³⁵⁸⁰ ورداءه فإذا هن يعدلن اثني عشر درهما.

وعن ابن عساكر وغيره أن عمر بن عبد العزيز رحمه الله كان قد شدد على أقاربه وانتزع كثيرا مما في أيديهم فترموا به وسموه. ويروى

أنه دعا بخادمه³⁵⁸¹ الذي سمَّه، فقال له: ويحك! ما حملك على أن سقيتني السم؟ قال: ألف دينار أعطيتها. قال: هاها. فجاء بها فأمر
ب طرحها في بيت المال. وقال لخادمه: اذهب لا يراك أحد. ولما احتضر قال: أجلسوني. فأجلسوه فقال: إلهي أنا الذي أمرتني فقصرت ونهيتني
فعصيتك³⁵⁸² ولكن لا إله إلا الله.

وتوفي رضي الله عنه بدير سمعان من أرض حمص من ولاية دمشق³⁵⁸³ سنة إحدى ومائة.

وعن الشافعي رحمه الله: الخلفاء الراشدون خمسة أبو بكر وعمر وعثمان وعلي وعمر بن العزيز رضي الله عنهم. وعن الحافظ بن

عساكر: لما وضع رضي الله عنه في قبره بدير سمعان هبَّت ريح شديدة فسقطت منها³⁵⁸⁴ صحيفة³⁵⁸⁵ مكتوبة بأحسن خط:

3573 أ + له.

3574 أ ح: يا أبت.

3575 س ر - أريد أنام ساعة.

3576 أ ح: فتقبل.

3577 ح - أن يناديه.

3578 ح: كان.

3579 أ ح: استخلفت.

3580 أ ح: وتبانه.

3581 أ ح س: لخادمه.

3582 أ ح ر: فعصيت.

3583 أ - دمشق؛ س ر - من ولاية دمشق؛ أ + وهي الآن مجهول.

3584 ر - منها.

3585 ر: ورقة.

"بسم الله الرحمن الرحيم براءة من الله العزيز الجبار لعمر بن عبد العزيز من النار." فأخذوها ووضعوها³⁵⁸⁶ في أكفانه. وكانت

خلافته سنتين وخمسة أشهر. وقيل قبره بموضع يقال له دير قريب من المعرة. قال في القاموس: الصحيح الأول.³⁵⁸⁷

ذكر الخصاف في باب الحكمة وفصل الخطاب [ح:78] من كتاب أدب القضاء عن عمر بن عبد العزيز رضي الله عنه أنه قال:

"خمس خصال³⁵⁸⁸ إذا أخطأ القاضي منهن³⁵⁸⁹ حصلة³⁵⁹⁰ كانت فيه وصمة. أن يكون فهيما، وأن يكون عفيفا، وأن يكون

علما، وأن يكون حليما، وأن يكون صائبا.

وذكر في باب الرشوة أيضا عن الحسن بن رستم أنه قال لعمر بن عبد العزيز: يا أمير المؤمنين! ما لك لا تقبل الهدية، وقد كان

رسول الله صلى الله عليه وسلم يقبلها؟ قال: إنها كانت على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم³⁵⁹¹ هدية وإنما اليوم رشوة. أشار رحمه الله

إلى أن الزمان قد انفسد والمُهدى يلتبس³⁵⁹² ما لا يحل له في الشريعة. فلو قبل كان رشوة وهذا لا يتصور في زمن رسول الله صلى الله عليه

وسلم فكانت³⁵⁹³ هدية.

وذكر في هذا الباب أيضا عن عمر بن عبد العزيز أنه نزل منزلا بالشام فأهدي له تفاح فأمر برده. فقال له عمرو بن قبيس: يا أمير

المؤمنين! أما علمت أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يأكل الهدية؟ فقال: وبحك ياعمر! إن الهدية كانت لرسول الله صلى الله عليه

وسلم هدية وإنما لنا³⁵⁹⁴ اليوم رشوة. قال: فقام رجل من أهل بيته يقال له هشام وكان يعرفه عمر بصلاح. فقال: يا أمير المؤمنين! لو أمرت

به فقوم وأعطيتهم ثمنه وأكلته. فأمر به فقوم فأعطاهم ثمنه. قال الصدر الشهيد: إنما قال هشام ذلك لأحد المعنيين. إما لأنه³⁵⁹⁵ أقرب إلى

حسن العشرة³⁵⁹⁶ لأن رد الهدية مما يسوءه ويوحشه أو لأنه رأى عمر يشتهي ذلك التفاح لكنه رده لمعنى³⁵⁹⁷ الرشوة.

قال تقي الدين أبو بكر بن حجة الحموي الحنفي في ثمرات الأوراق: لما استخلف عمر بن عبد العزيز وفد إليه الشعراء وأقاموا ببابه

أياما لا يؤذن لهم فبينما هم كذلك إذ مر بهم رجاء بن حيوة، وكان جليس عمر، فلما رآه جرير قام إليه وأنشد شعر:

3586 أ ح: فوضعوها.

3587 س ر - وقيل قبره بموضع يقال له دير قريب من المعرة قال في القاموس الصحيح الأول.

3588 س ر - خصال.

3589 ح: فيهن.

3590 أ ح ر - حصلة.

3591 أ - يقبلها قال إنها كانت على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم.

3592 ح: ملتمس.

3593 س: فلما كانت.

3594 ح - لنا.

3595 ر: أنه.

3596 ر: العشرة.

3597 أ: المعنى.

يا أيها الرجل المرخي عمامته هذا زمانك فاستأذن لنا عمرا³⁵⁹⁸

وقال ابن قتيبة في المعارف أنشدته جرير³⁵⁹⁹ لعون بن عبد الله بن عتبة وزاد عليه بيتا آخر وغير فقرته كما ذكرته في ذكر عبيد الله

بن عبد الله بن عتبة في كتيبة أعلام التابعين ولعله هو الأصح.³⁶⁰⁰ فدخل ولم يذكر له شيئا من أمرهم. ثم مر بهم³⁶⁰¹ عدي بن أرطاة فقال

له جرير شعر:

لا تنس حاجتنا لقيت مغفرة قد طال مكثي عن أهلي وعن وطني³⁶⁰²

[ح:78ظ] فدخل عدي على عمر فقال: يا أمير المؤمنين! الشعراء ببابك وسهامهم مسمومة وأقوالهم نافذة. قال: ويحك يا

عدي! ما لي وللشعراء؟ قال: أعز الله أمير المؤمنين. إن رسول الله صلى الله عليه وسلم قد أمتدح و أعطى، ولك في رسول الله أسوة.³⁶⁰³

قال: كيف؟ قال: امتدحه العباس بن مرداس السلمي فأعطاه حلة قطع بها³⁶⁰⁴ لسانه. قال: أ تروي له شيئا؟ قال: نعم. شعر:

رأيتك يا خير البرية معلما نشرت كتابا جاء بالحق معلما

شرعت لنا دين الهدى بعد جورنا عن الحق لما أصبح الحق مظلما³⁶⁰⁵

ونورت بالبرهان أمرا مدتسا وأطفأت للإسلام نارا تضرما

فمن مبلغ عني النبي محمدا وكل امرئ يجزي بما كان قدما

أقمت سبيل الحق بعد إغوجاجه وكان قديما ركنه قد تهما³⁶⁰⁶

فقال عمر: ويلك يا عدي! من الباب؟ قال: عمر بن أبي ربيعة. قال: أ ليس الذي قال شعر:

ثم نبتتها فمدت كتابا طفلة ما تبين رجع الكلام

ساعة ثم إنها بعد قالت ويلنا قد عجبت يا ابن الكرام³⁶⁰⁷

³⁵⁹⁸ تاريخ دمشق لأبي القاسم علي بن الحسن بن هبة الله المعروف بابن عساكر، ت. عمرو بن غرامة العمري، 1-80 مجلد، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، 91/72، 1415 هـ - 1995 م.

³⁵⁹⁹ أ + جرير.

³⁶⁰⁰ س ر - وقال ابن قتيبة في المعارف أنشدته جرير لعون بن عبد الله بن عتبة وزاد عليه بيتا آخر وغير فقرته كما ذكرته في ذكر عبيد الله بن عبد الله بن عتبة في كتيبة أعلام التابعين ولعله هو الأصح.

³⁶⁰¹ أ - ثم مر بهم.

³⁶⁰² شرح شواهد المغني، جلال الدين السيوطي، وعلق حواشيه: أحمد ظافر كوجان مزيل وتعليقات: الشيخ محمد محمود ابن التلاميذ المركزي الشنقيطي، لجنة التراث العربي، 196/1، 1386 هـ - 1966 م.

³⁶⁰³ ر + حسنة.

³⁶⁰⁴ أ ح ر: فيها.

³⁶⁰⁵ العرش لشمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي، ت. محمد بن خليفة بن علي التميمي، عمادة البحث العلمي بالجامعة الإسلامية، المدينة المنورة، المملكة العربية السعودية، الطبعة: الثانية، 130/2، 1424 هـ/2003 م.

³⁶⁰⁶ ر: تهمددا. | العرش، شمس الدين الذهبي، 130/2.

فلو كان عبد الله إذ فجر كنتم علمنفسه لكان أستر له، لا يدخل علي والله أبدا. فمن بالباب سواه؟ قال: الفرزدق. قال: أ وليس الذي يقول؟ شعر:

هما دلتاني من ثمانين قامة³⁶⁰⁸ كما انقض باز³⁶⁰⁸ أقتم الرأس كاسره

فلما استوت رجلاي في الأرض قالتا³⁶⁰⁹ أحيي يرحي أم قتيل نحاذه³⁶⁰⁹

لا يدخل والله علي. فمن بالباب منهم؟ قال: الأخطل. قال: هو الذي يقول³⁶¹⁰ يا عدي شعر: ³⁶¹¹

ولست بصائم رمضان طوعا³⁶¹² ولست³⁶¹² بأكل لحم الأضاحي

ولست بزاجر عنسا³⁶¹³ بكورا³⁶¹³ إلى بطحاء مكة للنجاح

ولست بزائر بيتا عتيقا³⁶¹⁴ بمكة ابتغي فيه صاحي

ولست بقائم كالعير أدعو³⁶¹⁵ قُبيل الصبح حي على الفلاح

ولكني سأشربها شمولا³⁶¹⁶ وأسجد عند منبلج³⁶¹⁴ الصباح³⁶¹⁵

والله لا يدخل علي، وهو كافر، أبدا. فمن سوى ما ذكرت؟ قال: جرير. قال: أما أنه الذي يقول شعر:

طَرَقْتُكَ صائدة القلوب وليس ذا³⁶¹⁶ حين الزيارة فارجعي بسلامي³⁶¹⁶

فإن كان ولا بد فهو الذي يدخل، فلما مثل بين يديه قال: يا جرير! اتق الله ولا تقل إلا حقا. فأنشد قصيدته الرائية التي منها

شعر:

إننا لنرجو إذا ما الغيث أخلفنا³⁶¹⁷ من الخليفة ما نرجو من المطر³⁶¹⁷

نال³⁶¹⁸ الخلافة إذا كانت له قدرا³⁶¹⁸ كما أتى ربه موسى على [ح:79و] قدر

³⁶⁰⁷ البداية والنهاية لأبي الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي الدمشقي، ت. عبد الله بن عبد المحسن التركي، دار هجر للطباعة والنشر والتوزيع والإعلان، الطبعة: الأولى، 46/13، 1418 هـ - 1997 م.

³⁶⁰⁸ س - انقض باز.

³⁶⁰⁹ البداية والنهاية لابن كثير الدمشقي، 46/13.

³⁶¹⁰ أ - شعر هما دلتاني من ثمانين قامة كما انقض باز أقتم الرأس كاسره فلما استوت رجلاي في الأرض قالتا أحيي يرحي أم قتيل نحاذه لا يدخل والله علي فمن بالباب منهم قال الأخطل قال هو الذي يقول.

³⁶¹¹ أ - شعر.

³⁶¹² أ + إذ فجر كنتم على نفسه لكان أستر له لا يدخل علي.

³⁶¹³ أ: برايح عشيا.

³⁶¹⁴ أ: ابتلاخ؛ س: مبتلج.

³⁶¹⁵ البداية والنهاية لابن كثير الدمشقي، 47/13،

³⁶¹⁶ الشعر والشعراء، ابن قتيبة الدينوري، دار الحديث، القاهرة، 1423 هـ.

³⁶¹⁷ تاريخ دمشق لابن عساکر، 94/72.

³⁶¹⁸ أ: قال.

هذي الأرامل قد قضيت حاجتها فمّن لحاجة هذا الأرملة الذكر

الخير ما دُمت حيا لا يفارقنا بوركت يا عمر الخيرات من عمر³⁶¹⁹

فقال: يا جرير! ما لك في الذي ههنا من حق مال؟ قال: بلى، يا أمير المؤمنين إني ابن السبيل³⁶²⁰ ومنقطع. فأعطاه من طيب

ماله مائة درهم. وقال له: ويحك يا جرير! لقد وليت هذا الأمر وما أملك³⁶²¹ إلا ثلثمائة درهم.³⁶²² فمائة أخذها عبد الله، ومائة أخذتها أم

عبد الله. يا غلام! أعطه المائة الباقية. قال: فأخذها جرير وقال: هي³⁶²³ والله أحب إلي مما³⁶²⁴ اكتسبته. فقال له الشعراء: ما وراءك؟ فقال:

ما يسوءكم، خرجت من عند خليفة يعطي الفقراء ويمنع الشعراء، وإني عليه لراض. فأنشد³⁶²⁵ شعر:

رأيت رضا الشيطان لا يستغفره وقد كان شيطاني من الحق راضيا³⁶²⁶

ذكر الديمري في ذكر الحمام في حيوة الحيوان: روي أن المنصور أمير المؤمنين قال يوما لعبد الرحمن بن القاسم بن محمد بن أبي بكر

الصديق وكان أفضل زمانه: عظمى بما رأيت. قال: مات عمر بن عبد العزيز رضي الله وخلف أحد عشر ابنا. فبلغت تركته سبعة عشر دينارا

أفرز³⁶²⁷ منها بخمسة دنانير واشترى له موضع القبر بدينارين وأصاب كل واحد من أولاده تسعة عشر درهما. ومات هشام بن عبد الملك بن

مروان³⁶²⁸ وخلف³⁶²⁹ أحد عشر ابنا فورث كل واحد منهم ألف ألف درهم ثم إني رأيت رجلا من أولاد عمر بن عبد العزيز أحمل في يوم

واحد على مائة فرس في سبيل الله تعالى. ورأيت رجلا من أولاد هشام يسأل أن يتصدق عليه. قلت وهذا غريب عجيب³⁶³⁰ فإن عمر كان

وكلهم إلى ربه عز وجل فكفاهم وأغناهم، وهشام وكلهم إلى دنياهم فأفقرهم مولاهم.

38. إياس بن معاوية القاضي

ويكنى أبا وائلة. وكان ذكيا بذكائه³⁶³² يضرب به³⁶³³ المثل. وكان صادق الظن، نظيفا في الأمور، حسن السيرة في القضاء.

وكان من³⁶³⁴ زهاد التابعين.

³⁶¹⁹ شرح شوهد المغني لجلال الدين السيوطي، 1/197.

³⁶²⁰ أ: سبيل.

³⁶²¹ أ ح ر: وما تملك.

³⁶²² أ + وقال له ويحك يا جرير لقد وليت هذا الأمر وما تملك.

³⁶²³ أ س: أي.

³⁶²⁴ س: ما.

³⁶²⁵ ر: وأنشد.

³⁶²⁶ أ ح س: راقبا. | اللطائف والظرائف، أبو منصور عبد الملك بن محمد بن إسماعيل النعالي، دار المناهل، ص. 63، بيروت.

³⁶²⁷ ر: أفرد.

³⁶²⁸ س ر - بن مروان.

³⁶²⁹ أ: تخلف؛ س ر: فحلف.

³⁶³⁰ أ: عجيب.

³⁶³¹ ر: أبا وائلة.

³⁶³² س ر: بقطانته.

رأيت في ثمرات الأوراق لابن حجة: أن إياس بن معاوية وقف، وهو صبي، إلى قاضي دمشق ومعه شيخ. فقال: أصلح الله القاضي، هذا الشيخ ظلمي وأكل مالي. فقال القاضي: ارفق بالشيخ ولا تستقبل بمثل هذا الكلام. فقال إياس: أصلح الله القاضي، فإن³⁶³⁵ الحق أكبر مني ومنه ومنك. قال: اسكت. قال: ³⁶³⁶ فإن أسكت [ح: 79 ظ] من يقوم بحجتي؟ قال: تتكلم³⁶³⁷ فوالله لا تتكلم³⁶³⁸ إلا³⁶³⁹ بالخير. ³⁶⁴⁰ فقال: لا إله إلا الله وحده لا شريك له. فبلغ ذلك الخليفة فعزل القاضي وولى إياس مكانه. وكان إياس قد كان كارها³⁶⁴¹ فلم يقبل³⁶⁴² فأجبر على القضاء.

وأيضاً في ثمرات الأوراق: كتب عمر بن عبد العزيز إلى عدي بن أرطاة أن أجمع بين إياس بن معاوية والقاسم بن ربيعة، فولّ القضاء أنفذهما فجمع بينهما. فقال له³⁶⁴³ إياس: أيها الرجل! سل عني وعنه فقهي الحسن البصري وابن سيرين. وكان القاسم يأتيهما وإياس لا يأتيهما.³⁶⁴⁴ ففهم القاسم أنه إن سألهما عنه أشار إليه³⁶⁴⁵ فقال: لا تسأل عني ولا عنه، فوالله الذي لا إله إلا هو أن إياس بن معاوية أفتقه مني وأعلم مني بالقضاء. فإن كنت كاذباً فما عليك أن توليني وأنا كاذب، وإن كنت صادقاً فاقبل قولي. فقال له إياس: إنك جئت برجل وقفت به على شفير جهنم فجئ بنفس منها³⁶⁴⁶ بيمين كاذبة نستغفر الله منها ومما³⁶⁴⁷ تخاف.³⁶⁴⁸ فقال له عدي: أما إذا فهمتها فأنت لها. فاستقصاه فأجبره فقبل.

ذكر الخصاف في باب القاضي يقوم على رأسه الجلواز.³⁶⁴⁹ عن خالد الحذاء قال: شهدت إياساً حين استقضى فجلس ناحيته³⁶⁵⁰ فنكس رأسه والخصوم في ناحية أخرى. وهذا لأن إياساً كان من زهاد التابعين، ثم أجبر على القضاء، وكان يبكي ندماً³⁶⁵¹ على

3633 أ - به؛ س ر: بها.

3634 أ - من.

3635 أ ح س: إن.

3636 أ - قال.

3637 أ: يتكلم.

3638 أ: لا يتكلم.

3639 أ ح س - إلا.

3640 ر: بخير.

3641 أ ح: امتنع.

3642 س ر - فلم يقبل.

3643 ر - له.

3644 س ر - وإياس لا يأتيهما.

3645 ر: أشارا به.

3646 ح - فجئ بنفس منها؛ ر: فنجى بنفسه منها.

3647 ر: فما.

3648 س ر: تخاف.

3649 الجلواز: الشرطي، والجمع جلاوزة. المعجم الوسيط.

3650 ر: ناحية.

3651 أ ح: يوما.

ما شرع في القضاء أو³⁶⁵² خوفا من أن يتلى بالجوهر. لكن كان لا يبكي بين يدي الخصوم وإنما كان يبكي في ناحيته³⁶⁵³ والخصوم في ناحية كيلا تذهب مهابته وحشمة مجلسه. انتهى.

وذكر الخصاف في باب اجتهاد الرأي روي عن الحسن البصري رحمه الله أنه دخل على إياس بن معاوية بعد ما قلد القضاء فوجده باكيا حزينا. فقال الحسن: ما أصابك؟ فقال: أتفكر في قول علي رضي الله عنه حيث قال "إن اجتهد فأخطأ فهو في النار." فتلى عليه الحسن³⁶⁵⁴ قوله تعالى: ﴿وَدَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ إِذْ يَخُكِّمَانِ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفَسَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ وَكُنَّا لِحَكْمِهِمْ شَاهِدِينَ فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا﴾³⁶⁵⁵ وداود عليه السلام كان مجتهدا وسليمان عليه السلام اجتهد وأصاب، وقد مدحهما الله بقوله: ﴿وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا﴾. إنما قال علي رضي الله عنه فيمن لم يكن³⁶⁵⁶ من أهل الاجتهاد أو اجتهد³⁶⁵⁷ في غير محل الاجتهاد.

وذكر أيضا في باب المسئلة عن الشهود عن محمد بن عبد الرحمن [ح:80] الوفلي أنه قال: قلت لإياس بن معاوية أخبرت³⁶⁵⁸ أنك كنت لا تجيز بشهادة الأشراف بالعراق ولا التجار ولا الذين يركبون³⁶⁵⁹ البحر. قال: أجل. قال الصدر³⁶⁶⁰ الشهيد في شرح الخصاف: واعلم أن أسباب الجرح كثيرة. منها الركوب في البحر إلى الهند، لأنه إذا ركب في البحر إلى الهند فقد خاطر بنفسه ودينه، وسكن دار الحرب وكثر سوادهم وعددهم، وتشبه بهم لينال بذلك مالا ويرجع إلى أهله غنيا. فإن كان لا يبالي أن يخاطر بنفسه ودينه فلا بد من أن³⁶⁶¹ يأخذ من عروض الدنيا فيشهد بالزور. ومنها³⁶⁶² التجارة في قرى فارس؛ فإنهم يطعمونهم الربا، وهم يعلمون، وأكل الربا من أسباب الجرح. ومنها أنه لا يقبل³⁶⁶³ شهادة الأشراف من أهل العراق لأنهم قوم يتعصبون فإذا نابت أحدا منهم نائبة أتى سيد قومه فيشهد له سيد قومه ويشفع فلا يؤمن من³⁶⁶⁴ أن يشهد بالزور.

3652 ر - أو.

3653 ر: في ناحية.

3654 أ ح: إلى.

3655 سورة الأنبياء، 79-78/21.

3656 ح: يكن.

3657 ر: واجتهد.

3658 ر: أجبرت.

3659 س: ركبوا.

3660 أ ح - الصدر.

3661 ر: وأن.

3662 س: منها.

3663 ر: لا تقبل.

3664 أ ح س - من.

39. أبو قلابة، عبد الله بن زيد الحريشي³⁶⁶⁵

كان ديوانه بالشام، ومات بداريا³⁶⁶⁶ سنة أربع ومائة. عن أيوب أنه قال: كان أبو قلابة يحثني على الاحتراف ويقول: إن الغني

من العافية.³⁶⁶⁷

ذكر الخصاف أن أبا قلابة دعي إلى القضاء فهرب حتى أتى بالشام فوافق ذلك عزل صاحبها فهرب حتى أتى اليمامة. فقال: ما وجدتُ مثْل القاضي إلا كمثل سابح في بحر فكم³⁶⁶⁸ عسى أن يسبح حتى يغرق. وهذا لأن الغالب من حال السابح الهلاك والنجاة نادر. فكان حديث أبي قلابة بلغ إلى أبي حنيفة رحمة الله عليه حتى قال لأبي يوسف "لو أمرت أن أعبّر البحر سباحة لكنتُ"³⁶⁶⁹ أقدر عليه.

من تمامة الساقية، وبقية الكتيبة.

40. أستاذ الإمام الأعظم حماد بن أبي سليمان بن³⁶⁷⁰ مسلم، مولى إبراهيم بن أبي موسى الأشعري

ويكنى أبا إسماعيل واسم أبيه مسلم. وكان ممن أرسل به معاوية إلى أبي موسى الأشعري، وهو بدومة الجندل. وهو راوية³⁶⁷¹ إبراهيم النخعي. وأخذ عنه الفقه وهو عن علقمة والأسود. وروى عن أبي عبد الرحمن السلمي. والأولان عن عبد الله بن مسعود والثالث عن علي بن أبي طالب رضي الله عنهم. وكان من التابعين، سمع أنس بن مالك رضي الله عنه، وكان وحيد فقهاء الكوفة في زمانه. تفقه به إمامنا الأعظم صاحب مذهبنا أبو حنيفة النعمان وإليه الرحلة في [ح:80] الفقه في زمانه.

ذكر الكردي في المناقب عن أبي حنيفة أنه³⁶⁷² قال: خرجنا مع حماد إلى تشيع الأعمش واغورّ الماء لصلوة المغرب فأفتى حماد بالتيمم لأول الوقت. فقلت: تؤخّر إلى آخر الوقت فإن وجد الماء وإلا فتيمم.³⁶⁷³ ففعلت، فوجد الماء في آخر الوقت. وهذه³⁶⁷⁴ أول مسألة خالف الإمام أبو حنيفة أستاذه حماداً.

رأيت في أجناس الناطفي قال: لو صلى خلف الإمام صلوة الفجر والإمام يرى القنوت فيها والمأموم لا يرى سكت خلفه ولا يفتت في قول أبي حنيفة، وقال أبو يوسف يتابعه. ذكره في الجامع الصغير، وفيه: وفي صلوة الأثر قال حماد بن أبي سليمان قلت لابراهيم

³⁶⁶⁵ جميع النسخ: الحريشي. والصواب: الحرمي؛ انظر: الطبقات الكبرى لابن سعد، 9/182.

³⁶⁶⁶ س: بداريا.

³⁶⁶⁷ المعارف لابن قتيبة، 446-447.

³⁶⁶⁸ س: القلزم.

³⁶⁶⁹ أ ح: أكنت.

³⁶⁷⁰ أ ح س - بن.

³⁶⁷¹ س: راوته.

³⁶⁷² ر - أنه.

³⁶⁷³ أ: فيتيمم؛ س: يتيمم.

³⁶⁷⁴ أ ح: وهذا.

النخعي: في الحي مسجدان أحدهما أقرب إلي³⁶⁷⁵ يقنت فيه والآخر أبعد لا يقنت فيه؟ قال: عليك بالأبعد الذي لا يقنت فيه. وهو قول أبي يوسف. انتهى كلام الناطفي.

وفي الجواهر المضيئة حماد بن مسلم أبو إسماعيل بن أبي سليمان الكوفي سمع أنس بن مالك، وتفقه بإبراهيم النخعي، وروى عن³⁶⁷⁶ سفيان بن عيينة وشعبة. وبه تفقه أبو حنيفة وعليه تخرج وانتفع. وحج حماد فلما قدم استقبلوه فقال: أبشروا، يا أهل الكوفة! رأيت عطاء وطاوسا ومجاهدا فصبيانكم بل صبيان صبيانكم³⁶⁷⁷ أفقه منهم. وكان له لسان سؤل وقلب عقول.

وكان حماد يفطر كل يوم في شهر رمضان خمسين إنسانا فإذا كان يوم العيد كساهم ثوبا ثوبا وأعطاهم مائة مائة. وعن ابن السماك لما قدم ابن زياد الكوفة على الصدقة كلم رجل حمادا أن يكلم ابن زياد ليستعين له به في بعض أعماله. فقال حماد: كم تؤمل في عملي لك أن تصيب فيه؟ قال: ألف درهم. قال: قد أمرت لك بخمسة آلاف ولا أبذل وجهي له. قال: جزاك الله خيرا. قال ابن قتيبة: وكان حماد مرجئيا. مات في سنة عشرين ومائة.

41. محمد بن مسلم الزهري

كان أبوه مسلم بن عبد الله بن الحارث³⁶⁷⁸ بن زهرة مع الزبير، ولم يزل الزهري مع عبد الملك بن مروان، ثم مع هشام بن عبد الملك. وكان يزيد بن عبد الملك استقضاه. وأخذ عن أبي بكر بن عبد الرحمن بن الحارث، وعروة بن الزبير بن العوام³⁶⁷⁹ وعبيد الله بن عبد الله بن عتبة بن مسعود المعدودين من الفقهاء السبعة في الحجاز تقدم ذكرهما.³⁶⁸⁰ وروى عنه الإمام معمر³⁶⁸¹ مات في شهر رمضان سنة أربع [ح: 81] وعشرين ومائة. ودفن بماله على قارعة الطريق ليمر مار فيدعو له. والموضع الذي دفن فيه آخر عمل الحجاز. وأول عمل فلسطين. ذكره ابن قتيبة في المعارف. ذكر في الحمالية في كتاب الشهادة: ولا تقبل³⁶⁸² فيها³⁶⁸³ شهادة النساء لحديث الزهري مضت السنة من لدن رسول الله صلى الله عليه وسلم والخليفين من بعده "أن لا شهادة للنساء"³⁶⁸⁴ في الحدود والقصاص. قال الشيخ أكمل الدين: وقول الزهري "مضت السنة من لدن رسول الله صلى الله عليه وسلم والخليفين" يدل على تلقيه الصدر الأول بالقبول فكان مشهورا لجواز³⁶⁸⁵ الزيادة به.

³⁶⁷⁵ ر: إلا أنه.

³⁶⁷⁶ ر: عنه.

³⁶⁷⁷ أ - بل صبيان صبيانكم.

³⁶⁷⁸ س: الحرث.

³⁶⁷⁹ س ر - وعروة بن الزبير بن العوام.

³⁶⁸⁰ أ ح: ذكرهم.

³⁶⁸¹ س ر - روى عنه الإمام معمر وهو.

³⁶⁸² أ ح ر: ولا يقبل.

وفي واقعات الصدر الشهيد في باب علامة النون من كتاب الصلاة قال: ويستحب للقوم أن يتوجهوا إلى الإمام عند الخطبة لما روي

عن الزهري وعطاً أنهما قالوا: ثلاث من السنة، وعدّ من جملة ذلك الاستقبال إلى الإمام يوم الجمعة، يعني الخطبة.

وفي تحفة علاء الدين محمد السمرقندي قال الزهري: لا يجوز التيمم في حق النوافل لأنها طهارة ضرورية ولا ضرورة في حق النوافل.

ولكن عامة العلماء قالوا: إن الحاجة إلى إحراز الثواب معتبرة كما في طهارة المستحاضة تطهر في حق النوافل بالإجماع.

42. وهب بن منبه

هو من أبناء الفرس الذين بعث بهم كسرى إلى اليمن. ويكنى أبا عبد الله.³⁶⁸⁶ وكان من التابعين رحمهم الله. قال: قرأت من

كتاب الله تعالى اثنين وسبعين كتاباً. وكان له إخوة منهم همام بن منبه، وكان أكبر من وهب. وروى عن أبي هريرة رضي الله عنه. ومات قبل

وهب، ومات وهب بصنعاء سنة عشرة ومائة. ذكره ابن قتيبة.³⁶⁸⁷

43. ميمون بن مهران

كان مكاتبا لبني نصر بن معاوية³⁶⁸⁸ فأعتق. وكان ابنه عمر بن ميمون مملوكاً لامرأة من الأزدي فاعتقته فلم يزل بالكوفة حتى كان

هيج³⁶⁸⁹ الجماجم فتحول إلى الجزيرة. وكان ميمون والياً لعمر بن عبد العزيز على الخراج وابنه عمر بن ميمون على الديوان. وكان ميمون بزازاً

فكان يجلس في دكانه ويتولى الخراج. ومات سنة سبع عشرة ومائة. ومات ابنه عمر سنة خمس وأربعين ومائة. ذكره ابن قتيبة.³⁶⁹⁰

44. محمد بن السائب³⁶⁹¹ الكلبي

كان الكلبي من النسابين، صاحب التفسير، ويكنى أبا النصر. وقتل أبوه السائب مع مصعب بن الزبير. وشهد [ح: 81] محمد

بن السائب الكلبي الجماجم مع ابن الأشعث. وتوفي بالكوفة سنة ست وأربعين ومائة. وكان ابن الكلبي هشام بن محمد بن السائب أعلم

الناس بالأنساب.

قال ابن الكلبي عن أبيه، قال: دخلت³⁶⁹² على ضرار بن عطارد من ولد حاجب ابن زرارة بالكوفة، فإذا عنده رجل كأنه جرد

يتمرغ في الحر، فغمري ضرار، فقال: سله ممن أنت؟ فقلت: ممن أنت؟ فقال: إن³⁶⁹³ كنت ناسباً فأنسبني، فإنني من بني نعيم؟ فابتدأت

3683 ر - فيها.

3684 ح: أن الإشهاد.

3685 أ ح: يجوز.

3686 أ ح ر: أبا عبيد الله.

3687 المعارف لابن قتيبة، 459.

3688 أ: معاوية.

3689 ر: يبيع.

3690 المعارف لابن قتيبة، 448-449.

3691 أ: سائب.

3692 أ - عن أبيه قال دخلت.

أنسب³⁶⁹⁴ تميما حتى بلغت إلى غالب. فقلت: ولد غالب هماما. فاستوى جالسا فقال والله ماسماني به³⁶⁹⁵ أبواي إلا ساعة من نهار. فقلت: والله إن أعر³⁶⁹⁶ اليوم الذي سماك فيه أبوك³⁶⁹⁷ الفرزدق. فقال: وأي يوم هو؟ فقلت: بعثك في حاجة فخرجت تمشي وعليك سبقه لك. فقال: والله لكأنك فرزدق دهقان قرية قد سماها بالجليل. قال: صدقت والله. ثم قال لي: أ تروي شيئا من شعري؟ قلت: لا، ولكني أروي لجرير مائة قصيدة. فقال: ³⁶⁹⁸فتروي لأبي المراغة، ولا تروي لي؟ والله لأهجوّ كلبا سنة أو تروي ³⁶⁹⁹كما رويت بجرير. ³⁷⁰⁰فجعلت اختلف إليه إقراء عليه النقائص خوفا منه، ومالي في ³⁷⁰¹شيء حاجة. ³⁷⁰²

كثيرة الأئمة المجتهدين وأصحاب المذهب وأهل اليقين

قد سبق في العنوان أن علماء الدين والأئمة المجتهدين شكر الله تعالى مساعيهم اجتهدوا ومهّدوا قواعد الأصول التي تفي³⁷⁰³ بأحكام الحوادث كلها، واستنبطوا أحكام الفروع من الأدلة الأربعة على حسب تلك القواعد، وهذبوا مسائل الاجتهاد مع تنقيح طرق النظر، فأوضحوا³⁷⁰⁴ الدلائل ووضعوا المسائل. وأصحاب الطبقة العالية في الاجتهاد، منهم بعد الخلفاء الراشدين وفقهاء الصحابة وأعلام التابعين الذين يزاحمون وجوه الصحابة في الفتوى ثمانية، وهم الذين يستنبطون في استنباط الأحكام من الكتاب والسنة والإجماع والقياس من غير تقليد للغير،³⁷⁰⁵ لا في الفروع ولا في الأصول: أبو حنيفة نعمان الكوفي، مالك بن أنس، ابن أبي ليلى، سفيان الثوري، عبد الرحمن الأوزاعي، محمد بن إدريس الشافعي، أحمد بن حنبل، داود بن علي الإصفهاني. وقيل: ربيعة الرأي منهم، وألحق البعض الليث بن سعد إليهم، فكانوا³⁷⁰⁶ [ح:82و] عشرة. ولكن الله تعالى خص من بينهم الأئمة الأربعة النعمان ومالك والشافعي وأحمد عناية منه بهم³⁷⁰⁷ بحيث منع العلماء تقليد غيرهم فشاع مذهبهم في الأمصار والأعصار.

-
- 3693 أ ح س: إني.
3694 أ ح: النسب.
3695 س - به.
3696 أ: عرف.
3697 أ ح س: أبوه.
3698 أ ح ر: قال.
3699 أ: أو ترى.
3700 س ر: لجرير.
3701 أ: ولي لي.
3702 المعارف لابن قتيبة، 535-536ظ
3703 أ ح: نقى.
3704 ر: وأوضحوا.
3705 ر - للغير.
3706 أ + فكانوا.
3707 أ: بهم منه.

قال محمد الشهرستاني في الملل والنحل: المجتهدون من أئمة الأمة مخصوصون في صنفين لا يعدون إلى ثالث؛ أهل الحديث وأهل الرأي.³⁷⁰⁸ والأول أهل الحجاز وأصحابهم أصحاب أهل الحديث، والثاني أهل العراق ويقال لأصحابهم أصحاب أهل الرأي. والصنف الأول أصحاب مالك بن أنس وأصحاب محمد بن إدريس الشافعي وأصحاب السفينان³⁷⁰⁹ الثوري وأصحاب³⁷¹⁰ أحمد بن حنبل وأصحاب داود بن علي بن محمد³⁷¹¹ الإصفهاني.

وإنما سموا أصحاب الحديث لأن عنايتهم بتحصيل الأحاديث ونقل الأخبار وبناء الأحكام على النصوص ولا يرجعون إلى القياس الجلي والخفي ما وجدوا خبراً وأثراً.³⁷¹² وقد قال الشافعي: إذا وجدتم لي مذهبا على³⁷¹³ خلاف مذهبي خبرا فاعلموا أن مذهبي ذلك الخبر. ومن أصحاب الشافعي: المزني والمرادي والبويطي والصباح³⁷¹⁴ الزعفراني³⁷¹⁵ وغيرهم، وهم لا يزيدون على اجتهداه اجتهدا بل يتصرفون فيما نقل عنه توجيهها واستنباطا ويصدرون³⁷¹⁶ عن رأيه جملة ولا يخالفون³⁷¹⁷ بته ويذهبون على³⁷¹⁸ ما نص عليه ويخرجون على رأيه.

والصنف الثاني أصحاب أبي حنيفة نعمان³⁷¹⁹ بن ثابت، ومن أصحابه³⁷²⁰ محمد بن الحسن وأبو يوسف بن إبراهيم بن محمد القاضي وزفر بن هذيل والحسن بن زياد اللؤلؤي وأبو شجاع وعافية القاضي وأبو مطيع البلخي وبشر المريسي. وإنما سموا أصحاب الرأي لأن عنايتهم بتحصيل وجه القياس والمعنى المستنبط من الأحكام وبناء الحوادث عليها وربما يقدمون³⁷²¹ القياس على آحاد الخبر. وقد قال أبو حنيفة رحمه الله تعالى: ³⁷²² "علمنا"³⁷²³ هذا رأي، وهو أحسن ما قدرنا عليه. فمن قدر على غير ذلك فله ما رأى. "وهؤلاء ربما يزيدون على اجتهداه اجتهدا ويخالفونه في الحكم الاجتهادي.³⁷²⁴

3708 أ ح: وأهل.

3709 أ س ر: سفیان.

3710 س - أصحاب.

3711 ر - بن محمد.

3712 أ ر: أو أثرا.

3713 أ س ر: وعلى.

3714 س: والصالح، وفي الهامش: والصباح.

3715 أ ح: الزعفراني.

3716 أ: ويصدون.

3717 س ر: يخالفونه.

3718 ر: إلى.

3719 س: نعمان.

3720 ح: أصحاب.

3721 أ: تقدمون.

3722 أ س ر - تعالى.

3723 أ ح: علماؤنا.

3724 ر: والاجتهاد.

وبين الفريقين اختلافات في الفروع ولهم فيها تصانيف وعليها مناظرات وقد بلغت النهاية في مناهج³⁷²⁵ الظنون حتى³⁷²⁶ أشرفوا على القطع واليقين وليس يلزم بذلك تضليل [ح:82ظ] ولا تكفير بل كل³⁷²⁷ مجتهد مصيب. انتهى.

وذكر ابن قتيبة في المعارف أصحاب الرأي وعدّ منهم:

ابن³⁷²⁸ أبي ليلى محمد بن عبد الرحمن بن³⁷²⁹ أبي ليلى وعبد الرحمن الأوزاعي وربيعة الرأي. وعن الشافعي أن الليث بن سعد أفقه من مالك إلا أن أصحابه لم يقوموا به. ذكره الدميري.

وهذه الكتيبة في ترجمة هؤلاء العشرة من المجتهدين وأئمة الدين.

1. سراج الملة وتاج الأمة،³⁷³⁰ صاحب المذهب المختار، وقمة الأئمة الأخيار، إمام المسلمين، قبله المجتهدين، أبو حنيفة نعمان بن ثابت بن³⁷³¹ طاووس³⁷³² بن هرمز ملك بني شيبان الكوفي.³⁷³³

اختلف أصحاب التواريخ في نسب الإمام، وفي الكافي نعمان بن ثابت بن³⁷³⁴ طاووس³⁷³⁵ بن هرمز ملك بني شيبان. وفي جامع الأصول: نعمان بن ثابت بن زوطى بن³⁷³⁶ ماه من أهل كابل، وقيل من أهل بابل، ويحتمل أن يكون عربيا فإن بغداد يسمى³⁷³⁷ ببابل في القديم كما في عراقيات الأبيوردي.³⁷³⁸ وعن أبي مطيع البلخي أنه من العرب من قبيلة الأنصار وهو نعمان بن ثابت³⁷³⁹ بن زوطى بن يحيى بن راشد الأنصاري، وعن الصيمري³⁷⁴⁰ بإسناده إلى إسماعيل بن حماد بن أبي حنيفة أنه نعمان بن ثابت بن مرزبان³⁷⁴¹ من أبناء فارس الأحرار ما وقع علينا رق قط، ذهب ثابت إلى علي كرم الله وجهه³⁷⁴² فدعى له بالبركة ولذريته من بعده، فنحن نرجو³⁷⁴³ من ذلك البركة إنشاء³⁷⁴⁴ الله تعالى.

- 3725 أ: مناهج.
3726 س ر + كأهم.
3727 أ ح: كان.
3728 ح - ابن.
3729 س ر: ابن.
3730 س: الأئمة.
3731 س: ابن.
3732 أ ح ر: طاووس.
3733 أ س ر - الكوفي.
3734 س: ابن.
3735 أ ح ر: طاووس.
3736 س: بني.
3737 ر: تسمى.
3738 أ: الأبيوردي.
3739 أ + بن ثابت.
3740 ر: الصيمري.
3741 س: هرمزبان؛ ر: مزبان.
3742 ر: علي رضي الله عنه وكرم وجهه.

وفي القاموس حنيفة كسفينة، لقب أثال³⁷⁴⁵ بن لجيم أبو حي؛ منهم خولة بنت جعفر الحنفية أم محمد بن علي بن³⁷⁴⁶ أبي طالب كرم الله وجهه،³⁷⁴⁷ وأبو حنيفة النعمان الإمام، وعبد الوهاب بن علي الشافعي، وأبو حنيفة كنية عشرين من الفقهاء أشهرهم إمام الفقهاء النعمان.

وذكر الكردي نقلاً عن الغزنوي بإسناده عن أبي صالح بن أحمد العجلي عن آبائه³⁷⁴⁸ أنه كوفي تميمي من رهط حمزة الرّيات المقرّي، وكان بزازاً يبيع الخبز.

وعن زفر عن الإمام أنه قال: كنت بلغت الغاية في علم الكلام حتى صرت المشار إليه بالبنان، وكنت أجلس بقرب حلقة حمّاد فسألني³⁷⁴⁹ امرأة عمن له زوجة³⁷⁵⁰ أمة، كيف يطلقها للسنة؟ فلم أهدأ إلى الجواب. فقلت لها: سلي حمّاداً، ثم أخبرني [ح:83و] بالجواب. فقلت في نفسي: لا حاجة لي³⁷⁵¹ في علم الكلام فتحولت إلى حلقة حماد، وكان إذا ذكر المسألة أحفظ قوله، فإذا كررها³⁷⁵² أحفظ الجواب ويخطئ³⁷⁵³ أصحابه. فقال يوماً لا يجلس³⁷⁵⁴ في الحلقة³⁷⁵⁵ فلزمته عشر سنين. ثم أردت أنفرد³⁷⁵⁶ في حلقة³⁷⁵⁷ فلما دخلت المسجد على ذلك العزم لم أملك الخلاف، فجلست في الحلقة فأخبر بموت حميم³⁷⁵⁸ بالبصرة، فخرج حماد إليه وأجلسني مكانه، فوردت علي ستون مسألة لم أحفظ جوابها، فأجبت وكتبت جوابي، فخالفتني في عشرين، فحلفت أن لا أفارقه إلى الموت فلازمته ثمانية عشر سنة.

قبل له: كيف³⁷⁵⁹ احترت حماداً؟ قال: بتوفيق الله تعالى، تأملت في العلوم، فقلت: الكلام عاقبته سوء ونفعه قليل. من يتبحر³⁷⁶⁰ فيه لا يقدر على الكلام جهاراً³⁷⁶¹ ويرمي³⁷⁶² بالهواء، وعاقبة الأدب مجالسة الصبيان، وعاقبة الشعر التكدي بالمدح وقول الجفاء

3743 ر س: نرجوا.

3744 س: انشاء؛ ر: ان شاء.

3745 ر: ائاله.

3746 ر: ابن.

3747 أ س ر - كرم الله وجهه.

3748 ر: ابانه.

3749 أ: فسألت إلى؛ ح ر: فسألت لي.

3750 أ ح ر: زوجته.

3751 أ ح: ما.

3752 س ر: كرت.

3753 أ: وتخطئ؛ ح: ويخطئ.

3754 س ر: لا تجلس.

3755 أ: في الحلقة.

3756 أ ح: انفر.

3757 س ر: حلقة.

3758 ح س ر: صميم.

3759 أ - له كيف.

والخفاء³⁷⁶³ وتمزيق الدين، وعلم القراءة³⁷⁶⁴ بعد جمع الكثير منه في العمر الطويل مجالسة الأحداث، وربما يُرمي³⁷⁶⁵ بسوء³⁷⁶⁶ الحفظ، وعلم الفقه أولاً مجالسة المشايخ والتخلق بأخلاقهم مع الجلالة ولا يستقيم أداء التكليف إلا به وحصول تجارة³⁷⁶⁷ الدارين متعلق³⁷⁶⁸ به، ولو نزلت نازلة في الحي احتاجوك، فإن أردت الدنيا نلت به ولا يقدر أحد أن يتعبّد³⁷⁶⁹ إلا به، فلذلك احترت الحماد.³⁷⁷⁰

روي أنه خرج الحماد³⁷⁷¹ حاجاً فخلف الإمام مكانه فوجدوا³⁷⁷² ما لم يجدوا من غيره من كل الأبواب فلازموه وتركوا غيره، وكان من معاصريه ابن أبي ليلى وابن شبرمة والثوري وشريك وغيرهم يتكلمون فيه ويطلبون شينيه ويخالفونه، وكان أمر الإمام وشأنه يزداد³⁷⁷³ قوة ويكثر³⁷⁷⁴ أصحابه حتى كانت حلقة أكبر حلقة؛³⁷⁷⁵ إذ كان أوسعهم جواباً. فمال إليه وجوه الناس، وأكرمه الحكماء، وقام بالنوائب³⁷⁷⁶ وعمل أشياء عجز عنها علماء عصره، وقوي عليهم في العلم والفتيا، وساعدته المقادير حتى كثر حساده. وبعضهم قد طعنوا بأنه دسّ ابنته³⁷⁷⁷ في بيت حماد حين مات ليأخذ كتبه. قالوا: هذا ليس بصحيح، ولئن صح فذاك³⁷⁷⁸ دليل على إتقانه في حفظه؛ لأن أبا حنيفة لا يستحيز الرواية إلا عن حفظ وإتقان، ولا يأمن الحافظ وإن جل حفظه وحسن ضبطه. فالرجوع إلى كتب أستاذه [ح:83] دلالة إتقانه لا طعن فيه ولا جرح، هكذا ذكر في شرح أصول فخر الإسلام البيهقي³⁷⁷⁹ في دفع هذا الطعن، وكان الإمام ما ضبط ضبطه³⁷⁸⁰ من³⁷⁸¹ الحماد فأحسن الضبط عنه.

- 3760 أ ح ر: شجر.
3761 أ: جهازا.
3762 أ: ورعى.
3763 س: الجفا والخفا.
3764 س: القراءة.
3765 أ: يزمن.
3766 أ: سوء.
3767 س: نجاة؛ ر: نجاة.
3768 أ ح: يتعلق.
3769 أ: أن يتعقد.
3770 س ر: حمادا.
3771 س: حمادا؛ ر: حماد.
3772 س ر + عنده.
3773 أ: ويزداد.
3774 ر: وتكثر.
3775 ر: حلقهم.
3776 س ر: بالنوايب.
3777 ر: ابنه.
3778 س ر: فذلك.
3779 س ر: البيهقي.
3780 أ ح: ضبط.
3781 س: عن.

وعن الحسن بن زياد: كان³⁷⁸² الإمام يروي أربعة آلاف حديث، ألفين عن حماد وألفين عن سائر المشايخ. وكان الإمام مشغولاً باستخراج المسائل من الحديث وقليل الرواية للحديث، وكذلك³⁷⁸³ كان أجل الصحابة كأبي بكر وعمر رضي الله عنهما³⁷⁸⁴ كانوا³⁷⁸⁵ مشغولين بالعمل لا بالرواية حتى قلت روايتهم.

ذكر الإمام الصميري³⁷⁸⁶ في مناقب الإمام كان الإمام³⁷⁸⁷ أبو حنيفة يقرأ لعاصم وكان عاصم³⁷⁸⁸ شيخ الإمام في القراءة. فلما ارتفع الإمام وانتهى في العلوم وارتفع شأنه قصده عاصم، وصار يتردد إليه ويحضر درسه وكان يقول: يا أبا حنيفة! جئتنا³⁷⁸⁹ صغيراً وجئناك³⁷⁹⁰ كبيراً.

وعن الإمام أبي الفضل الكرماني قال: حين قدم خوارزم إن الإمام³⁷⁹¹ وضع خمسمائة ألف مسألة! وذكر الخطيب³⁷⁹² الخوارزمي: أنه وضع ثلاثة آلاف³⁷⁹³ وثمانين ألف مسألة! ثمانية وثلاثين³⁷⁹⁴ ألفاً في العبادة، والباقي في المعاملات.³⁷⁹⁵ لولا هذا لبقى الناس في الضلالة. وعن الغزنوي بإسناده إلى محمد بن سلمة،³⁷⁹⁶ قال خلف بن³⁷⁹⁷ أيوب صار العلم من الله تعالى إلى³⁷⁹⁸ رسوله³⁷⁹⁹ محمد صلى الله عليه وسلم ثم إلى الصحابة ثم إلى التابعين ثم إلى أبي حنيفة وأصحابه فمن شاء فليرض ومن شاء فليسخط. فالإمام نشأ في القرن

-
- 3782 ر: وكان.
3783 أح س: ولذلك.
3784 س: عنهم.
3785 س - كانوا.
3786 س: الصميري؛ ر: الضميري.
3787 أ - كان الإمام.
3788 أ - وكان عاصم.
3789 س: جئتنا.
3790 س: وجئناك.
3791 أ - ان الامام.
3792 أ ح: للخطيب.
3793 أح: ثلاثة ألف.
3794 س ر: وثلاثين.
3795 أ س ر: في المعاملة.
3796 ح: سلم.
3797 ر: ابن.
3798 ر - الى.
3799 ر: لرسوله.

الصادق لأنه ولد في آخر عصر الصحابة فصار بهذا³⁸⁰⁰ من عليا³⁸⁰¹ الطبقات، ودرس³⁸⁰² في آخر القرن الثاني وصدرنا من القرن الثالث. وكان مزاحما لأهل القرنين في الفتوى، والافتداء³⁸⁰³ به أولى، ومذهبه بالتقدم على غيره أخرى.³⁸⁰⁴

وأما³⁸⁰⁵ كونه تابعا على تقدمه مزية أخرى، وأنكره جماعة من المحدثين، وأصحابه أثبتوه بالأسانيد الصحاح، وهم أعرف بأحواله منهم، والمثبت العدل³⁸⁰⁶ العالم أولى من الثاني، فإن أصحاب الإمام قد جمعوا³⁸⁰⁷ مسنده فبلغ خمسين حديثا يرويه الإمام عن الصحابة رضي الله عنهم. فإمامنا ولد بالكوفة³⁸⁰⁸ سنة ثمانين على أصح الرواية، وأنس بن مالك رضي الله عنه آخر من مات من الصحابة بالبصرة في سنة ثلث³⁸⁰⁹ وتسعين، قبل موت الحجاج سنتين،³⁸¹⁰ والإمام دخل البصرة أكثر من عشرين مرة في أول أمره، وروى الإمام عن أنس [ح:84و] رضي الله عنه أنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «من قال لا إله إلا الله خالصا³⁸¹¹ دخل الجنة»،³⁸¹² «ولو توكلتم على الله حق توكل³⁸¹³ لرزقتم³⁸¹⁴ كما يرزق الطير تغدو³⁸¹⁵ خماسا وتروح بطانا»،³⁸¹⁶ ذكره حافظ الدين الكردي في مناقبه. وكان عبد الله بن³⁸¹⁷ أبي³⁸¹⁸ أوفى رضي الله عنه آخر من مات بالكوفة من الصحابة،³⁸¹⁹ وقد كان³⁸²⁰ كف بصره، مات بها³⁸²¹ سنة ست أو سبع وثمانين والإمام في ذلك الوقت ابن ست أو سبع على قول الأكثر، ويجوز رواية ابن³⁸²² خمس سنين أو أربع سنين، كمحمود بن الربيع، هو راو عند البخاري.

- 3800 أ ح: بدء.
3801 س: علياء.
3802 أ ح: ودرك.
3803 س: والافتداء.
3804 أ ح: أخرى.
3805 س: وان.
3806 ح: لعدل.
3807 أ ح: جمع.
3808 س ر - بالكوفة.
3809 س ر: ثلاث.
3810 س ر: بستين.
3811 س - خالصا.
3812 المعجم الكبير للطبراني، 197/5.
3813 س: توكله؛ ر: التوكل.
3814 س ر: لرزقكم.
3815 س ر: تغدوا.
3816 سنن ابن ماجه، كتاب الزهد، 14.
3817 ر: ابن.
3818 أ ح - أبي.
3819 أ - من الصحابة.
3820 ر: وكان قد.
3821 س ر - بها.
3822 ح: بن.

قال ابن حجر³⁸²³ في المختصر في باب بيان السماع وكتابة الحديث: وأما³⁸²⁴ السماع فأقل سنه عند أئمة الحديث³⁸²⁵ خمس سنين، وعليه³⁸²⁶ عملهم³⁸²⁷ يكتبون لابن خمس سمع، ومنهم من لم يعتبر السن بل قال: من يفهم الخطاب ورد الجواب صح سماعه ولو كان³⁸²⁸ دون خمس، ومن لا³⁸²⁹ فلا ولو بلغ الخمسين.³⁸³⁰ وسهل بن سعد الساعدي آخر من مات بالمدينة منهم سنة إحدى وتسعين وهو ابن مائة أو ست وتسعين سنة، وهو يقول: لو مت أنا لم تسمعوا من يقول قال رسول الله صلى الله عليه وسلم، يعني في المدينة.³⁸³¹ وأبو الطفيل عامر بن واثلة³⁸³² آخر من مات بمكة سنة اثنتي³⁸³³ عشرة³⁸³⁴ ومائة، وهو آخر من مات من الصحابة في جميع الأرض ولم يبق بعده صحابي على وجه الأرض، وأول حج حجه³⁸³⁵ الإمام³⁸³⁶ عام ست وتسعين وهو في هذا الوقت ابن ست عشرة.³⁸³⁷

وفي الفتاوى الصوفية في الباب الثالث نقلا عن أصول شمس الأئمة السرخسي في باب الإجماع أنه: كان أبو حنيفة من جملة التابعين، فإنه روى عن أربعة من الصحابة رضي الله عنهم، أنس بن مالك، وعبد الله بن أبي أوفى، وأبو³⁸³⁸ الطفيل، وعبد الله بن فارس،³⁸³⁹ وقد كان ممن يجتهد في عهد التابعين ويعلم الناس حتى ناظر الشعبي في مسألة النذر بالمعصية، وما كان ينعتقد³⁸⁴⁰ إجماعهم بدون قوله.

إذا تقرر هذا فنقول: إن طبقة إمامنا إمام المسلمين أبو حنيفة أعلى وأرجح من طبقة الأئمة الثلاثة المعروف مذهبهم، ومذهبه صواب وخير ومختار؛ لأنه تابعي داخل تحت قوله تعالى: ﴿وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ أُولَئِكَ الْمُقَدَّمُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ

-
- 3823 س ر: ابن حجر.
3824 س: اما.
3825 ر: المحدثين.
3826 س ر: وعليهم.
3827 س - عملهم.
3828 أ ر + له.
3829 ر + يفهم.
3830 س ر: خمسين.
3831 س ر - وسهل بن سعد الساعدي آخر من مات بالمدينة منهم سنة إحدى وتسعين وهو ابن مائة أو ست وتسعين سنة وهو يقول لو مت أنا لم تسمعوا من يقول قال رسول الله صلى الله عليه وسلم يعني في المدينة.
3832 أ ح: واثلة؛ س: وإيله.
3833 س: اثنتين؛ ر: اثني.
3834 س ر - عشرة.
3835 أ: حجه.
3836 أ: الاسلام؛ ر + الأعظم.
3837 أ ح: عشرة.
3838 ر: وإي.
3839 س: حارث؛ ر: حارثة.
3840 ر: انعقاد.

عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ³⁸⁴¹. ومعارضة مالك بملاقات الصحابة أو الرواية³⁸⁴² ممنوع وسيجيء [ح:84ظ] في ذكره أن مالك³⁸⁴³ ولد سنة ثلث³⁸⁴⁴ أو أربع أو سبع وتسعين ولم يثبت أنه صار في سن الطفولية إلى مكة حتى يدعي ملاقاته أبا الطفيل على أن ابن الصلاح صرح أن مالك³⁸⁴⁵ من تُتبع التابعين أدرك التابعين لا³⁸⁴⁶ الصحابة، مع أن مالكا³⁸⁴⁷ معترف³⁸⁴⁸ بوفور فضل³⁸⁴⁹ الإمام كما تقدم في العنوان.

وروي أن المشايخ العظام والفقهاء الأعلام الذين أخذوا الفقه عن أبي حنيفة وحضروا درسه وتفقهوا عليه سبعمائة وثلثون³⁸⁵⁰ رجلا، فأبي إمام له كواحد من أصحابه³⁸⁵¹ الذين هم قرعاء العصر ووحدا³⁸⁵² الدهر. ومن مشاهير أصحابه: الإمام أبو يوسف يعقوب بن إبراهيم، والإمام محمد بن الحسن، والإمام زفر بن الهذيل، والحسن بن زياد، وعبد الله بن المبارك، والوكيع بن الجراح، وحفص بن غياث، ويحيى بن زكريا، والإمام أسد بن عمرو، ونوح بن مريم، وأبو مطيع البلخي، ويوسف بن خالد،³⁸⁵³ وعثمان البتي، وابن الإمام حماد بن نعمان، والقاسم بن معين، وبشر بن غياث.

وفي كتاب الخلاصة أنه خرج حاجًا ودخل المدينة، فرأى الناس قد اجتمعوا على رجل، فقالوا: وجدناه مع زكوة الخمر. وأرادوا أن يقيموا الحد عليه، فقال أبو حنيفة: ومعه آلة الزنا فارجموه، فتركوه وتفرقوا.³⁸⁵⁴

وعن الإمام الخطيب الخوارزمي: أن قيصر الروم أرسل إلى الخليفة مالا جزيلًا على يد رسوله، وأمر³⁸⁵⁵ أن يسأل العلماء على³⁸⁵⁶ ثلث³⁸⁵⁷ مسائل،³⁸⁵⁸ فإن أجابوا أبذلهم³⁸⁵⁹ المال وإن لم يجيبوا اطلب من المسلمين الخراج. فسأل³⁸⁶⁰ فلم يأت أحد بما فيه مقنع، وكان

-
- 3841 سورة التوبة، 100/9.
- 3842 ح: والرواية.
- 3843 س: مالكا.
- 3844 س ر: ثلاث.
- 3845 س: مالكا.
- 3846 أ ح + لا.
- 3847 أ ح ر: مالك.
- 3848 س: لمعترف.
- 3849 س: نقل.
- 3850 ر: وثلاثون.
- 3851 س: الصحابة.
- 3852 س: ووحدا.
- 3853 أ: الخالد.
- 3854 س ر - ومن مشاهير أصحابه الإمام أبو يوسف يعقوب بن إبراهيم والإمام محمد بن الحسن والإمام زفر بن الهذيل والحسن بن زياد وعبد الله بن المبارك والوكيع بن الجراح وحفص بن غياث ويحيى بن زكريا والإمام أسد بن عمرو ونوح بن مريم وأبو مطيع البلخي ويوسف بن خالد وعثمان البتي وابن الإمام حماد بن نعمان والقاسم بن معين وبشر بن غياث وفي كتاب الخلاصة أنه خرج حاجا ودخل المدينة فرأى الناس قد اجتمعوا على رجل فقالوا وجدناه مع زكوة الخمر وأرادوا أن يقيموا الحد عليه فقال أبو حنيفة ومعه آلة الزنا فارجموه فتركوه وتفرقوا.
- 3855 س ر: وأمره.
- 3856 س ر: عن.
- 3857 س ر: ثلاث.
- 3858 س: مسائل.

الإمام إذ ذاك صبيا حاضرا مع أبيه فاستأذنه في جواب الذمي³⁸⁶¹ فلم يأذنه³⁸⁶² فقام فاستأذن من الخليفة، فأذنه، وكان الرومي على المنبر، فقال له: السائل³⁸⁶³ أنت؟ قال: نعم. قال: إذن مكانك الأرض ومكاني المنبر،³⁸⁶⁴ فنزل وصعد³⁸⁶⁵ الإمام، فقال: سل. قال: ³⁸⁶⁶أي شيء كان قبل الله؟ قال: أ تعرف³⁸⁶⁷ العدد؟³⁸⁶⁸ قال: نعم. قال: ما قبل الواحد؟ قال: هو الأول ليس ما³⁸⁶⁹ قبله شيء. فقال: إذا لم يكن قبل الواحد المجازي [ر: 61ظ] اللفظي شيء فكيف يكون قبل الواحد الحقيقي؟ قال الرومي: في³⁸⁷⁰ أي جهة وجه الواجب؟³⁸⁷¹ قال: وإذا³⁸⁷² أوقدت السراج فإلى³⁸⁷³ أي وجه نوره؟ قال: ذلك نور يستوي فيه الجهات الأربع. فقال: ³⁸⁷⁴إذا كان النور المجازي المستفاد الزائل لا وجه له إلى جهة،³⁸⁷⁵ فنور السموات والأرض [ح: 85و] الباقي الدائم المفيض كيف يكون له جهة؟ قال الرومي: بما يشغل الله³⁸⁷⁶ الآن؟ قال: إذا³⁸⁷⁷ كان على المنبر مشبهه مثلك أنزله، وإذا³⁸⁷⁸ كان على الأرض موحد مثلي رفعه،³⁸⁷⁹ كل يوم هو في شأن. فترك الرومي المال وعاد إلى الروم.

وفي الفتاوى الظهيرية في القسم السابع من الفصل السابع من كتاب النكاح: وقعت لبعض الأشراف وليمة بالكوفة وقد كان جمع العلماء فيها³⁸⁸⁰ وفيهم أبو حنيفة، وكان³⁸⁸¹ في عداد الشبان يومئذ.³⁸⁸² وكان ممن يغار³⁸⁸³ عليه المشايخ لفرط ذكائه وحسن تحديه إلى

3859 س ر: بذل لهم.

3860 س - فسأل.

3861 ر: الرومي.

3862 ر: فلم يأذن له.

3863 أ ح س: أسائل.

3864 س - فقال له السائل أنت قال نعم قال إذن إذا مكانك الأرض ومكاني المنبر. صح ه.

3865 ر: ومكاني المنبر فقصده.

3866 أ - قال.

3867 س ر: تعرف.

3868 ح: القدر.

3869 ر: من؛ س - ما.

3870 س: وفي.

3871 س + الوجود.

3872 س: اذا.

3873 أ: قال، صح ه.

3874 س - فقال. وفي الهامش: فقال الإمام.

3875 أ ح: جهته.

3876 س: بما يشغل الآن.

3877 ح: اذ.

3878 ح س ر: وإذا.

3879 س: رفعة.

3880 أ: فيهم.

3881 س + أبو حنيفة.

3882 س: حينئذ.

3883 ر: تغار.

المعاني الغامضة، وكانوا جالسين على المائدة³⁸⁸⁴ إذ سمعوا ولولة النساء، فقيل: ماذا أصابهن؟ فذكروا أنهم غلطوا فأدخلوا امرأة كل واحد منهما على صاحبه، ودخل كل واحد منهما بالتي أدخلت عليه. فقالوا: إن العلماء على ما تدركم، فاسألوهم³⁸⁸⁵ عن ذلك، فسألوهم.

فقال سفيان الثوري: فيها³⁸⁸⁶ قضى علي كرم الله وجهه على كل واحد من الزوجين المهر، وعلى كل واحدة منهن العدة، فإذا انقضت عدتها دخل بها زوجها. وأبو حنيفة رحمه الله تعالى³⁸⁸⁷ كان ينكث³⁸⁸⁸ بإصبعه على طرف المائدة كالمفكر في الشيء، فقال من إلى جنبه: أبرز ما عندك، هل شيء آخر؟ فغضب سفيان الثوري وقال: ماذا يكون عنده بعد قضاء علي كرم الله وجهه؟³⁸⁸⁹ يعني في الوطئ بالشبهة. فقال أبو حنيفة: يؤتى³⁸⁹⁰ بالزوجين، فأتي بهما³⁸⁹¹ فسأل كل واحد: هل تعجبك المرأة التي دخلت بها؟³⁸⁹² قالوا: نعم. ثم قال لكل واحد منهما: طلق امرأتك تطليقة. فطلقها، ثم زوج كل واحد منهما المرأة التي دخل بها، ثم قال: فؤما إلى أهليكما على بركة الله تعالى. وقال سفيان: ما هذا الذي صنعت؟ قال: أحسن الوجوه وأقربها إلى الألفة، وأبعدا عن العداوة، أ رأيت لو صبر كل واحد منهما إلى أن تنقضي العدة أما كان يبقى في قلب كل واحد منهما شيء لدخول أخيه بزوجته، ولكن أمرت كل واحد منهما حتى طلق زوجته، ولم يكن بينه وبين زوجته دخول ولا خلوة ولا عدة عليها من الطلاق، ثم زوجت كل واحد منهما ممن وطئها،³⁸⁹³ وهي معتدة منه، وعدته لا تمنع نكاحه، وأقام كل واحد منهما مع زوجته وليس في قلب كل واحد منهما³⁸⁹⁴ شيء. فتعجبوا من فطنة أبي حنيفة وحسن تأمله. وفي هذه الحكاية بيان فقه³⁸⁹⁵ هذه المسئلة، إلى هنا³⁸⁹⁶ كلام القاضي ظهير الدين. [ح:85ظ]

وعن يحيى بن نصير تلميذ أبي سليمان الجوزجاني، هو تلميذ الإمام محمد، عن أبي يوسف أنه قال: أول ما وضع الإمام كتاب الصلوة وسماه كتاب العروس، ثم ترك المجلس، فلامه أصحابه وقالوا: دعوتنا إلى هذا العلم ثم تركته؟ فقال: ³⁸⁹⁸ تركته لرؤيا هائلة. ³⁸⁹⁹ وروى

3884 س: المائدة.

3885 س: فاسألوهم.

3886 أ: فيهما.

3887 س ر - تعالى.

3888 س: ينكث.

3889 أ س ر: علي رضي الله عنه.

3890 أ ح: علي.

3891 أ: بها.

3892 ر - بها.

3893 س ر: وطأها.

3894 أ - ممن وطئها وهي معتدة منه وعدته لا تمنع نكاحه وأقام كل واحد منهما مع زوجته وليس في قلب كل واحد منهما.

3895 س: فقهه في.

3896 ح + من.

3897 س - يحيى بن، وفي الهامش: ابن؟ يحيى بن نصير، صح؛ ر: نصير بن يحيى.

3898 س: قال.

3899 س: هايله.

هذه³⁹⁰⁰ الرؤيا عن الإمام جماعة كثيرة، منهم: محمد بن³⁹⁰¹ أبي نعيم: وهو أنه رؤا³⁹⁰² له كأنه ينبش قبر النبي صلى الله عليه وسلم ويجمع عظامه ويضع على صدره، وفي رواية رآه غيره. فقالوا له: هذا ابن سيرين، عالم بالرؤيا. فذهب إلى ابن سيرين وقصها، فقال: إن كان ما تقول حقا لتعملن في سنة النبي صلى الله عليه وسلم عملا لم يسبق³⁹⁰³ إليه. فاجتهد الإمام بعد ذلك في العلم والتعليم. وفي رواية محمد بن³⁹⁰⁴ أبي نعيم أن الإمام رأى في المنام³⁹⁰⁵ كأنه ينبش قبر النبي صلى الله عليه وسلم ويجمع عظامه على صدره فراح إلى ابن سيرين فسأله عنه، فقال: صاحب هذه الرؤيا أبو حنيفة. فقال الإمام: أنا هو. فقال: اكشف ظهرك، فكشف ورأى خالا بين كتفيه، فقال: أنت الذي قال صلى الله عليه وسلم، يخرج من أمتي³⁹⁰⁶ يقال له أبو حنيفة، بين كتفيه³⁹⁰⁷ خال يحیی الله دينه على يديه.

ثم إن الإمام اجتهد وألف ودون لما رأى³⁹⁰⁸ العلوم³⁹⁰⁹ منتشرا أراد ضبطه وحفظه صونا عن الضياع بموت العلماء، كما قال صلى الله عليه وسلم: «إن الله لا يقبض العلم انتزاعا ولكن يقبض العلم بقبض العلماء، حتى إذا مات العلماء اتخذ الناس رؤساء³⁹¹⁰ جهالا فضلوا وأضلوا»، فجعله أبوابا مبوبة³⁹¹¹ وكتبا³⁹¹² مرتبة، فبدأ بالطهارة لأنها شرط الصلوة التي من³⁹¹³ عماد الدين، ثم ثأها بالصلوة التي هي³⁹¹⁴ شكر البدن وثأ بالزكاة لأنها شكر المال. ومن المعلوم أن³⁹¹⁵ شكر نعمة خلقه³⁹¹⁶ الوجود مقدم على شكر نعمة³⁹¹⁷ ما³⁹¹⁸ به الوجود،³⁹¹⁹ يعني العبادة³⁹²⁰ البدنية³⁹²¹ مقدمة³⁹²² على العبادة³⁹²³ المالية،³⁹²⁴ ثم وثم حتى ختم بكتاب الوصايا؛ لأنه آخر الأحوال وأول تعلق الوارث بالمال، ثم باب الميراث. وهذا ترتيب حسن، فما أحسن المبدأ والمختتم، ومن جاء بعده فقد اقتبس منه واستفاد واقتدى به.

3900 أ ح: هذا.

3901 ر: ابن.

3902 أ: رؤوا؛ س: رروا؛ ر: روا.

3903 س: لم تسبق.

3904 ر: ابن.

3905 ر - في المنام.

3906 س + من؛ ر + رجل.

3907 أ - فقال أنت الذي قال صلى الله عليه وسلم يخرج من أمتي يقال له أبو حنيفة بين كتفيه.

3908 س + اى.

3909 س: العلم.

3910 س ر: روسا.

3911 ح: امبوبة.

3912 ر: وكتبها.

3913 ر س: هي.

3914 ر + من.

3915 أ: أنا.

3916 ح س: خلقة.

3917 أ: نعمه.

3918 أ: يا.

3919 أ ح س: الجود.

3920 ر س: عبادة.

فكان الإمام سابقا في زمانه على الأئمة³⁹²⁵ كلهم أحى دين الله وسنة رسول الله³⁹²⁶ صلى الله عليه³⁹²⁷ وسلم وهو سراج أمته إلى يوم القيمة³⁹²⁸ على ما قال حافظ الدين الكردي في مناقب الإمام عن أبي هريرة رضي الله عنه أنه³⁹²⁹ قال قال رسول الله [ح:86و] صلى الله عليه وسلم: «سيكون في أمتي رجل يقال له أبو حنيفة»، وفي رواية: «النعمان هو»³⁹³⁰ سراج أمتي يوم القيمة»، وفي رواية عن أنس رضي الله عنه أنه³⁹³¹ قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «سيكون في أمتي رجل يقال له النعمان بن ثابت ويكنى بأبي حنيفة يحيي دين الله وسنتي»، وفي رواية: «يحيي به الله تعالى دينه وسنتي»، ومثل هذا الحديث³⁹³² يسمى³⁹³³ في اصطلاح المحدثين وجادة³⁹³⁴ وأنه مقبول عندهم، نص عليه ابن الصلاح وغيره. وفي رواية عن أبي لهيعة³⁹³⁵ قال قال رسول الله صلى الله عليه³⁹³⁶ وسلم: «في كل قرن من أمتي³⁹³⁷ سابقون» وأبو حنيفة سابق في زمانه.

ورأيت في شرح المنظومة المسمى بالمصنفى³⁹³⁸ لأبي البركات حافظ الدين النسفي في بيت أولها مقالة النعمان، ثم مقالات الإمام الثاني. قال: النعمان عَلم لأبي حنيفة، وطوبى لمن سماه وكناه قبل وجوده أفضل الخلائق! حيث قال صلى الله عليه وسلم: «إن في أمتي رجلا اسمه نعمان وكنيته أبو حنيفة هو سراج أمتي هو سراج أمتي».

قال أبو يوسف شعر:

حسبي من الخيرات ما أعدده³⁹³⁹ يوم القيامة في رضا الرحمن

دين النبي محمد خير السورى ثم اعتقادي مذهب النعمان³⁹⁴⁰

3921 س: البدني.

3922 س: مقدم.

3923 ر س: عبادة.

3924 س: المالي.

3925 أ + على الأئمة.

3926 أ س ر: وسنة رسوله.

3927 ح + عليه.

3928 س: القيامة.

3929 س ر - انه.

3930 ر - هو.

3931 أ ح ر - انه.

3932 س ر: الاسناد.

3933 ر: ويسمى.

3934 أ: وحاجة؛ ح: وجاجة.

3935 س ر: لهيعة.

3936 أ - ابن الصلاح وغيره وفي رواية عن أبي لهيعة قال قال رسول الله صلى الله عليه.

3937 أ ح - أمتي.

3938 أ: بالمصطفى.

3939 أ ح س: عدده.

وقال مسعر³⁹⁴¹ شعر:

كفى النعمان فخرا ما رواه من الأخبار³⁹⁴² عن غرر الصحابة³⁹⁴³

وكان أبو حنيفة ممن يزاحم التابعين في الفتوى روي عنه أنه قال: ما جاءنا عن³⁹⁴⁴ الله ورسوله والصحابة فعلى الرأس والعين، وما

جاءنا من التابعين فهم رجال ونحن رجال، اللهم إلا³⁹⁴⁵ إذا كان التابعي³⁹⁴⁶ يزاحم³⁹⁴⁷ الصحابة في الفتوى³⁹⁴⁸ فإنه يقلد ذلك التابعي كما يقلد³⁹⁴⁹ الصحابي.

وفي³⁹⁵⁰ شرح الخصاف قال الصدر الشهيد: ذكر في النوادر عن أبي حنيفة "من كان من أئمة التابعين وأفتى في زمن الصحابة

وزاحمهم في الفتوى وسوغوا له الاجتهاد فأنا أقلده مثل شريح والحسن ومسروق وعلقمة".³⁹⁵¹

روي³⁹⁵² عن صدر الأئمة أنه³⁹⁵³ قال: بلغت مسائل الإمام خمسمائة ألف مسألة مع ما أودع في كتبه من المسائل الغامضة

الصعاب المبنية على خفيات³⁹⁵⁴ النحو وأسرار العربية ودقائق الحساب.

روي أنه دعاه المنصور ليحمله قاضي القضاة فأبى فحبسه. ثم دعاه فقال: ما لك لا تدخل في عملنا؟ قال: لا أصلح لذلك. قال:

كذبت. فقال: سبحانه الله حكم الخليفة بأبي كاذب [ح:86ظ] والكاذب لا يصلح وإن كنت صادقاً فالعذر ظاهر.

روي أن الربيع صاحب المنصور كان يعادي أبا حنيفة فحضر يوماً عند أمير المؤمنين، فقال الربيع: يا أمير المؤمنين! إن أبا حنيفة

يخالف جديك ابن عباس،³⁹⁵⁵ وكان³⁹⁵⁶ جديك يقول: إذا حلف الرجل على يمين ثم استثنى بعد ذلك بيوم أو يومين كان ذلك جائزاً، وقال أبو

حنيفة: لا يجوز الاستثناء إلا متصلاً باليمين.

³⁹⁴⁰ طبقات الحنفية للقرشي، 456/1.

³⁹⁴¹ أ ح - مسعر.

³⁹⁴² أس ر: الأخبار.

³⁹⁴³ شرح مسند أبي حنيفة، ملا علي القاري، ت. الشيخ خليل محيي الدين الميس، دار الكتب العلمية، الطبعة: الأولى، ص. 582، بيروت - لبنان، 1405 هـ - 1985 م.

³⁹⁴⁴ أ: عند.

³⁹⁴⁵ ر - إلا.

³⁹⁴⁶ س + ممن.

³⁹⁴⁷ س: زاحم.

³⁹⁴⁸ ر: في الفتيا.

³⁹⁴⁹ س - الصحابة في الفتوى فإنه يقلد ذلك التابعي كما يقلد.

³⁹⁵⁰ أ ح ر: في.

³⁹⁵¹ ر: وعلقمة ومسروق.

³⁹⁵² س: وروي

³⁹⁵³ س - انه.

³⁹⁵⁴ ر: حقايات.

³⁹⁵⁵ أ ح ر: العباس.

فقال أبو حنيفة: يا أمير المؤمنين! إن الربيع يزعم أن ليس لك في رقاب جندك بيعة. قال: وكيف؟ قال: ³⁹⁵⁷يخلفون لك ثم يرجعون إلى منازلهم فيستثنون فتبطل أيمانهم. وقال المنصور: يا ربيع! لا تتعرض لأبي حنيفة. ³⁹⁵⁸

وروي أن المنصور دعاه والثوري وشريكا ومسعرا ليقلدهم. ³⁹⁵⁹فقال الإمام: أما أنا فأحتال ³⁹⁶⁰والثوري يهرب ومسعر يتجنن وأما شريك فلا آمن عليه أن يقع فيه. وكان الجندي يذهب بهم، فقال سفيان الثوري: أريد البراز فتواري بالحائط، فإذا سفينة مملوءة ³⁹⁶¹بالشوك، فقال سفيان للملأح: خلف هذا الحائط ³⁹⁶²رجل يريد أن يذبحني، أشار إلى قوله عليه السلام، ³⁹⁶³«من قلد القضاء ³⁹⁶⁴فكأنما ³⁹⁶⁵ذبح بغير سكين». فستروه ³⁹⁶⁶تحت الشوك ³⁹⁶⁷فلم يجده الجندي. وأما مسعر لما دخل عليه قال: كيف دوابك، كيف غلامك؟ فتركوه وقالوا: إنه مجنون. وأما الإمام قال: إني رجل بزاز وأهل الكوفة يرموني بالأجر إذا قلدتني؛ لأنهم أشرف لا يرضون أن يكون القاضي بزازا. فتركه الخليفة. وأما شريك قال: غالب حالي النسيان. قال: نطعمك اللبان حتى يذهب عنك النسيان. قال: لي ³⁹⁶⁸خفة. قال: أطعمك كل يوم فالودج ³⁹⁶⁹السكر بدهن اللوز حتى ³⁹⁷⁰يذهب عنك الخفة. قال: لا أبالي في الحكم على قريب أو بعيد. فقال ³⁹⁷¹الخليفة: احكم ³⁹⁷²عليّ وعلى ولدي فقلده القضاء. ³⁹⁷³

وفي وفات ³⁹⁷⁴الإمام روايات كثيرة وأصحها ما روي عن ابن المبارك: أشخص المنصور الإمام إلى بغداد ³⁹⁷⁵وطلب منه أن يتولى القضاء ³⁹⁷⁶ويخرج القضاة من تحت يده فأبى ³⁹⁷⁷واعتل بعلل، فحلف المنصور ³⁹⁷⁸إن لم يقبله يجبسه، فأصر على الإباء فحبسه، ³⁹⁷⁹وكان

³⁹⁵⁶ أ: وإن كان.

³⁹⁵⁷ أ + لا.

³⁹⁵⁸ ح + لأبي حنيفة.

³⁹⁵⁹ أ ح: لتقليدهم.

³⁹⁶⁰ ر: فأحتال.

³⁹⁶¹ أ: مملوءة؛ ح س: مملوءة.

³⁹⁶² س: الحائط.

³⁹⁶³ أ س ر: صلى الله عليه وسلم.

³⁹⁶⁴ س ر: القضاء.

³⁹⁶⁵ أ: فكما؛ س: فقد.

³⁹⁶⁶ ر: فستروه.

³⁹⁶⁷ س: الشوك.

³⁹⁶⁸ س: بي.

³⁹⁶⁹ أ: فاذا.

³⁹⁷⁰ أ - حتى.

³⁹⁷¹ س: قال.

³⁹⁷² ح - احكم.

³⁹⁷³ س ر: القضاء.

³⁹⁷⁴ س: وفاة.

³⁹⁷⁵ ح: بغداد.

³⁹⁷⁶ س ر: القضاء.

يرسل إليه في الحبس³⁹⁸⁰ أنه³⁹⁸¹ إن لم يقبله يضربه فأبى وأصر³⁹⁸² فيضرب³⁹⁸³ كل يوم عشرة أسواط، فلما تتبع عليه الضرب في تلك الأيام بكى فأكثر البكاء، فلم يلبث إلا يسيرا حتى انتقل إلى جوار الله في الحبس³⁹⁸⁴ مبطونا، فأخرجت جنازته، وكثر بكاء الناس عليه ودفن في مقابر الخيزران.³⁹⁸⁵ مات [ح: 87و] رضي الله عنه سنة خمسين ومائة وكان ابن سبعين³⁹⁸⁶ سنة، ولم يكن³⁹⁸⁷ من الأولاد إلا حماد.

وقيل: إن الإمام مات مسموما، وسببه أن إبراهيم بن عبد الله الحسيني العلوي خرج بالبصرة يدعي الخلافة، فبلغ المنصور أن أبا حنيفة والأعمش كتبا إليه مكتوبا، فكتب المنصور عن لسان إبراهيم إليه، وأرسل إليه³⁹⁸⁸ فأخذ الكتاب وقبله، فاتهمه المنصور في ذلك وسقاه السم، فاحضر وجهه ومات، ولم يجدوا في بيته كتابا إلا المصحف، ولما أحس بالموت سجد فخرجت نفسه وهو ساجد.

وروي عن زفر بن هذيل تلميذ الإمام أنه³⁹⁸⁹ قال: كان أبو حنيفة يجهر بالكلام أيام إبراهيم الحسيني جهارا شديدا. فقلت:³⁹⁹⁰

ما أنت عنته³⁹⁹¹ حتى يوضع³⁹⁹² الحبال في أعناقنا، فلم يلبث إلا يسيرا حتى جاء كتاب³⁹⁹³ المنصور إلى³⁹⁹⁴ عيسى بن موسى أمير الكوفة أن احملة إلينا فحمل إلى بغداد³⁹⁹⁵ خمسة عشر يوما ثم سقاه السم.

قال حافظ الدين الكردي: والصحيح³⁹⁹⁶ من الروايات أنه لم يقبل القضاء³⁹⁹⁷ حتى انتقل إلى جوار الله تعالى في رجب. وقيل: في شعبان، وفي رواية: بشر بن الوليد عن أبي يوسف في النصف من شوال سنة خمسين ومائة ببغداد³⁹⁹⁸ ودفن بها.

3977 أ ح: وأبى.

3978 أ ح س + انه.

3979 ر - فحيسه.

3980 س ر: الحبس.

3981 ر - انه.

3982 س: فأبى واضربه؛ ر: فأبى فأمر به.

3983 س: ويضرب؛ ر: يضرب.

3984 س ر: الحبس.

3985 ر: الخيزران.

3986 س ر: سبع وستين.

3987 س ر + له.

3988 أ - وأرسل إليه.

3989 ر - انه.

3990 ر + له.

3991 س ر: بمته.

3992 س ر: توضع.

3993 س: بكتاب.

3994 س: ابى.

3995 ح: بغداد.

3996 ر: الصحيح.

3997 س ر: القضا.

3998 ح: ببغداد.

ثم إن السلطان سليمان الغازي نبش قبره فوجده كما وضع وقيل رحليه وبنى عليه قبة لطيفة في سنة اثنتين وأربعين وتسعمائة بعد

استيلاء الروافض عليه وتخريبهم تربته الشريفة رحمه الله³⁹⁹⁹ ودمرهم تدميرا.⁴⁰⁰⁰

وله كتاب *الفقه الأكبر* رواه عنه أبو مطيع البلخي وكان من تلامذته.⁴⁰⁰¹ وعن⁴⁰⁰² محمد بن مقاتل قال: سمعت⁴⁰⁰³ أبا مطيع

يقول "رأيت على الإمام قميصا ورداء قومتها⁴⁰⁰⁴ بأربع مائة⁴⁰⁰⁵ درهم. وبعض المنقشفة⁴⁰⁰⁶ اختاروا البرازة في اللباس وأنه مخالف للنص،

قال الله تعالى: ﴿قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ﴾.⁴⁰⁰⁷

وفي *الفتاوى الظهيرية*: ويكره⁴⁰⁰⁸ الصلوة⁴⁰⁰⁹ في ثياب⁴⁰¹⁰ البذلة. هكذا⁴⁰¹¹ نقله الكردي عن مبسوط خواهر زاده: إن الصلوة

تكره في ثياب البذلة.⁴⁰¹²

ذكر الإمام⁴⁰¹³ القاضي أبو العلاء صاعد بن محمد في كتاب العقيدة عن أبي سليمان الجوزجاني: أن رجلا جاء إلى أبي

حنيفة،⁴⁰¹⁴ فقال: أرى مقالات الناس مختلفة وقد بقيت فيما بينهم متحيرا، لست أفهم⁴⁰¹⁵ على صواب القول منهم، أجب⁴⁰¹⁶ يا أبا

حنيفة أن تبين لي طريقا أكون عليه فأجود غدا من النار، وترضى لي بما ترضاه لنفسك، وإذا تابعتك لا ألام [ح:87] عليه. فقال أبو حنيفة

رضي الله عنه:⁴⁰¹⁷ أدركت الناس وهم يقولون "من قال أشهد أن لا إله الا الله وأشهد أن محمدا رسول الله، فقد أخلص الملك لله، وتبرأ من

عبد من دونه وخلع الأنداد والأشباه." ثم الواجب عليهم بعد الشهادة بوحدايته وإثبات رسوله⁴⁰¹⁸ وإقراره بالمفروضات من الصلوة والزكاة

3999 أ + تعالى.

4000 س - بغدادا ودفن بها ثم إن السلطان سليمان الغازي نبش قبره فوجده كما وضع وقيل رحليه وبنى عليه قبة لطيفة في سنة اثنتين وأربعين وتسعمائة بعد استيلاء الروافض عليه وتخريبهم تربته الشريفة رحمه الله ودمرهم تدميرا.

4001 أ ح س - وله كتاب *الفقه الأكبر* رواه عنه أبو مطيع البلخي وكان من تلامذته.

4002 أ - وعن.

4003 ح - سمعت، صح ه.

4004 س ر: قومتهما.

4005 س: باربعائه.

4006 أ: المنقشفة.

4007 سورة الأعراف، 32/7.

4008 ر: وتكره.

4009 ر: الصلاة.

4010 ر: الثياب.

4011 ر: وهكذا.

4012 ر - إن الصلوة تكره في ثياب البذلة.

4013 ر - الامام.

4014 س: ابيحنيفة.

4015 ر: أفقه.

4016 س ر: احب.

4017 ر - رضي الله عنه.

4018 س: رسله.

والحج لمن استطاع والصوم والبراءة من الكفر والشرك العمل⁴⁰¹⁹ بما افترض عليه من ذلك، فمن استقام على ذلك ومات عليه فهو من أولياء الله، ومن استقام على الشهادتين وقصر في هذه المفروضات فأمره إلى الله؛ إن شاء عذبه على تضييعه وإن شاء عفى عنه. وإياك أن تشتتم أحدا من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم، ودع سرائرهم إلى الله تعالى: ﴿تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ﴾.⁴⁰²¹ وتؤمن بالقدر كله ولا تقول على الله غير⁴⁰²² الحق، وارض للناس بما⁴⁰²³ ترض⁴⁰²⁴ لنفسك وأكره لهم ما تكره لنفسك،⁴⁰²⁵ ولا تقل في دين الله برأيك، ولا تتأول على الله ولا تعترض عليه فإن الله لا يستل⁴⁰²⁶ عما يفعل وهم يسئلون.⁴⁰²⁷

وعن أبي عصمة نوح بن أبي⁴⁰²⁸ مريم⁴⁰²⁹ الجامع لقبه⁴⁰³⁰ قال: سألت أبا حنيفة من أهل السنة⁴⁰³¹ والجماعة. قال: من فضّل أبا بكر وعمر، وأحب عثمان وعلياً رضي الله عنهم، ورأى المسح على الخفين، ولم يكفر أحداً بذنوب، وآمن بالقدر خير من شره من الله تعالى، ولم ينطق في الله بشيء، يعني من⁴⁰³² ذاته ورأيه. إلى هنا من كتاب العقيدة.

وله كتاب الفقه الأكبر في العقائد⁴⁰³³ رواه عنه أبو مطيع البلخي، وكان⁴⁰³⁴ من تلامذته*⁴⁰³⁵ وكتاب الوصية التي كتبها لتلميذه يوسف بن خالد السمي وهما كتابان لطيفان لا بد للطلاب من حفظهما، وكتاب العروس في أحكام الصلوة وغير ذلك.⁴⁰³⁶ وذكر الإمام الأرنؤباني في شرح البيهقي أن الإمام أبا حنيفة رحمه الله⁴⁰³⁷ صنف كتاب العالم والمتعلم وكتاب الرسالة وهو كتاب بعثه⁴⁰³⁸ إلى عثمان البتي⁴⁰³⁹ من أصحابه وكتاب الفقه الأكبر وكتاب المقصود في الصرف، وما قيل ليس للإمام كتاب مصنف فهو كلام المعتزلة.

-
- 4019 س: والعمل.
4020 س - تعالى.
4021 سورة البقرة، 134/2.
4022 ر: الا.
4023 س ر: ما.
4024 س ر: ترضى.
4025 أ ح - لنفسك؛ س: لها.
4026 س: لا يسأل.
4027 س: يسألون.
4028 أ ح - إلى.
4029 أ ح + في.
4030 أ ح س - لقيه.
4031 أ ح: القبلة.
4032 ر: في.
4033 س ر - في العقائد.
4034 أ ح - وكان.
4035 وقع ما بين النجنتين في نسخة س ونسخة ر متقدما عن موضعه.
4036 س ر - وكتاب الوصية التي كتبها لتلميذه يوسف بن خالد السمي وهما كتابان لطيفان لا بد للطلاب من حفظهما، وكتاب العروس في أحكام الصلوة وغير ذلك.
4037 ر - رحمه الله.
4038 أ: بعته.
4039 أ ر: البتي.

2. محمد بن عبد الرحمن بن أبي ليلى الأنصاري.

الفقيه، المقرئ، القاضي⁴⁰⁴⁰ بالكوفة⁴⁰⁴¹ وأحد المجتهدين. كان⁴⁰⁴² اسم أبي ليلى يسارا وهو من ولد أحيحة⁴⁰⁴³ بن الجلاح.

وكان ابن شبرمة القاضي⁴⁰⁴⁴ وغيره يرفعونه عن هذا النسب. قال ابن شبرمة⁴⁰⁴⁵ شعر:

وكيف يرجى لفصل القضاء ولم تصب الحكم في نفسيكا

وتزعم [ح:88و] إنك لابن الحلاج وهيهات دعواك من أصليكا⁴⁰⁴⁶

وكان عبد الرحمن بن أبي ليلى يروي عن عمر رضي الله عنه وعلي وعبد الله وأبي رضي الله عنهم. وكان مع ابن الأشعث،⁴⁰⁴⁷ فقتل

بدجيل. وكان محمد هذا ولَّى القضاء لبني أمية⁴⁰⁴⁸ ثم وليه لبني عباس. وكان فقيها، مفتيا بالرأي، ومات سنة⁴⁰⁴⁹ ثمان وأربعين ومائة وهو على

القضاء.⁴⁰⁵⁰ وجعل أبو جعفر المنصور ابن أخيه مكانه. ذكره ابن قتيبة.⁴⁰⁵¹

وذكر الذهبي في طبقات القراء: محمد بن عبد الرحمن بن أبي ليلى قاضي الكوفة وأحد المجتهدين قرأ⁴⁰⁵² على أخيه عيسى وغيره

وقرأ عليه حمزة الزيات، وهو حسن الحديث، كبير القدر، من نظراء أبي حنيفة في الفقه، ويكنى⁴⁰⁵³ أبا عبد الرحمن. وروى عن الشعبي وعطاء

والحكم، وقرأ أيضا القرآن على الشعبي عن قراءته على علقمة،⁴⁰⁵⁴ وقرأ أيضا على المنهال بن عمرو عن⁴⁰⁵⁵ سعيد بن جبيرة.⁴⁰⁵⁷

ذكر⁴⁰⁵⁸ حافظ الدين الكردي عن عبد الله بن المبارك قال: سأل أبا حنيفة رجل أن ينقب في حائطه كوة فأفتاه بالجواز، فمنعه

ابن أبي ليلى عن ذلك. وأتاه ثانيا فقال: افتح فيه بابا، فمنعه ابن أبي ليلى. فقال أبو حنيفة: كم قيمة حائطك؟ قال: ثلاثة دنانير.⁴⁰⁶⁰

4040 س ر: قاضي.

4041 س ر: الكوفة.

4042 س ر - كان.

4043 س: أصحمة؛ ر: أصحه.

4044 ر - القاضي.

4045 س ر: شبرمة.

4046 المعارف لابن قتيبة 494.

4047 س: اشعث.

4048 س ر: أمية.

4049 س ر: سنة.

4050 أ + لبني أمي ثم وليه لبني عباس وكان فقيها مفتيا بالرأي ومات سنة ثمان وأربعين ومائة وهو على القضاء.

4051 المعارف لابن قتيبة، 494.

4052 س ر: قرأ

4053 س ر: يكنى.

4054 أ س ر: علقمة.

4055 س - المنهال بن.

4056 س: وعلى.

4057 معرفة القراء الكبار على الطبقات والأعصار للذهبي، 249/1-250.

4058 س: وذكر.

قال: على قيمتها اذهب فاهدمها. فلما رأى الهدم خاصمه إلى ابن أبي ليلى، فقال: كيف أحوله عن هدم حائطه؟ قال: تمنعني عن أيسر من ذلك. فقال القاضي ابن أبي ليلى: ما أصنع؟ تذهب إلى رجل يدلني على خطائي، أ فلا أرجع عنه؟⁴⁰⁶¹

ورأيت في⁴⁰⁶² التبيين شرح الكنتز: أن الزبلي قال: حكى أن ابن أبي⁴⁰⁶³ ليلى كان قاضيا بالكوفة فسمع يوما رجلا يقول عند باب مسجده لرجل: يا ابن الزائين! فأمر بأخذه، فأخذ فأدخل⁴⁰⁶⁴ المسجد فضربه حدين ثمانين⁴⁰⁶⁵ لقتله الوالدين.

فأخبر أبو حنيفة بذلك، فقال: يا للعجب من قاضي بلدنا! قد أخطأ⁴⁰⁶⁶ في مسألة واحدة من خمسة أوجه: 1- حده من غير خصومة المدفوف. 2- وضربه حدين ولا يجب عليه إلا حد واحد ولو قذف ألفا. 3- ووالى بين الحدين، والواجب أن يفصل بينهما بيوم أو أكثر. 4- وحده في المسجد، وقد قال صلى الله عليه وسلم: «جنبوا صبيانكم»⁴⁰⁶⁷ مساجدكم ومجانينكم وسل سيفوكم وإقامة حدودكم». ⁴⁰⁶⁸ والخامس [ح:88ظ] ينبغي أن يكشف أن المدفوفين حين أو ميتين لتكون الخصومة إليهما أو إلى ولدهما. وإن اجتمعت على واحد أجناس مختلفة بأن قذف وزنى وسرق وشرب يقال⁴⁰⁶⁹ عليه الكل ولا يوالى بينهما خيفة الهلاك بل ينتظر حتى يبرأ من الأول.

ورأيت أيضا فيه⁴⁰⁷⁰ في باب خيار العيب: ولو برأ إليه من كل عيب صح، وإن لم يسم الكل ولا يرد بعيب. وكان ابن أبي ليلى يقول: لا تصح البراءة من العيب مع التسمية ما لم يره المشتري. وقد جرت بينه وبين أبي حنيفة في مجلس أبي جعفر الدوانيقي فقال له أبو حنيفة: أ رأيت لو باع جارية في موضع المأتي منها عيب أو غلاما في ذكره عيب أكان يجب على البائع أن يُري المشتري ذلك الموضع منها أو منه؟ ولم يزل يعمل به هكذا حتى أفحمه وضحك الخليفة. انتهى.

3. سفيان بن سعيد بن مسروق الثوري، واحد المجتهدين، وأحد العارفين المتجهدين.⁴⁰⁷¹

وكان كوفيا فطلبه المنصور فهرب في الطريق من يد⁴⁰⁷² الجندي وتوارى. سئل الثوري عن عثمان وعلي رضي الله عنهما فقال: أهل البصرة يقولون بتفضيل عثمان وأهل الكوفة يقولون بتفضيل علي. قيل له: فأنت؟ قال: أنا رجل كوفي.

4059 أ ح س - أبو حنيفة.

4060 أ - قال ثلثة دنانير.

4061 أ ح س: فيه.

4062 ر - في.

4063 أ - أبي.

4064 س: وأدخل.

4065 أ ح - ثمانين.

4066 أ: خطأ.

4067 أ - صبيانكم.

4068 انظر: المصنف لأبي بكر عبد الرزاق بن همام الصنعاني، 441/1-442 رقم الحديث 1726، 1727، 1-12 مجلد، تحقيق: حبيب الرحمن الأعظمي، الطبعة الأولى 1390/1970، المكتبة الإسلامية، بيروت لبنان.

4069 أ س ر: يقام.

4070 س ر: في التبيين.

4071 س: المجتهدين.

ذكر الديميري في الخيل عن ابن السمعاني وغيره: أن المنصور كان يبلغه عن سفيان الإنكار عليه في عدم إقامة الحق فطلبه المنصور، فهرب إلى مكة. فلما حج المنصور بعث بالخشابين أمامه، وقال: حيثما وجدتم سفيان فصلبوه، فوصل الخشابون ونصبوا الخشب،⁴⁰⁷³ فأتى الخبر بذلك وسفيان نائم ورأسه في حجر فضيل بن عياض، ورجلاه في حجر سفيان بن عيينة، فقالا خوفاً عليه وشفقة: لا تشمت بنا الأعداء، فقام ومشى على الكعبة فالتزم أستارها عند الملتزم، ثم قال: ورب هذه البنية لا يدخلها، يعني المنصور. فزلقت راحلته في الحجون فوق من ظهرها ومات، فخرج سفيان رحمه الله وصلى عليه.

وذكر الديميري أيضاً في الحمار:⁴⁰⁷⁴ دخل سفيان على المهدي يوماً فسلم عليه تسليم العامة ولم يسلم بالخلافة، فأقبل عليه المهدي بوجه طلق، وقال: يا⁴⁰⁷⁵ سفيان! تفر منا ههنا وههنا، وتظن أنا لو أردناك⁴⁰⁷⁶ بسوء لم نقدر عليك وقد قدرنا عليك الآن. أ فما تخشى أن نحكم فيك الآن بموانا؟ [ح:89و]

فقال سفيان: إن تحكم فيّ يحكم فيك ملك قادر عادل⁴⁰⁷⁷ مفرّق بين الحق والباطل. فقال الربيع: يا أمير المؤمنين! أ لهذا الجاهل أن يستقبلك بمثل هذا؟ ائذن لي أن أضرب عنقه. فقال له المهدي: اسكت، وبلك وهل تريد⁴⁰⁷⁸ هذا وأمثاله إلا أن⁴⁰⁷⁹ نقتلهم فنشقي⁴⁰⁸⁰ بهم؟ اكتبوا عهده على قضاء الكوفة، بحيث أن لا يتعرض⁴⁰⁸¹ عليه في حكم. فكتب عهده⁴⁰⁸² ودفع إليه فأخذه وخرج، فرمى به في دجلة، وهرب، فطلب في كل بلد فلم يوجد.

وتوفي بالبصرة متوارياً سنة إحدى وستين ومائة وهو أحد الأئمة المجتهدين اجتمع⁴⁰⁸⁴ الناس على دينه وورعه.

وروي⁴⁰⁸⁵ أن أبا القاسم الجنيد البغدادي كان على مذهبه وعده السبكي شافعيًا.

حكى أن سفيان أكل ليلة زائداً⁴⁰⁸⁶ على عادته فقال: إن الحمار إذا زيد في علفه زيد في عمله، ثم قام حتى أصبح.

4072 س ر: أيدي.

4073 ر — فوصل الخشابون ونصبوا الخشب.

4074 ر: في الحمار أيضاً.

4075 ح — يا.

4076 أ ح: أدركنا.

4077 ر — عادل؛ س: عالم.

4078 س ر: يريد.

4079 أ ح: الآن.

4080 أ ح: فنشقي.

4081 س: لا تعرض.

4082 ح: في حكمه.

4083 أ — الكوفة بحيث أن لا يتعرض عليه في حكمه فكتب عهده.

4084 س: أجمع.

4085 ر: روي.

4086 أ ح س: زائدة.

وفي تحفة علاء الدين السمرقندي: أن الكفأة معتبرة في النكاح. وقال مالك وسفيان الثوري: لا تعتبر الكفأة لقوله تعالى: ﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاهُمْ﴾⁴⁰⁸⁷ وهو اختيار الكرخي.

وفي واقعات الصدر الشهيد في باب الكراهية بعلامة السين:⁴⁰⁸⁸ تقبيل يد العالم أو السلطان جائز، لما روي عن سفيان أنه قال: تقبيل يد العالم أو السلطان [العادل]⁴⁰⁸⁹ سنة. فقام عبد الله بن المبارك وقبّل رأسه، وقال: من يحسن هذا غيرك. وأما تقبيل يد غيرهم تكلموا فيه؛ منهم من قال: إن كان الرجل يأمن نفسه وينوي حسبة وهو تعظيم المسلم وإكرامه لأبأس. والمختار فيه⁴⁰⁹⁰ أنه لا رخصة فيه من المتقدمين إلا فيما ذكرنا.

وفي روضة علي بن يحيى الزندويستي في الباب العاشر في ترك الذنب مخافة الله تعالى: عن عبد الصمد المزوي الروزي أنه قال: كنت عند⁴⁰⁹¹ سفيان الثوري أسمع منه الأحاديث وما كان يجلس للعامة، فقلت: رحمك الله، لو انبسطت وجلست فيأتيك الشريف والوضيع، فيستفيدون منك ويحملون عنك. فقال سفيان: هل تعقل منصوراً، وإبراهيم وعلقمة؟ فقلت: أما منصور فإمام ثقة، وإبراهيم النخعي إمام من أئمة المسلمين، وعلقمة بن قيس من أفاضل⁴⁰⁹² عبد الله بن مسعود. ثم قال سفيان: حدثني منصور بن معتمر⁴⁰⁹³ عن⁴⁰⁹⁴ إبراهيم النخعي عن علقمة⁴⁰⁹⁵ عن عبد الله بن مسعود رضى الله عنه أنه⁴⁰⁹⁶ قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: [ح:89ظ] «إن الله تعالى لما خلق جنات عدن دعا جبرائيل، وقال له:⁴⁰⁹⁷ انطلق فانظر ماذا خلقت لعبادي وأوليائي؟ فذهب جبرائيل وجعل يطوف في تلك الجنان، فأشرفت إليه جارية من الحور العين في بعض تلك القصور، فتبسمت إلى جبرائيل فأضاءت جنات عدن من ثنائها، ولم يرها جبرائيل فخرّ لله ساجداً، وظنّ أن النور من رب العالمين، فنادته الجارية: يا أمين الله! ارفع رأسك. فرفع رأسه فنظر إليها، فقال: سبحان الذي خلقك! فقالت الجارية: يا أمين الله!⁴⁰⁹⁸ أتدري لمن خلقت؟ قال: لمن خلقت؟ قالت: إن الله تعالى خلّقني لمن آثار⁴⁰⁹⁹ رضاء الله تعالى على هوى نفسه خوفاً من عقابه، وطلباً لمرضاته». ثم قال: أو يخدع اللبيب عن مثل هذا يامرو الروزي.

4087 سورة الحجرات، 13/49.

4088 س ر + من واقعه.

4089 جميع النسخ - العادل.

4090 س - فيه.

4091 أ: مع.

4092 س ر + أصحاب.

4093 أ ح: معمر؛ س ر: يعمر. والتصحيح من سير أعلام النبلاء للذهبي، 233/7.

4094 أ - عن.

4095 أ - عن علقمة.

4096 ر - أنه.

4097 س ر - له.

4098 أ ح - ارفع راسك فرفع راسه فنظر إليها فقال سبحان الذي خلقك فقالت الجارية يا أمين الله.

4099 س ر: أثر.

4. إمام دار الهجرة مالك بن أنس بن أبي عامر الأصبحي، صاحب المذهب.

قال الخطيب أبو العباس القاضي أحمد القلشاني⁴¹⁰⁰ المالكي في شرح الرسالة من الكتب المالكية: كان إمامنا الإمام مالك إمام دار الهجرة والنبوة ومهبط الوحي. وكان اعتماده في مذهبه على الكتاب والسنة وعمل أهل المدينة. وهو أعلم الناس بالناسخ والمنسوخ؛ إذ كانت الأحكام تتحدد⁴¹⁰¹ إلى وفات رسول الله صلى الله عليه وسلم. وكان موصوفاً بكمال الإدراك والفهم، معروفاً بالعلم والديانة والاتباع، متصفاً بالعقل والفضل والإصابة وتجنب الابتداع. وكان عارفاً بطريق الأخبار، وعلل الآثار، صحيح النقل والرواية، مكين المعرفة والدراية، فقيه عصره وعالم دهره ومصره. لازم ابن هرمز خمسة عشر سنة من الغد إلى الزوال مع ملازمته لغيره.⁴¹⁰² وفضائله شهيرة.

قال النووي: اجتمعت العلماء على إمامة مالك وجلالته وعظم⁴¹⁰³ سيادته. قال البخاري: أصبح الأسانيد مالك عن نافع عن ابن عمر عن رسول الله صلى الله عليه وسلم. وقال أبو منصور السمعاني:⁴¹⁰⁴ أصبحها الشافعي عن مالك عن نافع عن ابن عمر عن رسول الله صلى الله عليه وسلم.

ورأيت في ثمرات الأوراق لابن الحجة الحموي: أن الشافعي أقام بمدينة النبي صلى الله عليه وسلم ثمانية أشهر وحفظ الموطأ من مالك، من أوله إلى آخره، وأملأه وأقرأه على الناس، وهم يكتبونه في مسجد رسول الله صلى الله عليه وسلم وسيجيئ مفصلاً.

وقال أبو مصعب: كانوا يزدحجون على باب مالك فيقتتلون من الزحام. وأخذ عن أشياخ كثيرة. وعن الإمام الزنجري عن أبي [ح:90] حفص الكبير أنه وقع بين أصحاب مالك⁴¹⁰⁵ وبين أصحاب أبي حنيفة في التفضيل، فقلت: عدوا مشايخه، فبلغ مشايخ مالك ثمانين، فبلغ مشايخ إمامنا النعمان أربعة آلاف. فقلت: هذا من أدنى فضائله.

ولقد بالغ أبو القاسم الزورقي المالكي في رسالته المصنفة في سبيل السنة المشرفة: أخذ مالك عن تسعمائة شيخ، ثلثمائة من التابعين، وستمائة من تابعيهم ممن⁴¹⁰⁶ اختارهم وارتضاهم في الدين والعلم بحق الرواية.

وذكر أبو العباس القلشاني⁴¹⁰⁷ أيضاً: ولد الإمام مالك رحمه الله سنة ثلث وتسعين من الهجرة، وقيل إحدي، وقيل أربع، وقيل سبع. وتوفي صبيحة الرابع⁴¹⁰⁸ عشر من ربيع الأول سنة تسع⁴¹⁰⁹ وسبعين⁴¹¹⁰ ومائة. وكانت وفاته يوم الأحد. وفي الطبري: ولد سنة خمس وتسعين، ومات سنة تسع وسبعين ومائة.⁴¹¹¹

4100 س ر: الغساني.

4101 ح: يتحدد.

4102 س — لازم ابن هرمز خمسة عشر سنة من الغد إلى الزوال مع ملازمته لغيره.

4103 س ر: وعظيم.

4104 س ر: السمعاني.

4105 أ — بين أصحاب مالك.

4106 ح: فمن.

4107 أ ح: القاشاني.

وروي⁴¹¹² عن عمر بن يحيى بن سعيد الأنصاري في الليلة التي مات فيها مالك سمعت قائلا يقول شعر:

لقد أصبح الإسلام زعرع ركنه غداة ثوى الهادي لدا ملحد القبر

إمام الهدى ما زال للعلم صائنا عليه سلام الله في آخر الدهر⁴¹¹³

قال: فانتبهت فكتبت البيتين في السراج، وإذا الصارخ على مالك أنه مات رحمه الله تعالى.⁴¹¹⁴

قيل: خلّف مالك خمسمائة زوج نعل⁴¹¹⁵ وثلاثمائة جارية. وكان في أول حاله على فقر ثم صار ذا ثروة، ومع ذلك كان من الزهد

والورع بمكان، ولو كان يأكل الطيب من الطعام ويلبس الحسن من الثياب فليس بقادح في زهده ولا في ورعه، ولكل شيء وجهة.

وكان القائم بمذهبه بعد وفاته جماعة من أصحابه، منهم: ⁴¹¹⁶عبد الرحمن بن ⁴¹¹⁷القاسم العتقي ⁴¹¹⁸المصري، ومات هو سنة

إحدى وتسعين ومائة، وكان ⁴¹¹⁹عمره ستين ⁴¹²⁰سنة. وأخذ عن ابن ⁴¹²¹القاسم جماعة منهم مدوّن كتاب المادونة عبد السلام بن

سحنون⁴¹²² بن ⁴¹²³سعيد، وهو تنوخي النسب، وسحنون لقبه، مات سنة أربعين ومائتين.

ذكر جمال الدين اليزدي⁴¹²⁴ في تحذيب الجامع الصغير: أن الأكل والشرب والجماع ناسيا لا يفطره استحسانا، سواء كان في فرض

أو تطوع. والقياس أن يفطره، وبه قال مالك في الفرض خاصة دون النفل. [ح: 90ظ] دليلنا ما روي أن رجلا أتى النبي صلى الله عليه وسلم

فقال: إني كنت صائما فأكلت وشريت وأنا ناس. فقال له صلى الله عليه وسلم: «أطعمك الله وسقاك فتم على صومك». فبيّن أنه صائم مع

أكله وشربه ناسيا، وأمره بإتمامه، ولو كان مفطرا لما سمّاه صائما، ولما⁴¹²⁵ أمره بالإتمام مع البطلان. واحتج⁴¹²⁶ مالك بأن الأكل ينافي

4108 س ر: أربع.

4109 ر: تسعة.

4110 أ ح ر: وتسعين.

4111 س ر - وفي الطبري ولد سنة خمس وتسعين ومات سنة تسع وسبعين ومائة.

4112 ح: روي.

4113 سير أعلام النبلاء لشمس الدين الذهبي، 123/8.

4114 أ س ر - تعالى.

4115 أ ح: بعل.

4116 أ س ر - منهم.

4117 جميع النسخ: ابن أبي القاسم، والصحيح أنه ابن القاسم، انظر للتصحيح: سير أعلام النبلاء للذهبي، 120/9.

4118 أ ح: العنفي.

4119 أ ح س - كان.

4120 أ ح س: ستون.

4121 جميع النسخ: ابن أبي القاسم، والصحيح أنه ابن القاسم، انظر للتصحيح: سير أعلام النبلاء للذهبي، 120/9.

4122 أ ح: سحنون.

4123 ر: بعد.

4124 س ر: اليزدي.

4125 س: ولا.

4126 ر: احتج.

الصوم، فاستوى فيه العامد والناسي كالأكل في الصلوة. قلنا: وهذا القياس موجود في نفل الصوم كوجوده في فرضه فلا بالقياس أخذت ولا بالأثر عملت.

وذكر أبو حنيفة بعد هذا: لولا قول الناس لقلت أن صومه قد بطل. أراد لولا رواية الناس عن النبي صلى الله عليه وسلم لقلت بالقياس.

5. إمام أهل الشام عبد الرحمن بن عمرو بن محمد أبو عمرو الأوزاعي

الأوزاع بطن من⁴¹²⁷ همدان. وعن الواقدي كان الأوزاعي يسكن بيروت ومكتبه⁴¹²⁸ باليمامة،⁴¹²⁹ فلذلك سمع من يحيى بن كثير. ومات ببيروت سنة سبع وخمسين ومائة، وهو يومئذ ابن اثنتين وسبعين⁴¹³⁰ سنة.

وذكر الدميري في البعير: الأوزاعي اسمه عبد الرحمن إمام أهل⁴¹³¹ الشام. قيل: إنه أجاب في سبعين ألف مسألة. وكان يسكن بيروت.

والأوزاعي من تابع التابعين، وقال الأوزاعي: رأيت رب العزة في المنام، فقال لي: "يا عبد الرحمن! أنت الذي تأمر بالمعروف وتنهي عن المنكر؟ قلت: بفضلك يا رب! ثم قلت: ⁴¹³²يارب! أمتني على الكتاب." ⁴¹³³فقال عز وجل: وعلى السنة. "وتوفي في شهر ربيع الأول سنة سبع وخمسين ومائة رحمة الله عليه. وكان سبب موته أنه دخل حمام بيروت وكان لصاحب الحمام شغل فأغلق الباب عليه وذهب ثم جاء وفتح الباب فوجده ميتا قد وضع يده اليمنى تحت خده مستقبلاً⁴¹³⁴ القبلة. وقيل: إن امرأته فعلت ذلك ولم تكن عامدة لذلك.

والأوزاع أيضاً⁴¹³⁵ قرية بدمشق. ولم يكن عبد الرحمن منهم. قال النووي: إنه ولد بعلبك سنة ثمان وثمانين، وهو مدفون في قبلة مسجد قرية حنتوس وهي على باب بيروت. فأهل القرية لا يعرفون، بل يقولون: ها هنا قبر رجل صالح ينزل عليه النور، ولا يعرفه إلا الخواص. وفي تحذيب الجامع الصغير: وأما سؤر الحمار والبغل⁴¹³⁶ مشكوك لم يقطعوا بطهارته ولا بنجاسته. واختلفوا في جهة [ح: 91] وإشكاله:⁴¹³⁷ قال بعضهم لاختلاف الصحابة رضي الله عنهم في طهارة سؤر الحمار ونجاسته، قال ابن عباس رضي الله عنه: إنه طاهر، وقال

4127 أ - من.

4128 أ ح: ويكتبه.

4129 أ - باليمامة.

4130 ر: وستين.

4131 ر - أهل.

4132 ر: فقلت.

4133 أ ح - على الكتاب.

4134 أ + فأغلق الباب عليه وذهب ثم جاء وفتح الباب فوجده ميتا قد وضع يده اليمنى تحت خده مستقبلاً.

4135 س ر - أيضاً.

4136 ر: وأما سؤر البغل والحمار.

4137 أ ح: إشكاله.

ابن عمر: ⁴¹³⁸ إنه نجس، فجعل مشكلاً. ⁴¹³⁹ وقال بعضهم: إنما كان مشكلاً ⁴¹⁴⁰ لاختلاف العلماء في إباحته. قال علماؤنا: لا يحل، ⁴¹⁴¹
وقال الأوزاعي ومالك: يحل، ⁴¹⁴² فلاجل هذا جعل مشكلاً، وقال بعضهم غير هذا. وإذا ثبت أنه مشكل يجب الجمع بينه وبين التيمم إذا لم
يجد غيره.

6. إمام الحرمين ⁴¹⁴³ أبو عبد الله ⁴¹⁴⁴ محمد بن إدريس الشافعي المصلي صاحب المذهب ⁴¹⁴⁵

كان مشهوراً بالنسبة إلى جده الثالث ⁴¹⁴⁶ محمد بن إدريس بن العباس بن عثمان ⁴¹⁴⁷ بن الشافعي ⁴¹⁴⁸ بن السائب ⁴¹⁴⁹ بن
عبيد ⁴¹⁵⁰ بن عبد ⁴¹⁵¹ يزيد ⁴¹⁵² بن هاشم ⁴¹⁵³ بن عبد المطلب. ولد في سنة خمسين ومائة. قيل: في اليوم الذي مات أبو حنيفة ولد
الشافعي. قيل: ولد ⁴¹⁵⁴ بعسقلان، وقيل: باليمن، قالوا: ⁴¹⁵⁵ الأول أصح.

ونشأ بمكة، وعلم اللسان وأتقن فيه، ثم تخرج بالمدينة على إمام دار الهجرة مالك. ثم رحل العراق فلزم الإمام محمد بن الحسن،
حتى نقل عنه: "من أراد الفقه فليزِم أصحاب أبي حنيفة، فإن المعاني تيسرت لهم. والله ما صرت فقيهاً إلا باطلاعي في كتب أبي حنيفة، لو
لحقته لازمت مجلسه". وقال: "أخذت وقر يعير من العلم من محمد بن الحسن".

قيل: كان محمد بن الحسن تزوج أم الشافعي، وفوض إليه كتبه وماله، فمن سببه صار فقيهاً.

ثم رحل إلى مصر سنة تسع وتسعين وأقام بها إلى أن مات في سلخ رجب من ⁴¹⁵⁶ سنة أربع ومائتين، وقبره بقرافة ⁴¹⁵⁷ مصر
مشهور بزار ويتبرك به ⁴¹⁵⁸ وعاش أربعاً وخمسين سنة.

⁴¹³⁸ س ر + رضي الله عنهما.

⁴¹³⁹ أ ح س: مشكلاً.

⁴¹⁴⁰ أ ح س: مشكلاً.

⁴¹⁴¹ أ ح: لا تحل.

⁴¹⁴² أ ح: تحل.

⁴¹⁴³ أ ح: الحرم.

⁴¹⁴⁴ س ر - أبو عبد الله.

⁴¹⁴⁵ س ر - المصلي.

⁴¹⁴⁶ أ ح + فإنه.

⁴¹⁴⁷ س ر - بن عثمان.

⁴¹⁴⁸ أ: الشافعي.

⁴¹⁴⁹ س: ثابت.

⁴¹⁵⁰ ح + الله بن عبد الله.

⁴¹⁵¹ أ ح ر - عبد.

⁴¹⁵² ر: زيد.

⁴¹⁵³ س ر: هشام.

⁴¹⁵⁴ ر - قيل ولد؛ س - الشافعي قيل ولد.

⁴¹⁵⁵ أ: قال.

⁴¹⁵⁶ س ر - في سلخ رجب من.

وفي كتاب الفواتح شرح ديوان علي لمولانا حسين بن معين الدين المييدي: ⁴¹⁵⁹ إمامنا ⁴¹⁶⁰ شافعي محمد بن إدريس بن عباس بن عثمان ⁴¹⁶¹ بن شافع بن سائب بن عبيد ⁴¹⁶² بن عبد الله بن يزيد ⁴¹⁶³ بن هاشم بن عبد المطلب، سائب در روز بدر ⁴¹⁶⁴ مسلمان شد. وشافع در طفوليت نبي را صلى الله عليه وسلم ديده بود. وولادة شافعي با عسقلان يا يمن بود در سنة خمسين ومائة، ودر سنة أربع ومائتين بمصر وفات يافت. ⁴¹⁶⁵ وشيخ علاء الدولة سمناني در عروة ⁴¹⁶⁶ ميغر مايد كه: رجال غيب اكون نماز ⁴¹⁶⁷ بر مذهب إمام شافعي ميكنارند. وشيخ محي الدين عربي در باب صدوسي وبنجم از فتوحات نقل ميكنند كه: شافعي [ح: 91 ظ] از آواتاد أربعة بوده. ⁴¹⁶⁸ وكان رحمه الله تعالى عالما بالتواريخ وماهرا في الخطب والإنشاء قادرا على الشعر الحسن أيضا. روي عنه أنه قال: من علم التاريخ كثر فهمه زاد عقله. ولقد قال فيه شعرا وهو هذا، شعر:

إذا عرف الإنسان أخبار من مضى توهّمته قد عاش من أول الدهر

وتحسبه قد عاش آخر عمره إلى الحشر أن أبقى الجميل من الذكر

فكن عالما أخبار من عاش وانقضى وكن ذا نوال واغتنم أطول العمر ⁴¹⁶⁹

وفي ثمرات الأوراق لابن الحجة: ⁴¹⁷⁰ حكى الربيع بن سليمان صاحب الشافعي عنه، قال سمعت الإمام الشافعي، يقول: فارقْتُ

مكة وأنا ابن أربع عشرة سنة ودخلت المدينة بعد صلاة العصر، فصلّيت في مسجد رسول الله صلى الله عليه وسلم ودنّوت من القبر فسلمت

4157 أ ح: بقراءة.

4158 أ ح - به.

4159 س ر: مييدي.

4160 ح: إمام.

4161 س ر - بن عثمان.

4162 أ ح + الله.

4163 س ر - الله بن يزيد.

4164 أ: روزندر.

4165 ر + وفات ياقث؛ ر: وفات ياقث ودر سنة أربع ومائتين بمصر.

4166 ر: عرفه.

4167 ح + نماز.

4168 ح: بود.

4169 س ر - وكان رحمه الله تعالى عالما بالتواريخ وماهرا في الخطب والإنشاء قادرا على الشعر الحسن أيضا روي عنه أنه قال من علم التاريخ كثر فهمه زاد عقله ولقد قال فيه شعر أو هو هذا شعر إذا عرف الإنسان أخبار من مضى توهّمته قد عاش من أول الدهر وتحسبه قد عاش آخر عمره إلى الحشر أن ابقى الجميل من الذكر فكن عالما أخبار من عاش وانقضى وكن ذا نوال واغتنم أطول العمر.

رحلة الشتاء والصيف، محمد بن عبد الله بن محمد كثریت، تحقيق: الأستاذ محمّد سعيد الطنطاوي، المكتب الإسلامي للطباعة والنشر، الطبعة: الثانية، ص. 56،

بيروت 1385 هـ.

4170 ر - لابن الحجة.

على النبي صلى الله عليه وسلم، فرأيت مالك بن أنس متأزراً⁴¹⁷¹ بيردة، متوشّحاً بأخرى وهو يقول: حدثني نافع عن ابن عمر عن صاحب هذا القبر، ويضرب بيده على قبر النبي صلى الله عليه وسلم.

قال الشافعي: فلما رأيت⁴¹⁷² ذلك⁴¹⁷³ هبته الهيبة العظيمة، وجلست حيث انتهى⁴¹⁷⁴ المجلس، فأخذت عوداً من الأرض وجعلت كلما أملك مالك حديثاً كتبتة بريقي على يدي، والإمام مالك ينظر إليّ من حيث⁴¹⁷⁵ لا أعلم حتى انقضى⁴¹⁷⁶ المجلس. وجلس مالك ينتظر عشاء المغرب ولم يرني انصرف، فأشار إليّ فدنوت منه، فنظر إليّ ثم قال: أحرمني أنت؟ قلت: حرمني. فقال: أحرمني أنت؟ قلت: مكي. قال: أحرمني؟ قلت: قرشي. قال: كملت صفاتك، لكن فيك إساءة أدب. قلت: وما الذي رأيت من سوء أدبي؟ قال: رأيتك وأنا أُملي أخبار الرسول صلى الله عليه وسلم وأنت تلعب⁴¹⁷⁸ بريقك على كفك. فقلت له: عدمت البياض فكنت أكتب ما تقول. فحذب مالك يدي، وقال: لأرى فيه شيئاً. قلت: إن الريق لا يثبت على اليد، ولكن فهمت⁴¹⁸⁰ جميع ما حدثت به منذ جلست، وحفظته إلى حين قطعت. فعجب الإمام مالك من ذلك، فقال: أعد عليّ ولو حديثاً واحداً. قال الشافعي، فقلت: حدثنا مالك عن نافع عن ابن عمر عن صاحب هذا القبر، وأشرت إليه كإشارته⁴¹⁸¹ حتى أعدت خمسة وعشرين حديثاً حدثت بها من حين جلس إلى وقت قطع. فصلى مالك المغرب وأقبل على عبده، وقال: ⁴¹⁸²خذ بيد سيدك إليك، وسألني النهوض [ح:92و] معه، فقممت غير ممتنع إلى ما دعا من كرمه، فأتيت الدار فما لبثت حتى أقبل مالك والغلام حامل طبقاً فوضعه من يده، وسلم الإمام عليّ ثم قال للبعد: اغسل علينا، فوثب الغلام إلى الإناء وأراد أن يغسل عليّ، فصاح عليه مالك وقال: الغسل في الأول لرب المنزل، وفي آخر الطعام للضيف. قال الشافعي: فاستحسن ذلك منه وسألته عن شرحه، وقال: إنه يدعو الناس إلى منزله وكرمه، فحكمه أن يتدبّر بالغسل، وفي آخر الطعام ينتظر من يدخل معه. قال: فكشف عن الطبق فكانت⁴¹⁸³ فيه صفحتان: في أحدهما لبن،⁴¹⁸⁴ وفي الأخرى تمر، فسَمَّى الله تعالى، فسميت فأكلت أنا ومالك جميع الطعام.

4171 س: موزراً.

4172 ر: رأيت.

4173 ر - ذلك.

4174 أ ح + في؛ س + بي.

4175 ر - من حيث.

4176 ر: انفض.

4177 س ر - تمعي.

4178 س ر: تكتب.

4179 ر: فقلت.

4180 أ ح: فهمته.

4181 ر: كما أشار.

4182 ر: فقال.

4183 أ ح س: فكانت.

4184 أ ح: تين.

وعلم مالك أني لم آخذ من⁴¹⁸⁵ الطعام الكفاية. فقال لي: يا أبا عبد الله! هذا جهد من مُقِل⁴¹⁸⁶ إلى فقير معدم. فقلت: لا عذر علي من أحسن، إنما العذر على من أساء. قال الشافعي: ثم قام عنى مالك⁴¹⁸⁷ وقال: حكم المسافر أن يحل تعبهُ بالانضجاع، فتمت ليلتي فلما كان في الثُلث الأخير من الليل قرع مالك على الباب، فقال: الصلاة! يرحمك الله، فرأيتُه حامل إناء فيه ماء، فنبع⁴¹⁸⁸ عليّ ذلك فقال: لا يرد علي ذلك، فخدمة الضيف فرض.

فتجهزت للصلوة وصليت الفجر مع الإمام مالك في مسجد رسول الله صلى الله عليه وسلم والناس لا يعرف بعضهم بعضاً من العَلَس. وجلس كل واحد منا في مصلاه⁴¹⁸⁹ يسبح⁴¹⁹⁰ الله إلى أن طلعت الشمس على رؤوس الجبال، فجلس مالك مجلسه بالأمس⁴¹⁹¹ وناولني الموطأ أُمليهِ وأقرأه على الناس وهم يكتبونه. قال الشافعي: فأُتيت⁴¹⁹² على حفظه من أوله إلى آخره، وأُقيمت ضيف مالك ثمانية أشهر، فما علم أحد من الإنس الذي كان يحصل بيننا أُنينا⁴¹⁹³ الضيف.

ثم قدم على مالك المصريون بعد قضاء حجّهم للزيارة واستماع الموطأ. قال الشافعي: فأُمليتُه⁴¹⁹⁴ عليهم حفظاً، منهم: عبد الله بن عبد الحكم،⁴¹⁹⁵ وأشهب، وابن القاسم. قال الربيع: وأحسب أنه ذكر الليث بن سعد.

ثم قدم بعد ذلك أهل العراق لزيارة النبي صلى الله عليه وسلم، فرأيت بين الروضة والمنبر فتى، جميل الوجه، حسن الصلوة، فتوهمت فيه خيراً، فسألته عن اسمه وبلده، فأخبرني⁴¹⁹⁶ وقال: العراق، فقلت: أي العراق؟ قال: الكوفة. قلت: مَنْ العالم والمتكلم في نص كتاب الله تعالى، والمفتي [ح: 92ظ] بأخبار رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ فقال: أبو يوسف ومحمد بن الحسن صاحباً أبي حنيفة. فعدت⁴¹⁹⁷ إلى مالك فقلت له: خرجت من مكة في طلب العلم، فقال لي: العلم مائدة ترجع منها إلى عائدة. فلما عزمت على السفر رَوَّدني الإمام مالك، فلما كان في السحر سار معي تشبيعا إلى البقيع، ثم صاح بعلو صوته: من معه كذا راحلة إلى الكوفة، فأقبلت عليه وقلت: بم تكتري وليس

4185 ر: به.

4186 أ ح: تعل.

4187 أ ح س - مالك.

4188 أ ح: فيتقع؛ ر: فنبع.

4189 أ ح: الصلاة.

4190 أ ح: فسيح.

4191 أ ح: بالأنس.

4192 س ر: فأنقبت.

4193 أ ح: أين؛ س - أينا.

4194 ر: فأُمليت.

4195 ر: عبد الكريم.

4196 أ ح ر: فأخبره.

4197 ر: فقدمت.

معك شيء؟ فقال: انصرفْتُ البارحة بعد عشاء⁴¹⁹⁸ الآخرة، إذ قرع عليَّ قارع الباب فخرجت إليه فأصبت ابن القاسم، فسألني قبول هدية فقبلتها فدفع إلي صرة فيها مائة مثقال، وقد أتيتك نصفها وجعلت النصف لعبالي، فاكترى لي بأربعة دنانير ودفع إلي باقي الخمسين وودّعني.

ثم أتيت الكوفة يوم الرابع والعشرين⁴¹⁹⁹ من المدينة، فدخلت المسجد بعد العصر وصليت العصر، فبينما أنا كذلك إذ رأيت غلاما قد دخل المسجد فصلى العصر فما أحسن الصلاة فقامت إليه ناصحا فقلت: أحسن صلاتك لئلا يعذّب الله هذا الوجه الجميل بالنار. فقال لي: أظنك من أهل الحجاز؛ لأن فيكم⁴²⁰⁰ الغلظة والجفاء⁴²⁰¹ وليس فيكم رقة أهل العراق، وأنا أصلي هذه الصلاة خمس عشرة⁴²⁰² سنة بين يدي أبي يوسف ومحمد بن الحسن فما عابا عليَّ صلوتي قط. وخرج متعجبا⁴²⁰³ ينفضُ رداءه في وجهي، فلقي على التوفيق⁴²⁰⁴ محمد بن الحسن وأبا يوسف بباب المسجد، فقال: هل علمتما في صلاتي من عيب؟ فقالا: اللهم لا. قال: ففي مسجدنا هذا من عاب صلاتي. فقالا: اذهب إليه فقل له: بم تدخل في الصلاة؟ فجاء إليّ، فقال لي: يا من عاب⁴²⁰⁵ عليَّ صلاتي بم تدخل في الصلاة؟ قال الشافعي، فقلت: بفرضين وسنة، فعاد إليهما وأعلمهما بالجواب. فعلمنا أنه جواب من نظر في العلم. فقالا: اذهب إليه، وقل له: ما الفرضان والسنة؟ فأتى إليّ وسألني.⁴²⁰⁶ فقلت: أما الفرض الأول فالنية، والثاني تكبيرة الإحرام، والسنة رفع اليدين.

فعاد إليهما بذلك فدخلا⁴²⁰⁷ المسجد فنظرا⁴²⁰⁸ إليّ فأظنهما از درياني، فجلسا ناحية وقالوا: اذهب إليه وقل له: أحب الشيخين. قال الشافعي: فلما أتاني علمت أني مسؤول عن شيء من العلم، فقلت: من حكم العلم أن يؤتى، وما علمت لي إليهما من حاجة. قال الشافعي: فقاما من مجلسهما إليّ، فلما سلما عليّ قمت إليهما قائما وأظهرت البشاشة لهما و [ح:93] جلست بين يديهما.

فأقبل عليّ محمد بن الحسن، وقال: أ حرمني أنت؟ قلت: نعم. قال: من أي العرب؟ قلت: من ولد المطلب. قال: من ولد من؟ قلت: ⁴²⁰⁹ من ولد شافع. قال لي: ⁴²¹⁰ رأيت ⁴²¹¹ مالكا؟ قلت: من عنده أتيت. قال: نظرت في الموطأ؟ قلت: أتيت بحفظه، فعظم⁴²¹²

4198 أ ح: العشاء.

4199 س ر: رابع وعشرين.

4200 أ ح + الوالي؛ ر + العلماء.

4201 س ر: العلماء الغلظة والجفاء.

4202 س ر: خمسة عشر.

4203 أ ح: معجبا.

4204 أ: التوحيد.

4205 أ ح: فأين عبت.

4206 أ ح: وسألن.

4207 ح: فدخل.

4208 ح: فنظر.

4209 أ + قلت من ولد من.

4210 ر - لي.

4211 ر: أ رأيت.

4212 ح: فعلم.

ذلك عليه. ثم دعا بدواة وبياض، وكتب⁴²¹³ مسألة في الطهارة⁴²¹⁴ ومسئلة في الزكوة ومسئلة في البيوع والفرائض والحج، ومن كل باب في الفقه، وجعل بين كل مسلتين بياضا ودفع إليّ الدرج، وقال: أحب عن هذه المسائل من الموطأ.

قال الشافعي: فأجبت بنص كتاب الله تعالى وسنة رسول الله صلى الله عليه وسلم وإجماع المسلمين في المسائل⁴²¹⁵ كلها، ثم دفعت إليه الدرج. فتأمله وتفكر فيه، ثم قال لعبده: خذ بيد سيدك إليك. قال الشافعي: ثم أمرني بالنهوض مع العبد، فنهضت غير ممتنع، فصرت إلى داره فما بَتَّ حتى كساني خِلعة بألف درهم. ثم دخل إلى خزانته وأتى بالكتاب الأوسط تأليف الإمام أبي حنيفة، فنظرت في أوله وفي آخره، وحفظته في ليلتي، فما أصبحت إلا وقد حفظته ومحمد بن الحسن لم يحفظه.

وكان المشهور بالكوفة في الفتوى والحب في النوازل،⁴²¹⁶ فأنا قاعد عن يمينه في بعض الأيام إذ سئل عن مسألة، فأجاب فيها وقال: هكذا قال أبو حنيفة. فقلت: جواب أبي حنيفة في هذه المسئلة كذا وكذا في باب فلاني في صحيفة فلانية من الكتاب الأوسط فأمر محمد بن الحسن بالكتاب فتصحفه ونظر فيه فرجع عن جوابه إلى ما قلت، ولم يخرج إلي كتابا بعده⁴²¹⁷ ثم استأذنته في الرحيل فدفع لي ثلاثة آلاف درهم بعد ما زودني فودعني، وأقبلت أطوف العراق وأرض فارس وبلاد الأعاجم حتى صرت ابن إحدى وعشرين سنة. ثم تلقاني الرجال وأصحاب الحديث منهم: أحمد بن حنبل وسفيان بن عيينة⁴²¹⁸ فأجرت كل إنسان منهم بقدر ما⁴²¹⁹ قسم الله له، ثم قصدت الحجاز فما زلت من منهل إلى منهل إلى أن قدمت مدينة النبي صلى الله عليه وسلم بعد صلاة العصر فصليت العصر ورأيت كرسيا وحوله أربعمئة أو يزيدون دفتر فرأيت⁴²²⁰ مالكا قد دخل من باب مسجد رسول الله صلى الله عليه وسلم وحوله أربعمئة أو يزيدون تحمل ذبوله من [ح:93ظ] أربع جهات، فلما وصل قام إليه كل من كان قاعدا، وجلس على الكرسي فألقى مسألة في جرح العمدة. فلما سمعت ذلك لم يسعني الصبر فرأيت إنسانا بقالا، فقلت له: قل الجواب كذا وكذا، فبادر بالجواب قبل فراغ مالك من السؤال، فأضرب عنه مالك وأقبل على أصحابه يسألهم عن الجواب فخالقوه، فقال لهم: أخطأتم وأصاب الرجل، وهكذا في السؤال الثاني والثالث.

ثم قال مالك للرجل: ادخل الحلقة فليس هذا موضعك فدخل الرجل طاعة منه. فقال له مالك: قرأت الموطأ؟ قال: لا. قال: فنظرت ابن جريج؟ قال: لا، قال: فهذا العلم من أين لك؟ قال: إلى جاني غلام شاب يقول لي قل⁴²²¹ الجواب كذا وكذا. فقال مالك

4213 ر: فكتب.

4214 س ر + ومسئلة في الصلاة.

4215 ر - في المسائل.

4216 س - في النوازل.

4217 أ ح: بعدها.

4218 أ س ر: عيينة.

4219 ر: بما.

4220 ر: ورأيت.

4221 ر - قل.

للجاهل: قم فأمر صاحبك بالدخول إلينا. قال: فدخلت فتأملني ساعة. وقال: أنت الشافعي؟ قلت: نعم. فضمّني إلى صدره ونزل عن كرسيه،⁴²²² وقال: قم أتم الباب الذي نحن فيه. قال: فألقيت أربعمئة مسألة في جراح العمد، فما أجابني فيها⁴²²³ أحد بجواب.

ثم انتقلت منه إلى مكة، فزودني مالك فدفعت لي نصف ما كان عنده مع ما كان⁴²²⁴ من المبلغ خمسة⁴²²⁵ آلاف دينار. فلما وصلت الحرم وهممت بالدخول قالت لي العجوز: إلى أين عزمت؟ قلت: إلى المنزل. فقالت: هيهات هيهات!⁴²²⁶ تخرج من مكة بالأمس فقيرا وتعود إليها مترفا تفتخر⁴²²⁷ على بني عمك بذلك. فقلت: ما أصنع؟ قالت: نادِ بالإبطح بالعرب لشيع⁴²²⁸ الجائع، وحمل المنقطع، وكسوة العاري، فتريح ثواب الدين والآخر. ففعلت ما أمرت به وبلغ ذلك الإمام فبعث يحنّني على الفعل، ويعدني أنه يحمل إليّ في كل عام مثل ما كان دفع إليّ، وأقام مالك يحمل إليّ كل عام مثل ما كان دفع إليّ أولا إحدى عشرة سنة.

فلما مات مالك رحمه الله ضاق بي الحجاز، وخرجت إلى مصر فعوضني الله تعالى عبد الله بن عبد⁴²²⁹ الحكم فأقام بالكلفة. فهذا جميع مالفيتي يا ربيع في سفرنا وحضرنا. قال الربيع: وسألني المزني إملاء ذلك لحضرته فما وجدنا للمجلس فرغة، فما وقع كتاب السفر على أحد غيري.

وأخذ العلم عنه⁴²³⁰ وتفقه عليه جماعة كثيرة، منهم: الإمام عبد الله، وابن القاسم، والإمام الأشهب المصري، وغيرهم. ومن مشاهير أصحابه: الشيخ الإمام أبو إبراهيم إسماعيل بن يحيى بن إسماعيل المزني، والإمام [ح: 94و] ربيع بن سليمان رضيع المزني، وسيجيء ذكرهما في أثناء ذكر الإمام أسد بن عمرو في الكتيبة الأولى.⁴²³¹

وفي المقدمة في شرح المقدمة: ليس للإمام الشافعي تعصّب مع أصحابنا، حتى نُقل عنه: من أراد الفقه فليزِم أصحاب أبي حنيفة؛⁴²³² فإن المعاني تيسّرت لهم، والله ما صيرت فقيها إلا باطلاعي في كتب أبي حنيفة.⁴²³³ قيل: إنه أنشد في حق⁴²³⁴ الإمام، شعر:

لقد زان البلاد ومن عليها إمام المسلمين أبو حنيفة

4222 أ + وقال أنت الشافعي قلت نعم فضمني إلى صدره ونزل عن كرسيه.

4223 ر - فيها.

4224 س + عندي.

4225 س + فبلغ.

4226 أ ح - هيهات.

4227 ر: مفتخرا.

4228 أ ح: لشيع.

4229 س ر - عبد.

4230 ح س ر - عنه.

4231 س ر - وأخذ العلم وتفقه عليه جماعة كثيرة منهم الإمام عبد الله وابن القاسم والإمام الأشهب المصري وغيرهم ومن مشاهير أصحابه الشيخ الإمام أبو إبراهيم إسماعيل بن يحيى بن إسماعيل المزني والإمام ربيع بن سليمان رضيع المزني وسيجيء ذكرهما في أثناء ذكر الإمام أسد بن عمرو في الكتيبة الأولى.

4232 ح + رح.

4233 أ + فإن المعاني تيسّرت لهم والله ما صرت .

4234 أ: قوة.

وتتم الأبيات المذكورة⁴²³⁵ في العنوان. وكان الشافعي يحسن النظم والنثر فصيحاً بليغاً، ينسب إليه هذه الأبيات. شعر:

وما أحد من ألسن الناس سالماً ولو أنه ذاك النبي المطهر

فإن كان مقدماً يقولون أهوج وإن كان مفضلاً يقولون مُبذر

وإن كان سكيناً⁴²³⁶ يقولون أبكم وإن كان منطاقاً يقولون مهدر⁴²³⁷

وإن كان صوّماً وبالليل قائماً يقولون مختالاً يراني ويمكر

فلا تحتفل في الناس في المدح والثناء ولا تخشى إلا الله والله أكبر.⁴²³⁸

وفي جواهر الفتاوى من كتاب الكراهية في الباب السادس نقلاً عن الإمام فخر الدين قال: الصلابة في المذهب يجوز⁴²³⁹

والتعصب لا يجوز. والصلابة أن يعمل بما هو مذهبه ويراه حقاً وصواباً، والتعصب السفاهة والجفاء في صاحب المذهب الآخر، وما يرجع إلى

بغضه فلا يجوز⁴²⁴⁰ ذلك؛ فإن أئمة المسلمين كانوا في طلب الحق وهم على الصواب.

وذكر فيه أيضاً في الباب السادس من كتاب أصول الدين نقلاً عن الشيخ أبي عبد الرحمن بن الليث، قال في بعض تصانيفه: ومن

الواجب على طالب العلم أن لا يكون ذا وجهين ولسانين مُدْبِئَيْن بين ذلك، فلو أكل لحم نفسه خيراً من أن يأكل بدينه، فاللزم التصلب في

الدين والتجنب عن التعصب.

وفي الفتاوى الصوفية في الباب الثالث، نقلاً عن كتاب الفوائد من تنخيص الملتقط: اشترى الشافعي الباقلاء من منادي السكك،

فأكل وأكلوا، وصلوا بعد ما حلق وعلى ثوبه شعر كثير، فقيل له في ذلك فقال: حتى⁴²⁴¹ ابتلينا انخططنا إلى مذهب أهل العراق.

7. وأحد الأئمة الأربعة⁴²⁴² أحمد بن⁴²⁴³ حنبل بن هلال أبو عبد الله الشيباني

قال المولى الشهير بابن طاشكيري في مناقب الأخبار [ح:94ظ] ونوادر الأخبار عن أحمد بن حنبل أنه قال: ولدت سنة أربع

وستين ومائة في ربيع الأول. وأول سماعي من هشيم سنة تسع وسبعين ومائة. وكان ابن المبارك قدم في هذه السنة، يعني بغداد، وهي آخر

قدمة قدمها وذهب إلى مجلسه فقالوا: خرج إلى طرسوس، فتوفي⁴²⁴⁴ سنة إحدى وثمانين ومائة.

4235 س ر: مذكور.

4236 ر: مسكيناً.

4237 س ر: يهدر.

4238 مجمع الحكم والأمثال في الشعر العربي، أحمد قيش بن محمد نجيب، 217/9، [الكتاب مرقم آلياً غير موافق للمطبوع] أخذ من المكتبة الشاملة الحديثة.

4239 ر: تجوز.

4240 أ ح: ولا يجوز.

4241 ر: حين.

4242 ح - الأربعة.

4243 ر + محمد.

4244 ر: وتوفي.

قال ابنه عبد الله بن أحمد بن حنبل: توفي أبي رحمه الله ⁴²⁴⁵ يوم الجمعة ضحوة، ودفنناه بعد العصر لثنتي عشرة ليلة خلت من شهر

ربيع الأول سنة إحدى وأربعين ومائتين، وكانت له سبع وسبعون سنة.

وعن داود السجستاني: لقيت مائتين من مشايخ العلم فما رأيت مثل أحمد بن حنبل؛ لم يكن يخوض في شيء مما يخوض فيه الناس

من أمر الدنيا، فإذا ذكر العلم تكلم. وقال أبو زرعة: ما رأيت عيني مثل أحمد بن حنبل، فقلت له: في العلم؟ فقال: في العلم والزهد والفقہ

والمعرفة. وقال عبد الله: جميع ما حدث به الشافعي في كتابه، فقال: حدثني الفقيه ⁴²⁴⁶ الثقة فهو أبي رحمه الله تعالى. ⁴²⁴⁷ وسمعت أبي يقول:

استفاد منا الشافعي ما نستفيد منه. وكان أحمد أصغر منه بأربع عشرة سنة.

وقال: حج أبي خمس حجج، ثلاث ماشياً واثنين راكباً. وكان يمزق ثيابه فبقي في بيته أياماً، فعرض عليه الدنانير والثياب فأبى أن

يأخذ، ⁴²⁴⁸ فعرض عليه ⁴²⁴⁹ رجل أن ينسخ له ⁴²⁵⁰ شيئاً، فنسخ له كتاباً بدينار فاشتري له ثوباً، فشقه بنصفين ⁴²⁵¹ فأثّر بنصفه وارتدى

بالنصف الآخر. ⁴²⁵²

وعن المزني أنه قال: سمعت الشافعي يقول: ثلاثة من العلماء من عجائب الدنيا؛ عربي لا يعرب ⁴²⁵³ كلمة وهو أبو ثور، وعجمي

لا يخطيء في كلمة وهو حسن بن محمد الزعفراني، وصغير كلما قال شيئاً صدقه الكتاب وهو أحمد بن حنبل.

ولما ظهر القول بخلق القرآن في أيام المأمون وحمل الناس ⁴²⁵⁴ على القول بخلق القرآن، وكان يعاقب كل من لم يقل بخلقه أشد

عقوبة، وكان الإمام أحمد بن حنبل من الممتنعين من القول بخلق القرآن، فحمل ⁴²⁵⁵ إلى المأمون مقيداً، فمات المأمون قبل وصوله. ولما ولى

الخلافة إبراهيم ⁴²⁵⁶ المعتصم بن هارون الرشيد ⁴²⁵⁷ طلبه، وكان في سجن المأمون وكان المأمون لما توفي عهد إلى أخيه المعتصم بالخلافة وأوصاه

بأن يحمل الناس على القول بخلق القرآن، واستمر الإمام أحمد ⁴²⁵⁸ محبوساً.

4245 ر: إلى رحمة الله.

4246 س - الفقيه.

4247 ح: أبو حنيفة.

4248 ر: يأخذه.

4249 ر: له.

4250 أ ح ر: ينسخه.

4251 أ ر: نصفين.

4252 أ ح - الآخر.

4253 أ: لا يعرف.

4254 ح - شيئاً صدقه الكتاب وهو أحمد بن حنبل ولما ظهر القول بخلق القرآن في أيام المأمون وحمل الناس.

4255 أ ح: وحمل؛ ر: حمل.

4256 فیده ابن قتیبہ والذهبي باسم محمد ولعل هذا زحف النساخين، انظر: المعارف لابن قتيبة، 392؛ وسير أعلام النبلاء للذهبي، 290/10.

4257 ر - الرشيد.

4258 أ ح - أحمد.

روي أنه مكث في السجن ثمانية وعشرين شهرا، ولم يزل في⁴²⁵⁹ ذلك يحضر الجماعات، فأحضره المعتصم وعقد له مجلسا للمناظرة فيه عبد الرحمن بن إسحاق والقاضي أحمد بن أبي داود وغيرهما. فناظره ثلاثة أيام ولم يزل معهم في جدال إلى [ح:95و] اليوم الرابع فأمر بضربه، فضرب بالسياط ولم يزل على الصبر إلى أن أغمي عليه، ثم حمل وصار إلى منزله.

ثم ولى الخلافة الواثق، فأظهر ما أظهره المأمون والمعتصم، وكان أحمد بن حنبل يحضر الجماعات ويفتي إلى أن مات المعتصم. وفي زمان الواثق صار مختلفيا لا يخرج إلى الصلاة ولا إلى غيرها، ولا يفتي؛ لما قاله الواثق وتبَّهه بأن لا تجمعن إليك أحدا، ولا تسكن في بلد أنا فيه. فأقام مختلفيا إلى أن مات الواثق.

وولى الخلافة المتوكل فرفع الخنة، وأمر بإحضار الإمام أحمد بن حنبل فأكرمه وأطلق له مالا كثيرا، فلم يقبله، وفرقه على الفقراء والمساكين، وأجرى المتوكل على أهله وولده في كل شهر أربعة آلاف درهم فلم يرض الإمام أحمد بذلك.

ذكر⁴²⁶⁰ الدميري عن⁴²⁶¹ الحافظ أبي⁴²⁶² الأجرى: ⁴²⁶³ بلغني عن المهدي بن⁴²⁶⁴ الواثق بالله أنه قال: ما قطع أبي، يعني الواثق، إلا شيخ جئ به من المعصية⁴²⁶⁵ مقيدا، فلما وقف بين يديه سلم عليه فلم يرد عليه السلام، فقال له⁴²⁶⁶ الشيخ: ما استعملت معي لا⁴²⁶⁷ أدب الله عز وجل ولا أدب رسول الله صلى الله عليه وسلم قال الله تعالى: ﴿وَإِذَا حُيِّتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا﴾،⁴²⁶⁸ وأمر النبي صلى الله عليه وسلم برّد السلام، فقال له أبي: ⁴²⁶⁹ وعليك السلام. ثم قال لابن أبي دؤاد سله سله.⁴²⁷⁰ فقال: يا أمير المؤمنين! أنا محبوس مقيد أصلي في الحبس بيتهم، مُنِعْتُ الماء فمُر بقيودي تحل، ومُر لي⁴²⁷¹ بماء⁴²⁷² أنظهر وأصلي، ثم سلمي. فأمر به فخل قيوده⁴²⁷³ وأمر له بماء فتوضأ وصلى.

⁴²⁵⁹ أ ح ر - في.

⁴²⁶⁰ أ - ذكر.

⁴²⁶¹ س - عن.

⁴²⁶² أ ح: أبو.

⁴²⁶³ أ ح س: الأجرى.

⁴²⁶⁴ أ ح س: ابن.

⁴²⁶⁵ أ: من المصيبة؛ ح ر: من المصيبة.

⁴²⁶⁶ س ر - له.

⁴²⁶⁷ أ ح س - لا.

⁴²⁶⁸ سورة النساء، 86/4.

⁴²⁶⁹ ح ر: وإني.

⁴²⁷⁰ أ ح س - سله.

⁴²⁷¹ ح - لي.

⁴²⁷² ح: بليما.

⁴²⁷³ ر: فتوجه.

ثم قال لابن أبي⁴²⁷⁴ دؤاد: سله. قال الشيخ: المسألة لي مرة⁴²⁷⁵ تجيبي. فقال سل فأقبل الشيخ على ابن أبي دؤاد، فقال: خبرني عن هذا الأمر الذي تدعوا الناس إليه⁴²⁷⁶ أ شيء⁴²⁷⁷ دعا إليه رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ قال: لا. قال: فشيء دعا إليه أبو بكر الصديق رضي الله عنه بعده؟ قال: لا. قال: فشيء دعا إليه عمر رضي الله عنه؟ قال: لا. قال: فشيء دعا عثمان رضي الله عنه بعدهم؟ قال: لا. قال: فشيء دعا إليه علي رضي الله عنه بعدهم؟ قال: لا. قال الشيخ: فشيء لم يدع إليه رسول الله صلى الله عليه وسلم ولا أبو بكر ولا عمر ولا عثمان ولا علي رضي الله عنهم تدعو أنت إليه الناس ليس يخلو أن تقول: علموه أو جهلوه. فإن قلت علموه وسكتوا عنه، وسعنا وإياك من السكوت ما وسع [ح:95ظ] القوم، وإن قلت جهلوه وعلمته أنت فيا لكع بن لكع!⁴²⁷⁸ يجهل النبي صلى الله عليه وسلم والخلفاء الراشدون شيئا وتعلمه أنت وأصحابك؟

قال المهتدي: فوثب⁴²⁷⁹ أبي قائما، ودخل إلى⁴²⁸⁰ الحجره يأتونه⁴²⁸¹ في فيه يضحك، ثم جعل يقول: صدق ليس يخلو من أن تقول: علموه أو جهلوه، فإن قلنا علموه وسكتوا عنه وسعنا من السكوت ما وسع القوم، وإن قلنا جهلوه وعلمته أنت، فيا لكع بن لكع! يجهل النبي صلى الله عليه وسلم⁴²⁸³ وأصحابه رضي الله عنهم شيئا⁴²⁸⁴ وتعلمه⁴²⁸⁵ أنت⁴²⁸⁶ وأصحابك. ثم قال أبي: أعط هذا الشيخ نفقته وأخرجه عن بلادنا.⁴²⁸⁷

وهذا⁴²⁸⁸ الذي رواه الحافظ عن المهتدي عما قاله الشيخ إلزام صحيح وبحث لازم للمعتزلة.

4274 ر - أبي.

4275 س: مره.

4276 أ - إليه.

4277 أ: شيء.

4278 أ + بن لكع. سفل بلال بن جرير عن لكع فقال: هو في لغتنا الصغير. وإلى هذا ذهب الحسن إذا قال للإنسان: يا لكع! يريد يا صغير في العمر، فسماه لكعا لصباه ولصغره. وما جاء في الحديث: «يأتي على الناس زمان يكون أسعد الناس لكع بن لكع» يريد اللئيم بن اللئيم. قال أبو عبيدة: اللكع عند العرب العبد. قال الليث: يقال لكع الرجل يلكع لكعا فهو اللكع، يوصف بالحمق.

4279 أ ح ر: وثب.

4280 أ ح س - إلى.

4281 وفي حياة الحيوان: وجعل ثوبه في فيه، انظر: حياة الحيوان للدميري، 121/1-122.

4282 أ - بن لكع.

4283 ر + شيئا.

4284 ر - شيئا.

4285 أ ح س: تعلم.

4286 س - أنت.

4287 حياة الحيوان للدميري، 121/1-122.

4288 ر: هذا.

8. داوود بن علي الإصفهاني الظاهري، الفقيه أبو سليمان

نشأ ببغداد، وإنما قيل له الإصفهاني، لأن أمه إصبهانية، فكان عراقياً. أخذ العلم والحديث عن إسحاق وأبي أيوب وغيرهما. كان إماماً ورعاً، ناسكاً. وفي كتبه حديث كثير، لكن الرواية عنه عزيزة جداً وصنف الكثير. قال ابن حزم: كتب ثمانية عشر ألف ورقة. وعن أبي إسحاق كان في مجلسه أربع مائة صاحب طيلسان، انتهت إليه رئاسة العلم ببغداد. ولما مات سنة سبعين ومائتين خلفه ابنه أبو بكر محمد الإمام المشهور في حلقته⁴²⁸⁹ وكان فقيهاً، أدبياً، شاعراً، مناظراً لأبي العباس بن شريح ولما جلس في مكان أبيه استصغروه فدرسوا إليه من يسأله عن حد السكر، فقال: إذ عزيت⁴²⁹¹ عنه الهموم وباح بسر⁴²⁹² المكتوم. فاستحسن سائله منه ذلك وعلم موضعه من العلم. كذا في *فوائد الجواهر المضيئة*.

وقال: وله أصحاب ينتحلون⁴²⁹³ مذهبه خلفاً عن سلف إلى يومنا هذا.

9. ربيعة الرأي، أبو عثمان بن عبد الرحمن

عده ابن قتيبة من أصحاب الرأي وكان أقدمه⁴²⁹⁴ للقضاء. وكان كثير الكلام فيقول: الساكت بين النائم والأخرس. مات سنة ست وثلاثين ومائة بالأبناز في مدينة أبي العباس.

10. الليث بن سعد، إمام أهل مصر في الفقه والحديث

وفي *حياة الحيوان في الليث*: سمي به الليث بن سعد بن عبد الرحمن بن الحارث، إمام أهل⁴²⁹⁵ مصر في الفقه. ولد بقلنشدة⁴²⁹⁶، وهي قرية من أسفل مصر، سنة أربع وتسعين.

قال الشافعي: الليث أفقه من مالك إلا أن أصحابه لم يقوموا به.

قال عثمان [ح:96و] بن صالح: كان أهل مصر ينتقصون عثمان بن عفان رضي الله عنه حتى نشأ فيهم الليث بن سعد رحمه الله فحدثهم بفضائل عثمان فكفوا عن ذلك. وكان أهل حمص ينتقصون⁴²⁹⁷ علياً رضي الله عنه حتى نشأ فيهم⁴²⁹⁸ إسماعيل بن عباس⁴²⁹⁹ فحدثهم بفضائل علي رضي الله عنه فكفوا عن ذلك.

4289 أ: أبا بكر.

4290 ر: خلفته.

4291 أ ح: عرفت؛ ر: غرقت.

4292 أ: يسره.

4293 س: منتحلون.

4294 ر: أقدر.

4295 أ - أهل.

4296 أ ح: بقلنشدة؛ س: بقلنشدة.

4297 ر: ينقصون.

4298 أ - الليث بن سعد رحمه الله فحدثهم بفضائل عثمان فكفوا عن ذلك وكان أهل حمص ينتقصون علياً رضي الله عنه حتى نشأ فيهم.

حج الليث فقدم المدينة فبعث إليه الإمام مالك بن أنس رحمه الله تعالى بطبق رطب، فجعل على الطبق ألف دينار ورده إليه.

كان الليث يشتغل في⁴³⁰⁰ كل سنة عشرين ألف مثقال فينفقها، وما وجبت عليه زكاة قط.

قالت له امرأة يوما: يا أبا الحرث!⁴³⁰¹ إن لي ابنا عليلا واشتهى عسلا. فقال: يا غلام! أعطها مرطا من غسل. المرط مائة

وعشرون رطلا. فقيل له في ذلك فقال: سألت على قدر حاجتها ونحن نعطيها على قدر نعمتنا.

اشترى قوم منه تمر فاستقالوه، فأقالهم وأعطاهم خمسين دينارا. وقال: إنهم كانوا⁴³⁰² أملوا فيها أملا فأحببت أن أعوضهم عن

أملهم.

كان حنفي المذهب، وولى قضاء⁴³⁰³ مصر، ومات بها في شعبان سنة خمس وسبعين ومائة. وقبره في القرافة الصغرى مشهور بزار.

كذا في الجواهر المضئية.

11. سُلَيْمَانُ بْنُ مَهْرَانَ الْأَعْمَشُ، الْإِمَامُ الْعَلَمُ⁴³⁰⁴ أَبُو مُحَمَّدٍ الْأَسَدِيُّ الْكَاهِلِيُّ

روى عن عبد الله بن أبي أوفى، وإبراهيم النخعي، وسعيد بن جبيرة، ومجاهد، وخلق. وقرأ القرآن على يحيى بن وثاب،⁴³⁰⁵ وعرض

القرآن على أبي العالية الرّياحي. وأقرأ الناس ونشر العلم دهرا طويلا. وكان مولده سنة إحدى وستين، وقيل ستين. وُلِدَ هو وقتادة في سنة

واحدة.⁴³⁰⁶ قال ابن عُيَيْنَةَ: كان الأعْمَشُ أقرأهم لكتاب الله تعالى، وأحفظهم للحديث،⁴³⁰⁷ وأعلمهم بالفرائض. وقال يحيى بن

القُطَّان: ⁴³⁰⁸إن الأعْمَشَ هو علامة الإسلام. وعن وكيع: بقي الأعْمَشُ قريبا من سبعين سنة لم تفتته التكبيرة الأولى.

وكان الأعْمَشُ صاحب ملح ونوادر. حكى أن حائكا جاء فسأله: ما تقول في الصلوة خلف الحائك؟ قال: لا بأس بما على غير

وضوء. وقيل له: ما تقول في شهادة الحائك؟ قال: تقبل مع عدلين.

وعن أحمد بن عبد الله العجلي: كان الأعْمَشُ ثقة، يقال: إنه ظهر له أربعة آلاف حديث ولم يكن له كتاب. وكان فصيحاً، وكان

أبوه من سبي الدَّيْلَمِ، وكان لا يلحن حرفاً، وفيه تشيع يسير.

مات في ربيع الأول سنة ثمان [ح:96ظ] وأربعين ومائة. ذكره الذهبي.

4299 س ر: إسماعيل بن عياش.

4300 ر - ي.

4301 ر - يا أبا الحرث.

4302 أ: أنتم قالوا.

4303 أ: اقضاء.

4304 أ ح: العالم.

4305 س ر: ذياب.

4306 س ر - وقيل ستين ولد هو وقتادة في سنة واحدة.

4307 ر: للسنة.

4308 أ ح: القبطان.

وفي معارف ابن قتيبة: الأعمش هو سليمان بن مهران،⁴³⁰⁹ يكنى أبا محمد مولى لبني كاهل من بني أسد. ذكروا أن أباه شهد

بقتل⁴³¹⁰ الحسين بن علي رضي الله عنهما. وذلك يوم عاشوراء سنة إحدى وستين، وكان أبوه حميلاً.⁴³¹¹

وللأعمش⁴³¹² مع أبي حنيفة مشاجرات ذكرها الكردري في مناقب أبي حنيفة.

12. عبد الله بن شُبْرمة الضبي.

كان قاضياً لأبي جعفر المنصور على سواد الكوفة. وكان شاعراً حسن الخلق جواداً، وله أخبار وحكايات.⁴³¹³

وعن عبد الله بن المبارك، سألت أبا حنيفة عن رجل له درهمان ورجل له درهم اختلطا ثم ضاع منه درهمان؟ قال: يكون الدرهم

الباقى أثلاثاً. فلقِيْتُ ابن شُبْرمة وعرضت عليه الجواب. فقال: أخطاء بل الباقي بينهما أنصافاً؛ لأننا نعلم قطعاً أن الواحد من الضايعين لذي

درهمين⁴³¹⁴ فاستحسنْتُ جوابه. وكان عقل الإمام أبي حنيفة⁴³¹⁵ لو وزن بنصف عقول الأرض⁴³¹⁶ لرححهم، فلما عرضت عليه قال: لما

اختلطا وجبت الشركة أثلاثاً فالضايغ والباقي على الشركة.

13. شريك بن عبد الله بن أبي شريك.

كان من النخع، ويكنى أبا عبد الله. ولد ببخارا من أرض⁴³¹⁷ خراسان. وكان جده شهد القادسية، وكان قاضياً. تُؤْفَى بالكوفة

سنة سبع وسبعين ومائة. وكان قاضياً على الكوفة، فُلِّدَ المنصور بها حين هَرَبَ الثَّوْرِي وتَعَلَّلَ أبو حنيفة وَجَحَنَ مسعراً كما تقدم في ذكر أبي

حنيفة.⁴³¹⁸

4309 أ + يكنى ابن مهران.

4310 ر: مقتل.

4311 جميع النسخ: حميلاً، قال الأعمش: كان أبي حميلاً فمات أخوه فورثه مسروق عنه، انظر: الطبقات الكبرى لابن سعد، 461/8؛ وفي المعارف: وكان أبوه حميلاً، فمات أبوه فورثه مسروق منه. انظر: المعارف لابن قتيبة، 489-490.

4312 وكان للأعمش.

4313 المعارف لابن قتيبة، 470-471.

4314 ح ر: درهمين.

4315 أ ح س - أبي حنيفة.

4316 س ر: أهل الأرض.

4317 أ - أرض.

4318 س ر - في ذكر أبي حنيفة.

المصادر والمراجع

- الإتيقان في علوم القرآن؛ لعبد الرحمن بن أبي بكر جلال الدين السيوطي، 202/1-209، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، مكتبة الهيئة المصرية، الطبعة، 1394/1974.
- الإحسان في تقريب صحيح ابن حبان؛ لأبي حاتم محمد بن حبان البستي، 1-18 مجلد، تحقيق: شعيب الأرنؤوط، الطبعة الأولى، مؤسسة الرسالة 1408/1988، بيروت.
- إحياء علوم الدين؛ للإمام أبي حامد محمد بن محمد الغزالي، 1-4 مجلد، دار المعرفة بيروت.
- أخبار المدينة؛ لمحمد بن الحسن ابن زبالة، جمع ودراسة: د. عبد الباسط بدر، المملكة العربية السعودية مركز بحوث ودراسات المدينة المنورة، الطبعة الأولى 1424هـ/2003م.
- أخبار مكة في قديم الدهر وحديثه؛ للإمام أبي عبد الله محمد بن إسحاق ابن العباس الفاكهي المكي، تحقيق: عبد الملك بن عبد الله بن دهيش، 268/4، دار خضر، بيروت لبنان 1414هـ/1994م.
- أخبار مكة وما جاء فيها من الآثار؛ للإمام أبي الوليد محمد بن عبد الله بن أحمد الأزقي، 1، 74، 94، تحقيق: عبد الملك بن عبد الله بن دهيش، الطبعة الأولى 1424/2003، مكتبة الأسد.
- أدب القاضي؛ لأبي العباس ابن القاص، ت. د. حسين خلف الجبوري، الأستاذ المشارك بكلية الشريعة والدراسات الإسلامية - جامعة أم القرى - مكة المكرمة، مكتبة الصديق - المملكة العربية السعودية/الطائف، الطبعة الأولى، 1409 هـ - 1989 م.
- إرشاد العقل السليم إلى مزايا القرآن الكريم؛ للقاضي القضاة الإمام أبي السعود محمد بن محمد العمادي 297/3، دار إحياء التراث العربي، بيروت-لبنان.
- أسباب نزول القرآن؛ للإمام أبي الحسن علي بن أحمد الواحدي، تحقيق: كمال بسيوني زغلول، دار الكتب العلمية بيروت-لبنان 1411/1991.
- الأسرار المرفوعة في الأخبار الموضوعة؛ لنور الدين علي بن محمد بن السلطان ملا علي القاري، تحقيق: محمد بن لطف الصباغ، المكتبة الإسلامية بيروت-لبنان 1986.
- إعلام الموقعين عن رب العالمين؛ لأبي عبد الله محمد بن أبي بكر بن أيوب المعروف بابن قيم الجوزية، ت: أبو عبيدة مشهور بن حسن آل سلمان، 19/2، 1-7 مجلد، دار ابن الجوزي للنشر والتوزيع، الطبعة الأولى 1423هـ.

- أمالي المرتضى أو غرر الفوائد ودرر القلائد؛ للشريف المرتضى علي بن الحسين الموسوي العلوي، ت. محمد أبو الفضل إبراهيم، دار إحياء الكتب العربية (عيسى البابي الحلبي وشركاه) الطبعة: الأولى، القاهرة - مصر، 1373 هـ - 1954 م.
- الأنساب؛ لأبي سعد عبد الكريم بن محمد بن منصور التميمي السمعاني، 19/7، تحقيق: محمد عوامة، مكتبة ابن تيمية القاهرة 1396/1976.
- أنوار التنزيل وأسرار التأويل المعروف بتفسير البيضاوي؛ لناصر الدين أبي الخير عبد الله بن عمر بن محمد الشيرازي الشافعي البيضاوي، 43/3، دار إحياء التراث العربية بيروت-لبنان.
- البداية والنهاية؛ لأبي الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي الدمشقي، ت. عبد الله بن عبد المحسن التركي، 1-21 مجلد، دار حجر للطباعة والنشر والتوزيع والإعلان، الطبعة الأولى، 1418 هـ - 1997 م.
- البدء في قصص الأنبياء عليهم السلام؛ للإمام محمد بن عبد الله الكسائي، تصحيح إسحاق بن ساؤول أيزنبرغ، 75-76، ليدن 1922.
- تاريخ دمشق؛ لأبي القاسم علي بن الحسن بن هبة الله المعروف بابن عساكر، ت. عمرو بن غرامة العمروي، 1-80 مجلد، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، 1415 هـ - 1995 م.
- تاريخ الطبري أو تاريخ الرسل والملوك؛ لأبي جعفر محمد بن جرير الطبري، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، 165/1، دار المعارف بمصر، الطبعة الثانية.
- تبين الحقائق شرح كنز الدقائق؛ لفخر الدين عثمان بن علي الزيلعي، 570/1-571، 1-7 مجلد، تحقيق: أحمد عزوعناية، الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية، بيروت 2000/1420.
- تحفة الفقهاء؛ لأبي بكر علاء الدين محمد بن أحمد السمرقندي، 1-3 مجلد، الطبعة الثانية، دار الكتب العلمية، 1414/1994، بيروت.
- تحفة النبلاء من قصص الأنبياء؛ للإمام الحافظ ابن حجر العسقلاني، المنتخب من كتاب البداية والنهاية للإمام الحافظ أبو الفداء ابن كثير، تعليق: غنيم بن عباس غنيم، مكتبة التابعين، الطبعة الأولى القاهرة 1419/1998.
- تفسير القرآن العظيم؛ لأبي الفداء عماد الدين إسماعيل بن شهاب الدين عمر بن كثير القيسي القرشي، 236/5، دار قهرمان للنشر والتوزيع إستانبول 1985.

- التلخيص في تفسير الكتاب العزيز (تفسير الكواشي الصغير)؛ لأبي العباس موفق الدين أحمد بن يوسف بن حسن بن رافع بن حسين بن سويدان الكواشي الموصلية الشيباني الشافعي الضرير، (680هـ/1281م)، مكتبة سليمانية، المخطوطات المتبرعات، Süleymaniye ktp., Yazma bağışlar، رقم 17، ورقة 12ظ.
- التيسير في التفسير؛ لأبي حفص نجم الدين عمر النسفي، مكتبة سليمانية، قسم حميدية، رقم 63، ورقة 73ظ.
- ثمرات الأوراق؛ لتقي الدين أبي بكر بن علي بن محمد ابن حجة الحموي، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، المكتبة العصرية صيدا-بيروت 1416هـ/2005م.
- جامع الأصول في أحاديث الرسول؛ لمجد الدين أبو السعادات المبارك بن محمد ابن الأثير، 648/5، 1-12 مجلد، تحقيق: عبد القادر الأرئود، الطبعة الأولى 1390/1971، مكتبة الحلواني.
- جامع البيان عن تفسير آي القرآن؛ للإمام أبي جعفر محمد بن جرير الطبري، دار المعرفة، بيروت-لبنان 1398هـ/1978م.
- الجواهر (المسمى الجواهر المضية في طبقات الحنفية)؛ أبي محمد محيي الدين عبد القادر بن محمد بن نصر الله القرشي الحنفي (ت. 775هـ/1373م)، تحقيق: الدكتور عبد الفتاح محمد الحلو، هجر للطباعة والنشر والتوزيع والإعلان، 1413 هـ/ 1993 م.
- حاشية السيد الشريف الجرجاني على شرح مختصر المنتهى الأصولي؛ لأبي الحسن علي بن محمد بن علي السيد الشريف الجرجاني، تحقيق محمد حسن إسماعيل، دار الكتب العلمية، بيروت، 1424هـ، 2004م.
- حاشية الطحطاوي على الدر المختار شرح تنوير الأبصار في مذهب الإمام أبي حنيفة النعمان؛ للعلامة أحمد بن محمد بن إسماعيل الطحطاوي، تحقيق: أحمد فريد المزيدي، 12/ 551، 1-12 مجلد، دار الكتب العلمية، بيروت لبنان.
- حاشية ملا سعد الدين التفتازاني على الكشف؛ لسعد الدين مسعود بن عمر بن عبد الله التفتازاني، مكتبة جامعة ليبزيق، رقم 067، [Universitätsbibliothek Leipzig, Cod. Arab. 067].
- الحجج الباهرة في إفحام الطائفة الكافرة الفاجرة؛ لمحمد بن أسعد الصديقي الدَّوَّاني، ت. د. عبد الله حاج علي منيب، مكتبة الإمام البخاري، مدينة المنورة، الطبعة: الأولى، 1420 هـ - 2000 م.
- حلية الأولياء؛ لأبي نعيم أحمد بن عبد الله بن أحمد بن إسحاق الإصفهاني، 37/2، 1-10 مجلد، دارالكتب العلمية، 1409.
- الحماسة البصرية؛ لصدر الدين بن أبي الفرج بن الحسين البصري، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية بمحدرآباد الدكن الهند 1383/1964.
- الحماسة المغربية؛ أبو العباس أحمد بن عبد السلام الجراوي، ت. محمد رضوان الداية، الطبعة: الأولى، 804/2، دار الفكر

- المعاصر، بيروت - لبنان 1991م.
- **حياة الحيوان الكبرى**؛ تأليف كمال الدين محمد بن موسى الدميري، تحقيق: إبراهيم صالح، دار البشائر دمشق-سورية 1426هـ/2005م.
 - **دراسة نقدية في المرويات الواردة في شخصية عمر بن الخطاب وسياسته الإدارية رضي الله عنه**؛ عبد السلام بن محسن آل عيسى، عمادة البحث العلمي بالجامعة الإسلامية، المدينة المنورة، المملكة العربية السعودية، الطبعة الأولى، 1423هـ/2002م.
 - **درر الحكام شرح غرر الأحكام**؛ محمد بن فرامورز بن علي محي الدين خسروي الشهير بمنلا خسرو، 324/1، مطبعة أحمد كامل دار السعادة.
 - **ديوان أبي بكر الشبلي**؛ جمع وتحقيق: د. كامل مصطفى الشبيبي، دار التضامن، بغداد 1967.
 - **ديوان الإمام الشافعي**؛ محمد بن إدريس الشافعي، د. عمر الطباع، شركة دار الأرقم بن أبي الأرقم بيروت- لبنان
 - **ديوان شمس مولوي غزليات**؛ شمس تبريزي، غزل شمارة، 783-784.
 - **رحلة الشتاء والصيف**؛ محمد بن عبد الله بن محمد كثر، تحقيق: الأستاذ محمد سعيد الطنطاوي، المكتب الإسلامي للطباعة والنشر، الطبعة: الثانية، بيروت 1385 هـ.
 - **رسالة في جواز وقف النقود**؛ لأبي السعود محمد بن محمد بن مصطفى العمادي الأفندي الحنفي، حققها وعلق عليها أبو الأشبال ضغير أحمد شاغف الباكستاني، دار ابن حزم بيروت، الطبعة الاولى 1417هـ.
 - **روضة القضاة وطريق النجاة**؛ لأبي القاسم الرحي علي محمد بن أحمد المعروف بابن السمناني (ت 499هـ)، 162/1-164، 1-4 مجلد، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الثانية 1404/1984.
 - **رونق التفاسير**؛ محمد نجيب القره حصار، مخطوطة 101ظ-102و، معهد الثقافة والدراسات الشرقية مكتبة جامعة طوكيو-اليابان. Fol.78r-131r.
 - **سنن ابن ماجه**؛ ابن ماجه أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني (ت. 273هـ/887م). تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي. دار إحياء الكتب العربية- فيصل عيسى البابي الحلبي.
 - **سنن أبي داود**؛ أبو داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق بن بشير بن شداد بن عمرو الأزدي السجستاني (ت. 275هـ/889م). دار سحنون والدعوة، الطبعة الثانية، إستانبول 1413/1992.
 - **سنن الترمذي**؛ محمد بن عيسى بن سورة الضحاك، الترمذي، أبو عيسى (ت. 279هـ/892م). دار سحنون والدعوة، الطبعة الثانية، إستانبول 1413/1992.

- سنن الدارقطني؛ للإمام علي بن عمر الدارقطني، 70/2-71، تحقيق: السيد عبد الله هاشم يماني المدني، 1-2 مجلد، دار المحاسن للطباعة، القاهرة.
- سنن الدارمي، مسند الدارمي المعروف ب: سنن الدارمي؛ أبو محمد عبد الله بن عبد الرحمن بن الفضل بن بَرام بن عبد الصمد الدارمي، التميمي السمرقندي (ت. 255هـ/869م). تحقيق: حسين سليم أسد الداراني، دار المغني للنشر والتوزيع، المملكة العربية السعودية، الطبعة الأولى، 1412هـ/2000م.
- السنن الكبرى للنسائي؛ أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي الخراساني، النسائي (ت. 303هـ/915م). تحقيق: حسن عبد المنعم شليبي، مؤسسة الرسالة، بيروت- لبنان، الطبعة الأولى، 1421هـ/2001م.
- سنن النسائي، المجتبى من السنن، السنن الصغرى للنسائي؛ أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي الخراساني، النسائي (ت. 303هـ/915م). تحقيق: عبد الفتاح أبو غدة، مكتب المطبوعات الإسلامية، حلب- سوريا، الطبعة الثانية، 1406هـ/1998م.
- السنن الكبرى؛ للإمام أبي بكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي، تحقيق: محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية بيروت-لبنان 1414هـ/1994م.
- السنن الكبرى؛ للإمام أبي عبد الرحمن أحمد بن شعيب النسائي، تحقيق: حسن عبد المنعم شليبي، 431/5، مؤسسة الرسالة 1421/2001.
- سير أعلام النبلاء؛ شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قَايْمَاز الذهبي (ت. 748هـ). تحقيق مجموعة من المحققين بإشراف الشيخ شعيب الأرناؤوط، الطبعة الثالثة، 1405هـ/1985م.
- شرح أدب القاضي للخصاف؛ للإمام برهان الأئمة حسام الدين عمر بن عبد العزيز بن مازة البخاري المعروف بالصدر الشهيد، تحقيق: محي هلال السرحان، 14/2، مطبعة الإرشاد بغداد.
- شرح الزرقاني على موطأ الإمام مالك؛ تأليف محمد بن عبد الباقي بن يوسف الزرقاني المصري الأزهرى المالكي، 1/318-319.
- شرح السراجيه في الفرائض؛ للعلامة السيد الشريف الجرجاني، أحمد خلوصي مطبعة سي.
- شرح سنن النسائي المسمى أو ذخيرة العقبي في شرح المجتبى؛ لحمد بن علي بن آدم بن موسى الإثيوبي الوُلُوي، دار المعراج الدولية للنشر، الرياض 1996.
- شرح شواهد المغني؛ للإمام جلال الدين السيوطي، وعلق حواشيه: أحمد ظافر كوجان مزيل وتعليقات: الشيخ محمد محمود ابن التلاميذ التركي الشنقيطي، لجنة التراث العربي، 1386 هـ - 1966 م.

- شرح مسند أبي حنيفة؛ لملا علي القاري، ت. الشيخ خليل محيي الدين الميس، دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى، بيروت - لبنان، 1405 هـ - 1985 م.
- شرح مشكل الآثار؛ لأبي جعفر أحمد بن محمد الطحاوي، 199/7، تحقيق: شعيب الأرنؤود، 1-16 مجلد، الطبعة الأولى 1415، مؤسسة الرسالة، بيروت.
- شرح المقاصد؛ لسعد الدين مسعود بن فخر الدين عمر التفتازاني، تحقيق: عبد الرحمن عميرة، 311/5، عالم الكتب، بيروت الطبعة الثانية 1419/1998.
- شرعة الإسلام؛ لأبي المحاسن ركن الإسلام محمد بن أبي بكر المعروف بإمام زادة السمرقندي. تحقيق: محمد رحمة الله حافظ محمد ناظم الندوي، ص 43، دار البشائر الإسلامية، بيروت-لبنان 1428هـ/2008م.
- الشريعة؛ لأبي محمد بن الحسين بن عبد الله الآجوري البغدادي، تحقيق: عبد الله بن عمر الدميحي، 1681/4، 1-5 مجلد، الطبعة الثانية، الرياض 1420/1999.
- الشعر والشعراء؛ لابن قتيبة الدينوري، دار الحديث، القاهرة، 1423 هـ.
- الشقائق النعمانية في علماء الدولة العثمانية؛ عصام الدين طاشكُزُبي زادة، 446-447، دار الكتاب العربي، بيروت - لبنان 1975.
- الصحابي الجليل أبو أيوب الأنصاري؛ لمحمد طاهر عبد الرحمن نور ولي، دار الميزان إستانبول.
- صحيح ابن حبان، الإحسان في تقريب صحيح ابن حبان؛ أبو حاتم محمد بن حبان بن أحمد بن حبان بن معاذ بن معبد الدارمي البستي (ت. 354هـ/965م). ترتيب: الأمير علاء الدين علي بن بلبان الفارسي (ت. 739هـ/1339م)، تحقيق: شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت- لبنان، الطبعة الأولى، 1408هـ/1988م.
- صحيح البخاري، الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه؛ محمد بن إسماعيل أبو عبد الله البخاري الجعفي (ت. 256هـ/870م)، دار سحنون والدعوة، الطبعة الثانية، إستانبول 1413/1992.
- صحيح مسلم، المسند الصحيح المختصر بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم؛ مسلم بن الحجاج أبو الحسن القشيري النيسابوري (ت. 261هـ/875م). دار سحنون والدعوة، الطبعة الثانية، إستانبول 1413/1992.

- الطبقات الكبرى؛ محمد بن سعد الزهري المعروف بابن سعد، 190/8-191، تحقيق: علي محمد عمر، الطبعة الأولى، 1-11 مجلد، مكتبة الخانجي، القاهرة 2001/1421.
- العرش؛ لشمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي، ت. محمد بن خليفة بن علي التميمي، عمادة البحث العلمي بالجامعة الإسلامية، المدينة المنورة، المملكة العربية السعودية، الطبعة الثانية، 1424هـ/2003م.
- عمدة القاري شرح صحيح البخاري؛ للإمام العلامة بدر الدين أبي محمد محمود بن أحمد العيني، الطبعة الأولى، مطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده، مصر 1392/1972،
- العناية على الهداية؛ تأليف الإمام أكمل الدين محمد بن محمود البابرقي، بهامش شرح فتح القدير عل الهداية، إحياء التراث العربي طبع بالأوفست، بيروت-لبنان.
- غذاء الألباب في شرح منظومة الآداب؛ لشمس الدين أبو العون السفاريني، مؤسسة قرطبة، 124/1، الطبعة الثانية، 1414 هـ / 1993م.
- غريب الحديث؛ لأبي سليمان الخطابي، ت. عبد الكريم إبراهيم الغرابوي، دار الفكر، دمشق 1402 هـ - 1982 م.
- الفتاوى الخانية، المعروف بقاضيهان بهامش الفتاوى الهندية؛ للإمام فخر الدين قاضيهان محمود الأوزجندي، 1-6 مجلد، دار إحياء التراث العربي، بيروت-لبنان 1400هـ/1980م.
- فوات الوفيات؛ محمد بن شاعر الملقب بصلاح الدين، ت. إحسان عباس، دار صادر، الطبعة: الأولى، بيروت - لبنان 1973.
- القصيدة الميمية؛ للفاضل أبي السعود رحمة الله الودود. هامش نسخة أحمد الثالث، ورقة 8.
- قوت القلوب في معاملة المحبوب ووصف طريق المريد إلى مقام التوحيد؛ محمد بن علي بن عطية الحارثي المعروف بأبي طالب المكي، 124/2-126، تحقيق: عاصم إبراهيم الكيالي، 1-2 مجلد، الطبعة الثانية 1426/2005، دار الكتب العلمية، بيروت.
- الكامل في التاريخ؛ لأبي الحسن عز الدين علي بن محمد بن محمد الشيباني الجزري، ابن الأثير، 47/1، تحقيق: عمر عبد السلام تدميري، دار الكتاب العربية، بيروت 1417/1997.
- كتاب الفتن؛ لأبي عبد الله نعيم بن حماد بن معاوية المروزي، 231/1، تحقيق: سمير أمين الزهيري، 1-2 مجلد، الطبعة الأولى 1412، مكتبة التوحيد، القاهرة.
- الكشف حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل؛ للعلامة جابر الله أبي القاسم محمود بن عمر الزمخشري، تحقيق: الشيخ علي محمد معوض،
- كشف الأسرار عن أصول فخر الإسلام البزدوي؛ للإمام علاء الدين عبد العزيز بن أحمد البخاري، دار الكتب العلمية بيروت - لبنان 1418/1997.

- لسان العرب؛ محمد بن مكرم بن علي، أبو الفضل، جمال الدين ابن منظور الأنصاري الرويفعي الإفريقي (ت. 711هـ/1311م). دار صادر، بيروت، الطبعة الثالثة، 1414هـ.
- اللطائف والظرائف؛ لأبي منصور عبد الملك بن محمد بن إسماعيل الثعالبي، دار المناهل، بيروت.
- مبارق الأزهار شرح مشارق الأنوار؛ لعبد اللطيف بن عبد العزيز بن أمين الدين الحنفي الشهير بابن ملك، 44/1، تحقيق: أشرف بن عبد المقصود، 1-3 مجلد، الطبعة الأولى دار الجليل، بيروت 1995/1415.
- المبسوط؛ تأليف أبي بكر شمس الأئمة محمد بن أحمد بن سهل السرخسي، بيروت 1421هـ/2001م.
- متن السراجية في الفرائض في ثوبه الجديد؛ لسراج الدين محمد بن محمد السجائوندي، ص 95 باب العول، إعداد: محمد معصوم بن أحمد وانلي اوغلي، دار الميزان، الطبعة الثانية، إستانبول 2012/1432.
- مجلة الرسالة؛ أحمد حسن الزيات باشا، ج-30، ص-162، دار الرسالة، مصر 1936.
- مجمع الحكم والأمثال في الشعر العربي؛ لأحمد قش بن محمد نجيب، 217/9، [الكتاب مرقم آليا غير موافق للمطبوع] أُخذ من المكتبة الشاملة الحديثة.
- محاضرات الأدباء ومحاولات الشعراء والبلغاء؛ لأبي القاسم حسين بن محمد الراغب الإصبهاني، 375/2، منشورات دار مكتبة الحياة بيروت-لبنان.
- محض الصواب في فضائل أمير المؤمنين عمر بن الخطاب؛ لابن المبرد الحنبلي، ت. عبد العزيز بن محمد بن عبد المحسن، 513/2، عمادة البحث العلمي بالجامعة الإسلامية، المدينة النبوية، المملكة العربية السعودية، الطبعة: الأولى، 1420هـ/2000 م.
- مختار الحكم ومحاسن الكلم؛ لأبي الوفاء المبرور بن فاتك، تحقيق: د. عبد الرحمن بروي، الطبعة الثانية 1980.
- مختار الصحاح؛ محمد بن أبي بكر الرازي،
- مختصر تاريخ دمشق لابن عساکر؛ أبو الفضل جمال الدين ابن منظور الانصاري الرويفعي الإفريقي، ت: روحية النحاس، رياض عبد الحميد مراد، محمد مطيع، دار الفكر للطباعة والتوزيع والنشر، الطبعة: الأولى، دمشق - سوريا، 1984/1402.
- مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح؛ لعلي بن السلطان محمد القاري، 486/3، تحقيق: جمال عيتاني، الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية بيروت، 2001/1422.
- مسند الإمام أحمد بن حنبل؛ أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال بن أسد الشيباني (ت. 241هـ/855م).
- تحقيق: شعيب الأرنؤوط، عادل مرشد، وآخرون، مؤسسة الرسالة، بيروت، لبنان، الطبعة الأولى، 1421هـ/2001م.
- مسند الإمام أحمد بن حنبل؛ أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال بن أسد الشيباني (ت. 241هـ/855م).
- تحقيق: أحمد محمد شاكر، دار الحديث - القاهرة، الطبعة الأولى، 1416هـ/1995م.
- المسند أو مسند ابن أبي شيبه؛ لأبي بكر بن أبي شيبه، 215/1، تحقيق: أحمد بن فريد، 1-2 مجلد، الطبعة الأولى دار الوطن، 1997، الرياض.
- المسند أو مسند البزار؛ لأبي بكر أحمد بن عمرو بن عبد الخالق المعروف بالبزار، تحقيق: محفوظ الرحمن زين الله، 1-18 مجلد، 280/9، الطبعة الأولى 2009، مكتبة العلوم والحكم المدينة المنورة.

- مصنف ابن أبي شيبة؛ للحافظ عبد الله بن محمد بن أبي شيبة إبراهيم بن عثمان ابن أبي بكر بن أبي شيبة الكوفي العباسي، تحقيق: كمال يوسف الحوت، 339/4، مكتبة الرشد، الرياض، الطبعة الأولى 1409.
- المصنف؛ للحافظ الكبير أبي بكر عبد الرزاق بن همام الصنعاني، تحقيق: حبيب الرحمن الأعظمي، المجلس العلمي جنوب إفريقيا 1390هـ/1970م.
- المعارف؛ لأبي محمد عبد الله بن مسلم المعروف بابن قتيبة، تحقيق: د. ثروت عكاشة، ص 18، دار المعارف القاهرة
- معجم البلدان؛ شهاب الدين أبو عبد الله ياقوت بن عبد الله الرومي الحموي (ت. 626هـ/1228م).
- تحقيق: فريد عبد العزيز الجندي، 1-7 مجلد، دار الكتب العلمية، بيروت-لبنان.
- المعجم الكبير؛ للحافظ أبي القاسم سليمان بن أحمد الطبراني، 54/1، تحقيق: حمدي عبد المجيد السلفي، الطبعة الثانية مطبعة الزهراء الحديثة، موصل 1984.
- المعجم الوسيط؛ إبراهيم أنيس وأصدقائه، 1-2 مجلد، المكتبة الإسلامية، إستانبول.
- معرفة القراء الكبار على الطبقات والأعصار؛ للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي، تحقيق: د. طيار آلي قولاچ، 1-5 مجلد، إستانبول.
- الملل والنحل؛ لأبي الفتح محمد عبد الكريم ابن أبي بكر أحمد الشهرستاني، تحقيق: عبد العزيز محمد الوكيل، 103/2، 1-3 مجلد، مؤسسة الحلبي وشركاؤه القاهرة 1387هـ/1968م.
- مناهل العرفان في علوم القرآن؛ لمحمد عبد العظيم الزرقاني، 377/1، 1-2 مجلد، مطبعة عيسى البابي الحلبي.
- الموطأ؛ للإمام أبي عبد الله مالك بن أنس، دار سحنون والدعوة، الطبعة الثانية، إستانبول 1413/1992.
- نفحات الأنس من حضرات القدس؛ لملا نور الدين عبد الرحمن أحمد الجامي، تحقيق: محمد أديب الجادر، 36/1، 1-2 مجلد، دار الكتب العلمية الطبعة الأولى 1424/2002، بيروت-لبنان.
- نهاية الأرب في فنون الأدب؛ لشهاب الدين أحمد بن عبد الوهاب النويري، تحقيق: الدكتور مفيد قميحة، 41/13، دار الكتب العلمية، بيروت لبنان.
- نيل الأوطار من أسرار منتقى الأخبار؛ للإمام محمد بن علي الشوكاني، 506/14، تحقيق: محمد صبحي بن حسن حلاق، دار ابن الجوزي الطبعة الأولى 1427هـ الرياض.
- وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان؛ لأبي العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن أبي بكر بن خلكان، تحقيق: د. إحسان عباس، مطبعة

SONUÇ

Kefevî'nin *Ketaib* adlı eserinin 6 cilt olarak neşrini tasarlayan projenin ilk cildinin tahkik ve incelemesi yapılan bu tez çalışmasında ulaşılan sonuçlar maddeler halinde şu şekilde sıralanabilir:

Tahkik bölümünde eserin dünya kütüphanelerinde bulunan nüshalarının çoğunluğuna ulaşılmış ve bunlar içinden dört nüsha bu neşir için seçilmiştir. Bu dört nüshanın seçiminin *Ketaib*'in en sağlıklı ve asıl nüshaya en yakın metnini elde etmeyi sağlayacağı iddiamız çalışma sonunda teyit edilmiştir. Zira bu dört nüsha bütün nüshalar dikkate alındığında eserin asıl metni olduğunu düşündüğümüz şeklini neredeyse eksiksiz içermektedir. Tek tek ele alındığında eksik ve hatalı olduğu görülen nüshalardaki eksikleri ve hataları bu dört nüsha birlikte kullanıldıklarında gidermek mümkün olmuştur.

Eserin önceki iki neşri ile yapılan karşılaştırma da bu sonucu ayrıca pekiştirmiştir. Zira önceki neşirlerde genellikle nüshaların seçiminden kaynaklı ciddi eksikler bulunduğu görülmüştür. Bu neşirde kullanılan dört nüsha diğer neşirlerde kullanılan nüshaların doğrularını içermekle kalmamakta aynı zamanda onlarda mevcut hataları ve eksikleri de telafi etmektedir.

İnceleme kısmına gelince, Hanefî mezhebi tabakatı yazmak amacıyla eserini kaleme alan Kefevî'nin bu çalışma ile aynı zamanda bir fıkıh tarihi tasavvuru ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. Şöyle ki, Ebû Hanîfe ashabı ve onları izleyen Hanefî fakih ve kadılarını ele aldığı bölüme başlamadan önce Kefevî, fıkıh tarihinin gerek felsefî arkaplanı ve gerekse fıkıh ilminin inşa edildiği tarihsel süreci son derece kapsamlı bir bakış açısıyla ele almıştır. Bu çalışma eserin bu arka planını teşkil eden Peygamberler, Son Peygamber, Sahabe fakihleri, Tabiin fakihleri ve müçtehit imamlarla ilgili bölümlere eğilmiştir. Bu bölümler herhangi bir 'evrensel' fıkıh tarihi çalışması için olmazsa olmaz bölümlerdir. Dahası aslında bu bölümleri dünya hukuk/kurallar tarihi olarak okumak da mümkündür. Zira İslam insanlığın ilk anından itibaren Allah'ın insanlara şariat gönderdiğini ve insanların haklar ve mükellefiyetlerle ilgili kuralları vahiyle öğrendiklerini ve bütün vahiylerin temelde şariat fikrini tahakkuk ettirdiğini ve nihayet son şariatın da bu vahiyler silsilesinin son ve en kamil halkasını teşkil ettiğini öğretmektedir. Son şariatın fıkıh ilmine dönüşme süreci de ayrıca üzerinde durulması gereken iki önemli dönemeçten geçmiştir. Bu iki önemli dönemeç sahabe ve tabiin

dönemleri olup bu dönemde fıkıhın gelişimine bakılmıştır. Kefevî işte bu nokta-i nazardan hareket etmiş ve fıkıhın en mükemmel mezhebi olduğuna inandığı Hanefî mezhebine bu şekilde evrildiğini tasvir etmek istemiştir. Ancak diğer mezheplere gereken itibar ve saygıyı da ihmal etmemek için Kefevî yaşayan ve münderis olan mezheplerin imamlarını da yazdığı fıkıh tarihi kapsamına almıştır.

Şeriat fikrinin insanın tarihiyle başladığı düşüncesinden hareketle Kefevî Kitabını Peygamberler ile başlatır; burada ilk insan ve ilk Peygamber Hz. Adem'den başlayıp Son Şeriatın kendisine indirildiği son Peygamber Hz. Muhammed (s.a.v.) ile bitirir. Bu kısımda biz Kefevî'nin sıralamasına göre her bir peygambere verilen vahyi ve dolayısıyla şer'î ahkamı başka kaynakların da yardımıyla ortaya koymaya çalıştık. Bu kısımda farklı peygamberlere verilen şeriatlerde hiç değişmeyen hükümler olduğu gibi bazı hükümlerin değiştiği şeklindeki geleneksel kabul büyük ölçüde teyit edilmiştir. Tabii ki fıkıh usulü (İslam hukuk teorisi) açısından peygamberler ve önceki vahiyler meselesi nesih olgusuyla açıklanacak bir durum arz etmektedir. Kefevî neshi şeriatların süreç içinde ikmal yani olgunlaşması olarak görmektedir. Son şeriat bu nedenle en mükemmel şeriattır. Bu bölümü günümüzdeki laik kanun/kural fikri açısından değerlendirecek aslında Kefevî bize İslam açısından şeriatlar dışında bir kanun/kural fikrinin olamayacağını söylemektedir. Mâtürîdî'nin de dediği gibi; insanoğlu vahyin gönderdiği şeriatların olmadığı bir dünyada hiç yaşamamıştır. Esas olan insanın vahye dayalı kurallarla yaşamasıdır; vahiyden bağımsız kanun ve kural fikri Kefevî'ye göre kabul edilebilir bir şey değildir.

Sahabe fakihleri tabiri her ne kadar geriye dönük bir tanımlama olsa da aslında bazı sahabilerin fıkıh ilminin temelinde yer aldıklarını görüyoruz. Kefevî binlerce sayıya ulaştığı bilinen sahabe arasından ilimle ve bhusus fıkıhla uğraşan fakih sayısını 27 sayısıyla sınırlamış ve bunların bazılarının da bir iki fetva ile bilindiğini veya hiç fetvasının nakledilmediğini söylemiştir. İbn Hazm'ı izleyerek bu 27 ismi üç guruba ayıran Kefevî, hadis ilminden alınan müksirun tabirini fıkıh ve fetvaya uygulayarak sahabilerden 13 ismin en çok fetva verenler olduğunu ve fıkıhın esasen bu isimler üzerinden sahabe döneminde şekillendiğini belirtir. Hadiste müksirundan olan Ebu Hüreyre ve Enes b. Malik gibi sahabiler fıkıh söz konusu olduğunda orta derece (mutavassitun) ya da az sayıda (mukillun) fetvası nakledilen sahabiler arasında saymıştır. Sahabe döneminin bir özelliği de Medine'de başlayan fıkıh faaliyetlerinin bu

dönemde başka şehirlerde de gelişmeye başlaması ve bu yeni şehirlerde ilim meclislerinin kurularak fakih sahabilerden bazılarının bu şehirlerdeki faaliyetlere öncülük etmeleridir. Ağırlık Medine’de (15/27) olsa da 27 ismin diğerleri Kufe (4/27), Şam (4/27), Basra (2/27) Mekke (1/27) ve Mısır’da (1/27) da ilim gelenekleri başlatmışlardır. Bu sahabe fakihlerinden müksirun gurubuna dahil olanlar aslında fıkıh ilminin bir ilmi faaliyet hüviyeti kazanması yönünde ilk adımları atanlar olup onların faal oldukları şehirler Medine (4/7), Kufe (2/7) ve Mekke’dir (1/7). Burada Medine ve Kufe meclisleri ilk fıkıh ekolleri olan Hadis ve Re’y okullarının doğmasına zemin hazırlayacaktır.

Sahabe döneminde başlayan fıkıh-fetva uzmanlığı Tabiin döneminde artarak devam etmiştir. Tabiin Ketibesi 44 fakihi içeriyor. Burada fetva işiyle iştigal eden isimlerin hem sayısı artmış hem de fıkıh uzmanlığı daha ileri bir aşamaya ulaşmıştır. İslam şehirlerinde ilmi faaliyetlerin ve ilimle iştigal eden kişilerin sayısının artması ve sahabe döneminde başlayan fıkıh meclislerinin gelişmesi ve çeşitlenmesi Tabiin döneminin öne çıkan bazı özellikleridir. Sahabe döneminde doğal olarak Medine fıkıh-fetva açısından öne çıkarken Tabiin döneminde fakihlerin dağılımında şehirler açısından değişiklikler meydana gelmiştir. Medine hala önemli bir merkez olmakla beraber Irak şehirleri, özellikle Kûfe ve Basra Hicaz şehirlerinden Medine ve Mekke’yi yakalamış ve geçmiştir. Kefevî Medine’den 13 ismi, Hicaz’ın diğer bir önemli merkezi Mekke’den 5 ismi kaydederken, Kufe’den 11, Basra’dan 8 fakihe yer verir; böylece Irak toplamda 19 fakih ile toplamda 18 fakihin sayıldığı Hicaz’la rekabet edecek aktif bir ilim ve fıkıh merkezi olduğunu göstermiştir. İlave olarak Şam’dan 4, Horasan’dan 2 ve Yemen’den 1 isim kaydedilmiştir. Önemli merkezlerden Mısır’dan kimsenin listede yer almaması dikkat çekicidir. Mısır’ın ilmi faaliyet açısından sahabe ve tabiin dönemlerinde dikkate değer bir faaliyeti göze çarpmamaktadır. Irak ve Hicaz okullarının rekabetinin daha sonra Ehl-i Re’y ve Ehl-i Hadis şeklinde bir ekolleşme doğurduğu bilinmektedir. Bu gelişmelerin temelini tâbiîn döneminde atıldığı fakihlerin dağılımından anlaşıyor. Medine’de fukaha-i seb’a (Medine’nin yedi fakihi) ve özellikle Said İbnü’l-Müseyyeb öne çıkarken Irak’ta İbrahim en-Nahai, Şabi, Kadı Şurayh, Hammad, Hasan-ı Basri, Katade ve İbni Sirin Kufe ve Basra’nın ilmi faaliyetlerinin önemli aktörleridir. Mekke’de Ata b. Ebi Rabah, Şam’da Ömer b. Abdülaziz, Horasan’da Dahhak, Yemen’de Vehb b. Münebbih dikkat çeken isimlerdir.

Müçtehid İmamlar dönemi için Kefevi, yaşayan veya munderis mezhep sahibi 13 ismi kaydetmiştir. Burada artık şehir fakihleri (fukaha-i emsar) sıfatının hakiki manada öne çıktığı bir döneme giriyoruz. Bu isimler elinde fıkıh bir ilim haline gelmiş ve daha sonra ekoller (mezhepler) bu isimlerin etrafında oluşan ilim halkalarından doğmuştur. Müçtehid imamlar döneminin en önemli özelliklerinden biri artık Irak'ın tartışmasız biçimde fıkıh ilminin şekillenmesinde öne çıkmasıdır. Kefevi'nin müçtehit imamlar listesinin toplamda 13 isminin 6 tanesi Kufeli, 2 isim Medineli, 1 isim Şamlı, 2 isim Mısırlı ve 2 isim de Bağdatlıdır. Görüldüğü gibi 13 isimden sekizi Iraklıdır. Bu sayılar, eğer fıkıh ilmi müçtehit imamlar elinde şekillenmişse, ki öyledir, fıkıhın büyük ölçüde Irak'ta bir ilim haline geldiğini göstermektedir. İkinci önemli gelişme bu dönemde hemen hemen tüm şehirlerde fukahanın ehl-i hadis ve ehl-i re'y şeklinde ayrışması ve fıkıh ilminin bugüne kadar yaşayan en eski ekolleşmesinin oluşmasıdır. Mesela Kufe'deki 6 fakihten üçü ehl-i re'yden üçü de ehl-i hadistendir. Gerçi bu ekolleşmenin ardından fıkıh mezhepleri dediğimiz ve dördü günümüze kadar yaşayan mezhepler doğmuş olsa da ehl-i hadis ve ehl-i re'y şeklindeki ayrışma fıkıh tarihinin en uzun soluklu yönetsel ayrışmasını temsil etmektedir.

Ketaib'i diğer Hanefî biyografilerinden ayıran çok önemli bir özelliği vardır; Kefevî Osmanlı çağının bir hususiyeti olan tasavvufî kimliği tabakatına yansıtmaya karar vermiş ve özellikle bu çalışma kapsamı dışında kalan 22 Hanefî ketibesinin içeriğini tasarlarken fakihler yanında, kalbû'l-ketibe (ketibenin kalbi, özü, odağı) adını verdiği ayrı bir başlık açmış ve burada zaman zaman Hanefî olsun olmasın bazı sufi figürlere tabakatında yer vermiştir. Bu, özellikle Memlûk ve Osmanlı çağlarına gelindiğinde çok daha belirgindir. Bizim çalışmamızı ilgilendiren kısımda ise muhtemelen “peygamberler ve selef-i salihin zaten tüm ulema sınıfları için en ideal modeli temsil eder” fehvası gereğince bu türden ayrı bir başlık açıp sufi figürlere yer vermemiştir. Zira verdiği sufi silsilelerinde Hz. Ebu Bekir, Hz. Ali, Selman-ı Farisi, Muhammed b. Kasım b. Ebu Bekir, Hasan-ı Basri, Zeynelabin b. Hüseyin b. Ali, İbn Sirin, Said b. el-Müseyyeb gibi sahabe, tabiin dönemi ulemasından tasavvufî neşveye sahip isimler zaten yer almaktadır.

KAYNAKÇA

- ABDULLAH b. Ahmed, *Mesâilü'l-İmam Ahmed bin Hanbel rivayetü ibnihi Abdullah b. Ahmed*, tahk. Züheyr eş-Şâviş, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut/Lübnan, 1981.
- ABDÜRREZZAK es-SAN'ÂNÎ, Ebû Bekir bin Hemmâm, *el-Musannef*, neşr. Habîburrahmân el-A'zamî, I-XII, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut/Lübnan, 1970.
- ADAM, Baki, "Tevrat", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLI, ss. 40-45.
- _____, "Üzeyir", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLII, ss. 401-402.
- AĞIRAKÇA, Ahmet, "İyâs b. Muâviye", *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIII, s. 498.
- AHMED b. Hanbel, *Mesâil*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1981.
- AKBAYAR Nuri, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2. Baskı, İstanbul 2003.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, "Ebussuûd Efendi", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, ss. 365-371.
- _____, Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi, *DİA*, İstanbul, 1995, c. XII, ss. 441-442.
- AKPINAR, Cemil, "Hasan Çelebi, Fenârî", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, ss. 313-315.
- _____, "Kefevî Hüseyin Efendi", *DİA*, Ankara, 2002, c. XXV, ss. 186-188.
- ALGAR, Hamid, "Muhammed Pârsâ", *DİA*, İstanbul, 2005, c. XXX, ss. 563-565.
- ALÎ el-KÂRÎ, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî,, *Şerhu's-Şifâ*, Dâru't-tibâati'l-Âmire, I-II, İstanbul, 1307.
- ALTIKULAÇ, Tayyar, "İkrime el-Berberî", *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXII, ss. 40-42.
- _____, "Sehâvî Alemüddîn", *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, ss. 311-313.
- _____, "Zir b. Hubeyş", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, s. 449.
- ÂLÛSÎ, Ebu'l-fazl Şihabuddin Seyyid Mahmud el-Bağdâdî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, I-XXX, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrût-Lübnan, ts.
- APAK, Adem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, I-IV, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2016.
- ARAS, M. Özgü, "Ebû Bekir b. Abdurrahman", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, s. 109.
- _____, "Hammâd b. Ebû Süleyman", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XV, ss. 484-486.
- ÂRİFÎ Muslihiddîn Mustafa, *Zuhru'l-ârifîn fî yevmi'd-dîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Serez 01649. (*Zuhru'l-ârifîn –A*)
- _____, *Zuhru'l-ârifîn fî yevmi'd-dîn*, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Nu. 631. (*Zuhru'l-ârifîn –B*)
- _____, *Zuhru'l-ârifîn fî yevmi'd-dîn*, Süleymaniye Kütüphanesi Mahmud Efendi Nu. 607. (*Zuhru'l-ârifîn –C*)
- ARUÇI, Muhammed, "Rüstüfağnî", *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, ss. 296-297.
- ATA, M. Mahfuz, "Kevâşî", *DİA*, Ankara, 2002, c. XXV, s. 341-342.
- ATÂYÎ, Nev'îzâde, *Hadâiku'l-Hakâ'ik fî Tekmileti's-Şekâ'ik*, I-II, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2017.
- ATEŞ, Ali Osman, "Ebû Kılâbe el-Cermî", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, ss.176-177.
- AVCI, Casim, "Târîhu Bağdâd", *DİA*, İstanbul, 2011, c. XL, ss. 88-89.
- AYBAKAN, Bilal, "Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ", *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXIX, ss. 303-304.
- _____, "Şâfiî", *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXVIII, ss. 223-233.
- AYCAN, İrfan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", *DİA*, İstanbul, 2005, c. XXX, ss. 332-334.
- _____, "Urve b. Zübeyr", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLII, ss. 183-185.
- AYDEMİR, Abdullah, "Ebû'l-Âliye er-Reyâhî", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, s. 292.
- AYDIN, İbrahim Hakkı, "Molla Fenârî", *DİA*, İstanbul, 2005, c. XXX, ss. 245-247.

- AYDIN, Mahmut, “Yahyâ”, İstanbul, 2013, c. XLIII, ss. 232-234.
- AYDIN, Mehmet Akif, “Hukûk-ı Âile Karamâmesi”, *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVIII, ss. 314-318.
- AYDINLI, Abdullah, “A‘rec, Abdurrahmân b. Hürmüz”, *DİA*, İstanbul, 1991, c. III, ss. 350-351.
- _____, “Ebü‘d-Derdâ”, *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, ss. 310-311.
- _____, “İbn Ebû Leylâ, Abdurrahmân”, *DİA*, İstanbul, 1999, c. XIX, ss. 435-436.
- AYTEKİN, Arif, “Bâbertî”, *DİA*, İstanbul, 1991, c. IV, ss. 377-378.
- BAĞDATLI İsmail Paşa, *Hediyetü‘l-‘ârifîn*, Dâru İhyai‘-Turasi‘l-A‘rabî, Beyrut, 1951.
- BAHCIVAN, Seyit, “Üstüvâî”, *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLII, ss. 395-396.
- BAKTIR Mustafa, “İbn Melek”, *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, ss. 175-176.
- BALTACI, Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, I-II, İFAV Yayınları, İstanbul, 2005.
- BAŞ, Derya “Yafî”, *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIII, ss. 175-177.
- BAŞARAN, Selman, “Huzeyfe b. Yemân”, *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVIII, ss. 434-435.
- BAŞOĞLU, Tuncay, “Saymerî, Hüseyin b. Ali”, *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, ss. 215-216.
- BAYRAKDAR, Mehmet, “Dâvud-i Kayserî”, *DİA*, İstanbul, 1994, c. IX, ss. 32-35.
- BAYRAKTAR, Mehmet Faruk, “Zernûcî”, *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 294-295.
- BEDİR, Murteza, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet (Hanefî Fıkıh Teorisinde Hz. Peygamber’in Otoritesi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2004.
- _____, “Nesefî, Ebü‘l-Berekât”, *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXII, ss. 567-568.
- _____, “Üsrûşenî”, *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLII, ss. 392-393.
- _____, “Vikâyetü‘r-rivâye”, *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIII, ss. 106-107.
- _____, *Buhara Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2014.
- _____, *Stemmatik Tenkitli Metin Neşrinde Soy Ağacı Yaklaşımı*, Küre Yayınları, İstanbul, 2014.
- _____, *Ebu Hanîfe Entelektüel Biyografi*, Ay Yayınları, Ankara, 2018.
- BİLGE, Mustafa L., “Akkirman”, *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, ss. 269-270.
- BİRİŞİK, Abdülhamit, “Katâde b. Diâme”, *DİA*, Ankara, 2002, c. XXV, ss. 22-23.
- BOLAY, Süleyman Hayri, “Âdem”, *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, ss. 358-363.
- BROOK, Kevin Alan, *Bir Türk İmparatorluğu: Hazar Yahudileri*, Nokta Kitap, İstanbul, 2005.
- BURAK, Guy, *The Second Formation of Islamic Law The Hanafi School in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University Press, New York, 2015.
- el-CÂMÎ, Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed , *Nefehâtü‘l-üns min hazerâti‘l-kuds*, çev. Tâcuddîn Muhammed b. Zekerîyya en-Nakşibendî, tahk. Muhammed Edip el-Câdir, I-II, Dâru‘l-kütübi‘l-ilmiyye, yy., 1428/2003.
- CANAN, İbrahim, “Enes b. Mâlik”, *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, ss. 234-235.
- CERRAHOĞLU, İsmail, “Abdullah b. Mes‘ûd”, *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, ss. 114-117.
- _____, “Atâ b. Ebû Rebâh”, *DİA*, İstanbul, 1991, c. IV, ss. 35-36.
- _____, “Kelbî, Muhammed b. Sâib”, *DİA*, Ankara, 2002, c. XXV, ss. 205-206.
- CİCİ, Recep, “İmamzâde, Muhammed b. Ebû Bekir”, *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXII, ss. 210-211.
- CİCİ, Recep, “İmamzâde, Muhammed b. Ebû Bekir”, *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXII, ss. 210-211.

- el-CÜRCÂNÎ, es-Seyyid eş-Şerîf, Şerhu'l-Makâsîd, Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, Lübnan, 2011.
- ÇAKAN, İsmail Lütfî, "Câmi'u'l-usûl li-ehâdîsi'r-Resûl" *DİA*, İstanbul, 1993, c. VII, s. 136.
- _____, "Ebû Osman en-Nehdî", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, s. 210.
- ÇAKAN, İsmail Lütfü - Eroğlu, Muhammed, "Abdullah b. Abbas", *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, ss. 76-79.
- ÇAVUŞOĞLU, Ali Hakan, "el-Müdevvenetü'l-kübrâ", *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXI, ss. 470-473.
- _____, "Sahnûn", *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, ss. 534-538.
- ÇEKER, Orhan, "Süleyman b. Yesâr", *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXVIII, ss. 109-110.
- ÇELEBÎ, İlyas, "Kemalpaşazâde", *DİA*, Ankara, 2002, c. XXV, ss. 242-244; 245-247.
- ÇUBUKCU, Asri, "Ebû Kuhâfe", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, ss. 177-178.
- DEMİRCİ, Muhsin, "Ebû Abdurrahman es-Sülemî", İstanbul, 1994, *DİA*, c. X, s. 87.
- ed-DÎB, Abdülazîm Mahmud, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VIII, ss. 141-144.
- ed-DÎNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd, *el-Ahbâru't-tivâl*, tahk. Abdülmunğim Âmir, Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâd, Mısır, ts.,
- DOĞAN, Yusuf, *Kefevî'nin Ketâb'î Çerçevesinde Hanefî Mezhebinin II. Buhârâ Dönemi*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize, 2020.
- ed-DÜRÎ, Abdülazîz, "Divan", *DİA*, İstanbul, 1994, c. IX, ss. 377-381
- DURMUŞ, İsmail "Müberred", *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXI, ss. 432-434.
- EBÛ ABDURRAHMAN b. Ukayl ez-Zâhirî, *Risâletân*, yy., 1397.
- EBÛ YÛSUF, Yakup b. İbrahim el-Ensârî, *Kitâbu'l-âsâr*, neşr. Suud İbrahim Muhammed el-Osman, Dâru'l-kütüb, Pakistan, ts.
- _____, *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve'bni Ebî Leylâ*, neşr. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, Matbaatü'l-Vefâ, Haydarâbâd-Deken-Hind, 1357.
- _____, *er-Reddû 'ala Siyeri'l-Evza'i*, thk. Ebu'l-Vefa el-Efgani, Haydarabat, 1357.
- EBU'L-BEKÂ Eyyûb bin Mûsâ el-Hüseynî el-Kefevî, *el-Külliyât*, neşr. Adnân Dervîş-Muhammed el-Mısırî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut/Lübnan, 1998.
- EFENDİOĞLU, Mehmet, "Kabîsa b. Züeyb", *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 39.
- _____, "Saîd b. Cübeyr", *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, ss. 552-554.
- _____, "Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed", *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, ss. 461-462.
- _____, "Süveyd b. Gafele", *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXVIII, ss. 183-184.
- _____, "Zübeyr b. Avvâm", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 522-523.
- ERDOĞAN, Mehmet, "Hârice b. Zeyd", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, s. 168.
- EROĞLU, Muhammed, "Dahhâk b. Müzâhim", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VIII, ss. 410-411.
- ERTÜRK, Mustafa, "Hüşeym b. Beşîr", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 64.
- ERUL, Bünyamin, "Mesrûk b. Ecda'", *DİA*, Ankara, 2004, c. XXIX, ss. 336-337.
- _____, "Talha b. Ubeydullah", *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXIX, ss. 504-505.
- _____, "Übey b. Kâ'b", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLII, ss. 272-274.
- _____, "Zeyd b. Sâbit", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 321-322.
- el-EZRAKÎ, Ebu'l-Velîd, *Ahbâru Mekke vema câe fihâ mine'l-âsâr*, tahk. Abdülmelik bin Dehîş, Mektebet'ül-esedî, yy., 2003.
- FAYDA, Mustafa, "Ebû Bekir", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, ss. 101-108.
- _____, "İbn Sa'd", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, ss. 294-297.

- _____, “Ömer”, *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIV, ss. 44-51.
- FAYDA, Mustafa - Koçak, Muhsin, “Ömer”, *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIV, ss. 44-53.
- FAZLIOĞLU, İhsan, “Kadıızâde Rûmî”, *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, ss. 98-99
- _____, “Osmanlılar”, *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIII, ss. 548-549.
- FIGLALI, Ethem Ruhi, “Ali”, *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, ss. 371-374.
- _____, “Hasan”, *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, s. 282.
- GÖRGÜN, Tahsin, “Hasan-ı Basrî”, *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, ss. 303-305.
- GÜÇ, Ahmet, “Sâlih”, *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, ss. 32-33.
- GÜMÜŞ, Sadreddin, “Cürcânî, Seyyid Şerîf”, *DİA*, İstanbul, 1993, c. VIII, ss. 134-136.
- GÜNAY, Hacı Mehmet, “İbnü’z-Zemlekânî”, *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXI, ss. 242-243.
- GÜNDÜZ, Şinasi, “Şîr”, *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXIX, ss. 214-215.
- HALÎFE b. Hayyât, Ebû Amr b. Ebû Hübeyre el-Leysî, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, haz. Mustafa Necîp Fevvâz - Hikmet Keşelî Fevvâz, Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrut/Lübnan, 1995.
- HARMAN, Ömer Faruk, “Dâvûd”, *DİA*, İstanbul, 1994, c. IX, ss. 21-24.
- _____, “Elyesa’ ”, *DİA*, İstanbul, 1995, c. XI, ss. 69-70.
- _____, “Eyyûb”, *DİA*, İstanbul, 1995, c. XII, ss. 16-17.
- _____, “Hûd”, İstanbul, 1998, c. XVIII, ss. 279-281.
- _____, “İbrâhim”, *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXI, ss. 266-272.
- _____, “İdrîs”, *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXI, ss. 478-480.
- _____, “İlyâs”, *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXII, ss. 160-162.
- _____, “Îsâ”, *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXII, ss. 465-472.
- _____, “İshak”, *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXII, ss. 519-521.
- _____, “İsmâil”, *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIII, ss. 76-80.
- _____, “Lokman”, *DİA*, Ankara, 2003, c. XXVII, ss. 205-206.
- _____, “Lût”, *DİA*, Ankara, 2003, c. XXVII, ss. 227-229.
- _____, “el-Milel ve’n-nihal”, *DİA*, İstanbul, 2005, c. XXX, ss. 58-60.
- _____, “Mûsâ”, *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXI, ss. 207-213.
- _____, “Nûh”, *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIII, ss. 224-227.
- _____, “Süleyman”, *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXVIII, ss. 56-60.
- _____, “Ya’kub”, *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIII, ss. 274-276.
- _____, “Yûnus”, *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIII, ss. 597-599.
- _____, “Yûsuf”, *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 1-5.
- _____, “Yûşa’”, *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 43-45.
- _____, “Zekeriyyâ”, *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 210-211.
- _____, “Zülkifl”, *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 569-570.
- HAS, Şükrü Selim, “Mülteka’l-ebhur”, *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXI, ss. 549-552.
- HASANOV, Eldar, *Nûh Kanunları ve Nûhîlik*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2015.
- HATİBOĞLU, İbrahim, “Meşâriku’l-Envârî’n-Nebeviyye”, *DİA*, Ankara, 2004, c. XXIX, ss. 361-362.
- _____, “Müstağfirî”, *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXII, ss. 108-109.
- _____, “Nâfi’”, *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXII, ss. 286-287.
- _____, “Selmân-ı Fârisî”, *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, ss. 441-443.
- İTR, Nureddin, “Dâvûd ez-Zâhirî”, *DİA*, İstanbul, 1994, c. IX, ss. 49-50.
- İBN ARABÎ, Ebûbekir Muhammed bin Abdullah, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, haz. Muhammed Abdülkadir Ata, Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrût/Lübnan, 2002, c. IV, ss. 89-90.

- İBN ASÂKİR, Ebu'l-Kâsım Ali bin Hasan bin Hibetullah eş-Şâfiî, *Târîhu Medineti Dimeşk*, tahk. Muhibbuddin Ebû Saîd Ömer bin Garâme el-Amrevî, I-LXXX, Dâru'l-Fikr, Beyrut/Lübnan, 2000.
- İBN EBÎ'L-'AVÂM, Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Ahmed es-Sa'dî, *Fezâil-i Ebî Hanîfe ve Ahbâruhu ve Menâkibuhu*, Tahk. Latîfurrahman el-Behrâicî el-Kasımî, el-Mektebetü'l-imdâdiyye, Mekke-i Mükerrreme, 1431/2010.
- İBN HACER el-Askalânî, Ebu'l-Fazl Ahmed bin Ali bin Muhammed, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-XII, Dâiretü'l-me'ârif, Hindistan, 1326.
- İBN HALDUN, *Mukaddime*, I-II, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007.
- İBN HALLİKÂN, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-ayân ve enbai ebnâ'z-zaman*, I-VI, tahk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1367/1948.
- İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, neşr. Ahmed Muhammed Şakir, I-VIII, Dâru'l-âfâk el-cedîde, Beyrut, 1983.
- İBN HİBBÂN, Ebû Hâtîm Muhammed bin Ahmed, *Meşâhîri ulemâi'l-emsâr*, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrût-Lübnân, 1416/1995.
- İBN KUTEYBE, Abdullah b. Müslim, *el-Me'ârif*, tahk. Servet Ukkâşe, Metâbiu'l-hey'eti'l-Mısriyye el-Âmme, yy., 1992.
- İBN MANZÛR, Ebu'l-Fazl Cemalüddîn Muhammed b. Mükrim el-İfrîkî el Mısırî, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1990.
- İBN NEDÎM, Ebü'l-Ferec Muhammed bin Ebû Ya'kûb İshâk bin Muhammed bin İshâk, *el-Fihrist*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut/Lübnan, 1978.
- İBN SA'D, Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî, *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr (Tabakât-ı İbn Sa'd)*, tahk. Ali Muhammed Ömer, I-XI, Mektebetü'l-hancî, Kahire, 2001.
- İMAM RABBÂNÎ, Ebü'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Fârûkî es-Sirhindî, *el-Mektûbât*, I-II, Fazilet Neşriyat, İstanbul, ts.
- İNALCIK Halil, *Türklük, Müslümanlık ve Osmanlı Mirası*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2014.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Abdülkadir Hamîdî Çelebî", *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, s. 240.
- _____, "Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VIII, s. 347-348.
- _____, "Alâeddin Arabî Efendi", *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, s. 319.
- _____, "Kadızzâde, Ahmed Şemseddîn", *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, ss. 96-97.
- _____, "Medrese", *DİA*, Ankara, 2003, c. XXVIII, ss. 327-333.
- _____, "Molla Abdülkerim Efendi", *DİA*, İstanbul, 2005, c. XXX, s. 239.
- _____, "Zekeriyyâ Efendi, Bayramzâde", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 211-212.
- _____, "Osmanlı İstanbulu-İstanbul'da İlim ve Kültür Hayatı (15-16. Asırlar)", *Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2013, s. 373-375.
- el-İSFEHÂNÎ, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk, *Hilyetu'l-Evliyâ*, I-X, Dâru'l-fikr, Beyrut-Lübnan, 1417/1996.
- İSTANBUL Müftülüğü *Meşihat Arşivi Ruznamçe Defterleri*, Numara: 000178.
- İZGİ, Cevat, "Demîrî", *DİA*, İstanbul, 1994, c. IX, ss. 152-153.
- _____, Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim Riyâzî ve Tabîî İlimler*, Küre Yayınları, İstanbul, 2019.

- KÂDÎ İYÂZ b. Mûsâ b. İyâz es-Sebtî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, tahk. Muhammed Tavit Tancî vd., I-VIII, Vizaretü'l-evkaf Magrib, Fas, 1983.
- KAHRAMAN, Abdullah, "Tâvûs b. Keysân," *DİA*, İstanbul, 2011, c. XL, ss. 185-186.
- _____, "Ubeydullah b. Abdullah," *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLII, ss. 18-19.
- KALACI, Muhammed Ravvâs, *Mevsû'atü fikhi Osman b. Affân*, Sifenks li't-tibaa, Kahire, 1983.
- _____, *Mevsüatü fikhi Abdullah b. Mes'ûd*, Ümmül-kurâ Üniversitesi Yayınları, Mekke-i Mükerreme, 1984.
- _____, *Mevsüatü fikhi Abdullah b. Ömer*, Daru'n-Nefâis, Beyrut, 1986.
- _____, *Mevsüatü fikhi Zeyd b. Sâbit'in*, Dâru'n-nefâis, Beyrut/Lübnan, 1986.
- _____, *Mevsû'atü fikhi Ömer b. el-Hattâb*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut/Lübnan, 1989.
- _____, *Mevsû'atü fikhi 'l-Hasan el-Basrî*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut/Lübnan, 2007.
- _____, *Mevsüatü fikhi Abdullah b. Abbâs*, I-II, Mekke-i Mükerreme, ts.
- KALLEK, Cengiz, "Esed b. Furât", *DİA*, İstanbul, 1995, c. XI, ss. 366-367.
- _____, "el-Hidâye", *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVII, s. 472.
- _____, "İbn Semâa", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, ss. 313-314.
- _____, "Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir", *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 545.
- KANDEMİR, M. Yaşar, "Abdullah b. Amr b. Âs", *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, ss. 85-86.
- _____, "Abdülğâfir el-Fârisî", *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, ss. 203-204.
- _____, "Abdullah b. Ömer b. Hattâb", *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, ss. 126-128.
- _____, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, ss. 75-80.
- _____, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VII, ss. 114-123.
- _____, "Ebû Hüreyre", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, ss. 160-167.
- _____, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, ss. 190-192.
- _____, "Hişâm b. Urve", *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVIII, ss. 155-156.
- _____, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 514-531.
- _____, "Muâz b. Cebel", *DİA*, İstanbul, 2005, c. XXX, ss. 338-339.
- _____, "Saîd b. Müseyyeb", *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, ss. 563-564.
- _____, "Şa'bî", İstanbul, 2010, *DİA*, c. XXXVIII, ss. 217-218.
- _____, "Ubâde b. Sâmî", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLII, ss. 13-14.
- _____, "Ümmü Harâm", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLII, ss. 321-322.
- KARAARSLAN, Nasuhi Ünal, "İbn Hicce", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, ss. 65-66.
- KARAMAN, Hayreddin, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, ss. 80-82.
- KÂTİB ÇELEBÎ, Hacı Halife, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, I-II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.
- KAYA, Eyyüp Said, "Mekhûl b. Ebû Müslim", *DİA*, Ankara, 2003, c. XXVIII, ss. 552-553.
- KAYAPINAR, Hüseyin, "Kâriü'l-Hidâye", *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 495.
- KEFEVÎ Hüseyin Efendi, *Sevânihu't-tefeûl ve levâihu't-tevekkül*, Süleymaniye Kütüphanesi Reisülküttâb Bölümü, Nu: 821.
- _____, *Râznâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 1677. (Râznâme/A)
- _____, *Râznâme*, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Bölümü, Numara 3892. (Râznâme/B)
- KEFEVÎ, Mahmûd bin Süleyman, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Numani'l-muhtâr*, Topkapı Sarayı Emanet Hazinesi Kitaplığı, Nu. 1201. (Ketâib/ A)

- _____, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Numani'l-muhtâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla Bölümü, Nu. 1463. (Ketâib/B)
- _____, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Numani'l-muhtâr*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed Bölümü, Nu.2949. (Ketâib/C)
- _____, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Numani'l-muhtâr*, Kahire Darü'l-kütübi'l-kavmiyye Kütüphanesi, Nu. 7829. (Ketâib/D)
- _____, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Numani'l-muhtâr*, Süleymaniye Ktp. Halet Efendi Böl. Nu. 630. (Ketâib/E)
- _____, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Numani'l-muhtâr*, tahkik: Saffet Köse –vd., I-IV, İrşad Kitabevi, 1. Baskı, İstanbul 1438/2017. (Ketâib, T)
- KESLER, Muhammed Fatih “Mücâhid b. Cebr”, *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXI, ss. 442-443.
- KIEL, Machiel, “Eğriboz”, *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, ss. 491-493.
- _____, “Pravadi”, *DİA*, İstanbul, 2007, c. 34, s. 339.
- KILAVUZ, Ahmet Saim, “Zeynelâbidîn”, *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 365-366.
- KILIÇ, Hulusi, “Fîrûzâbâdî”, *DİA*, İstanbul, 1996, c. XIII, ss. 142-145.
- _____, “el-Kâmûsu'l-muhît”, *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, ss. 287-288.
- KILIÇ, Muharrem, “Temîmî, Takıyyüddin b. Abdülkâdir”, *DİA*, İstanbul, 2011, c. XL, ss. 424-425.
- KILIÇER, M. Esat, “Buhârî, Tâhir b. Ahmed”, *DİA*, İstanbul, 1992, c. VI, s. 376.
- _____, “Buhârî, Zâhîruddîn”, *DİA*, İstanbul, 1992, c. VI, ss. 376-377.
- KINALIZÂDE, Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-şu'arâ*, Haz. Aysun Sungurhan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2017.
- KIRCA, Celal, “İbn Ya'mer”, *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, ss. 447-448.
- KİSÂÎ, Ali bin Hamza, *Kıyasu'l-enbiyâ*, nşr. İshâk bin Saûl Eisenberg, Leiden, 1922.
- KOCA, Ferhat, “el-Fetâvâ't-Tâtârhanîyye”, *DİA*, İstanbul, 1995, c. XII, ss. 446-447.
- _____, “Hâherzâde”, *DİA*, İstanbul, 1997, c. XV, s. 135.
- _____, “İbnü'l- Hümmâm” *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXI, ss. 87-89.
- _____, “Kâsânî”, *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 531
- KOCA, Ferhat - Bedir, Murteza, “Pezdevî, Ebü'l-Usr”, *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIV, s. 264-266.
- KOÇ, Aylin, “Sinan Paşa”, *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVII, ss. 229-331.
- KOŞUM, Adnan, İmâm- Âzâm Ebû Hanîfe'nin Akılcı Yönteminin (Re'yci) Başlıca Nedenleri ve Düşüncelerinin Oluştığı İklim Ortamı, *Diyanet İlmî Dergi*, c. 54, Sayı 1, Ocak-Şubat-Mart 2018, ss. 84-85.
- KÖKSAL, Mustafa Asım, *Peygamberler Tarihi*, I-II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007.
- KÖSE, Saffet, “Esved b. Yezîd”, *DİA*, İstanbul, 1995, c. XI, ss. 441-442.
- _____, “Hocazâde Muslididdin Efendi”, *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVIII, ss. 207-209.
- _____, “İbn Ebû Leylâ, Muhammed b. Abdurrahmân”, *DİA*, İstanbul, 1999, c. XIX, ss. 436-437.
- KUREŞÎ, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Mısırî, “el-Cevâhiru'l-muziyye fî tabakâti'l-hanefiyye”, I-IV, Tahk. Muhammed Hulv, Hicr littibae, Cîze, Kahire, 1413/1993.
- KÜÇÜK, Raşit, “Ebû Saîd el-Hudrî”, *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, ss. 223-224.
- KÜÇÜK, Sabahattin, “Hayâlî-i Evvel”, *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVII, ss. 7-8.
- LEKNEVÎ, Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed, *el-Fevaidü'l-behiyye fî teracimi'l-Hanefiyye; et-Ta'likatü's-seniyye ale'l-Fevaidi'l-behiyye*,

- Matbaatü's-Saade, tash. ve talk. Muhammed Bedreddin Ebû Firas en-Na'sani, Kahire, 1324.
- _____, *Muvatta' el-İmâm Mâlik rivâyetü Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ma'a't-ta'lik el-Mümecced ala Muvatta' Muhammed*, neşr. Takiyyuddin en-Nedvî, I-III, Dâru's-Sünne ve's-sîre, Dimeşk, 1991.
- MEHMED Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I-IV, Matbaai Âmire, İstanbul, 1333.
- el-MEKKÎ, Muvaffak b. Ahmed, *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe*, I-II, Haydarâbâd, 1321.
- el-MERVEZÎ, Ebû Abdullah Muhammed bin Nasr, *İhtilâfu'l-fukahâ*, tahk. Muhammed Tahir Hakîm, Mektebetü Ezvâu's-selef, Riyâd, 2000.
- MUHAMMED FUÂD Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfehres li el-fâzi'l-Kur'an*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, 1982
- MUKATİL bin Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, tahk. Abdullah Mahmud Şehhâte, I-V, Müessesetü't-Târîhu'l-Arabî, Lübnan, 2002.
- MÜNÂVÎ, Abdurraûf, *el-Kevâkibu'd-dürriyye fî terâcimi's-sâdeti's-sofiyye*, tahk. Abdülhamid Salih Himdân, I-IV, Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, Kahire, ts.
- MÜSTAKÎMZÂDE, Süleyman Sadeddin, *Devhatü'l-meşâyih*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1978.
- NESÂÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Tesmiyetü fukahâi'l-emsâr min's-sahâbeti femer ba'dehum*, (Mecmû'tu'r-resâil fî 'ulûmi'l-hadîs içinde) nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî, el-Mektebetü's-selefiyye, Medine-i Münevvere, 1969.
- en-NESEFÎ, Ebû'l-Mu'în, *Bahrü'l-Kelâm*, Mektebetü Dâri'l-Furkân, ts.
- OKUMUŞ, Ömer, "Câmî Abdurrahman", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VII, s. 94-99.
- ORTAYLI, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Kronik Kitap, İstanbul, 2017.
- Osmanlı Hukûk-ı Âile Kararnâmesi*, yay. haz. Orhan, Çeker, Mehîr Vakfı Yayınları, Konya, 2017.
- OSMANZÂDE, *Sefine-i Evliyâ*, I-V, Kitabevi Yay., İstanbul, 2006.
- ÖĞÜT, Salim, "Ebû Yûsuf", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, s. 264.
- _____, "Evzâî", *DİA*, İstanbul, 1995, c. XI, s. 546-548.
- ÖKTEN, Sadettin, "Çağmînî", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VIII, ss. 182-183.
- ÖNGÖREN, Reşat, "Osmanlılar", *DİA*, İstanbul, 2007, c. 33, ss. 541-543.
- ÖNKAL, Ahmet, "Abdurrahman b. Avf", *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, ss. 157-158.
- _____, "Ahnef b. Kays", *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, s. 174.
- ÖZ, Mustafa, "Tûsî Alâeddîn", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLI, ss. 432-433.
- _____, "Muhammed b. Hanefiyye", *DİA*, İstanbul, 2005, c. XXX, ss. 537-539.
- _____, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, İfav Yayınları, İstanbul, 2014.
- ÖZAFŞAR, Mehmet Emin - Demir, Mahmut, "Vehb b. Münebbih", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLII, ss. 608-610.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "el-Kâmil", *DİA*, c. XXIV, ss. 281-283.
- ÖZBALIKÇI, Mehmet Raşit, "İbn Hişâm", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, s. 74.
- _____, "İbnü'd-Demâmînî", *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXI, ss. 10-11.
- _____, "Muğni'l-Lebîb", *DİA*, İstanbul, 2005, c. XXX, ss. 384-386.
- ÖZCAN, Abdülkadir, "eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye", *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXVIII, s. 485-486.
- ÖZCAN, Tahsin, "Konevî Şemseddin", *DİA*, Ankara, 2002, c. XXVI, s. 166-167.
- _____, "Mehmed Efendî, Mâlûlzâde", *DİA*, Ankara, 2008, c. XXVIII, ss. 456-457.
- _____, "Nâtîfî", *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXII, ss. 438-439.

- ÖZDİREK, Recep - Çavuşoğlu, Ali Hakan, “Süfyân es-Sevrî”, *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXVIII, ss. 23-28.
- ÖZEK, Ali, “el-Keşşâf”, *DİA*, Ankara, 2002, c. XXV, ss. 329-330.
- ÖZEL, Ahmet, “Alâeddin Ali Esved”, *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, s. 319.
- _____, “Alkame b. Kays”, *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, s. 467.
- _____, “Atâ b. Yesâr”, *DİA*, İstanbul, 1991, c. IV, ss. 37-38.
- _____, “Bezzâzî”, *DİA*, İstanbul, 1992, c. XI, ss. 113-114.
- _____, “İbn Vehbân”, *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, ss. 442-443.
- _____, “Kâdîhân”, *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, ss. 121-123.
- _____, “Kefevî, Mahmud b. Süleyman”, *DİA*, Ankara, 2002, c. XXV, s. 185.
- _____, “Mâlik b. Enes”, *DİA*, Ankara, 2003, c. XXVII, ss. 506-513.
- _____, “Özel, “Sadrüşşehîd”, *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, ss. 425-427.
- _____, “Şümünî”, *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXIX, ss. 261-262.
- _____, *Hanevî Fıkıh Alimleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2013.
- ÖZEN, Şükrü, “İbn Şübrüme”, *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, s. 379-381.
- _____, “İbnü'l-Kâsım”, *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXI, ss. 103-104.
- _____, “Kâdî Şüreyh”, *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, ss. 119-120.
- _____, “Leys b. Sa'd”, *DİA*, Ankara, 2003, c. XXVII, ss. 164-168.
- _____, “Nehaî”, *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXII, ss. 535-538.
- _____, “Rebîa b. Ebû Abdurrahmân”, *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIV, ss. 499-500.
- _____, “Serahsî, Radiyyuddin”, *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, ss. 542-544.
- _____, “Zâhidî”, *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 84-85.
- _____, “Tefîzânî”, *DİA*, İstanbul, 2011, c. XL, ss. 299-308.
- _____, “Tenkîhu'l-usûl”, *DİA*, İstanbul, 2011, c. XL, ss. 454-458.
- ÖZKAN, Halit, “Süyûtî”, *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXVIII, ss. 188-198.
- _____, “Zührî”, *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 544-549.
- ÖZTÜRK, Abdülvehhab “Hassâf”, *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, s. 395.
- ÖZTÜRK, Mustafa, “Zülkarneyn”, *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 557-558.
- ÖZTÜRK, Mustafa- MERTOĞLU, M. Suat, “Zemahşerî”, *DİA*, İstanbul, 2013, c. 44, ss. 235-238.
- ÖZTÜRK, Yücel, “Kefe”, *DİA*, Ankara, 2002, c. XXV, s. 182.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983.
- es-SADRU'Ş-ŞEHÎD, Ebû Muhammed Hüsâmüddîn Ömer b. Abdülaziz, *el-Vâki 'ât*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi Yazma-Fıkıh Numara 184.
- SAHNÛN, Abdüsselâm bin Saîd bin Habîb et-Tenûhî, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, I-IV, Dâru'l-kütübî'l-ilmîye, yy., 1994.
- SAJJADÎ, Sadıq, “Hemedânî, Muhammed b. Abdülmelik”, *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVII, ss. 188-189.
- SAKALLI, Talat, “İbn Kutluboğa”, *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, s. 152-154.
- SAKLAN, Bilal, “Kûtü'l-kulûb”, *DİA*, Ankara, 2002, c. XXVI, ss. 501-502.
- es-SERAHSÎ, Şemsu'l-eimme Ebûbekir Muhammed bin Ahmed, *el-Mebsût*, I-XXX, Dâru'l-ma'rife, Beyrut/Lübnan, 1978.
- es-SİMNÂNÎ, Ebu'l-Kâsım Ali bin Muhammed bin Ahmed er-Rahabî, *Ravzatü'l-kudât ve tarîku'n-necât*, tahk. Selahaddin en-Nâhî, I-IV, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1984.
- SÖNMEZ, Mehmet Ali, “Şerîk b. Abdullah”, *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXIX, ss. 5-6.
- SÜREYYÂ, Mehmed, *Sicilli Osmânî*, I-IV, Dâru't-tibaaati'l-Amire, İstanbul, 1311.

- eş-ŞÂFÎÎ, Muhammed b. İdris, *el-Ümm*, I-XI, Dâru'l-Vefa, Mısır, 2001.
- ŞAH VELİYYULLAH ed-Dihlevî, *el-İnsâf fî beyâni sebeb'l-ihtilâf fî'l-ahkâmî'l-fikhiyye*, thk. Abdüfettah Ebu Gudde, Darü'n-nefais, Beyrut, 1986.
- ŞENEL, Abdulkadir, "Kastallânî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIV, ss. 583-584.
- ŞEYBÂNÎ, Muhammed b. Hasan, *el-Asl*, tahk. Muhammed Boynukalın, I-XII, Dâru İbn Hazm, Beyrut/Lübnan, 2012.
- ŞİMŞEK, Murat, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*, Hacıveyiszâde İlim Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 2019.
- eş-ŞÎRÂZÎ, Ebû İshâk İbrahim bin Ali bin Yusuf eş-Şâfîî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, tahk. İhsan Abbâs, Dâru'r-Râid el-Arab'î, Beyrut/Lübnan, 1970.
- et-TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed bin Cerîr, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk (Târih-i Taberî)*, tahk. Muhammed Ebû'l-fazl İbrahim, Dâru'l-me'ârif, I-XI, Mısır, ts.
- _____, *İhtilâfu'l-fukahâ*, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut, 1999/1420.
- _____, *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, I-XXX, Dâru'l-ma'rife, Beyrût-Lübnan, 1978
- TAHİROĞLU, Bülent, "Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik", *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 2011, S. 45, ss. 649-676.
- TAKİYYÜDDÜN eş-ŞÜMÜNNÎ, Ahmet b. Muhammed, *Hâşiyetü's-Şümunî*, Süleymaniye Kütüphanesi Şeyhulislam Esad Efendi Bölümü numara 158, vr. 1/a.
- TAŞKÖPRÜLÜZÂDE, İsmâuddin Ebu'l-hayr Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, Neşr. Ahmed Subhi Furat, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1985.
- et-TEHÂVENÎ, Muhammed Ali, *Mevsû'atü Keşşâfî ıstılâhâtî'l-'ulumi ve'l-funûn*, tahk. Ali Dehrûc, Mektebetü Lübnan Nâşirûn, Lübnan, 1996
- TEK, Abdürrezzak, "Süfyân es-Sevrî", *DİA*, İstanbul, 2010, c. XXXVIII, s. 28.
- et-TEMÎMÎ, Takiyuddîn b. Abdülkâdir, *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-hanefiyye*, Tahk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire, 1390/1970.
- TOPALOĞLU, Bekir, "Abdullah", *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, ss. 75-76.
- _____, "Âmine", *DİA*, İstanbul, 1991, c. III, ss. 63-64.
- _____, "Te'vîlâtü'l-Kur'ân", İstanbul, 2012, c. XLI, ss. 32-33
- TOPUZOĞLU, Tevfik Rüştü, "Ebû'l-Esved ed-Düelî", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, ss. 311-313.
- TOSUN, Necdet, "Reşehât", *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, ss. 8-9.
- TÜMER, Günay – Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ankara, 1997.
- UĞUR, Mücteba, "A'meş", *DİA*, İstanbul, 1991, c. III, s. 54.
- ULUDAĞ, Süleyman, "Hasan-ı Basrî", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, ss. 291-293.
- _____, "Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin", *DİA*, Ankara, 2002, c. XXVI, ss. 473-475.
- _____, "er-Risâle", *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, ss. 122-123.
- UZUN, Mustafa İsmet, "Dede Ömer Rûşenî", *DİA*, İstanbul, 1994, c. IX, s. 81-83.
- UZUNPOSTALCI, Mustafa, "Ahsîkesî", *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, s. 181.
- _____, "Burhâneddîn el-Buhârî", *DİA*, İstanbul, 1992, c. VI, ss. 435-437.
- _____, "Ebû Hanîfe", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, ss. 131-138.
- ÜMÎT, Mehmet, "Şuayb", *DİA*, c. XXXIX, İstanbul, 2010, ss. 222-223.
- ÜNAL, Halit, "el-Fevâidü'l-behiyye", *DİA*, İstanbul, 1995, c. XII, s. 502.
- _____, "Meymûn b. Mihrân", *DİA*, Ankara, 2004, c. XXIX, s. 506.

- VEKÎ', Muhammed bin Halef bin Hayyân, *Ahbâru'l-kudât*, I-III, Âlemü'l-kutub, Beyrut, ts.
- YARAN, Rahmî, "Siğnâkî", *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVII, ss. 164-166.
- YARDIM, Ali "Esmâ bint Ebû Bekir es-Sıddîk", *DİA*, İstanbul, 1995, c. XI, ss. 402-404.
- YAŞAROĞLU, M. Kamil, "Molla Gürânî", *DİA*, c. XXX, s. 248.
- _____, "Musannifek", *DİA*, İstanbul, 2006, c. XXXI, sS. 239-240.
- YAVUZ, Mustafa *Kefevî'nin Ketâib'inin İkinci Bölümünün Tenkitli Neşri ve Bu Bölüm Çerçevesinde Hanefî Mezhebinin Teşekkülü*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2020.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, "Beyzâvî", *DİA*, İstanbul, 1992, c. VI, ss. 100-103.
- _____, "İbn Ebû Düâd", İstanbul, 1999, *DİA*, c. XIX, ss. 430-431.
- _____, "Peygamber", *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIV, ss 257-262.
- YAZICI, İshak "Semerkandî, Ebû'l-Leys", *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, s. 474.
- YAZICI, Tahsin "Hemedânî, Emîr-i Kebîr", *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVII, ss. 186-188.
- YİĞİT, İsmail, "Osman", *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIII, ss. 438-443.
- _____, "Ömer b. Abdülazîz", *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIV, ss. 53-55.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm", *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, ss. 145-146.
- _____, "Ebû'l-Abbas es-Seffâh", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X, ss. 283-284.
- YILMAZ, Hasan Kamil, "Bustânü'l-ârifîn", *DİA*, İstanbul, 1992, c. VI, s. 475.
- YURDAGÜR, Metin, "Fetret", *DİA*, İstanbul, 1995, c. XII, ss. 475-480.
- YÜCEL, Ahmet, "İbn Sîrîn", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, ss. 358-359.
- ZEHEBÎ, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Marifetü'l-kurrai'l-kibâr ale't-tabakati ve'l-asâr*, I-IV, İstanbul, 1995.
- _____, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I-XVIII, Dâru'l-hadîs, Kahire, 2006.
- ZEMAHŞERÎ, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud bin Ömer bin Muhammed, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-tenzîl ve Uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*, I-IV, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrût-Lübnan, 1995
- ZİRİKLİ, Hayreddîn, *el-A'lâm Kâmus'u terâcim*, I-VIII, Daru'l-ilmî li'l-melâyîn, Beyrût, 2002.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler:

Adı-Soyadı: Muhammet Masum VANLIOĞLU
Doğum Yeri:
Doğum Yılı:
Medeni Hali:

Eğitim Durumu:

Lise : 1986 İmam Hatip Lisesi
Lisans : 1993 Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans: 1997 Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yabancı Dil ve Düzeyi:

1. Arapça: İyi (KPDS 83)

İş Deneyimi:

1. 1987 – 2002 Diyanet İşleri Başkanlığı-Kur'an Kursu Öğreticiliği/İSTANBUL
2. 2002 – 2003 Diyanet İşleri Başkanlığı - Şişli Vaizliği/İSTANBUL
3. 2003 –... Diyanet İşleri Başkanlığı - Çatalca Vaizliği/İSTANBUL

İletişim: